

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ

2001-2002 рр.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
in UKRAINE 2001-2002

Національна академія наук України
Інститут археології

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ 2001-2002 рр.

Появі у світ цього видання сприяла підтримка:

Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН У (начальник Г.Ю.Івакін)

Старокиївської експедиції ІА НАН України (начальник І.І.Мовчан)

Південно-української експедиції ІАНАН У (начальник В.М.Фоменко)

ТОВ "ЖитлоКомунСервіс, м. Чернігів (директор Г.І. Пузан)

КИЇВ
2003

ББК 63.4 я5 (Укр.)

УДК 902

А 87

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький

д.і.н. Д.Н. Козак

д.і.н. Г.Ю. Івакин

д.і.н. О.П. Моця

д.і.н. О.В. Сухобоков

д.і.н. Р.В. Терпиловський

д.і.н. Н.О. Гаврилюк, головний редактор

Укладач: д.і.н. Н.О. Гаврилюк

Рецензенти: д.і.н. М.В. Скржинська, д.і.н. О.В. Симоненко

Друкується за постановою Вченої ради ІА НАН України № 2 від 23.01.2003 р.

А 87 **Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.:** Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. – Вип. 5. – Київ: ІА НАН України; Шлях, 2003. – 356 с.

ISBN 966-650-078-7

У 121 публікаціях (19 відносяться до польового сезону 2001 р.; 94 – до 2002 р.; решта – до питань методики польової археології, охорони археологічної спадщини та т.п.) з багатьма ілюстраціями представлені результати розкопок та розвідок усього спектра археологічних культур України, у тому числі Криму. Вводяться до наукового обігу матеріали з Наукового фонду ІА НАНУ.

Для археологів, істориків, антропологів.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

УДК 902

А 87 **Археологические открытия в Украине 2001-2002 гг.:** Сборник научных трудов / Под ред. Н.А. Гаврилюк. – Вип. 5. – Киев: ИА НАН Украины; Шлях, 2003. – 356 с.

ISBN 966-650-078-7

У 121 публикациях (19 относятся к полевому сезону 2001 г.; 94 – к 2002 г.; остальные – к вопросам методики полевой археологии, охраны археологического наследия и т.п.) с многочисленными иллюстрациями представлены результаты раскопок и разведок всего спектра археологических культур Украины, в том числе Крыма. Вводятся в научный оборот материалы из Научного фонда ИА НАНУ.

Для археологов, историков, антропологов.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

УДК 902

Archaeological Researches in Ukraine 2001-2002.: Collection of scientific works / Editor N.A.Gavriluik. – Vol. 5. – Kiev: IA NAS Ukraine; Shliakh, 2003. – 356 p.

ISBN 966-650-078-7

At 121 Publications (19 concern field season of 2001; 94 concern 2002; the others concern questions of a technique of field archaeology, conservation of archaeological heritage) with numerous illustrations are submitted results of excavations and reconnaissances in complete spectrum of archaeologic cultures all over Ukraine, including Crimea. Materials from Scientific fund IA NASU are also put into scientific circulation.

For archaeologists, historians, anthropologists.

© Інститут археології НАН України, 2003

© Автори статей, 2003

© Н.О. Гаврилюк (укладання), 2003

© Шлях, 2003

ISBN 966-650-078-7

Від редакції

Ці сторінки передують п'ятому, тобто, ювілейному, випусковій збірці наукових праць "Археологічні відкриття в Україні" (далі - АБУ). Наш щорічник у списку № 9 наукових видань ВАК України є першим. Так розпорядилась алфавітна фортуна. Ми не намагаємось конкурувати з "Археологією" - головним профільним археологічним виданням в Україні. АБУ доповнює його, беручи на себе статті чисто публікаційного характеру, оперативно сповіщаючи про найновіше в археології та розглядаючи актуальні питання практики, методики і перспективи польових досліджень. Ми сподіваємось, що скромний ювілей - 5 років нашого видання - є доброю ознакою, позитивним сигналом не тільки стабільності в археологічній науці України, але й того, що ми не відстаємо від науково-культурного рівня світової спільноти. До речі, не всяка європейська країна має щорічник, що виходить "по гарячих слідах" польового сезону, який щойно закінчився, в обсязі, достатньому для отримання уявлення про основні його події.

1. П'ять років АБУ. Ідея започаткувати експрес-видання АБУ, відмінного від колишніх союзних АО з статтями, що іменувались серед археологів "братська могила" або "телеграми в номер", виникла п'ять років тому, з того самого часу, коли авторові довелося очолити Польовий комітет ІА НАН України. До середини дев'яностих крива деградації старої системи археологічних досліджень, відображаючи процес економічного колапсу в країні, досягла критичного рівня. Крім відсутності фінансування (на це явище, об'єктивно кажучи, археологи не можуть ефективно впливати), вітчизняна археологія мала низку інших проблем, вирішення яких у великій мірі лежало у межах компетенції саме археологів. Серед таких проблем головними були:

- втрата деякою частиною фахівців розуміння того, що археологія – принципово корпоративний вид професійної діяльності: не можна бути самотнім археологом, археологом самим по собі;

- майже повна втрата координації польової діяльності на теренах України, процес польових досліджень перестав бути контрольованим;

- втрата підзвітності археологів (наприклад, кількість боргів по наукових звітах за три роки 1993-1995 сягнула 177 - майже половина звітів не надходила до архіву);

- зниження наукового рівня звітів і порушення елементарних правил дослідження (у тому числі відсутність польової інспекції, зниження вимог до польової документації та звітності, застарілі інструкції) набуло якщо не масового, то серійного характеру;

- поширення несанкціонованої діяльності так званих „польових командирів” – занадто самостійних археологів, які на місцях, іноді у масштабах області, - проводили хижацькі розкопки, а іноді навіть торгували шматочками (так би мовити – „родзинками” з археологічного „пирога”) Вітчизни (саме – її минулого). До речі, більшість з них “пішли у бізнес” або у “політику” або ще куди. По сей день не вдається повернути польову документацію про розкопки унікальної багатошарової пам'ятки на о. Мала Хортиця від бізнесмена В. Іллінського та звіти працівника Міністерства культури, а зараз бізнесмена О.В. Серова (охоронні розкопки на території Київської обл.- відкритий лист №99 за 1992 р). Так і лежать нерозібраними в камералці Національного університету матеріали давньоруської Білгородки, яку у 1991 рр. копала завідувач методкабінетом кафедри археології, нині чиновник Міністерства культури і мистецтв Є.А. Ліньова (охоронні розкопки- Відкритий лист № 80/125 за 1991 р.- до Польового комітету звіт не був зданий). У 1990 р. тодішній чиновник Міністерства культури О.В. Бітковський фактично знищив унікальне чорноліське поселення біля с. Волкова Смілянського р-ну Черкаської обл.-

лист №300 за 1990 р. - охоронні розкопки). Ані звіту, ані мізерної публікації. Між іншим, на ці розкопки було витрачено весь річний пам'яткоохоронний бюджет України. А ось недавній приклад - близько 300 тис. гривень витрачено на охоронні дослідження М.Є. Левади у 2000 р. Звіт до Наукового архіву Інституту археології НАН України не надходив;

- мали місце випадки, коли за іноземні, мізерні, особливо по сучасним міркам, гроші, навіть, готівку, Україна втрачала пріоритет в розкопках та оприлюдненні результатів розкопок;

- зниження професійного рівня археологів, відтік старих і дефіцит молодих кадрів;

- повна відсутність сучасної нормативно-правової бази (діяв, як не відмінений, Закон про охорону пам'яток 1978 р.) для здійснення археологічних досліджень;

- проблеми з друком археологічних матеріалів (багато періодичних видань стало затримуватися, виходити з двоєними номерами);

- розрив між часом розкопок і введенням результатів розкопок у науковий обіг сягнув критичних розмірів — за нашими даними на 1997 р. матеріали новобудовних експедицій, що зберігаються у НА ІА НАНУ, на 73% залишались ненадрукованими навіть у вигляді первинної публікації. Зараз цей відсоток зменшився до 67 %;

- про комп'ютеризацію археологічної справи, технології видачі Відкритих листів, їх інформаційну підтримку лише говорили (до речі, добре, що мій попередник не залишив у Польовому комітеті старенький "Макінтош", а забрав його з собою), а реальної справи не було.

Таким чином, з одного боку накопичився комплекс вказаних вище і багатьох інших проблем, який міг ефективно вирішуватись лише за допомогою відповідного оперативного видання у форматі щорічника Польового комітету, тобто, експрес-видання саме з кухні польових досліджень. З другого боку, стрімкий розвиток інформаційних технологій саме у той час вже дозволяв створювати з помірними витратами невелику видавничу систему безпосередньо на робочому місці. Була сформована авторитетна редколегія¹ і наприкінці 1998 р. в рамках некомерційного позабюджетного проекту „Археологічна бібліотека. Україна.”© (засновник – О.В. Бандуровський) побачив світ перший випуск АВУ. За ним на початку кожного чергового року вийшли наступні чотири, включаючи даний. Деякі підсумкові дані п'яти випусків містяться у Табл.

Короткі дані про польову археологічну діяльність в Україні (за матеріалами АВУ та документацією Польового комітету; з 4 випуску враховуються відомості по розкопкам у Криму)

Таблиця.

№ АВУ	Календарний період, якій відображений у щорічнику	Рік польового сезону	К-сть експедицій/кіль-сть пам'яток, що копались стаціонарно	К-сть публікацій	К-сть пам'яток в щорічнику (з розвідками)	К-сть авторів	Обсяг, умови. друк. аркуш.	Введено в науковий обіг матеріалів старих пам'яток
1	1997-1998	1997	150/185	117	113/1997	136	17,5	4
2	1998-1999	1998	174/240	81	177/1998	108	19,96	24
3	1999-2000	1999	179/253	106	185/1999	173	18,95	15
4	2000-2001	2000	180/257	102	233/2000	150	29,8	4
5	2001-2002	2001	181/294	121	274/2001	194	35,6	7
		2002	249/405		208/2002			18
		Усього, за 5 сезонів:		537	1180/97-02		121,81	72

Крім оперативності, АВУ з самого першого (1997-1998 рр.) випуску намагались відповідати таким принципам: інформативність, починаючи з заголовка (наявність даних про місце роботи: сім'я археологів велика!; резюме на мовах *lingua franca*, а зараз і мовах українського Internet'у); точність; захист пріоритету вітчизняної науки і її місця у світовій археології; захист авторських прав, які виникають при публікації результатів археологічних досліджень. Від номера до номера

¹Користуюсь нагодою і висловлюю щире вдячність членам редколегії член-кореспонденту НАН України С.Д.Крижицькому, д.і.н. Д.Н.Козаку, д.і.н. Г.Ю.Івакіну, д.і.н. О.П.Моці, д.і.н. О.В.Сухобокову, д.і.н., Р.В. Терпиловському за їх великий вклад, без якого б видання було неможливе. Остаточне ухвалення рішення про випуск чергового АВУ приймається Вченою радою ІА НАН України.

підвищувались вимоги до рівня авторської підготовки рукописів, коли відповідальність за зміст, мову статті, якість ілюстрацій лежить майже виключно на авторах статті, характеризуючи їх загальний науковий рівень, вміння у короткій формі висловити одержані результати. Одним з принципів видання є увага до молодих кадрів, яким надається „зелене світло” на публікації. Саме їх роботи редакцією читаються з особливою (добррозичливою) прискіпливістю, саме для них працює розділ методики польових досліджень, до якого долучаються найкращі фахівці. Вперше стали з’являтися публікації, присвячені раритетам, вилученим митцями та іншими каральними службами. Вже у першому випуску були опубліковані базові дані, які лежать в основі будь-якої системи моніторингу археологічної спадщини. Випуск виходив за фінансової підтримки О.В. Бандуровського, Чернігівської обласної інспекції з охорони пам’яток та Архітектурно-археологічної експедиції НАН України (начальник д.і.н. Г.Ю. Івакін)

У другому випуску (1998-1999 рр.) вперше оприлюднюється презумпція публікації матеріалів розкопок, проведених на теренах України, в першу чергу в Україні („*ius primae editus*”). АВУ надавало їй надає дослідникам таку можливість. Привертається увага до необхідності музеєфікації пам’яток, що розкопуються, до методики польової археології. Все ще друкуються реєстри пам’яток (як основа археологічного моніторингу). Але стає ясно, що вони більше оцінюються не Міністерством культури і мистецтв України, а „чорною археологією”. Тому зараз ці списки мають характер службової інформації. Другому випуску АВУ можна присвоїти ім’я М.М. Ковалюха: стільки визначень по ^{14}C в Україні ще не проводилось. Практичну підтримку молодих авторів можна бачити на прикладі публікацій С.Д. Лисенка: він з радістю друкувався, ми з задоволенням друкували і друкуємо його статті. В результаті через декілька років українська археологія одержала молодого перспективного кандидата історичних наук з чудовим польовим досвідом. З цього випуску з’являється традиція прикрашати обкладинки щорічника зображеннями сенсації сезону. На обкладинці АВУ 1998-1999 рр. краща знахідка сезону з розкопок О.В. Бандуровського. Він залишається спонсором видання. Крім того фінансову підтримку здійснює Архітектурно-археологічна (начальник Г.Ю. Івакін) та Старокиївська (начальник І.І. Мовчан) експедиції Інституту археології НАН України.

У третьому випуску (1999-2000 рр.) стали фактами з одного боку наукова повнокровність статей в АВУ, а з другого боку - їх значення для захисту вітчизняного пріоритету. Серед „хітів” сезону - рало з розкопок Д.Н. Козака, фреска з написом з Зарубського храму (В.О. Петрашенко). Друкується підзаконний (тобто під закон, що був прийнятий у червні 2000 р. „Про охорону культурної спадщини”) акт „Положення про Відкритий лист”. Це положення затверджено Вченою радою ІА НАН України. Продовжується боротьба за перетворення археологічних пам’яток в об’єкт права. Поставлено завдання авторизованої публікації окремих старих колекцій наукового фондів ІА НАН України. Вводиться розділ „Хроніка”. Прохання про фінансову допомогу АВУ стають благаннями. Сторінки пам’яті присвячені видатному археологу України Б.М. Мозолевському. Спонсори видання: Старокиївська експедиція Інституту археології НАН України, Чернігівська регіональна торгово-промислова палата та Одеське управління охорони об’єктів культурної спадщини.

У четвертому випуску (2000-2001 рр.) сформульовано поняття про археологічну спадщину як духовний, соціальний і громадянський ресурс, який не відновлюється. Констатується загострення проблеми „чорної археології” і поляризації суспільства на дві категорії – колекціонерів археологічних речей, тобто злодіїв, або укривачів вкраденого, їх найманців, і всіх інших українців, людей усього світу, у тому числі і наших нащадків, яких колекціонери позбавляють права на інформацію про Минуле. Якби не було колекціонерів (замовників)- не було б і грабіжницьких розкопок. У випуску декларується необхідність:

- встановлення правильних відношень між держбюджетом і археологічною наукою;
- активізації боротьби з лівою археологією. На Заході їй дали замість „комерційної” археології соромливу назву „контрактової” і перевели під повний і суворий контроль державних наукових установ;
- створення атмосфери громадянського осуду навколо брудних (тобто практично всіх!) приватних археологічних колекцій; звернення до совісті професійних археологів – не консультивати колекціонерів, нехай вони поповнюють свої зібрання підробками.

Риторичне запитання: чи треба повторювати помилки інших країн (до речі, вже виправлені), „демонополізувати” археологію і доручати дослідження археологічних пам’яток, розробку

підзаконних актів з археології особам, кваліфікація яких нижча за кваліфікацію співробітників ІА НАН України?

Інститут археології НАН України через наш щорічник, через журнал "Археологія", через особисті зустрічі та конференції публічно звертався до Міністерства культури із своїми пропозиціями стосовно питань збереження і дослідження археологічної спадщини. Сподівались, що у свою чергу Міністерство культури публічно визначить свої позиції. Для нас відкрита дискусія, гласність стає єдиним засобом довести до суспільства, його законодавчих і виконавчих органів свою точку зору. Після того як Міністерство культури привело в дію весь арсенал прийомів захисту своїх суто відомчих інтересів – в кращих традиціях бюрократизму - губить, коли захоче, службові листи, використовує підковдрові маневри. Суспільство і ми практично беззахисні перед інерцією відомчої сили. Тим не менш, констатується, що археологія III тисячоліття в Україні відбулася. Суттєво поліпшилась передредакційна підготовка статей - автори почали їх гарно оформлювати. Знахідки сезону були зроблені на Більському городищі в експедиціях Полтавського центру археологічних досліджень. Вперше, саме в рік великих втрат у середовищі археологів, з'являється „міні-монографія в випуску" (автори - Г.Т. Ковпаненко, Н.О. Гаврилюк) - на виконання завдання з публікації найважливіших старих колекцій. Тільки нечисленні автори-початківці ще не супроводжують свої статті резюме на різних мовах. Спонсори четвертого випуску Старокиївська та Південноукраїнська експедиції Інституту археології, приватна підприємця Г.В. Писанка та Міжнародний благодійний фонд "Скарби України-Руси".

В *п'ятому* (даному) випуску констатуємо, що Міністерство культури публічно не спростувало, але і не визнало жодного одного нашого аргументу в діалозі (власне, це був монолог) про майбутню систему охорони археологічної спадщини. Чому воно вважає принизливим для себе спілкування з науковими працівниками, кваліфікація яких визнана не тільки в Україні, але і у всьому світі? Наша пропозиція щодо створення третьої організації з питань охорони археологічної спадщини (див. 4-ий випуск АБУ) зараз фактично набуває сили: йде становлення відповідної служби, вирішуються її кадрові питання. Хочеться дати ще одну пораду. Невеличкі гроші, які держава збирається виділити на утримання цієї служби, можна витратити з розумом і ефективно, якщо оголосити відкриті конкурси, тендери на створення деяких її компонентів. Наприклад, якщо мається на увазі озброїти нову службу сучасною інформаційною системою, то не обов'язково звертатися до традиційних монстрів або сімейних майстрів цієї справи, які з покоління у покоління, з десятиліття у десятиліття скирять над такими програмними продуктами, найближча доля яких – сміттєвий кошик. Польовому комітету ІА НАН України добре відомі альтернативні рішення, які за помірну вартість забезпечать необхідну високу якість рішень з комп'ютеризації охорони археологічної спадщини. Вони апробовані у Польщі, інших країнах і після певного корегування можуть бути використані і у нас. За їх допомогою є можливість вже у полі (вже завтра!!!) починати процес протоколювання і асоціювання з державним службами, з численними іншими, у тому числі європейськими, установами.

І ще одне. Здається, сьогодні певні сили у Верховній Раді та середній міністерський прошарок ("незалежні" археологи - це, як правило, колишні співробітники Інституту, яким не вистачило духу захистити навіть кандидатські дисертації), - а саме він зберігається практично незмінним при всіх реформах, пертурбаціях, скороченнях, розширеннях, змінах міністрів, - намагається політизувати справу охорони археологічної спадщини і починає переводити свої апаратні ігри у площину політичних ігрищ, залучати до них деяких народних депутатів. Мається на увазі Комісія по культурі та духовності, яку очолює Лесь Танюк. Про проект закону „Про археологічну спадщину", можна висловитися відомими словами Джонсона про словники, що вони подібні годинникам: "навіть погані кращі, ніж нічого. Але і самий кращий не може бути абсолютно точним". З законом про археологічну спадщину не можна зволікати. Кожну мить, поки не діє Закон, поки вороги української історії, а значить – українського народу, його безпідставно затримують, з нашого Минулого безслідно зникають цілі її сторінки. А Минуле – ресурс, який не відтворюється.

2. Підсумки останнього сезону. Якщо спробувати оцінити всі 5 випусків АБУ єдиним словом, то їм буде число: близько **600** одиниць археологічних подій за п'ять років (такими, безумовно, є виїзд кожної експедиції у поле), результати яких введені до наукового обігу.

Це так, але кожного разу, отримуючи з поліграфічної установи черговий том АБУ, дивуюсь і

цього року вийшло! Без державної підтримки, з боргами за старі видання... Рушійною силою нашого видання залишається, насамперед, професійна діяльність наших авторів, редакційної колегії, а потім - ентузіазм, можливо, - амбіційність колективу Польового комітету, Дирекції Інституту археології НАН України та усіх наших авторів і численних прихильників. У цьому році, як і у попередніх, робота українських археологів без перебільшення може бути названа теж екстремальною - гаряче літо 2002 р., безлад у нормативно-юридичному забезпеченні археологічних досліджень, майже повна відсутність фінансування і таке інше. Але роботи проводились і перші результати робіт експедицій наводяться у цьому виданні АБУ, як черговому звіті за минулий польовий сезон, так і річному зрізі стану археологічної науки України. Особливість видання - мало повідомлень з 2001 р. - більшість дослідників вже встигає надрукуватися в поточному (в даному випадку - „Археологічних відкриттях в Україні 2000 - 2001 рр.”) щорічнику.

У 2002 р. Відкриті листи було видано на 249 експедицій, які дослідили 405 пам'яток. Стационарно (186 Відкритих листів) досліджувались 294 пам'ятки (на 185 об'єктах проводились рятувчі роботи). Розвідки проводили 62 експедиції, печери та підземні споруди досліджувалися у 5 пунктах. У сезоні 2002 р. працювало дві підводні експедиції. 16 дослідникам відмовлено у видачі Відкритих листів. Відрецензовано 195 звітів за 2001 р., 27 з них мали зауваження і були перероблені авторами. В АБУ 2001-2002 рр. друкується інформація про 157 пам'яток досліджених у сезон 2002 р. і 51 пам'ятка, яка досліджувалася у 2001 р.

Як і той рік, у Києві працювали 3 експедиції Інституту археології НАН України. Сенсації київського сезону відображені у статтях І.І. Мовчана та його співробітників. Ми особливо раді за цю експедицію - нашого постійного спонсора - її знахідки цього сезону, на мій погляд, прояв великої потойбічної справедливості. Особливість сезону - відновлення традицій великих новобудовних експедицій. Лівобережна комплексна експедиція (спільна експедиція Чернігівської інспекції з охорони археологічних пам'яток та Охоронної археологічної служби ІА НАНУ) досліджує об'єкти у зоні газонафторозвідки компанії "Укрнафта". Саме цією експедицією відкрито скарб VIII - IX ст. у напівземлянці ранньослов'янського Андріяшівського поселення. Якби не наполегливість організаторів експедиції - ці, як і інші, не менш цікаві знахідки, були б знищені будівельниками.

Видатним археологічним відкриттям цього року, безсумнівно, є дослідження багатошарового поселення-городища Каргал (Орловка 2) та перша на теренах України ідентифікація горизонту культури Чернавода. Це сталося завдяки розкопкам І.В. Бруяко, І.В. Манзури, Л.В. Субботіна (Одеський археологічний музей НАН України; Вища антропологічна школа, Кишинів, Молдова). Жаль тільки, що звіт про розкопки укріпленої частини цього городища («Камінна Гора», розкопки Р. Бондарь у 80-х роках) залишається "власністю дослідниці", яка і не збирається його оприлюднювати.

З сезону 2002 р. Польовий комітет Інституту археології НАН України почав видавати Відкриті листи на розкопки на території Автономної республіки Крим (АРК). Ознайомлення зі станом справи організації польових досліджень в АРК почалось з рутинної роботи. Співробітниками профільних відділів ІА НАНУ були відрецензовані звіти кримських археологів за 2001 р. Майже всі ці звіти мали суттєві зауваження щодо методики досліджень та оформлення документації (рівень 70-80 років минулого століття). І це не дивно - жодного нормативного документу, жодної інструкції щодо оформлення звітів за час існування у Криму Польового комітету розроблено не було, не кажучи про те, що результати польових досліджень не друкувалися взагалі. За весь час „самостійності” до Наукового архіву Інституту археології ІА НАНУ надходили звіти єдиної експедиції - Підводної експедиції Національного університету, керованої С.М. Зеленком. Це при тому, що в Кримській філії ІА НАНУ (директор к.і.н. В.Л. Миш) Науковий архів не зареєстрований як державна установа і не укомплектований архівістами. Якщо до цього додати масове пограбування археологічних пам'яток регіону, то можна говорити про АРК, як про місце, де штучно створені умови для знищення Минулого в особливо великих розмірах.

3. Про юридичне забезпечення і стан археологічних досліджень. 13 березня 2002 р. було прийняте „Положення про Дозвіл” і дослідники, нарешті, отримали єдиний підзаконний акт, який ніби то роз'яснював деякі „темні сторінки” Закону про охорону культурної спадщини. На жаль, Міністерство культури і мистецтв проігнорувало зауваження Інституту археології до цього документу, суть яких зводилась до того, що він дублює „Положення про Відкриті листи”. Однак, як би там не було, а Положення про Дозвіл довелося виконувати. У травні 2002 р. відбулася

зустріч керівництва Інституту археології НАН України і Міністерства культури і мистецтв, на якій було прийнято принципове рішення про співробітництво в справі охорони пам'яток археології. Але час був упущений, тому сезон 2002 р. із правової точки зору був "важким". Дослідники це відчули повною мірою. Оформлені вчасно Відкриті листи повинні були підкріплюватися "Дозволами" Міністерства культури і мистецтв, що оформлялися найчастіше вже після того, як дослідник "відкопався", від дослідників вимагали то назви планової теми, то вказати місця збереження колекцій (за цим стежить Польовий комітет). Навіть місцеві інспекції управління культури намагалися „локерувати” процесом видачі Відкритих листів та Дозволів. Так, Інспекція з охорони пам'яток Миколаївської облдержадміністрації надіслала в Польовий комітет листа з проханням „підтвердити кваліфікацію” співробітників, які працюють у Миколаївській області. Першим у списку стояв член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький. Дивно, чому це у начальника Інспекції Г.І. Тимофійенко, філолога за фахом, виникли сумніви у кваліфікації заступника директора Інституту археології НАН України і не винило жодного сумніву щодо кваліфікації Ю.С. Гребеннікова, який вже другий рік з дозволу місцевої Інспекції та без Відкритого листа намагається довести існування козацької церкви на місці двокамерної споруди XIX ст. на Великому Гардовому острові? Мабуть це тому, що дирекція Південноукраїнської АЕС побажала саме там збудувати чергову церкву-новобудову і виділяє на це кошти саме Благодійному фонду, яким опікується Миколаївське управління культури.

Харківська обласна Інспекція (начальник О.Є. Добровольська, хоровий диригент за базовою освітою) взагалі відмовилась реєструвати Відкриті листи та Дозволи. Та й реєструвати було нічого - заявлені ще у травні Дозволи були отримані в серпні і навіть у вересні. Тому, Відкриті листи повернулися зареєстрованими лише на місцях роботи.

Інститутом археології НАН України прийнята нова „Інструкція щодо оформлення Наукових звітів” та нове „Положення про Польовий комітет”. Останнє, крім всього іншого, передбачає залучення до роботи Польового комітету Інституту археології представників регіонів України, на яких ми дуже надіємося. На жаль, Центральний орган охорони культурної спадщини покищо не працює, тому знову ми залишаємося один на один з новим польовим сезоном..

В цілому ж нормативна база та спектр управлінських рішень щодо охорони пам'яток археології та проведення археологічних досліджень на території України залишаються убогими. Спроби прийняти „Закон про охорону археологічної спадщини”, який вже пройшов перше читання, поки що не увінчалися успіхом. Залишається багато проблем у галузі розподілу повноважень Національної академії наук та Міністерства культури і мистецтв. Міністерство культури та мистецтв, яке покликане охороняти історико-культурну спадщину, намагається втручатися у роботу Інституту археології НАН України. Так, публічно об'явлено про проведення «моніторингу» археологічних досліджень шляхом вивчення повернених Дозволів та коротких звітів по них. Враховуючи те, що більшість археологів працювала без Дозволів, то про об'єктивність такого моніторингу можна лише здогадуватись. Крім того, ІА НАН України, його структури, - у тому числі Польовий комітет та Науковий архів - володіють повноцінною інформацією у повному обсязі не тільки за останні роки, але і за весь строк існування археології в Україні. Інститут обладнаний інформаційною мережею, яка дозволяє здійснювати асоціювання з будь-якою віддаленою установою. Зараз, у час інформаційних технологій, „нововведення” Мінкульту виглядають кволюю спробою імітувати діяльність. Ми розуміємо, що управління охороною культурної спадщини є складним багатоплановим завданням. Як казав класик, для того щоб об'єднатися, треба роз'єднатися. За державними органами повинне залишитися завдання створення Державного реєстру пам'яток, відслідковування їх використання, перебудова бюрократичної вертикалі, яка б була підпорядкована центральному органу охорони культурної спадщини, а не місцевим адміністраціям. Конче необхідно переглянути кадри на місцях - хоча б на обласному рівні. Невже в Києві, на рівні Міністерства, важко залучити до розробки підзаконних актів спеціалістів-юристів, фахівців в справі менеджменту, а не “незалежних” археологів (за аналогією, уявіть собі незалежного математика: у нього один плюс один дорівнює “а скільки вам треба?”).

Єдине, чого не може і не повинен робити чиновник - проводити експертні оцінки археологічних пам'яток та проводити розкопки. Жодного професійного археолога в Міністерстві культури і мистецтв немає. Відомо, що людина, яка не вижджала в поле п'ять років, втрачає кваліфікацію. А якщо вона її взагалі не мала, то як вона оцінить пам'ятку, яку не видно на поверхні? Як вона може

давати дозвіл на приватизацію землі, в якій ця пам'ятка? За два останніх роки, як здається, Міністерство спробувало провести досить своєрідний експеримент "за склом", суттю якого є не охорона, а байдужість до пам'яток археології, . Ось декілька прикладів цього "кліюциду".

Весною 2002 р. з Харківської області до Інституту археології та Міністерства культури надійшов лист директора Охоронної археологічної служби НАНУ О.В. Бандуровського про незаконну приватизацію (з дозволу Харківської інспекції з охорони пам'яток, дивись вище) земель, на яких розташовані Верхньосалтівський заповідник, Коломацьке скіфське городище та Куп'єваський скіфський могильник. Ця ж інформація була передана у Комісію з охорони культурної спадщини, яку очолює народний депутат Лесь Танюк. Результати вражаючі - дописувачеві написали вдячного листа, а культурним шаром з Верхньосалтівського городища та могильника у цей сезон підсипали пристань для яхт тих хазяїв, які приватизували землю і побудували на ній дачі. Дослідників, які отримали Відкритий лист на розкопки Верхньосалтівського могильника, зустріли з собаками.

В Херсонській області, незважаючи на письмові протести інспектора з охорони пам'яток археології М.П. Оленковського, землі, на яких розташований унікальний постскіфський могильник у с. Червоний Маяк, передані під городи. А зараз цей могильник ще й пограбований. Справа з фотографіями грабіжників та акт про пограбування передані до облпрокуратури. Але є підстави підозрювати, що там вони й „згинуть”.

А ось результати „моніторингу” вже з Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., проведеного директором місцевого музею О.О. Мельником (див. його публікацію в цьому номері). Кількість курганів, які були у районі на початку 90-х років, зменшилась на 31% за рахунок того, що фермери, отримавши землю в оренду чи у власність, в першу чергу заганяють техніку і знищують кургани. Їх можна зрозуміти: адже отримуючи землю, ніяких охоронних зобов'язань перед Державою вони не підписували.

Отакий у нас в країні складається невеселий „археологічний моніторинг”, який ми проводимо крокуючи у цивілізовану Європу. Нам на шляху до неї необхідно привести до відповідності нормам ЄС багато законів, у тому числі про археологію. І не гріх нагадати деяким депутатам, що європейський менталітет передбачає повагу до минулого народу, чиїми обранцями вони є.

Так що, на мій сумний погляд, Міністерству культури і мистецтв найближчим часом замість проведення археологічного моніторингу в Україні доведеться складати „мартиролог” пам'яток археології. Принаймні, якщо так, як зараз складатиметься Реєстр пам'яток археології, і якщо так, як зараз Держава, яку уособлює це Міністерство, буде пам'ятки охороняти.

Солодке слово „моніторинг” в устах чиновників, які рік за роком провалюють польові сезони, як і поняття типу „демонополізації” археологічної діяльності, боротьба з „археологічною мафією”, яка ототожнюється з Інститутом археології НАН України і введення до обігу поняття „незалежний” археолог”, перетворюється у знущання не тільки над науковцями, які за мізерну платню, майже на ентузіазмі підтримують високий рівень нашої науки, але й над народом України, який позбавляється права мати свою правдиву історію, своє минуле. До речі, „незалежні археологи”, яких так поважають у Міністерстві культури і мистецтв та у Комісії Верховної ради з питань охорони культурної спадщини залюбки консультують колекціонерів, які зараз і є основною рушійною силою грабіжництва тих пам'яток. Отже, в Міністерстві треба визначитись - „моніторинг” чи „мартиролог”? Я б порадила ще і дуже інтенсивний археологічний „тренінг” - можемо допомогти.

Знову повернемося до болючої теми *грабіжницьких розкопок*. За сезон 2002 р. грабіжниками пошкоджено значну частину Ольвійського, 100 поховань Червономаяцького постскіфського, Усть-Альминського некрополів, прибережну зону могильника Мамай-Сурка. Робота на античних пам'ятках в Криму (Німфей, Мірмекій, „Чайка”, Кара-Тобе) була фактично зірвана, оскільки розкопки закладались на місцях грабіжницьких перекопів. Всі дослідники відзначають організованість і високу технічну озброєність грабіжницьких розкопок - роботи ведуться на „замовлення”, „професійно” і з розмахом. Треба негайно заборонити вільний обіг металошукачів і подібного устаткування, за допомогою яких археологічні мародери та їх замовники-патрони знищують Минуле України. Редакція АВУ просить відстежувати і відображати у звітах і публікаціях факти грабіжницьких розкопок на пам'ятках, які ви, шановні читачі і автори, досліджуєте. Археологічні пам'ятки у небезпеці не тільки на суші, але й у морі. Є свідoctва розкрадання археологічного матеріалу в

акваторіях рік, на шельфі Чорного та Азовського морів. У своїй статті (стор. 20) провідний підводний археолог України С.М. Зеленко пропонує взяти під державну охорону місця древніх корабельних стоянок і аварій на кримському узбережжі і обмежити до них доступ як поодиноким аквалангістам-аматорам, так і організованим групам від екскурсійних фірм. Доцільно на прикордонних заставах при реєстрації аквалангістів попереджати про необхідність збереження культурної підводної спадщини та про відповідальність за її розкрадання.

Польовий комітет, редакція АВУ різко негативно оцінюють участь деяких колег в експертизі приватних колекцій і у процесі введення у науковий обіг знахідок „чорних археологів”. Розміри грабіжницько-колекційного руху в Україні приймають характер національного лиха. Інтелігенція не повинна забувати хто вона є. Поки археологи-професіонали будуть консультувати грабіжників та скупників краденого—колекціонерів, а перші особи держави - відвідувати їх виставки (дивно, чому вони не бувають у державних музеях - соромно дивитись на злиденні умови їх існування?), збереження минулого України буде під реальною загрозою знищення. Суспільство повинно відторгнути археологічне колекціонерство, а наукові видання не повинні сприяти введенню у науковий обіг приватних колекцій, тим більше інформація, яку вони несуть, будучи відірвані від середовища - мізерна. Виходячи з цього принципу, вперше в історії АВУ, (як правило, ми друкуємо всі статті, навіть „незграбні” твори починаючих археологів) були відхилені публікації двох авторів. Нагадую, АВУ не займається „відмиванням” знахідок з грабіжницьких розкопок та речей, “висмикнутих” з культурного шару за допомогою металодетекторів.. Закінчуючи тему, хочу висловити обурення та здивування з приводу появи в науковому виданні Запорізького державного університету “Старожитності степового Причорномор’я і Криму” (2001 і 2001 рр.) публікацій О.В. Фатєєвим колекції амфорних клейм, що зберігаються у “приватних колекціях” краєзнавців Нікопольщини. Йдеться про 354 амфорних клейма з Капулівського городища. Про темпи зростання колекції можна судити по такому факту — у 2001 р. синопських клейм в ній було 77, у 2002 р. вже 95. Якби я не бачила у 1989 р. розораний культурний шар цього городища, якби не копала аналогічне йому Кам’янське і не знала матеріалів А.В. Бодянського, може б і повірила у цю казку. Чому редактори цих видань не спитали у “краєзнавців”, на якій підставі вони проводили “розвідки” (Відкритий лист жодний з них не мав, та чи мають вони освіту взагалі?). Можна поздоровити нашу науку- “краєзнавець” О.В. Фатєєв відкрив “крупний скифський торговий центр” на Дніпрі - Капулівське поселення. Невже у запорізьких археологів з таким багатим досвідом і знаннями не виникло жодного сумніву щодо цієї колекції та її власників? Це дуже яскравий приклад того, яку “інформацію” можна отримати через грабіжницькі розкопки і через приватні колекції. Якщо раніше були підробки речей, то зараз починається ера фальсифікації археологічних пам’яток. Між іншим, надрукована у науковому виданні знахідка стала паспортизованою, значить дорожчою.

Втім, черговий археологічний рік закінчився. Всі його відкриття вже зроблені, деякі навіть опубліковані, а значить попереду - новий польовий сезон з новими планами, новими турботами, новими знахідками і відкриттями. На закінчення цього „щорічного послання” хочеться побажати археологам України, їх колегам з інших країн нових досягнень, успіхів в опрацюванні накопаного, шалених відкриттів як за письмовим столом та комп’ютером, так і наступному, будемо сподіватися, не менш успішному польовому сезону 2003 р. Оскільки цей рік буде роком вівці – тварини, що найбільш шанується в культурах кочовиків („тварини з гарячим подихом”), - будемо чекати особливих яскравих досягнень саме у номадистиці.

Інформацію про найновіші археологічні новини з України шукайте на нашому сайті <http://www.archaeonews.iatp.org.ua>, створеному за підтримки Бюро по освітнім і культурним програмам США (BECA), Радою по Міжнародним дослідженням и обмінам (IREX).

Н. Гаврилюк

Розділ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2001 р.

Айбабина Е.А., Бочаров С.Г.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Раскопки на территории Судакской крепости в 2001 г.

Работы на территории Судакской крепости проводились на трех объектах: квартале 1, куртине 15 и католической церкви Девы Марии.

На первом квартале средневекового городища Сугдеи был разбит *Раскоп 1* размерами 6х10 м. Толщина культурных напластований, исследованных в сезоне 2001 г., составила 3,4 м. На протяжении 10,0 м на всю глубину залегания, включая фундамент, открыт участок крепостной стены. В целом изученный культурный слой можно разделить на три основных хронологических горизонта: конец IX - X вв., XI - начало XIII вв. и XIII - XIV вв.

К культурному горизонту конца IX - X вв. относится крепостная стена византийского и хазарского города, а также фундамент помещения размерами 3,8х4,4 м со стенами, сложенными из разномерного известняка на глиняном растворе и сохранившимися на высоту до 0,20 м.

Основным сооружением, открытым раскопками, является городская оборонительная стена толщиной 2,00-2,20 м, сложенная из хорошо обработанных прямоугольных блоков на известняковом растворе и с четким соблюдением рядов. Фундамент куртины сложен из крупных необработанных глыб песчаника и впущен на глубину от 0,5 до 0,65 м. У восточного борта раскопа на 0,2 м выше линии подрезки фундамента стены зафиксирована сохранившаяся на высоту до 1,3 м крепостная калитка 0,90 х 1,40 м.

Крепостная стена продолжала служить и во второй период с XI до начала XIII вв. К этому периоду относится постройка двух помещений, тогда же была заложена первоначальная калитка в куртине. Первое помещение (2,85х3,2 м) пристроено к крепостной стене с внутренней стороны. Стены сложены из разномерных камней известняка и песчаника на известняковом растворе, сохранились на высоту до 0,40 м. В помещении расширены пять целых пифосов.

Стены второго помещения (2,10х4,90 м) сохранились на высоту до 0,35 м и были также сложены из известняка на глиняном растворе.

К середине XII в. калитка в крепостной стене была заложена. Вместо нее в начале XIII в., в 5 м к западу была сделана новая калитка (размеры в плане 1,00 х 1,86 м, находится на 1,80 м выше подрезки фундамента стены).

В культурных отложениях, относящихся к последнему периоду XIII - XIV вв., частично исследованы одно помещение и связанная с ним хозяйственная яма.

Помещение размером 1,80 х 2,40 м, стены сложены из песчаника на известняковом растворе, сохранились на высоту до 0,60 м. Хозяйственная яма глубиной 1,8 м и устьем 0,90х1,30 м - колоколовидная в разрезе и овальная в плане.

К концу XIII в. эта крепостная стена частично разбирается и на ней возводятся стены золотоордынского города, полностью изменяющего древнюю планировку. *Раскоп 2* - 6 х 10 м - был разбит с внутренней стороны куртины 15 внешней оборонительной линии Сугдеи. Общая глубина исследованных культурных напластований на участке - 3,10 м. Четко выделяются два стратиграфических горизонта - X - XII вв. и XIII - XIV вв.

К слоям X - XII вв. относятся два помещения. Первое (прямоугольное в плане 3,10х4,90 м) датировано XI в. Второе (размеры 4,00 х 4,80 м) было построено в XII в.

В культурном слое XIII - XIV вв. зачищено помещение золотоордынского периода. Особый интерес представляет конструкция внутреннего панциря крепостной куртины, исследованной в пределах раскопа на глубину 2,90 м. Здесь выявлены две крепостные куртины, относящиеся к двум различным хронологическим периодам - византийскому и генуэзскому. Кладка византийской стены сложена из хорошо обработанных прямоугольных блоков на известняковом растворе, с четким соблюдением рядов и аналогична кладке, открытой в раскопе 1. Кладка генуэзской оборонительной стены выполнена из разномерных камней известняка и песчаника с относительным соблюдением рядов и зачеканкой лакун мелким камнем, она сложена на известняковом растворе. На участке впервые был надежно зафиксирован строительный прием, использованный генуэзскими фортификаторами при возведении крепости Солдаи, когда нижние ряды кладки византийской стены были использованы в качестве фундамента.

Также были выполнены разведочные археологические исследования на территории храма *Девы Марии*. Были зачищены все стены храма, убран мусор и очищен от дерна внутренний объем объекта. Для отделения непереотложенного культурного слоя от отвалов предыдущего исследования памятника был сделан стратиграфический разрез. В результате работ 2001 года получены уникальные материалы по археологии средневековой Сугдеи - Солдаи.

Біляєва С.О., Горнікова М.А.

Інститут археології НАН України

Реставрація виробів з кольорових металів з розкопок у Білгороді-Дністровському у 2001р.

Беляева С.А., Горникова М.А. Реставрация изделий из цветных металлов из раскопок в Белгороде-Днестровском в 2001г. В ходе полевых исследований на территории Карантинного двора Белгород-Днестровской крепости в 2001 г. найдено 57 изделий из бронзы и серебра, реставрация и последующая консервация которых проведена в Лаборатории естественных методов ИА НАНУ в зависимости от сохранности изделий и особенностей их физико-химических свойств.

Bilyayeva S.O., Gornikova M.A. The restoration of the colour metal artefacts from the excavations in Bilgorod-Dniestrowsky in 2001. In the course of the field excavations on the territory of the Quarantine Court of the Bilgorod-Dniestrowsky fortress in 2001 57 artefacts from bronze and silver were founded. Their restoration conservation were provided in Laboratory of nature methods of the IA NASU.

У процесі польових досліджень Карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці у 2001р. було знайдено 57 виробів з бронзи та срібла. З метою очищення, реставрації та консервації речей здійснені відповідні заходи у Лабораторії природничих методів досліджень Інституту археології НАН України. У відповідності зі станом збереження кожної окремої речі запроваджені комплекс заходів. В зв'язку із наявністю забруднення поверхні предметів внаслідок їх перебування у ґрунті, нашарування бруду змішані із землею, на знахідках з бронзи зняті за допомогою 15-20% розчину гексамета фосфата натрія або у 10% розчині трилону Б. Срібні предмети оброблені у 20% розчині мурашиної кислоти. Хлорид срібла розчинений у 25% розчині аміаку. Після цього бронзові предмети були піддані електрохімічній обробці у 10% сірчаній кислоті із гранулами цинку.

Бобровський Т.А.

Музей історії міста Києва

Спелеоархеологічні дослідження відділу "Київ-підземний" у 2000-2001 рр.

Бобровский Т.А. Спелеоархеологические исследования отдела «Киев-подземный» в 2000-2001 гг. В статье приводятся результаты разведок подземных памятников на территории г. Киева: на Смородинском спуске (группа пещер, предположительно, энеолитической эпохи), в Протасовом яру (пещерный монастырь позднесредневекового времени), на Печерске (подземные хода и погребя XVIII-XIX вв. на территории Печерской крепости).

Впродовж 2000 - 2001 рр. співробітниками відділу "Київ-підземний" Музею історії міста Києва продовжувались планові роботи у Гнілецькому монастирі на південній околиці міста: розчистка печер від баластного (дослідженого раніше) ґрунту, консервація печерних входів, шурфування прилеглої території (шурфами стародавніх нашарування не виявлені). Крім того, здійснювався археологічний нагляд за земляними роботами по пров. Мічуріна, 6; вул. О.Копиленка, 6; Парковій дорозі, 2; при цьому, істотних археологічних матеріалів не зафіксовано. Нарешті, здійснювалися спелео-археологічні розвідки на

Після проведених операцій здійснена промивка виробів водою. Очищені знахідки оброблені 3% розчином бензотріазолу та вкриті лаком та воском.

Комплекс робіт з реставрації та консервації виробів з кольорових металів дозволив провести ідентифікацію знахідок за видом металу та за призначенням виробу, що не завжди можливо до проведення очищення поверхні. Крім того, вдалося провести вивчення рельєфу поверхні, орнаментатії, написів, тощо. Саме завдяки цим роботам стало можливим під шаром бруду та корозії виявити чудовий візерунок матриці для виготовлення платівок у вигляді оленя, остаточно відокремити срібні та бронзові монети, так як деякі з них мали схожу поверхню зеленого кольору, встановити місце та час чекану монет.

території м. Києва, основні результати яких наводимо нижче.

1. Смородинський узвіз. У зазначений період продовжувались дослідження комплексу печер в районі Смородинського узвозу на Лук'янівці. Обстежено печеру, відкриту О.Б.Авагяном у 1981 р. й інтерпретовану як "Кирилівська печера", досліджена В.Б.Антоновичем у 1875 - 1876 рр. (у 1981 р. печеру названо "Смородинською"). Печера являє собою підземну "ч"-подібну в плані галерею за ширишки до 1 м, заввишки 1,5-2 м, загальною довжиною близько 60 м, прокладену у шарі лесу на глибині 5 - 6 м від сучасної поверхні

На стінах галереї зафіксовані численні графіті (найдавніше - 1734 р.), переважно, часів Другої світової війни (рис. 1, 1). Розчисткою вхідної

що культурні шари зосереджуються вздовж краю південного схилу яру, при цьому, материкова поверхня (на глибині до 1 м, рис. 2) має вигляд східцеподібних уступів шириною до 1 м, висотою

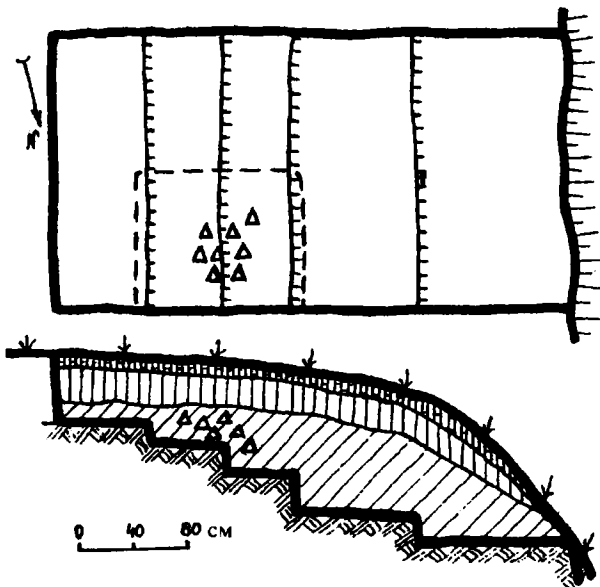
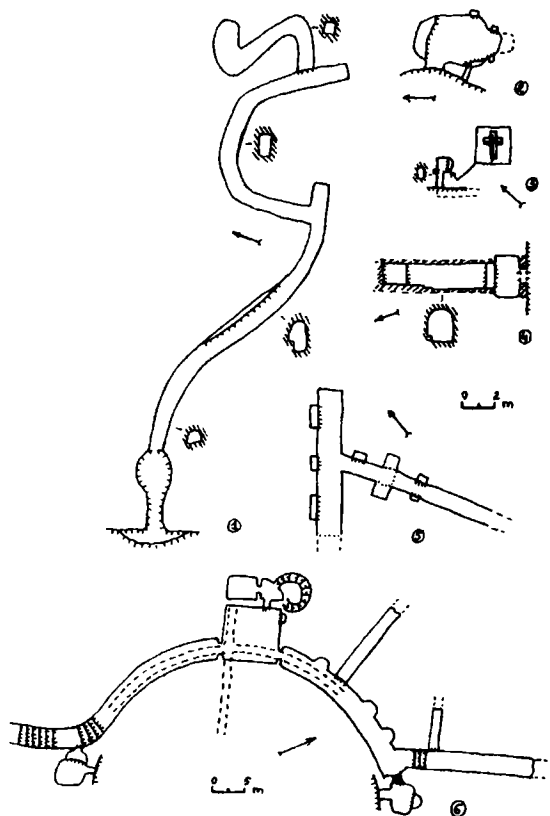

Рис. 2. План та стратиграфічний переріз шурфу на Смородинському узвозі.

0,20 - 0,25 м (простежена шурфами на відстані понад 50 м). На одній зі "сходин" розчищено розвал трипільського зерновика, прикрашеного заглибленим хвилясто-стрічковим орнаментом (рис. 3).

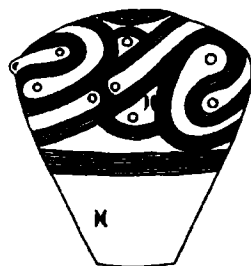

Рис. 3. Трипільська посудина.

Рис. 1. План-схеми підземних пам'яток м. Києва, розвіданих у 2000-2001 рр.

ділянки галереї нашарування, старіші за 30-40-ті роки ХХ ст., не виявлені (знахідки на рівні підлоги - залишки німецької вогнепальної зброї). У 2001 р. вхід до печери було впорядковано: траншеєю розкрито зруйновану обвалами вхідну частину завдовжки 6 - 7 м, над якою влаштовано консервуючий навіс.

Розкопками сусіднього з печерою провалу встановлено конфігурацію зруйнованого підземелля: овальна в плані камера розмірами 6 x 3 м з вузьким входом та віконним отвором, кількома нішами у стінах (рис. 1, 2). Декілька подібних за конструкцією печер зафіксовано у південному схилі Смородинського яру ще у 1981 р. Стародавні нашарування в них відсутні.

Крім того, поблизу Смородинської печери на поверхні надпечерного плато закладено 5 розвідкових шурфів, якими зафіксовано нашарування з матеріалами трипільської та київської культур, давньоруського часу. З'ясовано,

Розташування знахідки за 4-5 м від печерного входу дозволяє більш серйозно віднестись до матеріалів енеолітичної доби, здобутих В.Б. Антоновичем у "Кирилівській печері". У наступному сезоні дослідження планується продовжити.

2. Вул. Протасів яр, 36 - 38. У 2000 р. обстежено печерну споруду, відкриту будівельниками у північному схилі Протасового яру по вул. Протасів яр, 36 - 38. Споруда являє собою підземну "Г"-подібну в плані склепінчасту галерею завширшки 0,60 м, заввишки близько 1 м та завдовжки 5-6 м (вхідна ділянка печери зруйнована) (рис. 1, 3). Галерея прокладена у шарі лесу на глибині 3 м від сучасної поверхні й відкривається у невеличку камеру зі стесаним

виступом-сидінням, нішею для свічника та малюнками-графіті у вигляді "решітки" та хреста прямокутного абрису. Нашарування на підлозі печери сягали потужності 0,10 -0, 20 м і були позбавлені археологічних знахідок (за винятком решток зотлілої солом'яної циновки). За архітектурно-археологічними особливостями дана споруда визначається як пізньосередньовічне молитовне місце - ісіхастерій ченця-відлюдника. Численні провали ґрунту в околицях печери свідчать про існування поруч певної кількості подібних утворів - залишків середньовічного печерного монастиря. Після обстеження вхід до печери було законсервовано цегляним муруванням.

3.Пров. Панфіловців, 5. У 2001 р. у підніжжі валу Олексіївського бастиону Старої Печерської фортеці по пров. Панфіловців, 5 зафіксовано вхідну частину підземної споруди, змурованої з типової цегли кінця XVIII - початку XIX ст. Обстеженням споруди встановлено, що вона є залишками таємного виходу з фортеці (потерни чи сортії) і має вигляд ділянки мурованої підземної галереї завширшки до 2 м, заввишки 2-2,5 м, завдовжки - понад 9 м (продовження галереї під насип валу перекрите обвалом та пізнішою замурувкою) (рис. 1,4). Склепіння галереї циліндричне. При вході - розташовано невеличкий тамбур (2 х 2,5 м) з хрестовим склепінням. Бокові стіни галереї місцями укріплені підмурками другої половини XIX ст. У XX ст. вхідну частину споруди було переобладнано на господарський льох. Розкопки споруди не провадилися; найближчим часом планується її комплексна реставрація.

4.Вул. О.Копиленка, 6. На межі 2000-2001 рр. здійснювались дослідження підземної споруди, відкритої будівельниками у підвальному приміщенні будинку по вул. О.Копиленка, 6 на Печерську. Споруда являє собою частково зруйновану розгалужену підземну галерею завширшки 1,5 м, заввишки до 2 м та завдовжки

понад 15 м (продовження галереї перекрите потужним намулом й підтоплене ґрунтовими водами) (рис. 1, 5). Галерея розташовується на глибині 6 - 7 м від сучасної поверхні, її стіни та склепіння викладені типовою цеглою першої половини XIX ст. У стінах галереї зафіксовано декілька склепінчастих ніш. Заповнення галереї складається з будівельного сміття XIX - початку XX ст. З'ясовано, що дану споруду було відкрито ще на початку 50-х рр. XX ст. І.М.Самойловським, який інтерпретував її як підземний хід Нової Печерської фортеці. Останні дослідження дозволяють визначати цю пам'ятку як фортифікаційно-господарський льох 30-40-х рр. XIX ст., пов'язаний з побутом мешканців так званої Солдатської слободи. Після завершення розкопок 2001 р. внутрішній простір споруди було законсервовано ґрунтовою засипкою.

5.Паркова дорога, 2. У 2001 р. здійснювались розвідки підземних споруд в районі так званого "Зеленого театру" - верхньої оборонно-підпірної стіни Нової Печерської фортеці по Паркової дорозі, 2. Обстеженням встановлено, що у товщі згаданої стіни проходить напівпідземна галерея завширшки і заввишки до 2,5 м, завдовжки понад 60 м (рис. 1, 6). З цієї галереї, вхід до якої розташовано у підніжжі північного краю стіни, є декілька завалених відгалужень. Два з них (південні) виходили на горішній майданчик стіни, північне прямувало у бік сусіднього яру, а центральне - у бік Микільської брами (сучасна будівля Військової комендатури по вул. Грушевського, 11). Крім того, у комплексі підземель "Зеленого театру" є декілька споруд (камер, ніш та проходів), що використовувались для зберігання бойових набоїв, а також - розвинена система дренажних каналів. В цілому, даний підземний комплекс є видатною пам'яткою інженерно-фортифікаційного мистецтва середини XIX ст. і потребує подальшого вивчення та збереження.

Бочаров С.Г.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Археологические исследования Перекопской крепости, рва и вала в 2001 г.

В 2001 г. Восточно-Крымская экспедиция Крымского филиала Института археологии НАН Украины по поручению Рескомитета по охране и использованию памятников истории и культуры АРК проводила работы на территории Перекопской крепости. Значительные археологические исследования на территории этой крепости проведены впервые.

Раскоп I находился в юго-восточной части средневековой крепости, где на планах крепости, снятых русскими военными топографами в середине XVIII в., показана каменная мечеть Сахиб-Гирей хана, находившаяся в 45 м к северо-

западу от восточного угла и в 120 м юго-западнее северного угла укрепления. Раскоп прямоугольный в плане, ориентирован по сторонам света, размеры 5,00х7,00 м. Мощность культурных напластований на исследуемом участке - 1,50-1,70 м, с учетом глубины хозяйственных ям - 5,50 м. Архитектурных остатков в раскопе не обнаружено.

Исследованный культурный слой четко делится на три хронологических горизонта. Первый горизонт связан с земляными работами, проводившимися в крепости в 1941 - 1944 гг; второй горизонт относится к периоду

существования русской земляной крепости Перекоп (конец XVIII-XIX вв.); третий представлен находками с каменной крепости Ор-Капу (XVII - XVIII вв.) времени Крымского ханства.

Особый интерес представляет третий хронологический горизонт, который состоит из отложений желтого и серого суглинков (мощность 0,50 - 0,90 м), а также четыре хозяйственных ямы (глубина до 4,05 м ниже уровня материка). Хозяйственная яма 1 колоколовидной в разрезе формы (глубина 3,40 м от уровня материка), устье овальное в плане размерами 1,40 x 2,20 м. Хозяйственная яма 2 подпрямоугольной в разрезе формы (глубина 4,05 м от уровня материка), устье овальное в плане размером 0,85 x 1,60 м. Хозяйственная яма 3 колоколовидной в разрезе формы глубиной 1,5 м от уровня материка, устье круглое диаметром 1,9 м. Хозяйственная яма 4 подпрямоугольной в разрезе формы (глубина 2,55 м от уровня материка), устье овальное размерами 1,1 x 1,70 м.

Из слоев желтого и серого суглинков и заполнения четырех хозяйственных ям получена замечательная коллекция керамики и стекла: семь красноглиняных кувшинов крымского производства с росписью белым ангобом; четырнадцать стеклянных сосудов: четыре стакана, две бутылки, семь стеклянных кувшинов и колба с тремя напаянными круглыми медальонами; две китайские фарфоровые чашечки, три целые и четыре фрагментированные ту-

рецкие кофейные чашки и поливная посуда турецкого и местного производства, 19 курительных трубок, а также фрагментированные сосуды. Фарфоровые, фаянсовые и стеклянные сосуды являются высокохудожественными изделиями.

Помимо раскопок крепости, были проведены археологические разведки близлежащей территории, а также Перекопского рва и вала, где были локализованы два средневековых поселения.

Работы 2001 г. стали первыми масштабными археологическими исследованиями важнейшего средневекового памятника - Перекопской крепости, рва и вала, имеющего ключевое значение для изучения крымской медиевистики, памятники которой в настоящее время подвергаются значительному грабительскому разрушению. В результате работ в зону охранных археологических исследований была включена не охваченная до этого территория Северного Крыма. Исследования 2001 г. показали большую перспективность археологического изучения, как самой Перекопской крепости, так и прилегающей к ней территории, являющейся в средние века "воротами Крыма", которые не могли миновать ни один торговый караван. Насыщенный, разнообразный и, по существу, первый археологический комплекс находок из раскопок крепости позволяет по-новому взглянуть на материальную культуру этого малоизученного региона Крыма.

Гейко А.В.* , Коваленко О.В. , Сапегін С.В.*** , Троцька В.І******

*Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Полтавський краєзнавчий музей* Музей-заповідник ім. А.С.Макаренка

****Інститут керамології

Археологічні дослідження у Зіньківському р-ні Полтавської обл.

Гейко А.В., Коваленко О.В., Сапегін С.В., Троцька В.І. Археологические исследования в Зеньковском р-не Полтавской обл. Публикуются результаты археологических исследований в Зеньковском и Котелевском районах Полтавской обл., произведенных в ходе подготовки материалов для "Свода памятников истории и культуры". Выявлено 10 поселений эпохи бронзы и скифского времени. Осуществлены раскопки рва на Опішнянском городище скифского времени.

У польовий сезон 2001 р. Опішнянським загоном ЦОДПА спільно з Інститутом керамології — філією Інституту народознавства НАН України - здійснювалися археологічні дослідження на території Зіньківського та Котелевського р-нів Полтавської обл.

Проведені розвідкові роботи на Опішнянському городищі скіфського часу. Воно знаходиться на східній околиці смт. Опішня, на довгому вузькому мису правого берега р. Ворскла, неподалік заводу "Художній керамік". Західна і північно-західна сторони мису утворені балкою, що, в свою чергу, примикає до іншої балки, де протікає правий приток Ворскли, маленька річечка Тарапунька.

Остання течя вздовж південної сторони мису. Стародавні мешканці для заселення обрали центральну його частину, відокремивши городище у найбільш вузьких його місцях валом і ровом. Укріплена лінія з боку поля не збереглася. У південно-східній частині городища сліди рову та валу простежуються на польовій дорозі, що спускається у заплаву Ворскли. З метою покращення обороноздатності схили городищ були ескарповані на висоту 6-11 м. Пам'ятка постраждала від діяльності кар'єру з видобутку гончарної глини (нині закритий) та від багаторічного розорювання, у результаті чого її укріплена лінія виражена не завжди чітко. Зараз більша частина пам'ятки розорюється, інша —

знаходиться під сіножатями. У північно-західній частині майданчика розташоване старе кладовище. На південь від нього територія городища порита ямами; очевидно, це залишки укріплень часів другої світової війни. Була уточнена площа городища, що на сьогодні становить 4,1 га. Кар'єром повністю зруйновано північно-східний кут городища (близько 0,2-0,3 га).

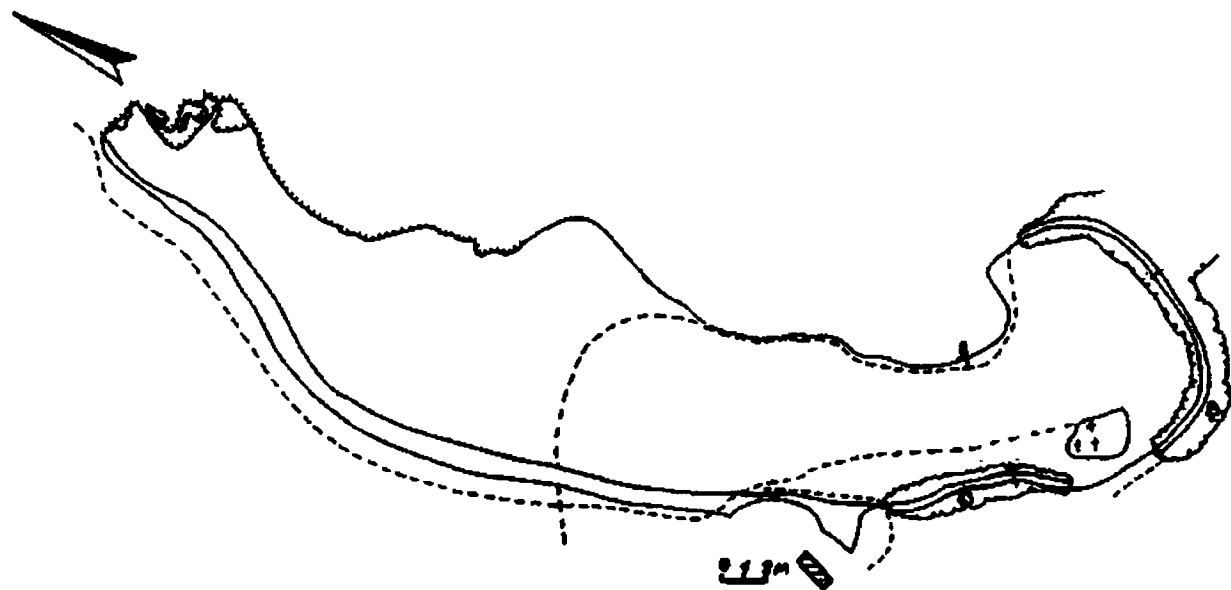

Рис. Схематичний план Опішнянського городища скіфського часу та місця перетину рову.

Перетин рову здійснений у Пд.-Зх. частині пам'ятки, в урочищі "За городищем", що спускається у долину Ворскли. Вибір місця перетину пов'язаний із тим, що північно-західна частина рову була частково пошкоджена польовою дорогою. Площа розкопу 14 м^2 ($14 \times 1 \text{ м}$).

За стратиграфічними спостереженнями можна прослідкувати чотири періоди в існуванні рову Опішнянського городища. На жаль, перший рів до сліджений неповністю, лише його внутрішня частина. Очевидно, він був виритий після ескарпування пологого схилу мису. Досліджене плоске дно рову завширшки 1,48 м. Рів був заглиблений у материк на 1,12 м. Загальна глибина рову від репера становить 1,48 м. Пізніше рів засипався материковою жовтою глиною завтовшки до 0,5 м та сіро-чорною землею із попелом та вугликами — слідами руйнувань, яких зазнало городище.

Другий рів городища вивчений повністю. Спочатку схили мису повторно були ескарповані. Рів перемістився до внутрішнього краю майданчика. Він мав складну конфігурацію. Зовнішній його край починався під кутом 45° , далі — східцями спускався на глибину 5,92 см. Внутрішній край його був вертикальним. Сучасна ширина рову — 6,92 см, реконструйована сягала 8 м.

Біля внутрішньої вертикальної стіни рову, з метою запобігання її осипання, були закопані

вертикальні палі. Вони запобігали зсувам схилів не задернованого ескарпу, що вело б до замулення рову. Крім того, колоди, поставлені сторч, покращували й оборону городища. Через певний час, можливо, з-за сповзання схилів городища, рів був замулений коричнево-сіро-білим плямистим шаром зі включеннями чорнозему та, дещо відмінним за кольором, жовтувато-коричнево-

чорним суглинкуватим прошарком з чорноземом і сажено. Товщина цих нашарувань складає від 0,51 до 1,80 м. Після цього рів не поглиблювався. У замуленому шарі, завглибшки 0,8 м, на зовнішній стороні рову були поставлені, заглиблені у материк на декілька сантиметрів, вертикальні колоди, їх товщина — близько 0,5 м. Ширина між ними — 0,6 м. Слідом за цим укріпленням, на відстані 2,20 м була викопана траншея завглибшки 1,27 м. Вона впущена у материк на 0,28 м. Ширина цієї траншеї — 0,42-0,60 м. Очевидно, до неї також вставлялися дерев'яні колоди, поставлені сторч, нижні кінці яких для міцності заповнювалися ґрунтом.

На жаль, знахідок у рові знайдено мало. Всі вони виявлені у верхній частині заповнення, на глибині 0,5-0,8 м. Звідси походить: кілька кісток тварин, одна з яких зі слідами вогню, обмазка, стінки горщиків із заглаженою поверхнею. На дні рову знайдено ріг корови. Більш-менш виразними є вінце одного горщика, з плоским зрізом і пальцевими вдавленнями під верхом, нижче — проколи. За нашими спостереженнями стає очевидним, що і перший рів не був засипаний та продовжував функціонувати.

Будівництву третього рову передувало нове ескарпування схилів. ґрунт від ескарпування та заглиблення рову пішов на закидання попередніх

укріплені. Другий рів був заповнений шарами сіро-буро-коричневого ґрунту із незначними включеннями чорнозему, сірою глиною, сіруватим чорноземом зі шматками білої глини, сіро-білою і білою глиною. Зафіксовано, що вони лежать нерівномірно, уступами. Все це перекривалося материковою жовтою щільною глиною із дна рову. Нею засипався і перший рів. Але неглибока улоговина на місці другого рову продовжувала існувати.

Досліджена ширина дна третього рову становить до 6 м, реконструйована ширина верхньої частини — 6,8 м. Дно рову плоске, ледь опускається до середини. Рів з часом замулювався чорноземно-суглинковими шарами різноманітних відтінків, які мали включення білої глини. Вище лежали тонкі прошарки жовтої глини, різнокольорового суглинку з вуглинками. Над ними знаходився гумусовий шар чорнозему, який стікав зверху по ескарпу і заповнив улоговини від просядок на місці другого та третього ровів.

Знахідок і в третьому рові небагато. Всі вони виявлені у верхніх шарах заповненнях (до 1 м). Тут знайдено фрагменти денечь горщиків із шерехатою поверхнею, шматки обмазки з відбитками прутів ліщини, уламок вінця маленької

банкоподібної посудини. Звідси ж походить бронзове вістря стріли V–IV ст. до н.е.

На жаль, датуючих знахідок, які б були знайдені у нижніх частинах заповнення ровів на Опішнянському городищі не знайдено. Тому час їх спорудження покищо визначити важко.

Розвідками у долині правого берега Ворскли, на схід — північний-схід від с. Яреміївка, на дюнних підвищеннях виявлено чотири місцезнаходження та одне селище епохи бронзи. На схід від с. Хижняківка, на дюні, знайдено ще одне місцезнаходження доби бронзи. Селище скіфського часу виявлене на плато правого берега р. Ворскла, за 0,3 км на Пд.-Зх. від с. Хижняківка. На усіх пам'ятках проведено шурфування чи зачистки відслонень з метою визначення стратиграфії залягання культурних нашарувань.

На мисах правого берега р. Ворскла, неподалік валів Великого укріплення Більського городища, в околицях колишнього хутора Валахи, обстежені два нових селища скіфського часу, що прилягали до укріплень. На одному із них — добре помітні чотири курганоподібного вигляду підвищення, заввишки 0,5 та діаметром 10-15 м, що, очевидно, належать зольникам.

Дяченко О.В.*, Дєткін А.В.**

*КНУ ім. Т.Шевченка

**Черкаська Лісостепова археологічна експедиція

Нові матеріали сарматської культури у Середньому Подніпров'ї

Дяченко А.В., Дєткін А.В. Новые материалы сарматской культуры в Среднем Поднепровье. Вводятся в научный оборот материалы сарматской культуры, найденные во время археологических разведок на размывах в зоне Кременчугского водохранилища. Материалы представлены погребением, а также случайными находками зеркала и бусины в виде жука-скарабея.

Dyachenko A., Detkin A. New materials of Sarmatian culture in the middle part of the Dnieper area. Materials of Sarmatian culture (grave and accidental finds of mirror and bead in the shape of scarab) were found during archaeological investigations on wash-outs in the area of Kremenchug storage lake. The materials have introduced in scientific circulation.

Під час археологічних розвідок у долині річки Сула та на лівому березі Дніпра на розмивах Кременчуцького водосховища в 1990 - 2001 рр., нині колишнім співробітником Черкаської Лісостепоної археологічної експедиції А.В. Дєткіним були виявлені поховання та ряд поодиноких речей сарматської культури.

Поховання було знайдене у південній частині острова Лящівочка (поблизу с. Лящівка Чорнобаївського району Черкаської області) (рис. 1, 3). Під шаром намівного піску завтовшки 0,05 - 0,10 м була виявлена прямокутна яма розмірами 1,79 x 0,54 м, орієнтована довгою віссю по лінії Пн-ПнСх - Пд-ПдЗх. Заповнення складалося з світло-сірого гумусованого піску. На дні ями лежав слабо скорчений на правому боці скелет людини, орієнтований головою на північ. В головах під стінкою могили стояли горщик, накритий

кришкою, та глек, біля кисті лівої руки знаходилась мідна оковка ножа (?), на лівій гомілковій кістці - його лезо, на дні могили у різних місцях лежали обвуглені кістки вівці (рис. 2, 1). Начиння:

Сіроглиняний глек (рис. 2, 2) з високим горлом, носиком для зливу та овально-сплощеною ручкою. Поверхня глека заліскована, прикрашена пролощеними вертикальними лініями та пелюстковим орнаментом. Діаметр вінець 22,8 см, корпусу - 17,6 см, денця - 10,7 см, висота глека 22,8 см. Цікаво, що у верхній частині глека наявні сліди ремонту у вигляді просвердлених отворів, за допомогою яких скріплювалися відбиті у давнину фрагменти.

Ліпний горщик (рис. 2, 3) виготовлений із глини світло-коричневого кольору. Края вінець дещо відігнуті. Діаметр вінець 8,1 см, корпусу - 11,2 см, висота горщика 13,1 см.

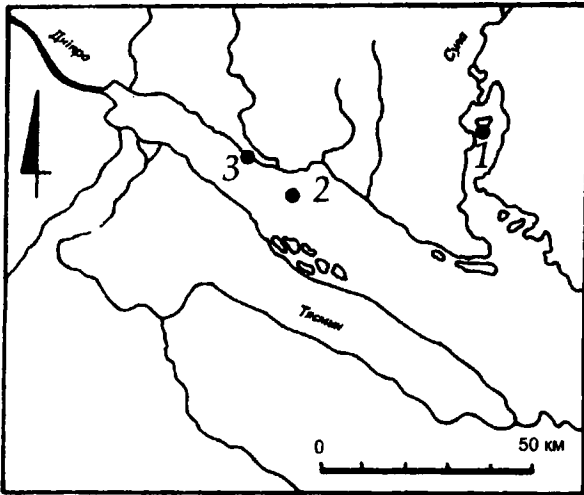

Рис. 1. Карта-схема розташування місцезнаходжень сарматської культури: 1-Лящівка, 2-Самовиця, 3- Чапаївка.

Груба ліпна кришка (рис. 2, 4) виготовлена із глини з домішкою шамоту. Діаметр близько 10,5 см. висота 4,7 см.

Лезо залізного ножа (?) дуже поганої збереженості із залишками зіглілих берестяних піхов. Можливо, до цього ж ножа відноситься знайдена поруч мідна оковка. Комплекс з Лящівки можна приблиз-

Рис. 2. Лящівка. План поховання (1) та начиння (2-4).

но датувати II - I ст. до н.е.

Випадкові знахідки представлені сарматським люстерком з розмивів у південно-східній частині острова Мурашиний (на північ від затопленого водами Кременчуцького водосховища с. Самовиця Чорнобаївського району Черкаської області) (рис. 1, 2) та пастовою намистиною, знайденою також у розмивах на південь від с. Чапаївка Золотоніського району Черкаської області (рис. 1, 1).

Тріснуте навпіл кругле люстерко (рис. 3, 1) з міднонікелевого сплаву¹ з виступом для кріплення ручки. На зворотній стороні краї диска скошені,

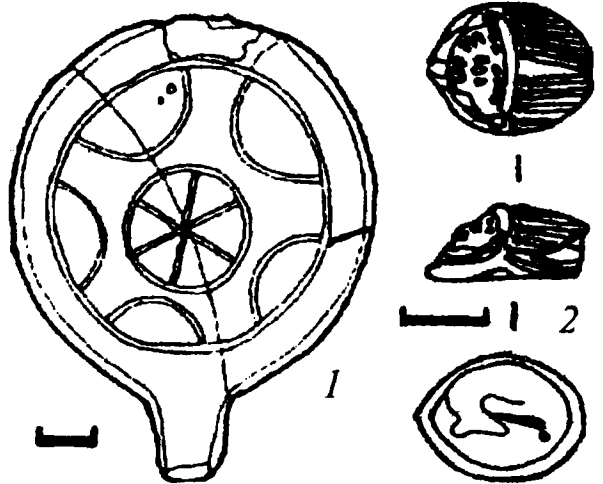

Рис. 3. Випадкові знахідки: 1 - Самовиця, 2 - Чапаївка.

на ній же розташований рельєфний орнамент у вигляді солярного знаку. Діаметр диска 6 см, товщина 1,3 мм. Пастова намистина (18,9x14,2x8,7 мм, діаметр каналу 2,3 мм) у вигляді жука-скарabeя (рис. 3, 2) має зеленкувато-блакитний колір, на її тильній стороні зберігся вписаний в овал знак.

Таким чином, у науковий обіг залучені нові матеріали сарматської культури з Середнього Подніпров'я, які дещо доповнюють наше уявлення про матеріальну та духовну культуру сарматів.

¹ Вірогідно, автори помилились: сплаву міді не з Ni, а зі Sn. Внаслідок низького (0,007 %) вмісту у земній корі та великих технічних труднощів виділення з руд, нікель, як окремий хімічний елемент, був відкритий шведським хіміком і мінерологом бароном Axel Fredrik Cronstedt лише у 1751 р. Сплави з нікелем з'явилися ще пізніше. Таким чином у скіфо-сарматський час нікель та його сплави (навіть дуже поширені сплави з міддю, з яких зараз виробляють розмінну монету) були практично ще невідомими. До речі, робити декларації про характер матеріалу знахідки бажано після аналізу її речовини. Тоді в статтях частини істориків-жертв "гуманітарної освіти" буде міститися менше "циганського золота". Це маленьке зауваження носить характер побажання і не знижує вартості цікавої та добре викладеної публікації молодих археологів (*Від редакторів - М.Т., Н.Г.*).

Зеленко С.М.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

<http://www.diver.univ.kiev.ua>

<http://archaeology.univ.kiev.ua/>

Подводные археологические исследования в Юго-Восточном Крыму в 2001 г.

Зеленко С.М. Підводні археологічні дослідження у Південно-Східному Криму у 2001 р. У статті представлений середньовічний археологічний матеріал знайдений у 2001р. біля мисів гори Меганом та біля мису Мальчин під час підводних досліджень експедиції Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

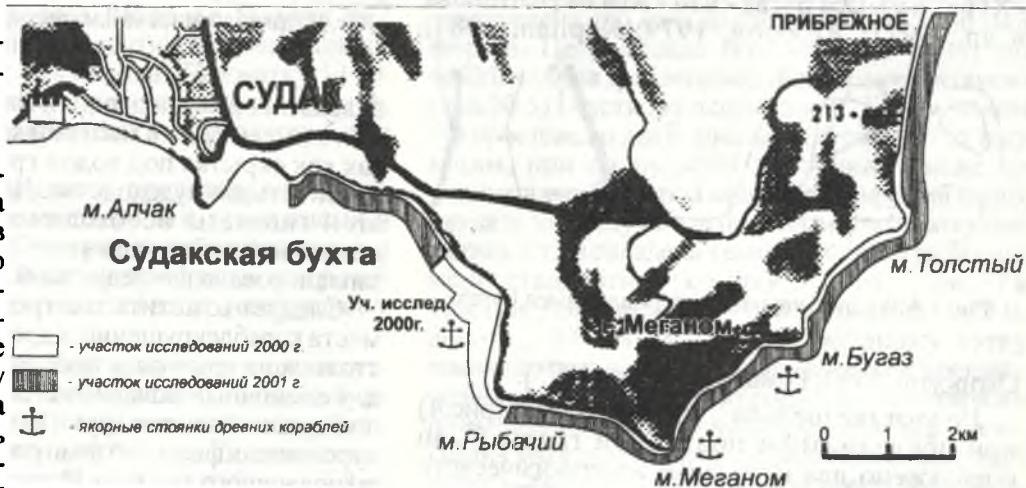
Zelenko S.M. Underwater archeological researches in South-Eastern Crimea in 2001. The article represents the medieval archeological materials found in 2001 near capes of Meganom mountain and near cape Malchin during underwater researches of expedition of Kiev national university named after Taras Shevchenko

Подводно-археологическая экспедиция Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в 2001 году работала на юго-восточном побережье Крыма, где обследовала шельф между мысами Киик-Атлама и Меганом. На этом отрезке побережья у горных массивов Эчки-Дага и Кара-Дага насчитывается свыше 45 разнообразных средневековых памятников [Клюкин, Корженевский, Щепинский, 1990]; среди них береговые поселения, жители которых активно занимались морским промыслом и участвовали в процессе как внутренней, так и внешней морской торговли. Наиболее интересным местом для исследований является Судакская бухта, которая довольно большая, сильно растянутая и в ее восточной части под горой Меганом можно безопасно отстайваться кораблям в непогоду [Блатов, Иванов, 1992].

судоходства. В связи с этим можно предположить, что культовые постройки на побережье служили, навигационными ориентирами, что характерно для Черноморского и Средиземноморского регионов [Иванов, 2001]. Следующим по побережью и наиболее выдвинутым в море идет мыс Меганом (бывший Чобан-Басты). На нем расположен современный маяк. В трех километрах от него по побережью в море выступает мыс Бугаз или Копсель и далее по берегу - мыс Толстый, за которым открывается панорама бухты Чалка и горной группы массива Кара-Даг. В полевой сезон в 2001 году на отрезке исследований, кроме участка от мыса Алчак - поселок Прибрежное, был обследован участок шельфа у мыса Мальчин.

Во время исследований аквалангисты экспедиции применяли полосовой поиск. Ширина

Рис.1. Район исследований экспедиции.

Перед экспедицией стояла задача сбора данных в этом районе для составления реестра и карты подводных археологических объектов у берегов Крыма, а также проследить характер изменения уровня моря и ландшафта береговой полосы.

Обследование шельфа было начато с восточной части Судакской бухты с первого участка: от мыса Алчак до начала горы Меганом, которая выступает в море одноименным полуостровом (рис.1). Первый по ходу исследований на нем - мыс Рыбачий. Прежнее его имя - Килье-Бурун - "церковный мыс". Возле него из воды у берега выступают подводные камни, довольно опасные для

полосы осмотра зависела от характера шельфа и глубины. В отдельном случае между мысом Алчак и горой Меганом, на наиболее мелководном участке, полоса обследования находилась от берега на удалении 300 - 500 м. Во время прохождения маршрутов было проведено описание характера дна. Контрольные и рекогносцировочные маршруты производились по подводному компасу. За аквалангистом крепился буй, который

позволял контролювати проходження заданих маршрутів і місцезнаходження в будь-який момент часу. Погруження аквалангістів проводились з моторної резинової лодки, оснащеної ехолотом і GPS. На маршруті проводилась підводна фото- і відеозйомка.

На участку шельфа від мису Алчак і до початку гори Меганом археологічний матеріал не виявлено. Два участка з фрагментами кераміки були зафіксовані тільки з східної сторони мису Меганом (рис.2) і з західної сторони мису Бугаз (рис.3).

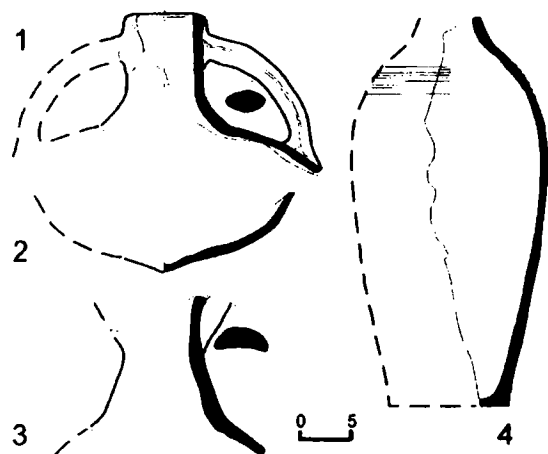

Рис.2 Археологічний матеріал у мису Меганом.

Археологічний матеріал (амфори і якоря) у мису Меганом має хронологічні рамки VI - XI вв., а у мису Бугаз - VIII - XIII вв.[Антонова і др., 1971; Якобсон, 1979; Kapitan, 1984;

Рис.3 Археологічний матеріал у мису Бугаз.

Окороков, 1993; Романчук і др., 1995].

На участку шельфа у мису Мальчин (рис.4) при обстеженні підводної гряди було виявлено два скоплення археологічного матеріалу [Фронджую, 1969; Паршина, Тесленко, Зеленко, 2001]. На одному участку він представлений переважно фрагментами амфор VIII - X вв. причорноморського типу. На другому - фрагментами амфор з подовженим бороздчастим корпусом і високо піднятими над горлом ручками, які датуються XIII - XIV вв. [Антонова і др., 1971; Якобсон, 1979; Романчук і др., 1995].

Аналіз підводного археологічного матеріалу і даних, отриманих в ході експедиції 2001 року, дозволяє передположити, що у мисів Меганом і Бугаз розташовані місця стоянок середньовікових кораблів. По всій ймовірності, археологічний матеріал потрапив в воду з кораблів в час їх зупинок для відпочинку, поповнення запасів води (здесь у берега розташований родник) і укриття в цих місцях від східних і західних штормових вітрів. Відносно мису Мальчин, де два участка з археологічним матеріалом виявлені

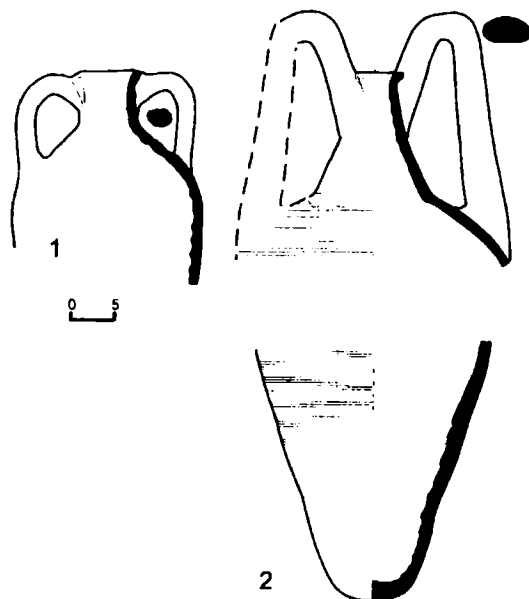

Рис.4. Археологічний матеріал у мису Мальчин.

далеко в морі на підводній гряді, ми ймовірно маємо справу з місцями кораблекрушень, так як схована під водою гряда представляла небезпеку для судноходства. Для підтвердження цієї гіпотези необхідно провести більш детальне обстеження цієї гряди, що заплановано на наступний польовий сезон.

Слід відзначити той тривожний факт, що місця кораблекрушень і древніх корабельних стоянок на кримському узбережжі доступні як для окремих аквалангістів-любителів, так і для організованих груп аквалангістів від екскурсійних фірм, активно працюючих в області підводного туризму. Винятком є тільки мис Мальчин, так як він входить в охоронювану зону Карадазького заповідника. Роз'яснювальна робота з захисту культурної підводної спадщини і відповідальності за її руйнування при реєстрації аквалангістів на пограничних територіях не проводиться в зв'язі з тим, що місця з археологічним матеріалом не внесені в реєстр археологічних зон, охороняємих державою.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова И.А., Даниленко А.И., Иващута Л.П., Кадеев В.И., Романчук А.И. Средневековые амфоры Херсонеса. // АДСВ, 1971, вып.7.

Блатов А.С., Иванов В.А. Гидрология и гидродинамика шельфовой зоны Черного моря. Киев, 1992.

Иванов А.В. Навигационно-археологическое обозрение побережья юго-западного Крыма от мыса Херсонес до мыса Сарыч. // Библиотека VITA ANTIQUA. "Морская торговля в Северном Причерноморье". Киев, 2001.

Клюкин А., Корженевский В., Щепинский А. Эчки-Даг. Симферополь, 1990.

Окороков А.В. Датировка и классификация судовых железных якорей III в. до н. э. - XI в. н. э.

// Боспорский сборник, 1993, №2.

Паршина Е.А., Тесленко И.Б., Зеленко С.М. Керамическое производство Таврики в VIII - X вв. // Библиотека "Vita Antiqua". Сб. "Морская торговля в Северном Причерноморье". Киев, 2001.

Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. Екатеринбург, 1995.

Фронджуро М.А. Исследования в юго-восточном Крыму. // АО-1968г. Москва, 1969.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979.

Kapitan G. Ancient amchors - technology and classification. // JINA, 1984.

Козуб Ю. І.

Інститут археології НАН України

Розкопки передмістя та некрополя Ольвії в 2001 році

Розкопки цього року були продовженням робіт по дослідженню західної околиці Ольвії та західного плато Заячої балки. Вони проводились на двох мисах, що являли собою північну межу плато. На мису № 1 були виявлені комплекси житлових та господарських споруд передмістя кінця VI-IV ст. до н.е. В зв'язку з цим там спостерігається насичений культурний шар, що дав чимало знахідок матеріальної культури. В римську добу тут був некрополь I-II ст. н.е. На мисі № 2 пам'ятки передмістя відсутні, але там відкривається комплекс святилища IV-початку III ст. до н.е., а також некрополь перших століть н.е. Відповідно до специфіки пам'яток культурний шар тут відсутній.

Пам'ятки передмістя представлені двома житлами у вигляді землянок та п'ятьма ямами, з яких чотири були, безперечно, господарськими, а одна, можливо, була сховищем фрагментів речей культового призначення. Всі вони знаходились у межах мису № 1.

Землянка № 1 в плані мала форму прямокутника і звужувалась до західної стіни. Вона була орієнтована по лінії схід-захід. Її стіни були заглиблені в материк на 0.5 метра. Довжина стін: північної та південної - по 3.5 м, східної - 2.8 м, західної - 1.8 м. Заповнення землянки складав зольний ґрунт з невеликою кількістю кісток тварин та уламків посуду: це фрагменти амфор хіоського, фасоського та гераклейського походження. Речовий комплекс складався з фрагментів червоноглиняного глечика, глечика і лекіфа, орнаментованих на зразок розпису східно - грецьких центрів у вигляді смуг чорного та темно-червоного кольору, а також сіроглиняної миски, кухонної каструлі та ліпного горщика. Чорнолакової кераміки було дещо

більше: це уламки кіліків і тарілки, вкритих високоякісним лаком, та фрагмент посудини з матовим лаком і накладним орнаментом у вигляді глोकплюща.

В південному напрямку на відстані 2.5 м виявлена землянка № 2, що мала таку ж орієнтацію. Її розміри - 2.7 x 2.4 м. Вона врізана в материк на 0.7 м. В плані землянка мала прямокутну форму, але західна стіна дещо заокруглена, що надало споруді абсидоподібної форми. Це знайшло пояснення в тому, що землянка була зроблена над більш ранньою ямою (яма № 5) і частково перекрила її. Таким чином тут простежено два будівельних періоди. В зв'язку з цим, при спорудженні землянки, майже по діагоналі ями була зроблена стіна із сирцевої цегли, що надало житлу більш прийнятної чотирикутної форми. Стіна складена з шести рядів цегли більш-менш стандартних розмірів: 30 x 16 x 1 см; 37 x 19 x 1 см. Довжина стіни - 1.91 м, ширина - 0.23 м, висота - 0.62 м. В північно-західному кутку землянки було влаштовано піч, від якої збереглась чернь круглої форми, відгороджена від житлового приміщення невисоким сирцевим бортиком. Поруч знаходилась ямка в долівці від вкопаної колісь амфори. Західна половина ями № 5, очевидно, також входила до складу цього комплексу і використовувалась для зсипання попелу з печі та розбитого посуду.

Долівка землянки ретельно вирівняна та підмазана глиною. В північно - західному кутку споруди простежено вхід, що складався з невеликого заглиблення прямокутної форми (0,45 x 0,35 м) та двох сходів. З боку житла вони були оточені рядом каміння, знайденого *in situ*. Один з каменів, що лежав на рівні долівки, являв собою вапняковий

блок з круглим заглибленням, що, можливо, був порогом з п'яточною основою дверей.

Заповнення землянки складалось з дуже легкого ґрунту з великою кількістю попелу, особливо в західній частині, над ямою № 5.

Речовий матеріал цього комплексу дуже численний і різноманітний. Амфорна тара представлена уламками хіоських пухлогорлих та фасоських не клеймених амфор V ст. до н.е. Більшість матеріалу складала чорнолакова кераміка:

Рис. 1 Дно чорнолакового кіліка з графіто ΑΝΔΡΙΣΚΟ (збільшений фрагмент обернутий на 90°).

майже цілі форми та крупні фрагменти кіліків, напівсферичних чаш, скіфосів, солянок, світильників іонійського типу, посудин закритого типу. Тут же знайдено фрагмент кружка із стінки чорнолакової посудини з графіто.

Червоноглиняна кераміка представлена великою кількістю уламків рибних тарелів раннього типу, глечиків, мисок, тарілок, а сіроглиняна - фрагментами мисок, тарілок, глечиків з чорним та сірим підлощеним покриттям. Кухонна кераміка представлена уламками каструль, ліпна - каструль та горщиків. В землянці також знайдено фрагменти залізних ножів, кісток тварин та кількох керамід.

На підставі цих матеріалів комплекс землянки № 2 може бути датований серединою V ст. до н.е.

Яма № 5, яка використовувалась мешканцями цієї землянки як смітник, спочатку мала господарське призначення, можливо, як зерносховище. На це натякають знахідки кількох зерен ячменю та голозерної пшениці. На дні ями знаходились фрагменти амфор хіоського та фасоського виробництва з графіті кінця VI - початку V ст. до н.е. та уламки амфор типу Менде. Тут же виявлені фрагменти світлоглиняних лутеріїв, а також іонійських розписних та світлоглиняних глечиків, відкритих світильників іонійського типу. Особливо слід відмітити такі знахідки: фрагментовану сіролощену ойнохою раннього типу з високопіднятою ручкою над вінцем, повний профіль рибного блюда, мініатюрного червоноглиняного кухлика з ручкою, таку ж фрагментовану кришку. В ямі знайдено

велику кількість чорнолакової кераміки: це уламки скіфосів, кіліків з різноманітним штампованим та різьбленим орнаментом та графіто, а також відкритих світильників та кружки з стінок чорнолакових посудин (рис. 1).

Рідкісною знахідкою в Ольвії, а в передмісті

Рис. 2. Кубок у стилі *St-Valentino* (комплекс кераміки з ями №5).

вперше, є фрагментований канфар в стилі *Sent-Valentino* (рис. 2).

На дні ями виявлено фрагмент червонофігурної кришки лекани ($d=29$ см) з частиною багатофігурної композиції, від якої збереглось зображення фігури молодої жінки в розкішній туніці і короткому пеплосі та дворядковим написом, нанесеним до випалу посудини. Тут же було знайдено фрагментований канфар раннього іонійського типу з чорним покриттям. Кухонна кераміка представлена великими уламками горщиків та каструль з горизонтальними ручками, ліпна - кількома фрагментами горщиків.

Тут же були знайдені бронзове вістря до стріли, прашеві камені, а також 18 бронзових дельфінчиків, фрагментований мініатюрний бронзовий медальйон, залізна проколка, фрагмент кістяного виробу, корок з ніжки амфори, терочний камінь. В заповненні ями були й кістки свійських тварин.

В цьому сезоні було докопано яму № 1, що, в основному, досліджена минулого року. Вона була вирита в материк і мала круглу в плані форму. Її розміри: 2.3 x 2.3 м (згори) - 2.52 x 2.5 м (на рівні дна). Глибина її - 1.4 м. Вона була заповнена попелястим пухким ґрунтом, в якому знайдено невелику кількість речового матеріалу початку V ст. до н.е.: уламок пухлогорлих хіоських, протофасоських та фасоських, лесбоських сіроглиняних амфор; сіроглиняного посуду - уламки мисок раннього типу, тарілки, глечика, відкритого світильника; червоноглиняної кераміки - фрагменти глечика та напівсферичних чаш з пофарбованим краєм; уламок вінця кіліка із свинцевою скріпкою. Поодинокими екземплярами представлено кухонний та ліпний посуд. Крім того, тут були два дельфінчики та кілька кісток тварин. На функціональне призначення ями може вказувати знахідка зерен збіжжя: проса та ячменю.

На відстані 1.5 м на схід від ями №1 виявлено велику яму №2 - овальної в плані та циліндричної в розрізі форми. Її розміри: діаметр верха 3.4 x 3.2 м, діаметр по дну - 3.5 x 3.3 м; глибина - 1.5 м. Заповнення ями було дуже різноманітним: місцями воно складалось з жовтого лесу, в центрі - переважно попелястий пухкий ґрунт. Під бортами на всю глибину ями лежали великі фрагменти ранньохіоських, мендоських та протофасоських амфор. Серед них одна ціла амфора Хіосу ранньоконстантинопольського типу третьої чверті V ст. до н.е. На деяких амфорах були енгліфічні клейма, графіті, малюнок чорною фарбою. Речового матеріалу в ямі було дуже багато. Найчисленнішу групу складала чорнолакова кераміка: це фрагменти кіліків, чаш, скіфосів, лекан, світильників. Варто відзначити майже цілу чашу з трьома поясами штампованого орнаменту.

Столова сіроглиняна та червоноглиняна кераміка представлена численними екземплярами майже цілих рибних блюв, мисок, глечиків та світильників іонійського типу. Тут було багато й кухонної кераміки: це - уламки тонкостінних горщиків та каструль, а також сковорід, в тому числі й майже цілий круглодонний горщик. Ліпного посуду небагато - кілька уламків горщиків з наліпним орнаментом по краю. Значну групу складала іонійська кераміка, орнаментована концентричними поясами і представлена різними формами. Серед них увагу привертає майже цілий глечик кінця VI - початку V ст. до н.е з широким тулубом та ручками, піднятими над вінцем. Тут були знайдені уламки світлоглиняних лутеріїв, а також вироби з бронзи та заліза, монети. Серед останніх - дельфінчик середнього розміру з АРІХО та напівас із зображенням Медузи Горгони на аверсі та колеса з АРІХ на реверсі рубежа першої та другої чвертей V ст. до н.е.

На відстані 1 - 1.2 м в південному напрямку від ями №2 розташована яма №3. Вона мала круглу в плані та циліндричну в розрізі форму. Її розміри: діаметр верха 2 x 1.8 м, діаметр нижній - 2 x 2.3 м, глибина - 1.5 м. Заповнення складалось з гумусового суглинку з вкрапленнями попелу. На місці виявлені фрагменти ранньопухлогорлих амфор. Речового матеріалу порівняно небагато: уламки чорнолакових кіліків, канфара, скіфоса, світильників, червонофігурної посудини.

Неподалік виявлено велику яму №4, що була прорізана камерою земляного склепу 2000-2001/7. Вона була в плані кругла, в розрізі - циліндрична, розміром 3.4x2.95 (верхній діаметр) - 3.32x3.24 м (діаметр нижній), завглибшки 1.5 м. Дно горизонтальне, із слідами горіння. Яма заповнена зольним ґрунтом з великою кількістю фрагментованого речового матеріалу. Амфори представлені уламками посудин ранньохіоського типу та невідомого центру. Тут було порівняно багато світлоглиняних лутеріїв та іонійських розписних посудин, червоноглиняних чаш та

глечиків, чорнолакових кіліків, в основному на високій ніжці. Червонофігурна кераміка представлена уламками скіфосів, лекіфів, кра тера, а також уламками канфара стилю *St-Valentino* із ями №5. Є й червоноглиняна та сіроглиняна кераміка - це уламки тарілки, рибної тарелі раннього

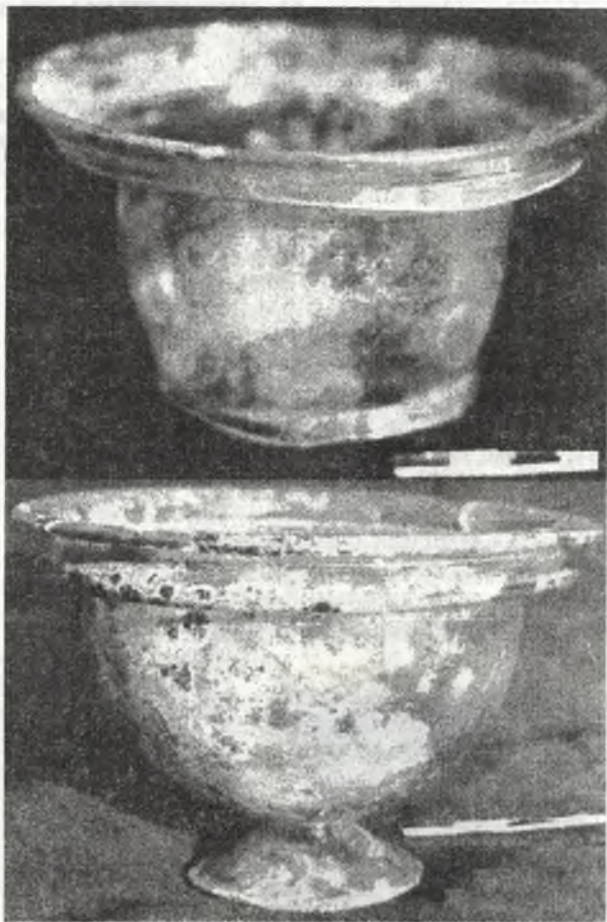

Рис. 3. Скляні чаші з поховання №5.

типу, глечиків, напівсферичних чаш. В цій ямі знайдено два свинцевих букранія, монета - стрілка, дельфінчики, залізне кільце, так звана намотка із стінки чорнолакової посудини, середземноморська галька. Комплекс речового матеріалу з цієї ями дає підстави припускати його культове призначення і датувати його кінцем VI - початком першої половини V ст. до н.е.

Поблизу ями №1 та №2 на глибині 1.45 м виявлена зольна пляма округлої форми розміром 1.3x1.2 м, завглибшки - 0.8 м. В ній знайдено цікавий матеріал: фрагментована піксіда з червоної глини, чорнолакові фрагментовані кіліки, світильник іонійського типу, уламки ранньопухлогорлих амфор (на одному з них дипінті ΝΛ), кілька дельфінчиків та кістки свійських тварин.

На північному мису №2 продовжувались розкопки святилища IV - III ст. до н.е. Як і в попередні роки, численні знахідки складають дуже

подрібнені фрагменти предметів, що відносились до комплексу святилища, де переважали уламки посуду для жертвних узливань: червоноглиняних чаш, глечиків, рибних блюд, чорнолакових кіліків, скіфосів; червонофігурних скіфосів, лекіфів, а також фрагментів кружальних кухонних горщиків та каструль. Крім того, були знайдені бронзова монета 330 - 300 р. до н.е., дельфінчики, бронзовий сувій - лист, свинцеві букранії, лабриси, уламки гераклеїських амфор.

На території обох мисів були виявлені комплекси некрополя римської доби. Вони представлені дев'ятьма похованнями різних типів: ямні, підбійні та земляні склепи. Особливої уваги заслуговують поховання № 3, 5, 6, 7.

Поховання № 3: земляний склеп з дромосом. Довжина всієї споруди - 5.6 м, довжина дромоса - 4 м, ширина його - 1 - 1.2 м, висота його стін - 1.05 - 1.54 м. Камера чотирикутної в плані форми завдовжки 1.6 м, завширшки - 1.8 м, заввишки - 1.6 м. Вона була закрита монументальним кам'яним закладом, який був зруйнований грабіжниками ще в давнину. Каміння закладу було розкидане і згромаджене майже по всій довжині дромоса. Серед них знаходилась вапнякова ніжка жертвного столика, яка була використана вторинно як будівельний матеріал. На порозі камери збереглося кілька великих квадратів, що

лежали *in situ*. Підлога камери була влаштована на 1.2 м нижче дна дромоса, в зв'язку з чим нижня частина заклада збереглась вздовж вхідної стінки на висоту 1.14 м. Вона являла собою п'ятирядну кладку завширшки 0.8 м. Найбільші камені лежали в верхньому ряду. Дно камери було встелене рослинно підстилкою. Уламки людських кістяків були розкидані по всій камері, частина черепу знайдена серед каменів

Рис. 4. Фігурний скляний келих у вигляді голови Деметри (поховання 5)

закладу в дромосі. Від супровідного матеріалу залишилися лише дрібні уламки скляного посуду, намистина зеленого скла, фрагмент залізного ножа та світільник закритого типу з рельєфним зображенням на щитку Ерота з флейтою. Від трун залишилися залізні гвіздки та фрагменти потрухлого дерева.

Поховання № 5 на північному мису № 1

підбійна могила, розташована по лінії схід - захід з кам'яним закладом в три ряди кладки. Розміри його: довжина - 2 м, висота - 0.8 м, товщина - 0.22 м.

Кістяк дівчинки лежав головою в бік сходу у випростаному стані. Розміри підбою: довжина - 1.52 м, ширина - 0.45 м, глибина від краю ями - 0.38 м. На дні підбою та з боків виявлені залишки дощок труни завдовжки 1.37 м. Біля ніг небіжчиці стояла мініатюрна напівсферична червонолакова мисочка з клеймом на дні у вигляді подвійної ступні, червоноглиняна тарілка, на яку був покладений червоноглиняний келих - кухлик, дві скляні чаші, вставлені одна в одну (рис. 3). Поруч знаходився фігурний скляний келих у вигляді голови Деметри, прикрашеної коримбами, діадемою у вигляді півмісяця, вінком з листя плюща, що застібався замочком на потилиці та жолудеподібними сережками (рис. 4). Коси прибрані в пишну зачіску - тонко передані хвилясті пасма, що обрамляли скроні, щоки та потилицю. Ззаду на шії вони зібрані у вузол. Крім того на шийі з боків спускались туго заплетені кіски, які закінчувались каплеподібними прикрасами. Ця посудина являє собою зразок високого античного мистецтва в галузі виробництва скла кінця I ст. н.е. Повною аналогією цьому чудовому келиху є посудина, що походить з пункту Машук у Лівані і представлена в античній колекції Лувру, де вона визначена як жіноче зображення. Крім того, на шийі та грудях похованої були знайдені чотири пронизки у вигляді скарабів з єгипетського фаянсу та намисто з блакитної скляної пасти. Ймовірно, що дівчинка, похована тут, мала відношення до відправ культу Деметри в Ольвії.

Поруч з цим похованням і на одному рівні з ним розташоване ще одне - ямне поховання № 6. В ньому виявлено кістяк дорослого, що був покладений у випростаному положенні, головою на схід. Тут простежені залишки труни завдовжки в 1.5 м. З лівого боку на грудях похованого виявлено бронзову фібулу з овальним щитком, біля ніг стояла червонолакова чаша.

Поховання № 7 розташоване навпроти поховання № 5 і було влаштоване також на одному рівні з попередніми. Це підбійна могила з кам'яним закладом (довжина - 1.02 м, ширина - 0.35 м, висота - 0.47 м). Розміри підбою - 1.48 x 0.52 м, висота - 0.3 м. В ньому були виявлені залишки дерев'яної труни - дошки завдовжки 1.4 м та 11 залізних гвіздків. Кістяк у витягнутому положенні, головою на захід. Біля нього був червонолаковий лекіф та чаша з ледь скошеними вертикальними стінками і з чотирикутним клеймом на дні. Біля шийі та рук знайдено блакитний бісер та чорна намистина. Поховання, ймовірно, жіноче.

Ці три поховання були влаштовані приблизно одночасно і складають начебто єдиний комплекс. Можливо, люди, поховані тут, були членами однієї родини.

Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б

Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині

Кулатова И.Н., Гейко А.В., Супруненко А.Б. Спасательные исследования на поселении скифского времени Холодывщина неподалеку от с. Бельск на Полтавщине. Публикуются результаты спасательных работ на селище V-IV вв. до н.э. Холодывщина у с.Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. Исследованы 9 хозяйственных ям, остатки наземного сооружения и углубленная в грунт хозяйственная постройка. Поселение является северо-западным предградьем Бельского городища.

Восени 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації провів рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., яка були пошкоджена у ході прокладання, без відповідності до погодженого проекту, траншеї газоконденсатопроводу Більського нафтогазоконденсатного родовища.

Проведене обстеження території селища скіфського часу, уточнена його площа, знятий план, здійснене шурфування культурного шару. Крім рятівних досліджень на території поселення на ділянці траншеї в 350 м, здійснювався нагляд за будівельними роботами поза пам'яткою. У ході цих робіт визначені межі залягання культурних нашарувань скіфської доби на вододільному плато поблизу від північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, досліджено 9 господарських ям, господарська споруда на периферії пам'ятки, рештки розвалу наземної споруди, ряд скупчень керамічних матеріалів у культурному шарі, а також залишки жертovníка та два поховання XIX ст.

Поселення виявлене під час розвідки 2001 р., обстежувалося співробітниками Центру, тоді ж зачисткою встановлена максимальна товщина культурних нашарувань — до 0,9 м.

Селище скіфського часу в урочищі *Холодівщина - 1* розташоване на краю мису вододільного плато Більського струмка та р. Суха Грунь (басейн р. Псел), відмежованого від загального масиву підвищення глибоким зволоженням Зайцевим яром. Воно знаходиться за 3,1 км на північний захід від с. Більськ та в 1,0 км на північний схід від колишнього с. Холодівщина Зінківського р-ну. Висота плато на ділянці із поселенням коливається у межах від 160,1 до 167,2 м, тобто 40 — 47 м над рівнем заплави Сухої Груні. Селище займає західний, розораний, зрізаний заплавами ярами край мису, до якого прилягає вибалок у 1,5-2,0 м, за скіфського часу також включений у зону господарської діяльності. Розорана територія поселення витягнута у меридіанному напрямку. Його розміри — 400х750 м,

площа — близько 22 га. Широко видовжена центральна частина виходить до вершини плато. Саме тут, як і вздовж схилу із заходу, зосереджена переважна більшість підйомних матеріалів. Із заходу територія селища має ухил до яру, з перепадом висот у 2,5-5,0 м, межа схилової частини пам'ятки зайнята лісовими насадженнями.

У центральній частині поселення та вздовж західного його краю відзначається сім попелясто-глиняних скупчень розміром від 10х12 до 15х25 м, позначених на тлі оранки незначними підвищеннями в 0,1 - 0,2 м. Вірогідніше за все, що ці "плями" варто вважати не зольниками, а рештками пошкоджених оранкою житлово-господарських комплексів.

Переважна більшість знахідок, виявлених при обстеженні на поверхні, не відрізняється від характерних матеріалів, що походять з пізніх поселень скіфської доби. Це, переважно, уламки ліпного посуду V - початку III ст. до н.е. — горщиків, мисок із заглаженою чи шерехатою поверхнею, шматки кварциту різної форми, частіше у відщепач чи сколах, поодинокі уламки пічних керамічних вальків конічної форми та каменів-розтиральників. У південній частині селища відзначимо помітно більшу кількість уламків стінок античних кружальних амфор, в тому числі гераклеїської, хіоської, типу Солоха. З індивідуальних знахідок вирізняється залізний дволопатевий, із плоскою невеликою трикутною голівкою, втульчастий наконечник стріли, подібний до відомих за знахідками зі Східного укріплення Більського городища [Шрамко, 1987, 119, рис. 56: 47], курганів Руська Тростянка та № 15/11 поблизу с. Мастюгіне, № 11 групи "Частих" у Подонні [Мелюкова, 1964, табл.8: П5-6; 9: 1-2]. Датуються такі наконечники у широких межах — від кінця V до початку III ст. до н.е., хоча для округи Більського городища прийнятнішою буде дата — кінець IV — початок III ст. до н.е. [Мелюкова, 1964, 9-11, табл.9].

На північний схід від селища в урочищі *Холодівщина*, за 0,35 км, знаходяться сліди ще одного поселення скіфської доби — *Холодівщина-2*. Воно займає ледь позначений схилом, частково розораний північний край плато,

наполовину вкритого лісовими насадженнями. Його територія має широтну орієнтацію, встановлена на сьогодні площа складає — 140x250 м, або 3,2 га¹, товщина культурних на шарувань близько 0,3-0,4 м.

Дослідження поселення *Холодівщина-1* проводилися по трасі прокладання вже згадані траншеї. Тут її ширина складала 0,8 - 1,0 м при глибині 0,9 - 1,2 м. Здійснена суцільна зачистка стінок і дна траншеї. Виявлені будівництвам об'єкти скіфської доби досліджувалися шляхом розкопок, із закладанням 9 прирізок розміром від 1x3 до 4x7 м та розкопу № 1 — понад 6x6 м (рис.). Загальна досліджена площа — більше 400 м². Найвиразнішим із вивчених об'єктів є рештки господарської споруди, відкриті у розкопі № 1.

Господарська споруда № 1, заглиблена до рівня залягання материка, знаходилася у центральній частині розкопу (рис.). Мала підпря-

мокутну, що наближала-ся до трапецеподібної, форму, розміри—3,5 x 3,9 м. Котлован завглибшки 1,32 - 1,40 м був опущений з рівня похованого горизонту. Максимальна глибина котловану від рівня впуску — 0,70 м. Він орієнтований довгою віссю з північного заходу на північний схід. Котлован мав неоднакової довжини, дещо вигнуті, прямовисні і вирівняні довші стінки, підпрямокутні і закруглені кути. Дно плоске, щільно втрамбоване, з підовальною заглибиною-просівом розміром 2,8x2,5 м та завглибшки від рівня дна не більше 0,15-0,20 м на місці більш давньої господарської ями № 3. Цей просів неодноразово забивався ґрунтом — інтенсивно чорним, зволженим чорноземом, змішаним із кістками свійських, а також — рідше — диких тварин, уламками ліпного посуду. Придоння цієї заглибини мало чітко зафіксовану грязеву кірку. З північного боку від просіву вичовгалася неширока заглибина, типу

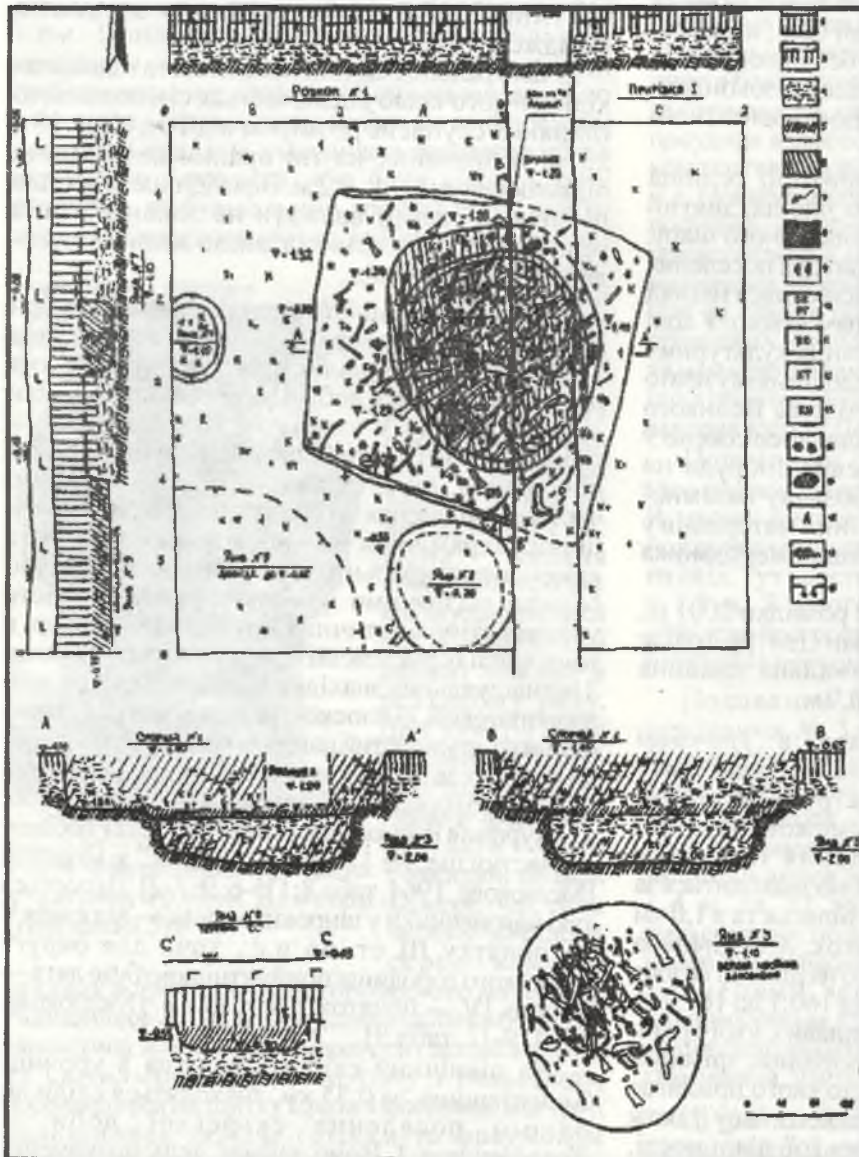

Рис. 1. План розкопу № 1/2001 р. на поселенні в р. Холодівщина-1. Цифрами позначені знахідки: *Господарська споруда № 1*: 1 — уламок піщовикового розтирача; 2 — зернотерка з кварциту; 3, 10 — уламки кісток зі слідами пиляння та обрізання; 4 — уламок кістяної проколки; 5 — пряслиця керамічні; 6 — гачок залізний; 7 — амулет з ікла кабана; 8 — фрагмент точильного каменю; 9 — уламок керамічного "гудзика". *Господарська яма № 3*: 1 — пряслице (позначене на плані споруди № 1); 2 — залізний гачок; 3 — проколка; 4 — горілі кістки. *Умовні позначення*: 1 — дерновий шар; 2 — чорнозем; 3 — похований чорнозем; 4 — передматерик, суглинок; 5 — материк, палевий лесоподібний суглинок; 6 — чорноземне заповнення; 7 — затьоки; 8 — інтенсивно-чорне чорноземне заповнення; 9 — вуглини; 10 — фрагменти кераміки і розвал горщика; 11 — відщепи, уламки кварциту; 12 — кістки тварин; 13 — керамічні конуси та їх уламки; 14 — пічина, обмазка; 15 — керамічні вальки, камені; 16 — уламки амфор; 17 — попіл; 18 — покажчики перетинів.

сходинки. На дні споруди слідів стовпів не виявлено, що дає підстави припускати зрубний характер конструкції. Заповнення котловану містило добре спресований чорнозем зі включеннями суглинку, а по краях — суглинкові масиви вздовж

¹ Від ред. 140 м*250 м=35000 м²=3,5 га; МТ, НТ)

стінок (можливо, рештки ущільнення нижньої частини зрубової конструкції). Придонна частина заповнення відрізнялася значно інтенсивніше забарвленим чорним гумусом, наявністю затьоків на останніх 0,2 м глибини, попелу і вуглин, що засвідчували пожежу. Останні 0,3-0,5 м заповнення котловану містили близько 1200 кісток тварин, серед яких відзначимо кістки свійських — коня, великої рогатої худоби, вівці чи кози, собак, свині, гусей, з диких — кабана, козулі. Кількість кісткових залишків збільшувалася до центра споруди. У нижній частині заповнення виявлені також шматки обмазки, рідше — пічини, уламки пічних конусів та вальків, шматки і відщепи кварциту, а також фрагменти ліпного посуду, античних амфор, інших виробів з глини та заліза (рис.2).

діаметри 9,0-14,0 см, на окремих зафіксовані сліди ремонту. Значно меншим числом уламків репрезентовані черпаки, що мали заглажену поверхню, в тому числі із петельчастою ручкою з вертикальним відростком. Тарний посуд представлений уламками корчаг із заглаженою поверхнею.

Знахідки індивідуального характеру представлені не досить численною групою і підтверджують господарський характер використання об'єкта. Серед них — кварцитова зернотерка і 2 пісковикові розтирачі, фрагменти точильного каменю, уламок кістяної проколки, фрагмент залізного гачка, два керамічних пряслиця, астрагал у вигляді половинки сточеної таранної кістки вівці чи кози з вибраною

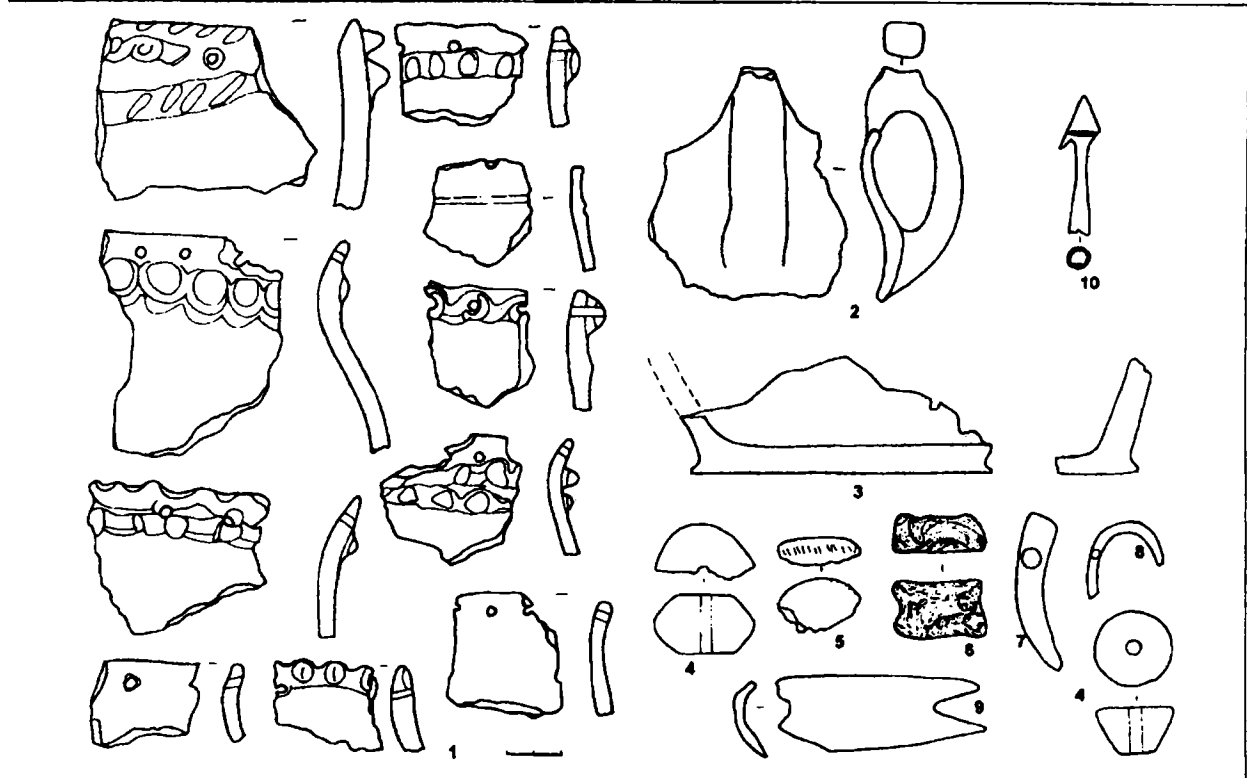

Рис. 2. Холодівщина-1. Знахідки з котловану господарської споруди № 1 та з поверхні селища. 1-5 кераміка; 6, 7, 9 - кістки; 8, 10 - залізо.

Найбільш численна група керамічних знахідок, що походила із заповнення споруди, належить уламкам горщиків із заглаженою та шерехатою (переважають) поверхнями, орнаментованих різними комбінаціями наліпного валика, з пальцевими вдавленнями, проколами по ньому, проколами під зрізом вінця, защипами чи вдавленнями по його зрізу, або ж — без валика — лише з проколами під зрізом (рис.2). Деякі денця горщиків мали закраїну та відбитки зернівок злакових і полови. Фрагменти мисок із заглаженою та підлискованою поверхнями належали посудинам із загнутим до середини вінцем, часом — із бортиком; їх денця мали

підовальною виїмкою, амулет з ікла кабана з просвердленим круглим отвором, половинка так званого "гудзика" (рис.2).

Досліджений котлован належить, найвірогідніше, заглибленій у ґрунт господарській споруді скіфського часу, зведеної на місці до того існуючої та закиданої господарської ями № 3 круглої у плані форми, з горизонтальним плоским дном, діаметром 2,25 x 2,40 м і глибиною від рівня впуску 1,30 м чи 2,00 м від рівня сучасної денної поверхні (рис.1). Згорілі рештки цього приміщення були використані для скидання хатнього сміття і кухонних покидьків від якогось свята. Яму № 3

можна вважати частиною господарського приміщення, котра існувала на першому етапі використання споруди. До речі, знахідки зі згаданої вище ями практично відсутні.

Датувати господарську споруду на підставі лише керамічних матеріалів можна від кінця V до кінця IV ст. до н.е.

Рис. 2. Холодівщина-І. Розкопки господарської споруди. Робочий момент Листопад...

Проведені рятівні дослідження (рис. 3) дозволили охарактеризувати нововиявлене поселення скіфської доби в урочищі Холодівщина-І, встановити його розміри, потужність культурних нашарувань, позначити наявність ще одного селища Холодівщина-2, отримати дані щодо характеристики забудови східної частини цієї пам'ятки, яку варто розглядами як приміське поселення у безпосередній близькості від валів Великого укріплення. Разом із тим, селище Холодівщина-І, як й інші місцезнаходження неподалік, окреслює досить щільну забудову та широке використання округи Більського городища в час розквіту ранньодержавного утворення у Поворсклі V - IV ст. до н.е., столицею якого було місто Гелон. Місцезнаходження селища поряд зі в'їздом до Великого укріплення та давніми дорогами, спрямованими до Західного укріплення Більського городища, Саранчівського і Довжицького поселень додає цій пам'ятці інших характеристик — як-то придорожного селища-передмістя, господарського виселку мешканців укріплення тощо. Безперечним результатом робіт є уявлення про досить "розкидану" на значній площі забудову селища, групування господарських ям та господарських споруд край садиб, а також про важливу роль продуктів скотарства у харчовому раціоні мешканців поселення. Датування селища за типом декорування, обробки поверхні ліпного посуду, його складом не викликає істотних труднощів навіть за відсутності у матеріалах

розкопок знахідок — надійних хронологічних індикаторів. Час існування поселення окреслюється у межах V-IV ст. до н.е. Це підтверджує і знахідка на поверхні залізного втульчастого дволопатевого наконечника стріли.

Зауважимо, що некрополем описаного селища, напевне, була північно-західна частина Перещепинського курганного могильника І

[Шрамко, 1994, 117-125], поряд із якою ховали своїх померлих і жителі селища в урочищі Лісовий Кут, і, ймовірно, мешканці Західного укріплення Більського городища [Кулатова, Супруненко, 2002, 167; Супруненко, Кулатова, 2002, 71], що в цілому характерно для Поворскля і вододілу басейнів Ворскли та Псла.

Елементи "кущового" розміщення селищ і спільного використання некрополів відзначені й у Нижньому Поворсклі [Гейко, 2001, 94].

ЛІТЕРАТУРА

Гейко А.В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець // АЛЛУ. Полтава, 2001, № 2.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 р. // АБУ 2000-01 рр. Київ, 2002.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ, Москва, 1964., Вып. Д 1-4.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АБУ 2000-2001 рр., Київ, 2002.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев, 1987.

Шрамко Б.А. Розкопки курганів VII-IV ст. н.е. поблизу Більська // Археологія. Київ, 1994, № 4.

Куштан Д.П.

Черкаська археологічна інспекція

Нові знахідки бронзових виробів із Середнього Подніпров'я

Куштан Д.П. Новые находки бронзовых изделий из Среднего Поднепровья (из музейных фондов и частных собраний). Вводятся в научный оборот ранее не опубликованные бронзовые изделия, обнаруженные автором в фондах музеев и в частных коллекциях. Находки представлены бронзовыми ножами, кинжалами, топорами, кельтами, которые датируются эпохой средней-поздней бронзы и ранним железным веком. Особого интереса заслуживает клад в составе кинжала и наконечника копья, который происходит из с. Стецовка Чигиринского р-на Черкасской обл., относящийся к позднебронзовому времени.

Kushtan D.P. The new finds of the bronze goods from the Middle-Dnieper region (from museum funds and private collections). The bronze goods which have kept in museum funds and private collections and which never had published before are researched now. The author puts their into scientific circulation. The finds are presented by bronze knives, daggers, axes, socketed axes. All they are dated the middle and final Bronze Age and the early Iron Age. The hoard of the dagger and spear-head from Stetsovka (Chigirin district, Cherkassy region) dates the late Bronze Age and deserves a special interest.

У 1998-2001 рр. автором проводилась робота по обліку випадково знайдених металевих виробів з району Середнього Подніпров'я, які зберігаються у музейних фондах та приватних зібраннях [Куштан, 1998; 2001].

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей.

З розмивів в районі с. Самовиця (затоплене) Чорнобаївського району Черкаської області походить бронзовий ніж з листоподібним лезом та коротким пласким черенком, кінець якого розплесканий і заокруглений (рис. 1, 1). Лезо ножа максимально розширене біля основи, перехід до черенка поступовий. Довжина ножа 12 см (леза - 10 см, черенка - 2 см), максимальна ширина леза 3,5 см, черенка - 1,5 см. Датується він добою середньої бронзи.

Бронзовий кинджал з односічним лезом (інв. № А-270), знайдений неподалік с. Гладківщина Золотоніського району Черкаської області (рис. 1, 3). Кинджал був раніше опублікований, але в публікації поміщено досить неякісний малюнок [Шкулета, 1995, 131, рис. 2: 3]. Лезо з масивним ребром міцності по спинці, спинка кинджала слабавигнута, ребро заокруглене по основи леза, черешок короткий і вузький, прямокутний у перетині. Кинджал виготовлено у двостулковій кам'яній ливарній формі. Загальна довжина 22 см (леза - 18,3 см, черенка - 3,7 см), максимальна ширина леза 3 см, черенка - 0,6 см. Кинджал датується добою пізньої бронзи.

З с. Сунки Смілянського району Черкаської області походить бронзовий двовушковий кельт з арочною фаскою (інв. № А-269), втулка овальна, посиленна зовні валикоподібним потовщенням, яке переходить у бокові вушка (рис. 2, 2). Довжина кельта 7 см, ширина леза 3,5 см. Він датується також добою пізньої бронзи.

2. Стецівський краєзнавчий музей НІКЗ "Чигирин". Кинджал та вістря списа, знайдені біля с. Стецівки Чигиринського району Черкаської області у 1977 році школярами - членами місцевого історичного гуртка в розмиві на березі

Кременчуцького водосховища. Не виключена можливість того, що ці предмети становили скарб. Кинджал (інв. № А-3381) двосічний з листоподібним клинком і чітким кільцеподібним упором навколо основи держака (рис. 3, 1). Клинок видовжений, найбільше розширений у середній частині, по обидві сторони проходить невисока нервюра. Держак короткий, підпрямокутний у перетині, завужений і розплесканий на кінці. Знаряддя виготовлене у двостулковій кам'яній ливарній формі. Загальна довжина кинджала 18,5 см, максимальна ширина леза 2,8 см. Бронзове вістря списа (інв. № А-3382) з суцільною литою втулкою та листоподібним пером (рис. 3, 2). Втулка конусоподібна, видовжена, поступово переходить у ромбоподібний в перетині стрижень. У нижній її частині знаходяться два симетричні круглі отвори для фіксації ратища. Перо вузьке з найбільшим розширенням на рівні середини його довжини. По обидва боки від стрижня нижче середини пера розташовані вузькі прорізи. Для посилення міцності зовнішні краї прорізів посилені валиковими потовщеннями. Одне крильце пера тріснуло у нижній частині, а друге та край втулки частково обламани у давнину. Вістря відлите у двостулковій ливарній формі. Загальна довжина списа 18,5, пера - 12 см, максимальна ширина пера бл. 3,6 см, діаметр втулки 2,3 см. Датуються кинджал і вістря списа добою пізньої бронзи.

Бронзовий кинджальчик з паралельними лезами та пласким язичкоподібним черенком, знайдений у 1969 році на Стецівському городищі (рис. 1, 5). Кінчик леза заокруглений, вздовж середини проходить слабо виражене ребро. Довжина кинджальчика 13,4 см (леза - 10 см, черенка - 3,4 см), максимальна ширина 2,4 см. Його також можна віднести до доби пізньої бронзи.

3. Приватні колекції. У с. Чапаївка Золотоніського району Черкаської області, під час земляних робіт по прокладенню каналу, було знайдено бронзову вислообушну сокиру "колонтаївського типу" (рис. 2, 1). Сокира

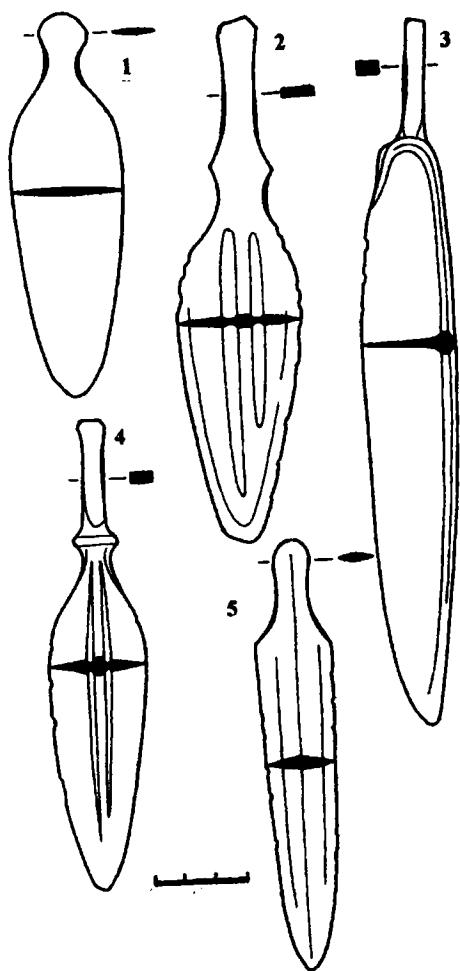

Рис. 1. Бронзові ножі та кинджали. 1- Самовиця, 2,4 - точне місце знахідки не відоме, 3 - Гладківщина, 5 - Стецівка.

масивна з широким заокругленим лезом. Відлите знаряддя у двостулковій ливарній формі через вузький литник у середній частині спинки. Довжина сокири 11,8 см, ширина леза 7,3 см, діаметр отвору 3,2 см. Такі сокири датуються кінцем середньої бронзи.

Місце знаходження кинджала з плоским ромбоподібним упором (рис. 1,2) залишилося невідомим. Можна припустити, що він був знайдений на розмивах у зоні Кременчуцького водосховища. Лезо кинджала має листоподібну форму з максимальним розширенням ближче до основи, кінець заокруглений. Вздовж обох боків леза помітна нервюра з жолобками по краях. Черенок довгий і вузький, розплеканий на кінці, упор розташований біля його основи. Довжина кинджала 16,4 см (леза - 10 см, черенка - 6,4 см), максимальна ширина леза 4 см, черенка - 1,2 см. Датуються він добою пізньої бронзи.

Точне місце знахідки кинджала з кільцевим упором на основі держака невідоме; напевне, він також походить з розмитого поселення у зоні

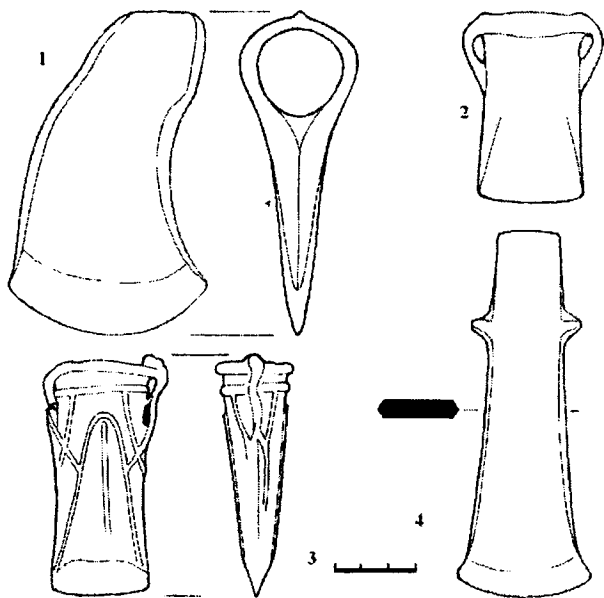

Рис. 2. Бронзові сокири та кельти. 1 - Чапаївка, 2 - Сунки, 3 - Лубни, 4 - Кам'янка.

Кременчуцького водосховища (рис. 1, 4). Кинджал має вузький, прямокутний у перетині черенок, розплеканий на кінці. Лезо двосічне листоподібної форми, максимального розширення ближче до руків'я, вздовж його середини проходить двобічне ребро міцності з вузькими паралельними кровостоками по боках. Довжина кинджала 14,5 см (леза - 10,5 см, черенка - 3,5 см), максимальна ширина леза 3 см, черенка - 0,7 см. Він також датується добою пізньої бронзи.

З околиць м. Лубни Полтавської області походить двовушковий кельт (рис. 2, 3). Він має дещо видовжену форму, втулка овальна, посилена зовні валикоподібним потовщенням, яке переходить у вушка (одне тріснуте, а на іншому - ливарний наріст). Вся поверхня знаряддя вкрита орнаментом з рельєфних валиків у вигляді арки з ребром посередині. Довжина кельта 8,6 см, ширина леза 3,5 см. Датуються добою пізньої бронзи.

В районі м. Кам'янка Черкаської області було знайдено бронзову пласку теслоподібну сокиру з закраїнами (рис. 2, 4). Вона має видовжену форму, розширену до леза. Верхня частина тесла прямокутна,

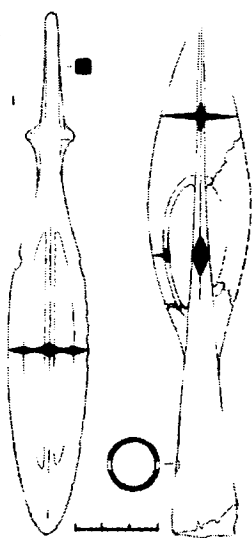

Рис. 3. Стецівський скарб. 1 - кинджал, 2 - вістря списа.

лезо проковане та заокруглене. Закраїни невеликі, підтрикутної форми, розташовані з боків знаряддя ближче до його верхньої частини. Сокира-тесло виготовлена у двостулковій ливарній формі. Довжина знаряддя 13,3 см, максимальна товщина 0,7 см, ширина верхньої частини 3,3 см, лека - 4,9 см. Подібні теслоподібні сокири, напевне, слід відносити до початку раннього залізного віку.

Культурну належність всіх вищеперерахованих випадкових знахідок бронзових виробів можна визначити так:

- культура багатоваликової кераміки - ніж з Самовиці та сокира з Чапаївки;
- зрубна культура - безпаспортний кинджал з пласким упором;

Майко В.В.

Крымский Филиал Института археологии НАНУ

Исследования усадьбы XVIII - XIX вв. на территории городища Чуфут-Кале в 2001 г.

В сентябре-октябре 2001 г. Чуфут-Кальский отряд Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАНУ провел предреставрационные раскопки с восточной стороны Дюрбе Джаныке-Ханым. Раскопки были вызваны необходимостью благоустройства территории возле Дюрбе. Обнаружена прямоугольная в плане усадьба, построенная непосредственно возле восточной стены мавзолея. Стены постройки сложены из камней песчаника на глинистом растворе. Наибольшая сохранность стен - 1,8 м.

На площади 36 м² был заложен раскоп, примыкающий непосредственно к восточной стене Дюрбе. Глубина культурных напластований составляла от 2,5 до 1,8 м. В стратиграфии четко выделялся слой дерна, мощный каменный завал, толщиной до 1,5, слой пепла и гари толщина

• білогрудівська культура - кинджал з Гладківщини, кинджали та вістря списа зі Стецівки, кельти з Лубен та Сунок;

• пізній етап чорноліської культури - сокира-тесло з закраїнами з Кам'янки.

ЛІТЕРАТУРА

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розкопки та розвідки за 1998 рік. - НА ІА НАНУ, 74/1998.

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки за 2001 рік. - НА ІА НАНУ, /2001.

Шкулета Л.В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею // Археологічні дослідження на Черкащині. - Черкаси: «Сіяч», 1995.

которого колебалась от 0.2 до 0.4 м. Именно в последнем горизонте и обнаружена основная масса археологического материала. В подавляющем большинстве он относится к периоду середины XVIII - первой половины XIX вв., о чем свидетельствуют обнаруженная монета 1749 г. и тарелка производства фабрики братьев Мордашевых (1830-е гг.). Собрана представительная коллекция изделий из железа, кости, стекла, представляющих археологический и этнографический интерес. Обнаружены и разнообразие глиняные курительные трубки с несколькими типами клейм. Несомненный этнографический интерес представляет находка бронзового караимского предмета с культовым изображением петуха для разрезания теста, предназначенного для караимских пирожков.

Рейда Р.М*, Луговой Р.С**.

**Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації*

***Полтавський краєзнавчий музей*

Розвідки на території м.Зіньків та найближчої округи

Рейда Р.М., Луговой Р.С. Разведки на территории г.Зеньков и его округи. Приводятся результаты обследования территории г.Зеньков — райцентра Полтавской обл., где разведкой обнаружено несколько местонахождений эпохи ранней и поздней бронзы, ряд селищ скифского времени и прочие находки.

У жовтні 2001 р. Центром охорони та досліджень пам'яток археології були проведені розвідкові обстеження на території м.Зінькова (райцентру Зіньківського р-ну Полтавської обл.) та його найближчої округи, в результаті чого виявлено 13 поселень та місцезнаходжень, які за своєю культурною належністю охоплюють період від епохи енеоліту до пізнього українського середньовіччя.

Пункт *Зіньків-1* розташований на ділянці заплави правого берега р.Ташань, яка знаходиться у східній частині міста, за 0,6 км на Пд. — Пд.Зх. від мосту через річку (вул. Фрунзе) в урочищі Поділ. Підйомні матеріали вказують на існування тут в XVII-XVIII ст. хутора, площа якого складає більше 0,2 га (70x30 м) і розорюється.

Зіньків-2. Поселення виявлене на північній

окраїні міста, за 0,2-0,3 км на Пд.Зх. від цукрозаводу, на лівому березі ставка в урочищі Гончарівка. Це пам'ятка скіфського часу, матеріали з якої представлені уламками ліпного посуду місцевого виробництва та кружального імпортного. За доби пізнього середньовіччя тут розміщувався хутір ХVII-XIX ст. Поселення займає площу 0,6 га (200x30 м) і знаходиться підгородами.

Зіньків-3 — поселення епохи ранньої бронзи, раннього залізного віку, пізньозарубинецького часу (?) та другої половини I тис. н.е. Розташоване на північній околиці міста, за 0,2-0,3 км на Пд.Сх. від

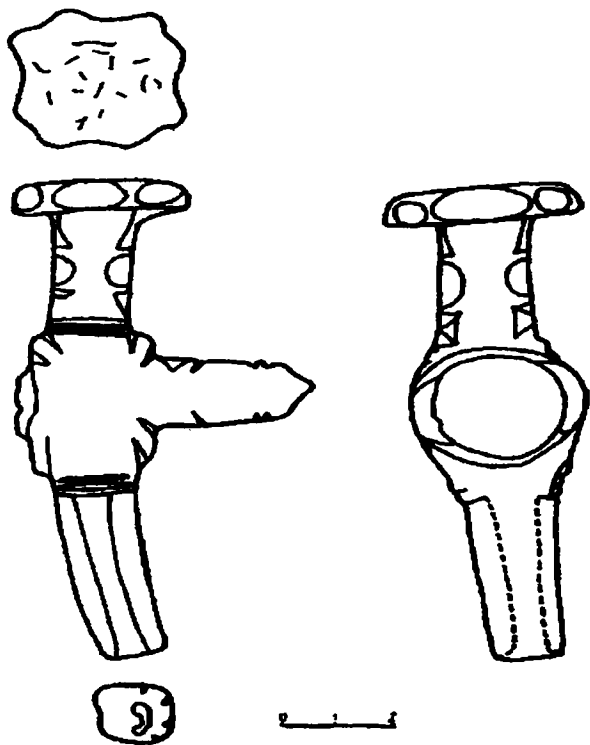

Рис. Зіньків. Келеп. Бронза

відгодівельного пункту на першій надзаплавній терасі правого берега р.Ташань. Його площа складає 0,3 га (100x30 м) і розорюється.

Зіньків-4. Місцезнаходження розташоване у Пн.Сх. частині міста, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Ташань, за 0,3 км на Пн.Сх. від мосту через річку по вул.Фрунзе. Матеріали репрезентовані керамікою доби бронзи, періоду ранніх слов'ян та пізнього українського середньовіччя. Площа — 0,45 га (150x30 м). Розорюється.

Зіньків-5 знаходиться в Пн.Сх. частині міста, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Ташань, за 0,6 км на Пн.Сх. від мосту через річку та за 0,2 км від її берега. На поселенні зібрана кераміка періоду пізньої бронзи і пізнього середньовіччя. Його розорана площа становить

0,7 га (100x70 м).

Зіньків-6. Поселення ямної та зрубної культури розташоване у Пн.Сх. частині міста, за 0,8-1,0 км Пн.Сх. від мосту (вул. Фрунзе), в заплаві лівого берега р.Ташань. Площа пам'ятки складає близько 0,8 га (150x60 м) і розорюється.

Зіньків-7 — місцезнаходження епохи енеоліту-бронзи та черняхівської культури. Виявлене у Пн.Сх. частині міста, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Ташань, за 0,35-0,4 км на Пн. — Пн.Сх. від місцевої школи та за 0,5-0,6 км на Сх. від пункту 6. Розорана площа становить близько 0,3 га (100x30 м).

Зіньків-8. Знаходиться на Пн.Зх. окраїні міста, на схилі другої надзаплавної тераси правого берега р.Ташань, за 0,1-0,15 км на Пн.Зх. від автоколони райспоживспілки та за 0,5-0,6 км на Пд. — Пд.Зх. від автотраси м.Зіньків — м.Гадяч, в районі об'їзної дороги. Через поселення прокладено асфальтовану дорогу, яка зруйнувала його Пд.Сх. частину. Західна частина постраждала внаслідок забудови господарських споруд. На розорюваній поверхні селища зібрано матеріали скіфського часу. Глибина культурного шару, простеженого у прокладеній траншеї газопроводу, складає близько 0,7 м. Площа поселення — 1,5 га (150x100 м).

Зіньків-9. На поселенні, розташованому в Пд.Зх. частині міста, на схилі балки першої надзаплавної тераси правого берега р.Ташань, за 0,1 км на Пд. — Пд.Сх. від товариства з обмеженою відповідальністю "Спецпрогтранс" та за 0,10-0,15 км на Пн. від центральної частини вул.Тютюнника, зібрані матеріали скіфського часу. Площа селища становить близько 0,6 га (200x30 м) і знаходиться підгородами.

Зіньків-10. Місцезнаходження виявлене на Пд.Зх. околиці міста, за 0,2-0,3 км на Пд.Зх. від "Райсільгоспхімії" та в Пд.Сх. напрямку від шосе м.Зіньків — с.Бірки, на схилі мису першої надзаплавної тераси правого берега р.Ташань. Зібрані на ріллі матеріали належать до епохи ранньої бронзи, зрубної культури та доби пізнього українського середньовіччя й окреслюють площу у 0,3 га (100x30 м).

Зіньків-11 є поселенням скіфського часу, яке розташоване на Пд.Зх. околиці міста, за 0,5-0,6 км на Пд.-Пд.Зх. від "Райсільгоспхімії" та за 0,3-0,4 км від траси Зіньків — Бірки, на мису першої надзаплавної тераси правого берега р.Ташань. Пн.Сх. частина зруйнована кар'єром. Потужність культурного шару, простежена у відслоненнях кар'єру, складає близько 1,0 м. Вціліла площа пам'ятки, що розорюється, — понад 2,2 га (150x150 м).

Зіньків-12. Поселення розташоване за 1,0-1,2 км від північно-східної окраїни міста, на схилі другої надзаплавної тераси правого берега р.Ташань. Знахідки належать до скіфського часу.

Розорана площа пам'ятки — 2,0 га (200x100 м)

Зіньків, група курганів. Знаходиться на південно-східній окраїні міста, ліворуч від автотраси м.Зіньків — с.Довжик та за 0,30-0,35 км на Пд.Сх. від автотраси мм. Зіньків — Охтирка, на схилі другої надзаплавної тераси. Складається з п'яти курганів, витягнутих вздовж останнього шосе з Пд.Зх. на Пн.Сх. Кургани мають висоту 0,4-1,3 м при діаметрі 30-40 м їх насипи розорюються.

З території Зінькова — колишнього сотенного містечка часів пізнього українського середньовіччя, — походить знахідка бронзового келепа, виявлена місцевими жителями. Зразок комбінованої зброї, що набула поширення у XVI-XVII ст., має зламаній приблизно на середині довжини ключець, нахилений донизу, підквадратний, із закругленими ребрами у перетині. Провушна частина — округлої форми, з двома парами “вусів”, нижній із яких зберігся. Обушна частина Т-подібної форми, має восьмикутну плитку, чітко відокремлену від шийки. Ключець, провух з “вусами” та обушна частина багато декоровані виїмками і

заглибинами різноманітної форми та розмірів (рис.). Вишукано орнаментовані келепи відомі дослідникам ще з дореволюційних збірок старожитностей, прикладом однієї з яких може бути широко відоме зібрання подвижника-колекціонера В.В.Тарновського [Каталог..., 1898, 64-65]. Келеп із Зінькова виконано з бронзи у техніці лиття. Серед аналогічних за формою виробів є зразки зброї, знайдені на місці битви під Берестечком 1651 р. [Свешніков, 1993, 233-236]. Водночас, можна стверджувати, що це — зразок парадної зброї. На користь цього свідчить, перш за все, матеріал, з якого виготовлене знаряддя. Бойові аналоги, як вважають фахівці, виготовлялися із заліза, вироби з якого були значно міцнішими і дешевшими у виробництві [Свешніков, 1993, 262]. Водночас, численні подряпини та сліди ударів на плитці обушної частини можуть свідчити про бойове використання цієї зброї власником.

ЛІТЕРАТУРА

Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського с приложениями 16-ти таблиць фототипных снимков. Київ, 1898.

Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів: 1993.

Роздобудько М.В.

Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав”

Матеріали передскіфського та ранньоскіфського часу з багат шарового поселення Біле Озеро 1 на лівому березі Середнього Дніпра

Rozdobudko M.V. Materials of prescythian and early Scythian times from multilayer settlement Biele Ozero 1 on the Middle Dnieper's left bank. The article presents the finds of earthenware and some metal goods of the 9th - 7th cent. BC which were excavated on the settlement Biele Ozero 1 near village Tsibly Pereyaslav district Kyiv region. The relics have nearest analogies from assemblies of Chornolis'ka culture, Zhabotinsky stage and early Scythian times from the sites of the Dnieper's Right Bank region and Vorskla basin on the Dnieper's Left Bank.

Роздобудько М.В. Материали предскифского и раннескифского времени из многослойного поселения Белое Озеро 1 на левом берегу Среднего Днепра. В публикации представлены керамические находки и некоторые металлургические предметы IX-VII вв. до н.э., обнаруженные на поселении Белое озеро 1 возле с.Цыбли Переяславского района Киевской области. Приведенные материалы имеют прямые аналогии в комплексах чернолесской культуры, жаботинского этапа и раннескифского времени с памятников Днепроовского Правобережья, а также бассейна Ворсклы на Левобережье.

В 2001 році під час проведення охоронно-рятівних досліджень зони розмиву лівого берега Канівського водосховища, на багат шаровій пам'ятці Біле озеро 1 зібрана велика колекція різночасових матеріалів. Отримані матеріали та знахідки, зроблені на пам'ятці протягом попереднього періоду досліджень, дозволили виділити там комплекси передскіфського і ранньоскіфського часу, представлені ліпною керамікою черноліського та жаботинського типів і деякими речами з металу. Старожитності цього кола в північно-західній частині Лівобережжя досі зустрічалися лише як поодинокі, переважно випадкові, розрізнені знахідки.

Пам'ятка Біле озеро 1 знаходиться на лівому березі Дніпра нижче впадіння Трубежа, південніше с.Циблі Переяславського району Київської області. Розташована вона в 9 км від річища Дніпра, на краю вузького останцевого масиву борової тераси між заболоченими старицями, неподалік підніжжя схилу другої надзаплавної (лесової) тераси. На пам'ятці виявлені матеріали пізнього етапу трипільської культури, культур ранньої, середньої та пізньої бронзи, скіфського часу, зарубинецької та київської культур. Заслужують на увагу матеріали періоду пізньої бронзи. На відміну від ряду пам'яток цієї частини Лівобережжя розташованих вище по Дніпру,

зокрема такої як Козинці-Загай, де переважає кераміка лебедівського типу, на Білому озері І остання майже не зустрічається. Натомість багато знахідок кераміки білогрудівського типу - фрагментів тюльпаноподібних горщиків з високими, розлогими, або ледь відігнутими вінцями, прикрашених гладеньким валиком по

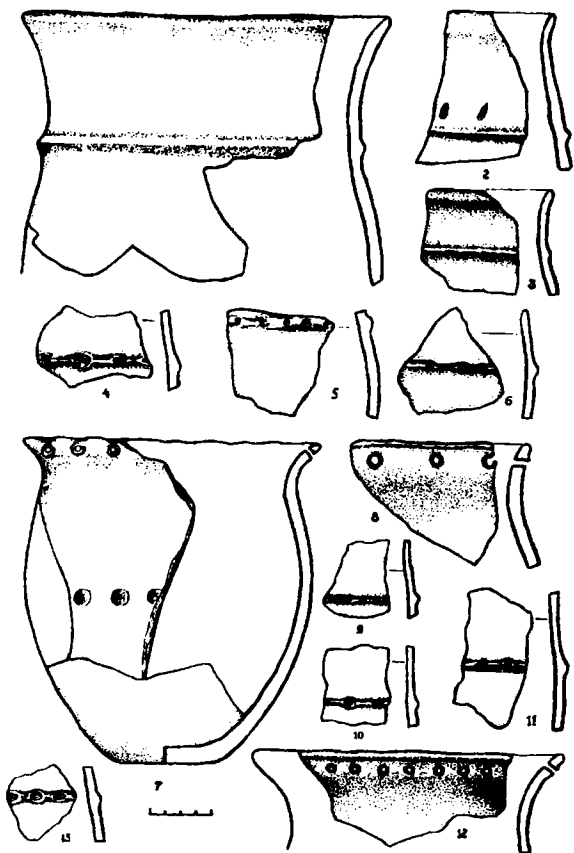

Рис. 1. Кераміка білогрудівського та чорноліського типу з Білого Озера І.

плічках (рис.1,1-3.). На розташованій поряд двошаровій пам'ятці Біле Озеро 2 старожитності білогрудівського типу складають верхній культурно-хронологічний рівень, що перекриває ранньобронзовий. Можливо, що якась частина кераміки з білогрудівськими рисами, на пам'ятці Біле озеро І відноситься до ранньої ступені чорноліської культури. Відсутність стратиграфічно прив'язаних знахідок не дає можливості хронологічно розділити кераміку такого типу. Основна ж частина керамічного комплексу передскіфського часу з Білого озера І відноситься до другого ступеня чорноліської культури і представлена фрагментами простого кухонного посуду. Керамічна маса, з якої він виготовлений, не містить, на відміну від кераміки білогрудівського типу, значної кількості крупнозернистої домішки. Черепок в більшості випадків добре випалений, сірого, жовто-

коричневого та червоного кольорів, з досить добре заглаженою поверхнею. Основними елементами декору є наліпний розчленований валик на плічках та наскрізні проколи під вінцями, зроблені з внутрішнього боку. Валики розчленовані насічками, ямками, пальцевими вдавленнями. Іноді останніми прикрашені ще й краї вінця. Профіль однієї посудини зберігся повністю. Це приземкуватий, широковідкритий горщик, з випуклим тулубом, досить вузьким денцем, невисокою шийкою та виразно вигнутими назовні вінцями (рис.1, 7). Посудина прикрашена наскрізними проколами під вінцем та пальцевими вдавленнями по краю. Замість валика посеред тулуба зроблений поясок з округлих ямок. Фрагменти горщиків з подібною орнаментациєю - проколами та пояском з ямок - відомі серед матеріалів другого ступеня чорноліської культури з Московського городища на Тясміні та з пам'яток Хухра і Пожарна Балка 2 на Лівобережжі, в басейні Ворскли [Ковпаненко, 1967, рис.14, 5; 20,13, 3 - 12, рис.1, 2, 14, рис. 44, 2.]. Майже аналогічний горщик з трохи ширшим денцем, знайдений в кургані №49 біля с.Шандри на Правобережжі, датується передскіфським часом [Ковпаненко, 1981, 96, рис.43, 12]. Різноманітні за розмірами та профілюванням тулуба горщики, з вигнутими назовні вінцями і рядом проколів під ними, складають на Білому озері І переважну частину керамічного комплексу передскіфського часу (рис.1, 8, 12). В більшості випадків посудини прикрашав розчленований насічками або вдавленнями валик, розташований на плічках, про що свідчать численні знахідки фрагментів стінок з валиком (рис.1,4-6,9-11,13). Аналогічна кераміка характерна для другого ступеня чорноліської культури пам'яток Правобережжя в басейнах Інгулу, Тясмину і Росі та Лівобережжя в басейні Ворскли [Ковпаненко, 1967, 33-41, рис.14,17; Покровська, 1952, 48 - 52, табл. I, III; Покровська, Петренко, Ковпаненко, 1971, 97-100, рис.5.; Тереножкін, 1952, табл.III, IV.; Тереножкін, 1961, рис.36, 48].

Проста нелискована кераміка дещо іншого типу складає керамічний комплекс наступного періоду, основу якого становлять ті ж самі опуклободі та слабопрофільовані горщики з вигнутими назовні вінцями, прикрашені проколами, ямками-вдавленнями та розчленованим валиком. Але валик опущений вже на середину тулубу, або розміщується під вінцями в поєднанні з різного типу заглибинами. Замість наскрізних проколів частіше наносяться наколи з випуклинами-перлинами зовні. Іноді валик під вінцями та заглибини накладаються, але в більшості випадків вони досить чітко розділені, причому валик розташовується нижче, на шийці (рис.2,1-9). Керамічна маса орнаментована таким чином посуду досить близька до розглянутого вище чорноліського комплексу. Спостерігається деяке

збільшення вмісту крупної домішки: жорстви, шамоту. Черепок шорсткіший, червоного та брунатного кольорів, добре випалений. Така кераміка з Білого озера і знаходить прямі аналогії в комплексах ранньоскіфського часу з поселень Правобережжя поблизу с.с. Хрещатик та Медвин на Росі [Ковпаненко, 1975, 58-65, рис.1, 2, 4;

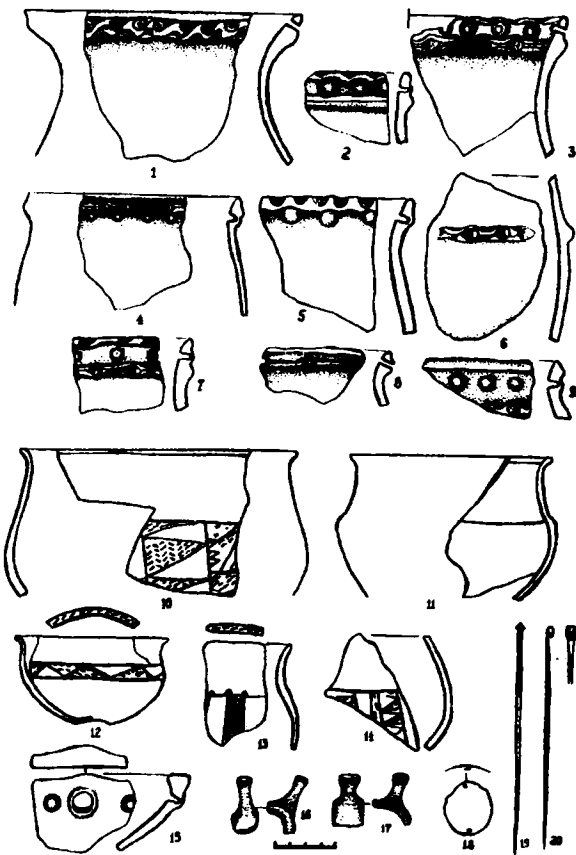

Рис.2. Кераміка жаботинського і ранньоскіфського типу та металеві знахідки. 1-9 - шорстка кераміка; 10-17 - лискована кераміка; 18, 19 - бронза; 20 - мідь

Покровська, Петренко, Ковпаненко, 1971, 101-103, рис.7]. Подібного типу кераміка притаманна і пам'яткам з шарами ранньоскіфського часу на Поворсклі - Мачухи, Олєфірщина, Пожарна Балка II, Хухра та інші [Ковпаненко, 1967, 110-115, рис. 15, 20, 22, 24, 52.]. Деяка частина керамічних знахідок цього комплексу з Білого озера і паралелізується з матеріалами поселення на Тарасовій горі біля с. Жаботин [Покровська, 1952, табл. IV]. Вони, очевидно, є найбільш ранніми в комплексі (VIII-VII ст. до н.е.). Але значна кількість уламків належить слабкопрофільованим посудинам бочкоподібної форми з валиком лише під вінцями, які вважаються пізнішими за більш профільовані з валиком на тулубі. Вони продовжують побутувати також і за скіфського часу (VII - VI ст.). Підйомний характер знахідок не дозволяє чітко відокремити шорстку кераміку ще перехідного жаботинського етапу від власне

ранньоскіфської, яка також присутня на пам'ятці. Вищеописана кераміка з валиками на тулубі та під вінцями включає, очевидно, матеріали обох періодів. Наявність же керамічного комплексу жаботинського типу засвідчують численні знахідки лискованої кераміки з врізним орнаментом. Більшість уламків лискованого посуду належить черпакам, серед яких зустрічаються різні форми: з глибокою кулястою чашечкою та високою чітко виділеною шийкою; глибокою чашечкою, відокремленою від шийки уступом; порівняно неглибокою сферичною чашечкою, невисокою шийкою та розлогими вінцями. В одному із знайдених фрагментів зберігся повний профіль посудини з округлою сплющеною чашечкою та ямкою в нижній частині денця (рис.2, 12). На більшості орнаментованих фрагментів ручки не збереглися, але знайдено багато уламків петельчастих ручок з відростками циліндричної форми або з розширеною цвяхоподібною голівкою (рис.2, 16, 17). Деякі з уламків лискованого посуду, можливо, належали кубкам. Лискований посуд часто прикрашений врізним орнаментом у вигляді вузького пояса на плічках чи широкого - по випуклій частині тулуба. Поле всередині пояса найчастіше заповнене композиціями з трикутників або вертикальних стрічок, частина з яких заштрихована короткими рисками. Часто такі ж риси нанесені по обідку вінець (рис.2, 10, 12-14). Врізний лінійний орнамент іноді доповнюється округлими штампованими ямками (рис.2, 13). Трапляються і лисковані посудини без врізного орнаменту чи з неякісним лискуванням. Деякі черпаки чи кубки мають досить шорстку поверхню, або лише підлискований поясок по шийці. Знайдено кілька фрагментів стінок від посудин невизначеної форми з шишечками-наліпами. В цілому комплекс столового посуду з Білого озера і дуже близький до такого ж з пам'ятки Хрещатик на Правобережжі [Покровська, Петренко Ковпаненко, 1971, 104, 105, рис.8]. Кілька фрагментів належать глибоким, конічної форми мискам з широким потовщеним краєм вінець та великим круглим отвором, зробленим в вогкій глині і обведеного бортиком, що виступає. Фрагменти подібних мисок знайдені також на поселенні Хрещатик та Трахтемирівському городищі [Покровська, Петренко Ковпаненко, 1971, 104, рис.8].

З вищенаведеними керамічними комплексами передскіфського та ранньоскіфського часу пов'язані і три металевих предмета особистого убору, знайдені на пам'ятці. Бронзова гудзикоподібна бляшка з гачком на внутрішньому боці та двома отворами на краях (рис.2, 18), знаходить деякі аналогії серед матеріалів другого ступеня чорноліської культури, зокрема в гудзикоподібній бляшці з Полуднівського городища [Тереножкин, 1961, рис.102, 6]. Досить близькі аналогії вона має серед матеріалів з

поселень та могильників групи Сахарна-Солончени і могильника Шолданешти [Мелюкова, 1968, рис.22,6; 28,19, 29,3-5]. Матеріали з цих пам'яток датують IX-VIII та VIII-VII ст. до н.е., що відповідає пізній ступені чорноліської культури і жаботинському етапу [Мелюкова, 1989, 20 - 21]. Дві інші металеві знахідки представлені шпильками. Мідна шпилька з розклепаною, загнуту в петлю голівкою (рис.2,20) має аналогії серед знахідок з Калантаївського та Суботівського городищ. Знайдені там шпильки з загнутими в петлю голівками віднесені до пізньочорноліських комплексів, хоч вони і нетипові для цього періоду [Тереножкін, 1961, рис.101.1,102; Покровська, Петренко Ковпаненко, 1971, 168 - 170]. Більш обгрунтоване датування шпильок такого типу з поселення Пожарна Балка на Ворсклі, за комплексом знахідок жаботинським часом, точніше, його раннім етапом [Андриєнко, 1991, 354 - 356, рис.1,2]. Близькість керамічних комплексів з Білого озера I та Пожарної Балки вже відмічалася вище. Ціла серія шпильок з розклепаними петлеподібними голівками, віднесених до VII-VI ст., походить з розмивів лівого берега Дніпра в районі Градижська [Памятники..., 1985, 25, 83 - 88]. Бронзова шпилька з високою конічною голівкою (рис.2, 19) найбільш близькі аналогії знаходить серед матеріалів висоцької культури VIII-VII ст. та курганів Західного Поділля ранньоскіфського часу, [Мелюкова, 1968, 45, рис.8.13-15.]. Відомі такі шпильки і на пам'ятках лісостепової зони Правобережжя, але в більшості випадків вони мають рифлення на стрижні. Датуються переважно ранньоскіфським часом [Петренко, 1989, 106-108, табл.41, 1,2]. Шпильки з конічною голівкою та рифленням чи нарізками на стрижні притаманні ранньоскіфським (VII - VI ст.), а, можливо, й жаботинським комплексам таких пам'яток Поворскля, як Більське городище, Лихачівка, Мачухи, 3, Пожарна Балка [Ковпаненко, 1967, рис.21,24, 23,1, 26, 57, 32, 17]. Шпилька подібного типу з останньої датується по комплексу знахідок епохою ранньої скіфської архаїки [Андриєнко, 1996, 357]. Шпилька з високою конічною голівкою без рифлення на стрижні, аналогічна знайденій на Білому озері I, знайдена в східному Посейм'ї, на городищі Переверзево I неподалік Курська, де також відомі комплекси VIII - VII ст. до н.е. [Пузикова, 1996, 209, рис.9, 13].

Виявлена на пам'ятці Біле озеро I кераміка білогрудівського, чорноліського, жаботинського та ранньоскіфського типів, предмети з металу, що мають аналогії в комплексах IX-VII ст. до н.е., вказують на безперервне існування поселення від пізньобронзового до ранньоскіфського часу включно. Керамічні комплекси Білого озера I, знаходячи прямі аналогії в матеріалах городищ і поселень Правобережжя IX-VII ст. до н.е., відрізняються від останніх відсутністю лискованого посуду чорноліського типу та

меншою різноманітністю жаботинського з одного боку, а з іншого - присутністю на одній пам'ятці не тільки комплексів двох вищезазначених типів та ранньоскіфського, як на поселенні Хрещатик, а й матеріалів скіфського часу V - IV ст. В більшій мірі хронологічний зріз матеріалів Білого озера I паралелізується з такими пам'ятками, як Хухра на Лівобережжі, де також відомі комплекси від пізньобронзового до скіфського часу. Але на відміну від пам'яток Поворскля, на Білому озері I кераміка чорноліського типу має виразні генетичні зв'язки з попередніми матеріалами пізньобронзового часу білогрудівського типу.

ЛІТЕРАТУРА

Андриєнко В.П. Булавки с поселения у с.Пожарная Балка // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев, 1981.

Ковпаненко Г.Т., Левченко Б.М. Поселення ранньоскіфського часу у с. Медвин на р.Рось // Археологія. 1975. № 15.

Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья // МИА. 1968. № 64.

Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время (Археология СССР). Москва, 1989.

Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины. Каталог выставки. Полтава, 1985.

Петренко В.Г. Украшения и булавки (Скифская материальная культура). // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, 1989.

Покровська Є.Ф. Поселення VIII - VI ст. до н.е. на Тясміні // Археологія. 1952, т.VII.

Покровська Є.Ф., Петренко В.Г., Ковпаненко Г.Т. Поселення VII - VI ст. до н.е. поблизу с.Хрещатик на Канівщині // Археологія. 1971. № 2.

Пузикова А.И. Городища скифского времени среднего Подонья и Курского Посеймья // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996.

Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. 1952-т.VII.

Тереножкін А.И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС // КСИА АН УССР. 1959. Вып.8.

Тереножкін А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.

Савеля О.Я.

Национальный заповедник «Херсонес Таврический»

Раскопки римского поста в округе Херсонеса в 2001 г.

В полевом сезоне 2001 г. Севастопольская археологическая экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» совместно с Департаментом археологии римских провинций Института археологии Варшавского университета продолжила исследования римского фортификационного комплекса, расположенного на восточной окраине Гераклейского полуострова, на гребне куззеты массива Сапун-горы, на высоте 197, 4. В некоторых русских мемуарах о событиях Крымской войны высота именуется горой Казацкой. С 30-х годов до 1990 г. территория была закрыта для доступа.

Исследуемый объект был открыт разведкой зимой 1991 г. Летом того же года экспедиция начала его охранные раскопки. Была открыта восточная стена прямоугольной башни с входом в нее, восточная половина округлой в плане ограды башни и контуры нескольких пристроенных к ограде подсобных помещений. Раскопками были вскрыты лишь напластования, образовавшиеся в восточной половине комплекса на заключительном этапе его функционирования и в процессе разрушения [Савеля, 1997, 91-92].

В материалах раскопок присутствовали фрагменты черепиц с клеймами LEXICL и V[EM], краснолаковой посуды I-III вв. н.э., амфор II-III вв. н.э., метательные камни, пластина чешуйчатого панциря, трехлопастный черешковый наконечник стрелы, денарий 114 г. н.э. и др.

Изучение памятника было прервано из-за отсутствия финансирования и в силу того, что усилия экспедиции в дальнейшем были сосредоточены на проведении охранных раскопок пункта дислокации римской вексиляции в Балаклаве. Лишь с завершением там раскопок римского священного участка с храмом Юпитера Долихена в 1999 г. появилась возможность возобновления работ на высоте 197, 4. С 1997 г. исследования римских памятников в Балаклаве и на горе Казацкой заповедник ведет совместно с Варшавским университетом.

Раскопками 2000 г. центральный объект римского комплекса - башня был раскрыт по всему периметру. У внешнего фаса ее СВ и ЮВ углов заложены зондажи до подошвы фундамента с целью проследить приемы и технику строительства, а также характер грунтов. В башне и через весь комплекс по оси С-Ю оставлена контрольная бровка для последующего более детального изучения стратиграфии объекта. Полевыми исследованиями 2000 г. установлено, что комплекс состоял из квадратной

в плане башни I, окружавшей башню ограды III на каменном цоколе (в восточной половине комплекса - округлой в плане) и пристроек А-Е к ограде в восточной половине двора П. В Ю-В секторе комплекса у внутреннего фаса ограды III сохранилось основание лестницы и аппарели V, выведившей на верх ограждения. К внешнему фасау ограды в СВ секторе пристроен контрфорс (?) IV. Помимо массового материала II-III вв. в завале башни и в прилегающем к ней пространстве было отмечено присутствие единичных предметов позднеимперско-ранневизантийского времени и фрагментов керамики IX - первой половины XI вв.

В полевом сезоне 2001 г. раскопками раскрыт СЗ сектор ограды III и двора П объекта, разобрана контрольная бровка внутри башни I, расчищен проем входа на территорию комплекса, обнаруженного в южном секторе ограды III и заложен шурф на ЮЗ углу башни I, на месте воронки от взрыва тяжелого снаряда или авиабомбы. Задача последнего зондажа - проследить стратиграфию естественных отложений внутри и вне башни и характер кладки фундаментов с целью изучения приемов и особенностей строительства в 0-цикле. От внешнего лицевого фаса ограды в СВ секторе у контрфорса на СВ заложена разведочная траншея. Задача зондажа - установить наличие или отсутствие рва в системе обороны комплекса.

В контрольной бровке завал внутри башни перекрывал у южной стены кострище диаметром около 1 м, угли и зола из которого, растащенные по полу башни, создавали ранее ложное впечатление древнего пожарища. Шурф на месте взрывной воронки в ЮЗ углу башни показал идентичность естественных предматериковых отложений внутри и вне строения. Это свидетельствует о том, что фундамент башни закладывался не на площадке котлована, а в траншеях. Глубина заложения фундамента (до 1, 8 м от поверхности погребенной почвы) обусловлена как конструктивными требованиями, так и особенностями грунтов в траншеях для фундамента. Их ширина была близка ширине фундамента и не превышала трех римских футов.

Основание ограды в СЗ секторе комплекса, раскрытое раскопками 2001 г., в худшем состоянии, чем в его восточной половине. Оно перерезано ходом сообщения к немецкому НП 1944 г. у Северной стены башни и частично разрушено выборкой. Пострадала и бутово-щебенчатая вымостка двора поста в этом секторе. В СЗ секторе раскопа особенно

отчетливо проявились следы сильного пожара, скорее всего 1944 г., вызванного, как полагают военные специалисты, обстрелом территории фосфоросодержащими зарядами. В результате этого пожара заросли дубняка выгорели по корню, прокалилась и вмещавшая их почва. Ранее мы принимали эти огарки за остатки конструкций комплекса, погибших в пожаре.

В южном секторе ограды расчищен вход на территорию поста шириной 1.5 м. Входной коридор в толще ограды был облицован в основании массивными плитами сарматского известняка. С западной стороны коридора на границе раскопа 2001 г. наметились признаки стены, возможно, пристройки к внутреннему фасу ограды. Проем входа на территорию поста по внешнему фасу ограды был запломбирован грубой кладкой толщиной 0,5-0,6 м из бута сарматского известняка на глинистом растворе.

Стратиграфия комплекса свидетельствует о том, что его строительство начиналось с башни и ограды вокруг нее. Вымостку во дворе, как и основание лестницы или входа на ограду, положили уже на слой строительного мусора, накопившегося у стен башни и ограды. Пристройки к ограде во дворе комплекса, видимо, первоначально не были предусмотрены. Необходимость в них, можно думать, возникла в силу относительно длительного пребывания в укреплении

наряженных на службу команд.

Обилие клейм LEXICL на черепицах из кровли башни поста могло бы свидетельствовать о строительстве комплекса в конце II - начале III вв. н.э. Однако присутствие клейм VEMI; VEM, CLA, связанного со штемпелем VEMI, позволяет думать, что строительство объекта производилось ранее, около середины II в. н.э., когда римское соединение в Херсонесе, укомплектованное преимущественно из состава I Итальянского легиона и приданных ему вспомогательных войск, именовалось V(exillatio) E(xercitus) M(oesiae) I(nferioris) - Вексилляцией Войска Нижней Мезии, а на рубеже II-III или в начале III вв.н.э. вексилляцией XI Клавдиева легиона мог быть проведен ремонт его сооружений, в частности починена кровля башни. Функционирование поста прекратилось в III в.н.э.

Раскопки 2001 г. показали, что римское фортификационное сооружение прекратило функционирование не вследствие пожара или намеренного разрушения. Скорее всего его персонал был передислоцирован, а комплекс, первоначально законсервированный, в последующем оказался заброшенным.

Савеля О.Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990-1995 гг. //ХСб. Вып. VIII. Севастополь. 1997.

Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Горбаненко С.А.

Институт археологии НАН Украины

Археологические работы в Киеве по ул. Игоревской, 13/5 в 2001 г.

В июле - августе 2001 г. отрядом Подольской постоянно действующей археологической экспедиции ИА НАН Украины проводились исследовательские работы на участке, планируемом под застройку, по адресу ул. Игоревская, 13/5 (угол улиц Игоревская и Набережно-Крещатикская - рис. 1).

Общая площадь исследованного участка составляла 120 м². Исследования проводились на глубине от 2,7-3 м до 5 м. Выше 2,7 м залегал строительный мусор с большим количеством кирпича и дерева

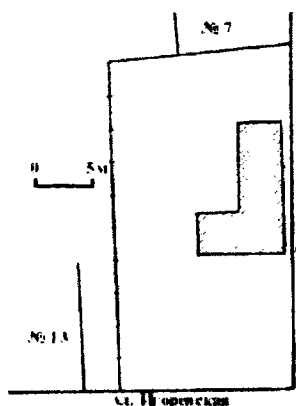

Рис. 1. План-привязка раскопа здания XIX в., разрушенного до начала строительства.

Исследованный на участке культурный слой

представлял собой залегающие последовательно жилые горизонты; всего их выявлено 9. Все слои залегали горизонтально, стратиграфия относительно однородна практически на всем исследованном участке.

Два верхних горизонта, залегавшие непосредственно под слоем строительного мусора на глубину до 3-3,1, а местами до 3,8 м от уровня современной дневной поверхности, судя по вещевому материалу (керамика, медные монеты), относились ко времени не ранее конца XVIII - начала XIX в. К нижнему (горизонт 2) из них относились остатки деревянных конструкций, зафиксированных по всей площади исследованного участка. Они представляли собой дощатые настилы на сваях. Сваи неодинаковы по диаметру и разнородны по конструктивным особенностям: часть из них тщательно обработана, прямоугольного сечения, забиты в грунт, другие - едва обработанные стволы, иногда с остатками сучьев, вкопаны. Эти конструкции, если учитывать их расположение близ Днепра, вероятно, связаны с креплениями влажного грунта.

Непосредственно под этими горизонтами залегал горизонт 3, мощностью от 0,25 - 0,30 до

1,25 м. Представлял собой плотный темно-коричневый гумус с большим содержанием органики, интерпретируемой как конский навоз, с включением соломы. Содержал фрагменты кухонной и столовой керамики XVIII в. и посуды из гутного стекла, большое количество кожи (обрезки, подошвы и другие остатки обуви), несколько деревянных изделий, в том числе деревянный поплавок в виде диска с отверстием в центре. Также найдены две фрагментарно сохранившиеся керамические плитки - с поливой и без поливы; фрагмент подсвечника в виде блюдца, покрытым изнутри темно-зеленой поливой, на ножке. Подсвечники этого типа

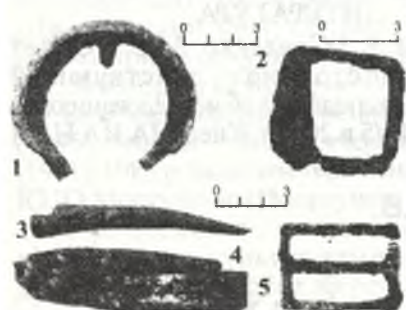

Рис. 2. Изделия из железа: 1 - подковка от каблука; инв. № 9; 2 - пряжка с язычком; инв. № 31; 3 - острие; инв. № 28; 4 - складной нож (бритва?); инв. № 29; 5 - пряжка; инв. № 1.

относятся к числу бытовых вещей, характерных для XVIII в. Здесь же найдена железная пряжка без язычка, размеры рамки 4,5х3,1 см (рис. 2, 5).

Горизонт 3' залегал непосредственно под горизонтом 3 и по структуре отличался от него только отсутствием органики. Он имел мощность 0,50 - 0,65 м и содержал материалы второй половины XVIII в.

Горизонт 3" по структуре был идентичен горизонту 3', отличался от него только более интенсивной окраской темно-коричневого цвета. Оба названных горизонта разделяли тонкие песчаные линзы. Мощность горизонта 0,20 - 0,25 м. Содержал материалы второй половины XVIII в. Очевидно, от вышележащего горизонта его разделяет небольшой отрезок времени. В южной части котлована горизонты 3'-3" по цвету и интенсивности окраски практически сливались в единый горизонт мощностью до 0,75 м.

К горизонту 3'-3" относится небольшое столбовое сооружение, углубленное в грунт на 1 м, размерами 1 х 0,60 м, со стенами из вертикальных досок. По конструкции оно идентично хорошо известным по предыдущим исследованиям Подола выгребным ямам XVIII в., однако интерпретировать его таким образом не позволяют небольшие размеры. Скорее всего, сооружение являлось небольшим погребом. В заполнении сооружения встречались остатки керамики, и-посуды из гутного стекла.

Горизонты 3'-3" дали наиболее значительное количество вещевого материала, прежде всего керамики середины - второй половины XVIII в., в том числе тарелок, покрытых изнутри зеленой

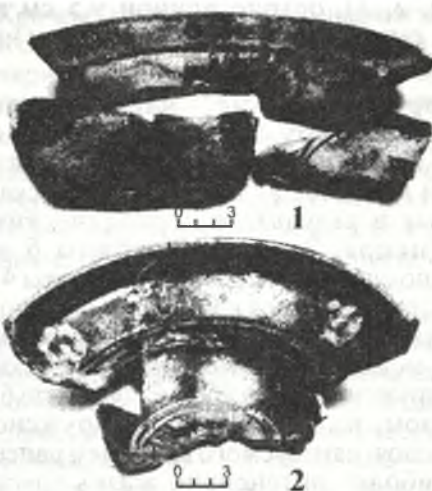

Рис. 3. Фрагменты поливных тарелок; инв. №№ 34, 35.

Рис. 4. Фрагменты кувшина (1-2), инв. № 32, и курительные трубки керамические (3-4), инв. №№ 30, 52.

поливой и с полихромной подглазурной росписью (рис. 3). Среди фрагментов столовой посуды следует также особо отметить фрагмент горлышка кувшина с носиком и остатками ручки, с синей подглазурной росписью; спереди под носиком рельефное лицо в фас в обрамлении растительного орнамента, вероятно, западноевропейский импорт (рис. 4, 1-2). Другие керамические изделия: две курительные трубки, одна из которых с бисерными вставками (рис. 4, 3-4), и

Рис. 5. Изразец с растительным рельефным орнаментом; инв. № 33.

несколько фрагментированных изразцов. Среди изразцов, кроме обычных для Киева XVIII в. с одноцветной поливой и растительным рельефным орнаментом (рис. 5) выделяется несколько более редких: полихромный с растительным рельефным орнаментом и с синей подглазурной росписью (импорт). К этим же горизонтам относятся фрагменты изделий из гутного стекла (штофы, бутылки, чарки) и фрагмент круглой стеклянной оконницы, а также железные изделия: подковка от каблука (рис. 2, 1), пряжка с язычком (рис. 2, 2), складной нож или

брита (рис. 2, 3), острие длиной 9,5 см и диаметром 1 см в части со стороны насадки на рукоятку (рис. 2, 4).

Ниже горизонтов 3'-3" наблюдалась стратиграфическая ситуация, характерная для Киевского Подола: чередование жилых горизонтов и прослоек аллювиального песка, образованных в результате периодических разливов Днепра. Здесь до глубины 6 м зафиксировано еще 6 горизонтов (горизонты 4-9). Объектов, относящихся к ним, не выявлено, вещественный материал представлен отдельными мелкими фрагментами керамики XVIII в., обнаруженными на уровне горизонта 6. Таким образом, на участке не обнаружено культурного слоя, датируемого временем ранее XVIII в. Наиболее интенсивно жизнь здесь протекала, начиная со второй половины XVIII в.

В ходе работ в юго-западном борту котлована было выявлено безынвентарное погребение в

деревянном гробу, прямоугольном, расширяющемся к голове, которое следует относить ко времени не ранее начала XIX в.

В целом, характеризуя исследованный участок, можно отметить отсутствие жилых построек и наличие подсобных сооружений различного типа (ямы, «погребок», выгребная яма), что позволяет связать исследованный участок с задним двором усадьбы XVIII в. Какое-то время, судя по скопленению конского навоза, в части его располагались конюшни. Найденный здесь вещевой материал представлен бытовыми вещами, характерными для основной массы киевских усадеб указанного периода.

ЛИТЕРАТУРА

Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Отчет Подольской постоянно действующей археологической экспедиции об исследованиях по ул. Игоревская, 13/5 в 2001 г. Киев, НА ИА НАН Украины, 2002.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Тітков О.В.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Рештки городища літописного міста Синець та знахідки у Посулли

Супруненко А.Б., Кулатова І.Н., Мироненко К.Н., Тітков А.В. Остатки городища летописного города Синец и находки в Посулье. Публикуются результаты археологических разведок городища Сенча I Лохвицкого района, а также отдельные находки на городищах в ур. Коломак у с.Хитцы Лубенского и в ур.Высокие Лазирки в окрестностях г.Лохвица в Посулье на Полтавщине.

У липні 2001 р. Центром проведені розвідкові роботи на ділянках в заплаві р.Сула, поблизу с.Сенча Лохвицького р-ну Полтавської обл., в зоні облаштування Яблунівського нафтогазоконденсатного родовища, на загальній площі близько 200 га [Кулатова, Супруненко, 2001, 1-13]. У ході цих обстежень здійснений огляд решток роменсько-давньоруського городища Сенча I.

Городище в урочищі Замок в с.Сенча знаходилося у центрі села і займало мис другої надзаплавної тераси правого берега р.Сула [Ляпушкин, 1961, 340; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, 66; Куза, 1996, 188, № 1108]. Майданчик та укріплення були пошкоджені зведенням пізньосередньовічної фортеці сотенного містечка та селітроварництвом. У 1969-1971 рр. більше двох третин пам'ятки знищено будівництвом шосе, з приводу чого Сенчу відвідував М.П.Кучера, який залишив невеликий звіт про обстеження руйнувань (1972). Пізніше, в 1980-ті рр., залишки культурних нашарувань були вивезені на газоконденсатне родовище.

За свідченням Ю.Ю.Моргунова, до остаточного знищення городища культурні нашарування потужністю 1,5-4,5 м вже були достатньо перемішані, містилися уламки черняхівського посуду і давньоруські матеріали рубежу X-XI — середини XIII ст. Культурні нашарування селища зафіксовані на городах села

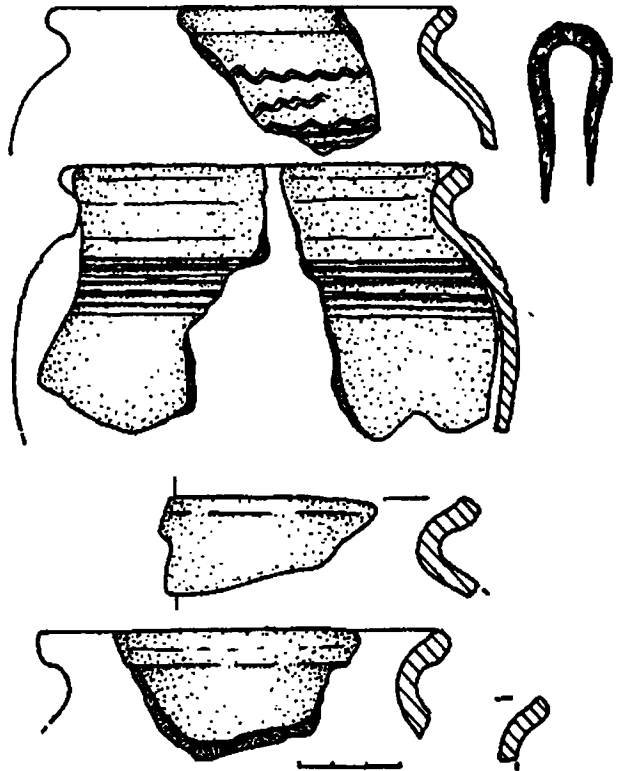

Рис. 1. Сенча I, урочище Замок. Знахідки із господарських ям. Кераміка, залізо.

суцільною смугою, на протязі 1 км на північ від залишків городища та майже без перерв на 2 км на південь від нього [Моргунов, 1996, 70-71].

Синець згаданий у “Списку руських міст дальніх і ближніх” кінця XIV ст., а в пізніших джерелах зазначається як “митрополиче місто Синелець” [ПСРЛ, 1856, 7, стб. 240; Тихомиров, 1952, 223]. Перші відомості про городище знаходимо у О.Ф.Шафонського [Шафонский, 1851, 583] та серед анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. [Макаренко, 1917, 28; див. також: Падалка, 1905, 125]. Наприкінці XIX ст. В.Г.Ляскоронський зняв єдиний на сьогодні окомірний план пам’ятки [Ляскоронский. 1901, 438, рис.], якщо не зважати на окомірну схему М.П.Кучери [Кучера, 1999, 221, №610, рис. 12:6], що не втратив актуальності й у наш час. Городище відвідали Ф.Б.Копилов (1945), пізніше — М.П.Кучера та О.В.Сухобоков (1971). 1981 р. залишки укріплення обстежувалися Ю.Ю.Моргуновим [Моргунов, 1988, 200-201]. У 1990 р. дослідник повідомив про наявність відслонень з культурними нашаруваннями давньоруського часу на збереженій частині мису під старою школою, в тому числі кількох жител, а також імовірну збереженість котлованів житлово-господарських споруд на місці городища, де рештки укріплень зрізалися бульдозером.

Підтвердивши в ході обстежень наведені вище факти, ми встановили, що план М.П.Кучери був схемою останця збереженої частини острога чи великого укріплення Синця, розташованого на місці старої земської школи. Підквадратне укріплення давньоруського часу, зображене на плані В.Г.Ляскоронського, знищене спорудженням шосе та під’їзду до нового будинку сільради. Вся південно-східна частина останця острога городища знесена земляними роботами. На сьогодні вона вирівняна і заасфальтована (вулиця-спуск та базарний майданчик).

Круті південно-східні та східні схили решток останця поросли деревами, а у верхній частині вони мають сліди зачисток Ю.Ю. Моргунова, зіпсованих грабницькими розкопками місцевих школярів, які в 1988-1993 рр. активно шукали тут кераміку і різні знахідки. Відзначено в обривах та відслоненнях потужність культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу становить 0,6-1,6 м. Добре зберігся давній яр з узвозом, що перетинав з північного заходу на південний схід останець, а також вирівняний підквадратний майданчик з південно-західного боку від яру (12x18 м), помітний і на плані В.Г.Ляскоронського; тут же — рів та два ряди валів, курганоподібний насип.

Майданчик останця підтрикутної у плані форми, з напільного боку захищений валом (зберігся дуже погано), має розміри 130x80 м, три тераси-уступи висотою 2-3 м, ескарповані під кутом 60-75°. Поверхня його вирівняна. На початку 1900-х рр. на ньому, за проектом В.Г.

Кричевського, зведене приміщення земської школи в стилі українського модерну. Для влаштування вкритого цеглою спуску від школи використані старий узвіз та селітроварницькі бурти.

В обриві зі східного боку останця (від гаража пожежної команди) читалися обриси двох господарських ям, заповнення яких зсипалося похилу, їх довелося вибрати. Ями збереглися з рівня 0,25 м нижче поверхні майданчика останця.

Господарська яма № 1 мала “класичну” грушоподібну у перетині форму, з вузькою горловиною та розширеними до останньої третини глибини стінками, скруглене випалене дно. Глибина ями від рівня майданчика останця — 2,15 м, діаметр збереженої верхньої частини — 0,55 м, максимальний — 1,50 м, dna — 1,20 м. Від поверхні уступа глибина ями досягала 1,90 м. Яма заповнена зверху чорноземним гумусованим культурним шаром з поодинокими матеріалами першої половини XI ст., зокрема, частиною розвалу кружального, неохайно виконаного горщика (рис. 1.). З глибини 0,85 м характер заповнення змінився: воно містило винятково вскришену суміш подрібненої піщини, обмазки, дрібних вуглин, попелу, між якими залягала лінза чорноземного ґрунту. У складі цього розвалу викинутої в яму пічки траплялися уламки ліпних конусів, частини dna та стінок противня-жаровні, подрібнена ліпна кераміка роменської культури. Під розвалом печі, з глибини 1,55 м, лежав масив материкового суглинку, що впав зверху ями і “стимулював” її закидання будівельними рештками. Над останнім у центрі залягала лінза згарищеного чорнозему. Тут трапилася залізна кована скоба від дверей житла. Під материковим обвалом знаходився шар чорноземного заповнення з вуглинами, підстелений прошарком згорілої соломи. В цій частині заповнення виявлені лише подрібнені стінки ліпних посудин пізньороменського часу.

Таким чином, яма виявилася “продуктом” господарської діяльності пізньороменського населення. Після обвалу склепіння її у XI ст. закидали рештками демонтованої печі.

Господарська яма № 2 збереглася майже наполовину. Вона мала глибину 1,10 м від рівня поверхні, практично циліндричну форму зі сплюсненим дном, діаметром 0,7 м. Стінки стрімкі, місцями розширені до dna. Заповнення — винятково із культурного шару, з прошарками попелу та рідкими вуглинами, органікою, кістками великої рогатої худоби, свині, гуски. В заповненні цієї сміттевої ями виявлена кружальна кераміка XII ст.

Отже, в ході обстежень на території с.Сенча отримані нові дані про стан збереження і можливість проведення археологічних досліджень на городищі давньоруського часу Сенча I (урочище Замок) та його посадах. Внаслідок досліджень отримано підтвердження існування збережених культурних нашарувань пізньо-

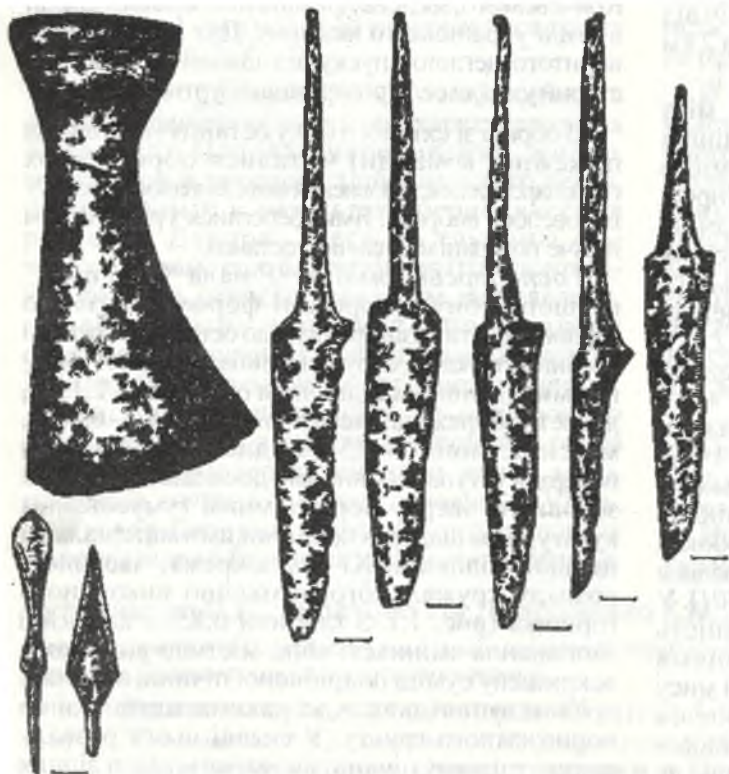

Рис.2. Хитці, ур. Коломак. Вироби шз заліза

роменського часу на останці в центрі села.

Залізна сокира (рис. 2), виготовлена із розширеним, майже симетричним лезом, нижня частина якого помітно опущена до низу. Спинка її пряма, пузо вигнуте, верхня та нижня частина втулки нахилені до найвужчої частини клину, втулка й обух мають ребра з п'яти площин. Отвір для насадки — округлої форми. Довжина сокири — 17,1 см, ширина леза — 8,3 см, товщина клина біля втулки — 3 см, ширина клина — 1,9 см, діаметр отвору — 3,6х3,8 см.

Такі вироби відносяться, за класифікацією А.М.Кирпичникова, до сокир із симетричним лезом і мисоподібними виступами зі зворотньої сторони обуха. Це тип VIII А, що датується ХП-ХІІІ ст. Появу цих сокир дослідники пов'язують із еволюцією масового типу робочого знаряддя, виготовленого без виконання будь-яких трудомістких чи дорогих деталей.

Вирізняються два залізні наконечники стріл: перший — ромбоподібної форми з броньбійним вістрям, пропорціями пера 1:2, за

О.Ф. Медведевим, — тип 80, що належить до X ст.; другий — з броньбійною масивною голівкою ромбічно-скруглених обрисів, черешковий (тип 83), який набув поширення у ХІ ст. Відзначимо і 5 залізних ножів з масивними черешками та уступом в його основі. Всі речі датуються у межах X-ХІІ ст.

Під час розвідкових обстежень на городищі в урочищі Високі Лазірки, на північній околиці м. Лохвиця Полтавської обл., виявлений наконечник списа (рис.3) із пером у вигляді чотиригранного стрижня та лійкоподібною втулкою. Довжина — 31 см, ширина пера — 2,5 см, діаметр втулки — 2,7 см. Такі наконечники побутували на Південному Сході Русі вже з X ст. і використовувалися у ХП-ХІІІ ст. (тип V) [Кирпичников, Медведев, 1985, 309, 338, табл. 126:16].

ЛІТЕРАТУРА

Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь: Город, замок, село. Москва, 1985.

Куза А.В. Древнерусские городища X-ХІІІ вв. — М., 1996.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Звіт про обстеження заплавної ділянки облаштування газових свердловин Яблунівського НГКР поблизу с.Сенча Лохвицького району Полтавської обл. // ІА НАНУ; ІА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.307.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища УІІ-ХІІІ ст. між Шаном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.

Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. С.-Петербург, 1856. — Т.7.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.Москва, 1961. — № 104

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне Сулы // Тр. ХІ АС. Москва, 1901.- Т.І.

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топогр. сведений. — Полтава, 1917.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские городища окрестностей летописного города Лохвицы // СА. Москва, 1988. — № 2.

Рис.3. Лохвиця, ур. Високі Лазірки. Наконечник списа. Залізо.

Тарабукін О.О.

Житомирська обласна інспекція з охорони культурної спадщини

Археологічні розвідки на Житомирщині у 2001 р.

Протягом 2001 року сектором археології відділу охорони культурної спадщини Житомирського обласного краєзнавчого музею було проведено археологічні розвідки на території Черняхівського і частково Житомирського та Радомишльського р-нів Житомирської обл. В результаті було виявлено 8 місцезнаходжень, 7 поселень, 4 поодинокі кургани і один курганный могильник. Нижче наводиться їх короткий опис.

1. Тростяниця - I. Поселення за 0,9-1 км на південний захід від с. Росівка Черняхівського р-ну. Займає пологий схил піщаного підвищення правого берега струмка (ліва притока р. Тростяниці). Розміри: 165x45-60 м (бл. 0,99 га). Культурний шар потужністю до 0,25 м. На поверхні зібрано уламки грубого ліпного товстостінного посуду доби бронзи.

2. Тростяниця - II. Поселення за 550-600 м на захід від південної околиці с. Осівка Черняхівського р-ну. Займає пологий схил піщаного підвищення лівого берега р. Тростяниці. Розміри: 80x55 м (0,44 га). На поверхні було зібрано уламки ліпного посуду, крем'яні вироби доби бронзи - ранньозалізного віку, а також нечисленні фрагменти кружального посуду XVI - XVIII ст.

3. Сали - II. Поселення за 750-800 м на північний схід від східної околиці с. Сали Черняхівського р-ну. Займає ледь помітне полого піщане підвищення лівого берега р. Тростяниці. Розміри: 60x30 - 45 м (близько 0,27 га). Культурний шар слабовиразний потужністю 0,15 - 0,20 м. На поверхні, у видувах і відслоненнях культурного шару було зібрано крем'яні відщепи, пластинки, фрагмент котушкоподібного грузика або пряслиця, уламки ліпного посуду доби бронзи, а також фрагменти кружального посуду XVI - XVIII ст.

4. Сали - III. Поселення за 750-780 м на північний схід від східної околиці с. Сали Черняхівського р-ну. Займає схил підвищення лівого берега р. Тростяниці. Розміри: 100 x 40-55 м (бл. 0,55 га). Культурний шар потужністю від 0,10 до 0,20 м. На поверхні і в оголеннях культурного шару було зібрано крем'яну пластинку, лусочки і уламок денця ліпного посуду доби бронзи.

5. Браженка - I. Поодинокий курган на полі за 600-650 м на схід від с. Браженка Черняхівського р-ну, поблизу шосе Черняхів-Потіївка. Розміри: висота - 1,5 м, діаметр 22-24 м.

6. Славів. Курганный могильник за 400-450 м на захід від південної околиці с. Славів Черняхівського р-ну. Займає рівнинну місцевість

площею 70x30-50 м (бл. 0,35 га). Могильник складається з 19 насипів напівсферичної форми, заввишки від 0,80 до 1,6 м. Діаметр - від 4 до 12 м. Відстань між курганами від 1 до 8 м. Окремі насипи зруйновані під час оранки, поли підрізани, у деяких спостерігаються сліди скарбошукацьких розкопок. Знахідок не виявлено.

7. Троковичі. Поодинокий курган на полі за 220-250 м на південний захід від колгоспного двору, що на північно-західній околиці с. Троковичі Черняхівського р-ну. Розміри: висота - 1,5 м, діаметр 22-24 м.

8. Старошийка - I. Поселення за 100-150 м на північний захід від с. Старошийка Житомирського р-ну. Займає пологий схил піщаного підвищення лівого берега р. Шійка (ліва притока р. Тетерева). Розміри: 170x60-75 м (бл. 1,27 га). Культурний шар потужністю від 0,15 до 0,25 м, місцями до 0,30 м. На поверхні, у видувах і відслоненнях культурного шару зібрано уламки ліпного посуду і крем'яні відщепи доби бронзи - ранньозалізного віку.

9. Кодня. Поселення за 80 - 110 м на північ від північно-західної околиці с. Кодня Житомирського р-ну. Займає схил високого мисоподібного підвищення правого берега р. Коднянка (ліва притока р. Гуйви). Розміри: 350-400x80-100 м (бл. 4 га). На поверхні зібрано уламки ліпного посуду доби бронзи-ранньозалізного віку, а також фрагменти кружального посуду XI - XIII ст.

10. Червоний Степок. Сліди поодинокого кургану на полі за 150-200 м на південний схід від сільського кладовища, що розташоване за 650-700 м на південний схід від с. Червоний Степок Житомирського р-ну. Розміри: висота 0,5-0,8 м, діаметр 28-30 м. Активно розорюється. Знахідок не виявлено.

11. Вершина. Поодинокий курган на полі за 500-600 м на північний захід від с. Вершина Житомирського р-ну. Розміри: висота - 1,7 м, діаметр - 50 м. Поверхня розорюється.

12. Новосілка. Поселення за 80 - 100 м на північний захід від західної околиці с. Новосілка Радомишльського р-ну. Займає дюноподібне піщане підвищення лівого берега р. Возня (права притока р. Ірші). Розміри: 80x60 м (0, 48 га). Культурний шар потужністю до 0,25 м. На поверхні і у відслоненнях культурного шару зібрано уламки ліпного посуду білогрудівської культури, крем'яне вістря або вкладиш до серпа і пластину доби бронзи - ранньозалізного віку, а також фрагменти кружального посуду XVIII - XIX ст.

Терський С. В.,

Львівський історичний музей

Рятівні роботи у містах Західної України

Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею 2001 р. продовжувала розпочаті у 1985 р. регулярні спостереження за земляними роботами та рятівні розкопки на території новобудов у межах давніх посадських районів літописних Володимира, Львова та Лучеська.

Дослідження літописних центрів Галицько-Волинської держави проводилися з метою подальшого вивчення їх історичної топографії та для збору матеріалів для написання монографій цих міст згідно з планом виконання дослідницької теми: “Князь і король Данило: проблеми історії та культури суспільства, церкви, держави”, яка отримала грант ДФФД Міністерства освіти та науки України.

У Володимирі встановлено факт подальшої забудови приватними забудовниками урочища “Михайлівщина”. Під час обстеження урочища “Велесівщина” (Онуфрїївщина) - острова у заплаві р. Луга на південній околиці міста, зайнятого на даний час орним полем, місцерозташування монастиря Св. Онуфрія, вперше згаданого у документі 1577 р.: “монастирь в гай святого Онуфрія ув острове на реце Лугу” [АрЮЗР.— Ч. 1.— Т. 1, 373] - знайдено уламок зворотної стулки (два шарніри) бронзового енкалпіона із постаттю Св. Гліба і рештками підпису.

У с. Зимно, де співробітники Червоноградського гірничо-рятувального підрозділу проводили роботи по розчищенню підземних галерей печерного монастиря на Святій горі, помічено рештки графіті на стінах однієї з галерей. Вперше графіті у цих підземеллях були зафіксовані у ХІХ ст. [Теодорович, 1893, 168], однак досі фахівцями не вивчалися.

У Нововолинську (колишнє с. Низкиничі) протягом 2000—2001 рр. на території бастионного земляного укріплення ХVІІ ст., що захищало монастир з кам'яним храмом, заснований київським воєводою Адамом Кисілем у 1643 р. [Годованюк, 1980, 84—85, рис. 3], за сприяння обласних охоронних структур УПЦ МП було здійснено значні земляні роботи без археологічного нагляду з метою пристосування архітектурного комплексу під чоловічий монастир.

У стародавній частині міста Луцька протягом 1999—2001 рр. без археологічного нагляду збудовано господарські приміщення для центру Євангельських Християн-Баптистів, каплицю при Покровській церкві тощо, продовжувалося масштабне нищення культурного шару під час будівельних робіт на посаді “Помостичі” та в Окольному замку.

Внаслідок побудови садиби на території так званого “архимадричого подвіря” в Окольному замку (вул. Замкова) втрачено найбільш перспективну ділянку для проведення широкомасштабних досліджень (на це вказували результати розвідкових розкопок, проведених Б. Сайчуком у 1988 р.).

Діяльність “чорних археологів” призвела до появи на ринку антикваріату значної кількості археологічного матеріалу княжої доби (свинцеві плумби, дрібна металопластика тощо).

Протягом 1985—2001 р. на території Львова, окрім стаціонарних археологічних розкопок [Терський С., 1994а; 1994б, 1998], проводилися регулярні спостереження за земляними роботами. В їх ході фіксувалася стратиграфія культурних напластунів, збирався речовий матеріал. Так, у західній частині будинку на пл. Ринок, 6 культурні напластування (темний гумус) складають близько 0,7–0,8 м. Як відомо, товщина культурного шару ближче до західної лінії укріплення середмістя (спостереження за будівельними роботами 1976—1977 рр. поблизу Успенської церкви) зростає, що дозволяє говорити про існування первісно на східній околиці Ринку пагорба. На глибині близько 0, 5 м було виявлено рештки дерев'яного водопроводу ХVІІ ст., що заходив у будівлю зі східного боку.

По вул. Шевській під час заміни колодязя каналізаційного колектора встановлено наявність світло-жовтого материкового піщанистого ґрунту на глибині 4,0 м, який перекривав майже метрової товщини добре збережений культурний шар чорного кольору із слідами пожеж.

По вул. Сербській під час земляних робіт натраплено на фундаменти кам'яниці, що стояла на місці теперішньої проїжджої частини (як відомо, вулиці Друкарська та Сербська були пробиті у міській забудові у ХVІІІ ст.).

Під час будівельних робіт у цокольному поверсі (підвалі) по вул. Куліша, 6 п. Я. І. Сосновським було знайдено та передано у Львівський історичний музей біологіяну люльку, декоровану рослинним орнаментом (рис. 1, 1). Децю ранішого часу люльки зібрано під час досліджень у котловані на пл. Міцкевича, 10 (керівник робіт В. Шишак; рис. 1, 2–5, 6).

Під час земляних робіт у котловані по вул. П. Римлянина, 3 у викиді ґрунту знайдено чорнолощену керамічну люльку з клеймом, що складалося з 6—7 латинських літер - (В.....t) та залізну двозубу виделку (рис. 1, 5, 7). Згадана ділянка розташована на межі історичних Галицького передмістя Львова та Личакова. До

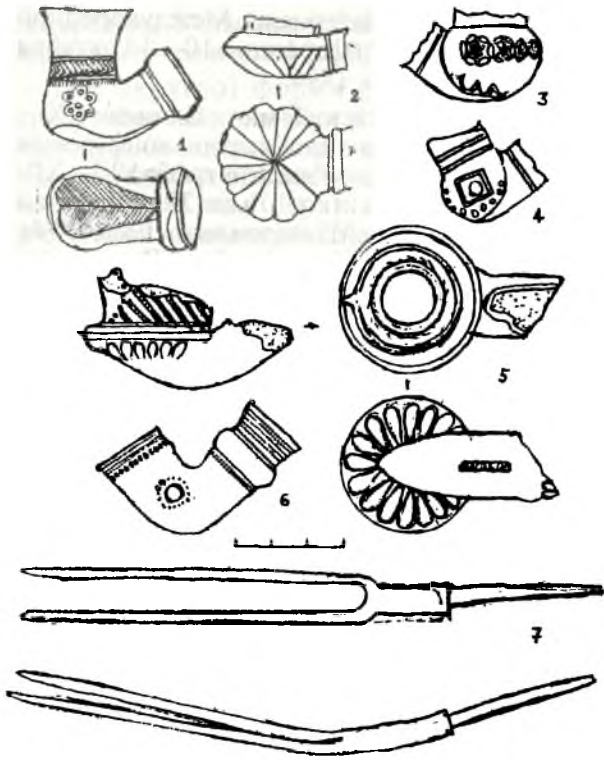

Рис. 1. Знахідки з території Львова. Люльки (вул. Куліша, 6): 1— білоглиняна, орнамент різьблений; гл. Міцкевича, 10 (всі вкриті зеленою поливою): 2— кв. К/4—6, гл. 5,0—5,7 м; 3— червона глина, кв. Г/7—9, гл. 1,6 м; 4— біла глина, кв. Л/4, гл. 3,0—3,3 м; 6— кв. П/7-8, гл. 5,0—5,3; вул. П. Римлянина, 3: 5— люлька чорнолощена. 7— залізна виделка.

відчутних руйнувань забудовою початку ХІХ ст. та спорудженням бомбосховища в середині ХХ ст. До сьогодні збереглась північно-східна ділянка земляного бастиону ХVІІ-ХVІІІ ст. оборонні укріплення. В даному місці майже повністю знищений відтинок валу східно-західного напрямку, а також підрізани внутрішні схили бастиону та валу південно-північного напрямку (зовнішні зруйновані повністю).

У будівельній траншеї за 10 м від внутрішнього схилу бастиону та за 5 м від північної стінки будинку № 5 по вул. П. Римлянина було зафіксовано культурні напластування завтовшки 2,4 м, (див. рис. 2), які на всю глибину були насичені будівельними рештками, що містили цеглу, пісок та вапняний розчин, а також побутове сміття. Зачисткою стінок котловану у шарі до глибини 0,5 м зібрано фрагменти керамічного, порцелянового та скляного посуду ХІХ - першої половини ХХ ст. У найглибшій частині траншеї на глибині 0,7-0,8 м виявлено горілий шар, який включав плиткоподібної форми шматки вапняку, уламки гончарного посуду та кахлів ХVІІІ ст. Його підстеляв шар глинистого брудно-жовтого піску завтовшки 15-30 см, яким було вирівняно поверхню, що за всіма ознаками належала до періоду дерев'яної забудови. На глибині 1,5-1,9 м розчищено північно-східну частину заповнення заглибленого об'єкту першої половини ХVІІІ ст. В середній частині заповнення зібрано цеглу-пальчатку розмірами 7x14x? см та керамічну плитку до підлоги (?) - 5,0-5,5x19x19,5 см.

На схилі гори Цитадель (Каліча гора) випадково виявлено чавунне ядро від фальконета

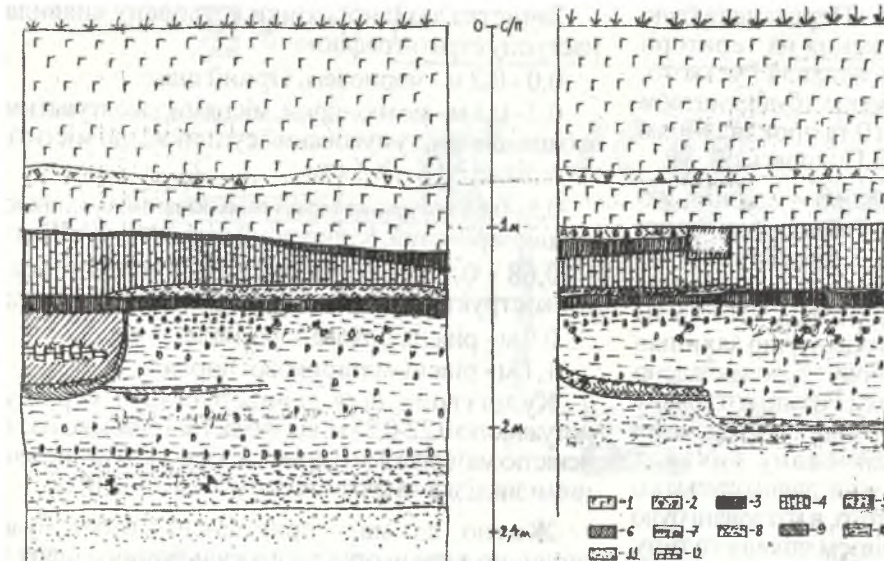

Рис. 2. Стратиграфічний перетин південної та західної стінок будівельної траншеї (кв. 3), обстеженої протягом травня 2001 р. по вул. П. Римлянина, 3 у Львові. Характеристика шарів: 1— темний гумус; 2— будівельне сміття; 3— гумус коричневий; 4— піщаний суглинок жовтого кольору; 5— суглинок з крапленнями піщини, биті цегли, кісток, білої глини; 6— жовто-зелена глина; 7— камінь-вапняк; 8— вуглісті прошарки; 9— жовта глина; 10— перехідний шар супіску; 11— пісок з крапленнями фрагментів кераміки та кісток; 12— цегла

середини ХVІІ ст. ця територія, як й інші приміські землі, була зайнята городами й садами міщан, а також, частково, садибами.

Східну частину ділянки займають рештки земляних укріплень (так звана "лінія Гетканта"), які розпочато будувати після 1607 р. Вони зазнали

діаметром 6,0-6,1 см, із слідами шва від спаявання півсфер. Подібні, але дещо менші два ядра (діам. 4,5 см, вага 340 г) зібрано в урочищі Торговиця у Винниках під час розкопок 1990 р. [Терський, 1990, 7; 1994, 33].

Таким чином, останнім часом культурний шар

історичних центрів Західної України активно руйнується, а рятівні розкопки практично не проводяться.

ЛІТЕРАТУРА

Теодорович Н. Й. Город Владимир Вольшской губернии в связи с историей Вольшской епархии: Исторический очерк. В память девятисотлетнего юбилея Вольшской епархии. 992— 1892.— Почаев, 1893.

Терський С. В. З далекого минулого княжих Винник під Львовом // Наукові записки Львівського історичного музею.— Вип. II—III. Львів, 1994а

Терський С. В. Многослойное поселение на территории исторического центра г.Винники близ Львова // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс.до

н. з — V в н. з. Материалы Международной археологической конференции 10—14 октября 1994 г.— Тирасполь, 1996.

Терський С. В. З історії міста Винники (IX—XIV ст.)// Міжнародна археологічна конференція “Еволюція розвитку слов’янських градів VIII—XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр”, Львів, 27—29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. Львів, 1994в.

Терський С.В. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році. Львів, 1996

Терський С. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України / Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції.— Івано-Франківськ; Галич, 1998

Товкайло М.Т., Тетеря Д.А.

*Інститут археології НАНУ,
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»*

Матеріали з охоронних досліджень на території посаду Переяславля Руського в 2001 р.

Товкайло Н.Т., Тетеря Д.А. Материалы из охранных исследований на территории посада Переяславля Русского в 2001 г. Публикуются результаты охранных археологических исследований на территории посада Переяславля Русского в 2001 году, в ходе которых изучены остатки полужемляночного жилища древнерусского времени, а также культурные наслоения XI-XIII и XVII-XVIII вв.

Tovkailo N.T., Teterya D.A. Materials from rescue researches on the territory of Posad in Pereyaslav Ruskiy in 2001. Remains of semi-subterranean dwelling and cultural layers of XI- XIII and XVI-XVIII centuries AD had been researched.

У 2001 році постійнодіючою археологічною експедицією Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» було проведено охоронні дослідження на території давньоруського посаду Переяславля Руського. Проведення даних робіт пов’язане з будівництвом на ділянці по вул. 8 Березня, 10 та прокладанням траншеї під водопровід по вул. Покровській, 34.

Навесні 2001 року господарями садиби, що знаходиться по вул. 8 Березня в межах укріпленої частини середньовічного Переяслава - на території північно-західної частини давньоруського посаду та фортеці XVII - XVIII ст., неподалік від оборонного валу, що захищав місто з північного напільного боку - було закладено котлован під будівництво льоху. Розмір котловану 4,4 x 4,2 м; глибина - 2м; орієнтація - за сторонами світу. Зачистка стінок котловану виявила наявність культурних нашарувань давньоруського часу та козацької доби. Крім того, в котловані було виявлено залишки житла напівземляночного типу. Південна і в значній мірі західна стінки цього житла були зруйновані під час копання котловану; східна стінка житла співпала зі стінкою котловану й виявилася не порушеною. Так само не порушеною виявилася й північна частина житла, позаяк на 1 м виходила за межі котловану. Південна частина житла була вибрана майже до дна. За межами житла у

південно-східному куті котловану виявлено яму, заповнену побутовими відходами XVII-XVIII ст.

Зачистка західної стінки котловану виявила наступну стратиграфію:

0,0 - 0,2 м - чорнозем. Орний шар;

0,2 - 0,5 м - темно-сірий, місцями з жовтуватим забарвленням, гумусований суглинок, що містить матеріали XIX - XX ст.;

0,5 - 0,68 м - темно-сірий гумусований суглинок, крупнозернистий. Культурний шар XVII-XVIII ст.;

0,68 - 0,9 м - сірий гумусований суглинок, тонкоструктурний. Культурний шар XI - XIII ст.;

0,9 м - рівень похованого чорнозему;

1,1 м - рівень материкової породи.

Культурний шар давньоруського періоду, потужністю 0,22-0,25 м, відзначається слабкою насиченістю матеріалами (кераміка, кістка); за нечисленими знахідками кераміки датується XI - XIII ст.

Житло, що мало прямовисні стінки, було опущено з давньоруського культурного шару й простежувалося з глибини 0,8 м від поверхні. Котлован напівземлянки прямокутної форми з розмірами сторін 3,5 x 3,4 м, орієнтований за сторонами світу. Вхід до житла не простежено, вірогідно, він зрізаний під час копання котловану. Глиняна долівка житла рівна з незначним нахилом

досередини. У північно-східному куті житла знаходилася піч на віддалі 0,1-0,2 м від стін (рис.1,1).

Піч округлої форми (діаметром 1,5 м) споруджена на глиняній основі (з чистої глини) із застосуванням дерев'яного каркасу. У плані вона підковоподібна з товщиною стінок у нижній частині 0,35 м, у верхній - 0,15 м. Стінки збегглися на висоту 0,25 - 0,35 м. У глиняних стінках печі було виявлено 8 вертикальних ямок, заповнених гумусованим суглинком, які розташовувалися по колу діаметром 1,1 м і простежувалися на глибину до рівня долівки

піднятими краями. Обпалена глиняна обмазка черені товщиною 4 см. Нижня черень тієї ж форми і розмірів, що й верхня, але від першої відрізняється більшою завтовшки (до 6 - 7 см), а також використанням при її спорудженні уламків плінфи, викладених в один ряд і згори обмазаних глиною. Простір між нижньою черенню і долівкою житла було забутовано у верхній частині глиною та уламками піщини (шар, товщиною 8 - 10 см); у нижній - чистою глиною (шар, товщиною 6 см) (рис.1,2).

Перед піччю виявлена невелика овальної форми ямка, розміром 0,35 x 0,25 м, що була

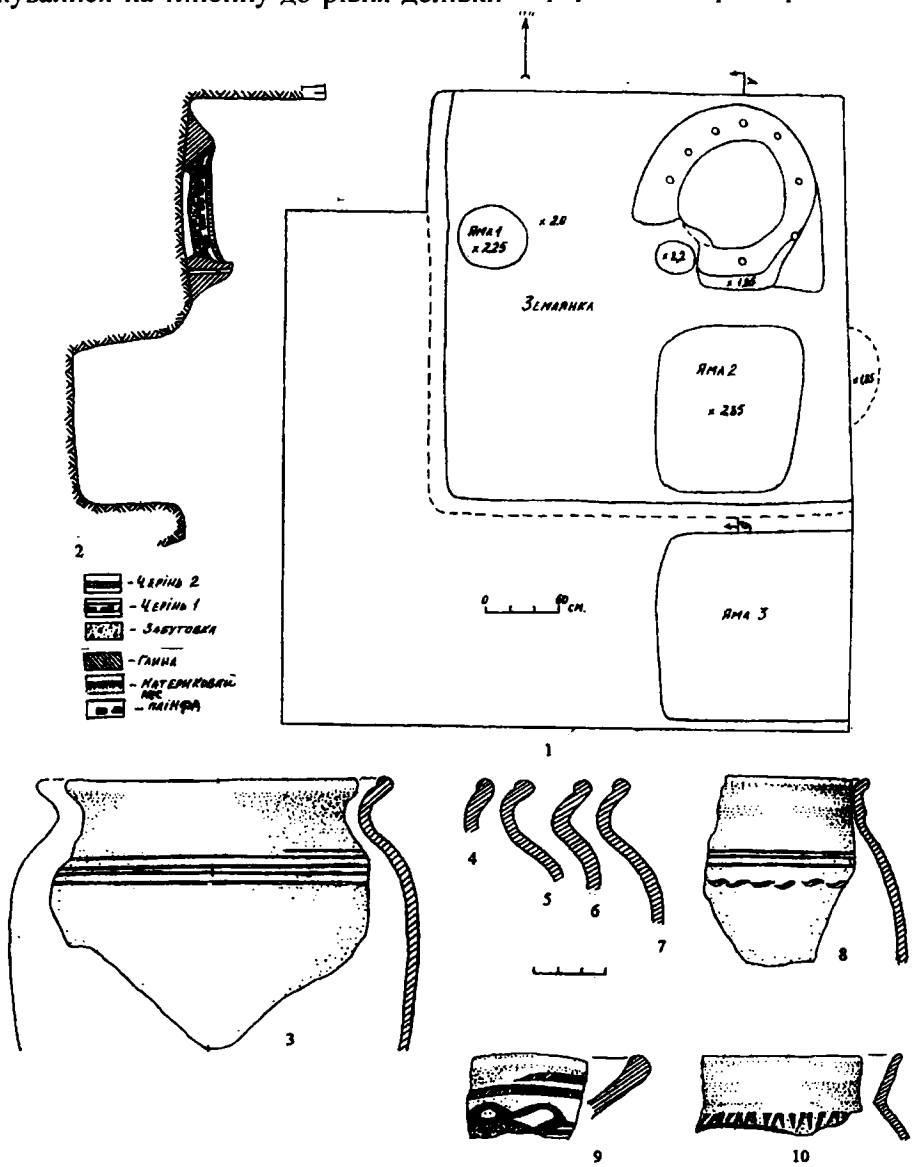

Рис.1. Матеріали з досліджень по вул. 8 Березня, 10. 1-2 - план та перетин житла;

житла. Діаметр цих ямок 5 - 6 см. Їх можна розглядати як сліди від прутів дерев'яного каркасу печі. Челюсті печі звернені на південний захід; їхня ширина 0,3 м. За час функціонування піч зазнала перебудови - виявлено дві черені. Верхня черень округлої форми розміром 0,95 x 0,85 м з дещо

заглиблена від рівня долівки на 0,25 м й могла призначатися для вигрібання попелу з печі. У західній частині житла було виявлено округлої форми яму, розміром 0,48 x 0,48 м, викопану в долівці на гл. 0,25 м. Її дно заокруглене; матеріали у заповненні відсутні, призначення не визначено. Ще

одну яму виявлено у південно-східному куті напівземлянки. Вона підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розміром 1,35 x 1,2 м, викопана в долівці на глибину 0,85 м. У глинистому заповненні ями виявлено невелику кількість уламків кераміки, з яких реконструюються горщики.

Отримана з культурного шару і житла кераміка однотипна. Це уламки горщиків видовжених пропорцій, діаметр вінець яких становить 11-24 см; денечь - 7-9 см. Вони сірого кольору, прикрашені виключно заглибленим орнаментом, що розмішався на плічках і складався з оперізуючих посудину врізних ліній, інколи доповнених перерваною хвилюю (рис. 1, 3-8). Крім горщиків було виявлено кілька уламків амфор. Залізні вироби представлені двома сильнокородованими цвяхами та пружкою з язичком.

Культурний шар 2 завтовшки 0,18 м, пов'язаний з відкладами крупнозернистого темно-сірого суглинку з нечисленними знахідками дрібних уламків кераміки, скла та кісток тварин. З цим шаром пов'язується виявлена в південно-східному куті котловану яма з побутовими відходами (кераміка, скло, пічина, вугілля, кістки тварин).

Кераміка представлена уламками посуду (рис. 1, 9-10) та кахлів. Серед першого виявлено уламки тонкостінних морених горщиків темно-сірого кольору з відхиленими вінцями та різким зломом до плічок, орнаментованих пролощеними смугами та відбитками штампу. Діаметр вінець 18 см, висота - 20 см. Плиткові денця діаметром 9 - 12 см. Кілька уламків червоноглиняних та морених мисок не дають повної уяви про їхню форму. Серед них відзначимо уламок мореної миски без крис, але з потовщенням і покритим зеленою поливою краєм вінець, діаметром 28 см. У її орнаменті використовувалася також темно-коричнева фарба. Внутрішня поверхня червоноглиняних мисок покрита білою або зеленою поливою та розмальована концентричними смугами та рослинними мотивами у тій же техніці різнокольорової (зеленої, коричневої, жовтої, червоної) поливи. У ямі виявлено також уламок глиняної, покритої червоною поливою фігурки «вершник на коні», від котрої збереглася лише передня частина (голова, ноги коня) та ноги вершника. Серед архітектурно-декоративної кераміки - уламок карнизної кахлі з висотою румпи 5 см. Скляні вироби також мало інформативні. Серед них - уламки денечь від штофа та пляшки. За зразками керамічного посуду цей шар датується XVII-XVIII ст.

Траншея в садибі по вул. Покровській, 34. Садиба по вул. Покровській, 34 з південного боку прилягає до міського парку ім. Одинця, на території якого у 1987 р. велися значні земляні роботи: було прокладено 7 траншей під водопровід. Усі вони досліджені археологічною експедицією Заповідника [Бузян, Товкайло, Буйлук, Колибенко, 1988]. З них траншея 5 була прокладена по лінії південь-південний схід - північ-північний захід; починалася вона за 10 м від проїжджої частини вул. Покровської (у 1987 р. ця вулиця носила назву

Жовтневої) й проходила за 5 м від східної огорожі садиби за № 34. Влітку 2001 р. від цієї вітки водопроводу було зроблено відвід до будинку № 34, для чого екскаватором прорито траншею завдовжки 12 та завглибшки 2 м у напрямку північний схід - південний захід, північно-східний кінець якої починався за 15 м від огорожі парку і тротуару вул. Покровської, а південно-західний виходив на ріг будинку. Своїм північно-східним кінцем ця траншея перерізала згадану вище траншею 5.

Суцільна зачистка південно-східної стінки траншеї виявила традиційну для Переяслава стратиграфію:

0,0 - 0,25 м - задернований чорнозем;

0,25 - 0,75 м - темно-сірий гумусований суглинок з матеріалами XVII - XVIII ст. знизу;

0,75 - 1,2 м - сірий, місцями жовтуватий гумусований тонкоструктурний суглинок з матеріалами давньоруського часу;

1,2 м - рівень давнього горизонту;

1,5 м - рівень материкового лесоподібного суглинку.

У північно-східній частині траншеї нижні два нашарування були перерізані пізньою ямою.

Культурний шар давньоруського часу, потужністю 0,45 м слабонасичений матеріалами (кераміка, кістки тварин). З цим шаром пов'язується виявлена в південно-західній частині траншеї яма 1. Більшість з понад 2 десятків добутих з шару уламків кераміки належить не менше як трьом горщикам, вірогідно, видовжених пропорцій, темно-сірого та коричневого кольорів. Один з горщиків орнаментований косими насічками по зовнішньому краю вінець, діаметр яких дорівнює 26 см. За формою манжетоподібних вінець два горщики відносяться до 12 та 13 типів за класифікацією М.Кучери, ще один - з культурного шару, відрізняється світлішим забарвленням поверхні. Відрізняються вони також і за формою вінець - всі 5 уламків вінець, що походять від різних горщиків, відносяться до 18-19 типів. Лише один з уламків стінки горщика орнаментований на плічках смугою з кількох заглиблених ліній. Отже, за знахідками кераміки культурний шарта яма 1 у дослідженій траншеї можуть бути датовані в широких межах XI - XIII ст.

Культурний шар 2 пов'язаний з нижньою частиною темно-сірого гумусованого суглинку. Він слабонасичений дрібними і невиразними уламками кераміки, яка дозволяє датувати його XVII - XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Бузян Г.М., Товкайло М.Т., Буйлук М.М., Колибенко О.В. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції в місті Переяславі-Хмельницькому в 1987-1988 рр.// Науковий архів НІЕЗ «Переяслав»

Археология Украинской ССР. Київ, 1986.

Розділ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2002 р.

Балакін С. А.

Національний Києво-Печерський заповідник

Охоронні археологічні дослідження на території Києво-Печерського заповідника у 2001-2002 рр.

Балакин С. А. Охранные археологические исследования на территории Киево-Печерского заповедника в 2001-2002 гг. В ходе охранных археологических исследований 2001-2002 гг. на территории КПЛ было выявлено и частично или полностью изучено несколько позднесредневековых памятников, в том числе остатки хозяйственных и бытовых построек XIV-XVIII вв. К западу от существующей сегодня колокольни были обследованы каменные фундаменты

В результаті охоронних археологічних досліджень на території НКПКЗ у 2001-2002 рр. було виявлено та частково обстежено декілька об'єктів, що становлять певний інтерес як у археологічному, так і у історико-топографічному відношенні.

В плані історичної топографії досить цікаві матеріали було отримано під час нагляду за будівельними роботами в районі корпусу №4. Для реставрації підземного цегляного льоху XVIII ст. у 2001 р. тут було вирито котлован загальними розмірами 18 х 6 м та завглибшки до 3,5 м. Під час зачистки північної та східної стінок котловану було виявлено рештки чотирьох господарських споруд XIV - XIX ст. У заповненні об'єктів зібрано невелику колекцію керамічного та скляного (побутового та аптечного) посуду XVIII - XIX ст. Висока насиченість ділянки, що розглядається, господарськими спорудами пояснюється тим, що саме тут, за даними письмових джерел та картографічних матеріалів XVI - XIX ст., традиційно розміщувалися побутово - господарські комплекси монастирських келій. Початок цієї планувальної традиції, скоріше за все, відноситься до давньоруського часу. На жаль, з-за наявності потужного шару акумульованого ґрунту (до 1,5 м), скільки-небудь плано-мірного пошуку та дослідження археологічних комплексів XII - XVI ст. тут не проводилося.

У 2002 р. неподалік від згаданих об'єктів виконувався черговий ремонт ще однієї підземної споруди XVIII - XIX ст. Скориставшись з цієї нагоди, тут було влаштовано невеликий розкоп розмірами 4,0 х 4,0 м. На рівні підґрунтя у розкопі виявлено овальну в плані господарську яму (3,5 х 2,2 м.), у заповненні якої було зібрано досить численну колекцію кераміки XIV - XV ст. Поза межами ями у розкопі на глибині 1,4-1,6 м простежувалися рештки культурного шару скіфського часу, атрибутованого фрагментами кераміки підгірцевської культури та уламками

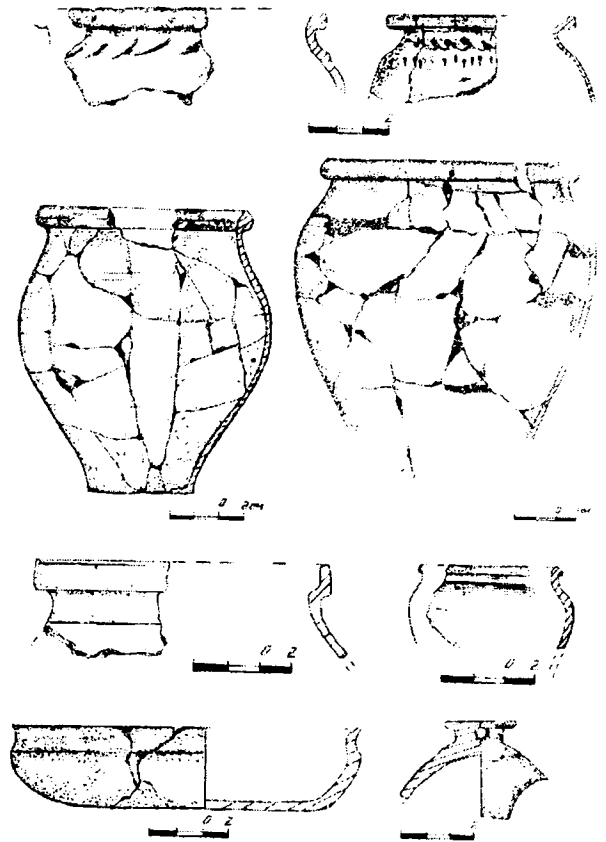

Рис. Археологічні матеріали з розкопок 2000 р.

оленячого рогу зі слідами обробки. Лесоподібний материковий суглинок фіксувався з глибини 1,9 м.

Масовий керамічний матеріал дослідженого об'єкта (рис.) представлено розвалами 15-20 кухонних горщиків з відігнутим назовні і трохи потовщеним коротким вінцем, невисокою шийкою та крутими плічками, що часто з різким зломом профілю переходять в опуклий тулуб посудин. Орнаментация або відсутня взагалі, або редуційована до смуги неглибокого рифлення на

плічках горщиків. Технічні параметри виробів досить посередні. Покришки представлено виключно формами з петлеподібною або гулястою ручкою. Серед індивідуальних виробів варто згадати уламки водоля та розвал блюда, вкритого всередині брунатно-зеленою поливою. Привертає увагу присутність у колекції кераміки, яка за технологічними показниками знаходиться за межами давньоруського гончарного виробництва, але ще зберігає типові для XII - XIII ст. орнаментальні мотиви. Разом з цим, звідси походить і близько десятка фрагментів полив'яного посуду, який (за характером керамічного тіста та якістю жовтої поливи) нагадує кримську полив'яну кераміку XIV - XV ст.

Досить цікаві результати у 2001-2002 рр. було отримано і під час ремонтних робіт біля південного фасаду корпусу №3. Для підсилення підмурків будівлі тут було вирито траншею завширшки до 2,0 та завглибшки близько 1,0 м. Під час обстеження траншеї в районі південно-східного рогу корпусу було виявлено рештки потужних кам'яних підмурків споруди XVII-XVIII ст. Кам'яну кладку зафіксовано на глибині 0,3-0,4 м від сучасної денної поверхні і простежено на площі 4,5х4,0 м. Фундаменти складено великими блоками буто-вого каменю, максимальними розмірами 60-80х50-70х30-55 см. У невеликому зондажі вдалося з'ясувати, що блоки покладено у два яруси, причому верхню площину нижнього ярусу вирівняно шаром битой цегли та вапняного розчину. Загальна потужність підмурків становить 0,9-0,95 м.

Із західного боку кам'яної кладки на глибині 0,8 м було розчищено ділянку відмовки з уламків червоної цегли XVII ст. Безпосередньо на верхній площині підмурків базувалися рештки водостоку XVIII - XIX ст., змурованого жовтою цеглою, розмірами 28 х 14 х 7 см. Серед археологічних знахідок, зібраних під час зачистки підмурків, можна згадати уламок звичайної полив'яної миски XVII - XVIII ст. та дві монети – деньгу 1738 р. та копійку 1842 р.

В історичному плані досліджений об'єкт, скоріш за все, слід ототожнювати із спорудою дерев'яної дзвіниці XVII - XVIII ст., яку зображено на плані І. Ушакова 1695 р. поблизу східного фасаду корпусу "келейних старців".

Крім обстеження згаданого об'єкту, у мішаному ґрунті траншеї було також зібрано чималу колекцію побутової та будівельної кераміки XVII - XVIII ст. Будівельну кераміку представлено декількома типами коробчастої та карнизної кахлі, що суттєво відрізняються один від одного або морфологічними, або декоративними ознаками. У групі коробчастої кахлі кількісно переважають вироби з рослинно-геометричним орнаментом. Розміри пластин коливаються від 18 х 18 до 22 х 22 см,

висота румпи – від 7,5 до 9,0 см. Серед полив домінує полива зеленого кольору. Є також зразки неполив'яної кахлі та кахлі з поливою бордового кольору. Близько 1/3 коробчастої кахлі складають вироби, однакові за розмірами та стилем декоративного оздоблення. Тотожність дрібних морфологічних деталей цих виробів не залишає сумніву, що всіх їх отримано з однієї форми, хоча 3 з 5 кахлей неполив'яні, одну вкрито зеленою поливою, а ще одну – поливою бордового кольору. Поряд з наявністю ознак технологічного браку ця обставина дає підстави припускати місцеве виробництво зазначених кахель.

Значний відсоток зібраних знахідок має безперечні сліди перебування у вогні, що дозволяє пов'язувати їх з ремонтами корпусу після нищівних пожеж 1705 та 1718 рр. Перш за все, це стосується кахлі з бордовою поливою, яку важко уявити в одному гарнітурі з більш пізньою зеленою кахлею. Остання за характером декору досить близька до чернігівських виробів другої половини XVII - початку XVIII ст. За описом 1788 р., кахлі цієї типологічної групи були популярними і у другій половині XVIII ст. Тоді кожна келія сучасного корпусу №4 мала принаймні одну опалювальну піч, прикрашену або зеленою кахлею (9), або – "калужскими разноцветными изразцами"(4). Крім того, у господарському комплексі кожної келії була окрема вариста піч "простих" або "зелених" кахель.

Нарешті, серед досліджень, що розглядаються, слід пригадати і обстеження у 2001 р. меморіального комплексу XVIII ст., розташованого біля північного фасаду Трапезної церкви КПЛ. Йдеться про поховання І. Іскри і В. Кочубея 1708 р. та поховання полковника війська Донського Ф. І. Фролова 1739 р. Після зняття на реставрацію сучасних чавунних плит виявилось, що під ними збереглися первісні надгробки поховань, виготовлені в обох випадках з масивних брил пісковика і покладені впритул один до одного на цегляну підготовку. Розміри плити 1708 р. становили 186х85-94 х 31,8 см, надгробку 1739 р. – 168 х 63 х 13 см. Присвячувальні написи, тексти яких подано у Є. Болховітінова, в обох випадках розміщено стовпцем за повздовжньою віссю плит та обрамовано низьким рельєфом. Надгробок І. Іскри та В. Кочубея зберігся без помітних ушкоджень. Пливу іншого поховання зафіксовано у значно гіршому стані: блок надгробку в центральній частині розколото впоперек, лицьовий бік плити та її грані мають багато дрібних вибоїн та подряпин, присвячувальний напис читається фрагментарно. З північного боку плити 1739 р. було розчищено ділянку цегляної відмовки, де колись знаходився надгробок донського полковника А. І. Красношюкіна, похованого в Лаврі у 1760 р. Цей надгробок до нашого часу не зберігся.

Балакін С. А.

Національний Кисво-Печерський заповідник

Нові дослідження церкви Спаса на Берестові

Балакін С. А. Новые исследования церкви Спаса на Берестове. Масштабные архитектурно-археологические исследования церкви Спаса на Берестове были проведены в 1909-1914 и 1989-1990 гг. Исследования 2002 г. (6 шурфов суммарной площадью 14 м²) были ориентированы на уточнение конструктивных особенностей и современного технического состояния фундаментов памятника.

У січні-лютому 2002 р. на церкві Спаса на Берестові було проведено комплексні архітектурно-археологічні та інженерно-геологічні дослідження. Роботи, що виконувалися як складова частина розробки проекту реставрації пам'ятки, були спрямовані на з'ясування сучасного технічного стану та конструктивних особливостей різночасових підмурків споруди. З цією метою на різних ділянках церкви спочатку планувалося влаштувати 14 шурфів. Кількість останніх згодом було значно зменшено (без зміни прийнятої раніше нумерації). Всього у 2002 р. було поставлено 6 шурфів - 2 по зовнішньому обрізу фундаментів та 4 всередині споруди (рис. 1). Загальна площа досліджень становила 14 м².

Розміри шурфів коливалися від 0,7 x 1,5 м до 2,1 x 2,1 м, глибина – від 1,5 до 2,35 м. Майже

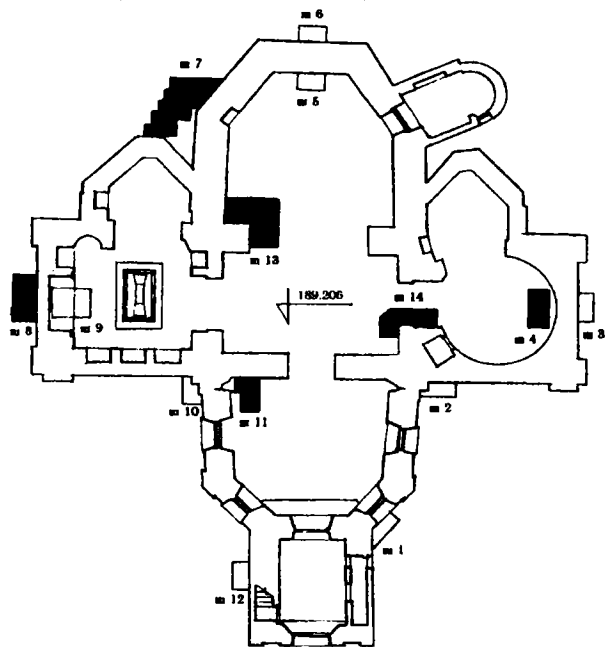

Рис. 1. Церква Спаса на Берестові. Схема розташування шурфів 2002 р. □ – заплановані шурфи (№№ 1-14); ■ – виконані шурфи (№№ 4, 7, 8, 11, 13, 14).

всі шурфи повністю “вписалися” у межі реставраційних траншей П. П. Покришкіна 1909-1914 рр., тому в жодному з них культурних

нашарувань *in situ* зафіксовано не було, а археологічні знахідки представлено виключно поодинокими фрагментами кераміки та рештками зруйнованих поховань. Зібрані під час досліджень матеріали розподіляються в широкому хронологічному діапазоні - від кераміки скіфського часу (підгірцевська культура) до керамічних виробів XII - XIII, XIV - XV та XVII - XVIII ст. і, загалом, досить точно віддзеркалюють основні елементи стратиграфічної колонки, зафіксованої в цьому районі масштабними дослідженнями В. Харламова 1989-1990 рр.

У площі всіх шурфів, що знаходилися всередині церкви, спорадично зустрічалися розрізнені людські кістки від зруйнованих у 1909-1914 рр. поховань спаського некрополю. Рештки власне поховань було зафіксовано лише двічі (шурф №14). Одне поховання, що належало жінці зрілого віку, вціліло лише тому, що знаходилося нижче рівня п'яти давньоруських підмурків. Інше поховання (немовля), що було виявлено на проході до південного приділу храму, з'явилося в церкві вже після завершення ремонтних робіт початку ХХ ст. Загалом, зібрані під час досліджень антропологічні матеріали належать 20 особам (визначення О. Козак), в тому числі 11 дорослим та 9 дітям. Серед дорослих визначено 5 чоловіків та 6 жінок.

Стосовно давньоруського ядра пам'ятки під час досліджень вдалося з'ясувати, що на більшості ділянок (за виключенням шурфу № 7) підмурки споруди збереглися у відносно непоганому технічному стані. Фундаменти XI ст. виконано бутовим каменем на цем'янковому розчині. Верхню площину підмурків вирівняно 1-2 рядами плінфи розмірами 35 x 30 x 4-4,5 см. Підшва давньоруських фундаментів зазвичай фіксувалася на відмітці -187.7 м (рівень сучасної підлоги церкви дорівнює -189.2 м). Загальна потужність підмурків XI ст. становила 1.45 - 1.50 м. Цем'янкове заповнення підмурків відрізняється від мурувального розчину стін.

Окремої згадки заслуговують рештки первісної кладки південної стіни церкви,

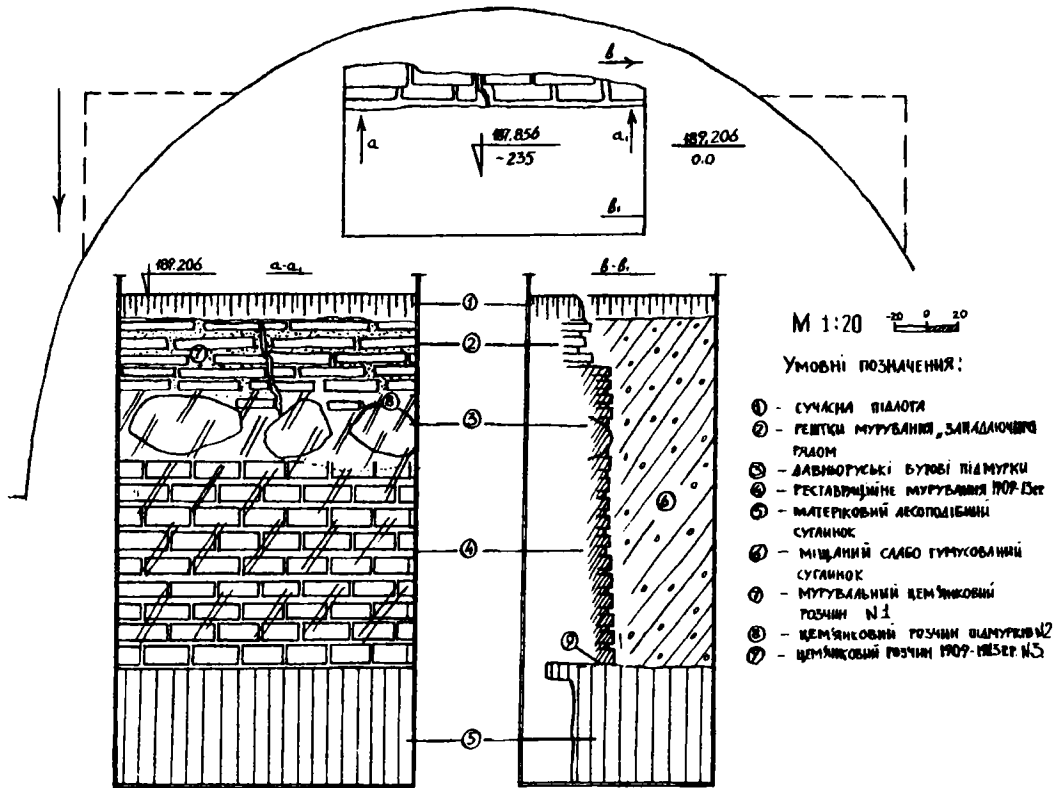

Рис. 2. Церква Спаса на Берестові. Шурф № 4. План (1) та профілі південної (2) та західної (3) бровок

зафіксовані у шурфі №4 (рис.2). Безпосередньо під сучасною бетонною підлогою тут було виявлено фрагмент мурування, виконаний у техніці "западаючого ряду". На відміну від напівциркульної у плані сучасної стіни споруди, згаданий фрагмент розташовується за прямою лінією. Така конфігурація свідчить про те, що за первісним планом південний ризаліт церкви мав бути так само прямокутним, як і її північний. Але у процесі будівництва, вже після того, як стіни було зведено на висоту до 0.9 м, цей задум було змінено у напрямку сучасної, круглої в плані сходової вежі. Причому, кладку стіни на висоту до 0.65 м було вирубано, а решту 0.25 м цокольної частини стіни, що, очевидно, розташовувалася нижче рівня давньоруської підлоги, залишено у первісному вигляді.

Наведені спостереження підтверджують висновки попередніх дослідників щодо корегування плану церкви у процесі її будівництва, яке було зроблено на підставі вивчення конструктивних особливостей північного та південного притворів храму.

На всіх ділянках, що досліджувалися, фіксуються сліди ремонтних робіт 1909-1914 рр. Реставрація цього часу виконувалась жовтою цеглою (28x14x7 см) на цементному розчині. У зондажах під п'ятою підмурків було простежено, що товщина цегляного панциру

у нижній частині давньоруських фундаментів ста новіла не менше 0.30 м. В напрямку верхньої площини підмурків він поступово зменшувався до тонкого шару цементного тиньку.

У такий самий спосіб були відреставровані і підмурки пізніших прибудов пам'ятки. Наприклад, у шурфі №11, що розташовувався в місці змикання західної стіни давньоруського об'єму церкви та північної стіни притвору XVII - XVIII ст., вдалося з'ясувати, що підмурки притвору також було обкладено цегляним панциром, потинькованим зовні цементним розчином "під рукавицю". Причому підшву підмурків було потовщено на 0.15-0.20 м, завдяки чому останні набули дещо пірамідального профілю. П'ята фундаментів притвору знаходилася на 1.95 м нижче рівня сучасної підлоги церкви і на 0.35 м нижче п'яти підмурків XI ст.

У цьому ж шурфі, під підшвою фундаментів XI та XVII-XVIII ст., у місці їх змикання, було розчищено мурований блок з жовтої цегли на цементному розчині. Товщина блоку становила близько 0.30 м. Такі самі конструктивні елементи фіксувалися під підшвою підмурків споруди і у шурфах № 13 та №14. Очевидно, ці блоки правили за опорні п'яти, що забезпечували інженерну стійкість споруди під час ремонтних робіт початку минулого століття.

Біляєв О.С.

Інститут археології НАН України

Національний історико-археологічний заповідник "Ольвія"

Реставраційні роботи в Ольвії в 2002р.

Беляев А.С. Реставрационные работы в Ольвии в 2002г. Реставрация проводилась на участках НГС, где восстановлены стены двух домов и водостока. На участке Т-3 восстановлены стены подвала и вымостка двора. На участке Агора восстановлены стены дома и колодца-накопителя. Цель работ состояла в сохранении открытых сооружений и придания им экспозиционного вида для дальнейшей музеефикации.

Bilyayev A. Restorations works in Olbia in 2002. Restoration works of two buildings and water path in site Olbia are decrypted. The finish aim of the works is preservation of all building remains and to prepare for their exposition.

У 2002 р. реставраційні роботи здійснювалися на ділянках НГС, Т-3 і в центральній частині верхнього міста.

м, завширшки 0,35 м, заввишки 0,3 м. В західній стіні відбудовано два рядка кладки

Рис. Ольвія. Загальний вид реставрованої ділянки НГС-434 на завершальній стадії

На ділянці НГС було відреставровано два будинки і водостік, а також збудована підпірна стіна для збереження вимостки вулиці. Будинок НГС-434 складався з двох суміжних приміщень, стіни яких були пошкоджені. Для їх подальшої збереженості треба було провести відбудовні роботи. З цієї метою в північному приміщенні, в його західній стінці було постелисто викладено три верхні рядки завдовжки 3,5 м, заввишки 0,4 м, завширшки 0,5 м. В північній стінці викладено верхній рядок кладки завдовжки 2,25 м, заввишки 0,2 м і завширшки 0,3 м. В південному приміщенні були пошкоджені північна, східна і західна стінки. В північній стіні залишився тільки нижній рядок кладки. Каміння з тильного боку були закріплені розчином. Довжина стіни 2 м, ширина 1 м, висота 0,4 м. В східній стіні також викладено верхній рядок кладки завдовжки 2,3

реставраційних робіт у 2002 р, завдовжки 1,1 м, завширшки 0,35 м, заввишки 0,35 м. Таким чином в будинку НГС-434 відбудовані всі стіни, що буде сприяти його подальшій збереженості.

Будинок НГС-474 теж складався з двох приміщень. В південному приміщенні були зруйновані всі його чотири стінки. Однак будівельні залишки дозволяли відтворити його планування. З цієї метою в західній стінці, від якої залишилось тільки декілька каменів нижнього рядка, було зроблено неглибокий фундамент, на якому викладено 4 рядка кладки заввишки 1 м, завдовжки 3,1 м, завширшки 0,4 м. В північній стіні зберігся нижній рядок кладки, на якому було покладено три рядка кладки з каменів підпрямокутної форми. Довжина стіни 3,9 м, висота 0,65 м, ширина 0,5 м. В північній стіні викладено постелисто

три рядка кладки. Її довжина 4,5 м, висота 0,45 м, ширина 0,5 м. В східній стіні відбудовано один ряд кладки завдовжки 2,3 м, заввишки 0,25 м, завширшки 0,55 м. В північному приміщенні відбудовані східна і північна стіни. В східній стіні викладено два рядка кладки завдовжки 2,2 м, завширшки 0,65 м, заввишки 0,4 м. В північній стіні викладено два рядка кладки завдовжки 5 м, заввишки 0,55 м, завширшки 0,7 м. В ході роботи усі стіни будинку були викладені на одну висоту, що сприяло поліпшенню його зовнішньому вигляду і збереженості.

В південно-західній частині ділянки НГС був розташований водостік, який являв собою споруду з двох паралельних стін, між якими було плоскими каменями викладено ложе завширшки 0,2 м. В південній стіні, в її східному і західному кінцях збереглося 10 каменів неправильної форми, які були покладені орфостатно і постелисто. Інші камені не збереглися. В північній стіні збереглося тільки 6 каменів. В південній стіні водостоку було встановлено орфостатно 20 плит невеликих розмірів, які з тильного боку були закріплені розчином. В північній стіні поставлено постелисто 13 плит прямокутної і трикутної форми, які закріплені розчином. Завдяки проведеним роботам водостоку була надана форма близька до його первісного вигляду. Його довжина склала 10 м, ширина 0,2 м, висота 0,25 м. Для більшого закріплення водостоку біля його південної стіни була зроблена вимостка з плоских каменів. Її довжина 5,6 м, ширина 1 м, висота 0,2 м.

В південно-східній частині ділянки НГС збереглися залишки вимостки вулиці, яка складалася з двох паралельних рядків буличників, простір між якими був закладений бутом на глиняному розчині. Вимостка збереглася тільки в північній частині і трохи забутовки в південній частині. Однак ці залишки дозволяли відтворити її в деякій мірі. Для цього було викладено два паралельних рядки буличників, а простір між ними заповнено дрібним бутом, на якому встановлено керамічні плити для позначення роворобу. З метою запобігання руйнування вимостки з заходу зроблена підпірна стіна заввишки 0,5 м і завдовжки 8 м.

На ділянці Т-3 об'єктами реставрації були підвал під приміщенням 4 і вимостка двору. В західній і східній стінах підвалу були проломи.

Тому в західній стіні викладено два рядки кладки з каменів прямокутної форми. Її довжина 2,1 м, висота 0,4 м, ширина 0,65 м. В східній стіні викладено 4 рядка кладки завдовжки 4 м, заввишки 0,8 м, завширшки 1 м. В обох стінах каміння завдяки обрубуванню ретельно підганялися один до одного і тому майже не відрізняються від стародавньої кладки.

Від вимостки двору збереглася тільки її західна частина. Щоб відновити вимостку, на стародавньому рівні була зроблена забутовка усієї східної частини двору, на якій встановлено плоскі плити. Розміри вимостки 7,5x5,1 м.

В верхньому місті роботи провадилися на ділянці Агора. Тут на південь від гімнасія збереглися залишки будинку, ймовірно, Г-подібної форми, а також колодязя-накопичувача і споруди трапецієподібної форми. В будинку роботи провадилися в західному приміщенні, в якому були пошкоджені три стіни. Північна стіна була вигнута дугою, деякі камені зруйновані. В східній стіні частково збереглися каменні трьох рядків кладки. В південній стіні, в її східному кінці збереглося каміння 3 рядків кладки. В західній стіні залишилось два нижніх рядка. В північній стіні нами було викладено два рядки кладки завдовжки 4,15 м, заввишки 0,75 м, завширшки 0,55 м. В східній стіні було зроблено 3 рядки кладки завдовжки 3 м, заввишки 0,7 м, завширшки 0,55 м. В південній стіні покладено 3 рядки кладки завдовжиною 3,7 м, заввишки 0,7 м, завширшки 0,75 м.

На захід від будинку розташований колодязь-накопичувач, навколо якого була збудована стіна з прямокутних каменів. Стіна була зруйнована, деякі камені пошкоджені. Ця стіна була відбудована з її каменів з заміною зруйнованих і закріплена розчином. Загальна довжина відбудованих стін 7,8 м, висота 0,3-0,5 м, ширина 0,25-0,3 м. Споруда трапецієподібної форми була витягнута на осі північ-південь. Її розміри 4,1x0,9x0,7 м. Стіни були складені з прямокутних каменів, ретельно підігнаних один під одного. Камені західної стіни впали і були поставлені в старому порядку і закріплені розчином. В східній стінці та північній було викладено два верхніх рядки.

Проведені роботи сприяли збереженню відкритих будівельних залишків і наданню їм експонаційного вигляду для подальшої музеєфікації, що є одним з головних завдань роботи заповідника.

Від редакції. Консервація і музеєфікація відкритих в ході польових досліджень комплексів є бажаною складовою завершувальної фази польового циклу археологічних робіт. Це дуже відповідальна, складна справа, яка потребує як майстерності від виконавців, так і рішучості, у тому числі фінансової, від керівника експедиції. На жаль, приклади повного циклу польових досліджень в Україні поодинокі. Реставраційні роботи в Судаці, Тірі є скоріше виключенням, ніж правилом. На відміну від рекультивациі, яка може приховати "польові грішки" дослідника, музеєфікація зберігає і виставляє їх на загальний огляд. З другого боку музеєфіковані бездоганні розкопи несуть величезний інформаційний заряд для нащадків, а для висококваліфікованих археологів слугують свідомством їх професіоналізму та талану. Авторів і статті Олександрю Семеновичу БІЛЯЄВУ, який володіє відповідними методами, має великий досвід реставраційних робіт на античних пам'ятках, вже необхідно відкривати польову школу реставрації.

Біляєва С.О.*, Ерсой Б., *Болтрик Ю.***

*Інститут археології НАН України

**Турецьке історичне товариство

Дослідження міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001-2002рр.

Беляева С.А., Эрсой Б., Болтрик Ю.В. Исследования международной Южной Средневековой экспедиции в 2001-2002 гг. Работы проводились в г. Белгороде-Днестровском и Очакове. В Карантинном дворе Белгород-Днестровской крепости раскапывалась турецкая баня рубежа XV-XVI ст. Главными объектами исследования были система водопровода и канализации; отопительная система – подвал с базами и каналами и топка (кюльхан). Кроме того, была открыта неизвестная ранее башня барбакана, участок с водостоком посередине вымощенной камнем дороги от портовых ворот вдоль бани и далее по Карантинному двору в северном направлении. Коллекция вещевых материалов включает ≈ 1800 находок, в том числе поливную керамику, фаянсовую посуду из Изника и Кютаhya, архитектурные детали, изделия из металла, монеты. В Очакове проведены работы в районе школы-интерната и охранные исследования на участке «Левада».

Bilyayeva S., Ersoy B., Boltrik Yu. The investigation of the International of the South expedition in 2001-2002. The works has been in Bilgorod-Dnistrovsky and in Ochakiv. In the Bilgorod-Dnistrovsky 's fortress the excavations of the Turkish bath of the boundary XV-XVI cent. were continued. The main systems of the bath discovered. Unknown tower of barbakan, road paved by stones and drainage discovered also. In collection are ≈ 1800 finds: glassed ceramics, fragments from Iznik and Kutahya, pipes, architectures details, metal artifacts, coins. In Ochakiv were provided excavations near the school-internate and reseaches and preservations in "Levada" site.

У 2001-2002 рр. здійснені дослідження у м.м. Білгороді-Дністровському та Очакові. У Карантинному дворі Білгород-Дністровської фортеці продовжені розкопки турецької лазні, прилеглої території двору та його споруд. Розкрита частина дороги від портових воріт вздовж стін лазні у північному напрямку. Дорога вкрита вимосткою з вапняку, посередині - водостік. З північного боку барбакану біля його воріт зафіксована невідома раніше башта. Вона складена з вапняку та має також дерев'яні конструкції у вигляді горизонтальних лаг. Останні розташовані на відстані 1,5 м одна від другої, над верхньою частиною нижнього пазу простежено 5 отворів діаметром 0,1 м. Цього року башту відкрито до глибини 3,2 м. Продовжено розкриття приміщень лазні. Головні об'єкти дослідження останніх років - технічно-побутове приміщення з залишками системи каналізації, підвальне приміщення котельні з численними базами та каналами площею понад 30 м². У північній секції відкрито чотири паралельно розташовані бази, складені з каменю та цегли, та три канали. За базою, що найкраще за всіх збереглася, встановлено 13 рядків кладки. Висота баз до 1 м.

У центральній частині приміщення відкриті дві підквадратні у плані бази паралельні одна одній, а також частини ще двох баз. У західній частині підвального приміщення розкрита одна база, квадратна у плані. У центральній частині розташована велика база квадратна за формою в плані, у східній - частини ще двох баз, у південній - два рядки паралельних різновеликих баз прямокутної у плані форми. Всього простежено залишки 14 баз. Підлога приміщення мощена

квадратними плитами з цегли розміром 0,3 x 0,3 м, вкритими потужним шаром попелу. У 2002 р. відкритий кюльхан, складений з великих підтесаних вапняків. У внутрішній його частині простежено три канали із сопланами. Крім того, знайдено системи відведення води з лазні у рядів ланцюгів з'єднаних керамічних труб. Один з них сягає 1,75 м. Колекція знахідок налічує понад 1800 одиниць. Найбільшу її частину складає столовий посуд: полив'яна кераміка, переважно зеленого кольору місцевого виробництва, "мілетська" кераміка та кераміка с "граффіто", продукція з фаянсу центрів художньої кераміки Османської імперії (Ізнік, Кютаhya), імпорти з Ірану та Китаю. Численні керамічні люльки представлені екземплярами XVII - XVIII ст., прикрашені штамповим орнаментом, 4 - з арабським написом по колу цибуха. Особливий інтерес викликають будівельні матеріали: фрагмент віконного гіпсового переплетіння з уламком скла, віконниці, кахлі з кюльхану з клеймом майстра, деталі декору. З металевих виробів становить інтерес бронзова матриця для виготовлення поясних платівок з зображенням оленя та рослинним орнаментом, знахідки монет з срібла, міді, бронзи. За визначенням д-ра Ш. Чакмак найбільш рання монета - знахідка з лазні - датується часом Баязида II (1481-1512 рр.), тобто початком Османського панування у Аккермені. Найбільш пізні відносяться до кінця XVIII ст., що дозволяє встановити час функціонування лазні.

Результати роботи Українсько-Турецької експедиції викладені на XIV Міжнародному конгресі з історії Туреччини у вересні 2002 р., дістали високу оцінку фахівців та були відзначені на пленарному засіданні конгресу.

Бруяко І.В.*, **Манзура І.В.****, **Субботин Л.В.***

*Одеський археологічний музей НАН України

**Высшая антропологическая школа (Кишинев, Молдова)

Энеолитический горизонт поселения Орловка - II на Нижнем Дунае

В 2001-2002 гг. после годичного перерыва возобновились исследования многослойного поселения Орловка-II (с.Орловка Ренийского р-на Одесской обл.). Напомним, что поселение Орловка-II почти вплотную примыкает к знаменитой «Каменной Горе» (поселение Орловка-I). Два памятника разделяет лишь балка-овраг.

В течение последних двух полевых сезонов практически все работы были сосредоточены на раскопе 4. Здесь были вскрыты культурные напластования, датируемые от эпохи палеометалла до позднего средневековья и Нового времени включительно. Наиболее ранние слои обитания на поселении относятся к эпохе энеолита. Этот энеолитический горизонт, в свою очередь, можно разделить на два. По данным на сегодняшний день первыми обителями поселения Орловка-II были носители культуры Гумельница (горизонт I-а). Следующий стратиграфический горизонт (I-б) образует мощный слой культуры Чернавода-I. Поселения этой балканской культуры до сих пор не были известны на левобережье Нижнего Дуная и Прута. Таким образом, горизонт культуры Чернавода поселения Орловка-II следует считать бесспорным археологическим открытием.

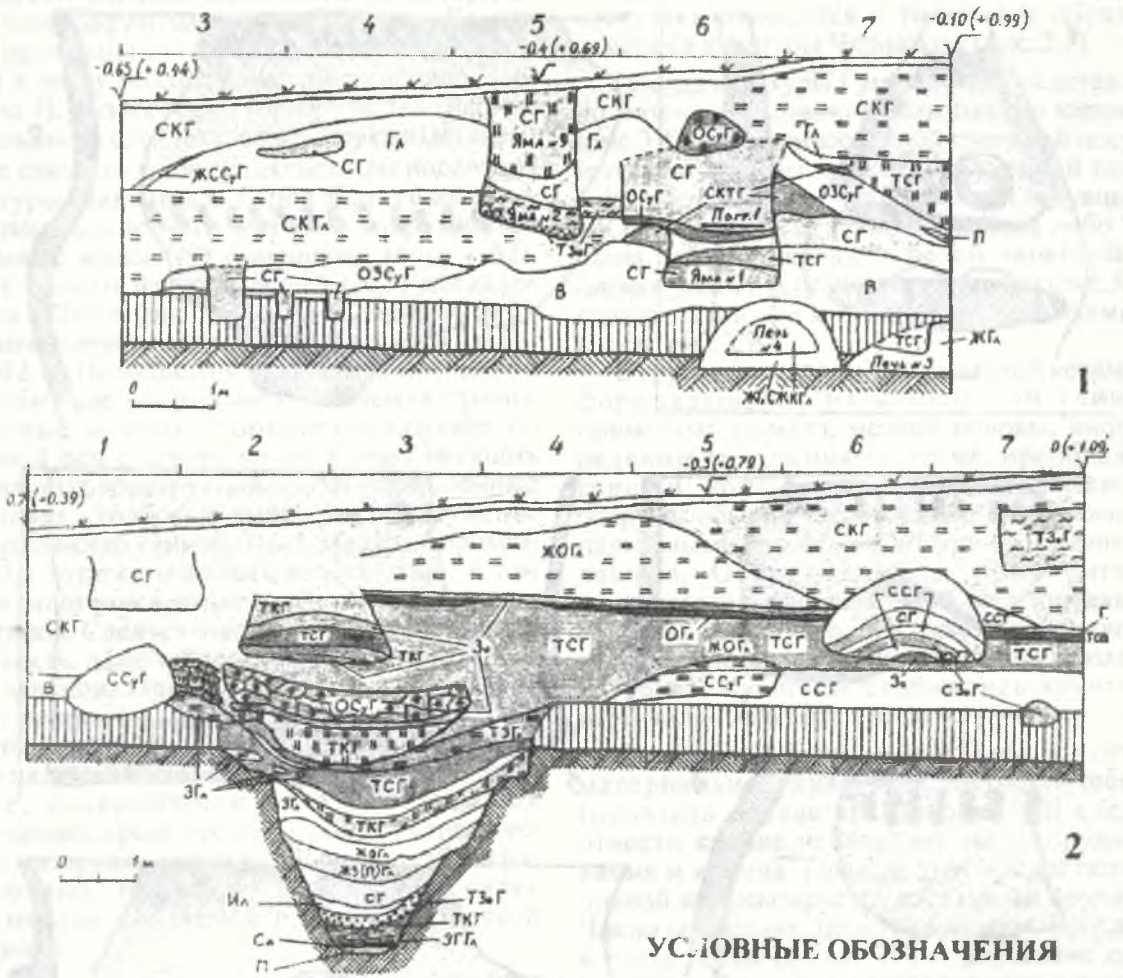
Горизонт I-а культурного слоя эпохи Гумельницы представлен несколькими ямами и законсервированной древней погребенной почвой энеолитического времени. Консервация этого слоя стала возможной благодаря интенсивной строительной деятельности обитателей посёлка в период Чернавода-I (горизонт I-б). Стратиграфические наблюдения позволяют вполне уверенно выделить в этом горизонте два хронологически последовательных яруса. К нижнему (раннему) ярусу (I-б1) относится сооружение глубокого (более 3 м) рва, впущенного с уровня древней дневной поверхности (период Гумельница, горизонт I-а). Именно материковый выброс изо рва, уложенный по обе его стороны равномерным слоем толщиной до 20-30 см способствовал тому, что древняя дневная поверхность оказалась фактически погребенной почвой «подкурганного типа». Подобное явление нечасто фиксируется на памятниках поселенческого облика.

Ров трапециевидный в разрезе. Стенки в его верхней части снабжены 4-5 уступами. В нижней части они гладкие, слегка выгнутые. Ширина рва по верхнему краю свыше 3 м, по дну — 0,5-0,6 м. С периодом строительства рва связано и зафиксированное на краю одного из

его бортов погребение №2 с неполным — от пояса и выше - скелетом. Череп, затылочная часть которого обильно покрыта охрой, очень хорошей сохранности. Ещё несколько целых и фрагментированных человеческих черепов и костей скелета было обнаружено в заполнении рва.

Заполнение рва состоит из более или менее последовательно залегающих слоев самых разных оттенков, составов и плотности (рис. 1, 2). Достаточно сказать, что для условных обозначений слоев заполнения на чертежах использовано около 25 цветовых оттенков. Помимо вполне привычных золистых, суглинистых, гумусных прослоек привлекает внимание наличие однородных, иногда довольно мощных (до 25-30 см) слоев красно-оранжевой, зеленой и даже белой глины. По предварительным данным это глины киммерийского яруса (нижний плиоцен) и в эпоху энеолита обнажения этого яруса находились где-то на поверхности. Отсюда эта глина целенаправленно добывалась для засыпки рва. Сопутствующий заполнению материал представлен в основном фрагментами керамики и костями животных, в том числе и многочисленными орудиями из кости. Некоторые слои заполнения рва по насыщенности фаунистическими остатками вполне можно назвать «костеносными». Соотношение (%) между керамическим и фаунистическим материалом может быть выражено как 40/60 или даже 30/70.

Исследованная часть рва (около 10 м по длине), его конфигурация в сочетании с общей топографической ситуацией позволяет считать, что в данном случае мы имеем дело с фортификационным сооружением. Сегодня уже можно утверждать, что поселения Орловка - I («Каменная Гора») и Орловка - II это единый археологический памятник. Естественное возвышение на западной оконечности мыса («Каменная Гора») следует считать акрополем, или цитаделью городища, а сам мыс (Орловка-II) — посадом, или предместьем. Балка-овраг, отделяющая цитадель от посада, - почти наверняка искусственного происхождения. Фактически, это остатки оборонительного рва, который обитатели городища на протяжении столетий поддерживали в функциональном состоянии. Близкий современному вид балка приобрела, скорее всего, в римско-дакийскую эпоху, когда здесь происходили наиболее масштабные преобразования, связанные со строительством крепости. Результаты исследований 2002 г. поз-

УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ

☐ ГЛ – глина (гл.)	☐ ИЛ – речной (?) ил	☐ ЖЗГЛ, ЖЗ(П)ГЛ – желто-зеленая (пятнистая) г.
☐ ЖГЛ – желтая глина	☐ П – пепел	☐ ЗГЛ, ЗСГЛ – зеленая глина (суглинок)
☐ В – выкид из рва	☐ СКГЛ – серо-коричн. гл.	☐ ЗГЛГ – зеленоватая гумусиров. глина
☐ ЖОГЛ, ОЖГЛ – желто-оранж. гл. светлая желто-коричневая гл.	☐ СКГ – серо-коричн. гумусн. грунт	☐ ТЗГЛ – темно-зеленая глина
☐ СЖКГЛ – ричневая гл. оподзолен. суглинистый грунт	☐ СКТГ – серо-коричн. темный грунт	☐ задернованный слой
☐ ОЗСГЛ – ипстый грунт	☐ СЗОГ – серый золист. грунт	☐ II – показатель комковатости грунта
☐ ЖССГЛ – желто-серый, суглинистый грунт	☐ ССГЛ – светло-серый грунт	☐ = –//– плотного грунта
☐ ТКГ – темно-коричн. грунт	☐ Зо, ЗОГ – золистый грунт	☐ обмазка, печина
☐ ССГЛ – серый суглинист. грунт	☐ СГ – серый грунт	☐ включения обмазки
☐ ТСОГ – темно-серый, обожж. грунт	☐ ТСОГ, ТЗОГ – темно-серый (золист.) грунт	☐ -//– угля
☐ ОСГЛ – обожж. суглинист. грунт	☐ ТСОГ – темно-серый грунт	☐ погребенная почва
☐ ОГЛ – обожженная глина	☐ СЛ – сажа	☐ материк

Рис. 1. Орловка-II. Разрезы культурного слоя в раскопе 4.

1 – контрольная бровка по линии квадратов Б/В (южный фас). 2 – северный борт раскопа 4.

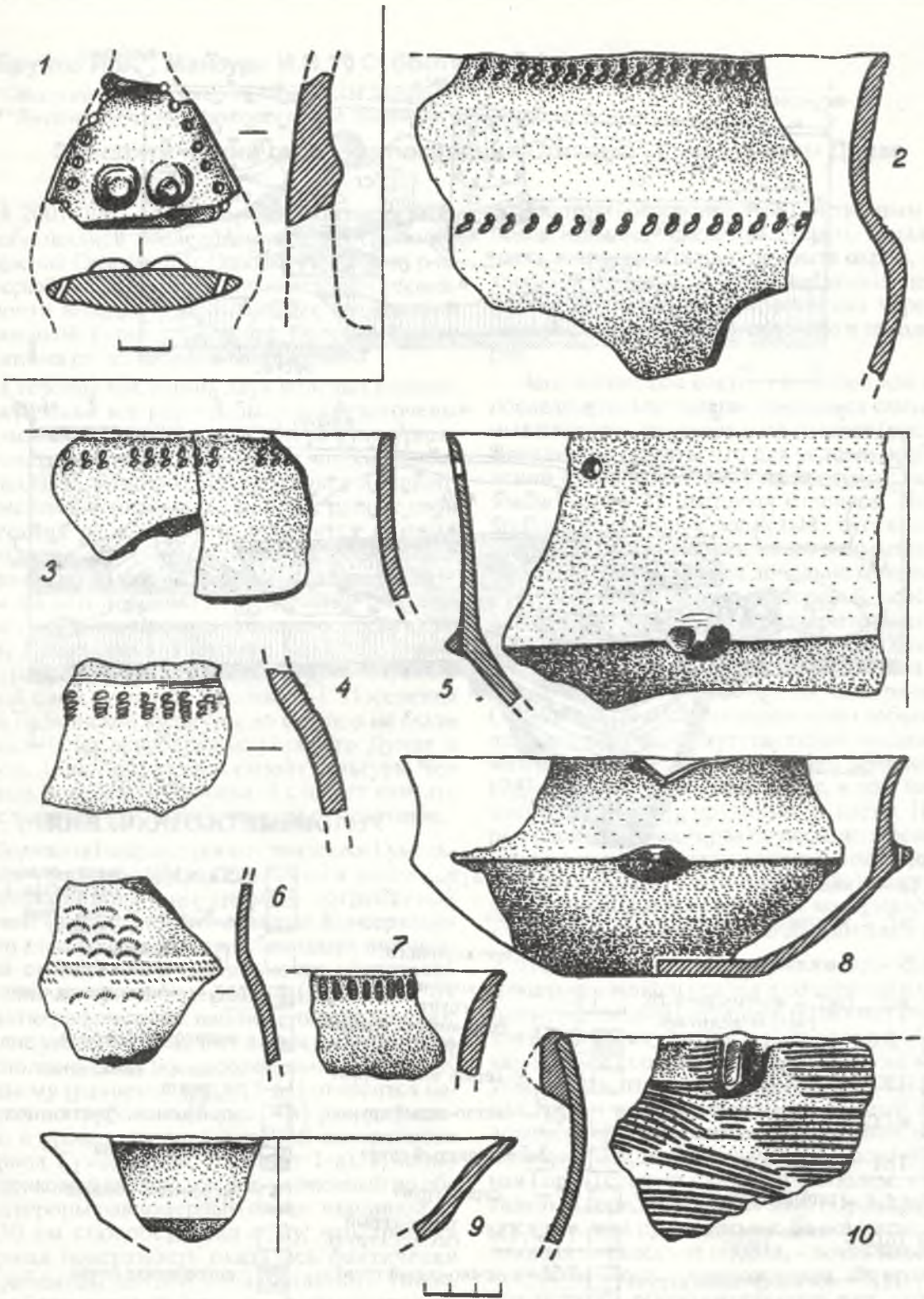

Рис.2. Орловка-II. Керамика культуры Чернавода-I

1 – фрагмент антропоморфной статуэтки; 2-4,6-7,10 - кухонная («повседневная») керамика;
5, 8-9 - столовая керамика.

позволяют сделать заключение по исторической топографии памятника. Впервые «Каменная Гора» была отделена от мыса линией обороны в эпоху позднего энеолита (период Чернавода-1), а поселение горизонта 1-а (период Гумельница) следует считать неукрепленным.

На каком-то этапе существования поселения культуры Чернавода-1, ров был тщательно засыпан, после чего над ним сооружаются наземные жилые (?) помещения (ярус 1-62). Часть одного из помещений (№1) исследовалась в 2001 г. (рис. 1, 2, аббревиатура «ОСуГ» над заполнением рва). Остатки другого (№2) - в 2002 г. Помещения представляют собой глинобитные (сырцовые) скопления прямоугольные в плане, ориентированные по длинной оси с севера на юг. Следы несущих деревянных конструкций, как-то заглубленные в материк столбовые ямки - не обнаружены. При расчистке глинобитных завалов зафиксированы остатки очажных конструкций, в том числе многочисленные «подставки» нескольких типов. Следует отметить исключительную плотность, даже твердость глинобитно-сырцовых завалов. Причём, остатки жилища №1 несут явные следы термического воздействия и в этом отношении напоминают трипольские «площадки». Интересно, что именно в этом ярусе, содержавшем остатки наземных помещений, среди преобладающего керамического материала культуры Чернавода - 1, зафиксировано примерно полтора десятка фрагментов расписной позднетрипольской керамики.

В целом же керамика из нижнего и верхнего ярусов горизонта 1-б относится к комплексу, характерному для первой ступени культуры Чернавода (рис.2). Всю коллекцию можно предварительно разделить на две основные группы. Столовая посуда представлена в основном различными формами чаш и горшков. Из последних выделяется серия сосудов с так называемыми «тоннелеобразными» ручками. Ещё одну, весьма большую группу образуют амфоровидные сосуды с массивными петлевидными ручками в средней части корпуса. Для этой группы керамики характерно хорошо отмученное тесто и высокое качество отделки поверхности.

Одним из наиболее характерных признаков кухонной посуды является наличие в тесте обильной примеси толчёной ракушки. Хорошо заглаженная поверхность этой керамики часто имеет пористую структуру, образовавшуюся в результате выгорания мелко рубленой растительной органики, добавлявшейся в формовочную массу. Именно эта группа керамики украшена различными видами штампованного орнамента, который является одним из диагностических признаков керамического комплекса культуры Чернавода (рис.2, 2 - 4,6 - 7).

Единственный обломок антропоморфной статуэтки относится к типичным образцам пластики культуры Чернавода (рис.2,1).

Посуда культуры Гумельница представлена достаточно традиционными типами керамики (рис.3). Среди тонкостенной столовой посуды, изготовленной из хорошо отмученной глины, выделяются кубки, чашки, миски и кувшины. Их поверхность отлично заглажена либо залощена, иногда украшена белой линейной росписью (рис.3, 13), резным орнаментом (рис.3, 14), горизонтальными каннелюрами, цепочками наковалов (рис.3, 8).

В группе толстостенной кухонной керамики, формовавшейся из комковатой глины с примесями шамота, мелкой половы, иногда с редкими включениями песка, преобладают горшки, котлы и кувшины. Поверхность снаружи обычно шероховатая, с небрежными пальцевыми расчёсами; внутри — хорошо заглажена. Основные виды орнамента — цепочковидно-расчленённый горизонтальный валик по венчику или под горлом и одиночные, вертикально расчленённые конические налпы на боках. Кувшины снабжались крупными вертикальными петельчатыми ручками.

К особенностям комплекса остатков материальной культуры энеолитического горизонта поселения Орловка - II следует отнести крайне небольшое число орудий из камня и кремня. Правда, этот «недостаток» с лихвой компенсируется костяными орудиями. Число последних, просто огромное. Бросается в глаза серия (около 10) совершенно однотипных роговых проушных топоров-молотков. На типологическом уровне выделяется группа роговых мотыг, шпателей (?), прокол (??), лош (??) и т.д. Изделия из металла представлены четырёхгранным кованым медным (?) шилом и обломком бронзового (?) кинжала-ножа. Последняя находка достоверно связывается со слоем культуры Чернавода, тогда как шило обнаружено в не совсем ясном стратиграфическом контексте.

В 6-7 м к востоку от исследованного участка рва открыт чрезвычайно интересный комплекс объектов. Это группа из 7 глинобитных однокамерных куполообразных печей (рис. 1, 1). Пока мы не можем определить с тем, к какому из энеолитических горизонтов следует относить этот производственный (?) комплекс. Стратиграфическая ситуация как будто бы свидетельствует о том, что печи сооружались либо одновременно со строительством рва, либо вскоре после этого. В то же время исключительная насыщенность камер некоторых печей (№№2,5) керамическим материалом позволяет предполагать, что в период Чернавода-1 своды, по крайней мере, некоторых печей обрушились и их полости использовались в качестве обычных мусорных ям.

Рис.3. Орловка-II. Керамика культуры Гумельница
1-2,4,6-7, 9,15 - кухонная керамика; остальное - столовая керамика.

Определённые сомнения возникают и при попытке интерпретировать группу печей как производственный комплекс. При самом беглом взгляде на внутреннюю поверхность печных камер и печные поды становится очевидным, что говорить о сколько-нибудь интенсивной эксплуатации печей не приходится. Следы обжига крайне незначительные, а в некоторых печах они вообще отсутствуют. Складывается ощущение, что печи были заброшены сразу же после строительства. Прояснению культурно-хронологической и функциональной ситуации вокруг комплекса печей должны помочь дальнейшие исследования.

В заключение отметим, что мощность энеолитического слоя на раскопе 4, включая погребённую почву эпохи Гумельница (горизонт I-a) достигает 1,5 м, а с учётом рва 4-4,5 м. Общая толщина культурного слоя составляет

Бутягин А.М

Государственный Эрмитаж (Россия)

Работы Мирмекийской археологической экспедиции Гос.Эрмитажа

В течение двух последних полевых сезонов Мирмекийская археологическая экспедиция продолжала работы в центральной и западной частях городища Мирмекий в районе Карантинного мыса на северном берегу Керченской бухты. Во многом раскопки 2001 г. послужили подготовкой исследования последнего сезона. Всего за это время было исследовано более 200 м². Работами на участках руководили Ю.А. Виноградов, Н.Ю. Новоселова и Д.Е. Чистов; фотофиксацию проводили С.В. Яблочкин, архитектурные работы - А.В. Реппо, анализ остеологического материала - А.К. Каспаров, реставрацию - Н.А. Большакова и О.Л. Семенова.

В 2001 г. были закончены исследования в центральной части участка «С», где велись ограниченные работы с целью окончательного исследования руин дома 4 в. до н.э. с целью его последующей музеефикации. После того, как стала ясна невозможность сохранения кладок римского времени, стоящих на останце культурного слоя высотой около 0,4-0,8 м, кладки были сняты, а останец исследован по слоям. Здесь в слоях серого и желтого суглинка обнаружены керамические материалы классического и эллинистического времени. В результате открыто продолжение вымостки двора дома второй четверти IV в. до н.э., одна из плит которой оказалась крупным четырехугольным каменным корытом размерами 1,2х0,4х0,2 м, положенным дном вверх. Вблизи вымостки открыто несколько небольших ям, заполненных темным горелым грунтом с незначительным количеством керамического материала. Судя по материалу и характерному заполнению, эти ямы относятся к рубежу VI-V вв.

6,15-6,2 м от вл. Верхние 2 метра слоя образуют напластования конца II-I тыс. до н.э. (культуры фракийского галыптата, материалы и отдельные комплексы античной, гетской и раннескифской культур) и начала I тыс. н.э. (римско-дакийские и сарматские древности). Один комплекс (яма №20) и ряд внекомплексных находок можно отнести к эпохе ранней-средней бронзы, а яма №9 по находкам турецкой поливной керамики датируется XVI в.

И, наконец, последнее замечание. Учитывая, что раскопки последних лет принципиально изменили наше представление о поселениях Орловка - I и Орловка - II (см. выше), мы предлагаем отныне считать их **единым археологическим памятником** и в дальнейшем, в литературе называть его «городище Картал» (старое название с. Орловка).

до н.э., некоторые из них, видимо, являлись не ямами, а переотложенными при строительстве дома линзами раннего слоя. При снятии римской кладки полностью открыта стена позднеархаического дома, частично раскопанная в 1991 и 1994 гг. Ее кладка постелистая иррегулярная, на два фаса, длина стены – около 24 м, ширина около 0,4 м. Она расположена на склоне, существенно понижающимся с юга на север. Также сохранился небольшой участок примыкающей к ее северному концу кладки, идущей в западном направлении. Теперь границы расположенного здесь позднеархаического дома можно очертить с достаточной точностью.

На расположенном к северу от участка «С» участке «С-91» (рис.1.) были сделаны 2 прирезки в северо- и юго-западном направлении, с целью расширить раскоп до края склона городища, чтобы полностью открыть расположенные здесь строительные остатки. В сезоне 2001 г. исследован слой серого золистого суглинка мощностью до 0,6 м с материалами XV - XVI вв. н.э., под которым располагался слой желтого суглинка, относящийся, по всей видимости, к римскому времени. В северной части раскапываемого участка удалось открыть яму, впущенную в слой желтого суглинка, глубиной 0,9 м, диаметром устья 1,7 м, дна – 1,1 м. Яма заполнена камнями, на дне – тонкая прослойка пегла. Немногочисленные керамические находки позволяют отнести ее к эпохе позднего средневековья. Любопытно, что среди камней обнаружен небольшой мраморный фрагмент фриза, принадлежащий знаменитому Мирмекийскому саркофагу. В верхней части слоя желтого суглинка открыта небольшая

К строительным остаткам римского времени относится стена в южной части раскоп, сохранившаяся

Рис. 1 Участок «С-91». Вид с севера.

на длину 2,3 м и высоту 0,9 м, идущая в широтном направлении. Ее нижняя часть сложена из крупных камней и частично стоит на скале и на крупных обломках скалы. В верхней части кладки осталось несколько

часть грубой плитовой вымостки, повсеместно открытой на участке «С-91» при раскопках прошлых лет. Под ней была открыта сильно поврежденная (фактически, развалившаяся, в связи с оползанием края холма) кладка, шедшая в направлении СВ-ЮЗ, среди камней которой обнаружено разбитое на две части антропоморфное надгробие. В 2002 г. работы производились на всей площади участка. С целью изучения стратиграфии бровками участок был разделен на несколько квадратов. Стратиграфическая ситуация на участке оказалась чрезвычайно сложной: толщина слоев значительно меняется даже на небольшом расстоянии, кроме того их пререзают многочисленные перекопы. На основной площади раскопа желтоватый слой римского времени подстилался слоем серого суглинка со значительной примесью золы и ракушек, на некоторых участках раскопа доходивший до материковой скалы. Он содержит материал эллинистического времени. Граница слоев крайне неровная, несколько ям римского времени в раннем слое забиты плотным желтым суглинком. В южной части участка открыт каменный завал римского времени, лежащий на материковой скале. В северной части участка открыты два насыщенных углями черных слоя пожара с небольшой прослойкой между ними. Верхний из них, по всей видимости, относится к IV в. до н.э., а нижний -- ко второй четверти V в. до н.э.

Наиболее поздними строительными остатками на участке являются три ямы XIV-XVI вв., впущенные в римский слой. Они заполнены темным рыхлым грунтом, среди керамического материала присутствует поливная керамика. Следует отметить, что в одной из ям был обнаружен крупный рустованный блок от обкладки гробницы на скале Карантинного мыса.

каменной второго строительного периода. По всей видимости, эта кладка ограничивала террасу, состоящую из развала камней разнообразного размера, от очень крупных в нижней части до мелких в верхней. Севернее были открыты незначительные остатки еще одной параллельной кладки. На основном участке прояснилась ситуация с конструкцией кладки № 86 полукруглой формы, открытой в 2000 г.: по всей видимости, эта кладка была впущена в эллинистический слой. К югу от нее до скалы находилось помещение, пол которого был утрамбован плотным желтым суглинком. К северу от кладки №86 был открыт ряд огромных каменных глыб, напоминающий очень грубую кладку. По всей видимости, он составлял единую оборонительную систему с кладкой № 86. Кроме того, к римскому времени относится небольшая грушевидная яма, заполненная желтоватым суглинком. Похоже, что в эллинистическое время этот участок городища использовался как свалка. В золистом слое найден целый ряд керамических клейм, костяные изделия, бронзовые монеты. В расщелине скалы найден клад бронзовых монет Пантикапея, состоящий из 721 монеты второй четверти III в. до н.э. Любопытно, что все монеты относятся к одному и тому же типу -- аверс: голова безбородого Сатира влево, реверс: лук, стрела и надпись ПАН. На некоторых монетах сохранилась надчеканка в виде восьмилучевой звезды. Кроме того, на уровне находки клада открыт очаг, сделанный из поставленных на ребро каменных плит, размерами 0.55x0.58 м. Рядом с ним найдено захоронение ребенка в клейменной родосской амфоре. В южной части раскопа открыта вымостка из мелких камней размерами 1.4x1.9 м перекрытая слоем пожара с материалом IV в. до н.э. Ниже залегал слой пожара первой половины V в. до н.э., в котором открыты два горла хиосских пухлогорлых амфор, возможно, служивших очагами. В восточной и южной частях раскопа достигнута

материковая скала.

На участке «Т», расположенном к востоку от мирмекийского акрополя, было решено сосредоточиться на исследовании средневекового некрополя и хозяйственных ям. Для этого в западном и южном направлении сделаны прирезки общей площадью около 100 м². Участок был частично перекрыт отвалами 50-х гг., кроме того, в его северной части сохранились остатки вала высотой до 1.2 м, сооруженного в годы Великой отечественной войны для прикрытия позиции зенитного орудия. С восточной стороны нижняя часть вала подпирается небольшой стенкой, сложенной из мелких камней, длиной около 11 м, шириной 0.4 м, высотой 0.3 м. Ниже залегал частично погребенный гумусный слой мощностью до 0.15 м. Под ним располагался слой серого суглинка плотностью до 0.3 м, относящийся к эпохе позднего средневековья. На этом уровне исследования слоя были прекращены, и вскрывались только могилы и котлованы многочисленных хозяйственных ям. В северной части участка слой был существенно поврежден траншеей военного времени, небольшие ямы этого периода располагались по всему участку. Всего в сезоне 2001 г. было открыто 8 погребений, причем в одном из них открыты фрагменты 2 костяжков. Все погребения безынвентарные, костяжки лежат на спине с руками на груди или вытянутыми по бокам, ориентация могил западная. 6 захоронений (5 взрослых и один ребенок) сделаны в плитовых могилах, со всех сторон обложенных четырехугольными плитами известняка и перекрытыми 2-4 плитами. В трех случаях зафиксирован крест, прочерченный на плите, расположенной за головой погребенного. Два захоронения сделаны в грунтовых могилах (в одной из них по сторонам головы погребенного находились два камня). В небольшой могильной яме найдены нижняя часть детского костяка и мужской череп, с несколькими позвонками. Видимо, в данном случае, мы имеем дело с захоронением мужского черепа, разрушившим детскую могилу. Кроме того, открыто 16 хозяйственных ям, относящихся к эпохе позднего средневековья, различных по своему размеру. Ямы преимущественно грушевидной формы, глубиной от 0.2 до 1.9 м., диаметр ям колеблется в пределах от 0.6 до 1.9 м. Большинство ям заполнены темным горелым грунтом, временами встречены прослойки желтого суглинка. Ямы прорезают друг друга. В большинстве случаев, могилы повреждены хозяйственными ямами, что говорит об использовании этой зоны в хозяйственных целях после прекращения функционирования некрополя. Любопытно заполнение одной из ям, в которой найдено несколько сот костей козлят и ягнят, вероятно, отходов кожевенного производства. Материал из заполнения ям достаточно однороден позволяет датировать их XV-XVI вв н.э. В 2002 г. найдено 12 захоронений, часть из которых разрушена

позднесредневековыми ямами, поздними перекопами или эрозией края городища. Все они, за одним исключением (небольшого детского захоронения в простой грунтовой яме) сделаны в могилах, обложенных плитами известняка. Большая их часть, кроме того, перекрыта плитами. В двух случаях отмечены кресты, прочерченные на изголовных плитах. В одном случае, вероятно, в захоронении находилось два костяка, в другом – 3. В этом сезоне удалось обнаружить 3 могилы с относительно богатым инвентарем. В плитовой могиле с изголовным крестом, где найдено 3 костяка (2 женщины 20-30 и 30-40 лет и мужчина 20-30 лет) обнаружено множество бус, бронзовые и серебряные подвески, разбитое бронзовое зеркало, игла из того же материала и ряд других находок (рис.2). В детском захоронении, также с изголовным крестом найдено две низки бус, подвески (в т.ч. шумящая и бисер). Любопытно, что только в этом захоронении для сооружения обкладки стен использованы сырцо вые кирпичи. Наконец, в захоронении мужчины в возрасте около 40 лет найдены бронзовые

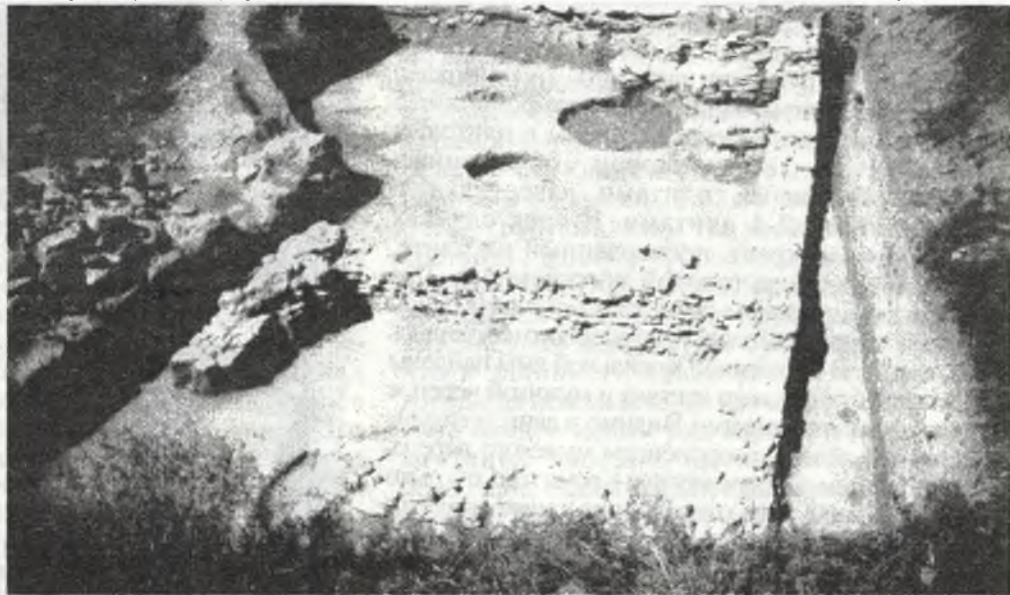
Рис. 2 Участок «Т». Захоронение с тремя костяками и крестом на изголовной плите 14-16 вв. Вид с востока.

кольца поясного набора и бронзовый перстень. Все могилы сориентированы в западном направлении, погребенные лежат на спине. В заполнении могил часто присутствует камка. Возраст большинства погребенных 20-30 лет. Определе-

ние антропологического материала произведено сотрудницей МАЭ Богдановой В.И. Чрезвычайно интересно захоронение коня, открытое под описанным выше детским захоронением. Оно лежит в зоне коричневого суглинка и повреждено одной из могил. По всей видимости, конское захоронение относится к VIII - IX вв. Помимо погребений на участке открыто 11 ям цилиндрической или слабо выраженной грушевидной формы диаметром до 1.3 метров и глубиной до 0.7 м. Все они заполнены рыхлым золистым грунтом, характерным для позднесредневековых ям. В их заполнении найдены фрагменты поливной керамики и песчано-глиняных сосудов. Как представляется, в настоящий момент изучена большая часть сохранившегося средневекового некрополя в этом районе, т.к. могилы между исследованным участком и скалой разрушены поздними перекопами.

Из архивных материалов следует, что на момент прекращения раскопок Мирмекия в 1966 г. был не доследован участок зольника I второй половины V в. до н.э., расположенный в северной части участка «И». Сохранившийся участок слоя примыкал к северному борту раскопа и имел «Г»-образную форму. Остаток слоя в значительной ме-

Рис. 3. Участок «И» кладки позднеримского дома. Вид с востока.

ре расплылся за почти 40 лет, прошедших с завершения раскопок. Целью исследований было полное открытие большого дома начала V в. до н.э. с его последующей музеефикацией. Мощность исследованного слоя составила около 1,4 м, с некоторым понижением слоя в южном направлении. В верхней части залегал перемешанный слой мощностью 0,2-0,3 м, образовавшийся в результате оплывания борта раскопа. Кроме того, вся поверхность участка была покрыта небольшими ямами глубиной до 0,4 м, которые местные жители использовали для сброса мусора. Ниже залегал слой зольника мощностью до 0,8 м, состоящий из многочисленных прослоек золы, желтой и зеленоватой глины, рушеной печины, с многочисленными обломками амфор. Следует обратить внимание на обнаруженные в слоях зольника

небольшие (до 0,5-0,6 м в диаметре) очаги, существовавшие весьма незначительное время каждый. Кроме того, в слоях зольника обнаружено более 6 светильников и их фрагментов. Слой зольника подстилается слоем желтого суглинка мощностью до 0,4 м, который, по всей видимости, является результатом разрушения сырцово-глиняной стены. Большинство строительных остатков на участке относятся к большому строительному комплексу, который был исследован в 1960-х гг. экспедицией В.Ф. Гайдукевича. Однако работы этого года позволили внести существенные коррективы в полученные тогда результаты. Для проверки полученных результатов был повторно раскопан северо-восточный угол раскопа «И» (рис. 3.). Вдоль северного борта раскопа проходила стена (№357), открытая на 12 м (уходит с обеих сторон в борта раскопа). Кладка постелистая, иррегулярная, сохранилась на высоту до 1,2 м, в основании стены, лежащем на материковом суглинке, помещены крупные камни, один из которых оказался незавершенным акротерием (по окончании работ он изъят из кладки и сдан в музей). По

всей видимости, стена являлась северной границей строительного комплекса. К югу от нее примыкало несколько кладок стен, образовывавших несколько помещений. Наиболее любопытным было помещение, открытое в западной части исследуемого участка. Четырехугольное помещение размерами 1,85x1,1 м со всех сторон ограничено каменными кладками, в южной стене сделан дверной проем шириной 0,55 м, с одной стороны ограниченный поставленной на ребро плитой, от другой плиты сохранились подтески. Пол помещения вымощен крупными плитами известняка,

уходящими под кладки окружающих стен. Назначение помещения неясно. Следующее помещение, примыкающее к предыдущему с востока, также было ограничено с востока и юга кладками и имело сходные размеры, но без каменной вымостки. Кладка южной стены сохранилась слабо. Кладки, расположенные восточнее, были открыты при раскопках 1966 г., материалы которых были недавно изданы [Бутягин, 2000, 237-242]¹. Все эти помещения, судя по многочисленному керамическому материалу, среди которого можно отметить фрагменты чернофигурных сосудов и терракоту женщины в калафе, относят постройку к рубежу 6-5 вв. до н.э. К этой постройке, по всей видимости, относятся 3 ямы. Одна из них находилась под кладкой стены на участке, раскопанном В.Ф. Гайдукевичем, и была им не замечена. Устье другой ямы было тщательно обложено камнями и имело форму пятиугольника. Ямы заполнены сероватым суглинком.

Удалось установить, что после гибели раннего дома во второй четверти V в. до н.э. на том месте около середины столетия возводится новая постройка, кладки которой преимущественно располагались поверх мощных стен предыдущего сооружения. В

нескольких местах зафиксированы отдельные камни или целые кадки этого строения (одна из них шла поверх позднеархаической ямы). К этой постройке относится уже упомянутая грубая вымостка из бутового камня размерами 1.55x1.8 м в южной части участка. Кроме того, к этой постройке относилась большая грушевидная яма, повредившая угол раннего помещения с плитовой вымосткой. Только после прекращения функционирования этого комплекса начал формироваться зольник I. В следующем сезоне предполагается продолжить изучение строительного комплекса в западном направлении.

По окончании работ экспедиции котлованы были засыпаны, кладки стен законсервированы, подрытые борта раскопов прошлых лет укреплены.

На участке «И» была проведена опытная реставрация стен позднеархаического дома. Все находки из раскопок сданы в фонд Керченского Государственного историко-культурного заповедника.

ЛИТЕРАТУРА

Бутягин А.М. Архаический дом в Мирмекии // ΣΥΣΣΤΙΑ. СПб, 2000 исследовались.

Вахтина М.Ю.

Институт истории материальной культуры РАН

Исследования античного городища Порфмий

Вахтина М.Ю. Дослідження античного городища Порфмій. Археологічні дослідження цієї важливої боспорської пам'ятки були відновлені після 10-річної перерви, впродовж якої грабіжниками їй була нанесена велика шкода. Одержано важливі матеріали з архаїчного шару. Встановлена необхідність подальшого дослідження пам'ятки.

Vakhtina M. Ju. Researches of the antique hillfort Porphmij. This important Bosporian point was researched after 10 years of pause. Illegal excavations has given big damage this site. Very important archaeological materials were put out from archaic layer. It's very necessarily to continue researches now.

Боспорский город Порфмий традиционно отождествляют с остатками античного городища, расположенного к северо-востоку от г. Керчь на возвышенном плато недалеко от побережья Керченского пролива, на окраине современного пос. Жуковка, близ современной паромной переправы Крым-Кавказ. Древний Порфмий располагался на скалистом плато; площадь, на которой были обнаружены строительные остатки, достигала 0,65 га.

С 1953 по 1992 гг. раскопки Порфмий осуществлялись отрядом Боспорской археологической экспедиции ЛОИА АН СССР

(ныне РАН). После 1992 г. работы на памятнике были прерваны на 10 лет и возобновлены летом 2002 г. Основными задачами прошедшего полевого сезона были следующие:

1. Охранно-спасательные работы, вызванные необходимостью максимально возможного «приведения в порядок» памятника, исследования которого не проводились в течение длительного времени. Эта задача сильно усложнялась тем обстоятельством, что за этот срок городище систематически подвергалось интенсивным грабительским раскопкам.

2. Доследование объектов позднеархаического времени в восточной части городища (раскоп Г), представляющих особый интерес для понимания особенностей начального этапа существования древнего Порфмий.

¹ До нашего времени не сохранился только очаг и стена №358, вероятно, убранная при раскопках.

3. Определение участков, которые необходимо исследовать в следующем полевом сезоне.

В рамках первой из задач были зафиксированы на плане крупные грабительские ямы (около 40), археологический материал, брошенный грабителями (керамика) был разобран (наиболее интересные формы нами были зарисованы) и удален с территории памятника. Грабительские ямы в центральной части городища, там, где культурный слой был наиболее сильно поврежден (раскопы А-Б), были засыпаны. Одна из ям в этой части близости (0,2 м) от внутреннего фаса северной оборонительной стены позднеэллинистического времени, прорезавшая культурные напластования и разрушившая часть эллинистического жилого комплекса, была превращена в разведочный шурф размерами 3 x 4 м, глубиной 1,2 м, ориентированный по линии С-Ю, способствующий пониманию стратиграфии данного участка. В результате был выявлен фрагмент опорной кладки, лежащей в основании оборонительной стены, а ниже - фрагменты подсыпок, зольных прослоек и сnivelированной поверхности, связанные с глобальной перестройкой города во второй половине III в. до н.э. При расчистке уровня, «подстилающего» постройки эллинистического Порфмия, были найдены две бронзовые пантикапейские монеты с изображением лука и надписью ПАН. После завершения работ шурф был засыпан.

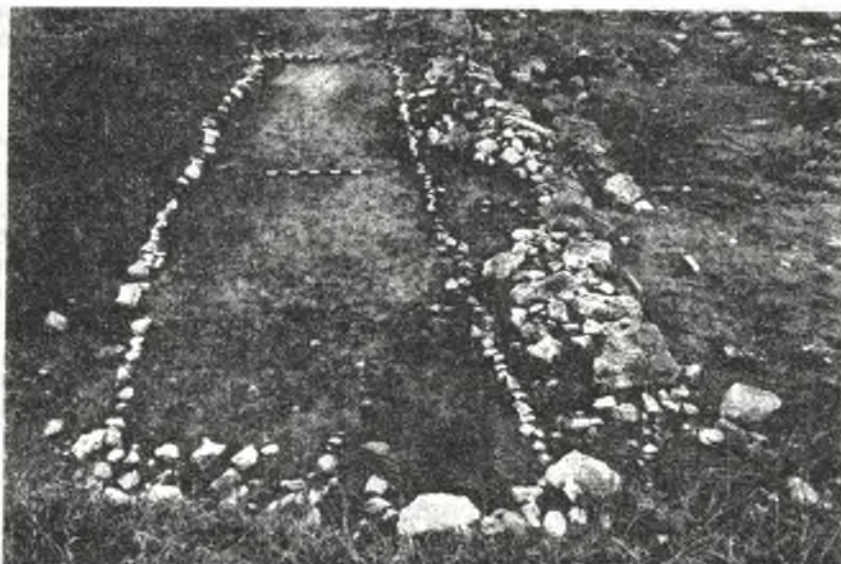
Особый интерес представляют объекты, характеризующие ранний этап существования города. Эти материалы, относящиеся ко второй половине VI – V вв. до н.э., были выявлены ранее в восточной и юго-восточной частях городища на площади более 400 кв. м. (раскоп Г). Здесь были обнаружены следы архаических фортификационных сооружений Порфмия, являющихся не только древнейшими для данного памятника, но также одними из самых ранних, открытых на Боспоре, и в настоящее время сопоставимых по времени и технике сооружения лишь с оборонительными стенами древнего Мирмекия [Vinogradov. 1999. Fig. 3, 1,2; Вахтина, Виноградов. 2001]. В 1986-1987 гг. был раскрыт цоколь восточной архаической оборонительной стены. Эта оборонительная стена в древности шла в направлении С-В – Ю-З по естественному склону плато, на котором было основано городище. В этом месте природная возвышенность имеет самый пологий склон, здесь находился наиболее уязвимый при штурме участок. В основании открытой здесь стены лежал ряд крупных

известняковых блоков (длиной до 1-1,2 м и шириной до 0,5-0,6 м); на этот нижний ряд кладки были уложены камни меньшего размера, пространство между ними было забутовано мелкими камнями. Максимальная сохранившаяся высота цоколя стены – 1,2 м, длина – 12,8 м, толщина – 1-1,1 м. Судя по сохранившимся развалам, верхняя часть стены была сложена из сырцовых кирпичей. Южный ее конец был пристроен к природным скальным выходам; здесь конструкция имела вид ломаной линии, образуя нечто вроде бастиона. С внутренней поверхности стены был сооружен водосток, по которому сточные воды по естественному склону выводились за пределы городища.

Южная линия обороны Порфмия сохранилась гораздо хуже. В этой части памятника укрепления шли вдоль южной границы плато, имевшего здесь крутой склон. В конструкции были использованы огромные естественные скальные глыбы известняка: они иногда слегка подтесывались, а перемычки между ними заполнялись мелкими камнями, иногда природные выходы известняка «достраивались» кладкой из более мелких камней. К сожалению, эта оригинальная конструкция сохранилась лишь фрагментарно, хотя трасса ее четко прослеживается по всей раскрытой площади.

В 2002 г. в южной части раскопа Г были продолжены исследования культурного слоя по трассе южной линии обороны архаического Порфмия, шедшей вдоль южной оконечности плато, на котором располагалось городище. Был разобран «горелый слой» за пределами естественных скальных выходов на площади около 20 кв. м и начато исследование остатков «бастиона», представляющего собой конструкцию из подпорных стен с забутовкой ограниченного ими пространства мелкими камнями. К наиболее интересным находкам, обнаруженным при работе на этом объекте, относится фрагментированная протофасосская амфора второй половины VI - начала V вв. до н.э. (рис. 1).

Оборонительные сооружения, остатки которых были сравнительно недавно обнаружены, были связаны с начальным периодом существования Порфмия. Археологический материал, найденный по трассе оборонительных стен и в заполнении водостока, позволяет датировать их второй половиной VI в. до н.э. В конце этого периода, на рубеже VI-V вв. до н.э. Порфмий переживает катастрофу – на всей площади, где были выявлены архаические остатки, прослежены следы пожара. Горелый слой, лежащий на материке, достигает толщины 0,03 м; обнаруженные здесь находки, в том числе

«увязывается» как с восточной архаической оборонительной стеной Порфмия, так и с открытым ранее наземным позднеархаическим комплексом.

Рис. 1. Раскоп Г. Остатки архаического наземного помещения в северо-восточной части городища (вид с востока)

Очевидно, выявление подобных остатков поможет в будущем заполнить «лакуну» между временем возведения древнейших фортификационных сооружений и периодом функционирования открытого ранее большого наземного жилого комплекса. В северной

развалы амфор, лежащих *in situ*, сильно обожжены.

Несколько позже к восточной оборонительной стене был пристроен большой позднеархаический жилой наземный комплекс. Ориентировка его хорошо «увязывается» с ориентировкой оборонительных стен. Он был раскоп в 1988-1990 гг. на площади 16х10 м и состоял не менее чем из 9 небольших помещений. Цоколи стен, сохранившиеся на 0,5 - 0,7 м в высоту, были сложены из камней известняка, верхние части стен, оче видно, были сырцовыми. Обнаруженный в помеще ниях материал позволил датировать эти строительные остатки рубежом VI-V – первой третью V в. до н.э. Эта постройка была возведена на «горелом слое», связанном с какой-то катастрофой, произошедшей в Порфмии в конце эпохи архаики.

До 2002 г. для Порфмия не были известны жилые либо хозяйственные постройки первых колонистов, руками которых и для защиты которых была создана древнейшая фортификационная система города. Все раскрытые здесь ранее позднеархаические жилые сооруже ния относятся к несколько более позднему времени. Очевидно, открытие древнейшей жилой планировки этого памятника – дело будущего. Казалось, логично было бы пред положить, что первыми жилищами и хозяй ственными постройками греческих переселенцев здесь, как и в других городах Боспора и Северного Причерноморья, служили заглублен ные в землю конструкции типа землянок [Виноградов, 1991, 11-19; Толстиков, 1992, 59-62; Виноградов, Рогов, 1997]. Однако, раскопки выявили конструкцию несколько иного облика.

В течение полевого сезона 2002 г. были раскрыты остатки помещения, построенного в другой технике и более древнего, по сравнению с раскрытыми ранее. Планировка его хорошо

части раскопа Г были обнаружены остатки заглубленного в материк фундамента наземной постройки, сложенного из мелких камней известняка (длина самых крупных не превышает 0,2 м), уложенных в один ряд. Ширина «стен» определяется размерами камней и достигает 0,1-0,2 м. Кладка ограничивает подпрямоугольное помеще ние 6,6х2,2 (северная стена 6,72 м, южная 7 м, восточная 1,9 м, западная 2,4 м), ориентированное по линии восток-запад (рис. 2). Над этим нижним опорным рядом камней, несомненно, были возведены сырцовые стены: на поверхности исследуемого участка выявлены пятна сырца. Южная стена этого комплекса расположена в непо средственной близости (на расстоянии 0,3-0,4 м) от северной стены большого наземного комплекса более позднего време ни; последняя, вероятно, была возведена с учетом планировки более ранних строений. Время функционирования выявленного наземного комплекса определяется в рамках второй половины VI в. до н.э. Судя по материалу, выявленное помеще ние прекратило свое существование в результате пожара на рубеже VI-V вв. до н.э., после которого был построен большой наземный комплекс.

Таким образом, является очевидным, что раскрытые в 2002 г.

Рис. 2. Протофалосская амфора. Раскоп Г, участок по трассе южной линии оборонительных сооружений.

строительные остатки, скорее всего, представляющие собой фрагмент древнейшей жилой или хозяйственной застройки, синхронны архаическим оборонительным сооружениям памятника. Вероятно, наличие природной скалы, подстилающей тонкий материковый слой, воспрепятствовало сооружению здесь заглубленных жилищ типа землянок. Возможно, дома первых колонистов Порфмий представляли собой наземные конструкции, со стенами из сырцовых кирпичей и заглубленным в материк фундаментом из мелких камней. Не исключена возможность, что комплексы, подобные тому, который был открыт в прошедшем полевом сезоне, выявлены при исследовании раскопа Г.

ЛИТЕРАТУРА

Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А. Еще раз о ранней фортификации Боспора Киммерий

Виноградська Л.І.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів в 2002 році

Виноградская Л.И. Археологические работы в г. Староконстантинов в 2002 году. В 2002 году в г. Староконстантинов Хмельницкой области были продолжены археологические исследования на территории замка, памятника архитектуры XVI века и памятника археологии XII-XVIII вв. Во время работ стратиграфически были выделены периоды XVI-XVIII, XIV-XV, XI-XIII вв. и скифского времени, открыто 6 хозяйственных ям позднесредневекового и древнерусского периодов, а также фрагменты построек XVII-XVIII и XIX вв. В слоях древнерусского и скифского периодов встречалась керамика (она составляла подавляющую часть) и орудия из кремня трипольского времени. Из индивидуальных находок следует выделить фрагменты люлек, изделий из стекла XVII-XVIII ст., а также предметы вооружения и быта древнерусского периода (наконечники стрел, ключи, ножи, стеклянные браслеты).

У 2002 році на замовлення й кошти Міської Ради м. Старокостянтинів були продовжені археологічні роботи на території замку, пам'ятки архітектури XVI ст. та пам'ятки археології XI-XVIII ст. У цьому році розкопи загальною площею біля 170 м² було закладено на внутрішньому подвір'ї замку і проведені археологічні дослідження, які дали цікаві спостереження щодо хронології замку та його матеріальної культури. Під час робіт на розкопі І площею більш 130 м² було виділено шари XIX – XX ст., XVI-XVIII ст. та XIV-XV й XI-XIII ст. і відкрито 6 господарських ям пізньосередньовічного і давньоруського часів та фрагменти двох будівель XVII-XIX ст. Між шарами XVI-XVIII ст. в деяких місцях простежувалися фрагменти кам'яної бруківки двору, що складалася з середнього і дрібного каміння з щільною глинистою землею і включенням дрібних фрагментів кераміки кінця XVII-XVIII ст. Щільні шари XIV-XV та XI-XIII ст. знаходилися під тонким прошарком будівельних відходів (кам'яна кришка та дрібне каміння) часу будівництва замку, причому прошарки XIV-XV ст. спостерігалися тільки на ділянках, що знаходилися в безпосередній близькості до

ского// «Боспорский феномен. Колонизация региона. Становление полисов. Возникновение государства». Тез. докл. научной конференции. СПб. 2001.

Виноградов Ю.А. Ранние комплексы Мирмекия // Вопросы истории и археологии Боспора. Воронеж-Белгород. 1991

Виноградов Ю.А., Rogov E.Y. Некоторые закономерности становления и развития греческих государств в Северном Причерноморье // Stratum+ ПАВ. СПб-Кишинев. 1997.

Толстиков В.П. Пантикапей – столица Боспора. Очерки археологии и истории Боспора. Москва. 1992

Vinogradov Yuri A. Selected Findings from the Myrmekion Acropolis // Centre d'archeologie Mediterranee de l'Academie Polonaise des Sciences. Etudes et Travaux. 1999. XVIII

кам'яного палацу і відрізнялися від шару давньоруського часу ледве помітними включеннями більш світлого відтінку. Вони майже зливалися за кольором з вуглисто-чорним шаром XI-XIII ст., що зверху в деяких місцях переходив у достатньо потужні прошарки вугілля. Нижче давньоруського шару йшов коричневий шар, що містив в собі матеріали скіфського та трипільського часів. Під ним залягав материковий суглинок жовто-коричневого кольору.

На розкопі II, що розташовувався між південно-західною та в'їзною баштами розкопано залишки кам'яного муру 0,8 м шириною, складеного з бутового каміння на вапняно-глиняному розчині. Частина його була відкрита під час розкопок у 2001 році у траншеї 2 і була простежена на глибині 1,65 м до 7,0 м довжиною. Ця стіна розміщена впритул до зовнішнього муру замку й перпендикулярно до нього. Зафіксовано її на глибині 0,25 м від поверхні і простежено до глибини 2,3 м, до рівня ґрунтових вод, але стіна ухилила ще глибше. Слід зазначити, що відкритий під час розкопок зовнішній мур також продовжувався разом зі стіною до цієї глибини й нижче. На

Рис. 1. План м. Старокостянтинів 1794 р.

глибині 2,45 м з води була витягнута обгоріла колода. Стратиграфія розкопу складалася з рихлого змішаного шару сіро-коричневого кольору, що містив в собі залишки матеріальної культури XVII-XVIII ст. й нагадував заповнення якоїсь будівлі. Нажаль, за браком часу неможливо було розширити розкоп й прослідити її границі. До речі, на планах міста кінця XVIII та XIX ст., на території замку в цьому місті ніяких кам'яних будівель не відзначено (рис. 1).

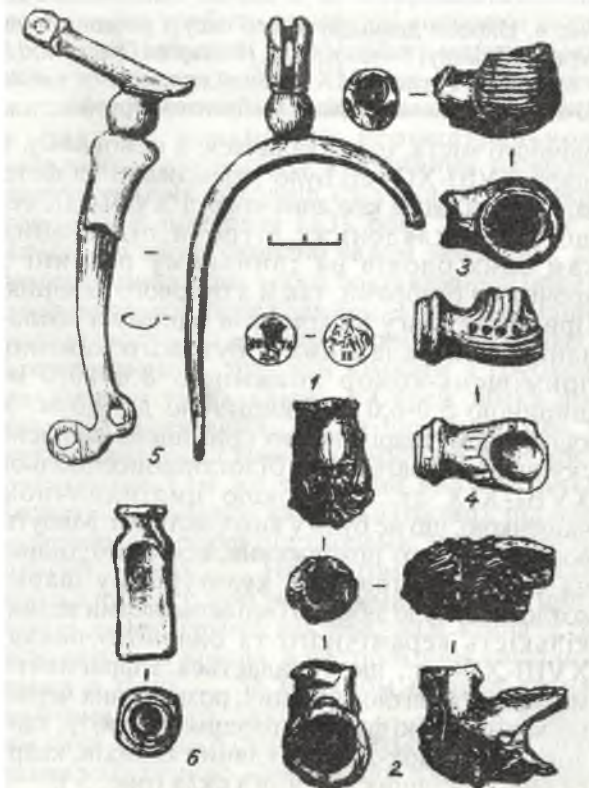

Рис. 2. Вироби XVI-XVIII ст. з розкопів на території замку: 1 – монета 1576 р.; 2-4 люльки; 5- шпора; 6 – виріб

відділяв шари давньоруського часу від пізньосередньовічних шарів, знайдено польську монету середини XVI ст. (1576 р.) яка датує прошарок (рис. 2, 1). Дуже цікава й рідкісна знахідка у заповненні будівлі XVII-XVIII ст. люльки з так званого “мильного каменю” родовища якого знаходяться у Туреччині (рис. 2, 2; рис.3). На фасадній частині її розташовувалася мистецькі виконана рельєфом сюжетна сцена. Подібну люльку, але з іншою орнаментациєю було знайдено при розкопках турецької фортеці в Очакові. У змішаному шарі заповнення XVI-XVIII ст. розкопу II знайдено фрагмент залізного нарізного ствола з гранями від вогнепальної зброї

Археологічний матеріал зібраний на розкопках представлений, в основному, керамікою, яка була дрібно фрагментована, особливо посуд давньоруського часу. З керамічних виробів пізньосередньо вічного часу відмітимо, насамперед, фрагменти люльок XVII-XVIII ст. невеликих розмірів, виготовлених з щільної світлої глини й прикрашених штампованим орнаментом (рис.2, 3-4). Деякі фрагменти були вкриті фарбою вишневого кольору й лощені. Один фрагмент білоглиняної люльки невеликого розміру, вкритою зеленою поливою і прикрашеною штампованим орнаментом, було знайдено зразу ж над прошарком будівельного сміття часу будівництва замку. Керамічний посуд представлений

фрагментами світлоглиняних горщиків з прямокутними вінцями, прикрашених на плечах і шийці розписом червоно-коричневою фарбою. Крім горщиків знайдено фрагменти покривок-мисок, макітер, тарілок, кухлів та іншого дрібного посуду. У шарі XVII-XVIII ст. по всій площі розкопу I зібрано велику кількість фрагментів пласкої світлоглиняної черепиці прямокутної форми розміром 24,0x15,0x1,5 см. Один вузький край був заокруглений і вкритий ззовні зеленою поливою до середини довжини черепиці. Цікаві знахідки на розкопі I дрібних фрагментів кахлів кінця XVI-XVII ст. з рельєфним рослинно-геометричним орнаментом, вкритих поливою білого, бірюзового, жовтого, коричневого та зеленого кольорів. Крім кераміки у пізньосередньовічних шарах знайдено цвяхи різних розмірів, залізні підкови для взуття, фрагменти скляного посуду здебільш прозорих кольорів, фрагменти пізньосередньовічної віконниці круглої форми (рис. 2, 6). У шарі будівельного сміття часу будівництва замку, що

Рис.3. Люлька з "мильного каменю". Види з спереду, боку, знизу.

XVI-XVII ст., а також фрагмент бронзової шпори з коліщатком (рис. 2, 5). Там же, на глибині 1,65 м було знайдено фрагмент тонкої цегли (плінфи?) шириною 14,5 см товщиною 2,5 см. Така цегла була використана й в кладці верхнього поверху в'їзної башти. По всій площі розкопів було зібрано велику кількість цегли з канелюрами XVI-XVIII ст.

Матеріали давньоруського часу та XIV-XV ст. було знайдено тільки на розкопі I, що розташовувався перед внутрішнім фасадом кам'яного палацу. На інших ділянках шари давньоруського часу не були зафіксовані і матеріалів цього періоду

також не знайдено. В давньоруському шарі знайдено велику кількість дрібних фрагментів горщиків кінця XII-XIII ст. які за складом глиняної маси розділяються на три групи: 1 – горщики зроблені з добре відмученої глини з домішкою дрібного піску; 2 – горщики зроблені з середньо відмученої глини з домішкою крупнозернистого піску; 3 – горщики зроблені з рихлої глини з великою домішкою жорстви. Всі вони мали відхилені назовні вінця з загорнутим у середину краєм різної конфігурації. Поверхня більшості з них була вкрита білим ангобом. Крім фрагментів горщиків у давньоруському шарі було виявлено невеликі фрагменти стінок амфор, кістяна проколка, залізний ключ від замка, залізні ножі, фрагменти скляних кручених браслетів синього, зеленого та жовтого кольорів, фрагмент скляної обручки, бронзові пряжка та гудзик, фрагменти віконниці та інші вироби (рис. 4, 1 – 12, 14-15, 17-18). З предметів зброї знайдено два наконечники від стріл, що датуються XII-XIII ст. (рис. 4, 13, 16).

Матеріалів XIV-XV ст. знайдено небагато й всі вони знаходилися у верхній частині давньоруського шару і тільки в деяких місцях (ближче до кам'яного палацу) простежувався окремих тонкий прошарок цього періоду. Це, в основному, фрагменти керамічного посуду.

Крім робіт на території замку було проведено спостереження за будівельними роботами у центрі міста біля автовокзалу, де за старими планами та описами повинна була, мабуть, знаходитися Ринкова площа. У котлованах для бетонних опор споруди було досліджено стратиграфію шарів пізньосереднь-

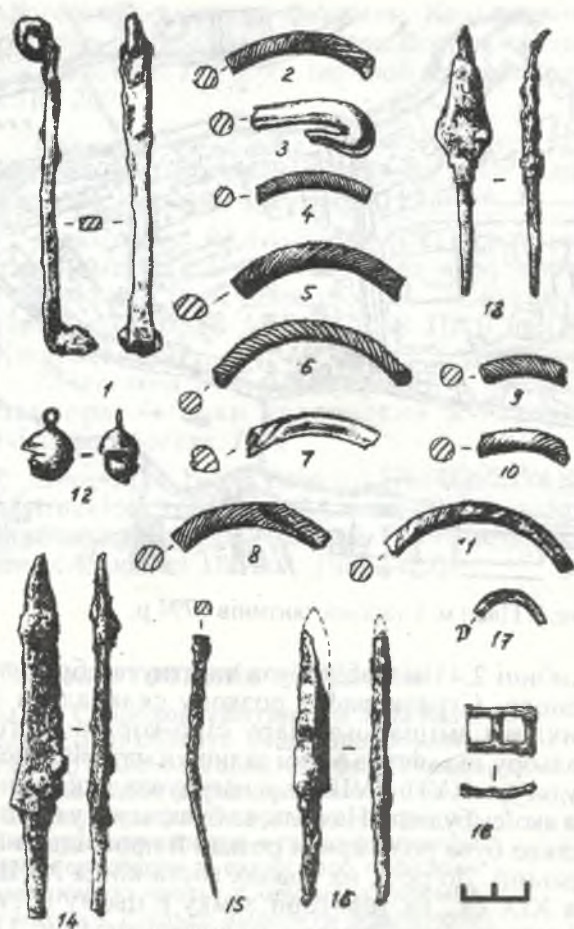

Рис. 4. Вироби давньоруського часу з розкопу I на території замку; 1 – ключ; 2-11, 17 – скляні браслети; 12 – бронзовий гудзик?; 13 – залізний предмет; 14 – ніж; 13-16 – наконечники стріл; 18 – бронзова пряжка.

овічного міста, що складалася, в основному, з шару XVIII-XIX ст. Було зафіксовано на фото залишки підвалів кам'яних споруд XVIII-XIX ст., що були складені як з трохи підтесаних кам'яних блоків на глиняному розчині з арочними отворами, так й з бутового каміння. Привертає увагу відкриття в одному з котлованів двох складених з бутового каміння приміщень-комор довжиною 8,0-10,0 м, шириною 5,0-6,0 м й вишиною до 2,5 м. У культурному шарі біля цих приміщень знайдено скупчення фрагментів білоглиняних люльок XVIII-XIX ст. з високою циліндричною чашечкою, що не були у використанні. Мабуть, вони місцевого походження, або знаходилися на складі як товар. У культурному шарі з котлованів було зібрано будівельниками велику кількість керамічного та скляного посуду XVIII-XIX ст., що складається з фрагментів морених та світлоглиняних, розписаних червоно-коричневою фарбою горщиків, макітр, тарілок, сковорідок-латок, скляних келихів, кварт, склянок та інших виробів з скла (рис. 5).

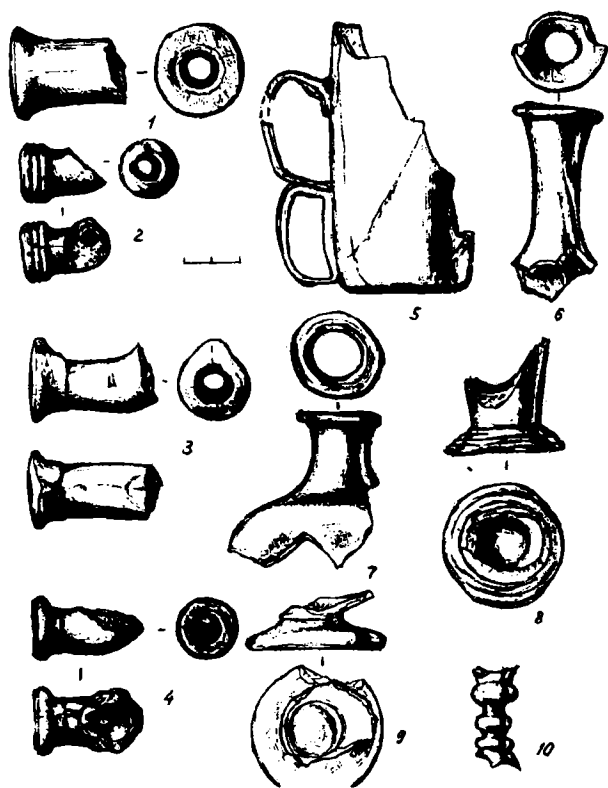

Рис. 5. Вироби з котлованів будівництва у місті:
1-4 – лютьки; 5-10 – скло.

Проведені історико-археологічні роботи по дослідженню замка в м. Старокостянтинів дозволяють зробити попередні висновки щодо хронології забудови замку та його матеріальної культури. Замок у XVI-XVII ст. був цілісним житлово-оборонним комплексом нерегулярним у плані з замкнутою периметральною забудовою, що нагадує традиційну забудову давньоруських городищ (під валом сторожи, комори). В інвентарі 1635 року зазначено: “Замок від міста окопано валом земляним; до замка камінна стіна з обох боків камінної брами двоверхової; перед замком—міст, а на кінці його від міста—два ганки на камінних стовпах.. Брама камінна, при ній кімната з грубкою кахльовою та лавками..... Серед замка дім великий дерев’яний,..... За цим будинком, у кутку камінної стіни, був міст на вал: міст попсовано. Там же земляний вал від річки Ікопоті..... Будинок камінний (палац); під ним цойтгавз для зброї під сходами, що ведуть на другий поверх;..... На другому поверсі зала, вікна в ній від Случі з залізними ґратами в цині; в залі лавки, грубка кахлева; далі кімната, за нею світлиця кругла, в бастіоні знов світлиця, вікна в цині..... За палацом церква хатня, камінна, крита дахівкою;За церквою частина камінної стіни тягнеться до середини замка; під стіною вихідня для води. До замка

веде дерев’яний міст на ка-мінних биках..... Замок побудовано з дерева дубового в зруб, - у три стіни, обмазані глиною.... В брамі до замка ворота подвійні В середині замка порожні кухні. В замку сторожок 63, під ними комор порожніх що місцями обвалились, 72..... Біля замка - від валу міського - кусок камінної стіни з вихіднею для води; друга вихідня камінна міститься в валі від річки Ікопоті; в ній ґрати дерев’яні” [Пероговский, 1881, 64-70] Забудова замку була змішаною – кам’яною і дерев’яною. Спочатку, мабуть, замок займав меншу площу і був огорожений кам’яно-дерев’яними мурами. Пізніше його площа була розширена й огорожена дубовими стінами з валами та п’ятьма дерев’яними вежами з дубових колод.

З цього опису можна представити загальний характер комплексу у той час. На заході замок відокремлювався від міста ровом, заповненим водою зі Случі і Ікопоті. Входи в рів на півдні і півночі перегороджували стіни з арковими прорізами для проходу води, забраними заслонами, до двоярусної в’їзної башти вів дерев’яний підйомний міст, перед котрим зі сторони міста було улаштоване укріплення у вигляді двох бойових площадок на кам’яних опорах. До в’їзної вежі на півдні і півночі примикали кам’яні стіни, південна примикала до південно-західної вежі кам’яного палацу, а північна тяглася до берега. Друга частина оборонної системи замку складалася з земляних й дерев’яних укріплень. Дубові оборонні стіни, рубані “тарасами” і 5 веж зроблених також з дуба стояли на валу.

Пізньосередньовічний замок було побудовано на поселенні або городищі давньоруського часу, яке було знищено у середині XIII ст., про що свідчать досить потужний шар цього періоду та знахідки в ньому. На наявність городища вказує і купча на ці землі К. Острозького, де разом з млинами, гонами і іншим згадується і городище. Тому виникає думка, що спочатку замок було збудовано у межах валів давньоруського городища, які були використані для створення муру замку. Але це все треба з’ясувати при подальших розкопках. Щодо укріплень XIV-XV ст., на нашу думку, тут в цей період знаходилася тимчасова сторожа (оборонний пункт). Це притаманне багатьом знищеним укріпленням давньоруського часу в післямонгольський період, тому майже відсутній культурний шар. Для укріплень сторожі також використовувалися давньоруські вали, що були, мабуть, на той час поновлені.

ЛИТЕРАТУРА

Пероговский В. Отрывок из истории г. Староконстантинова // Волянские Епархиальные ведомости. – 1881. - №3.

Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І.

Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет

Дослідження літописного Губина у 2001- 2002 роках

Vynokur I. S., Zhurko O. I., Megey V. P., Yakubovsky V. I. Investigations of an annalistic Hubyin in 2001-2002. The information is devoted to results of the archaeological excavations on the territory of an ancient town of the XII- XIII centuries and grave opened out of it.

Винокур И. С., Журко А. И., Мегей В. Ф., Якубовский В. И. Исследования летописного Губина в 2001- 2002 годах. Сообщение посвящено результатам археологических раскопок на древнерусском городище XII- XIII веков и на открытом за пределами городища могильнике.

Впродовж літніх сезонів 2001 - 2002 років археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету продовжила стаціонарні дослідження на місці Губинського городища – одного з міських центрів Болхівської землі XII-XIII ст. Розкопки продовжені на північній площадці городища. За два літніх сезони досліджено площу 586 м².

Об'єктами досліджень стали залишки жител і порожнистих дерев'яних клітей, відкритих з внутрішнього боку вздовж північно-східної лінії оборонного валу. Стратиграфічно під давньоруськими об'єктами зафіксовані і залишки трипільського культурного шару.

Житло № 6, орієнтоване стінами за сторонами світу, визначено за контуром його заглибленої частини, що мала розмір 5,12 x 5,12. м. Стіни цієї частини являли собою дерев'яний каркас із дев'яти стовпів. Їх сліди визначилися по стовпових ямках на кутах котловану та посередині долівки і стін. Долівка залягала на глибині 1,05 м від поверхні. Майже посередині її відкрито і зафіксовано черинь печі, повернутий вустям на південний захід. З цього боку наявна і передпічна яма, заповнена попелом.

Стратиграфічні спостереження показали, що котлован житла був заповнений будівельними рештками, які складали два горизонти. Нижня частина представлена добре утрамбованою долівкою з руїнами згаданих глинобитної печі та передпічної ями. Верхній горизонт зафіксовано у вигляді розвалу каміння, глиняної обмазки та уламків випалених керамічних плиток, які нагадують собою плінфу. Розмір решток плиток близько 15x15 см, товщина – 4,2 та 4,4 см. Поверхня плиток світложовтуватого кольору, добре заглажена.

На обмазці, впереміш з камінням лежали тваринні кістки, шматки корчаги, фрагменти горщиків та глечиків XII-XIII ст., 26 екземплярів цвяхів, уламки скляних браслетів, фрагмент бронзового браслету дротинного типу, вістря бронебійної стріли, 15-ть ножів, 4 замки трубчастого типу, 2 ключа та гудзик. У нижній частині котловану житла трапилися уламки кераміки XII-XIII ст., ціла керамічна мисочка з клеймом на її денці у вигляді

двозубця з невисоким хрестиком над основою. Виробами із золота є мініатюрні прикраси у формі трикутника і сердечка. Останній виріб прикрашений перегородчастою емаллю, виконаною у темно-небесному та білому кольорі. По контуру серцевидної і трикутної прикраси наявні отвори, за допомогою яких вони прикріплювались, очевидно, до одягу або головного убору. До групи виробів з інкрустацією відносимо і виявлений кухонний залізний ніжик. Одна його щока вздовж спинки прикрашена інкрустованим золотим узором.

Таким чином, житло № 6 було двоповерховим. Верхній (другий) поверх представлений розвалом каміння та уламками випалених керамічних плиток, які лежали у прошарку глиняної обмазки стельового перекриття будинку. Судячи з розмірів нижнього котловану, можна думати, що верхня частина споруди була значно більшою за площею. Будинок, очевидно, належав одному з представників боярської верхівки. Це засвідчує і коротко описаний речовий комплекс, виявлений під час його дослідження.

Житло № 7 являло собою рештки прямокутного у плані зрубу розміром 4, 2x3, 2 м, нижня частина якого була опущена в ґрунт на глибину 1, 44 м від сучасної поверхні. Поздовжніми стінами житло було орієнтовано із заходу на схід. Вхід було споруджено у вигляді сіней розміром 1,6 x 1,6 м до основної частини будівлі з західної сторони. Долівка самого житла, як і сіней, глиняна, сильно обпалена пожежею.

Рештки двох глинобитних печей, які виявлені у північно-східному кутку будівлі, виступали за її межі. Склепіння печей не збереглися. В обваленому стані вони лежали на черинях, вустя яких повернуто на північ, всередину будови. Під уламками склепінь виявилися фрагменти кераміки XII-XIII ст. Розмір східної печі № 1 – 1, 2 x 0, 9 м, західної № 2 – 1 x 1 м.

На час досліджень долівка житла була встелена шаром попелу, перемішаного з уламками спалених колод. Безпосередньо на ній виявлені фрагменти кераміки XII-XIII ст., 2 залізні ножі, 2 вістря стріл, хребет риби, 3 залізні цвяхи,

уламки різнокольорових скляних браслетів, залізне долото, фрагменти ланцюжка з кільчастим наконечником і уламок залізної сокири. Решта знахідок походить з верхньої частини заповнення житла. Це залізна петля від дверей, два уламки цвяхів, одне кресало, один ніж, уламки скляних браслетів, голка та фрагменти горщиків і глеків XII-XIII ст. Одне з денечь горщика має клеймо у вигляді коліщатка.

Таким чином, в руїнах опинився житловий зруб, знищений вогнем під час пожежі на городищі. Це засвідчують рештки дерев'яних згорілих конструкцій, виявлених у його нижній частині. Дія вогню була настільки сильною, що стеля і стінки котловану випалилися до цегляного кольору, а частина необробленого каміння, що була зверху, перетворилася на

залишки обгорілих дубових колод завтовшки до 0,25 м від нижніх вінець. На кутах клітей колоди стін були зв'язані технікою врубання "в руські вугли". Розміри клітей в середньому 3,2 x 2 м. Долівки у клітях глиняні, із щільним шаром підмазки згори. На долівках знайдені роздушені гончарні горщики XII-XIII ст., розрізнені тваринні кістки, уламки скляних браслетів, окремі залізні вироби.

Вказані речі лежали, як правило, під шаром суміші глини, попелу, піску і спалених дерев'яних уламків. Стратиграфічно вище (над ними) зафіксовані руїни верхнього переkritтя клітей. Товщина цього шару біля 0,4 м. Він складався з глини, каміння впереміш зі спаленими дерев'яними брусами-протесами. Останні є рештками стелі клітей.

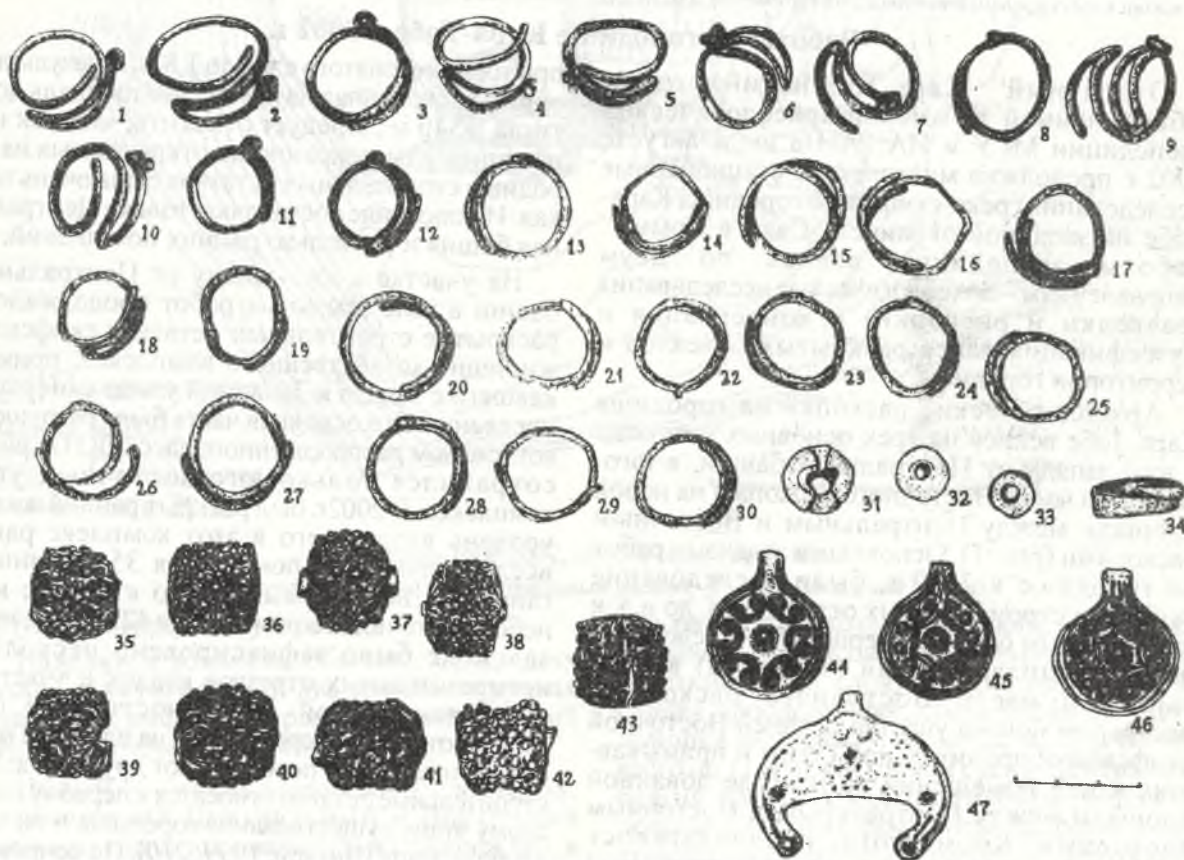

Рис. Речовий скарб з кліті № 9 літописного Губина

порох. Судячи з наявності двох печей, будівля виконувала, очевидно, подвійну функцію: крім житлового призначення, вона могла використовуватися і як пекарня.

Під час досліджень 2001-2002 рр. відкриті порожні дерев'яні кліті №№ 6-12, розташовані вздовж північно-східного валу північної площадки городища. Від клітей збереглися

У порожнистих клітях №№ 7 і 9 виявлені речові скарби. Скарб, відкритий в кліті № 7 у 2001 році, складається з двох наборів (гарнітурів) срібних жіночих прикрас. Це колти із зображенням грифонів, сережки київського типу, браслети, кільця (каблучки), персні, скроневі кільця-підвіски. Вказані речі детально описані і проілюстровані у спеціальній статті

авторів, яку передано до редакції журналу «Археологія».

Речовий скарб виявлено в кліті № 9 у 2002 році. Він знаходився у невеликому заглибленні долівки приміщення. До складу цього скарбу входять виготовлені із срібла 30 скроневих кілець-підвісок, 9 ажурних намистин, орнаментованих зерню, 3 підвіски у вигляді медальйонів, 1 підвіска-лунниця, 1 кільце (каблучка), 2 скляні і 1 керамічна намистини (рис.).

Загалом речовий комплекс із досліджених у 2001-2002 рр. об'єктів Губинського городища, як і у попередні роки, фіксує високий рівень матеріальної і духовної культури населення. Масовий керамічний матеріал представлений формами, характерними для Південно-Західної

Русі XII-XIII ст. Це горщики, глечики, посудини з двома ручками, а також уламки амфорної тари. Наявні, як зазначалось, і посудини, денця яких мають клейма.

У 2002 році відкрито й залишки могильника, розташованого за межами городища, на правому березі р. Ладижки недалеко від впадіння її у р. Случ. Під час досліджень на площі біля 250 м² виявлено 9 захоронень - трупопокладень, здійснених за християнським обрядом. Поховання безінвентарні, але на місці могильника чітко простежується культурний шар, представлений давньоруськими керамічними виробами XII-XIII ст.

Дослідження 2001-2002 рр. велись, як і у попередні польові сезони, суцільною площею з тим, щоб зафіксувати всі наявні об'єкти. Ми сподіваємося на продовження розкопок у 2003 році.

Внуков Ю.С.

Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова

Работы на городище Кара-Тобе в 2002 г.

Отдельный Кара-Тобинский отряд Объединенной Крымской археологической экспедиции МГУ и ИА РАН в июле-августе 2002 г. продолжил многолетние стационарные исследования греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки в Крыму¹. Работы экспедиции велись по двум направлениям – археологические исследования (разведки и раскопки) и консервация и музеефикация ранее раскрытых объектов и территории городища.

Археологические раскопки на городище Кара-Тобе велись на трех основных участках: к юго-западу от Центральной башни, в юго-западной части Восточного раскопа и на новой площади между Центральным и Восточным раскопами (рис. 1). Основными задачами работ на городище в 2002 г. были исследование скифских строительных остатков I в. до н.э. к юго-западу от башни, завершение исследования нижних напластований (зольника) в юго-западной части Восточного раскопа и раскрытие нового участка поздней Восточной скифской оборонительной стены и примыкавших к ней помещений на неисследованной площади между Центральным и Восточным раскопами. Кроме того, предполагалось проведение зачисток в музеефицируемой западной части Центральной башни, а также продолжение детальных разведок вокруг поселения с целью поиска возможных новых могильников и разрушенных курганов.

Всего исследованная раскопками в 2002 г. площадь на Кара-Тобе составила свыше 210 м²

при толщине снятого слоя до 1,8 м. В результате общей раскопанной на памятнике площадь достигла 1340 м². Следует отметить, что, как и в прежние годы, сохранность открываемых на городище строительных остатков была очень плохой. Исключение составляют только Центральная башня и несколько ранних помещений.

На участке к юго-западу от Центральной башни в ходе земляных работ продолжалось раскрытие строительных остатков скифского жилищно-хозяйственного комплекса, примыкавшего с запада к Западной улице скифского поселения. Его основная часть была разрушена котлованом расположенного здесь ДОТа (рис.), сохранился только юго-восточный угол комплекса. В 2002г. был раскрыт ранний жилой уровень входившего в этот комплекс ранее исследованного помещения 35 и зачищен глиняный пол примыкавшего к нему с юга небольшого нового помещения 42. Кроме того, здесь же было зафиксировано несколько невыразительных отрезков кладок и участков вымосток плохой сохранности. Все они отражают частые перестройки на площади комплекса и частично перекрывают друг друга. Эти строительные остатки относятся к первому скифскому этапу существования городища и на чалу второго этапа [Внуков, 1999, 210]. По сопровождающему массовому материалу они датируются серединой – второй половиной I в. до н.э.

В юго-западной части Восточного раскопа был разобран пол ранее исследованного помещения 35 (его стены уничтожены в древности) и на этой площади, а также на прилегающих участках, исследован подстилающий помещению надматериковый зольник толщиной до 0,8м. Строительных остатков в нем не обнаружено. Как и на других участках, дата накопления этого зольника – II - начало I вв. до н.э. Он

¹Исследования велись на средства гранта РФНФ № 02-01-18020е в рамках проекта "Полевые исследования античных памятников в окрестностях Евпатории".

имел мусорный характер. Золистые наслоения разделяются прослойками рушеного сырца (строительный мусор) и прокаленными линзами, образовавшимися, видимо, в

стена оказалась полностью разобранной в древности. Удалось зафиксировать следы траншеи этой выборки, уходящей в южный борт раскопа. Сохранившийся участок аналогич-

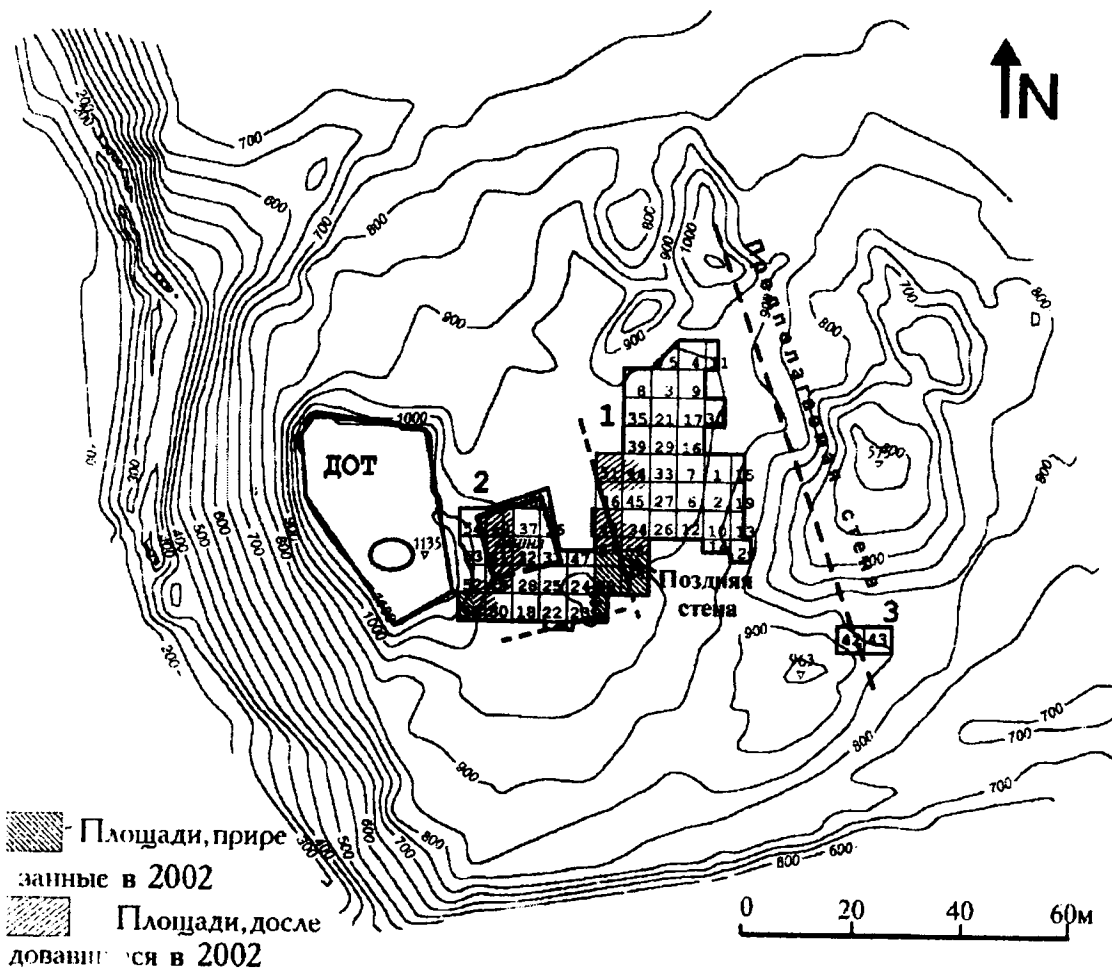

Рис. Кара-Тобе 2002, общий план городища.

1 - Восточный раскоп; 2 - Центральный раскоп; 3 - Юго-Западный раскоп.

результате горения мусора.

Находки в зольнике обычны. Среди них можно отметить только два клейма на ручках родосских амфор и пирамидальный ткацкий грузик с отпечатком геммы.

Новый исследованный участок, соединивший Центральный и Восточный раскопы, оказался значительно поврежден в новейшее время. На этой площади обнаружен немецкий капонир времен Великой Отечественной войны для легкого зенитного орудия и глубокая траншея. Поэтому поздние слои на этом участке оказались на значительной площади уничтоженными.

Новые остатки кладки поздней Восточной скифской оборонительной стены, впервые обнаруженной в 2001 г., были прослежены только на протяжении около 2 м от границы раскопа прежних лет. Южнее оборонительная

стен ранее раскрытым отрезком кладки. Его ширина 1,0-1,2 м, он сложен из рваных камней на глине в три слоя. Кладка иррегулярная. Общая прослеженная длина стены (с учетом траншеи выборки) – около 22 м. Она отстоит всего на 11 м от восточной стены Центральной башни (рис.). Судя по глубине залегания подошвы поздняя Восточная оборонительная стена была сооружена в начале второго скифского этапа существования городища в последней четверти I в. до н.э. [Внуков, 1999, 210] после разборки расположенной значительно восточнее ранней оборонительной стены (рис.).

Особо примечательно, что в юго-восточном углу прирезанной площади был открыт небольшой отрезок еще одной массивной кладки, ориентированной в направлении запад-восток и расположенной к западу от линии Восточной оборонительной стены. По всем

параметрам она соответствует этой поздней оборонительной стене, но перпендикулярна ей. Оба конца раскрытого отрезка уходят в борта раскопа, поэтому сочленение этих двух кладок пока не раскрыто и их соотношение не ясно. Если это действительно две перпендикулярные синхронные стены, то они огораживают относительно небольшой участок в центральной части городища вокруг башни-донжона (рис.). В таком случае этот участок можно рассматривать как цитадель скифского поселения. Цитадели известны на скифских городищах Северо-Западного Крыма, но обычно для этих целей использовались перестроенные греческие сооружения более раннего периода (городища Чайка, Беляус). Постройка цитадели скифами фиксируется здесь впервые. Уточнить это предположение можно только в будущем после прирезки новых площадей.

Помимо этого, в 2002 г. исследовались два помещения, примыкавшие к Восточной оборонительной стене с запада и с востока. Помещение 37 расположено к западу от этой стены. Основная его часть раскрывалась в 2000-2001 гг. Помещение входит в исследованный тогда же жилищно-хозяйственный комплекс, который возник до сооружения оборонительной стены и продолжал функционировать после ее постройки. В доследованной части помещения 37, в его юго-восточном углу, на полу раскрыта обычная глинобитная прямоугольная печка.

Новое помещение 41 примыкало к оборонительной стене с запада. От кладок его стен сохранились лишь незначительные обрывки и траншеи выборок. Зафиксированы глиняный пол помещения и полукруглая каменная загородка в северо-восточном углу. В загородке находились развалы красноглиняных амфоры и кувшина. На основании стратиграфии и находок из заполнения сооружения помещения 41 можно считать синхронным постройке оборонительной стены. Оно погибло в первой четверти I в. н.э., видимо, также в результате военного разгрома, завершившего второй скифский этап существования городища [Внуков, 1999, 210]. Но следов пожара в помещении 41 не обнаружено.

Примечательно, что кладки всех открытых к настоящему времени помещений, которые расположены с обеих сторон оборонительной стены (помещения 34, 37 и 41), не примыкают к ней вплотную. Они отстоят от стены на 0,7 – 0,5 м, и между кладками остается узкий щелевидный проем. Такой строительный прием отмечается на скифских памятниках региона впервые. Возможно, он связан с особенностями сооружения оборонительной стены в условиях уже функционировавшей застройки.

Более поздние строительные остатки на новой, прирезанной в 2002 г., площади практически не сохранились. Можно отметить лишь небольшие участки полов двух полностью разобранных помещений, примыкавших к оборонительной стене

с запада. От их стен прослежены лишь небольшие отрезки выборок, которые не позволяют реконструировать планировку. По-видимому, эти кладки были разобраны вместе с Восточной оборонительной стеной в позднее время. Глубина залегания полов соответствует уровню ранее раскрывавшихся сооружений конца второго скифского этапа, погибших в результате неожиданного разгрома в первой четверти I в. н.э. (помещение 40). К сожалению, в этот раз никакого материала на полах не обнаружено.

Таюже представляют интерес остатки обычной круглой скифской землянки (землянка 10), раскрытые на том же участке. По ее окружности находится «лежанка», обложенная сырцовыми блоками, поставленными орфостатно. Диаметр землянки около 3 м. Она значительно разрушена капониром и траншеей. Землянку 10 можно датировать второй половиной I в. н.э. Это самая поздняя землянка, раскрытая на городище.

На том же участке в верхнем гумусном слое, практически под дерном, было обнаружено плотное скопление фрагментов античной керамики (несколько тысяч обломков). Ему соответствует золисто-углистая прослойка в слое гумуса, в которой встречено большое количество обугленных зерен пшеницы. Скопление занимает площадь до 20 м². Никаких строительных остатков здесь нет. Подобная ситуация зафиксирована на городище впервые. Обычно верхний гумусный слой связан не с функционированием, а с разрушением поселения и не содержит каких-либо прослоек. Находок в нем относительно немного, они мешаные и концентрируются в нижней части гумуса.

В обнаруженном скоплении преобладают фрагменты псевдокосских сосудов неизвестного Понтийского (?) центра и синопских амфор типов Син III и Син IV [Внуков, 2000, 61, рис. 6; 1993]. Встречены обломки верхних частей двух массивных амфор с овальными ручками неизвестных центров. Фрагментов светлоглиняной тары (типа С I) относительно немного, а обломки узкогорлых амфор, типичных для последнего периода функционирования городища, буквально единичны. Всего здесь обнаружены фрагменты нескольких десятков амфор, другая керамика немногочисленна. Более подробно этот выразительный комплекс можно будет описать после полной реставрации сосудов.

Особо следует выделить находку в этом же комплексе медной херсонесской монеты конца II в. до н.э. и каменной бочонковидной гирьки. На ее верхней плоскости выбита латинская литера S. Вес гирьки точно соответствует семису – половине римского фунта. Находка римской гири на скифском городище может служить еще одним косвенным свидетельством посещения этого поселения римлянами.

Помимо перечисленных работ на городище

было выбрано 13 зерновых ям разного времени. Три из них располагались на площади полностью доследованной западной половины Центральной башни. Из находок в этих ямах следует отметить две археологически целых мегарских чаши, одна из которых, боспорского производства, имеет клеймо на дне, а также прямоугольный слиток свинца весом около 3 кг.

Кроме раскопок городища были проведены детальные разведки в лесопосадке к востоку от поселения, где находилась курганная группа, уничтоженная в 1960-ых годах. Один из разрушенных курганов этой группы был исследован экспедицией в 1992 г. [Лагутин, 1998]. Никаких результатов на этот раз разведки не дали.

Работы по музеефикации городища и консервации древних строительных остатков проводились экспедицией совместно с ООО «Евпаторион» (г. Саки) в рамках проекта создания здесь археологического музея-заповедника. Была осуществлена музеефикация западной части ранее исследованной Центральной башни-донжона (помещения В, Е и половина юридора). Для этого была удалена временная земляная засыпка башни и осуществлена консервация древних кладок цементом с небольшой докладкой утрат в самых угрожаемых местах. Полностью завершить музеефикацию башни планируется в 2003 г.

Гаврилюк Н.О.

Институт археології НАН України

Новое поселение доби бронзи на Білозерському лимані

Гаврилюк Н.А. Новое поселение периода бронзы на Белозерском лимане. Это поселение расположено на правом берегу Белозерского лимана, неподалеку от эпонимного поселения, исследованного О.А. Кривцовой-Граковой. По подъемному материалу (керамика, каменные и костяные изделия) памятник относится к сабастиновской культуре. С ним была связана курганная группа, расположенная у старого кладбища. От нее сохранился единственный курган, требующий исследований. Приводятся результаты охранных работ на Каменском скифском поселении.

Gavriluik N.A. The new settlement of the bronze period on the Belozerskij estuary. This settlement is situated on the right bank of the Belozerskij estuary near eponim site, which was excavated by O.A. Krivtsova-Grakova. This new site for its artifacts (pottery, stone and bone goods) may be defined as the Sabatinov culture settlement. The group of kurgans near the old cemetery that existed earlier was connected with the settlement. Now stays only one kurgan from this group and it demands excavations. The results of the protective works on the Kamenskoe hillfort are given too.

Під час роботи Скіфської (Кам'янської) експедиції Інституту археології НАН України у м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. до історико-археологічного музею від місцевих жителів братів С.О. та Г.О. Овчатових надійшла колекція кераміки та інших предметів, які вони збирали на березі Білозерського лиману. Автором та директором музею О.І. Котовою було здійснено поїздку на вказане місце.

В розмиві правого берега Білозерського лиману, в 500 м в напрямку до лиману (тобто, на південь) від будинку №256 по вул. Калініна (південно-східна окраїна м. Кам'янка – Дніпровська, за валом скіфського часу) на

В рамках того ж проекту для експозиційних цілей з участю співробітників експедиції була побудована репліка невеликої (около 7 х 6 м) скіфської садиби з дотриманням давніх будівельних технологій. Садиба складається з двох приміщень і маленького внутрішнього дворику. В ході будівництва вдалося уточнити деякі конструктивні особливості подібних споруд, що в окремих випадках може полегшити інтерпретацію розкриваних в ході розкопок давніх будівельних рештків.

Археологічні дослідження на городищі Кара-Тобе і роботи по створенню цього заповідника необхідно продовжити в майбутньому.

ЛИТЕРАТУРА

Внуков С.Ю. Новые типы познесинопской амфорной тары. // РА, № 3. 1993.

Внуков С.Ю. Раскопки городища и некрополя Кара-Тобе у г. Саки в 1998 г. // Проблемы истории филологии культуры. VIII. Магнитогорск. 1999.

Внуков С.Ю. Псевдокосские амфоры Причерноморья. // РА, 2000. № 4.

Лагутин А.Б. Погребение средневекового кочевника у села Прибрежное в Северо-Западном Крыму. // РА, 1998. № 3.

відрізку берега завдовжки 200 м простежений вихід культурного шару потужністю до 0.60 м (рис. 1). На пласкій ділянці берега в радіусі 300 м також зустрічалися фрагменти кераміки доби бронзи. За словами С.О. Овчатова, берег активно розмивається лиманом лише в останні роки (мабуть тому це поселення не зазначене на карті Б.М. Гракова і не було описане О.О. Кривцовою-Граковою [Кривцова-Гракова, 1955]). Прибережна частина, за словами відкривачів поселення, швидко заростає комишем і виходи чорного ґрунту є і у тій частині берега, що заросла. Загальна довжина виходів культурного шару по берегу 500 м.

насичений знахідками. В основному це фрагменти ліп ного посуду. В верхніх шарах поселення зустрічалися матеріали постскіфського часу

Рис. 1. Схема розташування пам'яток на Білозерському лимані: 1-2002 курган; 2-2002 - шойно відкрите поселення.

Рис. 2. Виходи культурного шару та С.О.Овчатов

(фрагменти амфор з двоствольними та реберчастими ручками). В південно-західній частині скупчення, у

верхніх шарах трапляються фрагменти еліністичних амфор та ліпного посуду скіфського часу. На пляжі зібрана численна колекція кременю та кременевих виробів. Основна ж частина підйомного матеріалу – знахідки доби бронзи.

Рис. 4.Кераміка з багатоваликовою утворюють орнаментациєю та розчосами. трикутники або кути на

стінках посудин (рис.3,1-4). Іноді траплялися короткі відбитки дрібнозубчастого штампу на наліпних та відтягнутих валиках (рис.3, 5-6,8,9), розташованих під вінцями посудин. Зустрічаються також відбитки штампу (рис.3, 7).

Значну групу кераміки складають фрагменти досить грубого посуду з багатоваликовою орнаментациєю. Частіше це банкоподібні посудини з двома валиками під вінцями, складні орнаменти, виконані наліпними валиками. Зустрічаються також фрагменти банок з орнаментом у вигляді звисаючих трикутників, прокреслених тонкою паличкою по вогкій глині (рис.4).

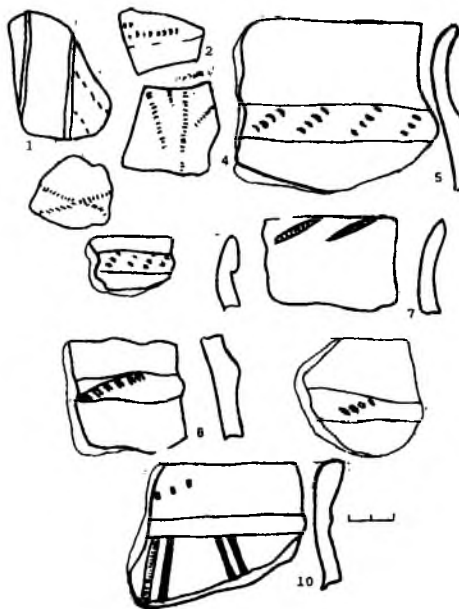

Рис. 3.Кераміка із зубчастим орнаментом

Біля спуску до лиману (570 м на південь від будинку Овчатових) у розмиві берега помічено контури заглибленої до 2 м від рівня сучасної поверхні споруди (рис.2). Культурний шар чорного кольору,

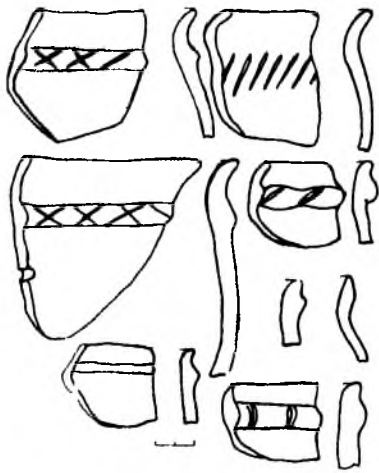

Рис. 5. Фрагменти банкоподібних посудин

у вигляді косих хрестів (рис.5,1,3). Зустрічаються також косі нігтьові насічки (рис.5, 8).

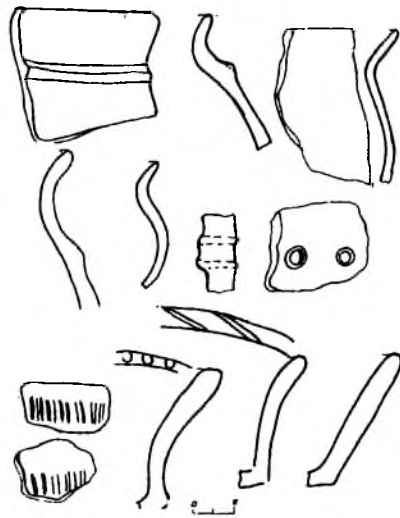

Рис. 6. Горщики та миски

поселення знайдено також фрагмент друшляка (рис.6, 5). Для пам'яток періоду пізньої бронзи Північного Причорномор'я характерні миски, які мали форму зрізаного конуса (рис.6, 8-10). Одна з мисок була прикрашена пальцевими відбитками по краю вінець (рис.6, 8), інша – косими відбитками по краю (рис.6, 9).

Вироби з каменю на поселенні зустрічалися дуже часто. Як правило, це розтиральники, точильні бруски. Знайдено

Але основну групу кераміки складають фрагменти банкоподібних посудин з одним валиком під вінцями посудини (відтягнутим з напливом або наліпним) (рис. 5, 5-7). Іноді цей валик прикрашався косими насічками (рис.5, 4) або насічками у вигляді косих хрестів (рис.5,1,3).

Для керамічного комплексу поселення на Білозерському лимані характерні також і горщики. Як правило, у них відігнуті вінця і опуклий тулуб (рис.6, 1-4). Орнамент, який притаманний посудинам цього типу, – косі насічки на плічках та на шийці (рис. 6, 6, 7). Серед

також два вироби з кременю – вістря до серпата та кругле знаряддя. Поверхні обох знарядь оброблено дрібною ретушшю. Аналогічні вироби зустрічаються на поселеннях білогрудівської культури.

Рис. 8. Виріб з кістки

Рис. 9 (мабуть ножа), прикрашена косими ромбами (рис. 9)

Рис. 10 (мабуть ножа), прикрашена косими ромбами (рис. 9)

Рис. 11. Ділянка "Школа 1"

лінійоподібний у поперечному розрізі з провздожньою нервурою.

поселення є також великі за розмірами вироби з кістки. Серед

них – розтиральник з кістки дуже великої тварини (рис.7) та знаряддя у вигляді овального витягнутого бруска (рис.8). Збереглася також ручка якогось інструмента

Аналіз матеріалу поселення дозволяє датувати його періодом пізньої бронзи. Звичайно, найближча аналогія відкритому поселенню є поселення, відкрите О.О. Кривцовою-Граковою на правому березі Білозерського лиману [Кривцова-Гракова, 1949, 49-50; Кривцова-Гракова, 1955, 118-119]. За сучасним уявленням про пам'ятки пізньої бронзи, це поселення можна віднести до сабатинівської культури.

Мабуть з цим поселенням була пов'язана курганна група, яка теж не значиться на картах Б.М. Гракова. За словами місцевих жителів, за городами вул. Калініна існувала група курганів, які були знесені під час меліоративних робіт у 30-ті роки. Зараз існує останець одного кургану (біля половини насипу), розташований між старим кладовищем та городом садиби по вул. Калініна 257 (?). Під час реконструкції вулиці, у ямі під стовп електропередачі напроти будинку №256 знайдено залізне вістря до списа. Це лавролистий

Рис. 12. Шурф на ЛМС

Рис. 13. Стела з Солоського поля. Вигляд ззаду.

твердилась наша гіпотеза про лінзоподібне залягання культурного шару городища. Під час роботи експедиції до музею з ділянки „Школа” надійшли деякі цікаві знахідки. Серед них –

Довжина його 27 см, ширина – 5.5 см в основі (рис.10). Мабуть, він походив з одного з курганів зазначеного

могильника.

У сезон 2002 р. експедицією проводилась шурфовка деяких ділянок Кам'янського городища на місцях, де могли бути виходи культурного шару скіфського часу (рис.11). В одній з траншей (ділянка ЛМС) виявлено слабкі прояви культурного шару – прошарок світло-сірого піщаного ґрунту без знахідок (рис.12). В інших траншеях такі виходи не простежува

валися – ще раз підтвердилась наша гіпотеза про лінзоподібне залягання культурного шару городища. Під час роботи експедиції до музею з ділянки „Школа” надійшли деякі цікаві знахідки. Серед них –

Рис. 14. Стела з Солоського поля. Вигляд з лівого боку.

ручка херсонеської амфори з клеймом, зробленим Атанодором, сином Нікія (підгрупа В). Такі клейма є найпізнішими серед херсонеських. Час діяльності Атанодора – початок 50-х років III ст. до н.е. [Кац, 1994, 40]

Навесні 2002 р. до місцевого музею з курганного могильника Солохи була перевезена стела. На жаль, передня площа стели була стесана трактором, який орав поле. Збереглася лише спина та боки (рис.

13,14).

Знахідки, зроблені впродовж тільки одного сезону, ще раз засвідчують культурно-історичне значення пам'яток цього регіону і нагадують про необхідність створення у м. Кам'янка-Дніпровська історико-культурного заповідника.

ЛІТЕРАТУРА

Кривцова-Гракова О.А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане// КСИИМК, 26, 1949

Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы// МИА, 46, 1955

Кац В.И. Керамические клейма Херсонеса Таврического. 1994

Гаврилюк Н.О.* , Маничев В.И. , Недопако Д.П. * , Горникова М.А.* , Котова О.И.*****

*Институт археологии НАН Украины

**Институт материаловедения НАН Украины

***Каменско-Днепровский историко-археологический музей

Участок черной металлургии на Каменском городище

Гаврилюк Н.О., Маничев В.И., Недопако Д.П., Горникова М.А., Котова О.И. Дільниця чорної металургії на Кам'янському городищі. Відкриті нові свідчення існування чорної металургії на Кам'янському городищі (Нижньо Подніпров'я) епохи середньовіччя. Проведені радіовуглецевий, хімічний і металографічний аналіз ряду знахідок.

Gavriluk N.A., Manichev V.I., Nedopako D.P., Gornikova M.A., Kotova O.I. Iron metallurgy shop in the Kamenskoe hillfort. New facts of existing of medieval ages metallurgy were had founded in Kamenskoe hillfort. The Chemistry, metal graphic and radiocarbon analysis of set of finds had made

Осенью 2001 г. от директора Каменско-Днепровского государственного историко-археологического музея Котовой О.И в Институт археологии НАН Украины поступила информация о вновь открытых и попавших под угрозу полного разрушения остатках метал-

лургического (?) производства на одном из участков скифского Каменского городища (далее СКГ) (г. Каменка-Днепровская Запорожской области). Известная ранее и отмечаемая всеми полевыми исследователями СКГ высокая встречаемость в культурном горизонте скифского времени Каменского

городища на Нижнем Днепре металлургических шлаков, железных руд (болотной руды), криц, изделий из железа, бронзы, их полуфабрикатов и заготовок, а также других свидетельств – за исключением самих горнов! – черной и цветной металлургии определила интерес к этому новому местонахождению археологического материала. Его исследование необходимо для освещения вопросов о степени и характере развития черной и цветной металлургии на Каменском городище, ответы на которые, несмотря на более чем полувековую историю их исследования, еще не известны¹. Поэтому в сезон 2002 г. на месте сосредоточения остатков были проведены раскопки.

Описание объекта исследований и находок

Исследованный участок находится примерно в 150-200 м от речного причала. Производственные остатки располагались приблизительно на одной линии параллельно дороге в направлении СЗ-ЮВ, находясь в песчаном основании дюн, разрушенных в современное время в связи с сооружением на данной территории бензозаправки. Еще одно подобное по материалам проявление находилось примерно в 500-700 м от пристани.

На поверхности песчаного грунта залегают железные уплощенные образования различных размеров и веса, имеющие внешнюю структуру выплеска жидкого металла. О залегании *in situ* свидетельствует окраска песчаного материала, контактирующего с ними. Это черный песок с примесью мелких обломков шлаков и слитков металла, максимальный размер которых достигает 150 мм.

На участке металлургического производства были заложены траншеи. Первая траншея имела ширину 1 м и длину 10 м. На северо-восток от первой траншеи на расстоянии 25 м был заложен шурф размером 1х1 м на месте скопления древнего металла (железистого

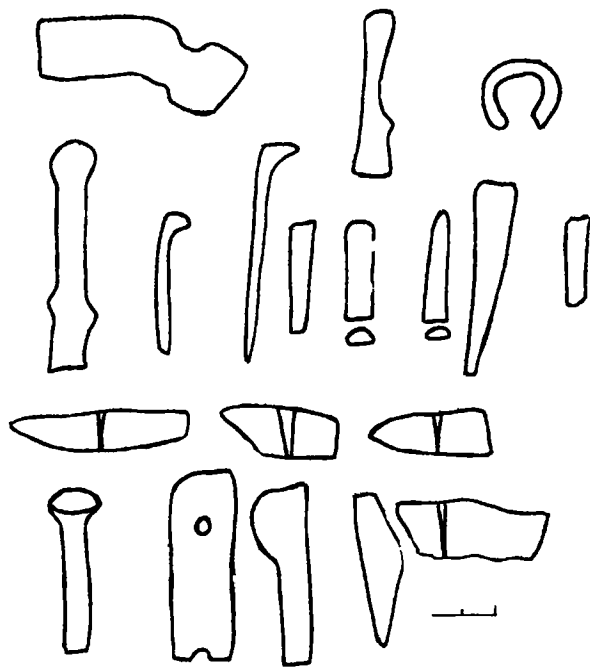

Рис. 1. Находки с участка металлургического производства

образования), вес его более 100 кг. После его удаления, на этом месте обнаружилось большое количество фрагментов *металлических изделий*. Среди них – ножевидные пластины (рис.1, 12-14, 16, 19), «гвозди» (рис.1, 15), «костыли» (рис.1, 5, 6), предметы неопределенного назначения (рис.1, 1-3, 4, 7-11, 15, 17, 18; 2). Они имеют гладкие поверхности, что может свидетельствовать об их отливке. *Шлаки* встречены в непосредственном контакте с крицами. Выделены две разновидности шлаков: а) черные обломки, стекловатые, с раковистым изломом, твердые, хрупкие, размером 10-25 мм; б) буровато-серые, твердые, размером до 30 мм, слабопористые.

В раскопе № 1 на глубине 10 см от современной поверхности под слоем обломков металла на глубине 0.20 м от уровня современной поверхности обнаружен фрагмент стенки амфоры. Под некоторыми крицами фиксируется скопление камней, которые, возможно, являются остатком фундамента разрушенных горнов. На одной из площадок среди каменного материала обнаружен белый кирпич высотой до 6 см и длиной около 14-15 см. В каменном материале довольно часто встречаются обломки кристаллических и осадочных пород.

Других находок, в том числе следов цветной металлургии, в раскопах не отмечается. Не фиксируются также проявления самого

¹ Как Б.Н. Граков [Граков, 1954], так и один из авторов статьи [Гаврилюк, 1999, 173-177], каждый из которых производил регулярные раскопки памятника в течение примерно полутора десятков лет, отмечают высокую насыщенность металлическими предметами и сопутствующими металлургическому производству продуктами. Существование скифского железоделательного производства на Каменском городище неоднократно отрицалось С.Я. Ольговским [1987, 48-49], исходившим, однако, скорее всего не из объективного анализа материала из культурного слоя поселения, а из следствий гипотезы о бродячем характере кузнечного ремесла в примитивных обществах [Forbes, 1964]. Высказанная еще в XIX в., упомянутая гипотеза за истекшее столетие не получила распространения и вплоть до последнего времени не имеет каких-либо ни убедительных подтверждений, ни опровержений и существует в ранге полузабытых вербальных построений.

культурного слоя. Однако отсутствие культурного слоя является свойственным многим памятникам ранней металлургии, на которых, согласно документированным данным по другим памятникам и этнографическим наблюдениям, выработка металла обычно осуществлялась на отшибе вне зоны стационарной застройки древнего поселения. В целом совокупность находок позволяет говорить, что открыт древний (?) производственный участок в виде площадки черной металлургии, комплексное, включая лабораторное, целенаправленное изучение которых на Каменском городище ранее еще не проводилось

Новые исследования были предприняты также с целью получения сведений о типах и источниках использовавшегося железорудного сырья и энергетической базы металлургии. Существуют самые различные предположения: применение болотной руды [Граков, 1954, 115], гематит-магнетитовых руд Криворожского бассейна [Фурманская, 1963, 68], гематитовых песков аллювия Днепра, а также конкреционных железняков Никопольского марганцевого бассейна [Островецких, 1978, 30]. По всем этим видам сырья также отсутствуют объективные аналитические данные, которые позволили бы сопоставить рудное сырье из древних промзон с известными ныне сырьевыми аналогами. При раскопках обнаружены также куски болотной руды со следами обжига. Они имеют буровато-серую окраску, тяжелые, плотные, размер 40-60 мм, мелкозернистые, пористость мелкая. Слабый обжиг болотной руды может быть связан с ее нахождением в верхней части горна, то есть, в зоне незначительного нагрева. О результатах лабораторного анализа руды – см. ниже.

Среди *неметаллических материалов*, найденных на исследуемой площадке, широко представлены те, которые используются в черной металлургии. *Известняк* широко применяется как флюс. Среди изученного

кристаллического известняка, окраска серая, плотные. Химический состав этих карбонатных пород имеет заметное отличие. Оплавленность небольших кусков может быть свидетельством их применения в плавке металла в качестве флюса, о чем говорит повышенное содержание кальция в шлаках, где его до 5-10%.

“Кокс”²(?) представлен образцами, размер которых достигает 100 мм, форма различная, мелкопористый, легкий, окраска черная, твердый, хрупкий. Определение содержания углерода в коксе показало значение равное 86,7 %, то есть зольность составляет 13,3%, что отличает его от современного кокса, используемого в настоящее время в черной металлургии, в котором углерода от 95 до 97 %. Ближайшие месторождения коксующегося угля находятся в Донбассе. В ассоциации с коксом в раскопках встречаются мелкие обломки каменного угля. Остается открытым вопрос о том, являются ли находки угля случайными или все же связанными с высокотемпературным металлургическим процессом.

Результаты лабораторных исследований металла, руды, шлака и древесного угля

Образцы для лабораторных исследований отбирались из полученной в ходе раскопок коллекции. В целом, несмотря на большое число артефактов, связанных с металлургическим производством на Каменском городище, специальных, детальных аналитических их исследований не проводилось. Исключением являются химические анализы отдельных железных предметов из коллекции Б.Н. Гракова, осуществленные Б.А. Шрамко и его харьковскими коллегами [Шрамко, ИА НАНУ, 1965, 249-250]. Ранее не проводились определения датировок радиоуглеродным методом, несмотря на то, что в технологическом процессе получения железа Каменского городища применялся древесный уголь, остатки которого хорошо сохраняются в песчаном грунте и являются для датировок по ¹⁴C наилучшим материалом.

Таблица 1.

№ лаб.	№ образца	Результаты анализов, %						
		Mn	Ni	Cu	Ca	Mg	Al	Si
101	КД-2	0,550	0,028	0,052			0,052	0,720
102	КД-5	0,750	0,038	0,090			0,153	1,82
198	КД-3	0,54	0,04	0,110	0,130	0,005	0,010	0,02
199	КД-4	0,60	0,04	0,052	0,256	0,007	0,102	0,02
	Соврем. чугуны	0,5-0,8						1,8-1,7

каменного материала выделены два типа обломков известняков: а) небольшого размера куски (25-39 мм), светло-серой окраски, твердые, оплавленные и б) крупные образцы

Для исследования были отобраны образцы, являющиеся важными и бесспорными компонентами металлургического производства. Среди них были шлаки различных типов, кусочки угля, куски болотной руды, известняки, “кокс”, крицы, слитки металла и фрагменты металлических изделий. Их нижние части выплесков имели

Таблица 2.

Химсостав (% , спектральный метод) основных компонентов металлургического производства

	Отходы чугуна		Изделия из чугуна		Руда болотная, обожжен.		Известняк оплавлен.		Крица		Шлаки	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.	min.	max.	min.	max.	min.	max.
1.Mn	0,08	1	0,2	0,3	0,2	0,45	0,1	0	0,5	1	0,02	1
2.Ni	0,08	0,1	0,01	0	0,002	0,003	0,003	0	0,01	0,03	0,0001	0,006
3.Co	0,001	0,002	0,002	0,003	0,0003	0,0004	0	0	0,001	0,003	0,0006	0,001
4.Ti	0,01	0,04	0,06	0,1	0,15	0,2	0,1	0	0,06	0,5	0,15	1
5.V	0,04	0,05	0,001	0,01	0,005	0,006	0,04	0	0,02	0,03	0,006	0,03
6.Cr	0,0003	0,004	0,05	0	0,015	0,02	0,03	0	0,1	0	0,001	0,1
7.Mo	0,001	0,002	0,0005	0,0006	0,0003	0,002	0,0001	0	0,0006	0,002	0,0001	0,0004
8.Zr	0	0	0,005	0,006	0,03	0	0,05	0	0,001	0,03	0,01	0,03
9.Nb	0	0	0,001	0	0,0005	0,0006	0,002	0	0,001	0,002	0,0006	0,001
10.Cu	1	0	0,025	0,035	0,003	0,005	0,003	0	0,03	0,06	0,0015	0,015
11.Pb	0,001	0,005	0,01	0,03	0,003	0,004	0,006	0	0,001	0,02	0,0001	0,002
12.Ag	0,0005	0,001	0,0001	0	0	0	0,0001	0	0,0001	0	0,0001	0
13.Bi	0	0	0,0001	0,0002	0,0002	0	0,0002	0	0,0002	0	0	0
14.Zn	0,02	0	0,01	0,1	0	0	0	0	0,1	0	0	0
15.Sn	0,002	0,004	0,001	0	0	0	0,0006	0	0,0036	0	0	0
16.Ge	0,001	0	0,0002	0,0006	0	0	0	0	0,0003	0	0,0025	0
17.Ga	0	0	0,0002	0,0004	0,0001	0	0,004	0	0,0002	0,0004	0,0014	0
18.Be	0	0	0,0001	0	0,0001	0	0,0003	0	0,0001	0	0,0016	0
19.Sc	0	0	0,0001	0,0003	0,0002	0	0,002	0	0,0015	0	0,061	0
20.Y	0	0	0,0006	0	0,002	0	0,005	0	0,004	0	0,002	0,005
21.Yb	0	0	0,0001	0	0,0002	0	0,0005	0	0,0004	0	0,0036	0
22.P	0	0	0,1	0	0,1	0	0,1	0	0,1	0	0,06	0,2
23.Ba	0	0	0,1	0	0,01	0	0,02	0	0,01	0	0,01	0,08
24.Li	0	0	0	0	0,001	0	0,02	0	0	0	0,001	0,002
25.As	0	0	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0	0

включения древесного угля.

Химический анализ. Результаты анализа химического состава четырех образцов металлических слитков приведен в Табл. 1. Уточненный анализ химического состава проводился по стружке от металлических образцов и других компонентов металлургического производства приведен Табл.2.

По заключению специалистов, проводивших анализ, образцы металла являются практически нелегированным чугуном. Однако, со-

державшиеся в малом количестве примеси других металлов могут служить маркерами особенностей либо технологического процесса, либо происхождения сырья. Содержание марганца немного повышено по сравнению с распространенными марками современного чугуна. Вместе с тем в двух образцах (№ 198, 199) следует отметить почти полное отсутствие кремния, хотя он благоприятствует выделению графита. Незначительное содержание кремния и все же произошедшая графитизация металла свидетельствуют о замедленном охлаждении

отливок.

Расширенный химический анализ образцов по 22 элементам (Табл.2) подтверждает простой состав чугуна, но выявляет довольно высокое содержание алюминия (1-6 %). При раскалывании металлические изделия выявляют крупнозернистый излом с большим количеством газовых пор. Помимо металлических слитков, были изучены металлические выплески. Они массивные, часто уплощенной формы, тяжелые, в нижней части слабо пористые, окраска бурая и серо-бурая. Химический состав выплесков (криц) приведен в Табл. 2.

Радиоуглеродный анализ. Для установления даты проведения металлургического процесса была проведена радиоуглеродная датировка древесного угля из коллекции. Образец с лабораторным № К₁ – 8792 был отобран из включений древесного угля в нижней части крупного выплеска Историческая дата по результатам датирования, проведенного Н.Н Ковалюхом¹ в лаборатории ИГОС НАНУ, составляет 1225 ± 70 Возраст ¹⁴C:

BP	DC/AD
805 ± 70	1 1161-1175 AD
	1 1183-1283 AD
	2 1039-1109 AD
	1111-1141 AD
	1151-1299 AD

Сопоставление химического состава шлаков железа скифского времени (отобраны ранее из непереотложенного культурного слоя скифского времени) и шлаков исследуемого производства свидетельствует о некоторых отличиях в содержании таких элементов, как марганец, титан и фосфор. В шлаках чугунолитейного производства эти элементы содержатся в количестве, превышающем более чем в 10 раз по сравнению со шлаками скифского времени². Из более чем 60-ти ранее проанализированных образцов железных шлаков скифского времени только три образца имеют сходное содержание марганца (~ 1%), титана и фосфора. В болотной руде (Табл.2) содержание марганца также повышено. Столь заметное отличие в содержании этих элементов может быть связано с изменением мест отбора болотной руды в различные исторические периоды.

Согласно геологическим данным месторождения марганца располагаются на правом берегу. Следовательно, наиболее обогащенная

марганцем болотная руда должна находиться в пойменной части Днепра, вплотную прилегающей к руслу, но затопленной в настоящее время Каховским водохранилищем. Сходную особенность накопления следует отнести и к титану. В шлаках чугунолитейного производства также повышено содержание хрома (сотые доли процента), в отличие от шлаков скифского железа, где его на порядок меньше. Таким образом, есть все основания полагать, что рудой как для получения скифского железа, так и чугуна являлась болотная руда местного залегания,

геохимическая специализация которой связана с переносом вещества речными потоками как на левом берегу (рр. Великая Белозерка, Конка), так и в русле р. Днепр. Сопоставление химического состава болотных руд, использованных в чугунолитейном про-изводстве,

Рис. 2. Металлические "изделия" металлических изделий, а также слитков показывает, что в последних примеси некоторых химических элементов (медь, цинк, никель) присутствуют в большем количестве, чем в руде. Это может быть связано с привнесением этих примесей из кокса в металл в процессе плавки, поскольку содержание этих элементов в каменном угле в значительной мере повышено. На химический состав чугуна заметное влияние может оказывать использование известняков в качестве флюса.

Металлографический анализ. По отобраным образцам металла, включая фрагменты готовых изделий, был проведен металлографический анализ для установления их структуры и технологии изготовления. Слитки металла имеют различную форму и размер от 30 мм до 70 мм. Неко торые из них слабо окислены, окраска темно-серая. Слитки, по-видимому, являются остатками металлического расплава. При визуальном осмотре просматривается значительная зернистость и пористость металла в изломе. При изготовлении шлифов для металлографического анализа наблюдалась способность металла легко полироваться. На

¹ Авторы благодарны Н.Н. Ковалюху за проведенные датировки

² Публикация остатков железоделательного производства готовится к печати

нетравленном шлифе отмечают крабовидные включения. После травления шлифа 5% раствором азотной кислоты выявлено типичная структура серого чугуна, причем в 3-х образцах тип серого чугуна разный: ферритный, феррито-перлитный, перлитный. Отмечается наличие свободного графита в структуре, что свидетельствует о графитизации металла.

Для металлографического анализа так же были отобраны куски из отливок и ножеподобных предметов. Выпиливать образцы из готовых изделий было затруднительным из-за их высокой твердости.

Образец из фрагмента "меча" (рис.2, 1) был взят на полном сечении. Образцы полировались и затем их микроструктура исследовалась на металлографическом микроскопе МИМ-7. Одновременно проводилось измерение микротвердости структурных составляющих.

Металлографическое изучение металла ножеподобных предметов показало, что он содержит большое количество точечных неметаллических включений (анализ 1032, 1033). После травления обнаружена мелкодисперсная литая структура с высокой твердостью (724-946 кг/мм²). Использовать такие заготовки для изготовления ножей невозможно. Металл фрагмента "меча" длиной около 20 см (анализ 1031) плотный, содержит много точечных включений. Структура металла феррито-перлитная, очень мелкая, содержание углерода 0,5-0,6 %, он равномерно распределен по шлифу. Микротвердость металла колеблется в пределах 206-254 кг/мм². "Меч" изготовлен из качественной углеродистой стали без применения термообработки.

Считается, что появление чугуна связано с освоением высокотемпературных металлургических процессов, а наиболее ранние свидетельства производства чугуна и изделий из него на территории Северного Причерноморья датируются XIV в. Лабораторные (геохимический и радиоуглеродный) исследова-

ния ряда находок, открытых в ходе охранных раскопок 2002 г. на Каменском городище, свидетельствуют о возможном более раннем появлении чугуна в Нижнем Поднепровье. При этом, в силу отсутствия датирующего материала, не исключено, что найденные остатки черной металлургии связаны с деятельностью производственного комплекса нового или новейшего времени. Однако, результаты радиоуглеродного анализа (начало IX в.) объективно свидетельствуют о средневековой артефактности по меньшей мере части исследованных образцов. Имеющихся на сегодня данных еще недостаточно для получения однозначных выводов. Одно ясно: вопрос о древних металлургах Каменского городища остается открытым и требует дальнейшего изучения как в масштабах памятника, так и по открытому производственному участку черной металлургии на его территории.

ЛИТЕРАТУРА

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI - III вв. до н.э. Киев: 1999.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днестре // МИА.-1954.-№36.

Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. Киев. 1987.

Островецкое А.С. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // Археологія, 1978, №28

Фурманська А.І. Бронзоліварне ремесло в Ольвії // Археологія, 1963. Т.15

Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Киев. 1965 // НА ИА НАНУ, № 21-801

Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д.К вопросу о железообрабатывающем ремесле в Степной Скифии //СА.1986.- №2.

ЦИТАТА РОКУ:

- ... в останні десятиріччя археологічні пам'ятки стали об'єктом дикої комерції. Сформувався своєрідний синдикат так званих "чорних археологів", до якого входять сотні скарбошукачів з усіх регіонів країни, озброєних новітньою технікою, посередників-перекупників, а також колекціонерів, які, по-суті, є замовниками грабунку пам'яток історії. Надприбутки, отримувані у сфері цього бізнесу приваблюють сюди все нові і нові маси людей....

Із "Звернення вчених-археологів до Кабінету Міністрів України" (близько 400 підписів), березень 2003.

Горбаненко С.А.

Інститут археології НАН України

Палеоетноботанічні дослідження керамічних матеріалів з пам'яток Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н.е.

У рамках теми “Землеробство слов'ян Дніпровського Лівобережжя в другій половині I тис. н.е.” в 2002 р. було досліджено три палеоетноботанічні спектри пам'яток зазначеного періоду: Мохнач та Опішня волинцьєво-роменського періоду та Верхній Салтів салтівської культури. У всіх трьох випадках було використано методику дослідження керамічного комплексу пам'яток для виявлення, зняття та подальшого визначення відбитків зернівок культурних рослин.

Мохначанське городище (Зміївського р-ну Харківської обл.). Знаходиться на р. Сіверський Донець. Найпідвищеніша частина мису, на якому знаходиться городище, відноситься до роменської культури і датується кінцем I-початком II тис. н.е. Археологічні дослідження проводилися в 1999-2001 рр. експедицією Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Матеріали зберігаються в археологічній лабораторії ХДПУ.

При обстеженні керамічного комплексу було виявлено відбитки зернівок культурних рослин загальною кількістю 37 відбитків: *Panicum miliaceum*—19; *Hordeum vulgare*—10; *Avena sativa*—4; *Triticum aestivum s.l.*—3; *Triticum dicoccon*—1.

Окрім відбитків зернівок культурних рослин на кераміці та інших глиняних виробах, а також на обмазці жител було виявлено відбитки соломи та інших решток органічного походження:

Фрагменти скворід та жаровень, №№ 113/V-1999, 158/V-1999, 222/V-1999, 232/V-1999, 330/V-2000, 331/V-2000, 359/V-2000, 370/V-2000;

Обмазка жител, №№ 32/V-1999, 129/V-1999, 343/V-2000, 381/V-2000.

Відбитки лусок проса на денцях горщиків та придонних частинах, №№ 72/V-1999, 167/V-1999, 168/V-1999, 258/V-2000, 259/V-2000.

Відбитки трави-№ 18/V-1999.

Опішнянське городище (Полтавська обл.) Знаходиться на р. Ворскла. Досліджувалось силами Дніпровського лівобережного загону Південноруської експедиції Інституту історії матеріальної культури (Ленінградський відділ) під керівництвом І.І. Ляпушкіна в 1940 та 1957 рр. і в 1975 р. Дніпровською Лівобережною

слов'яно-руською археологічною експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова. Матеріали досліджень зберігаються в ПКМ.

У ході обстеження керамічного комплексу зазначеної пам'ятки був виявлений шістдесят один відбиток зернівок різноманітних злакових культур—24 відбитки проса, 4 відбитки пшениці голозерної та 4—плівчастої, 10 відбитків жита, 13 відбитків ячменю плівчастого, 6 відбитків вівса, а також один відбиток гороху.

Верхньосалтівський археологічний комплекс (Харківська обл.). Знаходиться на р. Сіверський Донець. Неодноразово досліджувалось; археологічні роботи проводяться і дотепер. Матеріали, досліджені в ході вивчення палеоетноботанічного спектру (ПБС) пам'ятки, були отримані під час досліджень під керівництвом С.А. Семенова-Зусера в 1947-1948 рр. (зберігаються в археологічному музеї при ХНУ ім. В.Н. Каразіна); із розкопок Д.Т. Березовця, А.Т. Брайчевської, Р.І. Ветштейна 1959-1961 рр. (зберігаються у фондах ІА НАНУ); із розкопок В.В. Колоди 1998-2000 рр. (зберігаються в археологічній лабораторії ХДПУ ім. Г.С. Сковороди); із розкопок В.Н. Чернігової 1998-

2001 рр. (зберігаються в археологічному музеї при ХНУ ім. В.Н. Каразіна).

Аналіз відбитків дав наступні результати: переважав ячмінь плівчастий з його різновидністю ячменем пляшковидним (*Hordeum vulgare*, *Hordeum vulgare var. lagunculiforme*) (20 і 4 відбитки відповідно); також був виявлений 1 відбиток ячменя голозерного (*Hordeum vulgare var. coeleste*); на другому місці відбитки жита (*Secale cereale*) (11 відбитків). У великій кількості виявлені відбитки проса (*Panicum miliaceum*) (60 відбитків).

Відбитки зерновок інших культурних рослин (*Triticum dicoccon*, *Triticum aestivum s.l.*) були знайдені в незначній кількості (4 і 6 відповідно), що, можливо, свідчить про їхню незначну роль у зерновому господарстві жителів Верхньосалтівського городища. Також були зафіксовані 6 відбитків вівса посівного (*Avena sativa*) і один відбиток гороху (*Pisum sativum*). З бур'янів на Верхньосалтівському археологічному комплексі було виявлено стоколос житній *Bromus secalinus*.

У всіх трьох випадках було зафіксовано велику частку проса, що спотворює картину

ПБС. Найчастіше відбитки проса зустрічаються на днищах горщиків. Цей факт неодноразово привертав увагу дослідників. Із впевненістю можна говорити про те, що під днища горщиків просо підсипали спеціально, у той час як відбитки зернівок, знайдені в інших місцях глиняних виробів цілком можна вважати такими, що випадково потрапили до тіста. Отже саме їх можна вважати реальним відображенням ПБС, не включаючи до цієї кількості відбитки, знайдені на днищах, що

суттєво зменшить кількість проса в ПБС.

На підтвердження цього можна навести наступні дані: на кераміці з Верхньосалтівського городища 43 відбитки проса з 60 були знайдені саме на денцях горщиків; також більше половини відбитків проса з кераміки Мохначанського та Опішнянського городищ.

Висловлюю щиру подяку доктору біологічних наук Г.О. Пашкевич з приводу консультацій по матеріалам цієї роботи.

Готун І.А., Сорокін С.О., Дудко О.С.

Інститут археології НАН України

Дослідження Північної експедиції 2002 р.

В січні-березні 2002 р. експедицією продовжено охоронні дослідження ділянки передгороддя давнього Чернігова (сучасна вул.Пушкіна, 34) у зв'язку зі збільшенням тут обсягів житлового будівництва. Роботи замовлялись і фінансувались забудовником даної території – ВАТ „ПМК-210” (голова правління – Л.І.Саранович).

В попередньому польовому сезоні на площі близько 750 м² вивчено 50 об'єктів давньоруського та пізньосередньовічного часу, у тому числі – частково три житла XII ст.[Готун, Сорокін, Дудко 2002, 111-114]; в 2002 р. розкопано понад 30 м², де зафіксовано дві будівлі доби Давньої Русі та дві ями тієї ж хронологічної епохи.

Половина житлової будівлі №13, зорієнтованої кутами за сторонами світу, в минулому польовому сезоні простежена за одним з вимірів на 2,4 м, при іншому 3,5 м. В поточному сезоні в межах будівельного котловану вивчена її третя чверть, що дозволило отримати повністю ширину – 3,25 м і загалом реконструювати план. Про інтерпретацію даної споруди як підкліту наземного житла в попередній публікації вже йшлося (на це вказує розвал печі в заповненні). Додатковим доказом на користь подібної ідентифікації можуть слугувати простежені конструктивні особливості: вздовж південно-західної стінки, виявлені стовпові ями (діаметром 0,2-0,25 м, впущені в материк на 0,3-0,45 м від рівня долівки) та канавка (шириною 0,1-0,15 м, заглиблена на 0,1 м). В останній зафіксовано залишки поставлених вертикально дошок із загостреними кінцями; спрощена конструкція в сукупності з опалювальним пристроєм, що впав з горішнього ярусу, свідчить про підсобне використання приміщення. Об'єкт впущено в материк на 0,3 м; придонний прошарок деревного тліну може вказувати на існування підлоги; потужність нашарувань над рівнем долівки становить 0,7 м. В заповненні об'єкту

– уламки кружального посуду, що за особливостями моделювання верхнього краю вінець можуть бути віднесені до XII – першої половини XIII ст., речові знахідки (крім виявлених раніше точильного бруска, свинцевого гудзика, бронзового виробу, уламків 2 скляних браслетів – 2 залізних виробу).

Житлова споруда №17 вивчалася в поточному польовому сезоні, досліджена в межах північно-західної частини, на 4 м за одним виміром. Об'єкт фіксувався у вигляді насиченої деревними вугликами плями чорної гумусованої супісі із вкрапленнями печини; виявлена повністю сторона зорієнтована вздовж осі північ – південь із незначним (сезонним ?) відхиленням. Заповнення заглибленої частини будівлі складалося з 4 шарів. Верхній, зафіксований на рівні поверхні материка, досягав 0,5 м; він підстелявся шарами сіро-коричневої плямистої супісі загальної потужністю до 0,4 м; нижче залягала темносіра плямиста супіс потужністю 0,45-0,5 м, що перекривала виявлений на дні дво-сантиметровий прошарок деревного тліну (ймовірно, з крупної стружки). В кутах розчищено стовпові ями діаметром 0,5-0,7 м, між ними вздовж стінки фіксувалися залишки дерев'яної конструкції. Долівка споруди заходила в материк до відзначки 0,75 м від рівня зачистки поверхні. В південно-західному куті виявлено масив печини розмірами в плані 0,5 x 0,8 м, який пов'язується із опалювальним пристроєм, що як і в інших житлах даної ділянки міста, був розташований на верхньому ярусі будівлі і впав після руйнування останньої. Керамічний матеріал має особливості профілювання вінець, побутування яких притаманне рубежу XI-XII ст., основна маса уламків посуду походила з верхнього шару заповнення. Показовий значний ступінь подібності індивідуальних особливостей горщиків до виявлених в сусідній будівлі №3. До індивідуальних знахідок віднесено 21

речовий виріб зі споруди (наконечник стріли, підвіска-лунниця, фрагмент скляного кубка, кістяний та кілька бронзових виробів, ніж, цвяхи та інші предмети з чорного металу).

Неподалік від описаних будівель досліджено дві ями (№№35, 36) овальної форми, розмірами відповідно, 1,85 x 1,25 м і 1,25 x 0,85 м при глибині 0,2 м. Перша заповнена темно-коричневою плямистою супіссю з вугликами та печиною, що вмщувала кераміку давньоруського часу, пряслице та залізний предмет, друга – темнокоричневою супіссю з вкрапленнями печини, що утримувала уламки

давньоруського гончарного посуду.

Концентрація на обмеженій (навіть в рамках розкопу) території значної кількості хронологічно близьких житлових та супутніх їм споруд свідчить про напружений ритм життя і господарської діяльності в межах даної ділянки давньоруського Чернігова в означений період.

ЛІТЕРАТУРА

Готун І.А., Сорокін С.Ю., Дудко С.С. Роботи Північної експедиції 2001 р. // АБУ 2000-2001 р. Київ, 2002.

Готун І.А., Петраускас А.В., Семенюк Н.В., Шевцова Л.В.

Інститут археології НАН України

Новий могильник в окрузі давньоруського селища Автуничі

Влітку-восени 2002 р. авторами обстежено курганний некрополь неподалік від досліджуваного селища кінця Х – рубежа XII-XIII ст. поблизу с.Автуничі на півночі Чернігівщини.

Пам'ятка зафіксована у 2000 р. І.А.Готуном за сприяння співробітників Рубіжського лісництва (Ю.О.Стеба, А.В.Авдієнко) в рамках вивчення соціально-економічного феномену давньоруського села за матеріалами автуницького селища та його околиць. Після перевірки даних Чернігівської обліспекції з охорони пам'яток (на обліці не перебуває), було знято напівінструментальний план могильника та проведено його фотофіксацію і прив'язку.

Некрополь налічує 8 напівсферичних насипів, що за зовнішніми ознаками (форма і розміри) можуть бути попередньо віднесені до доби Київської Русі; територіально найближча аналогія їм – три курганних групи автуницького селища. Під дією природних та антропогенних чинників насипи розпливлися, один (№3) дещо підрізаний лісовою дорогою; зараз поверхня пам'ятки покрита лісонасадженнями з густим підліском; могильник відноситься до угідь Рубіжського лісництва і займає площу близько 75 x 35 м; група витягнута в широтному напрямку; відстань між окремими насипами становить від 3-4 м до 8-11 м; сліди ровиків в міжкурганному просторі візуально не зафіксовані.

Курган, що отримав №1, має вісімкоподібну форму та висоту 1 м від сучасної поверхні. Скоріш за все, він утворений двома насипами, розташованими впритул. Діаметри насипів – близько 8 м, відповідно загальні розміри становлять 8 x 12 м.

Курган №2 розташований на відстані (тут і далі відстань між курганами дається між центрами) 31 м від попереднього, в північному

напрямку із незначним відхиленням. Його висота – 0,5 м, діаметр – 9 м.

Курган №3 виявлений за 37 м на північ від кургану №1 та за 12 м на північний схід від кургану №2. Його діаметр 10 м, висота 0,5 м.

Курган №4 зафіксований на відстані 24,5 м на захід від кургану №3 та за 21 м на північний захід від кургану №2. Має діаметр 8 м, висоту 0,45 м.

Курган №5 діаметром 10 м та висотою 0,7 м розташований за 16 м на захід від попереднього та за 34 м на північний захід від кургану №2.

Курган №6 виявлений за 21 м на схід (із незначним відхиленням) від кургану №1 та за 43 м на південний схід від кургану №3. Має висоту 0,85 м та діаметр 8,5 м.

Курган №7 знаходиться за 25 м на північ від попереднього та за 28 м на південний схід від кургану №3. Його висота – 1 м, діаметр – 11 м.

Курган №8 висотою 0,75 м та діаметром 7 м розташований між курганами №№6 та 3 на відстані, відповідно, 23 та 21,5 м.

Обстеження навколишньої території не дає підстав для твердження про існування інших насипів; разом з тим, нерівна поверхня не дозволяє беззастережно виключати існування поруч курганів зі зруйнованими насипами. Остаточна відповідь може бути отримана лише після відповідних земляних робіт; вони в поточному польовому сезоні не планувались. Підйомного матеріалу на території пам'ятки не виявлено.

Віддаленість даного некрополя від досліджуваного автуницького селища (так само, як і шурфованого експедицією синхронного поселення в Лемешівці) вказує на його зв'язок з іншою поселенською структурою.

Гречко Д.С.

Харківський державний педагогічний університет

Новые данные об археологических памятниках Харьковского района Харьковской области

Grechko D.S. New data about archaeological sites of the Kharkiv region of Kharkiv oblast. This paper is a survey of archeological reconnaissance in Kharkiv city neighborhood in 2002. Near Tsirkuni village the site of Scythian age settlement, a fortification and a Cossack time settlement were explored. In the center of Kharkiv and in Sokolniki items of the second half of XVII-XVIII centuries were found. The findings of early Scythian time were collected at settlement sites near the town of Lubotin.

Гречко Д.С. Нові дані про археологічні пам'ятки Харківського району Харківської області. Робота присвячена опису результатів археологічних розвідок в околицях м. Харкова у 2002 році. Біля с. Циркуни було оглянуто городище скіфського часу та пізньосередньовічне укріплення та поселення. У центрі Харкова та у районі Сокольників було знайдено матеріали другої половини XVII-XVIII ст. Знахідки ранньоскіфського часу було зібрано на поселеннях біля м. Люботина.

Осенью 2002 года были проведены охранные археологические разведки на территории Харьковского р-на и обл. Работы проводились в основном с целью выяснения состояния уже известных археологических объектов, которые, вследствие близости г. Харькова, часто становятся жертвами грабителей.

Одним из таких археологических памятников является городище скифского времени у с. Циркуны (Охр. № 2268). На территории главного двора укрепления было зафиксировано восемь грабительских раскопов общей площадью 135, 8 кв. м. Через всё городище проходит просека шириной 2,5 м, которая полностью уничтожила культурный слой на всём своём протяжении. Итого площадь памятника, которая подверглась разрушению, составляет 760, 8 кв. м. На отвалах грабительского раскопа № 5 было найдено три целых конуса и несколько обломков. Конусы, изготовленные из теста с большим количеством примеси половецкой, имели коническую форму и сквозное отверстие у вершины. Вероятно, грабители уничтожили остатки вертикального ткацкого станка, грузиками которого являлись найденные конусы. На месте грабительского раскопа № 2 была зафиксирована впадина округлой формы, которая являлась остатками ямы. На отвалах этого раскопа был найден фрагмент венчика античной амфоры типа Солоха 1, глиняная льячка и слиток свинца. Была также найдена лепная керамика: ручка кувшиноподобного сосуда, украшенная семью каннелюрами, стенки сосудов, украшенные вертикальными наклепными, треугольными в сечении валиками. Некоторые фрагменты имели в глине прирост толчёной ракушки. Городище у с. Циркуны нуждается в срочных охранных исследованиях.

В окрестностях с. Циркуны обнаружены также ранее неизвестные памятники казачьего

времени. Это укрепление на высоком правом берегу р. Харьков и открытое поселение, которое расположено на дюнных возвышенностях в пойме левого берега этой реки. От укрепления сохранился сильно распаханный вал и еле заметный ров. Культурного слоя заметны в карьере для добычи песка и в грабительском раскопе. Здесь была собрана керамика второй половины XVII-XVIII вв. – фрагменты горшков, мисок и кринок. Горшки светло-бежевого и белого цвета имеют крутые плечики, и украшены красковым орнаментом (прямые и волнистые горизонтальные линии, наклонные, крючки). Миски оранжевого и терракотового цвета имели коленчатый излом, неширокие берега и были украшены красковым орнаментом. Часть их была орнаментирована лощением и зигзагоподобными отпечатками зубчатого штампа.

Находки казачьего времени были обнаружены и в г. Харькове во время земляных работ по ул. Университетской. Это обломок турецкой фаянсовой трубки оранжевого цвета, которая имеет небольшой восьмигранный чубук, круглую чашечку, украшенный отпечатками зубчатого колёсика и штампа, и керамическая игрушка в виде лошади-свистульки. На ул. Профессорской при проведении земляных работ были найдены керамические изделия (фрагменты гончарных горшков и коробчатого кафеля, украшенного растительным орнаментом и покрытого толстым слоем побелки) и железный заступ второй половины XVII-XVIII вв..

Также были осмотрены ранее известные памятники скифского времени в окрестностях г. Люботина. Первое селище расположено у

истоков безымянного левого притока р. Мерефа в с. Борчаны. Вся территория памятника распаивается под огороды. На поверхности чётко видны пятна девяти зольников, на которых и концентрируются находки. На поверхности зольника № 3 были найдены материалы раннескифского времени: бронзовый двухлопастный наконечник стрелы с шипом на выступающей втулке, фрагмент родосско-ионийской ойнохой с двухствольной ручкой, украшенной поперечными полосками чёрного лака, фрагмент венчика хиосской амфоры с красной полосой, венчики лепных горшков с массивными наклепными валиками и проколами над ними, фрагменты подлощенных корчаг, кубков, мисок и черпаков. На остальных зольниках найдены бронзовая грибовидная серьга, ракушка каури, железный однолезвийный черенковый нож и бронзовый трёхлопастный втульчатый наконечник стрелы стройных пропорций. На поверхности зольника № 5 было найдено большое количество глиняной обмазки с отпечатками прутьев, видимо, следы уничтоженного распашкой наземного жилища.

Другое селище расположено в 700 метрах к юго-западу от предыдущего в урочище Дробьянское. На распаиваемом поле зафиксировано пять зольников, ещё четыре – располагаются в прилегающем лесу и носят следы грабительских раскопок. На зольниках, которые распаиваются, были найдены материалы, относящиеся к раннескифскому времени: два бронзовых двухлопастных наконечника стрелы с шипами на выступающей втулке, две железные булавки с биконическими шляпками, одна из которых имеет веретенообразное утолщение, обломки ручек черпаков, венчиков лепных горшков, украшенных наклепными валиками и проколами.

В целом в результате охранных разведок в Харьковском районе Харьковской области была получена интересная информация о поселениях скифского времени. В дальнейшем на осмотренных селищах следует проводить археологические охранные раскопки, поскольку масштабы деятельности грабителей растут с каждым годом.

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилов О.Д.

Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет

Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі

В 2002 р. експедиція Каменец-Подільського педуніверситету досліджувала чотири кургани у с. Теклівка Каменец-Подільського району Хмельницької області. Їх насипи сооружені із землі і каменів. В кожному кургані обноружені следи дерев'яних склепов. Найдены фрагменти керамических сосудов, бронзовые наконечники стрел, зеркало, булава, фибула, фигурка кабана, железные ножи. Предварительная дата памятника - вторая половина VII в. до н.э. – первая половина VI в. до н.э.

In 2002 the expedition of Kamenets-Podolsky state pedagogical university investigated four barrows in the village Teklivka in Kamenets-Podolsky district of Khmel'nitskaya region. Its embankments were built from land and stones. In each barrow the tracks of the wood burial vaults were discovered. The fragments of ceramic vessels, tips of the bronze arrows, looking-glass, fastening, pin, the figure of a wild boar, iron knives were found there. The preliminary date of the rise of the monument is the second half of the VII century B.C. - the first half of the VI century B.C.

У 2002 р. один із загонів археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педуніверситету здійснював дослідження групи курганів скіфського часу біля с. Теклівка, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, які були виявлені розвідкою у 1988.

Чотири насипи знаходились на підвищеній місцевості за 1 км східніше села і за 1,5 км південно-західніше дороги Кам'янець-Подільський - Чемерівці в урочищі Корчма або Вовчий горб. Вони були розміщені майже в ряд по лінії схід-захід відповідно напрямку гряди, тривалий час розорювались і поступово нівелювались. Всі насипи склались із землі і

каміня та містили в собі залишки дерев'яних стовпових склепів орієнтованих кутами по лініях, близьких до сторін світу.

Курган № 1. Розташований східніше інших трьох. Сучасна висота 0,8 м, діаметр до 17 м. Кам'яний панцир суцільним, округлим в плані шаром покривав площу 10 x 12 м. Із північної сторони до нього прилягала ніби доріжка завдовжки 3 м завширшки 1,8 м, встелена камінням. Каміння насипу різної величини: від зовсім дрібних уламків до великих, у кількості кілограмів, брил. Зразу було помітно, що останні в переважній більшості зосереджувались по периметру. Але при

подальшій розчистці центральної частини виявилось, що і тут є немало великих екземплярів. Вже на самому початку робіт переконливо фіксувались ознаки пограбувань. У кургані в ямі завглибшки 1,1 м із сторонами 3,3 x 4,2 було споруджено дерев'яну гробницю, яку підтримували вісім стовпів. Стовпи впущені в яму завглибшки 1,1 м і діаметром близько 0,6 м. Вздовж стінок простежено канавки, в яких, очевидно закріплювалась обшивка. Дно камери по всій площі викладене кам'яними плитами.

Грабіжники майже повністю очистили склеп. Лише у верхньому шарі заповнення ями знайдено виготовлений із круглого бронзового дроту браслет із розплющеними і закрученими в трубочку кінцями (рис. 1, 5) і кілька уламків глиняного горщика, а на дні гробниці трапився керамічний кубок сірокоричневого кольору, струнких пропорцій, з прямою шийкою, злегка відігнутими вінцями і розширеним тулубом (рис.1), конусопо дібна миска чорно-сірого забарвлення із загнутим всередину краєм і 51 бронзовий і два кістяних втульчастих

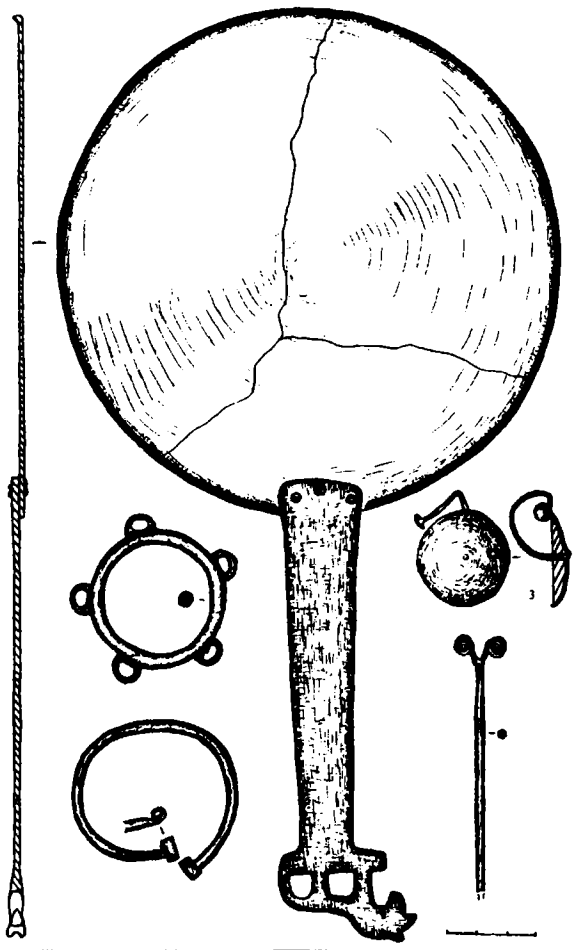

Рис. 1. Теклівка. Знахідки з кургану 1.

наконечники стріл. Одне із кістяних вістер чотиригранне, а інше - кулеподібне. Бронзові наконечники всі однотипні: трьохгранні з короткою втулкою. При розчистці ями зрідка зустрічались шматки потрошених людських кісток.

Курган № 2 мав у висоту 0,25 м при діаметрі 12 м, сильно зруйнований. У насипі було здебільшого дрібне каміння, скупчення якого досягало у поперечнику 8 м. Центральна ділянка сильно пропалена. Шар прогорілих каменів і ґрунту з вкрапленнями попелу становив 0,4 - 0,5 м. Власне він і заповнював весь простір поховальної споруди, яка опущена в материк на 0,4 м. Вона прямокутна в плані (3,9 x 3,3 м). В кожному із кутів - стовпова яма завглибшки 1,1 м і діаметром - 0,8 м. На дні ями покладено кам'яні плитки, стовпи завтовшки 0,2 - 0,25 м були утрамбовані камінням. Долівка гробниці, вимощена плитами каменів, збереглась лише в південній частині в межах 2,5-3 м² і біля північного кута - 1 м². В інших місцях підлога повністю знищена. У культурному шарі виявлено уламки чорнолискованої миски із широко розгорнутим назовні краєм, фрагмент вінець фракійської сіро глиняної кружальної посудини, кілька тваринних кісток. Унікальною є бронзова фігурка дикого кабана, яка була окрасою якогось виробу (дзеркала?). Окремі частини тіла звіра показано досить реалістично, передано хребет із здібленою щетиною, ікла, морду, статеві ознаки тощо.

Курган № 3 діаметром 18 м підвищувався на 0,6 м. Повсюди на поверхню орного шару виступало каміння на площі 10 x 9 м. Кам'яна конструкція така ж, як і в інших подільських курганах і за формою в плані близька до кола. По краю камені більші, але особливо великих, як у кургані 1, тут не було.

Гробниця квадратна в плані із сторонами 4,2 x 4,5 м, заглиблена в материк від давнього рівня горизонту на 0,45 м. Вздовж стін викопано 9 ям для стовпів заглиблених в материк на 0,85 м при діаметрі 0,45 м. Дно ретельно викладено кам'яними плитами, які частково зірвані скарбошукачами. Згори на плитках лежав шар глини в 30-40 мм. Вздовж трьох сторін склепу (за винятком пів нічно-західної) йшов потужний горілий завал із глини, вугілля, сажі. Це все, що залишилось від дерев'яних стін. Стіни ззовні були обкладені кам'яними плитами, як можна судити за нинішніми руїнами, на висоту не менше 0,5 м. Краще всього це фіксувалось з південно-східного боку.

Незачепленою грабіжниками залишилась вузька смуга завширшки до 1,5 м вздовж північно-східної стінки гробниці. Тут розчищено фрагменти верхньої кінцівки людини, таза, стегна, лопатки, ребер. Загалом кістяк зберігся відсотків на 35. Біля нього виявлено залізний ніж, пару морських

черепашок каури і кілька пастових намистин. У північному кутку знайдено бронзові пронизку у вигляді голівки барана з наскрізними, взаємно перпендикулярними отворами, кільце, шпильку з двоспиральною голівкою (рис. 1, 4), фібулу, тип якої добре відомий у лужицькій культурі, дзеркало з бортиком і приклепаною боковою пластинчастою ручкою, на кінці якої відлита фігурка коня (рис. 1, 1). Із культурного шару в цьому ж місці походять дві золотих завушниця, одна з них з великим капелюшком діаметром 3,1 мм (рис. 1, 3), друга з меншим – 2,1 мм, бронзове кільце (рис. 1, 2) з п'ятьма петлями, грифоноподібна пронизка.

На глиняній долівці у східному кутку камери в горілому шарі відносно добре збереглися уламки фракійської сіроглиняної корчаги, виготовленої на гончарному крузі. Її висота 40, діаметр тулуба - 36, вінчика – 27 см. По шийці і плічках зроблено невисокі гладкі валики. Вінця потовщені, горизонтально відігнуті, з внутрішнього боку має валикоподібний виступ. Дно плоске з двома прокресленими взаємоперпендикулярними лініями, що нагадують хрест. В середині горщика по дну і стінках пальці гончара залишили рельєфні борозенки, які чітко передають плавний і

математично розрахований рух руки знизу від центра і доверху. Вже одна ця деталь демонструє вищого гатунку кваліфікацію майстра (рис. 2, 4). Поряд з корчагою знаходились два чорні, лисковані черпаки з низькою чашкою і високою ручкою, що завершується розширеним виступом (рис. 2, 3) і залізний ніж. В районі північно-західної стінки виявлені розчавлені частини трьох конусоподібних мисок сірого і коричневого кольорів із загнутими до середини вінцями і однієї миски із відхиленим назовні краєм.

Курган № 4 розораний повністю. Насип діаметром 12 м ледь підіймався на 0,1 м. Він являв собою суцільний шар дрібного щебеню, серед якого траплялись каміння і більшого розміру. З південно-західної сторони до нього вела кам'яна доріжка 2,5 x 2,2 м подібно тому, як у кургані 1. Від сильного вогню насип перетворився в міцний ошлакований глиняно-вапняковий моноліт. Більше всього це проявилось у північно-східній половині. У центрі кургану в культурному шарі простежено великий вміст попелу. На глибині 0,35 м від давньої поверхні залягала кам'яна долівка склепу, який мав сторону 4,1 x 4,3 м. По кутах і між ними розчищено стовпові ями, окремі з яких глибиною 1,15 м і діаметром 0,8 м. Південно-західна частина гробниці зруйнована грабіжницькими перекопами.

На підлозі склепу під північно-східною і південно-східною стінками знайдено уламки кількох банкоподібних горщиків з розчленованим валиком по вінцях (рис. 2, 2), мисок із загнутим до середини (рис. 2, 6, 7) чи відігнутим назовні краєм, корчаги із високим циліндричним горлом, глибокого товстостінного черпака (рис. 2, 5), кубка із виступами по тулубу, мініатюрної мисочки тощо. Кераміка під дією високої температури нерідко деформована.

Поховальний інвентар із Теклівки в значній мірі аналогічний речам, відомим на синхронних пам'ятках Правобережжя Дніпра і Буго-Дністровського межиріччя. Результати розкопок підтверджують і водночас доповнюють раніше здобуті відомості щодо типу і конструктивних особливостей дерев'яних усипальниць західноподільської культурної групи скіфського часу. Разом з тим в них більше, ніж на інших старожитностях нашої зони проявився контакт із західним центральноєвропейським світом. За отриманими матеріалами попередня дата пам'ятки може визначатись в межах другої половини VII ст. до н.е. – першої половини VI ст. до н.е.

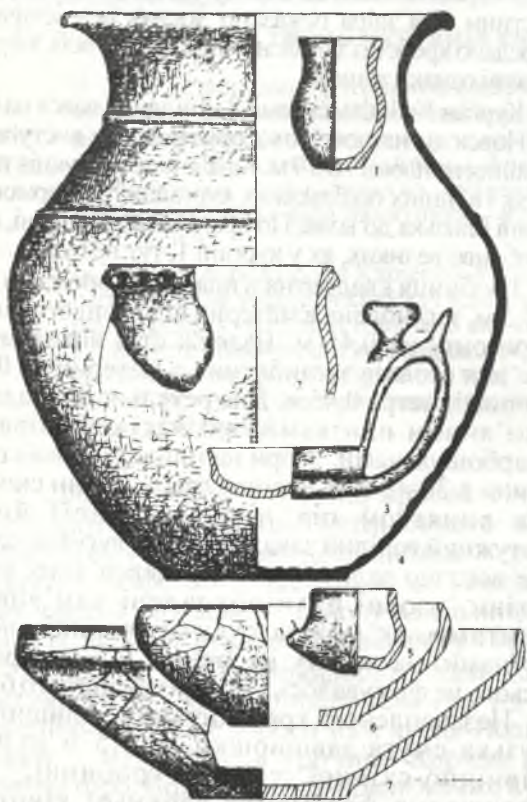

Рис.2.Теклівка. Кераміка.

Дашевская О.Д.*, Голенцов А.С.*, Грацианская Л.И.***, Новиченкова Н.Г.***

*Институт археологии РАН

**Российский государственный гуманитарный университет

***Крымский государственный гуманитарный институт

К сорокалетию раскопок Беяуса

В 2001 – 2002 гг. Донузлавская экспедиция ИА РАН при участии Российского государственного гуманитарного университета и Крымского государственного гуманитарного института продолжала исследование городища Беяус на северо-западном побережье Крыма.

Ежегодными раскопками, начавшимися с разведочных работ 1962 г., вскрыта почти вся территория городища, занимающая около 5000 м². Мы пришли к выводу, что основу городища составляет блок из пяти сельскохозяйственных усадеб херсонесской хоры, которые начали создаваться в конце IV в. до н.э., а затем, к концу III в. до н.э., расширили свою площадь и объединились в довольно крупное поселение, обнесенное монументальными стенами с четырьмя башнями. Возможно, здесь сыграл роль приток населения из разоренных скифами близлежащих греческих усадеб. Не позже середины, а скорее уже ко второй четверти II в. до н.э. поселение было занято скифами, которые, заселив греческие сооружения, впоследствии произвели перепланировку помещений, застройку дворов (куда ссыпались очажные отходы), а к началу I в. до н.э., после событий, связанных с походами Диофанта, создали свои оборонительные сооружения. В конце I в. н.э. жизнь на поселении замирает, но отдельные находки позволяют считать, что

небольшое число жителей обитало здесь и в III в.н.э.

Основное внимание в последние годы уделялось исследованию, которое велось на многих участках, в разных местах городища. Главной задачей было уточнение планировки греческого периода (рис. 1).

На южной половине городища мы выделяем Восточную усадьбу с башней 3 (отличающейся кладкой “кордон на ребро, плита на образок”) на СВ углу; Юго-Восточную усадьбу с маленькой башней 4, сильно разрушенной морем, на ЮВ углу; Западную усадьбу с выступающим к северу прямоугольным зданием на СВ углу, а также отдельный Юго-Западный двор с большой рустованной башней 1, обнесенной позже пирамидальным поясом. И этот двор, и внутренние дворы усадеб были частично вымощены каменными плитами.

Внешняя восточная стена 180, толщиной, как и другие внешние стены, 0,80 м, сохранившаяся в высоту до 2 м, имеет длину 32 м. Северная ее часть, начинаясь от башни 3, на протяжении 13 м принадлежит Восточной усадьбе, а южная часть ограждает расположенную на нижней террасе Юго-Восточную усадьбу.

В последние два сезона мы исследовали внешний фас стены 180 с крупными орфостатными плитами в нижнем ряду и раскрыли ее фундамент глубиной до 1 м. При этом наблюдалось понижение материка в сторону моря. Ранее был раскрыт западный, внутренний фас с примыкающими к нему помещениями и входом в Восточную усадьбу, обрамленным тесаными блоками. Отмечалось, что первоначально здесь были ворота шириной 1,50 м, со временем суженные (“калитка в калитке”).

С внешней стороны калитки, в “закрывающих” проход скифских слоях, был замечен водосток, обложенный по бокам и перекрытый плитами. Он уходил

Рис. 1. Городище Беяус. Башни 2 и 3 (на втором плане).

Вид с северо-запада.

к востоку под раскрытое ранее большое скифское помещение 32, подстилавшееся золисто-глинистыми слоями. Северная стена его рухнула. Западная его стена 181, длиной 8,20 м, проходила параллельно северному отрезку стены 180, почти вплотную к ее восточному фасу. Обе стены своими северными концами примыкали к южной стене башни 3 (около ее ЮВ угла), на разных уровнях. При исследовании стена 181 была удалена вместе с западной половиной помещения 32, а стена 180 у стыка с башней 3 доведена до подошвы. Скифский водосток за калиткой прослежен пока на протяжении 2 м с ЗЮЗ на ВСВ. Севернее калитки на уровне подошвы стены 180 и нижней вымостки обнаружен греческий водо сток, идущий от калитки в направлении ЮЗ-СВ и через 3,80 м уходящий под нераскопанные скифские слои. Можно предположить, что он достигал магистрального водостога, который был направлен на восток к древнему оврагу.

Восточная усадьба, наиболее ранняя на поселении, замыкалась с запада стеной 185/192, остатки которой, перекрытые скифскими кладками, впервые удалось проследить. Тем самым определилась площадь Восточной усадьбы - 17,50 x 19,50 м и выделилась примыкающая к внешнему фасу данной стены Западная усадьба, ненамного меньшей площади.

По периметру стен Западной усадьбы (как и других) располагались помещения. Калитка в западной стене раскопана давно. За последние два года в СВ углу усадьбы выявлено здание размером 6,70 (С-Ю) x 4,40 м, отличающееся толщиной стен (0,70 м), из крупного подтесанного камня. Его северная часть выступает на 3 м за линию северной стены (310) Западной усадьбы, примыкая к западной стене (I) Северной усадьбы. Пол южной половины здания был вымощен плитами, а на северной половине была вырыта в материке многоугольная неглубокая (0,40 м) цилиндрическая яма диаметром 1,80 м, обложенная по стенкам сырцовыми плитками. Вход в здание был с юга.

Крупное помещение 85 с глинобитным полом раскопано в ЮВ части усадьбы. Помещение прорезали две скифские ямы. Они были забросаны камнями от разрушенных греческих стен. Подобная же большая яма (устье обвалилось, диаметр дна 2,10 м, глубина 2,24 м), с огромным количеством крупных камней, в том числе тесаных, обнаружена вне помещения, у южного конца его западной стены. Чуть севернее расчищено скопление (7 штук) куриных яиц. Все помещения выходили в большой внутренний двор. Прослежены три слоя его вымостки из крупных плит. На уровне нижней вымостки, напротив входа в помещение 85, раскопана обширная неглубокая яма, аналогичная той, что была в угловом здании.

Стенки и дно ее обмазаны глиной. На дне найдена верхняя часть синопской амфоры.

Южная часть усадьбы с прилегающими помещениями сохранилась плохо: перестройки скифского времени почти полностью ее уничтожили. При исследовании здесь встречена нижняя часть круглой ступы, использованная в кладке. Наиболее ранними находками на нижней вымостке двора явились две ручки херсонесских амфор с клеймами рубежа IV - III вв. до н.э.

Произведена зачистка внешнего фаса северной стены (310) Западной усадьбы. Стена сложена из продолговатых тесаных блоков желтого туфовидного известняка. Сохранились максимум четыре ряда, общей высотой 1 м.

Здесь также раскопана скифская яма, забитая крупными камнями из греческих кладок. Среди них собрана нижняя половина амфоры с заглаженным краем. Рядом исследовано помещение 84, входящее в комплекс Северо-Западной усадьбы, наиболее поздней, занимавшей угол между Западной и Северной усадьбами. С запада оно, как и вся Северо-Западная усадьба, ограждено стеной 200. В кладке нижнего ряда этой стены со стороны помещения обнаружен камень неправильной формы с заглаженной по фасу поверхностью, на которой вырезаны пять колец диаметром 0,05 м (рис.2). Судя по аналогиям (стела с Беляуса, жертвенник с городища Маслины), эти кольца имели ритуальное значение.

Стена 200, общей длиной свыше 40 м, своей южной частью служила западной стеной расширенной (за счет пристройки с запада ряда помещений по линии север - юг). Западной усадьбы. Здесь, ниже подошвы стены 200, раскрыта частично уходящая под нее восточным краем подпорная стена 400, длиной

Рис. 2. Городище Беляус. Камень с ритуальными кольцами в стене 200.

8 м и высотой 1 м. Раскопано примыкающее к стене 400 помещение площадью 3,20 x 2,50 м, с дополнительными поясами кладки вдоль южной и западной стен.

Северная усадьба занимает СВ часть городища. Мы различаем малую, раннюю усадьбу, площадью 19 x 20 м, пристроенную с севера к Восточной усадьбе без осязательного интервала во времени, с большой башней В на СВ углу (рис.1), и большую усадьбу, площадью 37 x 38 м. Последняя образовалась в конце I в. до н.э. путем расширения усадьбы к северу и востоку, в результате чего башня 2, обнесенная уже пирамидальным противотаранным поясом, оказалась в центре усадьбы.

На малой усадьбе доследованы два юго-западных помещения, раскопана хозяйственная греческая яма. Доследованы фундаменты восточной внешней стены 100 и двух коротких стен обрамления ворот, примыкавших в ней с запада. Выявлены остатки ограды крытого двора перед входом в башню. Южнее расчищен немощенный двор с двумя хозяйственными ямами. Раскапывались также перекрывавшие ЮЗ часть двора малой усадьбы скифские строительные остатки. Раскрыта лестница из шести ступеней, лежащая на глинисто-золистых слоях. Лестница вела вверх (к западу), на вымостку, с которой опускались к северу в раскопанный в прежние годы скифский подвал 53. Севернее к подвалу примыкало скифское помещение 52 размерами 4 x 2 м, которое доследовалось. Оно отстоит на 2 м к западу от ЮЗ угла башни 2. Удалена его верхняя вымостка. Под ней расчищена еще одна вымостка пола из плит среднего размера, лежащая на зольнике, с наклонной поверхностью, осевшей, очевидно, над ямами. Этот участок подлежит дальнейшему исследованию.

К югу от ЮЗ угла башни раскопан зольник. Он дал много находок греческой эллинистической и скифской керамики. Отметим ручки родосских амфор с клеймами начала II в. до н.э., фрагменты мегарских чаш. На подошве зольника встречена буролаковая чаша с внутренней росписью желтой глиной и белой краской, с медальоном на дне - горельефным изображением Артемиды (рис.3).

На большой усадьбе полностью раскрыт восточный фас пирамидального пояса башни 2, к которому примыкал зольник. Этим завершено исследование башни. Длина стены второго (пирамидального) пояса башни в основании - 12,90 м. Сохранившаяся высота 1,50 м. Все стены башни были равномерно разобраны скифами до этой высоты.

Доследован восточный фас восточной внешней стены 20 большой усадьбы. Длина стены 35,80 м. Стена сохранилась до высоты

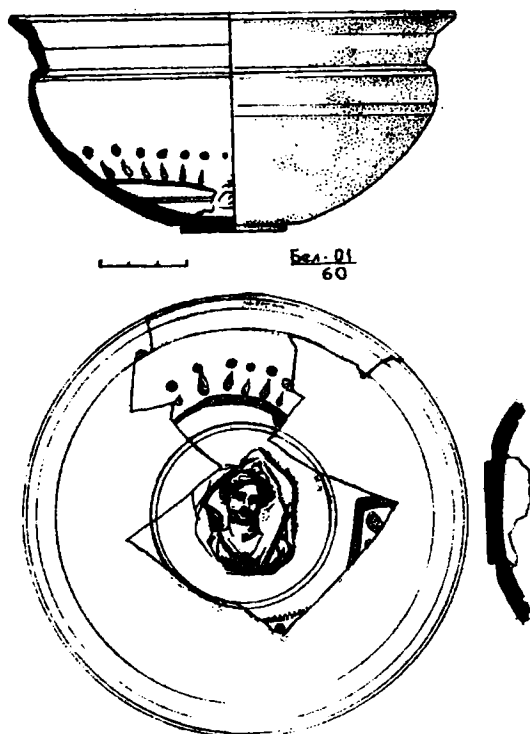

Рис. 3. Чаша буролаковая с росписью и горельефом Артемиды, найденная на Беляусе.

1,40 - 1,50 м. Кладка - из крупного обколотого камня. В отличие от западной (1) и северной (5) внешних стен, здесь же применялся рустованный камень - тесаные блоки из разобранного построения. Выявлен фундамент стены, составляющий один ряд. На расстоянии 8 м от южного конца стены раскопана хозяйственная яма, не содержащая находок.

Вдоль внутреннего, западного фаса стены 20 построено семь помещений. Доследовано второе с юга помещение 26 (остальные раскопаны ранее). Площадь его 3,85 x 2,85 м. Частично сохранилась вымостка пола. В ЮЗ углу - секторная загородка из камней, у восточной стены - прямоугольная глиняная печь. Вход был у северного конца западной стены. К упомянутому ос-новному ряду помещений были пристроены и отдельные помещения второго, внутреннего, ряда. Одно из них (95) было раскрыто ранее у СВ угла усадьбы. Теперь напротив середины башни 2 раскопано небольшое (2,50 x 2 м) помещение 100. В нем расчищены два уровня вымосток из крупных и среднего размера плит.

Северо-Западный участок, на котором велась работа, расположен к западу от северной части Северо-Западной усадьбы. Здесь на протяжении 12 м доследовался греческий водосток, проходивший под стеной 200 и идущий в направлении восток-запад со значительным

уклоном к западу. Его западный конец уходит под средневековую (VIII - IX вв.) стену, идущую в направлении ЮЗ-СВ, слегка дуговидную в плане, с кладкой "в ёлочку". Длина ее прослежена на протяжении 6,80 м, в высоту сохранились два ряда.

На данном участке, в результате углубления его ЮЗ части, наметилась наклонная кладка - предположительно, облицовка скифского рва. Судя по рельефу западного края городища, имеющего значительный наклон к западу, к заплывшей балке, здесь должна была проходить западная линия скифской фортификации. Можно предполагать, что здесь будет аналогия восточной линии, раскрытой нами ранее на протяжении 80 м, и что в обоих случаях скифы использовали древний рельеф.

В поисках северной линии скифской обороны мы заложили раскоп площадью 10 (В-3) x 5 м

на расстоянии 3,50 м к северу от северной стены Северной усадьбы. Рельеф здесь плоский, толщи на культурного слоя - 1,20-1,50 м. Обнаружены здесь строительные остатки - мощные кладки толщиной свыше 1 м из крупного камня, с использованием орфостатных и горизонтально уложенных плит, могли принадлежать скифским оборонительным сооружениям. Сопровождающий материал этому не противоречит.

Из находок последних лет новыми для Беляуса явились монета Том первой половины II в. до н.э. и монета Амиса начала I в. до н.э. Еще одна монета, херсонесская (квадрига - воин со щитом) случайно найдена рядом с Беляуским могильником (у западного его края). Она интересна своей датой (350-330 гг. до н.э.), на более ранней для исследуемого нами памятни ка.

Діденко С.В.

Національний музей історії України

Група пам'яток черняхівської культури біля с.Долиняни на Вінничині

Діденко С. В. Памятники черняховской культуры у с. Долиняны на Винничине. Осенью 2002 года у с. Долиняны Мурованокурילוвецкого р-на Винницкой обл. была обнаружена группа поселений черняховской культуры. В результате разведочных работ сняты топографические планы, проведена шурфовка памятников и собрано значительное количество подъемного материала, включающего фрагменты керамики, предметы быта, ремесленный и хозяйственный инвентарь, детали одежды, украшения, монеты, оружие и детали снаряжения всадника. Памятники датируются III - второй половиной IV вв. н. э. и представляют значительный интерес для исследователей.

Didenko S. V. The Sites of Cherniakhov Culture near the Village Dolynany of Vinnytska oblast. In autumn 2002 near the village Dolynany of Murovanokurilovetskiy region of Vinnytska oblast the group of settlements of Cherniakhov Culture was discovered. There were taken detailed topographic plans, also there was made the probing of settlements and the great number of antiquities was found, including fragments of pottery, household objects, trade and household equipment, accessories of clothing, decorations, coins, weapons and details of horseman's equipment. The sites are dated III - the second part of IV centuries AD and are of interest of explorers.

Впродовж осені 2002 р. автор провів археологічні розвідки на території Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.(рис.1), в результаті яких було виявлено групу поселень черняхівської культури поблизу с. Долиняни, знято їх топографічні плани, проведено шурфування пам'яток та зібрано значну кількість підйомного матеріалу.

Поселення I розташоване на північній околиці села в урочищі "Попів ланок" і займає похилий схил пагорбу, біля підніжжя якого протікає р. Жабля, права притока р. Жван (лівобережна притока Дністра). Воно витягнуте вздовж річки, розміри - 500 x 200 м.

В теперішній час територія поселення постійно розорується. За даними шурфування (в різних місцях пам'ятки було закладено чотири шурфи 2 x 2 м.) культурний шар

потужністю 0,2 - 0,3 м. починається на глибині 0,3 - 0,35 м. Нижче залягає передматериковий суглинок, що переходить у материкову глину жовтого кольору. Культурний шар слабо насичений і містить матеріали черняхівської культури. Проте, на поверхні подекуди трапляються окремі фрагменти кераміки ранньої залізної доби та крем'яні знаряддя епохи неоліту.

Переважно більшість знахідок з поверхні складають фрагменти типового для черняхівської культури кружального посуду - кухонного з грубої глини та столового з заліскованою поверхнею. Зустрічаються також фрагменти ліпного посуду.

Кухонна кераміка представлена фрагментами сіроглиняних горщиків з відігнутими потовщеними вінцями, округлим

тулубом та плоским дном. Тісто з домішками кварциту й піску, на стінках трапляються горизонтальні валики та борозенки.

До столового посуду належать фрагменти лощених мисок сірого, чорного та світло-коричневого кольорів на кільцевому піддоні з округлим й ребристим профілем, горщиків з відігнутими вінцями та глеків, виготовлених з добре відмуленої, без будь-яких домішок глини.

Ліпна кераміка представлена фрагментами сіроглиняних плоскодонних горщиків зі значними домішками кварциту в глиняному тісті.

Окрім фрагментів посуду на території поселення було знайдено чотири глиняних пряслиця, фрагмент глиняного конусоподібного грузила для ткацького верстата, вироби з заліза, бронзи, каменю, скла, монети тощо.

До групи залізних виробів входять шістнадцять фрагментів ножів з прямою спинкою та клиноподібним в перетині лезом, десять фрагментів підв'язних фібул, шість шил, шість ремінних пряжок з овальною рамкою та наральник зі слабо визначеними плічками і клиноподібною лопаттю з широким вертикальним ребром.

Група виробів з бронзи включає в себе цілу і чотири фрагментовані підв'язні фібули, ремінну пряжку, сильно деформований браслет з розклепаними кінцями, фрагмент браслета з потовщеними кінцями, ромбічну та овальну бляшки з отворами у верхній і нижній частинах, фрагмент дзеркала.

До скляних виробів відносяться п'ять намистин з глухого чорного і напівпрозорого синього скла та грально-рахувальний жетон з глухого темно-зеленого скла.

Нумізматичний матеріал представлений денарієм Александра Севера (222 – 235 рр.) і римською мідною монетою, номінал та дата емісії якої через погану збереженість поки що не встановлені.

При закладанні розвідкового шурфа в південній частині поселення (шурф N 2) виявлено округлу в плані господарську яму діаметром 1,2 м зі звуженими до рівного дна стінками. Глибина від сучасної поверхні – 1,3 м. Заповнення ями: гумусований суглинок з вкрапленнями вугілля; фрагменти глиняної обмазки; розвал кружальної посудини з широкими горизонтальними вінцями та біконічним профілем; частина кухонного горщика з округлим тулубом та відігнутими вінцями; верхня частина кружального сіроглиняного горщика з потовщеними відігнутими вінцями; фрагменти трьох кружальних чорноліскованих мисок на кільцевому піддоні з ребристим профілем; окремі фрагменти кружальних сіроглиняних горщиків; кістки тварин та птахів.

Поселення 2 розміщується на лівому березі р. Жабля в урочищі "Казанчик" навпроти

поселення 1. З півдня воно обмежене заболоченою балкою, з півночі – ґрунтовою дорогою та лісосмугою. Розміри пам'ятки – 400 x 150 м. Культурний шар потужністю 0,15 - 0,2 м залягає на глибині 0,3 м і змінюється передматериковим суглинком. Зібраний на зораній поверхні підйомний матеріал значно бідніший, ніж на попередній пам'ятці і представлений фрагментами характерної для черняхівських пам'яток кружальної кераміки, двома пряслицями зрізано-біконічної форми, чотирма залізними ножами, залізною двочленною підв'язною фібулою,

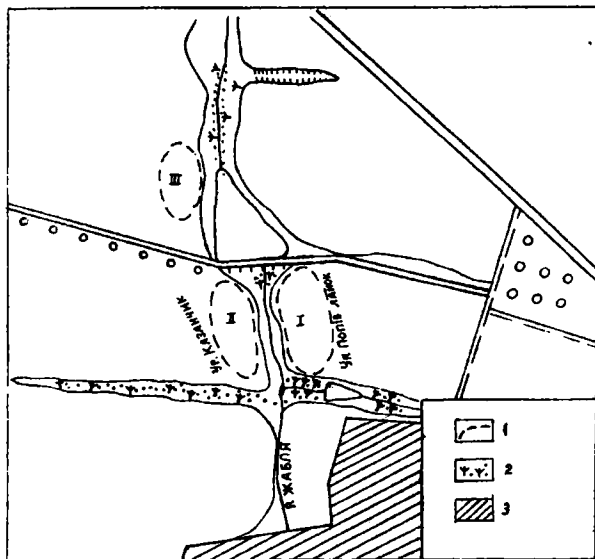

Рис. 1 План розташування поселень черняхівської культури біля с. Долиняни: 1 – межі поселень; 2 – заболочені ділянки; 3 – садяби села Долиняни.

точильним брусом з пісковика, фрагментом залізного серпа та фрагментами двох намистин з напівпрозорого зеленого й безбарвного скла.

Поселення 3 знаходиться в 350 м на північ від поселення 2 і займає похилий східний схил пагорбу, біля підніжжя якого розташоване штучне озеро, утворене внаслідок загачування р. Жабля. Пам'ятка площею 300 x 150 м постійно розорюється. Розвідкові шурфи виявили культурний шар потужністю 0,3x0,4 м на глибині 0,3x0,35 м. Нижче залягає передматериковий суглинок, який змінюється жовтою материковою глиною. Спостерігається значна насиченість культурного шару фрагментами глиняної обмазки та кераміки. На поверхні у великій кількості трапляються фрагменти типового для черняхівської культури кружального посуду - кухонного з грубої глини та столового з заліскованою поверхнею. Зустрічаються окремі уламки ліпної кераміки ранньої залізної доби.

Крім кераміки знайдено два точильні бруска з пісковика та значна кількість виробів з металу. До залізних виробів належать фрагменти п'ятнадцяти ножів, чотири шила, шість фраг-

ментів підв'язних фібул, дві пряжки з овальною рамкою, фрагмент серпа, тесло з прямокутною втулкою.

Вироби з кольорового металу репрезентовані фрагментами тринадцяти бронзових фібул, двома бронзовими шилами з прямокутним в перетині вістрям, бронзовою пряжкою з видовжено - овальною рамкою та фрагментом дзеркала з білого металу. Накож р поселення походять денарій Антоніна Пія (138 - 161 рр.) та два фрагменти мідних римських монет.

Про розвиток на поселенні залізної металургії та ковальства свідчить концентрація залізних шлаків на ділянці приблизно 10x10 м. Тут же знайдені невеличкий залізний молоточок та пробійник.

Дюпон П.

CNRS, Франція, Лион

Понтийские подражания расписным стилям архаической Восточной Греции. Состояние вопроса¹.

Дюпон П. Понтийские подражания расписным стилям архаической Восточной Греции. Состояние вопроса. Почти 25 лет назад автором были проведены археометрические исследования керамики из Истрии, позволившие выявить существование ваз с расписным декором, геохимические характеристики которых отличались от аналогичных из Восточной Греции. Большая часть из них относилась к милетскому стилю Фикеллура (рис. 1), другие – к чернофигурному стилю Северной Ионии, несколько – соответствовали чашам хиосского стиля. Визуальные наблюдения в более широком масштабе позволили бы, конечно, определить многочисленные «подозрительные» обломки по смешанному стилю и фактуре. Недавно были предприняты попытки исследования отдельных образцов имитаций расписных ваз производства Восточной Греции архаического времени из северопричерноморских центров от Днестровского лимана до Таманского полуострова. Археометрические исследования местной расписной керамики из Истрии оказались полезны для памятников архаического времени всего побережья Черного моря. Было установлено:

1. Технический уровень индивидуального понтийского производства
2. Зона производства керамики истрийского типа, выделяемая отсутствием значительных интерференций как с фракийским, так и с северопонтийским производством.
3. Существование нового керамического центра в районе Ольвия-Березань, что открывает новые перспективы в раскопках этих Северного Причерноморья.

Дюпон П. Понтийські імітації розписних стилей архаїчної Східної Греції. Стан питання. Майже 25 років тому автором були проведені археометричні дослідження кераміки з Істрії, які дозволили виявити наявність тут ваз з розписним декором, геохімічні характеристики яких відрізнялись від аналогічних з Східної Греції. Більша частина з них відносилась до милетського стилю Фікеллура (рис. 1), інші – до чернофигурного стилю Північної Іонії, декілька – відповідали чашам хіосського стилю. Візуальні спостереження в більш широкому масштабі дозволили б, безумовно, визначити багаточисельні «підозрілі» уламки за змішаним стилем та фактурою. Нещодавно були досліджені окремі зразки імітацій розписних ваз виробництва Східної Греції архаїчної доби з центрів Північного Причорномор'я від Дністровського лиману до Таманського півострова. Археометричні дослідження розписної кераміки з Істрії виявилися корисними для пам'яток всього узбережжя Чорного моря.

1. Перш за все, вони дозволили встановити, наскільки високого технічного рівня досягло індивідуальне понтийське виробництво архаїчного часу.
2. З другого боку, виокремлення зони виготовлення кераміки істрийського типу пояснюється відсутністю значних інтерференцій як з фракийським виробництвом, так і з північнопонтийським.
3. Нарешті, перші результати загальних аналізів кераміки Північного Причорномор'я дозволяють попередньо припустити наявність іншого виробничого центра - в районі Ольвія-Березань, і відкривають таким чином нові перспективи в розкопках цих місць.

¹ Pierre. DUPONT. Imitations pontiques des styles peints de la Grece de l'est archaïque. Etat de la question (On materials of author's paper at the Scientific Readings "Olbia and Classical World" Kiev, 19-22/11/2001 (По материалам доклада, прочитанного на конференции «Ольвия и античный мир», Киев, 19-22 ноября 2001 г.)

Il y aura bientôt vingt-cinq ans que, dans le cadre d'un programme d'identification archéométrique des céramiques locales d'Histria, j'ai pu mettre en évidence l'existence de vases à décor peint élaboré, présentant des caractéristiques géochimiques à la fois distinctes de celles de la Grèce de l'Est et apparentées à celles des productions communes du site [Dupont, 1983, 36].

La plupart d'entre eux étaient dans le style de Fikellura milésien [Fig. 1], quelques autres dans le style nord-ionien à figures noires, un ou deux enfin correspondaient à des calices du style de Chios. Des observations visuelles menées sur une plus large échelle permettraient certainement de recenser de nombreux "suspects"

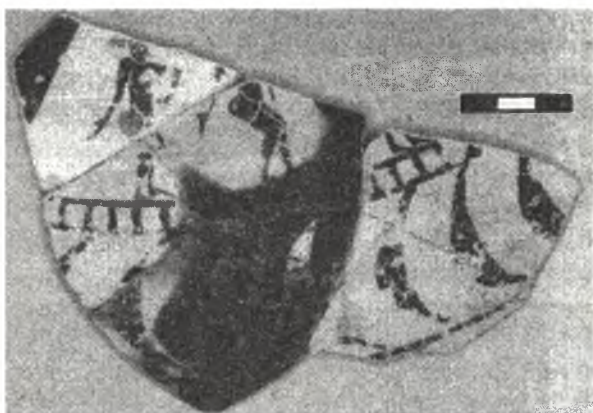

Figure 1. Vase histrien figuré dans le style de Fikellura (Lambrino, 1938, Fig. 302).

supplémentaires, notamment parmi les pièces de style ou de facture hybride.

Plus récemment, j'ai essayé de poursuivre les investigations en précisant les relations de ces imitations de vases décorés dans les styles de la Grèce de l'Est archaïque, d'une part avec les productions communes et les références locales sûres dont je disposais (argiles, briques, tuiles, fragments de fours et colifichets...),

d'autre part avec des échantillons apparentés provenant de sites représentatifs du nord de la mer Noire, échelonnés du liman du Dniestr à la presqu'île de Taman [Dupont, 1995, 129-135].

Ces nouvelles recherches sont venues conforter encore le rattachement des spécimens à décor peint au groupe des productions locales communes déjà circonscrit tant par les analyses de laboratoire que par les trouvailles archéologiques; surtout, elles ont permis de montrer que cet ensemble de productions coloniales identifiées à Histria présentait des compositions chimiques distinctes quoique souvent apparentées, du fait de l'uniformité du contexte géologique régional entre le nord de la Bulgarie et la Crimée, où les dépôts loessiques forment l'essentiel des ressources argileuses.

Naturellement, les méthodes de laboratoire utilisées ne sont pas infaillibles, mais elles permettent, en association avec les indices archéologiques, une approche beaucoup plus rigoureuse des problèmes. Dans le présent cas, contrairement à ce qu'imaginent les esprits sceptiques, les incertitudes ne se situent pas là où ils les imaginent.

En effet, si le doute n'est plus permis, au vu de résultats d'analyse, sur l'existence d'un artisanat colonial centré sur la région d'Histria et à l'origine d'une large gamme de vaisselle commune et d'une petite série de vases décorés, l'étendue de la zone d'incertitude (que les archéométristes désignent aussi dans leur jargon sous le terme d'"espace de non-résolution") autour d'Histria demeure encore assez floue.

Du fait de l'uniformité géologique de la Dobroudja roumaine, la différenciation fine entre les productions d'Histria et les échantillonnages recueillis sur les sites de la région ne s'est pas révélée des plus aisées. Dans le cas de petits établissements ruraux comme Tariverde ou Sinoé, on peut supposer que les produits manufacturés devaient provenir d'Histria, mais pour les sites plus importants comme Tomis ou Orgamé

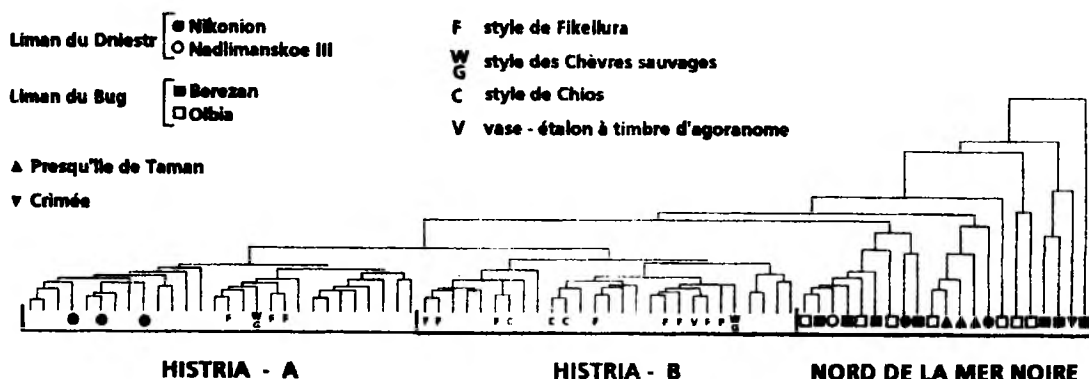

Planche A. Dendrogramme de séparation des productions histriennes et nord-pontiques.

le doute subsiste. C'est probablement pour Orgamè que la question se pose avec le plus d'acuité en raison, d'une part de la présence de types céramiques semblables à ceux d'Histria, d'autre part de la découverte de fours, dont certains remontent à la fin du IVe s. En pareil cas, deux éventualités sont envisageables: soit les compositions des argiles d'Orgamè sont réellement très voisines de celles d'Histria, soit la production à Orgamè n'a pas démarré avant l'époque hellénistique. Il semblerait, d'après les découvertes effectuées ces dernières années et encore inédites, qu'il existe de sérieuses présomptions en faveur de la première hypothèse. En effet, selon les premiers renseignements obligeamment fournis par ma collègue roumaine Vasîlica Lungu, la gamme des céramiques communes d'époque archaïque présentes sur ce site comporterait des formes non attestées à ce jour parmi les trouvailles d'Histria. Dans ce cas, le fait que l'on confère aujourd'hui à Orgamè le statut de polis et non plus de sous-colonie d'Histria pourrait alors s'être traduit concrètement par le développement sur place d'un artisanat céramique autonome.

Par ailleurs, la dichotomie assez claire observée entre les productions de Dobroudja et celles du Pont-Nord (hormis le cas particulier de quelques

Figure 2. Amphore de Bérézan; fabrique nord-pontique (Korpusova, 1987, Fig. 19: 2)

échantillons de Nikonion, sans doute importés d'Histria) [Pl. A] ne permet cependant pas encore de cerner parmi ces dernières d'autres ateliers bien individualisés, à l'exception peut-être d'un petit groupement ne comportant que des échantillons originaires de la zone d'Olbia-Bérézan [Fig. 2]. C'est sur lui assurément que devraient porter prioritairement les recherches à venir. Elles pourraient bien mettre en évidence en son sein d'autres productions décorées aussi élaborées que celles d'Histria.

L'enquête archéométrique entreprise sur les céramiques locales d'Histria s'avère donc au total riche d'enseignements pour le reste de la mer Noire:

1) D'abord, elle a permis de constater à quel point l'artisanat colonial pontique a pu atteindre, dans certains cas, un niveau technique élevé dès l'époque archaïque;

2) D'autre part, la délimitation de la zone de fabrication des céramiques de type histrien s'est traduite par l'absence d'interférences significatives, tant avec les productions de Thrace qu'avec les productions nord-pontiques;

3) Enfin, les premiers résultats d'analyses de céramiques communes des sites du nord de la mer Noire font déjà entrevoir l'existence d'un autre centre de production dans le secteur d'Olbia-Bérézan, ouvrant ainsi de nouvelles perspectives aux fouilleurs de ces sites.

ЛИТЕРАТУРА/LITTERATURE

Dupont P. Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros, *Dacia*, N. S., XXVII, 1-2, 1983, 36.

Dupont P. Mise au point sur les céramiques locales d'Istros', Actes du Colloque de l'Ecole du Louvre "Céramique et peinture grecques. Modes d'emploi" (Paris, 1995), Paris, 1999.

Далі у Додатку наводяться дані про продукцію істрійського центра виробництва кераміки та північнопричорноморського (матеріали Березані, Ольвії, Ніконія, Надлиманського 3, Фанагорії, Гермонаси, Кеп, Аполлонії).

Приложение.

Список определеннй понтийской

продукции (по состоянию на 20.06.2002 г.)

(Inventaire des productions pontiques identifiées; Echantillons analysés au 20.06.2001)

Шифр (Chiffre)	Центр (Sites, secteur)	Название керамики (Type céramiques)
1. Продукция Истрии (Productions histriennes)		
HIS 31		lékané grise à couverte noire (2e moitié VIe s.)
HIS 260		lékané grise type II (Alexandrescu)
HIS 261		lékané type I (Alexandrescu) (3e quart VIe s.) (= <i>Histria</i> IV n° 701)
HIS 263		lékané type I (Alexandrescu) (= <i>Dacia</i> 1972 fig. 4: 3)
HIS 264		lékané grise type I (Alexandrescu) (= <i>Histria</i> IV n° 708)
HIS 265		crature gris type I (Alexandrescu) (= <i>Histria</i> IV n° 640)
HIS 266		lékané type II (Alexandrescu) (= <i>Histria</i> IV n° 710)

Шифр (Chiffre)	Центр (Sites, secteur)	Название керамики (Type céramiques)
HIS 267		coupe-écuelle (= <i>Histria</i> n° 781)
HIS 268		cratère type I (Alexandrescu) (début Ve s.) (= <i>Histria</i> IV n° 639)
HIS 269		cratère type I (Alexandrescu) (1e moitié Ve s.) (= <i>Histria</i> IV n° 636)
HIS 270		cratère gris type II (Alexandrescu) (cf. HIS 300) (= <i>Dacia</i> 1972 fig. 1: 3)
HIS 271		coupe à lèvres tardive (= <i>Histria</i> IV n° 771)
HIS 272		"fish-plate" type II (Alexandrescu)
HIS 273		écuelle type II (Alexandrescu) (NA III)
HIS 274		lékané type I (Alexandrescu) à poignées sur le marli (VIe s.) (= <i>Histria</i> IV n° 700)
HIS 275		écuelle grise type II (Alexandrescu) (NA II) (= <i>Dacia</i> 1972 fig. 9: 3)
HIS 276		écuelle grise (NA I) (= <i>Dacia</i> 1972 fig. 9: 2)
HIS 277		amphorette (= <i>Histria</i> IV n° 628)
HIS 279		oenoché type III (Alexandrescu) (fin Ve - début IVe s.) (= <i>Histria</i> IV n° 652)
HIS 280		"one handler" (= <i>Histria</i> IV n° 777)
HIS 281		myké redox (= <i>Histria</i> IV n° 676)
HIS 282		oenoché grise type III (Alexandrescu) (3e quart du VIe s.) (= <i>Histria</i> IV n° 649)
HIS 285		cruche grise type III (Alexandrescu) (3e quart IVe s.) (= <i>Histria</i> IV n° 661)
HIS 286		cruche grise type III (Alexandrescu) (3e quart Ve s.) (= <i>Histria</i> IV n° 667)
HIS 287		"tasse" grise à anse surélevée (Ve s.) (= <i>Histria</i> IV n° 738)
HIS 288		coupe à lèvres tardive grise (= <i>Dacia</i> 1972 fig. 9: 1)
HIS 291		"one handler"
HIS 292		coupe à lèvres tardive (= <i>Histria</i> IV n° 770: "samienne")
HIS 293		"tasse" à anse surélevée
HIS 294		cruche grise type II (Alexandrescu) (NA III) (= <i>Histria</i> IV n° 668)
HIS 295		écuelle type III (Alexandrescu) (NA III) (= <i>Histria</i> IV n° 776)
HIS 296		"tasse" à anse surélevée grise (NA III) (= <i>Histria</i> IV n° 737)
HIS 297		jatte grise (NA II) (= <i>Histria</i> IV n° 732)
HIS 298		cratère gris
HIS 300		cratère gris type II (Alexandrescu) (cf. HIS 270) (NA II) (= <i>Histria</i> II n° 468)
HIS 301		cratère (?) gris
HIS 302		cruche (3e quart Ve s.)
HIS 303		cruche type II (Alexandrescu) (3e quart Ve s.) (cf. HIS 286)
HIS 304		oenoché (3e quart Ve s.)
HIS 305		écuelle type VI (Alexandrescu) (NA III) (= <i>Histria</i> II n° 660)
HIS 306		chous (= <i>Histria</i> IV n° 656)
HIS 307		hydrie miniature
HIS 308		hydrie miniature
HIS 309		cruche (c. 300 av. JC)
HIS 310		chous (cf. HIS 306) (= <i>Histria</i> IV n° 657)
HIS 311		écuelle type I (Alexandrescu) (c. 550) (= <i>Histria</i> IV n° 788)
HIS 312		"fish-plate" (dernier quart Ve s.) (= <i>Histria</i> IV n° 811)
HIS 313		"one handler" (= <i>Dacia</i> 1972 fig. 8: 3)
HIS 314		"one handler" (= <i>Histria</i> IV n° 778)
HIS 315		"fish plate"
HIS 316		lékané (= <i>Histria</i> IV n° 714)
HIS 318		lékané type I (Alexandrescu) (= <i>Histria</i> IV n° 702)
HIS 422		statuette en TC hellénistique (= <i>Dacia</i> 1961 fig. 11: 1)
HIS 423		statuette en TC hellénistique (= <i>Dacia</i> 1961 fig. 11: 2)
HIS 424		statuette en TC hellénistique (= <i>Dacia</i> 1961 fig. 7)
HIS 467		écuelle à bord épaissi et méplat; vasque et méplat en vernis brique
HIS 471		écuelle à bord recoquillé
HIS 473		oenoché grise à anse rubannée

Шифр (Chiffre)	Центр (Sites, secteur)	Название керамики (Type céramiques)
HIS 494		“fruit stand” à décor de bandes
HIS 501		oenoché à décor “waveline”
HIS 502		écuelle à décor de bandes et filets
HIS 507		oenoché trilobée grise et anse en boudin
HIS 513		olpé à décor de bandes et filets (parois minces)
HIS 516		olpé grise (parois épaisses)
HIS 519		Lampe
HIS 520		oenoché à décor de bandes et filets
HIS 565		lékané grise à anses horizontales et couverte noire (VIe s.)
HIS 566		écuelle grise à couverte noire (VIe s.)
HIS 567		écuelle grise à couverte noire (VIe s.)
HIS 569		bol caréné “samien”: imitation (?)
HIS 574		cruche grise de type “thrace” (surf. gris-clair lustrée)
HIS 575		“one handler” gris à couverte noire dans la vasque et sur l’ext. du bord
HIS 584		écuelle à bandes (VIe s.)
HIS 585		écuelle à bandes (VIe s.)
HIS 587		écuelle grise (VIe s.)
HIS 588		écuelle grise à couverte noire (VIe s.)
HIS 589		écuelle grise (VIe s.)
HIS 653		myké à décor de bandes
HIS 659		coupe type C à une anse (cf. <i>Emporio</i> p. 123) (= <i>Histria</i> IV n° 154: “chiote”)
HIS 698		tuile kalypère type A (Zimmermann) HIS 1976 T (15)
HIS 699		tuile kalypère type A (Zimmermann) HIS 1976 T (18)
HIS 700		TC architecturale HIS 1973 T 3e toit du Temple d’Aphrodite
HIS 701		TC architecturale à décor d’oves HIS 1976 T (70) (2e moitié du VIe s.)
HIS 704		tuile kalypère type A5 (Zimmermann) HIS 1976 T (18)
HIS 705		tuile imprex 13 HIS 1976 T (15)
HIS 706		tuile kalypère type C (Zimmermann)
HIS 708		TC architecturale HIS 1960 T (cf. Theodorescu, <i>RA</i> 1970)
HIS 728		vase plastique en tête de silène (IIIe s.) (= Coja, <i>Histria</i> V n° 66)
HIS 743		cruche hellénistique à pâte blanche et pastille au sommet de l’anse
HIS 744		cruche hellénistique à pâte blanche et pastille au sommet de l’anse
HIS 753		oenoché du style de Fikellura (= <i>Histria</i> IV n° 18: “Samien. Groupe S de Cook”)
HIS 758		amphore du style de Fikellura (lion et chèvre vers la g. / épaule)
HIS 763		amphore du style de Fikellura (= <i>Histria</i> II n° 404)
HIS 764		amphore ou oenoché du style de Fikellura à décor d’écailles (= <i>Histria</i> IV n° 194: “Groupe E ou S de Cook”)
HIS 767		amphore du style de Fikellura (frise de croissants) (NA III)
HIS 773		amphore ou oenoché du style de Fikellura (frise de croissants, échelle et trame diagonale) (= Lambrino fig. 316) (cf. Cook Q 21)
HIS 774		amphore du style de Fikellura (décor de grecques)
HIS 780		amphore du style de Fikellura (frise de croissants) (NA IIIA) (= <i>Histria</i> II n° 394)
HIS 784		amphore ou oenoché du style de Fikellura (décor de trame diagonale)
HIS 787		amphore du style de Fikellura (= <i>Histria</i> IV n° 166; Lambrino fig. 302-303, pl. IV) Groupe K 11 de Cook
HIS 790		oenoché du style de Fikellura (frise de croissants)
HIS 798		canthare du style de Fikellura (= <i>Histria</i> IV n° 153; <i>Histria</i> II n° 427)
HIS 802		couvercle du style “Late Wild Goat” (= <i>Histria</i> IV n° 74)
HIS 813		oenoché engobée à bandes et filets (NA II)
HIS 826		calice du style de Chios / “Animal style” (= <i>Histria</i> IV n° 140)
HIS 866		cratère du style “Late Wild Goat” (= <i>Histria</i> IV n° 62)
HIS 868		cratère du style “Late Wild Goat” (= <i>Histria</i> IV n° 64)

Шифр (Chiffre)	Центр (Sites, secteur)	Назва кераміки (Type céramiques)
HIS 871		cratère du style "Late Wild Goat" (= <i>Histria</i> II n° 62)
HIS 927		"fruit-stand" du style "Late Wild Goat"
DUP 14		bol ionien du style de Fikellura (= <i>Histria</i> IV n° 80; Lambrino fig. 340)
DUP 31		amphore-conteneur. Timbre ΙΣΤ (fin Ive s.)
DUP 43		lampe archaïque à cheminée (NA II)
DUP 257		lékané ionienne (= Lambrino fig. 225)
DUP 258		lékané à bandes et double rainure sous le bord
DUP 264		lécythe ionien (= <i>Histria</i> II n° 66) (NA I)
DUP 311		lékanis à décor ΣΣΣ
DUP 315		oenoché ionienne engobée à décor d'arêtes sur l'épaule
DUP 323		oenoché basse et décor d'arêtes sur l'épaule avec rehauts grenat
DUP 329		coupe ionienne A2 var.
DUP 337		écuelle ionienne à bandes
DUP 338		écuelle ionienne à bandes
DUP 358		cratère du style "Late Wild Goat"
2. Северопричерноморское производство (Productions ouest- et nord-pontiques)		
DUP 524	Bérézan	amphore de style mixte: forme du style de Fikellura + décor d'épaule "Late Wild Goat". Inv. de fouille A? 80-382. (= V. N. Korpusova, <i>Kul'tura naselenija Ol'vii i eë okrugi</i> , Kiev, 1987, p. 48 fig. 19: 2)
BOR 1	Bérézan	écuelle grise à bord recoquillé. Musée Archéologique d'Odessa inv. A-42536
BOR 2	Bérézan	"fish plate" à vernis orangé, type "histrien". Musée Archéologique d'Odessa inv. A-35551
BOR 3	Bérézan	lampe archaïque en argile blanchâtre, type "samien". Musée Archéologique d'Odessa. A-41467
BOR 4	Bérézan	fgt. de vase à paroi mince, pâte gris-beige et couverte noire
BOR 5	Bérézan	écuelle gris-beige à bord incurvé et couverte noire
BOR 6	Bérézan	"fruit stand" gris à couverte noire petit module
BOR 7	Bérézan	lampe "pneu" (même pâte claire que BOR 3?)
BOR 37	Bérézan	fgt. d'amphore du style de Fikellura: lièvre en champ libre. Musée Archéologique d'Odessa A-32624
BOR 40	Bérézan	fgt. de plat à poissons type histrien. Musée Archéologique d'Odessa A-25852
OLV 1	Olbia	écuelle grise à bord recoquillé, passim
OLV 2	Olbia	"one handler" à vernis orangé, passim
OLV 3	Olbia	écuelle à bord recoquillé redox O-88 Jbfl / 10 O
OLV 4	Olbia (chôra)	fgt. de style clazoménién à décor d'écailles Tbln. VII-84 3/9. De °ertovatoe VII. Imitation pontique (?)
OLV 5	Olbia	écuelle grise à bord recoquillé. De °ertovatoe
OLV 6	Olbia	écuelle grise à bord recoquillé. De °ertovatoe
OLV 7	Olbia	fgt. de lèvre de tasse grise. De °ertovatoe
NIK 1	Nikonion	"fish plate" à vernis orangé, type "histrien". Musée Archéologique d'Odessa (ss. inv.)
NIK 2	Nikonion	écuelle à décor de cannelures horizontales sous le bord et vernis orangé. Musée Archéologique d'Odessa (ss. inv.)
NIK 3	Nikonion	écuelle à décor de cannelures horizontales sous le bord et pâte gris beige
NIK 4	Nikonion	"fish plate" à vernis brique
NIK 5	Nikonion	"fish plate" à vernis brique
NAD 1	Nadlimanskoe	3 écuelle grise à bord recoquillé J>BH III. 83 h] 86 n° 104. Musée Archéologique d'Odessa (ss. inv.)
CRI 1	Crimée	lékané grise. Du Lac °okrak
TAM 1	Phanagoria	calice cultuel (?) sur pied haut. Du sanctuaire de Taman
TAM 2	Hermonassa	"fruit stand" à pâte orangée et vernis brique
TAM 3	Kepoi	tesson à estampille tripode. Gbkw - 84 G_ II Un. 16
APO 1	Apollonia	"fish plate"
APO 2	Apollonia	"fish plate"
APO 3	Apollonia	"fish plate"
APO 4	Apollonia	"fish plate"
APO 5	Apollonia	"fish plate"

Ельников М.В.

Запорожский государственный университет

Охранные исследования средневекового могильника «Мамай-Сурка» в 2002 году

В июле-августе 2002 г. археологической экспедицией Запорожского государственного университета были продолжены исследования грунтового могильника периода Золотой Орды «Мамай-Сурка». Работы носили охранный характер.

Могильник расположен в 1 км к западу от с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области, на левом берегу Каховского водохранилища. Работы ведутся с 1989 г., исследовано 1129 захоронений.

В 2002 г. на могильнике вручную вскрыта площадь 387,6 м², примыкающая к раскопам прошлых лет с юга. Визуально и при снятии дерна на исследуемом участке было зафиксировано 7 грабительских ям, которыми были разрушены погребения. На отвалах и непосредственно в ямах обнаружено значительное количество человеческих останков. Это предопределило расположение раскопа отчетного года на южном участке могильника. Лишь в одном случае удалось зафиксировать контуры могильной ямы и положение костяка (погребение 1137). Кроме этого, отмечено еще 11 неглубоких ям к востоку от могильника. Исследовано 16 захоронений, две хозяйственные ямы и один хозяйственный комплекс.

Все выявленные захоронения совершены по христианскому обряду. Грунтовые могилы прямоугольной, подтрапецевидной и овальной форм; в конструкции зафиксированы деревянные перекрытия. Заполнение могил состояло из смеси чернозема и суглинка, в ряде случаев со значительным содержанием пепла и древесных угольков. Погребенные лежали головой на запад с отклонениями. Положение рук различно. Инвентарь, обнаруженный в захоронениях, незначителен, представлен серебряными серьгами в виде знака вопроса (рис. 1.1) и железной пряжкой (рис. 1.2). Вещи из погребений имеют достаточно широкие даты ровки в рамках второй половины XIII-XIV вв.

Керамический комплекс из хозяйственных ям могильника состоял из фрагментов плоскодонных и круглодонных амфор, небольших корчаг (рис.1.3). На некоторых имелись монограммы в виде букв М и В (рис.1.4-6). Столовая посуда представлена плоскодонными горшками (рис.1.7), которые находят аналогию на памятниках Южного Поднепровья XII-XIII вв. [Козловский, 1992, 90-94] и в Крыму [Мыц, 1987, рис.6.7].

Хозяйственный комплекс, выявленный вблизи ям, представлял собой скопление

развалов сосудов и небольших камней, с востока и запада к которому примыкало два открытых очага, обложенных по периметру круга небольшими камнями и крупной галькой. Керамика аналогична выявленной в хозяйственных ямах.

В культурном слое некрополя собрано незначительное количество лепной керамики скифского времени. Как известно, средневековый могильник расположен на месте селища «Мамасарка» IV в. до н.э., открытого А.В.Бодянским в 1956 г. [Бодянский, 1977, п.8; Гаврилюк, 1999, 72]. Дальнейшие исследования на этом участке позволят уточнить границы и датировку селища скифского времени.

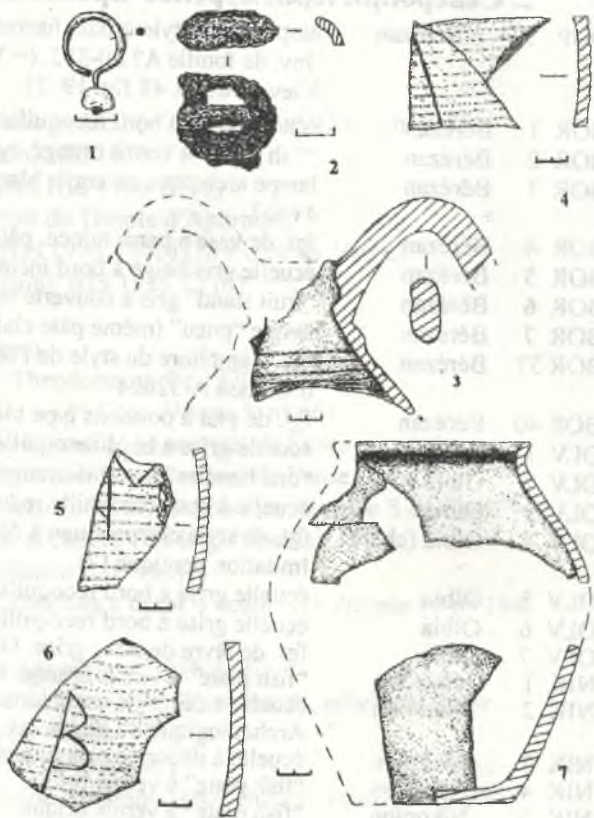

Рис.1. Могильник Мамай-Сурка. 1-2- находки из погребений, 3-7—керамика из хозяйственных ям.

Наиболее представительным в этом году оказался подъемный материал, среди которого—округлая серебряная пряжка (рис.2.1), деформированный бронзовый наперсток (рис.2.2), округлые пряслица из стенок амфорной керамики (рис.2.3), калачевидное кресало (рис.2.5). Керамика представлена

фрагментами красноглиняных мисок на невысоком поддоне, внутренняя поверхность

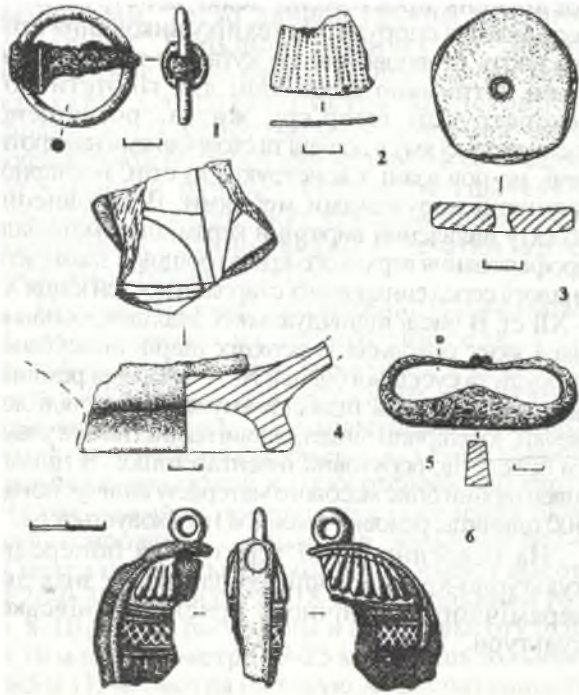

Рис.2. Могильник Мамай-Сурка.

1-6- случайные находки.

которых с ярко-зеленой поливой и ангобированным рисунком способом граффито (рис.2.4). Аналогии известны в слоях Старого Орхея 40 – 60-х гг. XIV в. [Абызова, Бырня, Нудельман, 1981, рис.21], Крыма [Якобсон, 1950, Табл. XX, 74], Кавказа и Поволжья [Булатов, 1976, 87]. Значительный интерес

представляет фрагмент свинцового амулета (рис.2.6). Изделие орнаментировано, в нижней части сохранился фрагмент благожелательной кувфической надписи.

Исследования на могильнике Мамай-Сурка предполагается продолжить в следующем полевом сезоне. Выявленные хозяйственные ямы и комплекс в целом уточняют датировку памятника. Возникнув в конце XIII в. на периферии поселения, могильник активно функционировал на протяжении XIV в. и прекратил свое существование на рубеже XIV-XV – начале XV в.

ЛИТЕРАТУРА

Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхея. Золотоордынский период. Кишинев, 1981.

Бодяньський О.В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані, або руйнуються водами озера ім.Леніна та Каховського водосховища // НА ІА НАН України. 1977/89.

Булатов Н. М. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов // Средневековые памятники Поволжья. Москва, 1976.

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. Киев, 1999.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX - XIV ст. Київ, 1992.

Мыц В.Л. Средневековое укрепление Исар-Кая // СА. 1987. № 2.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес. // МИА. 1950. № 17.

Жарова Т.М.*, Жаров Г.В., Готун І.А.*****

*Чернігівська обліспекція з охорони пам'яток історії та культури,

НДЦ "РАС", * Інститут археології НАН України

Розкопки на передгородді давнього Чернігова

В польовому сезоні 2001-2002 рр Інститутом археології НАН України, НДЦ "РАС" та Чернігівською обліспекцією з охорони пам'яток історії та культури велись роботи по вивченню літописного Чернігівського передгороддя в зоні спорудження приватних гаражів (сучасна вулиця Зелена,13). Об'єкт досліджень розташований вздовж правого берега р.Стрижень. Тут двома розкопками відкрито площу близько 216 м².

В ході робіт простежено, що згори залягав досить потужний (на окремих ділянках – до 1,6 м) шар будівельного сміття XX ст., нижче зафіксовано пізньосередньовічні напластування, які, в свою чергу, перекривали шари з матеріалами давньоруського періоду. В цілому

загальний рівень поверхні материка має тенденцію до підвищення в східному напрямку (в бік русла Стрижня); в західній частині дослідженої площі (розкоп 1) спостерігається чітко виражена западина, яка відокремлювала підвищення в заплаві від берегової тераси.

На означеному підвищенні, в межах розкопу 2, незважаючи на сильні пошкодження перекопами, виявлено сліди садибної забудови давньоруської доби: локальна група синхронних об'єктів (будівлі, канава), оточена огорожею (канавки від плоту 2,3). У відповідності з конфігурацією та площею розкопу частково досліджені залишки трьох будівель, побутування яких за матеріалом із заповнення може бути віднесене до кінця XI –

першої половини XIII ст. На можливість розташування тут ще однієї вказують стратиграфічні спостереження. Взаємне розташування колишніх огорож та мікротопографічна ситуація не виключають існування в давнину саме на цьому місці переправи, яка з'єднавала основний масив давньоруської міської структури з описуваною ділянкою.

Найінформативніша із вивчених житлова будівля №2. Досліджена майже повністю, крім південно-східної частини. Зорієнтована кутами за сторонами світу; її заглиблена камера мала підквадратну форму розмірами 3х3,1 м. Підлога житла заходила в материк на 0,3 м від рівня фіксації. На те, що вона була дерев'яною, вказують зорієнтовані перпендикулярно вірогідному входу канавки в дні котловану, залишені лагами. В північно-західному куті на рівні підлоги виявлена підковоподібна в плані глинобитна піч з двома черіннями, споруджена на каркасі. Про існування останнього свідчать сліди кілочків у товщі стін та на рівні підлоги, а також стовпові ями по кутах. Опалювальний пристрій зберігся на висоту 0,43 м при діаметрі 1,2 м. Ширина його челюстей становить 0,22 м. З протилежного боку, в південно-східній

частині, фіксується уступ завширшки близько 1,8 м, вірогідно – залишки входу. В процесі досліджень простежено деякі конструктивні особливості споруди. На техніку виконання стін вказують стовпові ями по кутах та канавки між ними. Отримано деякі дані для гіпотетичної реконструкції інтер'єру житла: розчищено господарську яму в долівці та стовпові ями навпроти печі, не пов'язані з конструкцією стін, ймовірно, залишені нерухомими меблями. В заповненні об'єкту виявлений виразний керамічний матеріал; профілювання верхнього краю горщиків знаходить аналогії серед синхронних старожитностей кінця XI – XII ст. В числі індивідуальних знахідок, основна маса яких походила із верхніх шарів описуваної споруди та сусідньої будівлі №3 – бронзові ремінна накладка, частина підвіски-амулету у вигляді ложечки, ювелірний пінцет, скляні намистини та уламки браслетів, побутовий інвентар тощо. В цілому інвентарний опис масового матеріалу налічує понад 500 одиниць, речових знахідок нараховується 62.

На освоєння даної території в попередні культурно-хронологічні періоди вказує знахідка керамічного біконічного пряслиця київської культури.

Заика І.В.

Харьковский государственный педагогический университет

Новые данные об археологических памятниках Валковского и Коломакского р-нов Харьковской обл.

Zaika I.V. New data about archeological sites in the Valki and Kolomak regions of Kharkiv oblast. This article contains information about the actual condition of already known as well as newly discovered archeological sites. Chernyakhov settlement Shevchenkovo-1 was researched, and also Scythian settlement Shevchenkovo-2, 3. The new settlement of the Scythian age and Chernyakhov culture Sharovka-1 were explored as well; materials of the second half of the XVII-XVIII centuries in Valki town were collected. In the neighbourhood of Vysokopolie village situated in Kolomak region some artifacts of late Middle ages were found, and the previously discovered settlement was explored, which contained remnants of the Scythian and Chernyakhov ages.

Заика І.В. Нові дані про археологічні пам'ятки Валківського та Коломацького р-нів Харківської області. Стаття вміщує інформацію про сучасний стан вже відомих та нових археологічних пам'яток. Було оглянуто поселення черняхівської культури Шевченкове-1 та поселення скіфського часу Шевченкове-2, 3. Було відкрито нове поселення скіфського часу та черняхівської культури Шаровка-1. Матеріали другої половини XVII-XVIII ст. було зібрано в м. Валки. У с. Високопілля Коломацького району було зібрано пізньосередньовічні матеріали та на околицях вже відомого поселення було зібрано матеріали ранньоскіфського часу та черняхівської культури.

Осенью 2002 года отрядом археологического кружка Центра детского и юношеского творчества Фрунзенского района г. Харькова под руководством автора были проведены охранные археологические разведки на территории Валковского и Коломакского р-нов Харьковской обл. Работы проводились с целью обнаружения новых археологических памятников для их дальнейшего исследования и постановки на учёт, а также для выяснения состояния уже известных археологических объектов, значительная часть которых в

современных условиях разрушается, и уничтожается.

Основными объектами археологического обследования на территории данного района были археологические памятники, которые располагаются в окрестностях с. Шевченково (бывший хутор Болгар). Село находится в верховьях р. Карамушина (бывшая р. Болгирь), левого притока р. Мжа (правого притока р. Северский Донец). На черняховском селище Шевченково-1 был собран выразительный подъёмный материал. Кухонная керамика

представлена фрагментами округлобоких гончарных горшков с отогнутыми наружу венчиками. Тесто данной группы керамики содержит большое количество песка, вследствие чего она в изломе слоистая и крохкая. Столовая посуда представлена фрагментом сероглиняной лощеной вазы, украшенной по ребру каннелюрами со следами отломанной ручки. Тесто вазы тщательно отмучено и не содержит крупных примесей. С внутренней стороны видны отпечатки ногтей – следы украшения ребра.

Поселение скифского времени Шевченково-2 расположено на территории села, в его восточной части. Оно находится к северу от устья балки, на левом склоне выходящей тальвегом к пруду (р. Карамушина). Впервые была произведена глазомерная съёмка данного селища с привязкой к топографической карте. На распаханной поверхности поселения было зафиксировано 11 зольников. Зольники №2-4, 7 почти полностью распаханы и имеют высоту 0.20-0.30 м и диаметр 18-25 м. Зольники №1, 6, 8-10 сильно распаханы и имеют высоту 0.50-0.70 м при диаметре 19-25 м. И лишь зольники №5 и 11, несмотря на такую же распаханность, имеют высоту 1 м и 1,5 м соответственно и диаметр 27-30 м. Был собран подъёмный материал, характерный для поселений скифского времени бассейна Северского Донца: фрагменты венчиков лепных сосудов, украшенных ногтевыми вдавлениями по краю и проколами под ним, проколами или одними косыми насечками по краю венчика и проколами под ним, фрагменты днищ с отпечатками зёрен. Керамическое тесто содержит примеси мелкого шамота и большого количества песка, вследствие чего черепок плотный. Керамические изделия представлены пряслицами конической и усечённо-биконической формы, а также несколькими обломками подобных изделий.

Селище скифского времени Шевченково-3 находится на противоположном склоне вышеупомянутой балки в 200 м к югу от села. План поселения был составлен Колодой В.В. В 1990 г. высота зольников №1,2,6 этого селища составляла 1,5 м при диаметре 30 м. При осмотре его в последние годы их высота уменьшилась до 0,7-0,8 м, а остальные пять сейчас различаются лишь по цвету почвы и наличию подъёмного материала. Осенью 2002 года был распахан лишь зольник №2, остальные находились под посевами озимой пшеницы. Был собран подъёмный материал скифского времени с типичной для него лепной керамикой. Интересен венчик лепного сосуда, украшенный пальцевыми вдавлениями, проколами ниже края венчика и отпечатками ногтя у основания шейки.

Было открыто новое поселение скифского времени и черняховской культуры Шаровка-1. Оно расположено на северо-восточной окраине с. Шаровка, в 300 м на восток от ж/д станции Огульцы у начала одного из истоков р. Черемушная, левого притока р. Мжи. На распаханной поверхности памятника зафиксировано три зольника, высотой 0,4-0,7 и диаметром 15-20 метров и один курган. На зольниках найдены материалы скифского времени: фрагменты венчиков лепных сосудов, украшенных пальцевыми вдавлениями по краю и скозными проколами под ним, фрагмент бортика лепной миски, фрагменты глиняных биконических и шаровидного пряслиц, фрагменты донных частей лепных сосудов. Материалы черняховской культуры представлены исключительно фрагментами характерной гончарной керамики. Кухонная посуда представлена небольшими фрагментами венчиков горшков. Столовая – фрагментами сосудов, украшенных орнаментом в виде пролощенных полос, горизонтальных прямых или волнистых прочерченных линий.

Было осмотрено ранее известное поселение скифского времени у с. Шлях. На распахиваемых восьми зольниках этого поселения был собран характерный подъёмный материал. Основную массу находок составляют керамические изделия: фрагменты венчиков лепных горшков, украшенные пальцевыми вдавлениями и проколами ниже края венчика или одними проколами, фрагменты мисок с плавно отогнутым внутрь венчиком, пряслица шаровидной, биконической и конической форм. Из индивидуальных находок следует отметить два бронзовых трёхлопастных наконечника стрел (один из них имеет выступающую втулку с шипом на ней, а другой является производственным браком), пирамидальная подвеска из синего стекла, ракушка каури, бронзовая пластинка с отверстием по центру.

В г. Валки на приусадебном участке по адресу ул. Кооперативная, 15, были собраны материалы второй половины XVII-XVIII вв. Гончарная керамика представлена фрагментами горшков, макитр, мисок и кружки, украшенных красным или чёрным красковым орнаментом. Также были найдены фрагмент ручки гончарной крыши, фишка, изготовленная из лицевой пластины кафеля. Среди находок железных предметов следует отметить кованую чаплию и гвоздь плохой сохранности.

В Коломакском р-не разведки проводились в окрестностях с. Высокополье. В центре этого села, у церкви на огородах были собраны материалы второй половины XVII-XVIII вв. Они представлены в основном фрагментами

бытовой гончарной керамики и кафеля. Венчики гончарных горшков, украшены красковым орнаментом в виде красных горизонтальных прямых линий и косых между ними, прочерченными горизонтальными линиями. Один фрагмент крайкован зелёной поливой изнутри. Найдены также фрагменты макитр, орнаментированных красковым орнаментом, фрагменты покрышек. Кафель украшен растительным орнаментом, изображениями крестов и имеет следы побелки. Кроме того, найдены фрагменты оконного стекла и железная кованая подкова.

В 1 км к югу от данного села было осмотрено ранее известное поселение, которое располагается на левом берегу р. Коломак, левого притока р. Ворскла. Были собраны

материалы скифского времени и черняховской культуры. Вследствие того, что часть селища было покрыто посевами пшеницы, нам удалось осмотреть лишь один сильно распаханый зольник. Среди находок на поверхности следует отметить фрагмент ладьевидного блюда из песчаника, обломок бронзовой булавки с небольшой шляпкой и нарезками по стержню. Материалы черняховской культуры представлены ножкой амфоры "инкерманского" типа, фрагментами средней части гончарного сероглиняного сосуда, украшенного чеканно-штампованным орнаментом. На распаханной поверхности были обнаружены скопления глиняной обмазки с отпечатками прутьев, которые, видимо, представляют собой разрушенные вспашкой наземные глинобитные жилища.

Залізник Л.Л., Шумова В.О., Каравайко Д.В., Маєрчак С.П.

Національний університет "Києво-Могилянська Академія"

Розкопки багат шарового поселення Пісочний Рів на Новгород-Сіверщині

Залізник Л.Л., Шумова В.А., Каравайко Д.В., Маєрчак С.П. Розкопки многослойного поселения Писочный Ров на Новгород-Сиверщине. Статья посвящена результатам раскопок известного городища Писочный Ров на Новгород-Северщине. Получены богатые матери-а-лы трех периодов функционирования памятника – мезолитического, юхновской (V-III ст. до н.е.) и роменской (VIII-X ст.) культур.

Zalsznjak L.L., Shumova V.A., Karavaiko D.V., Maerchak S.P. Excavations of multilayer settlement PISOCHNYI RIV on the Novgorod-Sivertchine. The article is devoted to the results of excavation of famous settlement PISOCHNY RIV near Novgorod Siversky. The reach materials of three period of functioning the site (Mesolithic VII mil. b.c., Yukhnovo (V-III century) and Romny (VIII-X century AD) cultures.

Розкопки відомого городища Пісочний Рів на Чернігівщині 2002 р. здійснювалися протягом місяця археологічною експедицією Національного Університету "Києво-Могилянська Академія" під керівництвом Л.Л.Залізника за участю викладачів В.О.Шумової, Ю.В.Кухарчука, С.В.Кончі та 35 студентів-практикантів університету.

Історія дослідження. Городище вперше згадано Д.Я.Самоковасовим 1908 р. М.Я. Рудинський 1925 р. виявив на ньому культурний шар кам'яної доби і обстежував пам'ятку протягом 1926 і 1927 рр. [Рудинський, 1926]. Розкопувалася на площі 200 м² М.В. Воеводським 1940, 1945-1947 рр. [Воеводский, 1946, 1948, 1949, Воеводский, Формозов, 1950]. Л.Л.Залізник досліджував пам'ятку 1981 р. на площі 20 м² [Залізник, 1984] та 1982 р. на площі 71 м² [Залізник, 1986]. Розкоп 2002 р. сягнув площі 150 м².

Розташування, топографія. Городище розташоване між селами Пушкарі та Рогівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., за 1 км вище по правому берегу р.Десни від с.Рогівка, на лівому мисі високої, лісової тераси річки, при впадінні в неї балки Пісочний Рів. Мис тераси з городищем піднімається над Десною більше ніж на 20 м. З трьох боків він

має круті схили в бік Десни та сусідніх балок, що і стало підставою для влаштування тут городища спочатку юхнівської (VI-III ст. до н.е.), а пізніше роменської (VIII-X ст.) археологічних культур. З боку поля городище площею близько 0,5 га обмежене ровом завглибшки більше 2 м і рештками валу.

Методика розкопок. Розкоп 2002 р. був прирізаний до північного і західного краю розкопу 1982 р. Спочатку знімалися поквратно 1х1 м верхні гумусовані шари городища, що містили масові матеріали роменської і юхнівської культур та нечисленні кремені. Заглиблені об'єкти часів функціонування городища (заглибини жител, ями) розбиралися окремо. Після виходу на поверхню лесоподібного супіску методом вертикальної зачистки розбирався мезолітичний шар. В основному розкопі досліджено рештки злегка заглибленої в землю конструкції юхнівської культури (споруда 1), дві землянки роменської культури (споруди 2, 3), п'ять юхнівських господарчих ям та один мезолітичний об'єкт (лінза 4).

Стратиграфія. Гумусований майже до чорного кольору верхній шар часів функціонування городища складався з трьох видимих оком прошарків приблизно рівної товщини 15-

20 см.: 1) темний, з коричневим відтінком орний горизонт, в якому містилися дрібні уламки кераміки, потрошеної плугом; 2) майже чорний шар з численними роменськими та юхнівськими матеріалами; 3) сірий, попелястий шар з матеріалами юхнівської культури. Нижче лежав лесоподібний супісок потужністю близько 0,4 м, який підстилався шаруватими коричневими суглинками.

Мезолітичний шар. Мезолітичний кремій тяжів до середньої частини лесовидного супіску. На площі стоянки кремій поширений нерівномірно, часом утворюючи щільні скупчення покидьків первинної обробки. На 150 кв.м розкопаної площі стоянки знайдено усього 160 виробів з ретушшю та їх уламків. Отже, пам'ятку слід класифікувати як стоянку-майстерню з обробки кременю. Фауністичні рештки доби мезоліту не збереглися.

Лінза 4. У західній частині розкопу в шарі лесоподібного супіску, виявлено об'єкт, аналогічний трьом мезолітичним кострищам (лінзи 1, 2, 3) з розкопок 1982 р. [Зализняк, 1986, 110-113]. За формою він являв собою серпоподібну в плані темну пляму завдовжки 1,7 м і завширшки до 0,8 м. В розрізах візуально простежено, що лінза впущена з рівня мезолітичного шару на 0,5 м, сягаючи нижнім краєм коричневої глини, що підстилає супісок. Як і лінзи розкопок 1982 р. об'єкт мав дещо серпоподібну форму з помітним у профіль ухилом у бік увігнутої сторони.

Заповнення лінзи 4 являло собою лесоподібний супісок, забарвлений сажею в сірий, місцями майже чорний колір. Радіокарбонний аналіз зразків чорного заповнення дав дату:

Ki-8298 7620±120 р.наз.

1d 6595 – 6380 р.в.с.

2d 6700 – 6215 р.в.с.

Отже, лінза 4 стоянки Пісочний Рів продатована за C¹⁴ приблизно 6450 календарним роком до н.е. Ця дата здається дещо омолодженою, враховуючи, що більшість типологічно близьких стоянок енівської культури Верхньої Волги (Ладижино 3, Словка 2, Беліво бв, 4а, Брагино та ін.) датуються від середини пребореалу до середини бореалу. Типологічно значно пізніші комплекси з жител №4, №5 стоянки В'язівок 4а під Лубнами ця ж лабораторія датувала двома тисячами років раніше за Пісочний Рів (4 дати в межах приблизно 8400-8600 р. до н.е. – Ki-5220-5222, 6255).

На відміну від трьох лінз 1982 р., в яких знайдено небагато кременів, в об'єкті 2002 р. виявлена значна кількість знахідок, переважно відходи первинної обробки кременю (відщепи, лусочки, уламки тощо). В заповненні лінзи знайдено нуклеус, три скребачки, вістря, три відщепи з ретушшю. За поодинокими винятка-

ми кремені з лінзи 4 не мають слідів дії вогню.

Аналогічні дослідженням на Пісочному Рові серпоподібні лінзи з певним нахилом у профілях і заповненням, що містить попел, сажу та дрібні вуглики, відомі з інших мезолітичних стоянок Полісся: Рудий острів на Київщині, Мураги під Новгород-Сіверським. Не виключено, що похилені лінзи з продуктами горіння були ямами, куди згрібався попел і вогнищ, що горіли в житлах чи біля них, а стоянка була місцем інтенсивної первинної обробки кременю, поряд з його родовищем.

Крем'яний інвентар. Домінувала техніка твердого відбійника. Нуклеуси великі, грубі, для нерегулярних пластин та відщепів. Переважають одноплощинні, однобічні з кіркою на тильному боці. Грубі, досить великі пластини з нерегулярним ограненням спинки становлять лише 7,8% виробів від 7800 кременів, знайдених на стоянці. Переважна більшість з'являється з ретушшю зроблена з відщепів і лише 14% - з пластин.

Вироби з ретушшю (160 екз.) та їх уламки становлять 2% усіх кременів. Дві третини з них (94 екз.) скребачки. Домінують (75%) кінцеві на пластинчастих відщепках та відщепках. Досить виразною серією з 15 екз. представлені кінцеві на грубих пластинах та їх уламках. Знайдені поодинокі підокруглі, подвійні кінцеві, неправильної форми на відщепках.

Невеликою, але виразною серією з 16 екз. представлені різці. Більшість виготовлена з масивних відщепів та уламків пластин.

Найбільш показовими виробами комплексу є специфічні пісочнорівські мікроліти, яких 2002 р. знайдено разом з уламками 40. Вони великі, грубі, асиметричні, оброблені вздовж країв крутою ретушшю. Серед них - два грубих черешкових вістря стріл красносільського типу, три чверті периметру яких оброблені крутою, обрубуючою ретушшю. Також знайдено два цілих і один уламок асиметричних алтинівських вістер, шість високих асиметричних трапецій, п'ять симетричних трапецій, п'ять вістер, які виготовлялися шляхом зрізання крутою ретушшю під кутом 45° відбивного горбика пластинчастого відщепу. Знайдено мікроліт сегментоподібної форми, а також три уламки обушкових ножів, 16 уламків мікролітів. Частина вістер має сліди мікрорізового сколу.

Знайдена сокира з перехватом, виготовлена з масивного кварцитового відщепу трапецеподібної форми (рис. 1).

Добуті крем'яні матеріали належать до пісочнорівської культури раннього мезоліту Подесення.

Матеріали юхнівської культури.

Культурний шар городища залягав у гумусному горизонті і містив значну кількість-

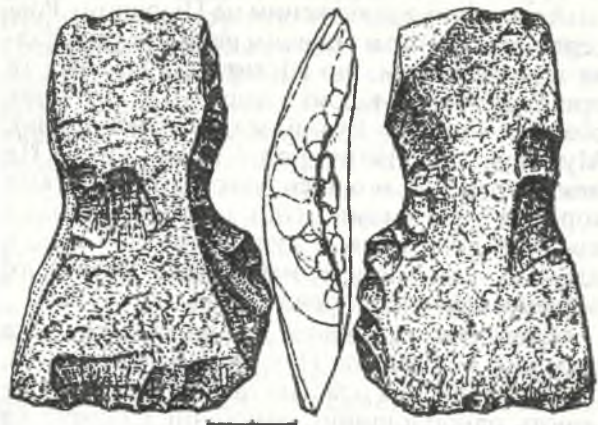

Рис. 1. Пісочний Рів. Кварцитова сокира з мезолітичного шару.

знахідок юхнівської та роменської культур. Серед юхнівських знахідок велика кількість фрагментів ліпної кераміки і глиняних грузил конічної та кулястої форм. Крім того знайдені пряслиця біконічної форми, з орнаментом та без, денця мініатюрних посудин (вотивних чи іграшок?), зооморфна іграшка (кінь?), намистина, уламки "рогатих цеглин". Серед кістяних виробів дві підвіски-амулету з ікла хижака та пазура хижого птаха, шило.

Кераміка юхнівської культури концентрувалася в сірому попелястому шарі на глибині 0,3 – 0,4-0,6 м. За станом поверхні черепки поділялися на дві групи. Для першої властива груба поверхня, з виразними зернами шамоту та глибокими розчесами. Друга група кераміки більш досконала, мала гладеньку поверхню і дрібну домішку шамоту. Примітивніша кераміка 1-ої групи тяжіла до нижнього сірого попелястого шару. Більш досконала кераміка другої групи лежала вище, у темно-сірому шарі разом з матеріалами роменської культури.

За формою юхнівські горщики невеликі, мають майже прямі або злегка відігнуті назвні вінця, досить тонкі стінки. Середній діаметр вінець – 15-25 см., денць 9-10 см. Колір – сірокоричневий різних відтінків. Посуд орнаментовано у верхній частині по шийці, по верху плечиків та вінець. Найбільш розповсюдженим є орнамент у вигляді насічок, зроблених косо поставленою паличкою, округлих вдавлень (белемнітом?) в комбінації з насічками або вдавленнями по верху вінця (рис. 2). Більшість фрагментів не орнаментовано.

Під час розкопок виявлено одну споруду та 7 ям, що належать до юхнівської культури.

Споруда. Заглиблена у лесоподібний супісок на 0,3 м мала підпрямокутну форму 4,5х2 м. У заповненні знайдено багато уламків грузил конічної форми, кераміки, глиняної обмозки

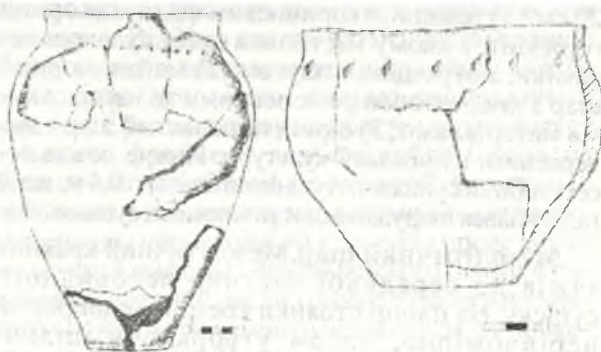

Рис.2. Пісочний Рів. Горщики юхнівської культури.

стіл з відбитками лози. Невеликі ямки вздовж периметру свідчать про стовпову конструкцію з легкими плетеними стінами, обмазаними глиною, на що вказують згадані фрагменти обмозки з відбитками лози.

У північній частині об'єкту в лесі виявлено округлу яму №1 діаметром 0,98 м, завглибшки 0,77 м. У розрізі мала форму трапеції і рівне дно. Майже на дні ями простежено шар, насичений риб'ячою лускою разом з чисельними фрагментами глиняних грузил. Очевидно яма зі спорудою були єдиним комплексом. Споруда являла собою типово юхнівське приміщення господарського призначення, на що вказує відсутність вогнища, невелика площа, господарська яма.

Господарські ями. У різних частинах розкопу досліджено ще три аналогічні круглі ями господарського призначення, які також мали перетин у формі трапеції і плоске дно (ями №2-5). Яма №5 мала попелясте заповнення із залишками перепаленої глини, що свідчить про її використання для викидання попелу з вогнища.

Яма №6 являла собою рештки значного за площею вогнища. Поряд знаходилась подвійна, досить велика яма для опорного стовпа якоїсь споруди. Можна припустити наявність в північній частині розкопу наземного житла, контури якого в плані не читалися. Про це свідчить концентрація поблизу вогнища менших стовпових ям та ям господарського призначення. Більшість індивідуальних знахідок знайдено саме в цій частині розкопу. Тут же виявлено значну кількість уламків "рогатих цеглин" та обмозки стін.

В цілому городище за розмірами, типом оборонних споруд є типовим для юхнівської культури. Стратиграфічні спостереження та особливості матеріалів дозволяють зробити висновок про неодноразове заселення городища населенням юхнівської культури. Так, до більш давнього часу відноситься нижній, сірий попелястий шар, в якому траплялася

кераміка з домішками грубих зерен жорстви та слідами від згладження на поверхні. Темно-сірий супіщаний шар, в якому трапилась більш досконала кераміка, відповідає другому етапу заселення пам'ятки. Саме в цей час було побудовано споруду 1 з господарчою ямою 1. Попередня дата городища - середина - друга чверть I тис. до н.е.

Матеріали роменської культури.

Культурний шар пізнього етапу роменської культури VIII-X ст. зафіксований на усій площі розкопу. Найбільше фрагментів роменської кераміки, залягало на глибині 0,15-0,3 м у темно-сірому супіщаному ґрунті.

Кераміка. Ліпна кераміка з домішкою у тісті шамоту, жорстви, піску має сірий, рідше жовтий колір поверхні, добре випалена. Репрезентована в основному фрагментами горщиків, хоча знайдено також уламки сковороди. Орнамент на ліпних горщиках в основному "гусеничний". На плечиках та стінках він утворює хрестоподібні композиції, а зверху по вінцях - навскісні лінії (рис. 3, 1).

Кружальна кераміка сірого, рідше жовтого чи червонуватого кольору, добре випалена, з домішкою шамоту та піску у тісті. Орнамент у вигляді хвилястих або горизонтальних врізаних ліній по плічках та тулубу горщика. Вінця досить сильно вигнуті, переважно з манжетами (рис. 3, 2, 3).

Крім кераміки знайдено залізні ножі, зубило, шматок залізного дроту, одне шиферне й одне глиняне пряслиця.

Споруда 2. Досліджено лише південну частину котловану землянки на площі 5,3 x 1,7 м. Глиняна долівка зафіксована на глибині 1,58 м від рівня сучасної поверхні. За 2 м від центру південної стінки знайдено залишки розібраної у давнину печі. У цьому місці виявлено зосередження неглибоких круглих ямок з плоским дном від стовпчиків діаметром 10-15 см, попіл, вугілля. За 0,7 м від центру південної стінки, між стінкою і розвалом печі, виявлено круглу яму глибиною 0,8 м від стовпа діаметром 0,3 м, що, очевидно, підтримував гребінь даху житла. Деякі спостереження дають підстави припускати зрубну конструкцію стін житла. У заповненні землянки знайдено багато роменської кераміки, в тому числі більше 60 фрагментів вінець ліпного та кружального посуду, а також залізний ніж.

Споруда 3. Напівземлянка підквадратної у плані форми (3,1x3,5 м) виявлена у південній частині розкопу. Плоска глиняна долівка (подекуди із слідами горілого дерева) зафіксована на глибині 1,37 м від рівня сучасної поверхні. Вздовж стінок житла простежено рештки зотлілого дерева у вигляді смуг шириною 15-20 см - залишки стін. Відсутність

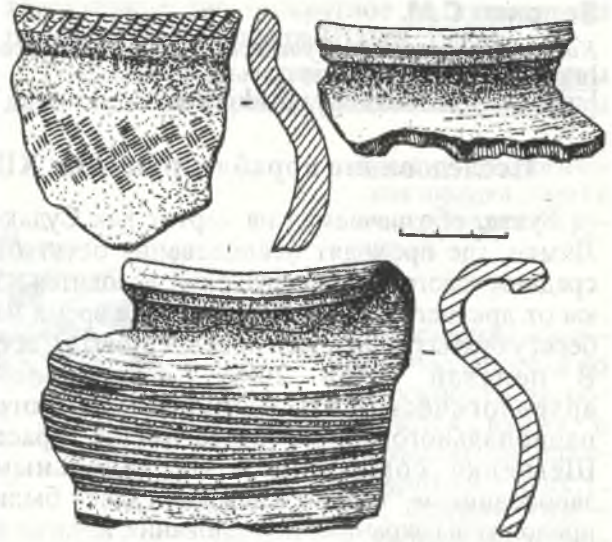

Рис.3. Пісочний Рів. Кераміка роменської культури.

ям від стовпів по кутах житла дає підставу припускати зрубну конструкцію його стін. У південному кутку житла виявлено залишки входу у вигляді похилого коридорчика (ширина - 0,45 м, довжина - 0,7 м) із трьома земляними сходишками.

Напроти входу, у південно-східному кутку об'єкта досліджено розвал глиняної печі. Піч округлої в плані форми, діаметром 1 м розміщувалася за 0,3-0,4 м від стінок житла, збереглася на висоту 0,45 м. Черинь печі заглиблений відносно долівки на глибину 5-8 см. Збереглася частина круглого склепіння. Глиняна піч викладена фрагментами кружальної кераміки (переважно невипаленої) кінця X ст. На черині виявлено рештки згорілої деревини, печину, дрібні шматки залізного шлаку.

Стовп, що знаходився за 30 см від південно-західної стінки житла, очевидно, підтримував гребінь даху. Простежено сліди плах, на які, можливо, клали дошки підлоги. Заповнення напівземлянки містило багато фрагментів роменської кераміки. Виявлено залізне зубило, глиняне й шиферне пряслиця, фрагмент залізного дроту, два фрагменти ножа.

Археологічний матеріал, знайдений при дослідженні роменських жител, свідчить, що їх мешканці покинули свої оселі, забравши всі цінні речі з собою. Слідів нападу на городище не виявлено. На рубежі X-XI ст. життя завмирає і на інших роменських городищах Сіверщини, які розташовані вздовж Десни. На думку О.П.Моці та А.Л.Казакова це сталося внаслідок встановлення контролю над Новгород-Сіверщиною князя київського Володимира Великого за допомогою варязької дружини. Сліди її перебування під Черніговом зафіксовані археологічними дослідженнями у Шестовиці.

Зеленко С.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<http://www.diver.univ.kiev.ua>

<http://www.archaeology.univ.kiev.ua>

Исследование кораблекрушения XIII века в бухте пгт.Новый Свет в 2002 г.

Бухта, обозначаемая на картах как Судак-Лимен, где проходят исследования остатков средневекового кораблекрушения, находится в 5 км от древнего Судака. В настоящее время на берегу бухты расположен поселок Новый Свет. В полевой сезон 2002 г. подводной археологической экспедицией Киевского национального университета имени Тараса Шевченко совместно с Национальным заповедником "София Киевская" здесь были продолжены охранные исследования, начатые в 1999 г. в связи с разграблением этого подводного археологического памятника.

Перед началом работ был произведен осмотр всего участка. Ареал рассеивания археологического материала, относящегося к этому кораблекрушению, составляет приблизительно 40 x 60 м. Учитывая, что корабль мог иметь размеры 7 x 25 метров, мы имеем дело с "расползанием" его остатков и груза. Причиной этого явления, помимо природных факторов (штормовые волны, малая глубина), служат ежегодные грабительские раскопки "аквалангистов - туристов".

Площадка для исследований в этом полевом сезоне была привязана к береговым базовым точкам общего плана исследований 1999 г. Выбор ее был обусловлен тем, что она во время предыдущих исследований часто была перекрыта рыбацкими сетями, которые не позволяли проводить работы и безопасные погружения. Площадка разбивалась веревками на квадраты 1 x 1 м. Были заложены шурфы размером 2 x 2 м. Находки в квадрате фиксировались размеченной по 10 см линейкой, которая перемещалась в нем. Эти данные и стратиграфия раскопа записывались карандашом на пластмассовую дощечку с планом шурфа. На поверхности художник переносил их на общий план на миллиметровке. Выборка находок производилась по квадратам в специально размеченные для этого мешки. В полевой описи производилось описание находок по шурфам и штыкам по мере поступления материала с площадки исследований.

Основную часть археологических находок составляет тара: прежде всего амфоры, пифосы и небольшие сосуды для мелкой расфасовки (рис. 1). В них перевозились жидкие и сыпучие продукты.

Вторую значительную группу находок представляют предметы торговли: ху-дожественная поливная керамика и венецианское стекло.

Меньший процент среди прочих находок составляет столовая и кухонная посуда, деревянные, каменные и металлические изделия (рис. 2).

Большинство амфор, поднятых с исследуемого участка, принадлежит к "грушевидным амфорам с дугообразными ручками", широко распространенным в Причерноморье в позднем средневековье (рис. 1, 2). На некоторых амфорах, которые были под слоем песка, сохранились пробки из сосновой коры. На многих экземплярах, на ручках и стенках, встречаются граффити. В этом сезоне обнаружен фрагмент стенки с граффити с арабской вязью, а на одной амфоре в нижней части ручки имеется клеймо в виде розетки (рис. 1, 3). Это уже шестое из обнаруженных в материалах этого кораблекрушения. Клейма на позднесредневековых амфорах встречаются довольно редко и находят их преимущественно на амфорах этого типа [Якобсон, 1979].

Второй тип представлен веретенообразными желобчатыми амфорами с массивными овальными ручками, поднимающимися над высоким узким горлом (рис. 1, 1). Черепок светло-коричневый. Обмеры обнаруженной целой амфоры показали ее объем – 10 л. Амфоры этого типа были широко распространены в городах и на поселениях в бассейне Черного и Средиземного морей. Интерес вызывает нахождение на корабле амфор первого и второго типа. Это уже второе кораблекрушение, подтверждающее существование и хождение в морской торговле амфор этих типов. Первое кораблекрушение с грузом таких амфор было обнаружено в 90-х годах прошлого столетия подводно-археологической экспедицией Стамбульского университета под руководством Нергис Гюнсенин в Мраморном море [Gunserin, 2001].

Третий тип представлен маленькими толстостенными амфорами высотой до 30 см. Они имеют веретенообразный корпус со сглаженной или бороздчатой поверхностью, конусообразное горло, заканчивающееся слабо выраженным валикообразным венчиком. Ручки, овальные в сечении, сильно вытянутые

вверх и слегка в стороны. Собственно, его можно считать вариантом амфор второго типа, так как повторяются его пропорции и состав теста амфор (рис.1,4).

характерное дно – округлое по краям, а по центру вогнутое внутрь [Hayes, 1992].

Пифосы разных размеров представлены двумя видами. Первый - гладкостенные сосуды

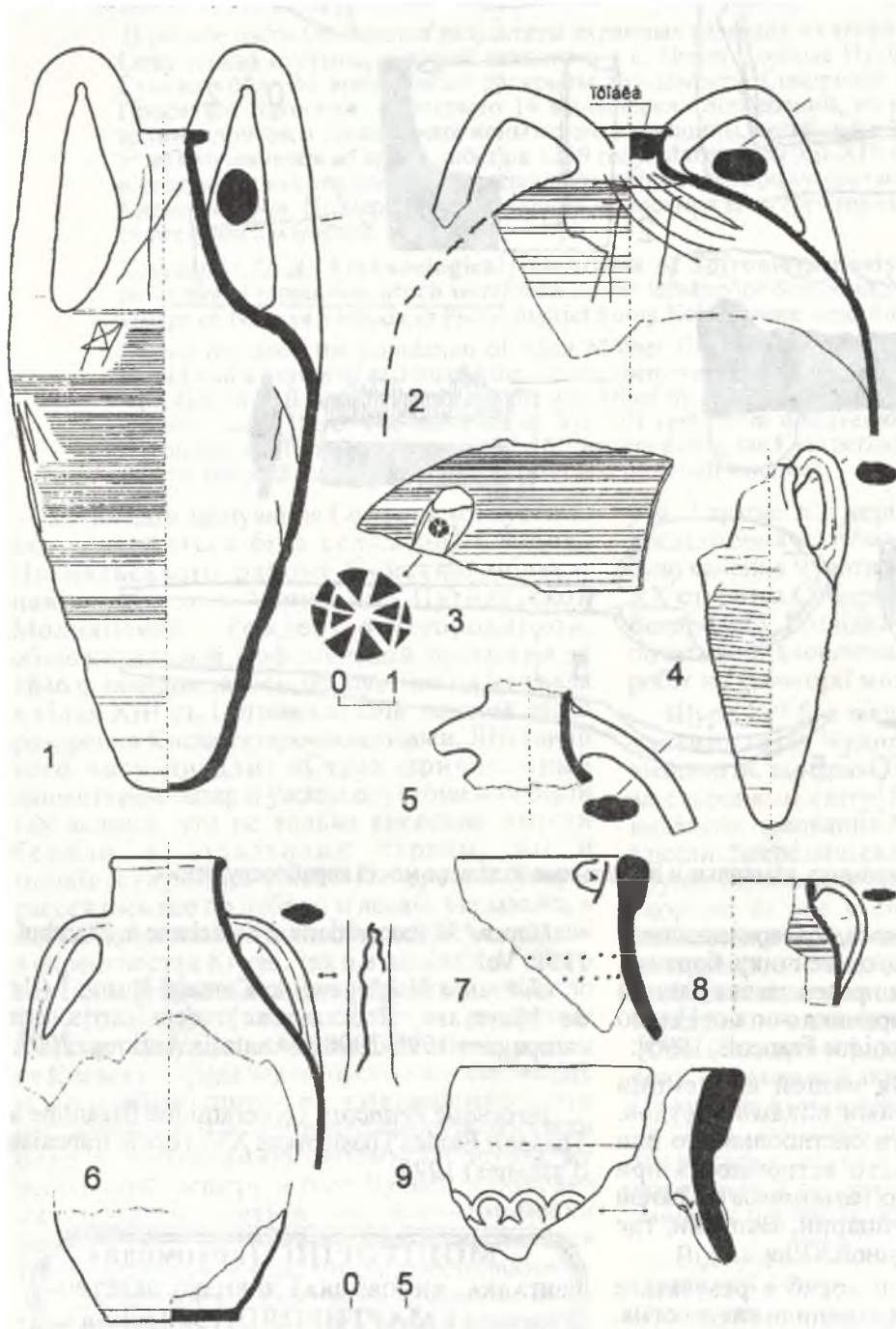

Рис.1 Археологические находки (гара) с места кораблекрушения.

с массивным венчиком, под которым по окружности располагался валик с пальцевыми вдавлениями (рис.1, 9). Второй тип – сосуды с желобчатой поверхностью. Аналоги пифосов этих типов найдены в слоях XII - XIII вв. Херсонеса и других городов и поселений в бассейне Черного моря.

Среди находок выделяется также гара для мелкой расфасовки. Это небольшие горшки с шарообразным корпусом, широким плоским дном, с небольшим венчиком в виде раструба, иногда имеющим слив. Как правило, эти сосуды имеют одну плоскую ручку (реже две), прикрепленную верхним концом к краю венчика, который в большинстве случаев имеет треугольное сечение. Черепок варьирует от красного до темно-красного, коричневого цвета (рис.1, 8).

Четвертый тип – это небольшие амфоры (около 40 см) с яйцевидным туловом, невысоким маленьким горлом с овальным венчиком. Ручки уплощенные, крепятся непосредственно под венчиком. Корпус по плечу и часто в нижней части имеет четкое неглубокое рифление. Эти амфоры имеют

вторую по численности группу после амфор составляет глазурованная керамика, представленная сериями однотипных изделий (рис.2, 3). В большей части это красноглиняные сосуды на невысоком кольцевом поддоне, покрытые по белому ангобу желтой или зеленой поливой различных оттенков и украшенные врезными горизонталь

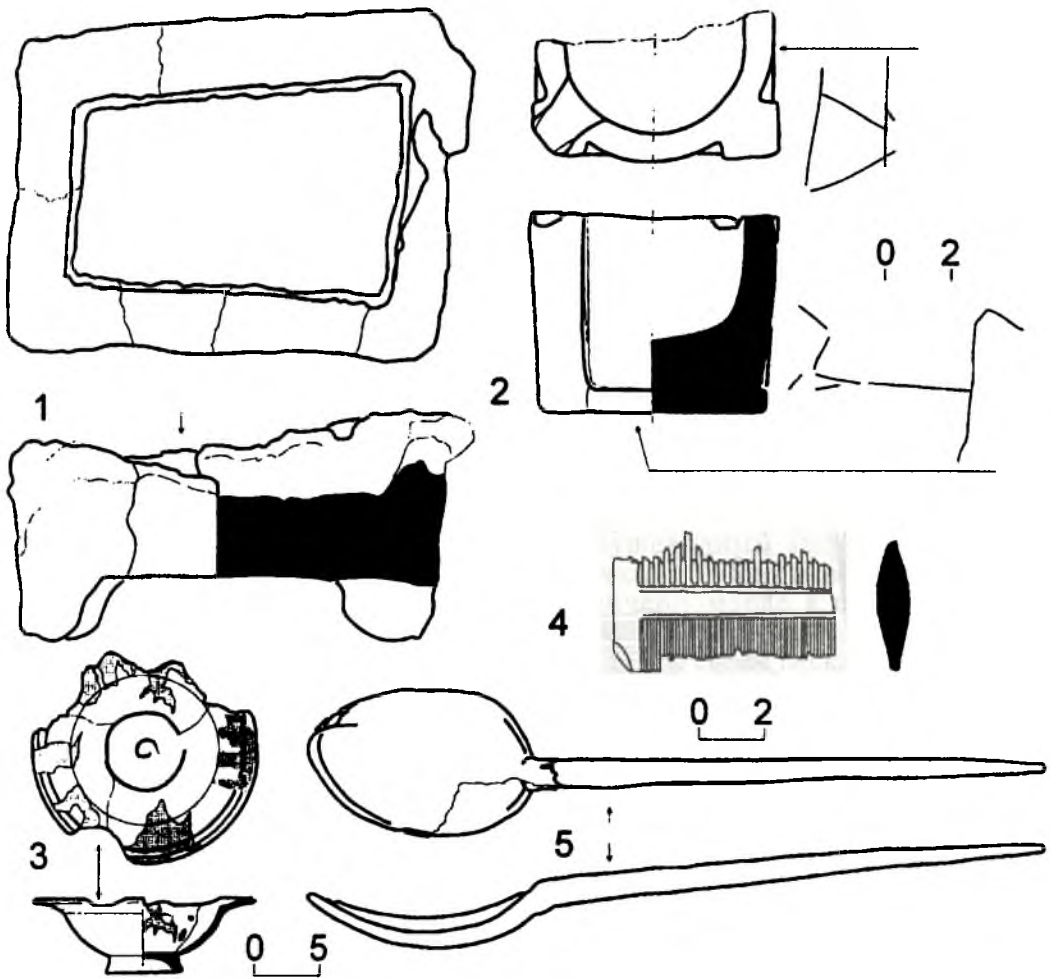

Рис.2 Поливная керамика, каменные и деревянные изделия с места кораблекрушения

ними или волнистыми линиями, подчеркивающими форму предмета, то есть, по венчику, бортику, ребру, дну и т.д. Центром производства данной группы глазурованной керамики считают Никую и датируют ее XIII в. [Veronique Francois, 1995].

Стеклянные изделия нашей коллекции представлены несколькими видами сосудов, изготовленных из чистого светлооливого или еленого стекла. Они часто встречаются при раскопках археологических памятников в Южной Германии, Италии, Швейцарии, Венгрии, где датируются второй половиной XIII в.

Исследуемый корабль погиб в результате пожара. Многие сосуды сохранили следы огня. Особенно это прослеживается на поливной керамике, что можно объяснить тем, что она была упакована и переложена легковоспламеняющимся материалом (солома, камка).

ЛИТЕРАТУРА

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград. 1979.

Hayes J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul. 1992. Vol.2.

Gunsein N. L'epave de Camalti Burnu I (Ile de Marmara, Proconnesse): resultants des campagnes 1998-2000 // Anatolia Antiqua, 2001, IX.

Veronique Francois. La ceramique Byzantine a Thasos // Etudes Thasiennes XVI. (Ecole francaise d'athenes) 1995.

МОНІТОРІНГ (НОВОМІДНА ВИГІДКА ЧИНОВНИКА) ШВИДКО ПЕРЕТВОРЮЄТЬСЯ У МАРТИРОЛОГ. За даними на 2000 рік в Україні нараховувалось 58321 пам'ятка археології. Нових відкрито: у 2001 р. 223, у 2002- 175. У 2002 р. досліджувалось 405 пам'яток, з них 177 (43.7%) співробітниками Інституту археології. Гробоїниками знищено 1579 археологічних об'єктів.

Коваленко Ю.О.

Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові

Археологічні дослідження Софронієвої пустині

Коваленко Ю.А. Археологические исследования Софрониевой пустыни.

В работе рассматриваются результаты охранных разведок на территории монастыря Софрониева пустынь, который находится у с. Новая Слобода Путивльского района, Сумской обл. Во время работ раскрыты фундаменты Соборного храма Рождества Пресвятой Богородицы, открыто 14 монашеских погребений, из них 4 погребения архимандритов, а также обнаружены останки женщины, погибшей в XIII веке, вероятно от рук кочевников во время набега в 1239 году. Материалы XII-XIII века, полученные в результате исследований подтверждают, что монастырь существовал уже в период Киевской Руси. По мере восстановления монастыря его территория и округа требует тщательного изучения.

Kovalenko U. A. Archaeological researches of Sofronieva pustyn. The results of protectional researches which were done on the territory of Sofroniev Monastery near the village of Novaya Sloboda in Putivl district Sumy Region were describing in this work.

During the work the foundation of Saint Mother God Cathedral is found, 14 graves of monks and 4 graves of archimandrites among them were discovered, the bones of a woman who died in XIII century /probably she was killed by people from traveling tribes in 1239/ are also found there. The materials of XII-XIII cent. were discovered as a result of the researches, confirm the existence of the Monastery during the Kyiv period. As the Monastery will be restored its territory needs careful and thorough studding.

Точна дата заснування Софронієвої пустині, яка знаходиться біля села Нова Слобода Путивльського району Сумської області невідома, але в "Описани Путивльської Молчанської Рождество-Богородицької, общежительной Софрониевой пустыни" за 1846 р. повідомлялось, що пустинь ця існувала з кінця XIII ст. і отримала свій початок після розорення Києва татарами-монголами. Літописці того часу писали: «Страх причиненный нашествием татар и ужасы опустошений были так велики, что не только киевские жители бежали в отдаленные страны, но и монашествующие Киево-Печерской Лавры рассеялись все по дебрям и лесам, укрываясь в самые непроходимые и необитаемые места, как в окрестностях Киева, так и в дальних от оного местах». Згідно з давніми переказами "Около 1300 года, спустя около 60 лет по разорении Киева от татар, два монаха-отшельника пришли от Киевских пределов на пустынное сие место, и возлюбив оное, по совершенной его необитаемости и непроходимости, избрали оное к пребыванию своему. Обретши же небольшую пещеру в горе Чудней и обновив оную, начали жить в ней, пустынноически работая Богу ничтоже стязавая, но питаясь токмо овощием и подаянием христороубцев». За переказами з собою вони принесли ікону Пресвятої Богородиці. Через деякий час монахи померли і були поховані в тій же печері, в якій жили. В тому ж "Описі" читаємо, що при перебудові Соборної церкви Різдва Пресвятої Богородиці, під час риття траншеї для фундаменту, була відкрита давня печера, з правого боку від вівтаря.

29 серпня 2002 р. археологічна експедиція Державного історико-культурного заповідника

у м. Глухові під керівництвом автора почала дослідження на тому місці, де за переказами було явлення Чудотворної ікони, а до 50-х років ХХ ст. стояв Соборний храм Різдва Пресвятої Богородиці. Розвідки проводились у зв'язку з початком відновлювальних та реставраційних робіт на території монастиря (рис. 1)

Шурф № 1 був закладений у північно-східній частині гори Чудної і зразу ж дав змогу визначити, що храм був розташований кутами за сторонами світу. Крім того, у шурфі було виявлено поховання № 1 у склепі, складеному з цегли. Всередині склепу знаходилась цинкова труна. Поховання виявилось пограбованим, скоріше за все у 20-ті роки ХХ ст. Точно визначити, кому належало поховання, на жаль, не вдалось, але з великою часткою вірогідності можна припустити, що це міг бути архимандрит Макарій – один з настоятелів пустині. В "Описі" згадується, що помер він 28 квітня 1846 року і похований поряд з Соборним храмом. Поховання в цинковій труні перекрило поховання № 2, набагато древніше. На жаль, воно збереглося тільки частково. Майже все поховання з південно-західної сторони було знищене під час перебудови храму.

Відомо, що перший мурований храм Різдва Пресвятої Богородиці був збудований у 1630 р. Оглянувши фундамент, що перерізав поховання, можна зробити висновок, що він відноситься якраз до першої побудови храму, а не більш пізньої перебудови 1834 р. Фундаменти з цеглою першої половини XIX ст. були відкриті південніше. Отже, поховання можна датувати кінцем XVI початком XVII ст. І найголовніша деталь – вже в перший день роботи експедиції в першому шурфі була

відкрита давньоруська господарська яма. Хоча вона і була частково зруйнована фундаментами храму, але все ж дала багато датуючого матеріалу, що дав змогу підтвердити письмові свідчення, які ґрунтувались на народних переказах і були не досить достовірними, про

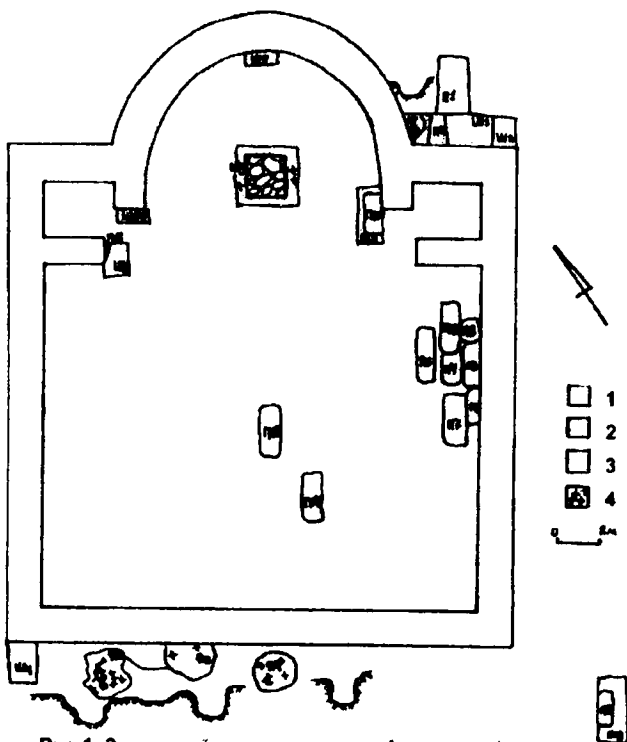

Рис. 1. Загальний план розкритих фундаментів храму Різдва Пресвятої Богородиці. 1 - ями; 2 - поховання; 3 - шурфи; 4 - скупчення кераміки XII-XIV ст.

існування монастиря або першого поселення монахів вже в XIII ст. Серед знахідок - уламки давньоруських горщиків XIII - першої половини XIV ст., фрагменти давньоруських корчаг та візантійських амфор, кістки та луска від риби. Можливо, як одна з гіпотез на користь поселення монахів, - кістки риби зустрінуті в дуже великій кількості, а тваринних кісток майже не знайдено.

Подальші розвідки в районі південно-східної стіни храму дали змогу виявити цілу низку поховань, причому поховання були частково перерізані фундаментом і всі знаходились всередині храму. Фундаменти в цій частині були збудовані пізніше, а саме в 1834 р. Отже, до 1834 р. тут, мабуть, знаходилось братське кладовище.

Поховання № 3 знаходилось поряд з фундаментом під східною стіною всередині храму за 10,2 м від південно-західної стіни. Глибина від рівня поверхні 0,7 м.

Поховання № 4 зруйноване будівельниками під час перебудови храму в 1834 р. Кістки звалені безладно.

Поховання № 5 теж частково перерізане

фундаментом храму при перебудові 1834 р. Лишилися кістки передпліччя, плечові, фаланги пальців, кістки тазу, ребер лівого боку скелета. Глибина від рівня поверхні 0,7 м.

Поховання № 6 знаходилось поряд з похованням № 4, на глибині 0,5 м. Поховання належало чоловіку віком від 50-ти до 60-ти років. Зріст похованого становив 159 см (за табл. Троттера і Глезера, 1952 р.).

Поховання № 7 знаходилось поряд з похованням № 5, на глибині 1,6 м. В могилі знаходилися залишки дерев'яної труни з кісткою чоловіка віком близько 60-и років, досить високого зросту. З речей збереглися шкіряні постригальні капці та шкіряний пояс ченця. Справа від черепа, вертикально під правою стінкою труни стояла табличка з обпаленої глини з видряпанним написом: "Здесь погребен Архи Герасим умре 1820 года месяца июля 9 числа".

Поховання № 8 зруйноване грабіжниками. Кістки безладно скинуті в викопану пізніше яму. Поховання № 9 виявлено при копанні шурфу № 3 за межами храму зі східного боку від південного кута храму, зруйноване грабіжниками.

Поховання № 10 виявлено в шурфі № 8, на глибині 1,5 м. Верхня частина скелета відсутня. З усього видно, що поховання, як і декілька інших, було зруйноване будівельниками при перебудові храму в 1834 р. Лишилися стегнові кістки ніг, гомілкові та кістки стоп.

Поховання № 11 майже повністю знаходиться під фундаментом стіни, в котрій знаходилися "царські ворота". Видно тільки частину ребер.

Поховання № 12 виявлене майже посередині храму в 10,5 м від місця, де знаходилися вхідні двері. Глибина поховання 0,6 м. Поховання зроблено в цегляному склепі. Збереглися залишки дерев'яної труни з залізними ручками. З речей в похованні знайдені рештки зотлілого одягу чорного кольору з фрагментами гаптування у вигляді схимницького хреста, мідний гудзик з діркою посередині діаметром 2,5 см, шкіряний ремінь з мідним кільцем. Кістяк належав чоловіку віком до 40 років. Труна з похованням являла собою своєрідну "кістницю" з рештками, принаймні, ще б чоловік (за знайденою кількістю черепів).

Поховання № 13 знаходилось неподалік поховання № 6 на глибині 0,3 м від поверхні, в анатомічному порядку, без речей. Залишків труни не помічено.

З правого боку, неподалік від стіни, де знаходився вхід до храму, було виявлене поховання № 14, в цегляному склепі, з залишками дерев'яної труни. Збереженість кістяка досить погана. Череп майже не зберігся. У похо-

ванні знайдено дуже стерту мідну монету 2 копійки. Дату на монеті прочитати не вдалось, але вона достовірно датується часом правління Олександра I, тобто початком XIX ст. З правого боку від черепа лежала табличка з м'якого каменю з вирізьбленим на ній хрестом на лицьовому боці та написом на бокових стінках. Напис читається дуже погано. Видно тільки кілька частин слів, з яких розбірливо: "Здесь пох...строитель...». Зі слова "строитель" зрозуміло, що поховання належить настоятелю монастиря. З документів відомо, що з правого боку, в кутку Соборного храму було поховано архимандрита Феодосія, який помер 9 грудня 1802 р. Те, що поховання було зроблене саме в храмі, а не опинилось тут після його перебудови, як декілька інших поховань, виявлених під час розкопок, підтверджує його значимість. Можна припустити, що знайдений склеп є саме похованням архимандрита Феодосія. Саме Феодосій був одним з найвизначніших настоятелів Софронієвої пустині і день пам'яті його смерті в монастирі і в пізніші часи відзначався по-особливому.

Наступні роботи дали змогу повністю відкрити фундаменти храму по периметру, відшукати вівтарну частину та фундаменти самого вівтаря. Під час розбирання завалів з цегли та будівельного сміття неподалік від вівтаря, ліворуч, виявлено рештки зотлілого одягу. За фрагментами золотого та срібного шиття можна зробити висновок, що це було святкове вбрання священника. Відносно непогану збереженість мають скрижалі (одягались на зап'ястя) з зображеннями хрестів.

З метою визначення потужності фундаментів стін собору та внутрішніх конструкцій було закладено 8 шурфів. Шурф № 2, закладений у північно-східному куті храму, визначив, що потужність фундаменту становить 3 м. Шурф № 4 визначив потужність фундаменту південно-західного кута храму – 1,7 м. Шурф № 5 визначив, що стіна, де знаходились "царські ворота" при товщині 1,4 м мала потужність фундаменту 1,2 м. Шурф № 7 дав змогу встановити, що потужність фундаменту апсида становила 2,3 м. Шурф № 9 закладений біля місцезнаходження престолу дав змогу з'ясувати, що його фундамент було викладено з великих брил дикого каменю і потужність його становила 0,9 м. Товщина стін по всьому периметру храму була однакова і становила 1,8 м.

Під час розчищення фундаментів західної стіни з зовнішнього боку були виявлені три давньоруських господарських ями – ями № 2, № 3 та № 4.

В ямі № 2 було виявлено кістяк людини. Але це було не звичайне монастирське поховання, як ті, на які експедиція наштовхнулась з самого початку та котрі датувались набагато пізнішим

часом. Після повного розчищення скелета виявилось, що він належить жінці віком близько 50-ти років. Більше того, вона померла не своєю, а насильницькою смертю. На це вказує неприродне положення кістяка в ямі. Небіжчиця лежала на лівому боці з закинutoю на бік головою, ноги в колінах зігнуті. Гомілкові кістки правої ноги зламані. Речей поряд ніяких не знайдено, але в заповненні ями зустрічається кераміка тільки XIII ст. Можливо, це сліди трагедії, яка розигралась більш ніж 700 років тому, під час монгольського набігу, дата якого – 1239 рік – відома як дата зруйнування Путивля та знищення навколишніх населених пунктів.

В ямі № 3 зібрано значну кількість решток невеликої риби – окремих кісток, луски і навіть майже цілих скелетів. Тут же виявлено декілька спинних хребців, які вказували на значні розміри риби – до 10 кг і більше.

З ями № 4 походить найбільша кількість кераміки XII - XIV ст., (рис. 2) а також розвал горщика XIII ст. У цій ямі також мали місце знахідки великої кількості луски та кістки риби. З індивідуальних знахідок – уламок невеликого точильного брусочка.

Під час роботи експедиції проводився огляд прилеглої території на предмет виявлення інших археологічних об'єктів. Розвідки виявились плідними – на північний схід від Чудної гори виявлене городище скіфського часу. Хоча в

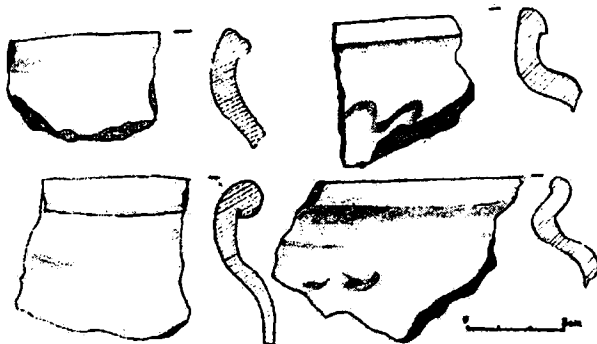

Рис.2. Кераміка XII-XIV ст. з заповнення ям

“Описі” про городище і є згадка, але вона не дає ніякого його опису і тим більше датування: - “От скотного двора вверх по горе имеется прелестное городище ... так названо потому, что служило убежищем для городских жителей Путивля от неприятельских набегов».

Кераміка, що в значній кількості зустрічається на городищі, датується часом більш ніж на півтори тисячі років давнішим літописного Путивля, а відповідно, і періоду, про який йде мова в “Описі”. Городище має округлу форму, витягнуту з південного сходу на північний захід. Довжина його з ПнС на ПдЗ становить близько 200 м, ширина – по осі

ПнС– ПдЗ близько 150 м. Добре збереглися земляні укріплення – вали, рів, ескар пи. В зв'язку з тим, що на всій території городища зустрічається значна кількість підйомного матеріалу у вигляді ліпної кераміки скіфського часу можна припустити, що датувати городище можна, скоріше за все, VII-VI ст. до н.е.

Приблизно в кілометрі, в протилежному – південному напрямку від монастиря знаходиться друге городище. Воно має підпрямокутну форму з заокругленими кутами, витягнуте по

осі північ-південь на 80 м, а по осі захід-схід на 60 м. Конструктивні особливості земляних укріплень відмінні від попереднього городища. Не так явно виражені ескарпи, неглибокий оборонний рів – 0,5 - 0,7 м та невисокий вал – висота 0,5 м, довжина з південного боку 100 м, з північного – 40 м. При обстеженні території городища зібрана невелика кількість ліпної кераміки, що відрізняється від тієї яка зібрана на городищі скіфського часу. Датувати цю кераміку слід більш раннім часом – періодом фінальної бронзи.

Козак Д.Н.

Інститут археології НАН України

Нові археологічні дослідження на Хрінницькому водоймищі

У червні - серпні 2002 р. Волинська рятівна археологічна експедиція продовжувала дослідження багаточислової пам'ятки в урочищі Шанків Яр на Хрінницькому водоймищі. Розпочато роботи у розкопі ХХ, розміщеного між розкопками XIV та XV попередніх років. Довжина розкопу 38 м, ширина 8-10 м. Загальна площа розкопу становить 180 м².

На цій площі досліджено 31 об'єкт. З них чотири господарські споруди і десять господарських ям ранньозалізного часу; одна господарська споруда і три ями поморсько-кльошової культури; одне житло пшеворської культури; дві господарські споруди та дві господарські ями зубрицької культури; одне житло, дві господарські споруди та одна господарська яма вельбарської культури; одне житло та одна господарська споруда Лука-Райковецької культури та два житла періоду княжої доби (X – XI ст.).

Найбільш численними є об'єкти *лежницької групи ранньозалізного часу*. Незважаючи на значну площу досліджень до цього часу на поселенні не натраплено на житло, виявляються лише господарські споруди та ями-погребі.

Всі господарські споруди мають неправильну, частіше горошиноподібну форму і заглиблену у материк на 0,3 - 0,6 м. Ями-погребі округлої у плані форми, неглибокі (від 0,4 до 0,6 м від рівня виявлення) з прямими стінками та плоским дном.

У заповненні споруд виявлено велику кількість специфічної ліпної кераміки (тюльпаноподібні горщики, напівсферичні миски, кухлики з ручками) з характерним для цієї культури орнаментом у вигляді проколів під вінцями, розчленованих валиків, нігтьових защипів по тулубу. Столова кераміка лискована, не орнаментована.

Крім кераміки у спорудах трапилося кілька кістяних проколів, глиняних пряселіць, лощил з ребра тварини.

До поселення *поморсько-кльошової культури* належать три ями-погребі у заповненні яких знайдено велику кількість ліпного посуду. Цікавою особливістю посуду є поєднання рис поморсько-кльошової культури з культурою лежницької групи ранньозалізного часу, особливо в орнаментальних мотивах.

Значний науковий інтерес представляє житло 78, віднесене нами умовно до *пшеворської культури*. Це була землянка, що мала близьку до овальної у плані форму, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, глиняні, долівка заокруглена, лінзоподібна, дуже міцно утрамбована. Розміри житла 2,7х2,9 м, висота земляних стін 1м від рівня долівки. Вздовж північної стіни житла, в процесі зачистки трапилося густе скупчення попелу та вугілля, очевидно, залишки вогнища. Розміри скупчення 0,4х0,6 м. У північній стіні житла розташована материкова приступка заввишки 0,3 м та заширшки 0,2 м. Очевидно, приступка визначала вхід у житло.

У заповненні споруди трапилася велика кількість ліпного посуду з потовщеними з внутрішньої сторони вінцями, з лискованою шорсткою і вигладженою поверхнею.

Серед кераміки виділяється шматок невеликого кухлика з ручкою, чорнолощена миска, багато уламків горщиків, в тому числі посудини, характерної для поморсько-кльошової культури. В цілому керамічний комплекс характеризується рисами пшеворської, ясторфської та поморсько-кльошової культур і може бути датований III - II ст. н. е. Такі змішані комплекси є властивими *чернічинській групі пам'яток латенського часу*, локалізованій польськими дослідниками (С.Чопек, А.Коковський) на Люблінщині. Відзначимо, що це перший об'єкт такого типу на території України.

Досить помітним у розкопі ХХ був шар поселення *зубрицької культури*. До цієї культури, пов'язаної з найранішим

давньослов'янським історичним племенем венедів, належать дві господарські споруди та дві господарські ями. Всі споруди розташовані по колу діаметром 8 м на відстані 4 - 5 м одна від одної. Чи це випадковість, чи певна закономірність, у розміщенні сказати важко.

Господарські споруди мають неправильну форму і заглиблені у материк на 0,6-0,8 м. Стіни вертикальні, дно рівне, глиняне, трохи утоптане. У культурному шарі та господарських спорудах зібрано уламки ліпного посуду (горшки, миски, кухлики) з формами і орнаментом, властивими зубрицькій культурі Волині і Прикарпаття.

Найбільш інтенсивний у розкопі ХХ культурний шар *вельбарської культури*. До нього належать залишки великого наземного житла, якими була заповнена вся північно-східна ділянка розкопу, дві господарські споруди та підвальна яма.

Житло досліджене частково. Основна його частина виходить за межі розкопу і буде досліджена у наступний польовий сезон.

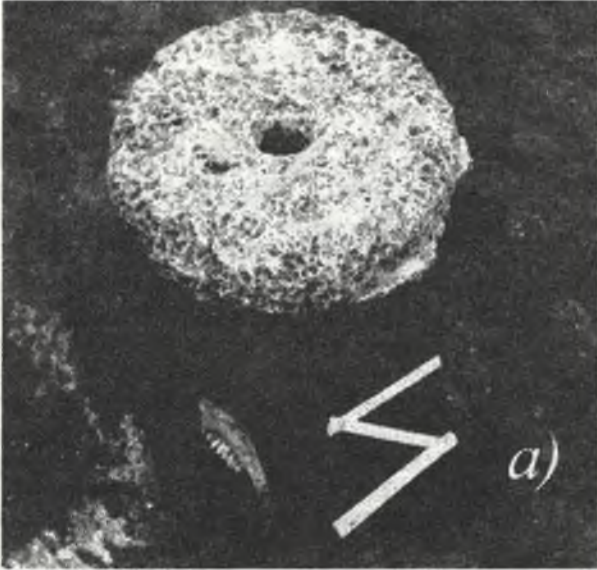

Рис. 1. Жорнові камені з поселення вельбарської культури Урочище Шанків Яр, с. Хрінники. *a* - *in situ*; блежак і бігунець.

Ширина житла складає 6 м, довжина верхньої частини - 1,8 м.

Долівка споруди вимазана чорною землею, зверху помітний дерев'яний тлін, можливо залишки підлоги.

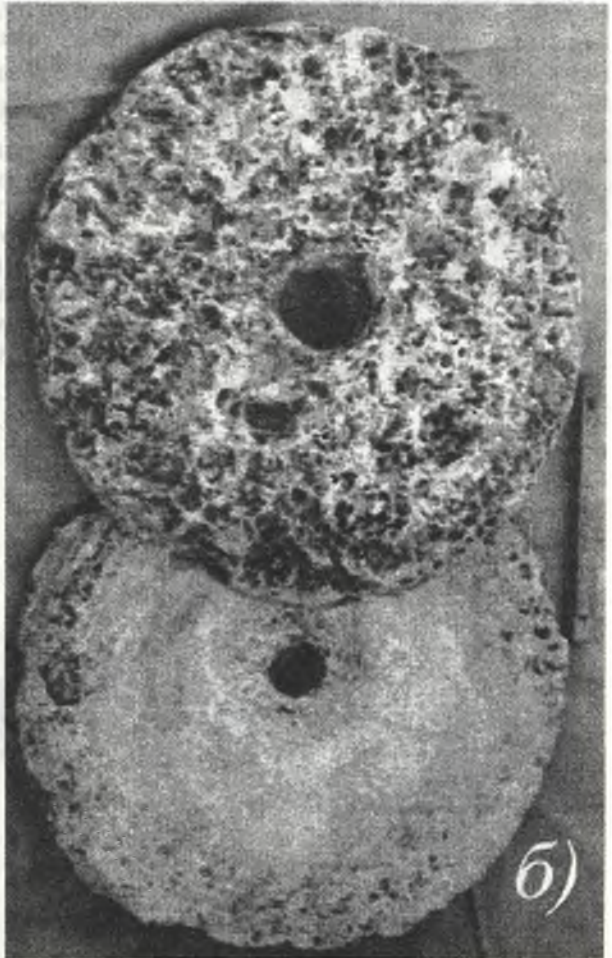
Над підлогою знаходиться шар з будівельних залишків (перепалена глина, попіл) завтовшки до 0.30 м.

У заповненні крім великої кількості фрагментів від ліпних та гончарних посудин (із перевагою останніх) знайдено залізну ковану фібулу підв'язного типу пізніх варіантів, скляну намистину, кістяне лощило, кістяну жіночу про-

колку та кілька проколок для пошиття одягу.

Серед господарських споруд виділяється будівля заглибленого типу з порівняно великими розмірами і неправильною формою (споруда ХХХІV); розміри споруди 3,8x2 м, висота земляних стін 0,7 м. У північній стіні споруди була приступка, що визначала вхід, долівка була глиняна і міцно утрамбована. Над північною стіною, зі сторони входу, лежали два чудово збережені жорнові камені (лежак і бігунець). Нижній камінь діаметром 0,41 м, витертий; верхній, діаметром 0,43 м, має дуже заполіровані боки. Посередині каменів є отвори: у нижнього каменя він чотирикутний, розмірами 3 x 3,5 см; у верхнього - округлий, діаметром 9 см. Жорна виготовлені з каменя - черепашика (Рис.).

Очевидно, ми маємо справу з млиновою спорудою, випадково вцілілою. Судячи за розташуванням жорнових каменів, вони лежали у дерев'яному столі-ящику на ніжках. До основи стола клином прикріплювався нерухомо камінь-лежак. Згори на ньому розміщувався камінь-бігунець, який рухався руками людини взад-вперед, а не по колу. Борошно зсипалося

з - поміж каменів у ящик, з якого, через спеціальний жолоб, висипалося у якусь посудину.

Двома об'єктами - житлом і господарською спорудою - презентоване поселення культури Лука-Райковецька. Житло має типові для цієї культури параметри: воно квадратної форми, заглиблене у материк на 0,6 м, орієнтоване кутами за сторонами світу. У східному куті стяла добре збережена глинобитна піч кубоподібної форми, вздовж чотирьох стін залишені материкові останці, які слугували основою нижньої колоди стін. По кутах і по середині стін розміщалися стовпові ямки. У заповненні житла знайдено доволі велику кількість уламків грубої ліпної кераміки, залізний виріб невизначеного призначення, бронзове окуття хрестоподібної форми, уламок скляного браслета, гольник.

Заслугує на окрему увагу господарська споруда ХХХVІІ. Її основу складає яма округлої у плані форми, мішкоподібна у перетині діаметром 1,8 та завглибшки 2 м від рівня виявлення. Дно і нижня частина стін сильно обпалені.

До ями прилягає глинобитне вогнище, черінь якого дещо опущений до борту ями. Черінь дуже випалений і з'єднаний з ямою вузькою шийкою. Це перша споруда такого масштабу, виявлена на поселенні Луки-Райковецької культури.

Ще два житла відносяться до *XI і XII ст.*; вони мають типову для цього часу квадратну форму і орієнтовані кутами за сторонами світу. Долівка материкова, щільно утоптана, стіни вертикальні. По кутах жител розміщені стовпові ямки. Вздовж стін житла 80 (XII ст) залишений вузький материковий останець, що був основою нижньої колоди зрубу. У житлах зібрано велику колекцію кременя матеріалу княжої доби.

На долівці житла 77 (XI ст.) виявлено уламок від срібної підвіски, уламок залізної пряжки та мідний виріб невизначеного призначення.

У куті житла 80 (XII ст.) лежав фрагмент пружини від замка.

Козлов А.Ф., Майко В.В., Полканов Ю.А., Шутов Ю.И.

*Центр спелеотуризму «Оникс-Тур»,
Кримський Філіял Інститута археології НАН України,
Інститут гідромінеральних ресурсів НАН України*

Кырк-Ерский клад близ южных ворот городища Джуфт (Чуфут) – Кале

20 марта 2002 г. при проведении археологических исследований возле входа, ведущего к гидротехническому сооружению, расположенному к юго-западу от южных ворот городища Джуфт (Чуфут)-Кале, сотрудниками центра спелеотуризма «Оникс-Тур» был обнаружен клад монет. Клад находился в кухонном сосуде третьей четверти XV в., располагавшем-

ся на глубине 0.45 м от уровня современной дневной поверхности. Всего было обнаружено 4259 серебряных, одна медная и 30 золотых монет, а также серебряная накладка.

Все золотые монеты, кроме одной, являются венецианскими дукатами. Около половины их (12 шт.) чеканены при доже Франческо Фоскари (1423-1457), 6 - при доже Кристофоро Моро (1462-1471), 3 - при доже Паскуале Марипетро, 1 - при доже Николо Тронусе (Троне) и 1 - при доже Томмазо Мочениго (1413-1423). Легенда на оборотной стороне всех экземпляров одинакова. Вторую менее многочисленную группу составляют 3 дуката, чеканенные при доже Микаэле Стено (1400-1413) (рис.1). Круговая легенда на оборотной стороне приведена с меньшими сокращениями. К этой группе дукатов принадлежит также 2 монеты дожа Антонио Веньера (1382-1400) и 1 - Андреа Дандоло (?) (1343-1354). В кладе представлена одна монета, являющаяся золотым дирхемом Мамлюкского Египетского султаната. Сохранность его значительно хуже дукатов. Предположительно он относится к периоду правления Барс-Бея (1420-1438).

Рис. 1. Дукат (Инв № 19) венецианского дожа Микаэле Стено (1400-1413) из Кырк-Ерского клада близ южных ворот городища Джуфт (Чуфут)-Кале.

Примерно половину всех серебряных монет (2102 шт.) составляют аспры так называемой

татаро-генуэзской чеканки. Характерной особенностью клада является явное преобладание экземпляров с джучидской двузубой тамгой. **Тип I** – лицевая сторона: портал в круглой мелкоточечной рамке. Вокруг портала симметрично расположены шесть ромбиков. Надпись с полным именем миланского герцога Филиппо Мария Висконти (10 шт.). На обратной стороне – два варианта двузубой тамги. **Тип II** – лицевая сторона: портал в круглой мелкоточечной рамке. Круг незамкнутый в нижней части и смыкается с основанием портала (242 шт.). Надпись +D+M+DAFA. На оборотной стороне – 7 вариантов тамги Давлет-Берды (1426-1427 гг.) и 3 варианта – Улу-Мухаммеда (1419-1426, 1428-1433 гг.). **Тип III** – лицевая сторона: портал в четырехлепестковом точечном ободке (1079 шт.). В зависимости от наличия по бокам и снизу портала трех точек (941 шт.), трех звездочек (115 шт.) и отсутствию орнаментации (23 шт.) выделяется 3 варианта монет этого типа с 3, соответствующими варианту два, подвариантами. На обратной стороне монет варианта 1 встречено 15 вариантов тамги Улу-Мухаммеда и 3 – Давлет-Берды; варианта 2 – 3 типа тамги Улу-Мухаммеда и 1 тип – Давлет-Берды; варианта 3 – 4 типа тамги Улу-Мухаммеда. **Тип IV** – все монеты (127 шт.), имеющие стрелообразный орнамент. Выделяется 4 варианта с соответствующими варианту 1 двумя подвариантами. На обратной стороне варианта 1 – 3 варианта тамги Улу-Мухаммеда и 1 вариант – Давлет-Берды; варианта 2 – 5 вариантов тамги Улу-Мухаммеда и 1 – Давлет-Берды; варианта 3 – 2 типа тамги Улу-Мухаммеда; варианта 4 – 6 типов тамги Улу-Мухаммеда. **Тип V** – монеты, имеющие вокруг портала круглую мелкоточечную рамку, незамкнутую возле основания портала (230 шт.). В зависимости от количества точек вокруг портала выделено 4 варианта монет этого типа с двумя подвариантами, соответствующими варианту 1. На обратной стороне варианта 1 – 4 типа тамги Давлет-Берды и 2 – Улу-Мухаммеда; варианта 2 – 4 типа тамги Давлет-Берды и 2 – Улу-Мухаммеда; варианта 3 – по одному типу тамги Давлет-Берды и Улу-Мухаммеда; варианта 4 – 1 тип тамги Давлет-Берды. **Тип VI** – монеты, на лицевой стороне которых изображен портал в круглой замкнутой точечной рамке (42 шт.). Выделяется 6 вариантов с двумя соответствующими варианту 1 подвариантами. На обратной стороне варианта 1 – 2 типа тамги Улу-Мухаммеда; варианта 2 – 2 типа тамги Улу-Мухаммеда; варианта 3 – по одному типу тамги Давлет-Берды и Улу-Мухаммеда; варианта 4 – 1 тип тамги Давлет-Берды; варианта 5 – 1 тип тамги Давлет-Берды; варианта 6 – один вариант тамги Улу-Мухаммеда. **Тип VII** – монеты, имеющие

вокруг портала гладкий слабовыраженный ободок (19 шт.). В зависимости от особенностей надписи D M DAFA выделяется 4 варианта монет этого типа. На обратной стороне 3 типа тамги Давлет-Берды и 1 тип – Улу-Мухаммеда. **Тип VIII** – монеты, не имеющие вокруг портала рамки (29 шт.). Согласно латинской легенде, они разделены на 4 варианта. На обратной стороне – 9 типов тамги Давлет-Берды. **Тип IX** – монеты, где зафиксирован повторный чекан, как на лицевой, так и на оборотной стороне (24 шт.). Вариант 1 – повторная генуэзская чеканка на лицевой и повторная золотоордынская чеканка на оборотной сторонах. Вариант 2 – повторная золотоордынская чеканка на лицевой генуэзской стороне и повторная генуэзская чеканка на оборотной золотоордынской стороне. **Тип X** – монеты с надписью +A.A.Y.R.R.A и одной или несколькими буквами в конце надписи и нечитаемой испорченной арабской легендой (44 шт.). Выделяется 5 традиционных вариантов. Большую группу монет отнести к конкретному типу из-за плохой сохранности, прежде всего лицевой стороны, затруднительно (100 шт.). На обратной стороне два типа тамги Давлет-Берды и три типа – Улу-Мухаммеда. **Тип XI** – на лицевой и оборотной стороне помещены арабские легенды. На лицевой стороне всех 8 монет этого типа помещен портал без рамки. Арабская легенда свидетельствует о чеканке монет в Крыму – Солхате. Выделено 2 варианта монет этого типа. На всех экземплярах на обратной стороне помещена тамга Улу-Мухаммеда. **Тип XII** – аспры с большой Т на лицевой стороне (21 шт.). Выделено 5 вариантов монет этого типа. Отдельную категорию составляют два аспра этого типа с надчеканкой, характерной для монет Аспрокастроны середины XV в. **Тип XIII** – составляют монеты с генуэзскими контрамарками на серебряных дирхемах хана Узбека 720 г.х. (52 шт.). В зависимости от сочетаний генуэзской контрамарки с надчеканкой в виде слова طاب и гиреевской т а м г о й выделено 6 вариантов монет этого типа. Отдельным вариантом представлены 3 различных аспра с надчеканкой в виде квадрата с шариками. **Тип XIV** – монеты с гиреевской тамгой на обратной стороне (32 шт.). Выделено 10 вариантов. В последний тип XV мы объединили монеты, получившие условное название полуфабрикатов (43 шт.). Вариантом 1 являются экземпляры, где отсутствует золотоордынский или гиреевский чекан (24 шт.). Вариант 2 – монеты, где отсутствует генуэзский чекан (19 шт.).

Вторую часть клада составляют монеты без каких-либо генуэзских черт. Первая категория – дирхемы хана Узбека 720, редко 713 г.х., в

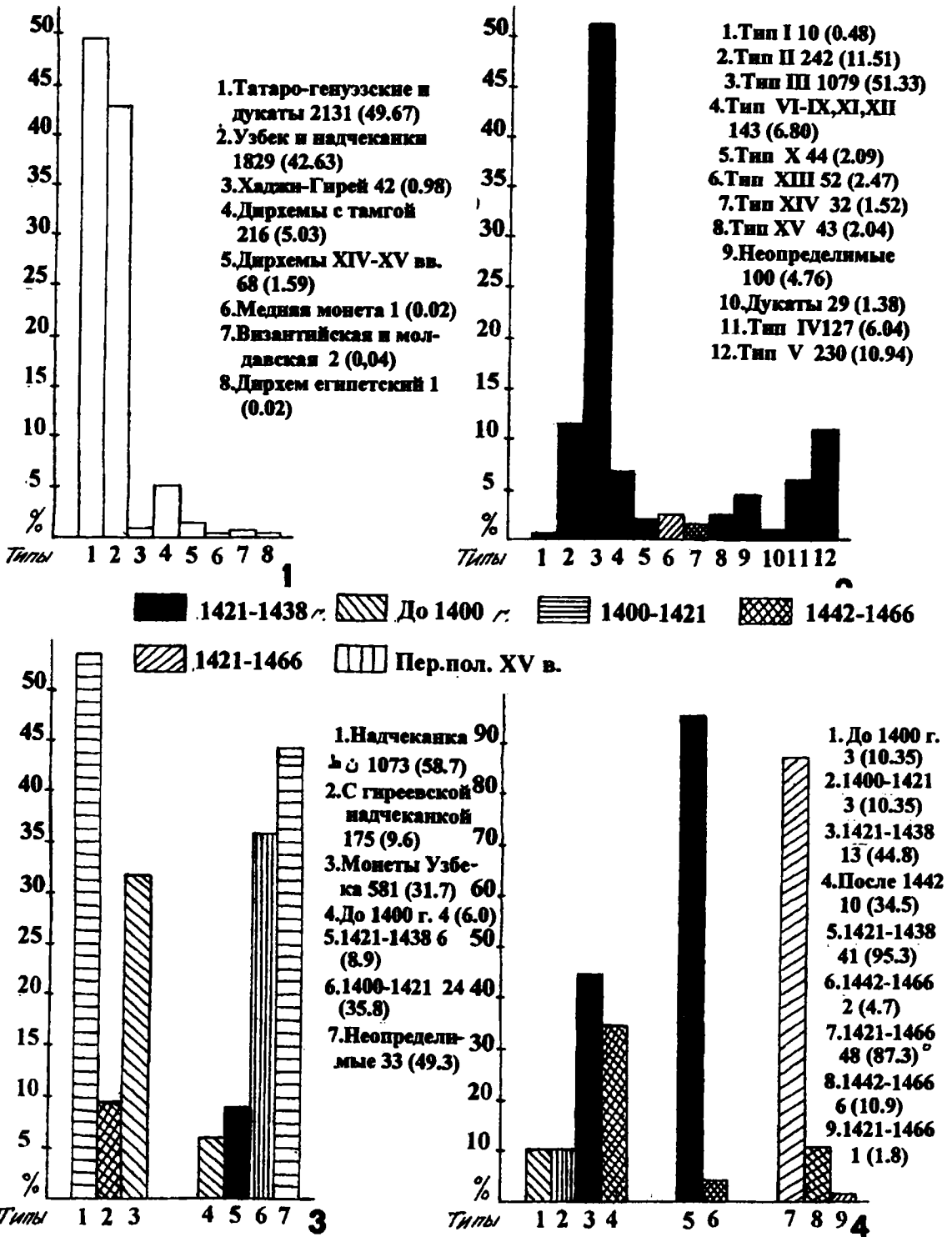

Рис. 2. Распределение монет Кырк-Ерскогo клада 2002 г. 1-распределение основных типов монет; 2-распределение выделенных типов татаро-генуэзских монет и дукатов; 3 - распределение типов монет Узбека с надчеканками и дирхемов XIV-XV вв.; 4-распределение дукатов и монет Узбека с генуэзскими надчеканками.

том числе с контрамарками (1829 шт.). Тип I – с надчеканом в виде слова طن различных вариантов и другими надчеканками. Выделено 11 вариантов монет этого типа. Тип II – с надчеканкой в виде слова طن , в

сочетании с надчеканкой в виде гиреевской тамги (71 шт.). Выделено 4 варианта монет этого типа. Тип III - с надчеканкой только в виде гиреевской тамги (104 шт.). Выделено 3 варианта монет этого типа. Тип IV - без

надчеканки (515 шт.). Тип V – дирхеми хана Узбека 713 г.х. (10 шт.) без надчеканок. Следуючу категорію складають монети чеканки Хаджи-Гирея (1442-1466 гг.) декількох варіантів (42 шт.). Виділено 4 типи монет цієї категорії. Серед них представляють інтерес 9 монет чеканки Кырк-Ера, т.е. Джуфт (Чуфут)-Кале. Етих монет виділено 2 варіанти з 2 підваріантами. Самі пізні – 867 г. х. (1464/1465 гг.). Вони визначають час потрапляння кладу в землю і дали йому назву.

Саму малочисленну, але саму різноманітну групу монет складають срібні дирхеми золотоординських ханів першої половини XV в., чеканені за межами Криму. Найбільше їх кількість припадає на дирхеми Улу-Мухаммеда з двозубою тамгою і двома точками між зубцями тамги (214 шт.). В залежності від типу тамги, особливостей легенди (кругова з строчечною в колі, строчечна) і місця чеканки (Орду-Базарі, Хаджи-Тархан) виділено 7 типів з 4 варіантами і 2 підваріантами, відповідними типу II, 2 варіантами – відповідними типу III, 3 – типу V, 3 варіантами з 4 підваріантами – типу VI. Тип VIII – два аналогічних дирхеми Давлет-Берди.

Після цієї категорії монет кладу складають єдиничні дирхеми золотоординських ханів (68 шт.), чеканені в переважній більшості без тамги. Найбільш рання монета – дирхеми хана *Токты* (1290-1312), передположително 698 г.х. Представлена в кладі і єдинична монета хана *Узбека* (1312-1341) з двозубою тамгою і вказанням на місце чеканки в Криму. К монетам ханів останньої чверті XIV в. належить дирхеми хана *Тохтамыш*. Переважна більшість монет цієї категорії пов'язано з чеканкою ханів кінця XIV – першої чверті XV вв. Єдинич-

Козуб Ю.І.

Інститут археології НАН України

Розкопки передмістя та некрополя Ольвії в 2002 р.

Роботи цього сезону проводились на тій же території, що й минулого року. На північному мисі №1 розкоп було розширено в східному та південному напрямку, а на північному мисі №2 – в південному. Одержані результати ще раз підтвердили думку, що північний мис №1 входив до складу передмістя кінця VI-IV ст. до н.е., а мис №2 не був забудований в цей час – там відкривається комплекс святилища IV-III ст до н.е. В перші ст. н.е. вся ця територія була зайнята некрополем.

На мисі №1 були виявлені рештки кам'яної будови передмістя у вигляді фрагментованих кладок, а в південній його частині відкритий комплекс, що стосується металоліварного виробництва. Він складався з невеликої

ним екземпляром представлена монета хана *Тимур-Кутлука* (1397-1400). Небольшу колекцію складають чотири монети хана *Шадибека* (1400-1408). Вони належать до двох різних варіантів. Варіант 1 – три монети, чеканені в Каффе Джемид в 807 г.х. Варіант 2 – монета 804 г.х. чеканена верооятнее всего Булгара. Дві монети можна передположително отнести к чеканке *Пулад-хана* (1408-1411 гг.), одну – *Джелал-ед-Дина* (1412 г.), і одну – *Керим-Бирди хана*. Однак, исходя из сохранности монет, это отнесение достаточно спорно. Єдиничною достовірною монетою представлена і чеканка *Кибак-хана* (1413). П'ять монет належать до чеканки *Чегре-хана* (1415-1416). Представлені в кладі дві монети, чеканені при хані *Дервише* (1417-1418) і різноманітні монети *Улу-Мухаммеда*, чеканені без тамги (6 шт.), розпадаються, в залежності від дати і місця чеканки, на 3 варіанти. Исходя из объективных трудностей на 26 монетах этой категории имя хана разобрать сложно. Однак, они характерны для чеканки ханов першої чверті XV в. П'ять монет серед них заслуговують окремого розгляду. В кладі мають погано збережені монети з зображенням риби (3 шт.) і наземних тварин (2 шт.).

Єдиничними екземплярами представлені молдавська монета господаря, передположително Александра Доброго (1415-1430 гг.) і візантійська монета, чеканена при Иоанне V Палеологе (1341-1391 гг.). Єдинична медна монета кладу дуже погано збережена, верооятно, першої чверті XV в. і чеканена на території Нижнього Поволж'я.

Таким образом, приблизительное время попадания в землю Кырк-Ерского кладу 2002 г. можно предварительно определить как середина 60-х гг. XV в. Вместе с тем, переважна більшість монет всіх категорій припадає на 20-е-30-е гг. XV в.

спорудки у вигляді паралельно поставлених на ребро кам'яних плит, між якими лежав ліпний горщик. Навколо було багато слідів горіння: попелу, залишки вогнища. Тут було знайдено майже цілу сіроглиняну миску, ліпну лячку у вигляді округлої посудини з носиком. Неподалік було виявлено свинцевий світильник напівсферичної форми. Раніше тут траплялись фрагменти ливарних форм.

Крім того, було розкопано п'ять ям: чотири з них були, безперечно, господарського призначення. В заповненні їх був речовий матеріал кінця VI-V ст до н.е.

Яма 1 була зовсім іншою: вона була забита кістками людей, просто кинутих сюди і

засипаних землею. Виняток становив жіночий кістяк №7 повної збереженості, що лежав випростаний і мав при собі особисті речі похованої: по обидва боки черепа – 2 бронзові сережки (на одній з них була нанизана намистина), на правому плечі дві бронзових каблучки у вигляді зміюк, на правій руці – бронзовий круглий браслет. На шиї, біля рук та ніг – багато намиста з скляної пасти темного та блакитного тонів. Всього в цій ямі виявлено рештки скелетів 17-18 осіб. На дні ями лежали схрещені у верхній половині 2 залізні стрижні завдовжки 85 і 78 см (рис.1). Під західною

1974 р. буквально в кількох метрах від цієї ями виявлена яма №18, також забита великою кількістю кістяків (більше 50) [Козуб, 1975, 295-296]. На ногах двох скелетів були залізні кайдани, а біля руки одного з них лежав фрагментований ніж або кинжал. Ці люди були вбиті в ямі стрілами, великими уламками амфор, гострим камінням, серед яких – уламок мармурової плити. Вони були й поховані тут, бо над ними влаштована тризна. При цьому був використаний чудовий чорнолаковий посуд другої половини IV ст. до н.е., який потім був кинутий дном догори. За відсутністю інших дже

рел політичної ситуації в Ольвії цього часу можна припустити, що обидві ями були свідченням подій, пов'язаних з облогою міста Зопіріоном.

В некрополі, що охоплював обидва миси, було розкопано 4 могили та дромос земляного склепа поховання №5, що буде повністю відкрито в наступному сезоні. Серед них особливо цікавий інтерес являє поховання №3 в земляному склепі. Він знаходився на мисі №2 і являв собою велику склепінчасту камеру з невеликою вхідною ямою замість дромоса (рис.2). Склеп було дощенту пограбовано ще в давнину. Він являв собою сімейну усипальницю, де було поховано не менше 9 осіб. Всі кістяки було зсунуто до задньої стіни

Рис.1. Яма з перехрещеними дротиками на дні (квадрат 17).

стілкою -невеликий свинцевий сувій – лист. Сама яма була округлої в плані, циліндричної в перетині форми. Її розміри: діаметр - 1,92 м (с-з) x 1,84 м, діаметр нижній - 2,25 (с-з) x 2,1 м, глибина - 1,5 м.

Ті речі, що входили безпосередньо до комплексу ями, без додаткового опрацювання не дають підстав для її датування. Але засип ями, що містив певну кількість уламків кераміки: чорнолакових, червонофігурних, сіро- та червоноглиняних посудин, - дає можливість припускати час цієї трагедії в межах другої половини IVст до н.е. Складається враження, що тут була братська могила загиблих під час якихось катаклізмів, причому, влаштована поспіхом, бо тіла були кинуті будь-як, навіть у скручених позах. Ця яма, звичайно, не могла існувати в межах заселеного передмістя. Очевидно, вона була влаштована на вільній території, коли житлові комплекси тут перестали існувати.

До речі, це вже не перша знахідка такого роду на західному плато Заячої балки. Так, у

грабовано ще в давнину. Він являв собою сімейну усипальницю, де було поховано не менше 9 осіб. Всі кістяки було зсунуто до задньої стіни

Рис.2. Мис 2, некрополь. Вхідна яма поховання № 3

камери, причому черепи було складено окремо. Від супровідного інвентаря лишилися лише рештки, але навіть вони дають уяву про його багатст-

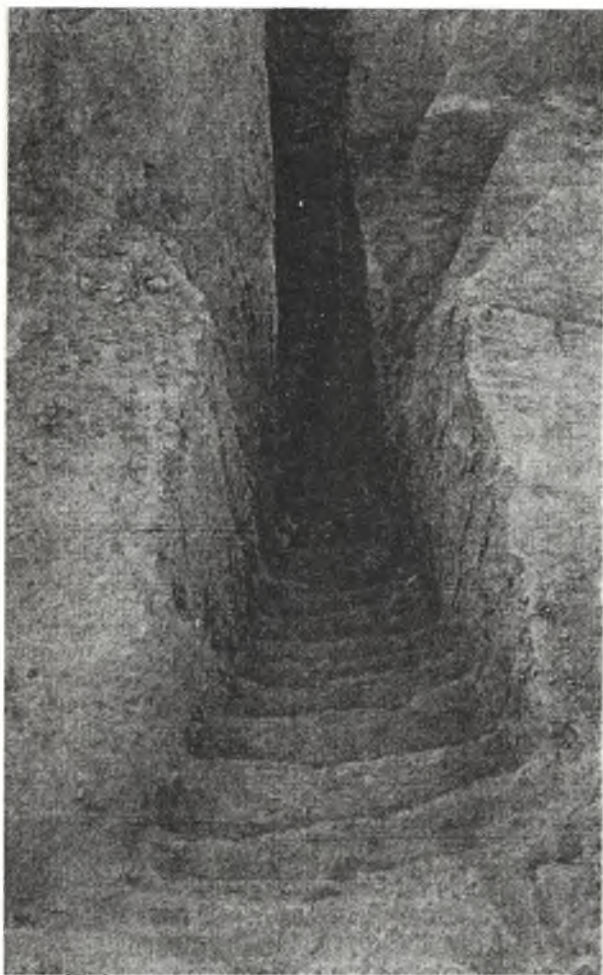

Рис. 3. Мис 1, некрополь. Дромос і вхід у камеру земляного склепу № 9.

во. Це дно червоноглиняної тонкостінної посудини типу келиха – кухля, уламки такої ж чаші з розписом червоною фарбою, бронзові вироби: фібула у вигляді жабки, каблучка з змійними голівками, 3 круглі монети, 2 цвяшки від шухлядки. З прикрас одягу збереглися мініатюрні вироби із золота: 5 розеток (частина в уламках), 13 дуже тонких пронизок у вигляді трубочок. Залізні вироби представлені ключем та уламками цвяхів від трун. Було намисто із скляної пасти біконічної та круглої форми, а також блакитний та дуже дрібний білий бісер.

Дромос земляного склепу №5 являв собою монументальну споруду. Його 11 сходинок стрімко спускались до склепінчастої камери (рис. 3). Перед порогом камери були знайдені рештки супровідного інвентаря: уламок бронзової фібули, дзвіночка на дроті, намисто, а також фрагменти залізних цвяхів від трун та людських кісток.

У зв'язку із закінченням сезону і великим обсягом робіт для завершення дослідження склепу повне розкриття його залишено на майбутнє. Цей об'єкт було законсервовано – засипано камінням закладу та землею.

ЛИТЕРАТУРА

Козуб Ю.И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии//АО 1974 года. Москва, 1975

ПОРАДА ДНЯ. Питання: *Що робити при несподіванному відкритті археологічних об'єктів?*

Відповідь: *Порадити, оскільки Україна збагачується новою пам'ткою, і діяти відповідно до статті 36 Закону України „Про охорону культурної спадщини”.*

Стаття 36:

1.Якщо під час проведення будь-яких земляних робіт виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їхнє подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування, на території якого проводяться земляні роботи.

2.Земляні роботи можуть бути відновлені лише згідно з письмовим дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини після завершення археологічних досліджень відповідної території” [Культурна спадщина України..., 2002, 33].

Статтею 37 цього ж закону врегульовано і питання захисту об'єктів культурної спадщини

Більш докладно - сторінки 339-345 цього видання

Колода В.В.*Харьковский государственный педагогический университет***Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине**

Колода В.В. Роботи на городищі біля селища Водяне на Харківщині. У цьому сезоні вперше розпочато стаціонарні польові археологічні дослідження городища, яке розташоване на правому березі р. Уди між селищами Водяне та Красні Поляни на Харківщині. Городище має культурні відкладення ранньої залізної доби (культура скіфського лісостепу VI – IV ст. до н.е.) та раннього середньовіччя (роменська археологічна культура середини VIII – початку XI ст. н.е.). Роботи були зосереджені на північно-східній частині пам'ятки, де було виявлено кілька житлових та господарчих комплексів, серед яких на особливу увагу заслуговують 4 заглиблених слов'янських житла. В більшості випадків їх стіни мали вигляд дерев'яного зрубу. Серед опалювальних пристроїв слід відзначити наявність склепінчастих печей на глиняних останцях, каміну та підковоподібної в плані печі. Супутні знахідки не залишають сумніву про роменську культурну належність як внутрішнього валу, так і тієї частини поселення, що знаходилася під його захистом.

Koloda V.V. Works on the hillfort near Vodyanoje in Kharkov region. In this season there was began (for the first time) stationary field archeological researching of the hillfort, which is situated on the right bank of the Udy river between two villages Vodyanoje and Krasnyje Polyany in Kharkov region. The hillfort has cultural secessions of the Early Iron Age (Scythian forest-steppe culture – VI-IV B.C.) and the Early Middle Ages (the Romny archeological culture – the mid. VIII – the begin XI A.D.). Our working was focused on the northern-eastern part of the site. Where we revealed some dwelling and household complexes. Among them 4 deepened Slavonic dwellings need our attention. In the majority of cases their walls looked like a frame made of logs. Among heating construction we have to notice existence of vaulted ovens on clay remnants, a fire-place and the oven which is similar to horseshoe in the plan. With the help of attendant founds it's no doubt that such things like existence of the inner bank and the part of the settlement. Which is under its protection, belong to the Romny archeological culture.

В сезоне 2002 г. Средневековая экспедиция Харьковского госпедуниверситета приступила к стационарным исследованиям городища, расположенного на одном из господствующих мысов, что возвышается на 50 м над поймой правого берега р. Уды, между сёлами Водяное и Красные Поляны Змиевского района Харьковской области в урочище Холодный Яр. Причины, побудившие к неотложным исследованиям (кроме научного интереса), кроются в том, что в последние 2 – 3 года участились несанкционированные повреждения поверхности данного памятника с целью извлечения металлических изделий при помощи металлодетекторов. Некоторые из артефактов поступили на хранение в фонды Научно-исследовательской археологической лаборатории ХГПУ (рис. 1, 2, 5, 6, 8 – 12), отдельные находки передавались для зарисовки (рис. 1, 1, 3, 4, 7).

В конце 20^х – начале 30^х годов XX в. М. Фукс описал городище в общих чертах [Фукс, 1930, 104] и включил в сводку скифских городищ Харьковщины. В 1948 г. городище посетил И.И. Ляпушкин и провёл шурфовку внутреннего вала, верно определив его средневековое происхождение [Ляпушкин, 1948, 10]. Через год (1950) осмотр памятника осуществила экспедиция Б.А. Рыбакова. В течение следующих двух сезонов небольшие по объёму работы проведены экспедицией под руководством Б.А. Шрамко: снят план, сделаны шурфы на внешнем и внутреннем дворах городища, а также на оборонительных линиях;

изучена одна из ям-западин внутреннего двора, которая оказалась роменским жилищем [Шрамко, 1951, 21-28; 1952, 8-9]. Эти исследования позволили выяснить, что максимальная площадь городища (2,54 га), ограниченная внешним валом, относится к раннему железному веку. В роменское время (середина VIII – рубеж X-XI вв.) была заселена лишь северо-восточная оконечность мыса, которая ограничивалась вновь построенным (внутренним) валом.

В настоящее время часть мыса (около 1,5 га) находится под лесом, в том числе и вся средневековая часть городища. Юго-западный участок сейчас не распахивается, однако его многолетнее сельскохозяйственное использование привело практически к уничтожению внешнего (скифского) вала. На внешней поверхности роменской части городища во множестве обнаружены неглубокие (до 20 см) повреждения дернового слоя.

Работы этого года были сосредоточены в пределах малого (внутреннего) двора городища. Раскоп № 1 (площадью около 1100 м²) был заложен в его западной части. Небольшие работы были проведены и на валу.

В пределах основного раскопа удалось выявить и исследовать несколько интересных объектов, среди которых - 4 заглиблених жилища, 2 погребка, 1 хозяйственная яма и ещё одна постройка неясного назначения. Судя по обнаруженным в них находкам, все они относятся к древностям роменской археологической культуры. Большинство комплексов совпадали с ямами-западинами, которые были описаны

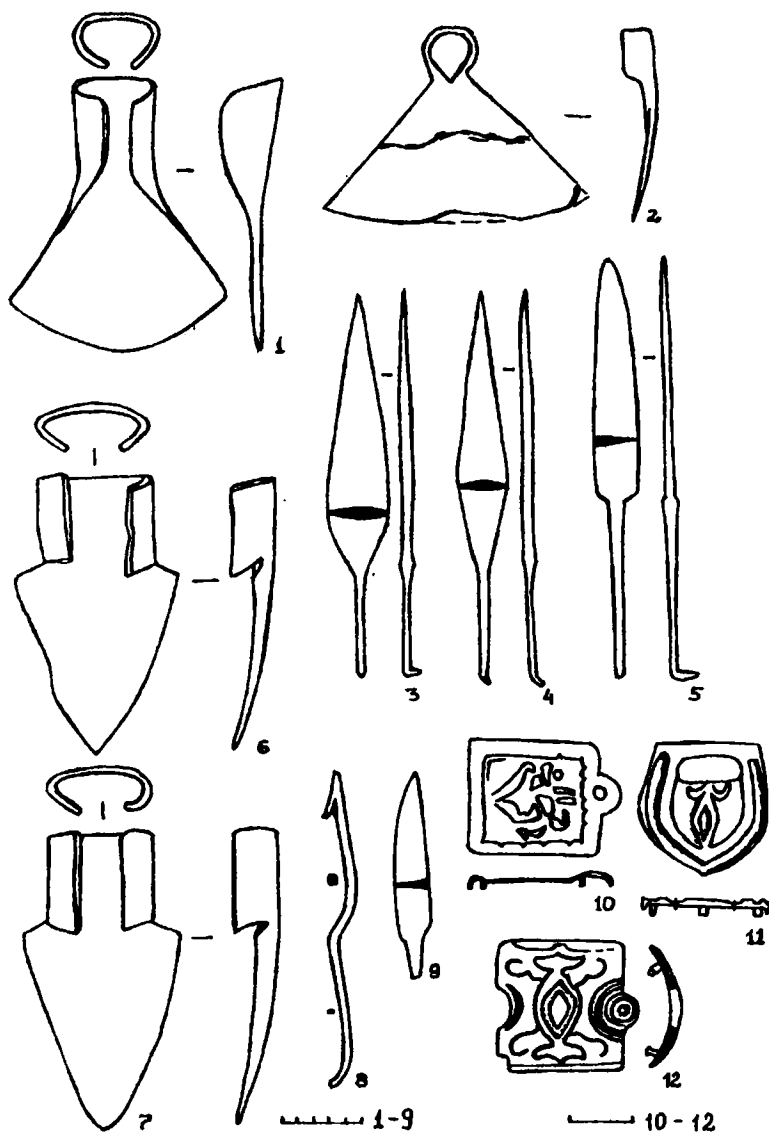

Рис. 1. Находки на городище Водяное.
1-9- железо, 10- бронза с позолотой, 11- бронза, 12- серебро

1.40 м.

Близ южной стены на остальце обнаружено скопление перепеченной печины диаметром 0.40 x 0.45 м, которая залегала от уровня - 0.90 м до -1.20 м. Среди пережжённых кусков различного размера и толщины (0.03 - 0.05 м) встречались куски рваного камня и фракции древесного угля, зола.

В западном углу помещения обнаружены остатки подковообразной в плане глинобитной печи, которая своим устьем была ориентирована на ЮВ. Отопительное устройство сохранилось лишь частично. Значительный монолит печи (0.70 x 0.30-0.35 м) выявлен вдоль ЮЗ стены жилища. Её под залегал на пропеченном глиняном останце на глубине 1.20 м. Толщина пода неодинакова: от 0.02 - 0.03 м в центре до 0.10-0.12 м по краям. Толщина стенок свода в нижней части - около 0.10 м. В месте соединения стенок и пода прослеживаются явные следы заглаживания пальцами. В печи найдено много угля, золы, печной крошки.

ещё М. Фуксом. Однако два из них (ямы № 1 и № 2) не имели видимых на поверхности признаков. Дополнительный интерес к двум названным комплексам вызывает ещё и то обстоятельство, что один из них (жилище) был перекрыт более поздним погребком (рис. 2).

Жилище (яма № 2), плоское дно которого выявлено на глубине 1.6 м от уровня современной поверхности, имело несколько вытянутые пропорции и было ориентировано углами по сторонам горизонта. Его длина по линии СЗ-ЮВ составляет 4.70 м, ширина в СВ части - 3.05 м, а в ЮЗ - 2 м. По всему периметру жилища прослеживались полочки шириной 0.70 м (СВ стена), 0.80 - 1 м (ЮВ стена) и 0.60 м (ЮЗ стена). В западном углу чётких границ полочки проследить не удалось ввиду её сильной разрушенности. Уровень залегания полочек-останцев различен: от глубины 1 м до

сверху вниз вдоль стен прослеживались остатки сгоревших брёвен диаметром 0.10-0.15 м. Песок и чернозём вокруг них были значительно прокалены. Местами наблюдается значительная спечённость (до монолита). Горелые брёвна располагались параллельно стенкам котлована. Особенно это заметно близ дна. Пол был покрыт древесным углём, кусками не до конца прогоревших брёвен. Во многих местах он был пропечен докрасна.

Всё свидетельствует о том, что яма № 2 - это сгоревшее жилище со срубной конструкцией стен. Подтверждением этому служат остатки сгоревшего и упавшего перекрытия, которое прослеживается по внешней бровке комплекса № 1, что перерезает жилище практически по продольной оси (рис. 2, 4).

Роменская принадлежность данного жилого

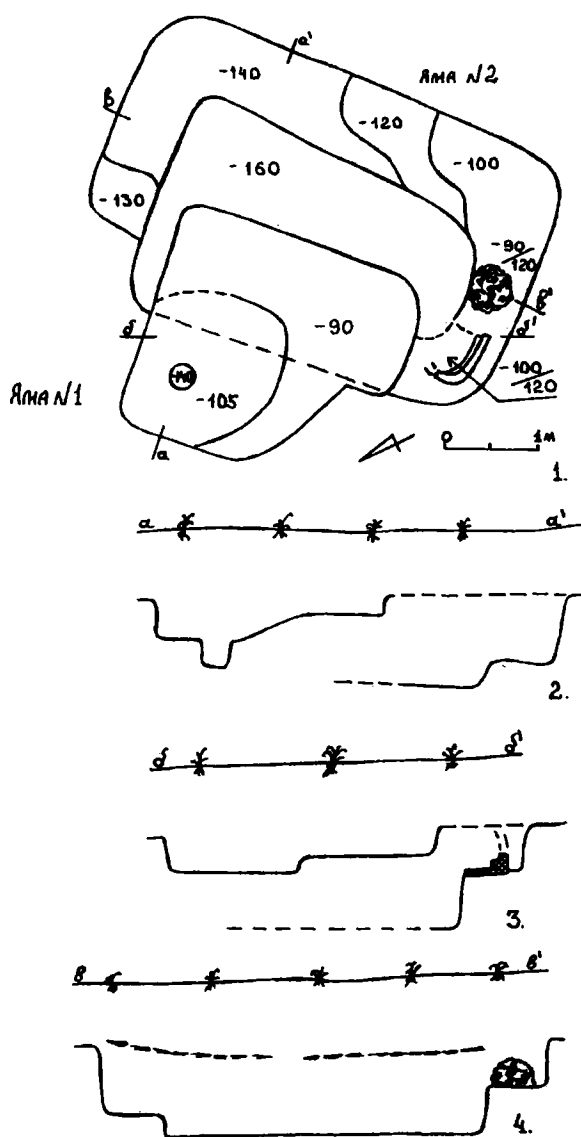

Рис.2. Городище Водяное. Жилища роменской культуры

помещения подтверждается находками неполного развала грубошамотированного сосуда с отпечатками верёвочного штампа по плечу и отогнутому краю венчика.

Поверх заброшенного и снивелированного котлована жилища в тот же роменский период была сооружена другая постройка хозяйственного назначения – яма № 1 (рис.2). Её форма в плане приближалась к прямоугольнику, ориентированному по сторонам света. Вход располагался с южной стороны. Длина СВ стены – 2.40 м, ЮВ – 2.20 м, СЗ – 1.40 м. Эти стены сопрягались под прямым углом с небольшим закруглением. В южном углу определялся небольшой входной коридор шириной 1.25 – 1.30 м с сильно закруглёнными углами. Уровень пола определялся на глубине

0.90 м. В северной части выявлено небольшое овальное в плане углубление (на 0.15 м ниже основного уровня пола). Его горизонтальные размеры – 1.90 x 1.60 м. С восточной стороны от пола сооружения к полу углубления переход был плавный, покатый, а с южной и западной сторон стены углубления – отвесные. В 0.60 м от северного угла постройки прослежена столбовая ямка диаметром 0.25 м и общей глубиной 1.40 м.

В чернозёмном заполнении данной постройки обнаружены мелкие фракции древесного угля, золы и единичные фрагменты лепной шамотированной роменской керамики. Следует отметить, что некоторые из них относятся к тому же неполному развалу сосуда, который обнаружен в первоначальной постройке на этом месте (переотложенный материал из ранее описанного жилища).

Таким образом, поверх роменского заглублённого жилища нами выявлена небольшая заглублённая хозяйственная постройка (погребок?) с асимметричным шатровым перекрытием.

Кроме вышеописанного жилища у двух других также прослеживались следы использования срубной конструкции стен, а ещё одно имело каркасно-столбовые стены. Наряду с упомянутой здесь подковообразной печью в одном из жилищ обнаружен камин в подбое, в двух других – сводчатые печи на глиняных останцах (причём в одном случае – на искусственно созданном).

Раскоп был весьма насыщен роменскими находками. Среди них следует выделить, прежде всего, металлические: нож, несколько проколов, крючок (все из железа), перстень и обломок пластины из бронзы. Находки из камня представлены фрагментами тёрочников и зернотёрок, обломками точильных камней. Наибольшее число роменских артефактов представлено керамическим материалом. В пределах раскопа найдено более 10 развалов от кухонных горшков различной сохранности и один целый. Следует обратить внимание на редкие фрагменты гончарной роменской керамики, салтовских амфор и столовых сосудов, а также на обломки от сосудов, сделанных как в северянских, так и в салтовских традициях. Отдельную группу находок составляют части оленьих рогов со следами распиливания, раскалывания и обрубки.

В пределах раскопа обнаружено некоторое количество находок раннего железного века, которые, однако, не образуют самостоятельного культурного слоя на этом участке памятника. Все они относятся к кругу древностей скифской лесостепи: пряслица, одна проколка, а также керамика. Все скифские артефакты выявлены при работах на глубине 60 – 80 см.

Исследования внутреннего (малого) вала показали, что он насыпан поверх роменского культурного слоя. Таким образом, выяснилось, что в середине VIII в. данное поселение возникает сначала под защитой бывшего скифского вала и лишь затем сооружается новый (роменский) вал.

Кроме того, благодаря группе учащихся из СШ № 74 г. Харькова (руководитель – учитель истории Кудлай Людмила Константиновна) в районе села Красные Поляны были открыты три новых селища с культурными отложениями различных эпох (от бронзового века до раннего средневековья).

Колода В.В.

Харьковский государственный педагогический университет

Работы на средневековых памятниках в с. Городное

Колода В.В. Роботи на середньовічних пам'ятках в с. Городне. Стаття знайомить із результатами рятувних робіт на ранньосередньовічному комплексі, що розташований на південних околицях селища Городне Краснокутського району Харківської обл. Пам'ятка має культурні шари, які відносяться до часів роменської археологічної культури (сер. VIII – X ст.), Київської Русі (XI – XIII ст.) та нового часу (XVII – XVIII ст.). Пам'ятка є дуже перспективною для дослідження в плані вивчення слов'яно-руських старожитностей, а також пізнього середньовіччя.

Koloda V. V. Working at the medieval archeological complex in Gorodnoje village. The paper introduces the results of rescue working at the early medieval archeological complex, which is situated in the southern part of Gorodnoje village in Krasnokutskij district, Kharkov's region. This complex has stratum of different ages, for instance, Romny archeological culture (the mid. VIII – X cent.), Kievan Rus (XI – XIII cent.) and New Time (XVII – XVIII cent.). The complex is very perspective for researcng Slavic-Rus antiquities and the Late Middle Ages' ones.

В последние годы в фонды Научно-исследовательской археологической лаборатории (НИАЛ) Харьковского госпедуниверситета поступил ряд железных вещей периода Киевской Руси из с. Городное Краснокутского р-она Харьковской обл. Среди них необходимо отметить три кресала (рис. 1, 1 – 3) и ключ от замка (рис. 1, 4). Особое внимание обращает на себя симметричный наральник (рис. 1, 5). Он не имеет следов сработанности и даже использования по назначению. Ни одно из его лезвий не расклевано и не имеет заточки. Создается впечатление, что этот предмет находился ещё в стадии изготовления, по крайней мере, он не прошёл окончательной доводки.

Рис. 1. Железные изделия, поступившие в НИАЛ ХГПУ

Было решено провести осмотр археологических объектов указанного населённого пункта. Он показал наличие значительного количества несанкционированных шурфов как на селище, так и на городище, что послужило причиной организации спасательных работ.

Наряду с этим были предприняты попытки

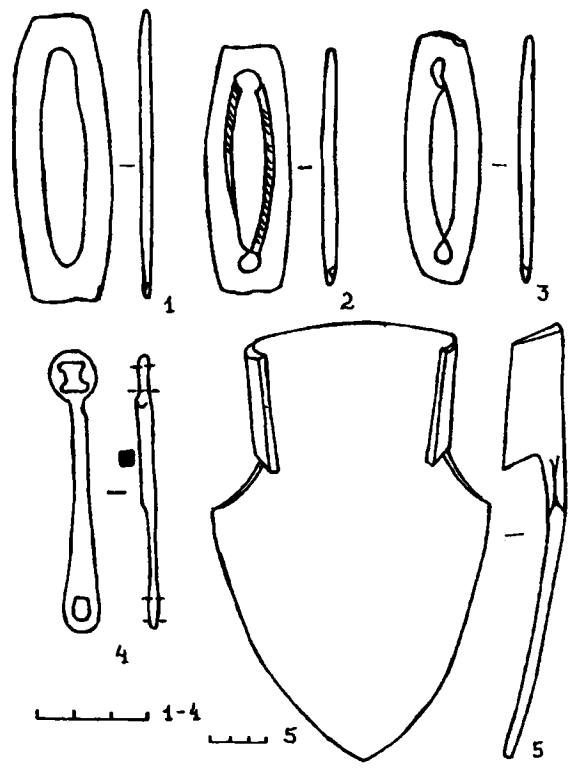
ЛИТЕРАТУРА

Ляпушкин И.И. Отчёт о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР // НА ІА НАНУ, 1948/23.

Фукс М. Про городища скітської доби на Харківщині // Записки ВУАК. Київ, 1930. Т. I.

Шрамко Б.А. Отчёт о работе Северо-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 году // НА ІА НАНУ, 1951/20.

Шрамко Б.А. Отчёт об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А.М. Горького в 1952 году // НА ІА НАНУ, 1952/24.

поиска среди коллекционеров вещей из этого археологического комплекса. Некоторые из них удалось прорисовать. Из этой группы предметов следует выделить ряд древнерусских целых металлических изделий, собранных на городище (рис. 2). Среди них следует отметить бронзовые: крестик (рис. 2, 1), полу пуговицу с проволочной петелькой (рис. 2, 2) и две литые пуговицы, одна из которых была с необработанным литейным швом (рис. 2, 4, 5), а также обломок декоративного гвоздя (рис. 2, 3). Из железных предметов необходимо выделить рыболовный крючок (рис. 2, 7) и изделие, напоминающее по форме современную блесну (рис. 2, 6). Среди артефактов нового времени с городища имелись свинцовые литые пули и бронзовый (медный?) шведский солид королевы Кристины 1646 (1645) года.

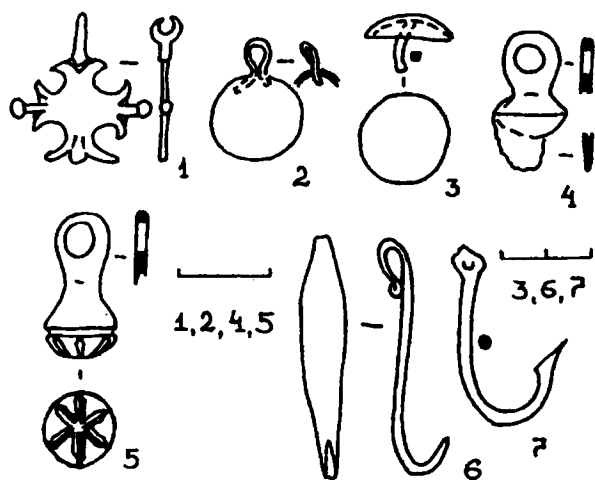

Рис.2. Вещи с городища Городное.

Всё вышеназванное ускорило проведение спасательных работ.

Древнерусский комплекс, состоящий из городища, обширного селища и курганного могильника, расположен на южной окраине села близ впадения р. Мерла в р. Мерчик. В 1973 – 1976 гг. здесь проводила исследования экспедиция Донецкого госуниверситета (руководитель А.А. Моруженко). Материалы этих исследований до сего дня не опубликованы. Наши работы 2002 г. не имели масштабного характера, а были посвящены, главным образом, доследованию грабительских шурфов и увязыванию их в единую исследованную площадь.

Площадь раскопа на городище составила 39 м². Культурный слой начинался сразу от дневной поверхности и составлял 0.20 – 0.40 м. Он содержит артефакты времён Киевской Руси (XI – XIII в.) и нового времени (вторая половина XIII – XVIII вв.). К первому из указанных периодов относится единственная выявленная в площади раскопа неглубокая (до -0.50 м)

хозяйственная яма; ко второму – скопление керамики с открытым очагом.

Из материалов городища следует особо отметить примерно равное число артефактов периода Киевской Руси и нового времени. В первой группе находок выделяются два железных наконечника стрел (рис. 2, 1, 2), а также фрагменты гончарных сосудов с характерным графическим орнаментом. В группе находок нового времени наряду с фрагментами раскрашенной тонкостенной керамики и обломков кафеля выявлены обломки кованых железных гвоздей, свинцовые пули. Керамика роменской культуры практически отсутствовала.

На селище также был заложен раскоп, который перекрывал два грабительских шурфа. Он располагался в 50 м к западу от раскопа А.А. Моруженко. Общая исследованная площадь здесь составила 45 м².

Грунт в раскопе носил следы сильной переотложенности. Практически по всей глубине культурных отложений встречались артефакты четырёх эпох: роменская культура (VIII – X вв.), Киевская Русь (XI – XIII вв.), новое время (вторая половина XVII – XIX вв.), новейшее время (XX в.). В верхних 0.40 – 0.60 м выявлены преимущественно находки нового времени (фрагменты кафельной плитки, гончарная керамика, кованые гвозди). На уровне 0.60 – 0.80 м встречалась, главным образом, гончарная керамика Киевской Руси (XI – XIII вв.), которая в верхних слоях представлена единичными экземплярами. Наряду с фрагментами древнерусской посуды на этом же уровне обнаружено значительное количество чернометаллургического тяжёлого шлака, кусков болотной руды и мелких кусочков кричного железа. Начиная с уровня - 0.80 м и вниз (до глубины 1.20 м) возрастает число фрагментов лепной керамики роменской культуры с соответствующей орнаментацией в виде отпечатков зубчатого штампа.

Среди особых находок различных эпох необходимо отметить ряд артефактов славяно-русского времени: десяток ножей различной степени сохранности, игла (рис. 3, 3), черешковые наконечники стрел (рис. 3, 4, 5), обломок рыболовного крючка (рис. 3, 6), нож-ложкорез (рис. 3, 7) и булава (рис. 3, 8) – всё из железа. К этому же культурному кругу древностей относятся перстенёк и пуговка из бронзы (рис. 3, 12, 14), а также миниатюрная серебряная пряжка (рис. 3, 13) и амулет из клыка животного (рис. 3, 11). Все вышеназванные предметы имеют твёрдые аналогии на других славяно-русских памятниках. Кроме того, в подвёмном материале найдено бронзовое височное колечко (рис. 3, 10), изготовленное из круглого в сечении прута. Подобные украшения в изобилии

найдені А.А. Моруженко при розкопках древнерусського могильника на цьому комплексі.

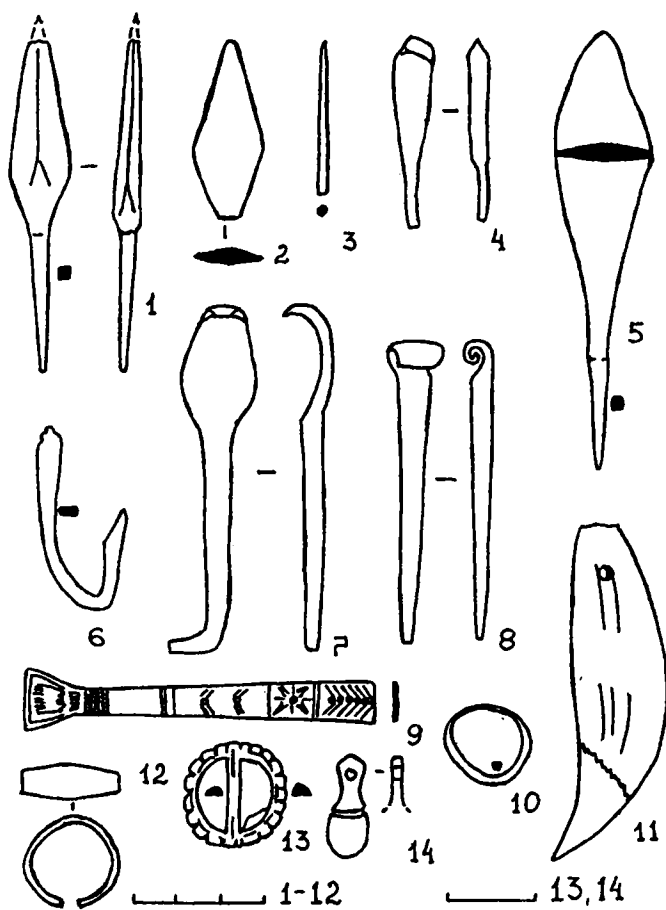

Рис.3. Городное. Знахідки з розкопок 2002 г.
1-8 – залізо, 9,10,12,13-бронза, 11- кістка, 14- срібло

Новий час представлений значительним кількістю (около 20) кованих чотирихвонних гвондей з оригінальними восьмихвонними шлямками, що також має аналогії в матеріалах предыдущого дослідувача. К цьому же часу слід віднести і обломок мідного браслета со штампованим орнаментом (рис. 3, 9).

Незначительна площа і відсутність господарственно-жильових комплексів не дають можливості визначити стратиграфію більш чітко. Однак, уже зараз зрозуміло, що територія селища була заселена ще в роменське час. По мірі посилення зв'язей з Подніпров'ям в ранній державний період традиції більш високої матеріальної культури досягли і цього краю. Збережене тут населення вошло в склад Київської Русі. В цей період було створено і городище, ставше одним з (якщо не самим) юго-східними форпостами Древнерусського державства перед степем.

Новий населення приходить сюди в середині XVII в. в зв'язі з русско-українським заселенням Слобожанщини. Розвідки показали, що в околицях села, в багатьох балках правого берега рр. Мерли і Мжи практично всюди виявлені знахідки кераміки XVII – XVIII вв., що свідчить про первісно хуторському характері заселення території. Один з таких хуторків, можливо, і був оснований на бывшій селищі. Відзначимо, що до сьогодні через територію древнього поселення проходить стара дорога на один з сучасних хуторів.

Осмотр могильника, який розкопаний в 1 км к сіворо-сходу від городища, на краю плато правого берега р. Мерли, біля хутора Могилки, засвідчував практично повну нівеліровку курганів славяно-руського часу. Їх можна виділити лише по скопленням кераміки на пашні. Те, що збереглися в лісі, мають явні сліди проникнення.

Незначительні по об'єму роботи, проведені на ранньосередньовікових об'єктах у с. Городное на Харківщині, показали перспективність їх вивчення в рамках досліджень по славяно-руській або «казацько-слобожанській» тематикі.

З точки зору редакції АБУ, система охорони пам'яток археологічної спадщини в Україні не поліпшується, а, навпаки, м'яко кажучи, погіршується. По-перше, розграбованих пам'яток стало більше (сумну статистику дивись майже в кожній статті даного щорічника: ми просили наших авторів вказувати на факти археологічного розбою). По-друге, переможно спрацював механізм відомчого дублювання функцій, розвитку паралелізму у роботі. Наслідки швидко з'явилися: у вік інформаційних технологій виконавцю археологічних робіт, відрядженому з області, потрібно оформити у два-три рази більше папірців, ніж у ті роки, які вважалися розгулом застою. ПОДІЯ 2003 РОКУ: Інститут археології відправив клопотання до Міністерства культури та мистецтва на Дозволи для першої групи співробітників 11 лютого 2003 одержав перший Дозвіл 24 березня того ж року. Темни вражають...

Колода В.В.

Харьковский государственный педагогический университет

Каменный объект из с. Верхняя Писаревка на Харьковщине

Колода В.В. Кам'яний об'єкт з с. Верхня Писарівка на Харківщині. Восени 2002 р. в межах невеликого за площею розкопу в с. Верхня Писарівка досліджено камінь, що має явні сліди штучної обробки. Форма каменю, малюнок на зовнішній поверхні, факт його штучного принесення на дану територію, а також деякі міркування щодо загальної культурно-історичної ситуації в означеному мікрорегіоні дають можливість висунути робочу гіпотезу: перед нами рештки святилища чи якоїсь іншої пам'ятки суспільного значення салтово-маяцької археологічної культури.

Koloda V.V. The stone object at Verhnaja Pisarevka village in Kharkov region. In the autumn, 2002, there was researched a stone with the evident traces of artificial treatment within the small-area excavations. The shape of the stone, the drawing on the outer surface, the fact that it was brought to this territory and also some ideas about general cultural-historical situation in the mentioned micro region give us the opportunity to bring forward the hypothesis: we have the remains of a sanctuary or another object of social importance of Saltovo-Mayatsk archeological culture.

Летом 2002 г. от краеведов В. Лейко и А. Пасичниченко была получена информация о том, что на одной из усадеб с. Верхняя Писаревка Волчанского р-на Харьковской обл. находится большой камень со следами обработки. Осенью этого же года совместно с вышеуказанными краеведами и В. Бородулиным был произведён осмотр объекта. Действительно, по указанному адресу, вблизи хозяйственных построек, находился камень круглой в плане формы с явными следами обработки. Для осмотра была доступна лишь верхняя часть, возвышающаяся на 10 – 20 см над поверхностью. От хозяина землевладения было получено разрешение на исследование камня и прилегающей территории.

В сентябре этого года группа студентов Харьковского госпедуниверситета под руководством автора провела раскопки объекта.

Сам памятник расположен приблизительно в 0,7 км к югу от с. Верхняя Писаревка на высоком песчаном мысу первой надпойменной террасы левого берега Северского Донца в болотистой дельте р. Польная (рис. 1). Исследованию была подвергнута территория 15 м² (раскоп 5 x 3 м был максимально возможен в условиях данного хозяйства). Перепад высот от северного угла раскопа к южному составлял 0.30 м. Стратиграфия участка представляется следующей: верхние 0.20 м содержат современные мусорные остатки; далее, до глубины 0.40 – 0.50 м прослежен культурный слой нового времени (XVIII – XIX ст.). Последний горизонт представлен фрагментами расписной керамики, обломком глиняного грузила, патинированными обломками стекла йодистого цвета, коваными гвоздями. Ниже указанного уровня сохранилось около 0.10 м погребённого чернозёма, а далее, практически без промежуточного слоя, шёл жёлто-оранжевый песок, не тронутый хозяйственной деятельностью (рис. 2). Попутно отметим, что

Рис. 1. Ситуаційний план розташування об'єкта.

на возделываемых участках сада и огорода также встречались разрозненные артефакты нового времени.

На глубине 0.50 – 0.60 м вблизи камня было найдено 5 фрагментов тяжёлого чернометаллургического шлака, 3 куски кричного железа и несколько кусков болотной руды, а также 1 фрагмент стенки гончарного сосуда салтовской археологической культуры. Здесь же часто встречались мелкие фракции древесного угля. Зачистка, производившаяся на уровне - 0.30 – 0.60 м (с учётом склона дневной поверхности), позволила выявить 2 округлых в плане пятна, которые хорошо прослеживались чёрным

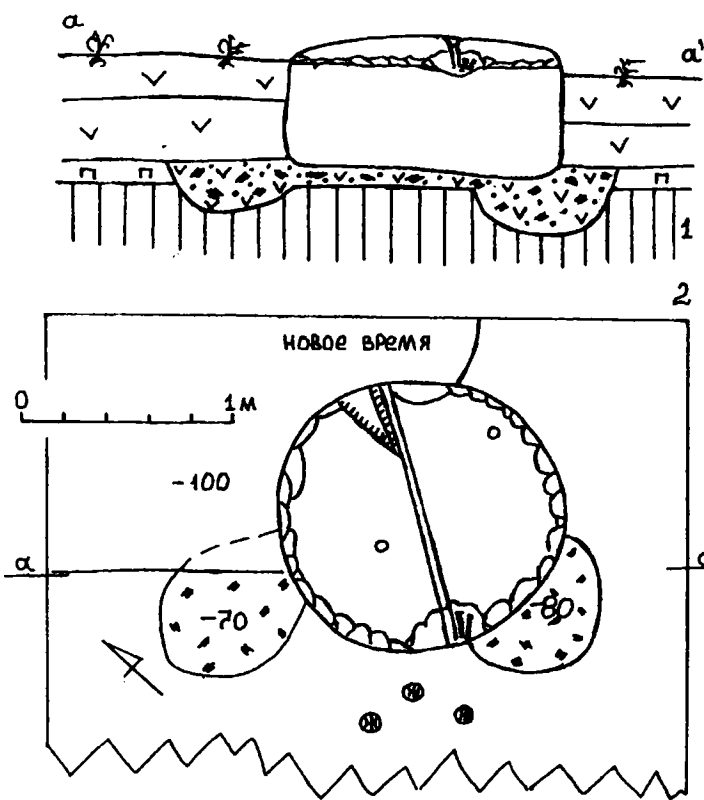

Рис.2. Каменный объект у с. Верхняя Писаревка

заполнением (смесь супеси с золой и мелкими фракциями древесного угля) на фоне рыжего материкового песка (рис. 2). В 1.50 м к югу от камня зафиксирована ямка с современным мусорным заполнением (оконное стекло, проволока и тому подобное). Северный угол раскопа занимал угол какой-то ямы, которая по своему заполнению может быть отнесена к XVIII – XIX ст. В заполнении ямок, расположенных вплотную к камню, никаких дополнительных артефактов не выявлено. Расчистка позволила определить, что дно у них было вогнутым и располагалось на глубине 0.70 м и 0.80 м.

Продолжение работ позволило выяснить, что под камнем прослеживается 0.05 – 0.10 м супеси, смешанной с древесным углем и золой (как и в прилегающих ямках). При помощи небольшого подкопа из-под камня удалось извлечь часть грунта, в котором выявлен железный шлак и 2 мелких фрагмента средневековых амфор.

Сам камень имел явные следы обработки (рис.2). Объект изготовлен из кварцита. Он имел правильную цилиндрическую форму с вертикальными стенками, которые несут явные следы обработки долотом. Высота камня – 60 см, а диаметр – 125 – 130 см. Нижняя грань была практически ровной. По всему периметру

верхней грани каменного цилиндра была снята фаска, на которой в двух местах прослеживались следы работы узколезвийным долотом. Верхняя («дневная») поверхность камня имела небольшую, искусственно сделанную выпуклость от краёв к центру. Через неё, практически точно по диаметру в направлении СВ – ЮЗ, располагался искусственно сделанный желобок треугольного профиля. Его глубина составляла 3 – 4 см, а ширина в верхней части – 2 – 4 см. Указанный желобок с ЮЗ стороны заканчивается на фаске, а с СВ имеет продолжение и на боковой грани. По обеим сторонам от него прослежено 2 небольших углубления диаметром 3 и 4 см, при глубине 2 и 4 см соответственно.

Имеющиеся данные явно не достаточны для каких-либо утверждений относительно культурно-хронологической или типологической интерпретации объекта, а без этого сложно что-либо говорить о его предназначении. Объект нуждается в тщательном комплексном анализе, тем более, что он оставлен на месте и доступен для исследования. Однако уже сейчас можно утверждать его искусственное происхождение на этом месте и целенаправленную обработку. Этот каменный объект затруднительно отнести к памятникам хозяйственного или бытового назначения.

Возможное направление поиска дают редкие находки раннесредневековой керамики вблизи камня и под ним (смотри выше), а также общая ситуация данного микрорегиона в указанный период. В настоящее время в непосредственной близости от нашего объекта выявлен ряд памятников салтовской археологической культуры (середина VIII – середина X вв.) – рис.1. К ним относятся Верхнесалтовский археологический комплекс, катакомбный могильник в с. Рубежное, ямный могильник и обширное селище в с. Металловка (Нетайловка), селища в сёлах Революционное и Верхняя Писаревка.

Исходя из вышеназванного, в качестве рабочей гипотезы считаем возможным выдвинуть тезис о том, что в дельте р. Польная на южной окраине с. В. Писаревка выявлены остатки святилища или какого-либо иного общественно значимого комплекса салтовской культуры. Мы вполне осознаём шаткость высказанной мысли, которая носит предварительный характер и нуждается в тщательной проверке. Наряду с этим, однако, считаем необходимым поделиться с научной общественностью сведениями о неординарном и во многом спорном объекте.

Крамаровский М.Г., Гукин В.Д.

Государственный Эрмитаж

Исследования нового памятника Бокаташ II

В 2001-2002 гг. Золотоордынская археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа перенесла свои исследования в предгорную местность юго-восточной округи средневекового Солхата (современный г. Старый Крым). После предварительных разведок 1999-2000 гг. экспедиция остановила свой выбор на сельском поселении Бокаташ II.

Поселение Бокаташ II - находится в предгорье хребта Карасан-Оба; в 1,4 км к юго-востоку от города Старый Крым; в 1,25 км к югу от городского водохранилища; в 200 м на северо-восток от марки государственной геодезической сети под №3768. С востока археологический памятник ограничен глубоким оврагом Мартыг-Дере; с юга Арматлукским массивом коренного леса; с юго-запада Имеретской долиной; с севера и севера-запада оборонительной системой валов, по-видимому, более раннего (античного?) времени. Общая площадь памятника составляет около 22 тыс. м² (рис.1). Проселочная дорога (в прошлом "земская") делит его на две неравные части. Большая, северная часть памятника представляет собой в плане овальную седловину, которая до недавнего времени распахивалась. Меньшая, южная часть не распахивается, расположена на небольшом отроге, который отходит в западном направлении. Рельеф этого участка местности сильно пересечен. Частично памятник разрушен современными военно-инженерными сооружениями (капонирами), грабительскими шурфами и засажен противооползневыми кустарниковыми растениями (рис.2). На задернованной поверхности просматриваются скопления камней в виде больших прямоугольных блоков со следами обработки,

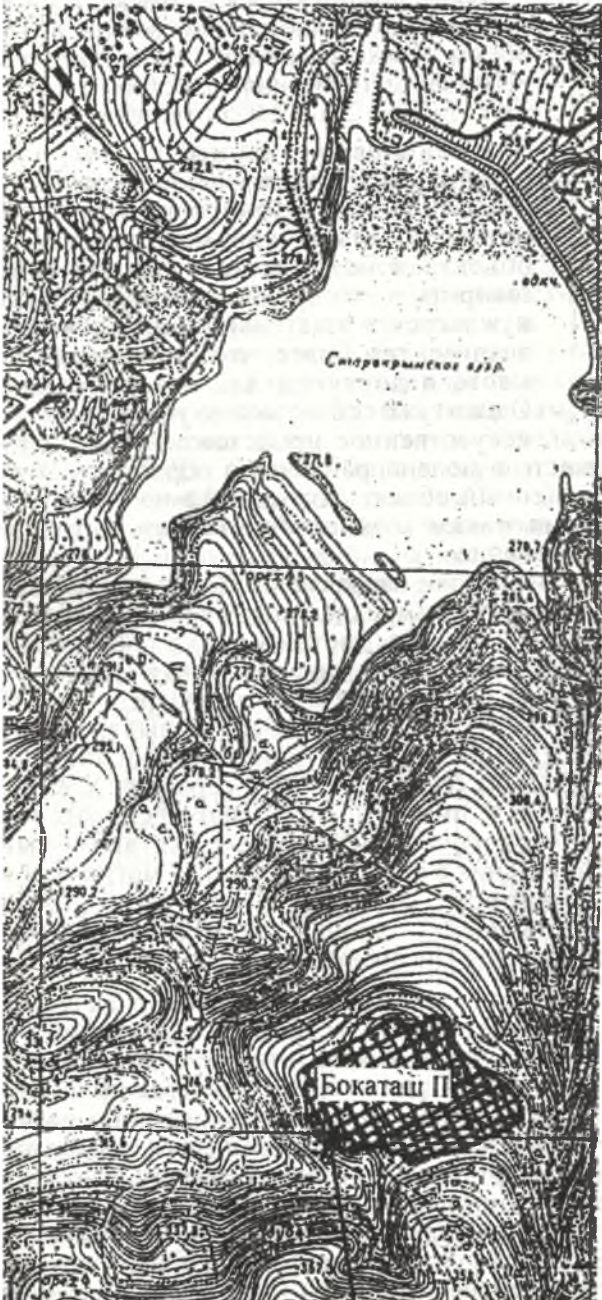

Рис.1. Карта местности

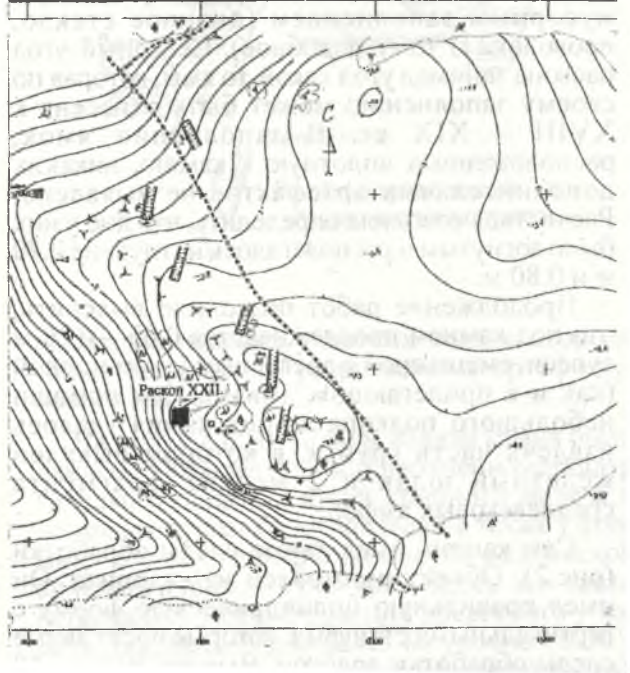

Рис.2. Схема I. План селища Бокаташ II. Система координат и высот местная, сплошные горизонталы проведены через 1 метр.

размером доходящих до 2-2,5 м; и, более мелких скоплений необработанных камней. Как выяснилось в процессе раскопок, это остатки наземных каменных сооружений.

Раскоп XXII/2001-2002 общей площадью 288 м², заложен на западной оконечности указанного отрога. Обнаружены и исследованы

Сооружение I прослеживалось в виде каменных развалов практически с уровня дневной поверхности на отметке от -1,17 до -1,77 м от репера, учитывая рельеф поверхности. В плане оно представляет собой прямоугольное строение общей площадью более 30 м² (рис. 3). Сооружение I является наземной каменной постройкой. Его фундамент состоял из

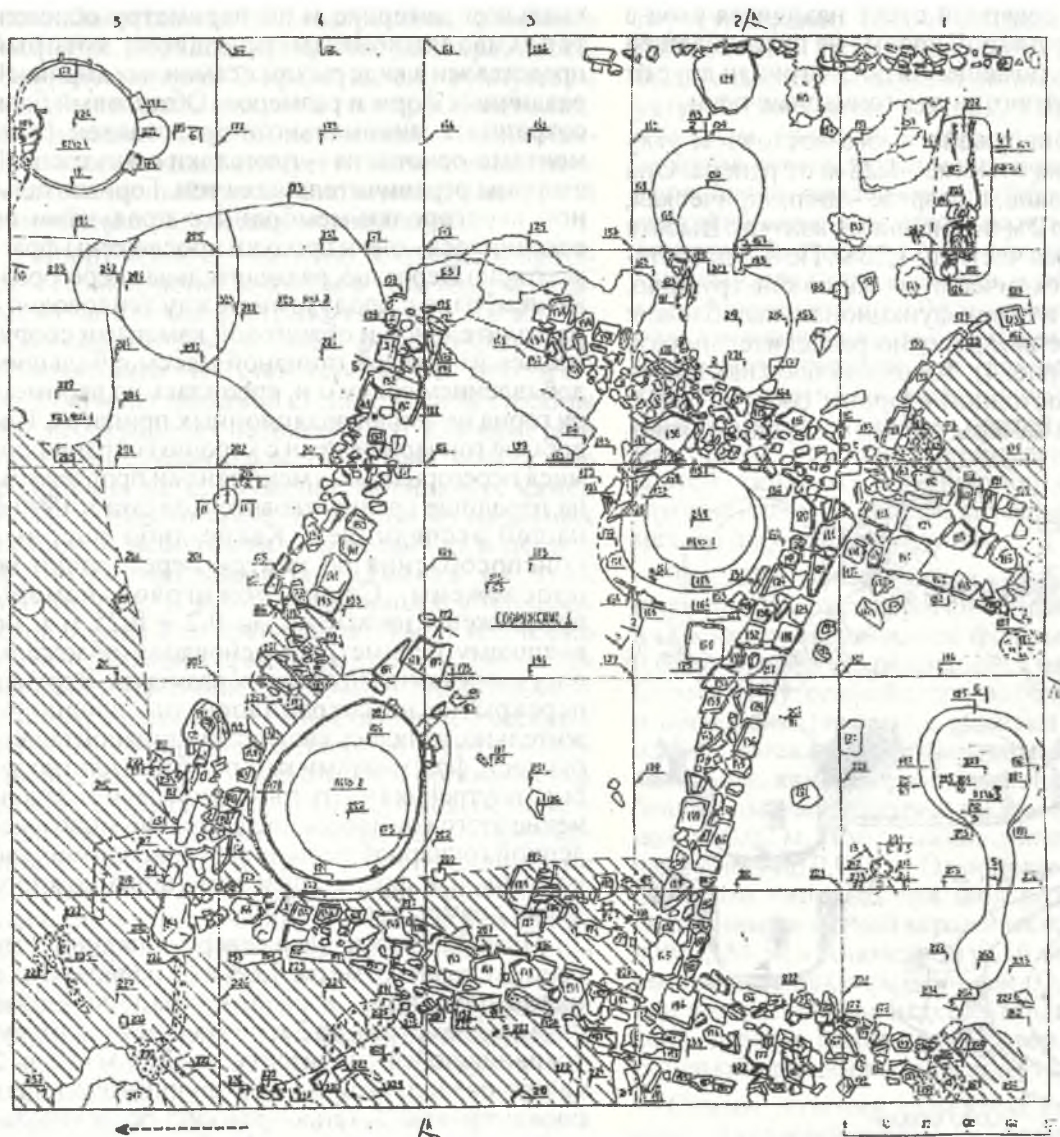

Рис.3 Раскоп XXII, план наземного сооружения I.

(полностью или частично) остатки трех наземных сооружений, семи гончарных печей, четырех хозяйственных ям, двух тандыров и двадцати двух погребений. Все сооружения относятся к эпохе развитого средневековья. На всей площади раскопа в переотложенных слоях встречалась салтоидная и, вероятно, более ранняя керамика, а также кремневый материал со следами ретуши. Следует отметить фрагмент кремневого наконечника и византийскую бронзовую монету X в. Сооружения домонгольского времени пока не обнаружены.

необработанных камней, сложенных на глиняно-грязевом растворе со значительным добавлением битой керамики и органических веществ. Высота каменных стен на момент обнаружения не превышала 0,8 м; толщина - 0,6 м. Кладка стен произведена неравномерно и адаптирована к условиям ландшафта. Основание южной стены выложено из крупных, слегка подтесанных блоков на предматериковом гравийном грунте; восточной - из более мелких камней. Одна часть восточной стены лежала на

культурном слое, вторая - на искусственно выровненной скале. Западная и северная стены располагались на выровненном и утрамбованном культурном слое более раннего времени. Стены возведены методом панцирной кладки с забутовкой середины мелкими камнями. Пол сооружения в виде утрамбованной глиняной прослойки светло-желтого цвета обнаружен на глубине -1,8 м от репера и достигал толщины до 0.15 м. В северной стене находится вход в сооружение с длиной проема не превышавшей 1,1 м. Внутри помещения по диагонали друг от друга располагаются две гончарные печи.

Печь 1 обнаружена в юго-восточном углу сооружения на отметке -1,28 м от репера. Она овальная в плане, в разрезе - цилиндрическая, диаметром до 2 м по внешнему контуру. Высота сохранившейся части до 1,20 м. Печь 1 представляет собой технически сложную конструкцию, состоящую из трех функциональных блоков: топочного, теплопроводно-разделительного и обжигового (рис. 4). Топочный блок находился с внешней восточной стороны сооружения 1; он состоял из камеры-топки, воздушно-тягово-

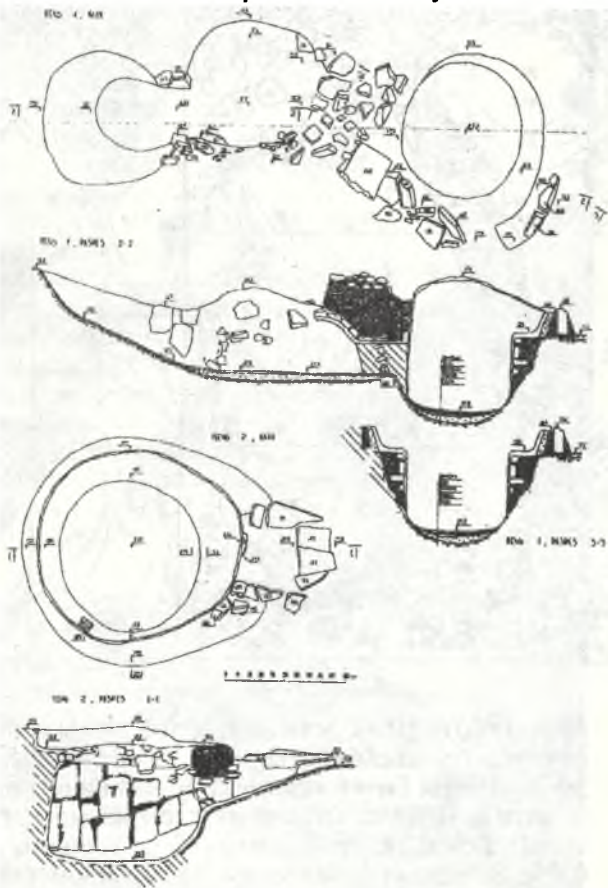

Рис.4. Гончарные печи 1 и 2, планы и разрезы

го устройства с каналом подачи горячего воздуха, который был встроен в восточную стену

сооружения в виде каменного арочного желоба-свода и соединен с тепловодно-разделительным блоком печи. Топочный блок был вырублен в скальном материке, и, по-видимому, перекрывался каменным купольным сводом (?). От топочной камеры в восточном направлении отходил воздуховод, который поднимался вверх под углом до 20° и также был вырублен в скале. Тепловодно-разделительный блок вырублен в скальном материке и по периметру обложен теплоизоляционным припасом, который представлен в виде рыхлых саманных кирпичей различных форм и размеров. Обжиговый блок сохранился минимально и представлен фрагментами основания - площадки с внутренней стороны ограничительных стен. Горизонтальной перегородки-мембраны с продухами не сохранилось - она и продухи прослежены фрагментарно. Вероятно, разделительная перегородка-мембрана с продухами между тепловодно-разделительной и обжиговой камерами сооружалась из рыхлой глиняной массы с большим добавлением соломы и, крепилась по периметру горна на теплоизоляционных припасах. Подобные гончарные печи с хорошо сохранившимися перегородками - мембранами прослежены на городище средневекового Солхата в 1990 г. нашей экспедицией. Какие-либо опорные приспособления по центру перегородки не прослежены. Стены обжиговой камеры прослежены на высоту до 0.2 - 0.25 м и по внешнему периметру в основании обложены плоскими камнями средних размеров. Верхнее перекрытие не сохранилось, но, предположительно, являлось сводчатой глиняной конструкцией, фрагментами которой была плотно забита внутренняя часть гончарной печи 1. Заполнение этого комплекса представлено многочисленной гончарной неполивной красноглиняной керамикой и фрагментом каменного ножного диска диаметром около 50 см.

Печь 2 обнаружена в северо-западном углу сооружения на отметке 1.68 м от репера. Она в плане овальной, в разрезе трапецевидной формы, диаметром до 2 м по внешнему контуру; сохранившейся на высоту до 0,95 м. Печь 2 также разделяется на три функциональных блока: топочный, теплопроводно-разделительный и обжиговый (рис. 4). Топочная камера находится в нижней части печи; с восточной стороны к ней подведено воздушно-тяговое (воздуховод) устройство в виде желоба, вырубленного в скале и обложенного плоскими камнями. Воздуховод выходил на уровень пола сооружения 1, поднимаясь вверх под углом до 20-25°. Тепловодно - разделительный блок частично вырублен в скальном материке, а частично впущен в культурный слой более раннего времени, и по периметру обложен теплоизоляционным припасом подобно горну 1. Обжиговая камера сохранилась минимально и

представлена фрагментами основания – площадкой с ограничительными стенами с внутренней стороны. Горизонтальной перегородки-мембраны с продухами не сохранилось, но прослежены следы ее крепления на теплоизоляции толщиной 0,12 – 0,15 м. Опорные приспособления также отсутствовали. Стены обжиговой камеры прослежены на высоту до 0,2 м. По внешнему периметру они в основании кое-где были закреплены плоскими камнями. Верхнее перекрытие не сохранилось. Заполнение печи 2 представлено рухнувшим сводом, многочисленной гончарной неполивной красноглиняной керамикой. Из индивидуальных находок следует отметить миниатюрный гончарный кувшин, половинку свинцовой пломбы и медный джучидский пул.

Сооружение 2, частично вскрытое в прошлом сезоне, доисследовано в этом году. Фундамент восточной стены тянулся на юг на протяжении 2 м, а затем резко обрывался. Общая длина этой стены составляет не более 4 м. Фрагмент западной стены с южной стороны входа сохранился на длину 0,5 м. Южная стена вовсе не сохранилась. Она была полностью разобрана на сооружение могильных камер более позднего времени. Камни из наземных построек использовались вторично в период функционирования могильника на этой территории. В итоге сохранившаяся площадь сооружения 2 не превышала 30 м², в плане оно прямоугольной формы. Сооружение 2 является наземной каменной постройкой. Его фундамент состоял из необработанных камней, сложенных на глиняно-грязевом растворе со значительным добавлением битой керамики и органических веществ. Судя по сохранившимся остаткам каменных стен их высота на момент обнаружения не превышала 0,8 – 1,0 м; толщина не превышала 0,6 м. Кладка стен произведена неравномерно и адаптирована к условиям ландшафта. Основание восточной стены выложено из крупных блоков слегка подтесанных камней на предматериковом гравийном грунте. Сооружение 2 и сооружение 1 конструктивно связаны единой восточной стеной. Южная стена сооружения 1 является перегородкой и, соответственно, северной стеной сооружения 2. Фрагмент западной стены с северной стороны от входа сооружения 2 пристроен без связи к юго-западному углу сооружения 1. Следует отметить, что этот фрагмент стены выложен в елочку (домонгольская традиция кладки), однако, есть основания полагать, что эта стена построена в золотоордынское время. Интерьер сооружения 2 неоднозначен. В нем прослежены разновременные объекты и неоднократные следы перестроек. Примерно по центру сооружения находится печь 3.

Печь 3 обнаружена на участке Б2 с отметкой -1,82 м от репера. Она в плане овальной и в разрезе цилиндрической формы с одной укороченной стеной из-за рельефа, диаметром более 1,2 м по внешнему контуру; высота сохранившейся части до 1,03 м. Печь 3 состояла из трех функциональных блоков. Сохранились топочный и теплопроводно-разделительный; обжиговой блок уничтожен позднейшими перестройками. Топочный блок находился в нижней части горна; с западной стороны к нему было подведено воздушно-тяговое (воздуховод) устройство в виде желоба, вырубленного в плотном гравийном грунте. Воздуховод выходил наверх, поднимаясь под углом до 15°. Тепловодно - разделительный блок вырублен в гравийно-скальном материке и по периметру с внутренней стороны стен обложен плоскими камнями средних размеров и обмазан слоем глины толщиной до 0,04 м, который выполнял роль теплоизоляции печи. Опорные приспособления отсутствовали. Заполнение печи 3 представляло плотно забутованную массу из крупных фрагментов печины, частей перегородки-мембраны, припаса, перекаленного камня, костей животных и гончарной керамики. На глубине 2,09 м от репера, внутри печи, найдена медная джучидская монета.

Тандыр 1 обнаружен на участке А1 – Б1 на глубине 1,9 м от репера. Он в плане овальной и в сечении трапецевидной формы размером до 0,64 м. Высота сохранившейся части до 0,2 м. Стенки с внутренней стороны обмазаны глиной и обожжены (толщина обмазки доходила до 0,25 м), заглажены и орнаментированы вертикальными каннелюрами выполненными гребешковым инструментом по три полосы шириной до 0,02 м. Под обмазан глиной и прокален на глубину до 0,025 м. От основания тандыра в северном направлении шел воздуховод, составленный из одной керамической трубы длиной 0,54 м и диаметром 0,16 м. Воздуховод укреплен плоскими камнями. Одним концом труба вмонтирована в стенку тандыра на уровне пода, другим поднималась вверх на уровень глиняной прослойки пола под углом около 15°.

Самым поздним объектом внутри сооружения 2 является тандыр 1 с уровнем глиняного пола, который перекрывал частично более раннюю гончарную печь 3. Три столбовые ямы: 3, 7 и 8, а также уступ в восточной стене являются, по-видимому, общими объектами для двух горизонтов перестройки.

Печь 4 обнаружена на участке Д5 с отметкой 1,78 м от репера. Она в плане круглой формы диаметром до 1,3 м по внешнему контуру, в разрезе трапецевидная. Сохранилась на высоту до 0,57 м. Прослежены остатки топочной камеры, остальное уничтожено позднейшими перестройками. К нижней части горна, с южной

стороны подведено воздушно-тяговое (воздуховод) устройство в виде желоба вырезанного в плотном глинистом грунте. Воздуховод выходил наверх, поднимаясь под углом до 20°. С внутренней стороны печь обмазана глиной на толщину до 0,03 м. Стены и под прокалены на глубину до 0,06 – 0,08 м. Опорные приспособления отсутствовали. Заполнение печи 4 представляло плотно забутованную массу из фрагментов пачины, перекаленного камня, костей животных и гончарной керамики. Следует отметить, что из этого комплекса собрано несколько серийных кухонных горшков размеры которых варьировали в пределах 0,5 см (?-Н.Г.).

Печь 5 обнаружена на участке А1 - АII на отметке 2,04 м от репера. Она овальной в плане формы, диаметром не превышавшим 1,8 м по внешнему контуру, в разрезе – цилиндрическая. Высота сохранившейся части до 1,6 м. Печь состояла из трех функциональных блоков: топочного, теплопроводно-разделительного и обжигового.

Топочный блок находится в нижней части камеры; он вырублен в скальном материке. Под топки обмазан глиняно-известковым раствором и прокален. По центру пода находится конусовидное углубление диаметром 0,2 м. К топочной камере с северо-западной стороны примыкает предтопочная яма в плане овальной формы, которая плавно сужается ко дну. Место соединения ямы с топкой выложено камнем на глиняном растворе в виде арочного свода. Диаметр отверстия свода уменьшался или увеличивался по мере надобности (например, при загрузке топлива или для регулирования подачи воздуха в топку) хорошо подобранными плоскими камнями без раствора. По-видимому, подобная конструкция была полифункциональна.

Тепловодно-разделительный блок вырублен в скальном материке и по периметру обложен камнями и обмазан толстым слоем глиняного раствора, выполнявшим роль теплоизоляции. Напротив друг друга с северо-восточной и юго-западной сторон стен находятся выступы для усиленной поддержки перегородки-мембраны.

Обжиговой блок сохранился минимально, представлен фрагментами основания – площадки с внутренней стороны ограничительных стен. Он выложен саманными кирпичами различных форм и размеров; с внутренней стороны обмазан глиной и прокален на значительную глубину. С одной, южной стороны стена обжиговой камеры сохранилась на высоту до 0,45 – 0,50 м. Горизонтальной перегородки-мембраны с продухами не сохранилось, но она и продухи прослежены фрагментарно. Вероятно, разделительная перегородка-мембрана с продухами между тепловодно-разделительной и обжиговой камерами сооружалась из глиняной массы

с добавлением соломы. Она крепилась по периметру печи на теплоизоляции и двух выступах. Другие опорные приспособления по центру перегородки не прослежены. Верхнее перекрытие не сохранилось, но, предположительно, являлось сводчатой глиняной конструкцией из саманных кирпичей, продолжавшей стены обжиговой камеры. Его фрагментами была плотно забита внутренняя часть гончарной печи 5. Заполнение этого комплекса представлено многочисленной гончарной неполивной красноглиняной керамикой. С южной стороны к печи 5 примыкает фрагмент стены, видимо, другой постройки, не имеющей отношение к сооружению 2. Его длина более 2 м и ширина более 0,6 м. Кладка выполнена панцирным методом и основанием находится на черноземной подушке. Вероятно, печь 5 с примыкающими к ней остатками фундамента является ранним производственным комплексом, на месте которого впоследствии построили сооружение 2. Взаимосвязи между ними, кроме культурной принадлежности, стратиграфически не прослежено.

Печь 6 обнаружена на участке АIII. Она совершенно разрушена поздними перестройками, сохранилось только основание топочной камеры, окаймленное по внешнему контуру перекаленной глиной и слегка углубленное в скальный материк. Диаметр остатков печи не превышал 0,6 м. Заполнение представляло собой пережеженный слой глины с фрагментами керамической посуды золотоордынского времени.

Печь 7 (исследована частично) обнаружена на участке Б6 с отметкой -1,79 м от репера. По-видимому, вскрыты остатки обжигательной камеры. Она в плане овальной формы, высота сохранившейся части не более 0,5 м, толщина стен до 0,2 м. Стены скошены под углом к центру сооружения и, вероятно, изначально заканчивались купольной конструкцией. С западной стороны стена печи разрушена. Внутреннее заполнение камеры представлено фрагментами красноглиняной гончарной посуды.

Хозяйственная яма 1 обнаружена на участке Г5 на отметке -1,95 м от репера; она в плане округлая и в сечении представляет форму «песочных часов». Яма впущена с уровня позднего строительного горизонта в заполнение более раннего сооружения. Заполнение состояло из чернозема, перемешанного с фрагментами гончарной посуды, камнями, древесными угольками и костями животных.

Хозяйственная яма 2 обнаружена на участке Г4, Г5 - Д4, Д5 на отметке -1,81/1,90 м от репера согласно рельефа. В плане хозяйственная яма неправильно овальной формы с вытянутой северной стороной; в сечении цилиндрической формы. Она вытянута по длинной оси север-

юг с некоторым отклонением к востоку; длина 3,4 м, наибольшая ширина 2,15 м, глубина от 1,10 до 1,20 м. В вытянутой, северной стороне находятся три ступени. От северной стены до одной трети площади дна хозяйственной ямы находится углубление с прожогом в ее заполнении размером примерно 1,40 x 1,15 x 0,15-0,20 м. Дно ямы ровное с некоторым поднимающимся уровнем к югу, стены гладкие с разводами светло-желтых глиняных прослоек. В слое заполнения прослежена столбовая яма диаметром до 0,15 м. Заполнение хозяыма 2 представляло собой: в верхнем слое - зольную линзу перемешанную с битой перекаленной керамикой, керамическими подставками-сепаями, печиной, костями животных, камнем и древесным углем; в нижнем - слое плотные затеки чистой глины с еле заметными инородными вкраплениями; на дне обнаружено несколько фрагментов гончарной красноглиняной керамики.

Хозяйственная яма 3 обнаружена на участке В7, В8 - А7, А8 на отметке -2,55/2,76 см от репера согласно рельефа. В плане хозяйственная яма овальной и в сечении цилиндрической формы, диаметром, не превышавшим 3,0 м и глубиной до - 3,91 м. В восточной стене просматривается заполнение ступеней, перекрытых остатками каменного фундамента позднего строительного горизонта. Дно ямы ровное, стены гладкие с разводами светло-желтых глиняных прослоек. Заполнение хозяйственной ямы 3 представляло собой: в верхнем слое - зольную линзу перемешанную с битой перекаленной керамикой, керамическими подставками-сепаями, костями животных, камнем и древесным углем; в нижнем слое - плотные затеки чистой глины с еле заметными инородными вкраплениями.

Хозяйственная яма 4 обнаружена на участке В6 на отметке -1,98 м от репера в виде пятна заполнения. Она в плане округлой формы диаметром до 1,2 м, в сечении имела неправильно грушевидную форму. Глубина ямы до 3,57 м. Заполнение состояло из чернозема, перемешанного с фрагментами гончарной посуды, камнями, древесными угольками и костями животных.

Тандыр 2 обнаружен на участке Д1 на глубине 1,55 см от репера. Он овальный в плане диаметром до 0,52 м, в сечении трапецевидной формы. Высота сохранившейся части до 0,30 м. С внутренней стороны стенки тандыра обмазаны глиной и обожжены, толщина обмазки доходила до 0,03 м. Стенки по периметру с внутренней стороны заглажены и орнаментированы вертикальными каннелюрами, выполненными гребешковым инструментом по четыре полосы шириной до 0,02 м. Под обмазан глиной и прокален на глубину до 0,015 м; воздухопровод отсутствовал; сохранность частичная,

тандыр уничтожен поздними перестройками.

На площади раскопа XXII исследуется могильник, который по времени следует за сооружениями керамического производства. За два года раскопок исследовано 24 погребения. Они встречаются на всей исследуемой территории, но особенно их много в южной части раскопа. Все погребения совершены по христианскому обряду - погребенные положены вытянуто на спине с согнутыми в локтях руками, лучевые кости которых лежат в районе живота или грудной клетки. Ориентировка погребенных западная с временными отклонениями, у всех зафиксирован огненный ритуал в виде древесного угля на дне погребений. В некоторых погребениях прослежены случаи дозахоронения. Погребальные сооружения в плане трапецевидные и прямоугольные со скругленными углами. Присутствуют каменные ящики, перекрытые плитами. Перекрытие характерно и для простых могильных ям. В основной своей массе погребения безынвентарные, но в некоторых обнаружены предметы из железа, бронзы и кости, часты находки гребешковых гвоздей.

В северо-западной части раскопа находятся остатки каменного фундамента еще одного наземного сооружения. Сохранились следы северной и западной стены. Северная стена сохранилась на протяжении 4,0 м, а западная - около 3,0 м, возможно, с проемом входа до 1,5 м с западной стороны. Вполне допустимо, что остатки наземного сооружения, печь 7 и столбовая яма 6, которые находятся внутри площадки, ограниченной остатками стен, составляют единый производственный комплекс. Однако, этот участок раскопа требует более тщательного доисследования. Не менее сложна стратиграфическая ситуация в юго-восточном секторе раскопа. Здесь от восточной стены сооружения 2 в южном и юго-восточном направлениях отходят фундаменты трех стен, которые стоят на культурном слое раннего времени. Две стены уходят в восточный борт раскопа и одна - по направлению к югу. Вероятно, они связаны со строительным горизонтом наземных сооружений 1 и 2. Ситуация усложнена неоднократными перестройками и разрушениями могильника. Исследование этого участка также требует продолжения работ. В северо-восточном секторе раскопа выявлены пятна заполнений, которые уходят в восточную и северную стены раскопа. В заполнение этих пятен впущены погребения могильника. В стенах раскопа прослеживаются остатки каких-то печных сооружений. На некоторых участках раскопа под наземными сооружениями окончательно не исследован культурный слой раннего

строительного горизонта.

Предварительные стратиграфические наблюдения раскопа XXII показывают, что культурный слой не потревожен вспашкой, исключая противооползневые насаждения, военно-инженерные сооружения и грабительские шурфы. Глубина культурного слоя вне сооружений не превышает 0,8 м. Остатки капитальных сооружений фактически начинаются от современной дневной поверхности. Слои раскопа неоднократно переотложены в процессе интенсивной эксплуатации этого участка поселения в исторические периоды. Рельеф поверхности с востока на запад неравномерно понижается под углом 20-25°. Таким образом, перепад высот от западной стены раскопа до восточной составляет от 0,66 до 2,20 м. Гумусный слой достигает 0,10 - 0,15 м, затем лесные подзолистые почвы буроватого оттенка. Предматериковый слой представляет каменистый состав гравийного свойства. Материк неоднороден, представлен глинисто-песчаным составом и выходами скальной породы.

Памятник Бокаташ II, как видно из предварительных результатов раскопок, неоднозначен как в хронологическом, так и в культурно-историческом аспектах. Раскоп XXII показывает, что мы имеем дело с участком поселения, который на протяжении довольно длительного времени интенсивно использовался как ремесленная территория по производству гончарной керамики. Безусловно, центральное место на раскопе занимает наземное сооружение 1, определяемое как гончарная мастерская, со сложной внутренней планировкой и двумя сложными печами по углам. Из четырех стен к капитальной можно считать лишь южную стену, остальные, либо полностью, как западная стена, либо частично лежат на культурном слое. Качество кладки этих трех стен низкое. На участке А1-А2 фрагмент стены выложен совершенно в другой технике (в елочку). Такая традиция кладки характерна для построек домонгольского времени, но, более вероятно, стена построена в золотоордынский период. Самыми ранними пока сооружениями на раскопе XXII, по стратиграфическим наблюдениям, являются хозяйственные ямы глинники 2 и 3. Их построили и эксплуатировали как глинники – места для хранения и первичной обработки глины. В пользу этого говорит специфическая конструкция и затечные слои очищенной глины на дне и стенах сооружений. Впоследствии хозяйственные ямы 2 и 3 использовались как коллектор для производственных отходов.

Со следующим, более поздним этапом, мы связываем все наземные сооружения в комплексе с гончарными объектами. Самыми поздними по времени на раскопе XXII являются

погребения могильника с признаками христианского обряда. Стратиграфические наблюдения наводят на мысль о том, что, когда производили захоронения, на поверхности уже не было видно не только рассмотренных выше наземных сооружений, но и, вероятно, каких-либо других ремесленных построек. Из вышеизложенного понятно, что мы имеем дело с керамическим производством массового масштаба, обслуживающим не только местный рынок. Керамический материал (41.273 фрагмента) в подавляющем большинстве представлен кухонной неполивной керамикой (более 99%) и ничтожным количеством поливной (менее 1%). Вся рассмотренная посуда гончарная. На раскопе в большом количестве обнаружены керамические треножки-сепай, керамический брак. На участке Д1, на глубине 1,55 м от репера *in situ* обнаружен гончарный круг. Он изготовлен из плотного (монолита) камня известняка местных пород и представляет собой круг с выступающей по центру цилиндрической полый втулкой; поверхность круга тщательно обработана и зашлифована. Размеры гончарного круга: диаметр круга 31 см, высота 17 см, высота цилиндрической втулки 10,6 см, диаметр втулки 18 см, диаметр и глубина отверстия 11 см. В заполнении печи 1 в сооружении 1 найден фрагмент детали гончарного круга - ножной диск. Он представлен 1,4 частью; изготовлен из плотного камня-известняка и представляет собой круг, в центре которого находится сквозное отверстие, а рядом высверлена выемка диаметром 3 см. Размеры детали: диаметр 48 см, толщина 6 см, диаметр сквозного отверстия 5 см. Поверхность грубо отесана, на одной стороне нанесены неглубокие насечки. На участке В5, на глубине 1,68 м от репера обнаружена еще одна деталь гончарного «станка» - опорный камень со следами выработки от центровочной подвижной оси в виде конусовидного несквозного отверстия. Камень в плане прямоугольной формы размером около 35 x 26 см и толщиной до 20 см. Перед нами явные детали тяжелого ножного гончарного «станка».

Наряду с огромным керамическим материалом в культурном слое поселения представлены в небольшом количестве изделия из железа, цветного металла, стекла и кости. Нумизматический материал (медные монеты) из слоев и сооружений позволяет предварительно отнести исследованные сооружения раскопа XXII ко времени не ранее второй половины XIII - конца XIV вв.

Кротова О.О.

Институту археології НАН України

Продовження дослідження Амвросіївської верхньопалеолітичної стоянки

Останнім часом після майже півстолітньої перерви провадяться розкопки Амвросіївської стоянки біля м. Амвросіївка Донецької області. Розкоп площею 12 кв.м закладений в 1998 році поруч із розкопом І 1950 року досліджувався протягом чотирьох польових сезонів за методикою, яка раніше (1986-1994) нами вже використовувалася в процесі розкопок Амвросіївського кістковища бізонів.

Основна товща залягання культурних решток із рівня 0,3 м від поверхні і нижче розчищалася і фіксувалася умовними горизонтами завтовшки від 5 до 7-8 см. Цього року було досліджено нижній (У) горизонт на глибині 0,58-0,66 м від поверхні. Це вже, практично, нижня частина основної товщі культурних відкладень на цій ділянці стоянки.

На основі даних польової фіксації знахідок як по горизонталі, так і по вертикалі у кожному умовному горизонті вже зараз можна провести попередній порівняльний аналіз досліджених умовних горизонтів. В цілому, у всіх горизонтах переважали вироби з кременю та відходи їх виробництва, середня насиченість яких на 1 кв.м мало відрізнялася: від 100 до 200 кременів. Все ж, за складом і характером залягання знахідок всі умовні горизонти можна розділити на 2 блоки.

До першого, верхнього блоку віднесено 3 верхніх умовних горизонти (I-III), досліджених на глибині 0,3-0,5 м, характерною особливістю яких є специфічний склад знахідок у північно-західній частині розкопу з переважанням нуклеусів, відходів кременеобробного виробництва (відщепів, платівок, уламків із залишками жовняної кірки та дрібних відщепів і лусок без кірки), що дозволяє інтерпретувати цю ділянку як виробничий комплекс, де переважно проходила первинна обробка кременю і робота з нуклеусами з метою отримання заготовок для виготовлення знарядь. Із фауністичних решток тут лише зрідка

траплялися дрібні невизначені фрагменти кісток. Другий, нижній блок умовних горизонтів (IV-V) мав дещо інший характер залягання та склад знахідок. Тут зафіксовано кілька досить виразних скупчень фрагментів кісток бізонів (?), до складу яких входили здебільшого фрагменти стінок великих трубчастих, у тому числі зі слідами діяльності людини (давні злами), а також решток нижньої шелепи, окремі зуби та фрагменти ребер. Серед кременевих виробів як у цих скупченнях так і поза ними лише подекуди траплялися нуклеуси та сколи зі жовняної кіркою. Решту переважно складала відщепи та платівки без кірки – заготовки для знарядь, відходи виробництва та підправки знарядь (різцеві сколи) і самі знаряддя – фрагменти мікроплатівок з притупленим краєм, виразні серединні бокові різці. Цю частину культурних відкладень, очевидно, можна розцінювати як місце, де відбувалася діяльність мешканців стоянки по вторинній обробці та використанню мисливської здобичі як харчових припасів та, можливо, як кісткової сировини для виготовлення кістяних знарядь. Одночасно тут могли виготовляти, використовувати та підправляти знаряддя з кременю.

Цей попередній аналіз особливостей складу знахідок у верхній та нижній частинах товщі культурних відкладень стоянки дозволяє вперше в історії її дослідження ставити питання про неодноразове її використання, що узгоджується з отриманими раніше даними про неодноразове використання синхронного із стоянкою кістковища бізонів як місця полювання і переважно первинного розбирання туш забитих тварин. Можливо, подальший більш детальний статистичний аналіз знахідок з різних умовних горизонтів, лабораторні роботи з існуючим матеріалом, у тому числі ремонтів кременевих виробів, різноманітні аналізи та майбутні дослідження стоянки більш широкою площею підтвердять це припущення.

Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Чабанюк В. В.

Институт археологии НАН Украины

Исследования в Тальянках в 2002 г.

Во время полевого сезона 2001 г. в раскопе XVI в северо-западном секторе поселения-гиганта трипольской культуры у с. Тальянки было обнаружено пятно огромной ямы, включавшее исключительно материалы трипольской культуры (рис. 1). По предварительным оценкам площадь ее составляет около 350 м². Поскольку времени на ее исследование уже не было, работы были перенесены на следующий

год. В связи с отсутствием финансирования раскопки 2002 г. имели несколько ограниченный характер. Удалось лишь выбрать заполненные ямы в пределах раскопа XVI. Работы проводились силами двух групп студентов: Национального университета "Киево-Могилянская Академия" и Уманского педуниверситета.

Пятно ямы интенсивного черного цвета

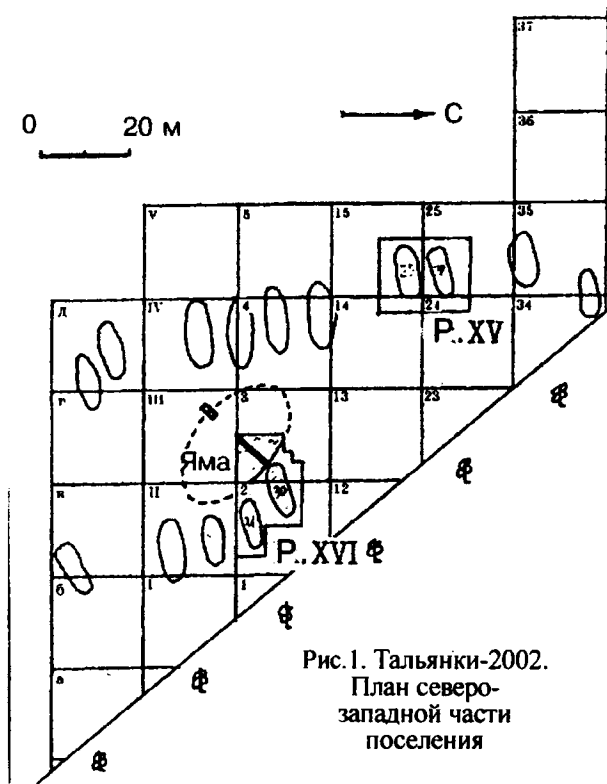

Рис. 1. Тальянки-2002.
План северо-западной части поселения

занимало западную часть раскопа на площади около 70 кв. м и уходило в западную и южную стенки (рис. 2). Еще в прошлом году пятно ямы

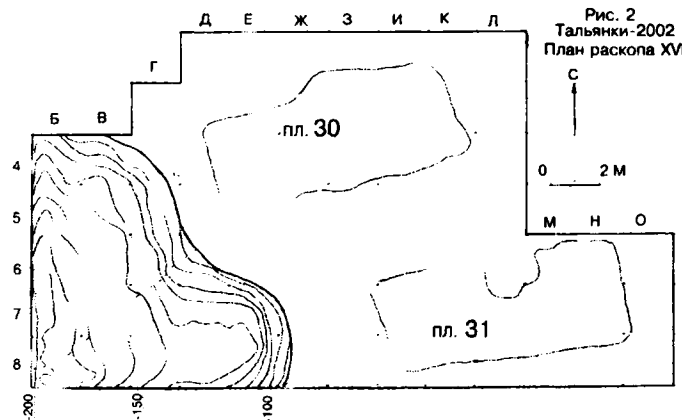

Рис. 2
Тальянки-2002
План раскопа XVI

было прорезано узкой (0.6 м) траншеей в пределах раскопа по линии юго-запад - северо-восток, а в 8 м к юго-западу от раскопа был заложен шурф размером 2 x 1 м, выявивший юго-западный край ямы. Таким образом оказалось, что ширина ямы по линии юго-запад - северо-восток составляет 19 м. Размеры ее по линии северо-запад юго-восток из-за недостатка времени и сил не определялись.

Пятно было зафиксировано на глубине 0.7 м от современной поверхности (-0.8 м от репера), что примерно соответствует уровню древней дневной поверхности. Выборка заполнения производилась по горизонтам

толщиной 0.2 м и соответственно по квадратам раскопной сетки. Следует отметить, что заполнение ямы было однородным. Это сильно гумусированный суглинок интенсивно черного цвета, без каких либо вкраплений грунта иного характера или горизонтальных прослоек. Это четко подтверждается в двух разрезах: по южной стенке раскопа на протяжении 10.2 м и по западной стенке - протяженностью 8 м. Наибольшая глубина ямы в юго-западном углу раскопа составляет около 2 м от современной поверхности (-210 см от репера) или 1.3 - 1.4 м от древней дневной поверхности. Дно ямы плавно понижается с северо-востока на юго-запад. Насыщенность заполнения материалами небольшая - максимально до 20 предметов на квадрат в пределах горизонта. Материалы представлены в основном керамикой, костями животных, встречено несколько обломков орудий труда из рога оленя, кости, кремня, предметы пластики. Они размещались в толще заполнения довольно равномерно, не образуя скоплений. Лишь в одном случае вблизи южной стенки раскопа в квадратах Г₇₋₈, Д₇₋₈, Е₈, где дно ямы на площади около 3 x 2,5 м образует ровный уступ, было зафиксировано скопление фрагментов керамики и костей животных. Здесь же в квадрате Г₇ была найдена половинка модели саней.

Керамика залегала преимущественно отдельными фрагментами, развалы сосудов практически не встречались. Вся она была покрыта не известковой, а грязевой патиной, что сказалось на сохранности росписи (практически не сохранилась). По форме это части биконических, грушевидных сосудов, кубков, горшков, конических и полусферических мисок в группе столовой посуды и немногочисленные фрагменты кухонных горшков, т.е. керамика аналогична найденной на близлежащих площадках. Каких-либо хронологических различий между горизонтами залегания, ввиду малочисленности определяющего материала, не выявлено.

Орудия из кости представлены обломками нескольких проколов, а из рога - обломками нескольких мотыг (обушковые части с отверстиями для древка). Кремневых изделий всего два - отщеп и обломок широкой ножевидной пластины.

Пластика включает обломки нескольких антропоморфных фигурок, среди которых следует отметить нижнюю часть женской полусидящей статуэтки со слитными ногами, разделенными несквозной бороздкой, найденную в самой глубокой части ямы под западной стенкой раскопа в квадрате Б₇.

Судя по слабой насыщенности заполнения, эта яма, после того как перестала использовать-

ся в качестве карьера по добыче глины для строительства домов, использовалась не для сброса мусора, а служила в качестве бассейна, заполнявшегося талыми и дождевыми водами. А однородность грунта в заполнении и отсутствие прослоек может свидетельствовать о его постоянном функционировании в течение

жизни поселения. Керамика и другие материалы, встреченные в заполнении, попадали сюда случайно.

Надеемся, что полная выборка заполнения ямы, запланированная на следующий полевой сезон, позволит более обоснованно определить ее назначение.

Круц С.І., Литвинова Л.В.

Інститут археології НАН України

Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я доби середньовіччя за матеріалами могильника Благовіщенка

Проведен анализ краниологической серии из грунтового могильника Благовешенка (XII - XIV вв.). Выделены морфологические компоненты, на основе которых формировалось население эпохи средневековья Юга Украины. Прослеживается значительное влияние славянского и аланского компонента, в меньшей степени отмечено влияние болгарского и кочевого компонента.

The analysis craniological of a series from Blagovishchinka burial ground (XII - XIV A.C.) is carried out. The morphological components are allocated, on the basis of which the population of epoch of a middle ages of the South of Ukraine was formed. The significant influence of a Slavic component is traced, the Alanian, Bulgarian, and nomadic influence of a component is to a lesser degree marked.

Зацікавленість дослідників у вивченні антропологічного складу середньовічного населення Південного Подніпров'я обумовлена тим, що народи, які населяли південь Східної Європи, приймали участь у формуванні морфологічного типу східноєвропейських середньовічних груп, зокрема українців. На сьогодні опубліковані репрезентативні краниологічні матеріали, що характеризують населення різних територій доби середньовіччя

Останнім часом з'явилась можливість за допомогою методів багатовимірної статистики провести аналіз морфологічних комплексів та виявити можливі витоки формування середньовічного населення.

Осіле населення Півдня України доби середньовіччя за антропологічними та археологічними даними мало змішаний характер і складалося з нащадків алан, болгар та слов'ян. А.О.Козловський вважає, що у XIII-XIV ст. в Нижньому Подніпров'ї проживало різноетнічне населення, серед якого переважали слов'яни, також у цей період спостерігається підвищення кочевого елементу серед осілого населення [1985, 66, 70]. На думку С.О.Плетнєвої могильник Кам'янка залишила частина ясів (алан), яке під тиском кочівників проринулося з Дінця до Придніпров'я [1958, 185]. О.Б.Бубенок з аланами пов'язує ґрунтові могильники Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай Сурка, зважаючи на те, що ці пам'ятки були залишені осілим аборигенним населенням степу, яке проживало тут у попередній період [2001, 15-36]. Зокрема, населення, що залишило могильник Каїри, він пов'язує з аланами, що переселилися на південь України з Північного Кавказу [Бубенок, 1997, 658, 659].

населення мало змішаний склад: при європеїдній будові черепа в середньому вираженні простежується монголоїдна домішка, особливо у жіночих серіях [Кондукторова, 1957; Зіневич, 1960; Круц, Литвинова, 2002; Литвинова, 2000]. При значній морфологічній подібності населення, що залишило могильники Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай Сурка, слід зауважити, що в кожному з цих могильників домінують різні антропологічні типи, які сформувалися, в цілому, з нащадків алан, болгар, слов'ян та кочівників Степу [Литвинова, 2002, 126-128].

Кочове населення Півдня України доби середньовіччя репрезентують збірні краниологічні серії, що походять з території Запорізької та Херсонської області, досліджені С.І.Круц. У середньому вираженні кочівники України характеризуються значними розмірами черепа, брахікранією, високим черепом, широким, високим та сплюсненим обличчям. Таким чином, вони мають дещо інший комплекс морфологічних ознак, ніж осіле населення Нижнього Подніпров'я. Але серед жінок з ґрунтових могильників як візуально, так і за допомогою внутрішньогрупового аналізу виділяються черепи з вищеозначеними морфологічними рисами. Результати кластерного аналізу (рис.2) демонструють певну морфологічну подібність жінок з могильників Благовіщенка та Мамай Сурка зі збіркою серією кочівників. Таким чином, незначний вплив кочевого компоненту простежується серед жіночої частини осілого населення Степу за доби середньовіччя.

Попередній аналіз палеоантропологічного матеріалу з могильника Благовіщенка, проведений С.І.Круц і представлений в

За даними палеоантропологів осіле

монографії А.О.Козловського [1992, 160]; тепер авторами здійснено детальний аналіз антропологічної серії з залученням декількох статистичних методів для більшої об'єктивності отриманих результатів. Грунтовий могильник Благовіщенка знаходиться в 2 км на південний схід від с.Благовіщенка Запорізької області на березі Каховського водосховища. А.О.Козловський датує цей пам'ятник XII-XIV ст. Досліджено 41 поховання, що були розташовані 9 рядами; поховані лежали випростані на спині, зорієнтовані головою на захід. Більше половини поховань безінвентарні - 23, з інвентарем - 18. Серед поховального інвентаря переважає намисто, сережки, бронзові браслети, персні [Козловський, 1992].

Палеоантропологічна колекція з могильника Благовіщенка складається з 6 чоловічих (15%), 22 жіночих (52%) та 14 (33%) дитячих скелетів. Щодо статево-вікового складу могильника Благовіщенка слід враховувати ті обставини, що могильник частково зруйнований берегом водосховища, а також повністю не розкопаний.

Слід зауважити, що в найбільшому ґрунтовому могильнику Мамай Сурка, який, до речі знаходиться поруч (с.В.Знам'янка Кам'яно-Дніпровський район Запорізької області) налічується однакова кількість чоловічих та жіночих скелетів, а рівень дитячої смертності сягає майже 50%. Середній вік смертності серед дітей доби середньовіччя відомий за матеріалами слов'янських могильників та має різні показники: Бранешти - 23.4% [Великанова, 1975], Козаровичі - 21.9%, Бучак - 13.1%, Григорівка - 34.1%, 15.8% [Козюба, 2001, 33]. Середній вік смертності для всього населення з могильника Благовіщенка невисокий - 26.1 років, що взагалі характерно для середньовіччя та більш пізніх періодів в країнах Європи. Наприклад, для території Угорщини X-XI ст. (могильники Керпуста та Халимба-Череш) - відповідно 23.8 років та 30.2 років; для Австрії 1855 року - 27.7 років [Великанова, 1975, 16]. Для дорослого населення Благовіщенки, виключаючи дітей, він становить 36.8 років. Середнє доживання чоловіків цієї групи

Таблиця 1

Середні розміри чоловічих черепів з могильника Благовіщенка

Ознаки за Мартіном та інш.	N	min	max	M	S
1.Поздовжній діаметр	5	182.0	187.0	184.6	2.07
8.Поперечний діаметр	6	133.0	150.0	144.2	8.47
17.Висотний діаметр /basion-bregma/	3	123.0	137.0	132.3	
9.Найменша ширина лоба	5	92.0	101.0	97.2	3.70
45.Виличний діаметр	6	128.0	134.0	133.2	3.37
48.Верхня висота обличчя	4	67.0	77.0	72.8	
55.Висота носа	5	49.0	55.0	51.6	2.61
54.Ширина носа	6	22.0	25.0	23.2	0.98
51.Ширина орбіти /maxillofrontale/	5	39.0	43.0	40.8	1.68
52.Висота орбіти	5	31.5	35.0	33.7	3.24
77.Назомаллярний кут	5	133.0	143.0	138.0	4.69
Zm.Зигмаксиллярний кут	5	115.0	129.0	123.6	5.64
SC.Симотична ширина	5	4.0	10.4	8.56	2.61
SS.Симотична висота	5	1.3	4.5	2.98	0.47
DC.Дакріальна ширина	3	20.9	23.0	22.3	
DS.Дакріальна висота	3	10.0	13.8	11.7	
32.Кут профілю лоба /nasion/	5	75.0	86.0	80.6	4.51
72.Кут профілю обличчя загальний	4	79.0	83.0	81.0	
75(1).Кут виступання носових кісток	4	21.0	29.0	25.5	
8:1.Черепний показчик	5	71.1	80.6	76.6	4.71
48:45.Верхній показчик обличчя	4	50.0	58.8	55.3	
48:17.Вертикальний краніофасціальний показчик	3	48.9	60.2	54.1	
52:51.Орбітний показчик /maxillofrontale/	5	69.8	86.4	80.1	6.70
54:55.Носовий показчик	5	40.0	53.0	46.2	4.74
SS:SC.Симотичний показчик	5	27.0	75.0	47.0	
DS:DC.Дакріальний показчик	3	43.6	66.0	53.5	

достовірно не може бути визначено, з огляду на малочисельність спостережень - приблизно 40.0 років, для жінок визначена більш точна цифра - 36.5 років. Для порівняння наводимо дані про середній вік смертності дорослого населення, що залишило слов'янські могильники: Козаровичі 38.9 років (чоловіки), Григорівка 31.6 років (чоловіки) та 30.2 років (жінки), Бучак 35.6 років (чоловіки) та 39.0 років (жінки), Київ (Щекавиця) 40.0 років (чоловіки) і 30.1 років (жінки) [Козюба, 2001, 36]. Треба зазначити, що в похованнях могильника Благовіщенка не зустрічаються особи жіночої статі, що померли у віці до 25 років. Змужнілий (25-35 років) та зрілий (35-55 років) вік представлено в жіночій групі порівну, старечий - (55 та вище) - значною кількістю (8 осіб з 20).

Краніологічна серія складається з 6 чоловічих черепів та 17 жіночих (Таблиця 1, 2). Чоловіча серія характеризується середніми розмірами майже усіх ознак, середньодовгі, середньоширокі, середньовисокі, за показником мезокранні (два доліхокранних та один бра-

хікранний), середні за об'ємом. Лоб середньо-широкий, з середнім нахилом, середньовисокий (на межі з високим), за показником вузький, мезогнатний, гарно профільований. Орбіти широкі та середньовисокі, за показником мезоконхні. Ніс вузький та середньовисокий, за показником вузький, виступає середне. В цілому комплекс ознак, що фіксується на чоловічих черепах, цілком європеїдний. Чисельно більш репрезентатив на жіноча серія (17 черепів) разом зі співпаданням ряду характеристик з чоловічою (з урахуванням статевого диморфізму), за іншими ознаками виявляє деякі відмінності. Жіночі більш широкоголові, що обумовлено збільшенням поперечного діаметру, при середніх розмірах поздовжнього, за показником - брахікранні. Різниця показників складає 4.9 одиниць. Жіночі черепи виявилися більш широколицими, коефіцієнт статевого диморфізму сильно занижений і складає 1.033, тоді як середня величина для цієї ознаки - 1.072 [Алексеев, Дебец, 1964, 123]. Можливо цей факт відбиває нормальний внутрішньогруповий функціональний зв'язок поперечного діаметра та діаметра вилиць - він

Таблиця 2

Середні розміри чоловічих черепів з могильника Благовіщенка

Ознаки за Мартіном та інш.	N	min	max	M	S
1.Поздовжній діаметр	17	167.0	184.0	174.4	6.3
8.Поперечний діаметр	17	132.0	151.0	139.9	6.2
17.Висотний діаметр /basion-bregma/	15	124.0	142.0	130.1	4.85
9.Найменша ширина лоба	17	91.0	102.0	96.8	2.84
45.Виличний діаметр	10	120.0	135.0	129.0	4.85
48.Верхня висота обличчя	11	60.0	75.0	66.5	4.20
55.Висота носа	10	44.0	50.0	47.1	2.18
54.Ширина носа	13	21.5	28.0	24.4	1.72
51.Ширина орбіти /maxillofrontale/	10	37.5	42.0	40.3	1.44
52.Висота орбіти	11.	27.0	36.0	31.1	2.51
77.Назомаллярний кут	9	131.0	147.0	139.7	4.56
Zm.Зигмаксиллярний кут	9	119.0	136.0	129.1	6.07
SC.Симотична ширина	11	6.0	12.0	9.31	1.55
SS.Симотична висота	11	1.5	4.5	3.27	0.80
DC.Дакріальна ширина	4	19.0	23.5	21.5	
DS.Дакріальна висота	4	8.5	12.3	10.7	
32.Кут профілю лоба /nasion/	9	73.0	90.0	82.6	5.27
72.Кут профілю обличчя загальний	9	79.0	86.0	83.1	3.18
75(1).Кут виступання носових кісток	8	13.0	31.0	21.9	5.79
8:1.Черепний показчик	16	73.3	95.9	81.5	6.27
48:45.Верхній показчик обличчя	9	45.1	56.3	51.7	3.56
48:17.Вертикальний краніофациальний показчик	8	46.1	55.1	50.6	3.11
51:52.Орбітний показчик /maxillofrontale/	10	69.4	90.0	78.2	6.38
54:55.Носовий показчик	10	43.8	58.3	51.6	4.43
SS:SC.Симотичний показчик	11	25.0	43.8	33.3	6.75
DS:DC.Дакріальний показчик	3	29.5	52.6	47.7	

позитивний та досить високий [Рогинский, 1954, 78]. Але в нашому випадку він більше того, який можна було очікувати, виходячи тільки з корелятивної мінливості. Поперечний діаметр жіночих черепів, з урахуванням статевого диморфізму, відрізняється від чоловічого, ширина обличчя значно більша, ніж у чоловіків. Відзначаються й інші відмінності - жіночі черепи більш низькоорбітні та, відповідно, у них менший орбітний покажчик, більш широконосі (носовий покажчик вказує на платиринію, тоді як чоловічі, лепторинні); виступання носа та носових кісток менше, простежується деяке сплюснення обличчя. Різниця між чоловічою та жіночою серіями значна, що може свідчити про неоднорідність антропологічного складу населення, яке залишило могильник біля с.Благовіщенка. Звертає на себе увагу, перш за все, різниця в будові мозкової коробки: переважають брахікранні черепи (50 %), мезокранні складають 43.75 % та 6.25 % - доліхокранні. В свою чергу, серед брахікранних черепів зустрічаються як типово брахікранні (черепний покажчик - 85.0), так і гіпербрахікранні (індекс - 94.0). Квадратичні ухили перевищують стандартні за такими ознаками як висота обличчя, орбітний покажчик, кути вертикального та горизонтального профілювання, кут виступання носу. Таким чином, жіноча серія з могильника Благовіщенка є змішаною групою. Присутність гіпербрахікранів з послабленим профілюванням, високим та широким обличчям, слабким виступанням носових кісток, неглибокою ікловою ямкою свідчить про наявність у групі монголоїдних елементів при домінуванні мезобрахікранних, відносно вузьколицих європеїдів. Щоб з'ясувати походження антропологічних типів серії з могильника Благовіщенка необхідно звернутися до відомих матеріалів з синхронних могильників Придніпров'я та прилеглих територій. Територіально та хронологічно дуже близькі могильнику Благовіщенка ґрунтові могильники Каїри [Зіневич, 1960], Кам'янка [Кондукторова, 1957] та Мамай Сурка [Литвинова, 2000]. Краніологічний матеріал з могильника Каїри представлений мезокранними (чоловіки) та брахікранними (жінки) черепами, обличчя мезогнатне, добре профільоване в горизонтальній площині, перенісся високе, однак кут виступання носових кісток помірний. У жіночій серії відзначена невелика домішка монголоїдних елементів: спостерігається ослаблення горизонтального профілювання обличчя на верхньому та середньому рівні, дещо сплюснене перенісся, слабе виступання носа. При співставленні Г.П.Зіневич відмічена значна схожість з серією Кам'янка, особливо, жіночою, та сарматами Нижнього Подніпров'я.

Антропологічна серія із могильника Кам'янка характеризується брахікранією, середньошироким обличчям, помірним виступанням носових кісток та деякою тенденцією до сплюсненості обличчя в горизонтальній площині, відзначена наявність монголоїдної домішки. В.П.Алексеев [1969] розглядав могильник Кам'янка як такий, що належить населенню салтово-маяцької культури. Краніологічна серія з могильника Мамай Сурка представлена мезокранними (чоловіки) та брахікранними (жінки) черепами. Лицевий відділ характеризується середніми широтними та висотними розмірами. Горизонтальне профілювання обличчя свідчить про європеїдну будову обличчя в чоловічій серії; деяке сплюснення обличчя простежується в жіночій серії, що свідчить про невелику монголоїдну домішку. Однак виступання носу та носових кісток і в чоловічій і жіночій серіях значні. Результати співставлення груп показують, що морфологічну близькість до чоловічої серії Мамай Сурка виявляють аланські серії східних районів України та Північного Кавказу, слов'янська серія з Бранешт (Молдова), серія з Каїр. Жіноча серія виявляє морфологічну близькість до широколицих серій, що мають сплюснене обличчя: Кам'янка, Зливки, Чигирин [Литвинова, 1997, 31-36; 2000, 378-379].

До порівняльного аналізу залучені антропологічні матеріали ранніх, синхронних та більш пізніх періодів з різних територій: Нижнього Подніпров'я, Буго-Дністровського межиріччя, басейну Сіверського Дінця, Криму, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу. Це такі краніологічні серії: Кам'янка XII-XIV ст. [Кондукторова, 1957], Каїри XIII-XIV ст. [Зіневич, 1960], Благовіщенка XII-XIV ст. [Круц, Литвинова, 2002], Мамай Сурка кін. XIII- поч. XV ст. [Литвинова, 2000], Зливки VIII-IX ст. [Наджимов, 1955], Лимбар XII-XIV ст. [Великанова, 1975], Великі Тархани VIII-IX ст. [Акімова, 1964], Кайбели VIII-IX ст. [Герасимова, 1956], Кайбели X-XII ст. [Герасимова, 1956], Ізмері XI-XIII ст. [Рудь(Постникова), 1978], Маяцьке (могильник) VIII-IX ст. [Кондукторова, 1984], Ютанівка VIII-IX ст. [Кондукторова, 1984], Нижні Луб'янки VIII-IX ст. [Кондукторова, 1984], Волоконівка [Кондукторова, 1984], Дмитрівське VIII-IX ст. [Кондукторова, Сегеда, 1990], Салтів VIII-IX ст. [Алексеев, 1962], Черкесія (збірна серія) III-V ст. [Алексеев, Гохман, 1984], Черкесія (збірна серія) VIII-XII ст. [Алексеев, Гохман, 1984], Гамівське V-VII ст. [Алексеев, Гохман, 1984], Дуба-Юрт IX-X ст. [Алексеев, Гохман, 1984], Зміїська X-XII ст. [Алексеев, Гохман, 1984], поляни переяславські, чернігівські та київські (збірні серії) IX-XIII ст. [Алексеева, 1973], сіверяни X-

XIII ст. [Алексеева, 1973], Бранешти X-XI ст. [Великанова, 1975], Зелений Гай IX-XII ст. [Покас, 1987], Кам'янка [Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984], Монастирьок IX-XIII ст. [Покас, 1988], Григорівка X-XIII ст. [Козак, 2000], Гончарне VIII-IX ст. [Беневоленская, 1970], Заречне X-XII ст. [Зиневич, 1973], Мангуп VI-XV ст. [Зиневич, 1973], Ескі-Кермен XII-XIII ст. [Зиневич, 1973], Печеніги XI ст. (збірна серія) [Круц], Половці XIII ст. (збірна серія) [Круц], Кочівники XII ст. (збірна серія) [Круц], Половці Калмикії к. XI-поч. XIII ст. [Шевченко, 1980], Кургани Нижнього Поволжя X-XII ст. (кочівники) [Дебец, 1948; Яблонский, 1987], Чигирин XVI - XVII ст. [Рудич, 2000].

При співставленні населення, що залишило могильник Благовіщенка та населення доби середньовіччя оточуючих територій застосовано декілька статистичних методів: факторний аналіз, кластерний аналіз та метод співставлення груп за формулою Пенроза [Дерябин, 1983; Алексеев, Трубникова, 1984]. Аналіз краніологічних серій здійснено на основі пакету програм Systat (Версія 5.0) за консультацією співробітника ІА НАН України О.М. Петрашенка. До порівняльного аналізу залучені такі краніологічні ознаки, що диференціюють європеїдів та монголоїдів: черепний показник, висотний діаметр, ширина лоба, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий покажчики, кут лоба, загальний кут обличчя, кут виступання носа, назомальний та зигомаксиллярний кути, дакріальний та симотичний покажчики.

Результати міжгрупового аналізу за формулою Пенроза свідчать про значну морфологічну подібність чоловічої серії з могильника Благовіщенка до населення Нижнього Подніпров'я цього ж часу (Каїри та Кам'янка), слов'янського населення: полян чернігівських і переяславських та слов'янської серії з могильника Григорівка, аланської серії Дмитрівське, болгарської серії з могильника Лимбар (сумарна відстань не перевищує 0.3). До жіночої серії з могильника Благовіщенка дуже близькими виявилися поляни київські та чернігівські, а також населення, що залишило могильники Кам'янка та Каїри (сумарна відстань не перевищує 0.4). Кластерний аналіз, проведений для чоловічої (рис.1) та жіночої (рис.2) серії в деякій мірі простежує той же напрямок зв'язків між населенням півдня України доби середньовіччя. Чоловіча серія з могильника Благовіщенка має подібність до багатьох слов'янських серій з Середнього Подніпров'я: Монастирьок, Григорівка, Зелений Гай, збірних серій полян чернігівських, переяславських, київських та аланських серій: Салтово, Черкесія (Північний Кавказ). В жіночій серії простежується морфологічна близькість з

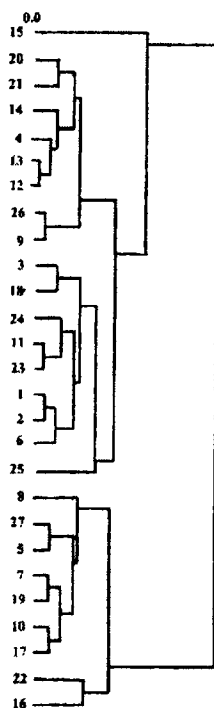

Рис.1 Кластерний аналіз для чоловічої серії. 1- Мамай-Сурка, 2- Кам'янка, 3-Каїри, 4- Зливки, 5- Салтів, 6- Бранешти, 7-Лимбар, 8- В. Тархани, 9- кургани Нижнього Поволжя (кочівники), 10-половці Калмикії, 11-Зміївська, 12-сіверяни, 13- Дмитрівське, 14- поляни переяславські, 15- поляни київські, 16- поляни чернігівські, 17- Дубаюрт, 18- Бамівське, 19- Благовіщенка, 20- "половці України", 21- кочівники України, 22-"печеніги України", 23- Мангуп, 24- Ескі-Кермен, 25- Григорівка, 26- Зелений Гай, 27- Маяцьке (могильник), 28- Ютанівка, 29- Нижні Луб'янки, 30- Черкесія (ранній етап), 31- Черкесія (пізній етап), 32- Кайбели (ранній етап), 33- Ізмери, 34- Зарічне, 35- Гончарне, 36- Монастирьок.

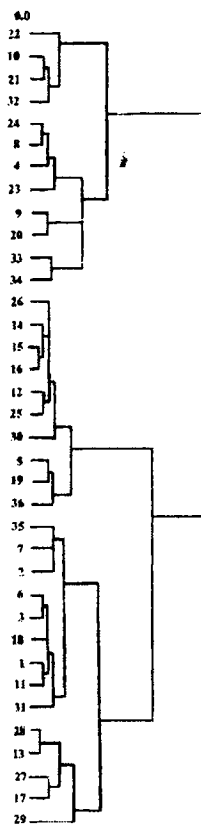

Рис.2. Кластерний аналіз для жіночої серії 1- Бранешти, 2- Лимбар, 3- Зміївська, 4-сіверяни, 5- Мамай-Сурка, 6- Каїри, 7- Кам'янка, 8-Зливки, 9-Салтів, 10-Чигирин, 11- Дмитрівське, 12- поляни переяславські, 13- поляни київські, 14-поляни чернігівські, 15-Дубаюрт, 16- Бамівське, 17-Благовіщенка, 18- "половці України". 19- кочівники України, 20-Григорівка, 21- Зелений Гай, 22-Кам'янка, 23- Маяцьке (могильник). 24- Ютанівка, 25- Волоконівка, 26- Черкесія (пізній етап). 27- Кайбели (пізній етап).

населенням, яке характеризується широким та дещо сплосченим обличчям: Кам'янка, Мамай Сурка, Зливки, Кайбели (пізній етап) та Чигирин. Звертає на себе увагу, що результати проведених аналізів чоловічої та жіночої серії з могильника Благовіщенка, в деякій мірі, не співпадають, що викликано, можливо, різними морфологічними

компонентами, на основі яких формувався антропологічний склад населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя. Морфологічний тип чоловіків з могильника Благовіщенка сформувався на основі антропологічного типу східних слов'ян,

відчутний вплив нащадків аланського населення. Жінки з могильника Благовіщенка сформувалися під впливом болгарського та кочового компоненту. Слід зазначити, що маються на увазі кочівники, які мешкали на теренах України. Щодо взаємозв'язків між кочовим та осілим населенням, слід зауважити, що кочовий компонент в антропологічному типі осілого населення простежується дуже слабо і більшою мірою це стосується жіночої частини населення.

Отже, представлений антропологічний матеріал з Нижнього Подніпров'я доби серед-

ньовіччя свідчить, що осіле населення, яке залишило ґрунтовий могильник Благовіщенка, налічує декілька морфологічних типів. Не зважаючи на загальну європеїдність жіночої та чоловічої серії монголоїдна домішка присутня, у більшій мірі серед жінок. Формування осілого населення, що залишило могильник Благовіщенка відбувалось під впливом нащадків слов'янського населення Середнього Подніпров'я, нащадків населення салтово-маяцької культури (алан та болгар), а також, деякою мірою, кочового населення степів України.

ЛІТЕРАТУРА

Акимов М.С. Матеріали к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. Москва, 1964.

Алексеев В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. Київ, 1962. - Вип. 2.

Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). Москва, 1969.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. Москва, 1984.

Алексеев В.П., Трубишкова О.Б. Некоторые проблемы таксономии и генеалогии азиатских монголоидов (краниометрия). Новосибирск, 1984.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва, 1973.

Беневоленская Ю.Д. Антропологические могильники из средневековых могильников Юго-Западного Крыма // Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. МИА СССР. Москва-Ленинград, 1970. - № 168.

Бубенок О.Б. Относительно происхождения могильника XIII в. у с. Каиры Херсонской области // МАИЭТ. Симферополь, 1997. - Вип. 6.

Бубенок Олег Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ. Київ, 2001. - № 1 - 2000.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва, 1975.

Герасимова М.М. Скелеты древних болгар из раскопок у с.Кайбелы // Антропологический сборник. Москва, 1956. - ТИЭ. - Новая серия. - Т. XXXIII.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. Москва-Ленинград, 1948. - ТИЭ.- Новая серия. - Т. 4.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. Москва, 1983.

Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с.Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. Київ, 1984.

Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI - XIII ст. // Матеріали з антропології України. Київ, 1960. - Вип. 1.

Зіневич Г.П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. Київ, 1973.

Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. - 2000. - № 1.

Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепров'я в IX - XIV вв. // Земли Южной Руси в IX - XIV вв. (история и археология). Київ, 1985.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX - XIV ст. Київ, 1992.

Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. - 2001. - № 1.

Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // Советская антропология. - 1957, № 1.

Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции. - Москва, 1984.

Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // Вопросы антропологии. - 1990. - № 84.

Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) //

Сучасні проблеми археології. Київ, 2002.

Литвинова Л.В. Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай Сурка // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція I, II. Запоріжжя, 1997.

Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепров'я в XIII - XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2000. - Том 1.

Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології. Київ, 2002.

Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН СССР. Москва, 1955. - Вып. XXIV.

Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. - 1958. - № 62.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. - 1987, № 58.

Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. Київ, 1988.

Крыганов А.В.

Охранная археологическая служба Института археологи НАН України

Археологические раскопки Нетайловского могильника и разведки рядом с ним в 2001 и 2002 гг.

Нетайловский некрополь салтовской культуры VIII-X вв. находится у села Металловка (до начала 1970-х гг. называлось «Нетайловка») Волчанского р-на Харьковской обл., на левобережье большого Печенежского водохранилища, в бассейне Северского Донца. Он был обнаружен в 1959 и раскапывался до 1961 г.; с 1991 г. раскопки продолжаютя под руководством автора. Как показали два больших раскопа и 7 разведочных траншей 1959-1961 гг., могильник занимает площадь 12 - 14 га, где от 5 до 5,5 тыс. погребений [Березовец, 1961, 6-11]. По новым данным тут не менее 15 тыс. могил [Крыганов, 2001, 349]. Территория, где расположен Нетайловский некрополь, в течение нескольких столетий распахивается; в 1942-1943 гг. тут находилось много военных окопов и блиндажей Советской армии; В конце 1950-х гг. здесь было 5 различных силосных траншей и несколько сараев для скота местного колхоза; через него идут 2 линии электропередач, 2 автомобильные и несколько грунтовых дорог, большая водопроводная труба; в 1999 г. после взятия грунта скрепером тут появился большой карьер площадью до 1500 м² и глубиной от 0,3 до 1,8 м. Из-за этого его сложный современный

Рогинский Я.Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // Ученые записки МГУ. Москва, 1954. - № 166.

Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины в XVI - XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. - Донецк, 2000. - Том 1.

Рудь Н.М. (Постникова) К антропологии сельского населения Волжской Болгарии (по материалам раскопок 1972 г. Измерского могильника XI - XIII вв. Куйбышевского района ТАССР) // Вопросы антропологии. - 1978. - Вып. 58.

Шевченко А.В. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Ленинград, 1980.

Яблонский Л.Т. Социально-этническая структура золотоордынского города по данным археологии и антропологии (монголы в средневековых городах Поволжья) // Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. - Москва, 1987.

геодезический план уже совсем не тот, каким был 1000 лет назад, и рассматриваемый археологический памятник сохранился, к сожалению, не полностью. Поэтому раскопки с конца 1990-х годов ведутся, в основном, там, где памятнику угрожает разрушение и для того, чтобы соединить в один все находящиеся близко крупные археологические раскопы 1959-1961 и 1991-1997 гг.

В 2001 году работа Охранной археологической экспедиции велась на северной окраине указанного карьера, а также на территории, находящейся рядом с грунтовой дорогой и вокруг нее. На площади до 450 м² было обнаружено и вскрыто 39 могил: №№296-334. На территории наклонной северной окраины карьера раскопы делались на уровне материка, поскольку верхние слои уже были сняты. Почти все обнаруженные могильные пятна имели не обычную овальную, а прямоугольную форму с дном на глубине 0,2-0,8 м от уровня обнаружения. В таких неглубоких могилах кости погребенного и незначительный погребальный инвентарь сохранялись плохо. В могильных ямах, имевших глубину от 1,0 до 1,4 м, они сохранялись немного лучше. Погребальный инвен-

тарь представлен небольшими глиняными сосудами, орудием труда, женскими украшениями.

В 2002 году археологические раскопки велись от северо-восточной окраины карьера в северном направлении - к наибольшим раскопам 1959-1961 и 1991-1997 гг., к сохранившейся силосной траншее и по местам ранее находившихся здесь строений бывшего колхоза Глубина раскопов от 0,4 до 0,7 м. На территории чуть больше 100 м² было обнаружено и вскрыто 14 погребений №№ 335-340 и 350-357¹. Из них одна треть могильных ям была значительно срезана широкой ямой для большой водопроводной трубы, глубина которой достигала 1,7 м. Дно могил находилось на глубине от 0,8 до 1,9 м. Кости погребенных сгнили, а их сохранившиеся фрагменты обычно находились не в анатомическом порядке. Погребального инвентаря относительно

немного, но среди обнаруженных есть редкие или почти уникальные вещи.

В женском погребении №340 вместе с двумя глиняными сосудами, бронзовым перстнем, различными бусами, бисером и пронизями были найдены вещи, аналогичные обнаруженным в 1992 г. в женском погребении «Б» двойной могилы №164 «А, Б». Это бронзовые браслеты, серебряные височные подвески, серебряная арбалетная фибула (рис. 1). В женском погребении №352 в челюстях человеческого черепа имелась четвертая часть арабской серебряной монеты - дирхема, а с обеих сторон почти не сохранившегося черепа лежали бронзовые серьги-подвески со свинцовыми и серебряными шариками (рис. 2, 1.2). В юношеских могилах №№335 и 352 были найдены плохо сохранившиеся маленькие глиняные горшочки с тонкими стенками, которые

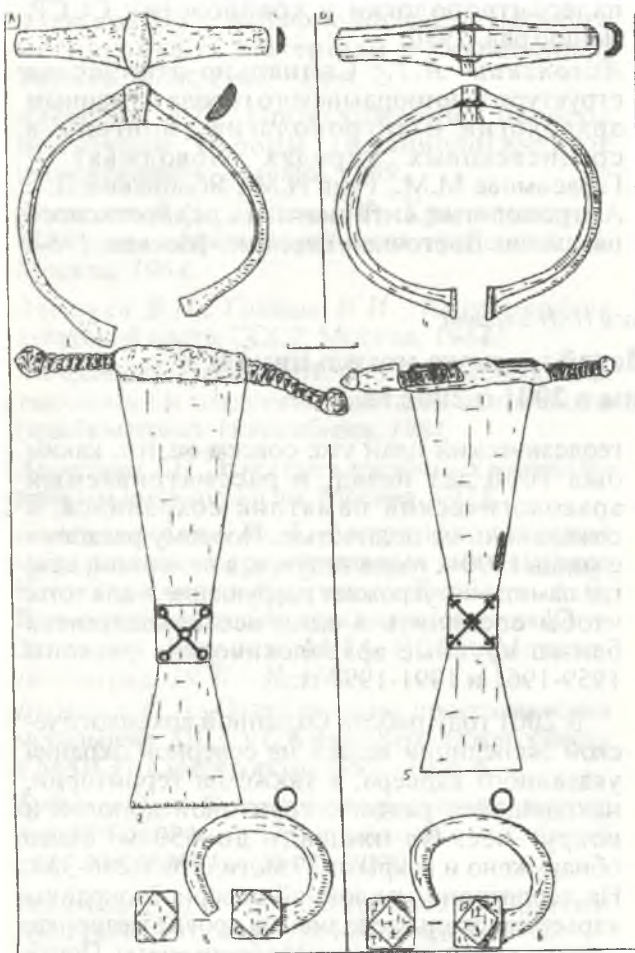

Рис. 1. Погребальный инвентарь из могил №№340 и 164-Б. 1- бронза, 2-б- серебро.

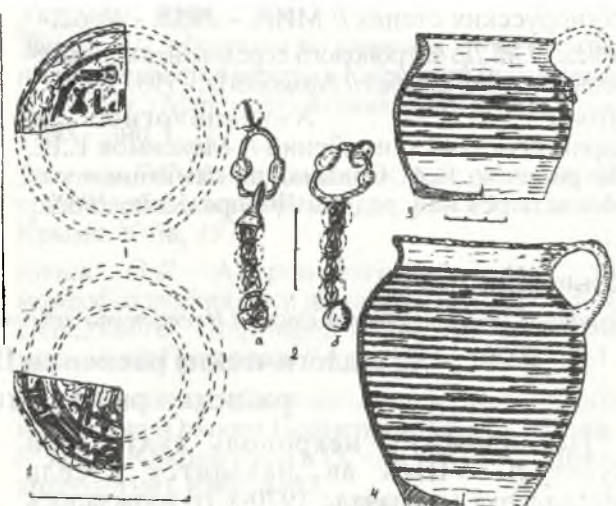

Рис.2. Погребальный инвентарь из могилы №№ 352 (1-3) и 335(4). 1 - серебро, 2- бронза, серебро, свинец, 3,4- глина

были сделаны на гончарном круге и имели по одной маленькой широкой ручке (рис 2, 3, 4).

В 2001 г. по рассказам нескольких жителей села Металловка, на его южной окраине (в 0,8 км юго-западной Нетайловского могильника) при строительстве частного дома около 20 лет назад в одном месте была замечена могильная яма глубиной до 1,2 м, где имелось много плохо сохранившихся остатков человеческого скелета и большие фрагменты крупного пифоса салтовской культуры. В 2002 году на стене большого и глубокого песчаного карьера, находящегося между северной окраиной села и пляжами базы

¹По договору с проф. В.К.Михеевым, под руководством которого тоже велись археологические раскопки данного некрополя, №№341-349 погребений должны принадлежать его археологической экспедиции. (Надо полагать, коллеги А.Крыганов и В. Михеев сохраняют сквозную нумерацию погребений, установленную Д.Т. Березовцом).

отдыха «Аква» (в 1 км к северо-западу от раскопываемого некрополя), местные жители показали остатки уже наполовину сре-занной экскаватором древней могилы. Возле нее были найдены фрагменты человеческого черепа и уже обломанный железный клинок – палаш. В оставшейся западной части могилы были обнаружены остатки нижней половины человеческого скелета, а также маленькие серебряные поясные бляшки, пряжка и наконечник, железные стремена и пиковидный наконечник кюпья.

Литература

Березовец Д.Т. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка // ИА ИА НАНУ 1961/3984-6.

Крыганов А.В. Верхнесалтовский и Нетайловский археологические памятники салтовской культуры – остатки древнего хазарского города // Степи Европы в эпоху средневековья. Т-2. Хазарское время. Донецк. 2001.

Кухарчук Ю.В.

Институт археології НАН України

Розвідки на Чернігівщині

В июле 2002 г., во время работы в экспедиции НаУКМА, которая исследовала мезолитическую стоянку Песочный Ров (Новгород-Северский район Черниговской обл.), автор провел небольшие разведки и открыл три новых местонахождения кремневых артефактов. Зачистка на местонахождении Яруга показала, что патинированные изделия мустьерского облика, обнаруженные на склоне оврага, связаны с низами ископаемой почвы (похоже — витачевской). О кремневых изделиях двух других местонахождений можно сказать лишь то, что они принадлежат к каменному веку. In July 2002, during the works of NaUKMA' expedition at Mesolithic site of PISOCHNY Riv (Novgorod-Siverski district of Chernigiv region), small scale searching for archaeological sites was conducted by the author and resulted in discovery of three new localities with flint artifacts. Trial trench at locality of Yaruga yields patined artifacts of Mousterian appearance associated with the lower part of fossil soil, probably Vitachiv one. As to flint artifacts of other two localities it is possible to state only their general affiliation with Stone Age epoch.

У липні 2002 р., під час досліджень археологічної експедиції Національного університету “Кієво-Могилянська академія” (керівник Л.Л.Залізняк), яка здійснювала розвідки на городищі Пісочний Рів, автор провів розвідки у Новгород-Сіверському районі Чернігівської обл. Були обстежені тераси правого берега р. Десни та численні яри довкола місця розкопок і навколишніх сіл. Виявлено три нові пункти крем'яних виробів кам'яного віку.

Яруга. Місцезнаходження розташоване за 500-600 м на північ від мезолітичної стоянки Пісочний Рів, за 1 км на південь від кручі, на якій знаходиться с.Пушкарі. У відслоненні лівого борту глибокого яру, який виходить гирлом у долину р. Десни, було знайдено кілька патинованих кременів мустьєрського вигляду, зокрема різчик на відщепі (рис.1,1) та досить примітивний нуклеус левалуазького типу з підправленою кількома фасетками відбивною площадкою. Робоча поверхня нуклеуса становить суцільний негатив знятого з нього великого відщепа; тильна поверхня майже цілковито зберігає кірку (рис.1,4).

Зачисткою завширшки 3 м, поставленою в цьому місці, було досліджено 2-метрову товщу четвертинних відкладів (рис.2). Поверхня плато у цьому місці дещо похила з заходу на схід; перепад висот між західним і східним краями зачистки становив 0,25 м. За точку відліку (абсолютний “0”) взято західний край зачистки.

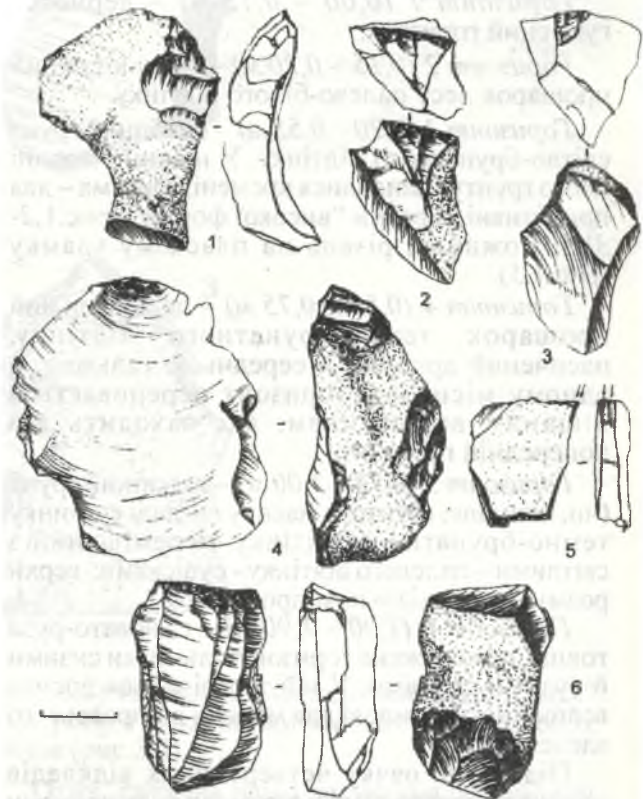

Рис.1. Кам'яні вироби: 1-5 – Яруга; 6 – Плато.

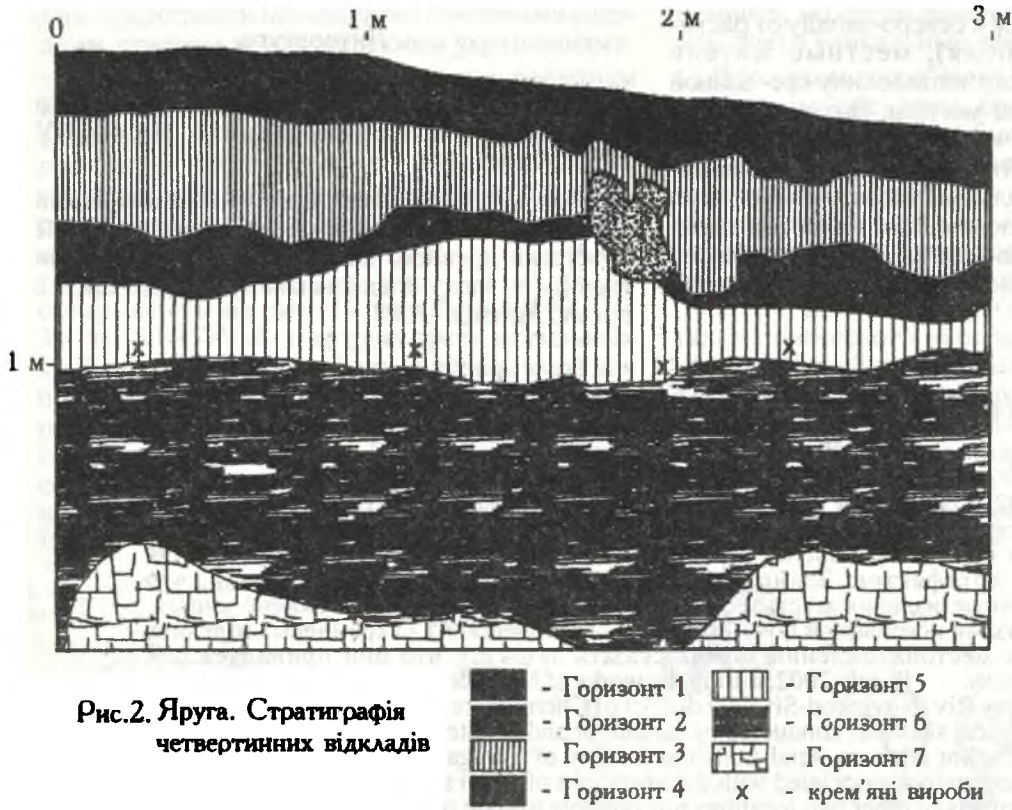

Рис.2. Яруга. Стратиграфія четвертинних відкладів

	- Горизонт 1		- Горизонт 5
	- Горизонт 2		- Горизонт 6
	- Горизонт 3		- Горизонт 7
	- Горизонт 4	X	- крем'яні вироби

Простежено таку стратиграфію:

Горизонт 1 (0,00 – 0,15 м) – дерново-гумусний горизонт.

Горизонт 2 (0,15 – 0,20 м) – малопотужний прошарок лесу палево-білого відтінку.

Горизонт 3 (0,20 – 0,55 м) – викопний ґрунт світло-брунатного відтінку. У нижній частині цього ґрунту траплялися кремені, зокрема – два примітивні скребки “високої форми” (рис.1,2-3) і, можливо, різець на плоскому уламку (рис.1,5).

Горизонт 4 (0,55 – 0,75 м) – делювіальний прошарок темно-брунатного відтінку, насичений дрібною й середньою галькою; в одному місці цей горизонт переривається піщаним включенням, яке заходить і в попередній горизонт.

Горизонт 5 (0,75 – 1,00 м) – викопний ґрунт (чи, швидше, ґрунтова маса) у вигляді суглинку темно-брунатного відтінку, перемішаний з світлим – палевого відтінку – супісками; верхи розмиті делювіальним прошарком.

Горизонт 6 (1,00 – 1,90 м) – глеювато-руда товща, помережена горизонтально-глинистими сизими й рудими смугами. У ній зустрічалися досить великі гальки, типові для морени дніпровського зледеніння.

Підстилає пачку четвертинних відкладів щільна глеювато-глиняна товща з включеннями крейдяних мергелів. Верхній викопний ґрунт, в якому виявлено крем'яні знахідки, за

структурою та кольором нагадує витачівський.

Місцезнаходження отримало найменування за місцевою назвою яру. Між цим яром і кручею, на якій знаходиться с.Пушкарі, проходить широка балка – знаменитий Мосолів Рів, у якому в 1939 р. дослідниками комплексної Деснянської палеолітичної експедиції було знайдене двобічно-оброблене рубило, датоване ними “домустьєрським часом”.

Плато. Під час обстеження Мосолового рову та відрогів, які

відходять від нього, прорізаючи плато, на ґрунтовій дорозі, яка відходить від автотраси “Чернігів – Гремяч” вище витоку Мосолового рову, за 400 м на схід від місця перетину цих доріг був знайдений одноплощадковий нуклеус пізньопалеолітичного вигляду з негативами кількох паралельних сколів на робочій поверхні (рис.1,6). Кремій деснянський, чорний, патина відсутня.

Усе плато, через яке йде ґрунтова дорога, розоране. За 100 м на північ від місця знахідки встановлено три стаціонарні металеві поїлки для худоби.

Юрське джерело. Місцезнаходження виявлене під час обстеження пересіченої місцевості між селами Пушкарі і Кремський Бугор. Між цими населеними пунктами знаходиться відоме жителям усіх навколишніх сіл потужне джерело, яке струмує з юрських мергелів – ручай кристалево чистої, льодяної навіть у спеку води. Криниця впорядкована – огорожена парканом і облаштована дерев'яними містком, лавою та альтанкою.

За 150-200 м на північний схід від криниці на одному з узвиш, за якими ховається с.Кремський Бугор, було знайдене ретельно оброблене по всій площі двобічною обробкою знаряддя трикутної форми (рис.3,1). Воно нагадує неолітичні тесла, але водночас має схожість із мустьєрськими “трикутниками”, які зустрічаються на пам'ятках середньопалеолі-

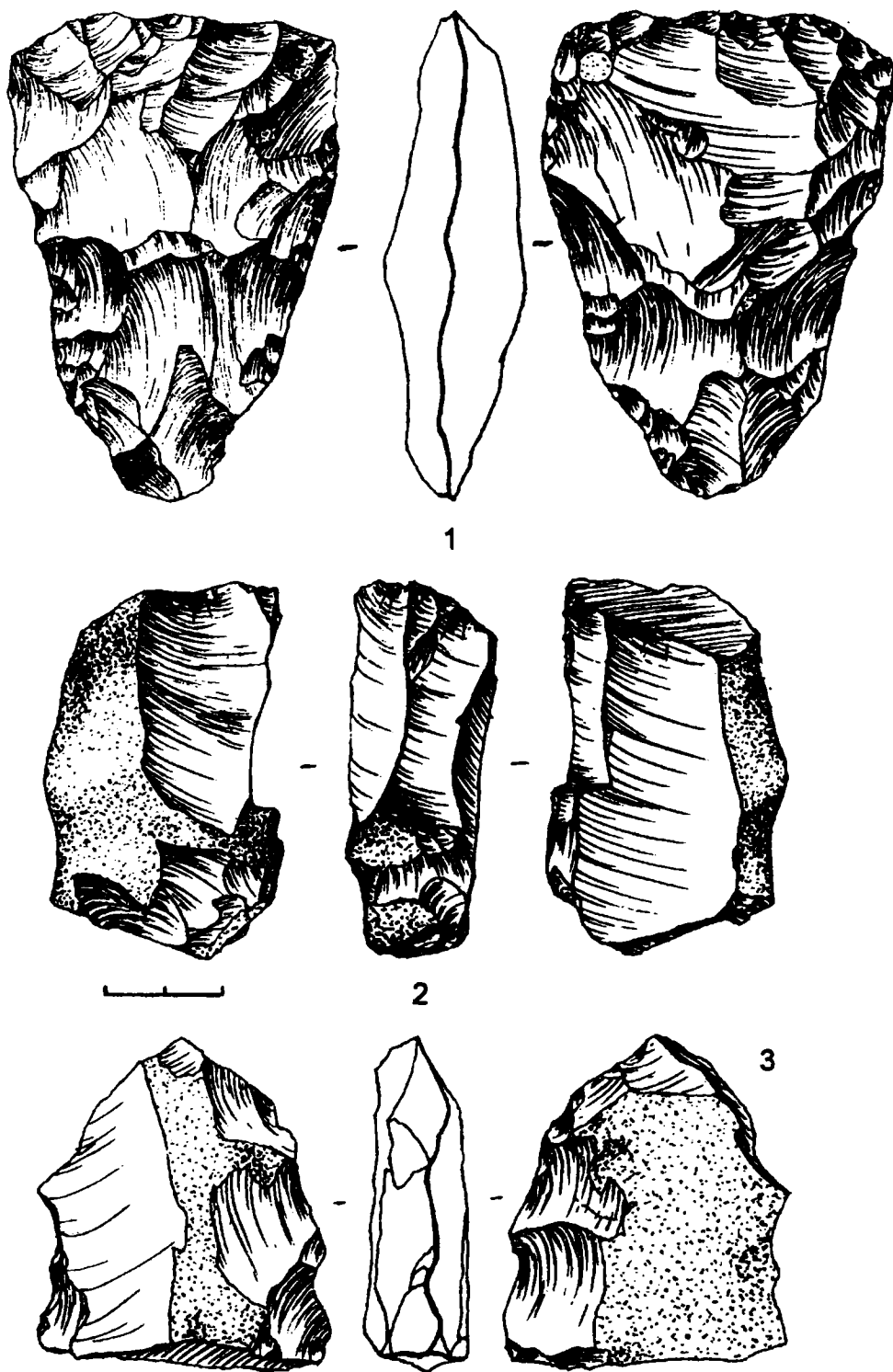

Рис.3. Кам'яні вироби: 1-3 – Юрське джерело.

тичної доби (а для деяких мустьєрських культур Криму є навіть однією з “культуровизначальних” ознак). Знаряддя вкрите щільним і досить товстим шаром білої патини, що дає підстави припускати про його належність до палеолітичного часу. Поблизу знайдено ще кілька таких же патинованих кременів, у тому числі нуклеус

(рис.3,2) та уламок якогось “напівфабрикату” – виробу з негативами кількох сколів з обох боків (рис.3,3).

Отже, питання щодо датування останнього місцезнаходження (навіть у межах кам'яної доби) залишається відкритим.

Куштан Д.П.

Черкаська археологічна інспекція

Поселення доби пізньої бронзи біля с. Леськи на Черкащині

Куштан Д.П. Поселення епохи пізньої бронзи возле с. Леськи на Черкащине. Публикуются материалы эпохи поздней бронзы с двух поселений возле с. Леськи Черкасского р-на Черкасской обл. (пункты 3а и 3б). Находки представлены изделиями из керамики, орудиями и украшениями из бронзы. Керамические сосуды по технологии и орнаментации относятся к разным культурным группам: белогрудовско-чернолеской, малобудковско-бондарихинской, поздневшинецкой и позднезрубной. Такой поликультурный состав керамического комплекса отражает сложную этнокультурную ситуацию в Среднем Поднепровье во времена поздней бронзы. Датируются оба поселения XII в. до н. э.

Kushtan D.P. The settlements of the late Bronze Age near Lesky of Cherkassy region. The materials of the late Bronze Age from two settlements near Lesky of Cherkassy district, Cherkassy region (points 3a and 3b) are published there. The findings are presented by the earthenware, tools and bronze decoration. As to the technology and ornamentation the earthenware is of different culture groups: Bilogrudovsko-Chernolysskaya, Malobudkovsko-Bondarikhinskaya, late-Tshynetskaya and late-Srubnaya. Such a polycultural structure of the ceramic complex reflects a composite ethnocultural situation in the mid-Dnieper region of the late Bronze Age. Both settlements are dated 12 cent. B.C.

Поселення Леськи-3а та Леськи-3б розташовані на північний схід від с. Леськи Черкаського р-ну Черкаської обл. у заплаві правого берега р. Дніпра. До затоплення вони займали мисоподібні виступи піщаного підвищення вздовж берега однієї з дніпровських проток – Йовтуха, відстань між поселеннями близько 2 км (рис. 1). Зараз пам'ятки знаходяться на краю

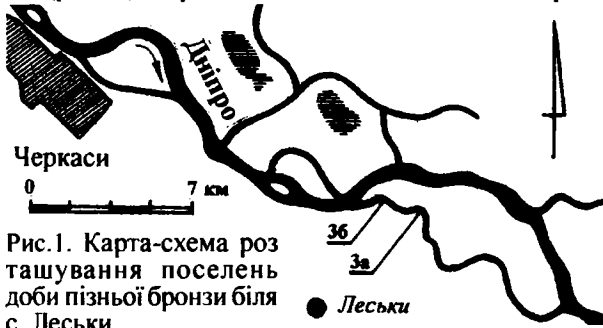

Рис.1. Карта-схема розташування поселень доби пізньої бронзи біля с. Леськи.

о. Кучугури, вони затоплені Кременчуцьким водосховищем і лише сезонні коливання рівня води дозволяють збирати підйомний матеріал на них. Вперше поселення були обстежені у 1981 р. під час експедиції ІА АН УРСР "Славутич" [Телегин, Титова, 1981, 8-10]. У 1998-2001 рр. на поселеннях проводились розвідки за участю автора [Куштан, 1998; 2001].

Леськи-3а. Поселення розташоване на північно-східному мисі о. Кучугури на схід від великого селища черняхівської культури, яке частково досліджувалося напередодні створення водосховища [Брайчевская, Брайчевский, 1959].

Матеріали доби пізньої бронзи представлені головним чином керамікою, яка за культурною належністю розподіляється на чотири групи. До першої, найчисленної, належить кераміка тшинецького типу, яка представлена горщиками із домішкою жорстви у тісті, з

підлисковою поверхнею, орнаментованими рядом наскрізних проколів під вінцями, прокресленими лініями та наколами (рис. 2, 1-6). Друга група кераміки – малобудківсько-бондарихинська – виготовлена з глини з домішкою дрібного піску та шамоту і орнаментована рядами косих наколів (рис. 2, 9, 13). Третя група представлена пізньозрубною керамікою білозерського часу, яка, за складом тіста подібна до попередньої і орнаментована наліпним валиком на плічках, іноді розчленованим косими насічками (рис. 2, 7, 8). І до останньої, четвертої групи, належить кераміка білобудківсько-чернолеского типу, представлена тьялоподібними горщиками, виготовленими із глини з домішкою грубого піску та жорстви, які орнаментовані на плічках трикутним у перетині наліпним валиком з розімкненими і спущеними донизу кінцями (рис. 2, 10, 11), та корчагами, орнаментованими відбитками прямого зубчастого штапу (рис. 2, 14).

Інші керамічні вироби представлені фрагментом "цідилки" (рис. 2, 12) та округлим пряслицем (рис. 2, 15).

Крім кераміки на поселенні знайдено два бронзові вироби: ножеподібна пластинка (можливо бритва) з прямою спинкою (рис. 2, 16) та уламок пера вістря списа (рис. 2, 17).

Леськи-3б. Багатощарове поселення розташоване на захід від попереднього. Крім знахідок фінальної бронзи на поселенні виявлені матеріали скіфського та пізньозрубного часів [Куштан, Сиволап, Терпиловський, 1999].

Пізньобронзова кераміка цього поселення подібна з попереднім. Для кераміки малобудківсько-бондарихинського та пізньозрубного типів характерні горщики з S-подібним профілем із домішкою у тісті дрібнозернистого піску та шамоту, зовнішня і

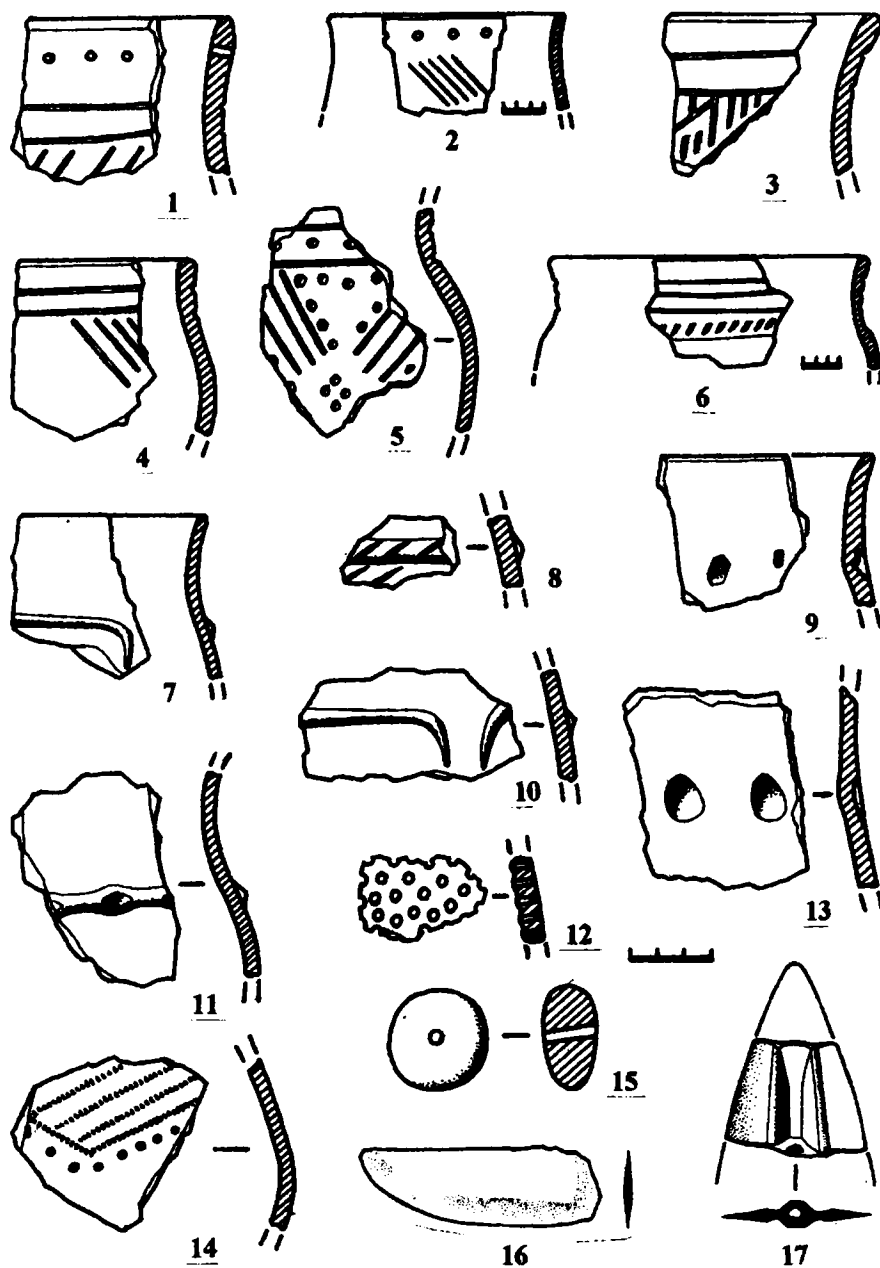

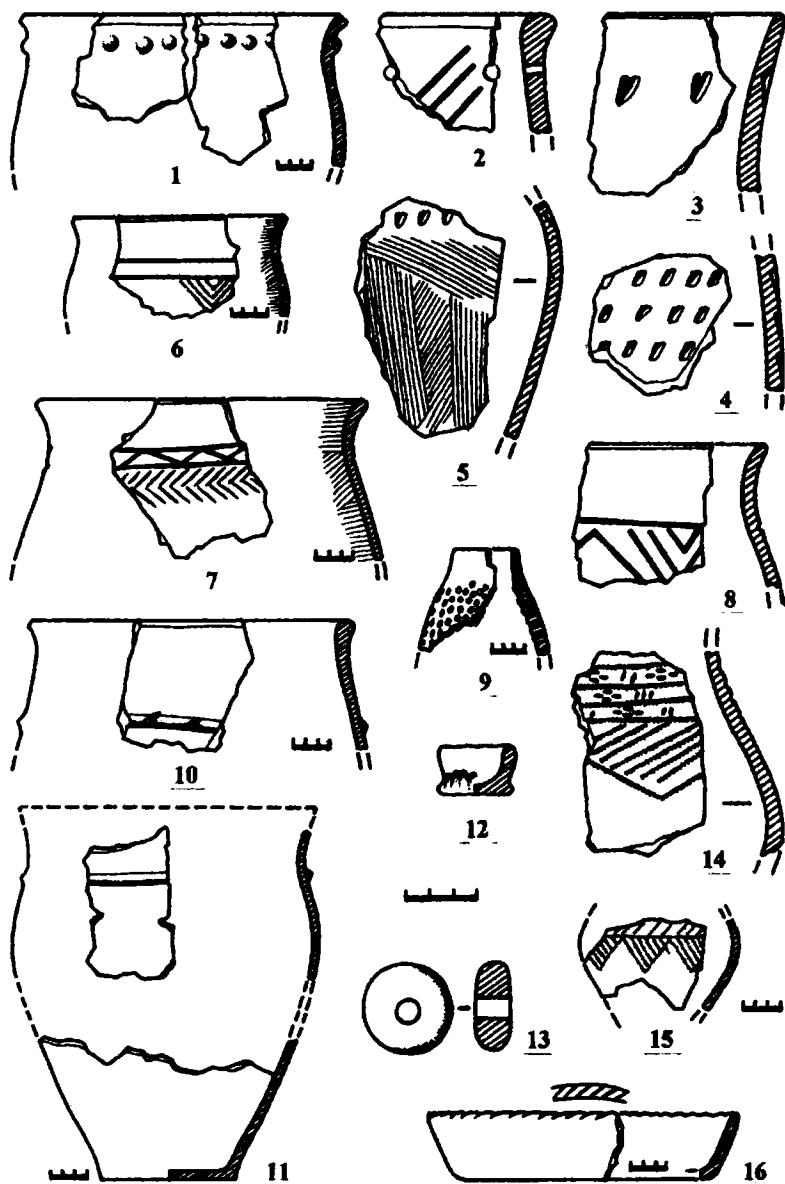
Рис. 2. Поселення Леськи-За. Вироби з кераміки (1-15) та бронзи (16,17).

внутрішня поверхня яких вкрита розчесами гребінки. Малобудківсько-бондарихинська кераміку характеризує орнамент з горизонтальних рядів наколів, виконаних косо поставленою паличкою, які вкривають верхню частину посудини (рис. 3, 3-5). А для пізньозрубної кераміки типовим є орнамент у вигляді горизонтального наліпного валика, прикрашеного косими насічками, імітація валика з прокреслених ліній, або косі насічки по тулубу горщика у вигляді горизонтальної ялинки (рис. 3, 6-8). Білогородівсько-чорноліська

кераміка, для якої характерні більш грубі домішки у тісті та жорстка або заліскована поверхня, представлена типовими тюльпаноподібними горщиками, прикрашеними наліпним валиком (рис. 3, 10, 11), корчагами, орнаментованими відбитками гребінки (рис. 3, 14) та келехами, прикрашеними відбитками дрібнозубчастого штампу (рис. 3, 15). Тшинецька кераміка на цьому поселенні менш численна і характеризується орнаментом у вигляді ряду наколів зсередини ("перлин") (рис. 3, 1) та наскрізними проколами під вінцями у поєднанні з прокресленими лініями (рис. 3, 2).

Інші вироби з кераміки представлені "цідилкою" конічної форми (рис. 3, 9) та сковородами-жарівницями з низьким бортиком, край яких прикрашений косими насічками (рис. 3, 16). Одна з таких жарівниць була до випала розрізана навпіл, а інша – прикрашена масивним наліпним валиком. На денці першої зафіксовано сліди половини та зерен проса. З обпаленої глини також виготовлені: мініатюрна прямоствінна посудинка (рис. 3, 12) та дископодібне пряслице (рис. 3, 13).

На цьому поселенні знайдено значну кількість виробів з бронзи. Знаряддя європейського типу: цілим (рис. 4, 1) та фрагментованим із слідами вторинного використання у якості ножа (рис. 4, 2), а також, ножеподібною пластинкою-бритвою (рис. 4, 5) і чотирикутним у перетині шилом (рис. 4, 6). Серед знайдених прикрас - шпильки з литою петлеподібною та з розплесканою і скрученою у трубочку головками (рис. 4, 4,3), пластинчата пронизка у 1,5 оберта (рис. 4, 7), кругла опукла бляшка-гудзик з петлею зсередини (рис. 4, 8), скронева спіралеподібна підвіска у 9 обертів з

Кременчуцького водосховища [Куштан, 1997, Рис]. Такий же склад керамічного комплексу є звичайним на поселеннях цього часу басейнів Сіверського Дінця [Гершкович, 1998, Рис. 8, 1,2; 10; 14] та Ворскли [Горбов, Литвиненко, 1998, Рис. 1-3].

Матеріали цих пам'яток підтверджують співіснування на певному етапі у Середньому Подніпров'ї малобудківсько-бондарихинської, пізньозрубної (білозерського часу) та білогрудівсько-чорноліської культур. Крім того, на поселеннях біля сс.Леськи та Самовиця у таких керамічних комплексах

Рис. 3. Поселення Леськи-36. Вироби з кераміки.

виявлено розвали горщиків тшинецької культури. Очевидно, відбулося накладання на місцеву тшинецьку основу іншокультурних впливів – малобудківсько-бондарихинського та пізньозрубного зі сходу та білогрудівсько-чорноліського із заходу.

Існування подібних змішаних комплексів довгий час не привертало достатньої уваги дослідників. Більшість з них знаходили пояснення у змішанні матеріалів різних хронологічних горизонтів [Буйнов, 1994, 11], хоча є достатньо випадків їх знаходження у закритих комплексах, а, крім того, існують зразки кераміки, в орнаментатії

тонкого круглого у перетині дроту (рис. 4, 9).

Таким чином, на поселеннях Леськи-3а та Леськи-3б були виявлені близькі хронологічно матеріали доби пізньої бронзи. Цікавим є полікультурний склад керамічного комплексу на цих пам'ятках. Як виявилось, такий його склад не є випадковим і характеризує етнокультурну ситуацію у Середньому Подніпров'ї наприкінці доби пізньої бронзи. Підтвердженням цьому є розкопки у 50-х рр. на Суботівському городищі [Граков, Тереножин, 1958, 166,167] та поселенні Воїнська Гребля в місці впадіння р.Сули у Дніпро [Довженко, ..., 1966, 69, Табл. 1, 4-7], а також, археологічні розвідки автора у Черкаському Подніпров'ї на поселеннях в районі сс.Чапаївка, Самовиця на лівому березі

яких простежується поєднання різних культурних традицій.

Про час появи у Середньому Подніпров'ї населення зі сходу – носіїв малобудківсько-пізньозрубних традицій – говорять результати радіовуглецевого аналізу з Суботівського городища. Згідно з ними, заснування тут поселення доби пізньої бронзи відбулося у XII ст. до н.е. [Клочко, ..., 1998, 98]. Цим же часом і слід датувати обидва поселення біля с. Леськи.

Література:

Брайчевская А.Т., Брайчевский М.Ю. Раскопки в с. Леськах близ Черкасс // КСИА, вып. 8. Киев, 1959.

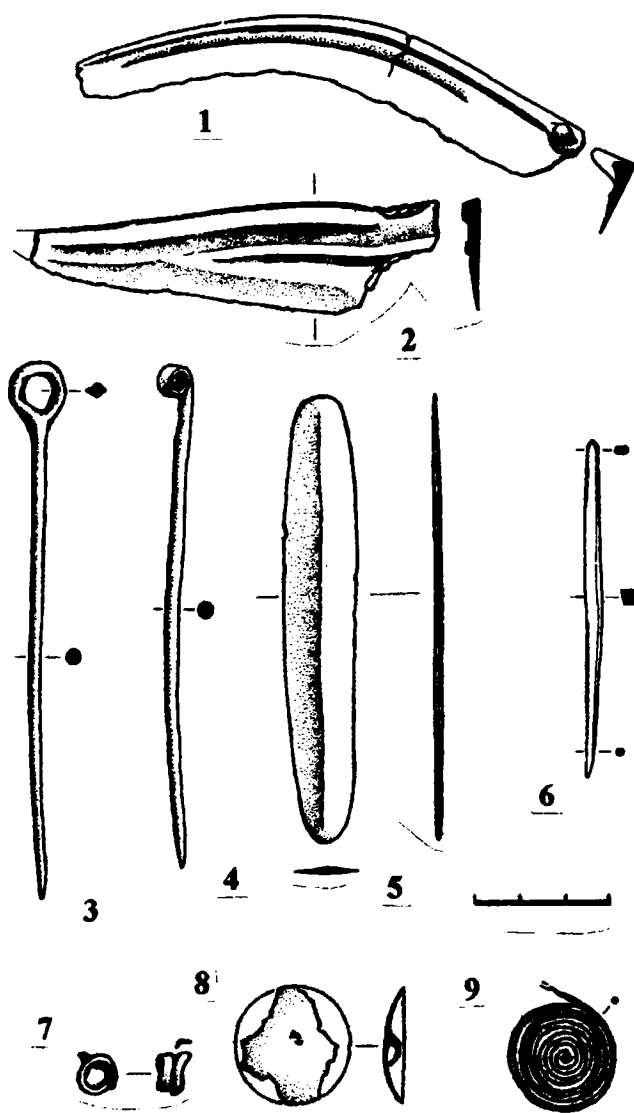

Рис. 4. Поселення Леськи-36. Вироби з бронзи

Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. Харьков, 1994.

Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете этнокультурного соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах, №7. Донецк, 1998.

Горбов В.Н., Литвиненко Р.А. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века // Проблемы археологии Поднепровья, вып. 1. – Днепропетровск, 1998.

Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище (раскопки 1965 г.) // СА, №2. 1968.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. Київ, 1966.

Клочко В.І., Ковалюх М.М., Мотзенбеккер І. Хронологія Суботівського городища // "Музейні читання", матеріали Міжнар. наук. конфер. присвяч. 90-літтю з дня народж. О.І. Тереножкіна. Київ, 1998.

Куштан Д.П. Нові матеріали доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я // МАКС і МВ – V. Київ, 1997.

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розкопки та розвідки за 1998 рік. – НА ІА НАНУ, 74/1998.

Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки за 2001 рік. – НА ІА НАНУ, /2001.

Куштан Д.П., Сиволап М.П., Тертиловський Р.В. Пізньозарубинецьке поселення на Черкащині // Археологічний літопис Лівобережної України, 2. – Полтава, 1999.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Отчёт о работе археологической экспедиции "Славутич" в зоне Кременчугского водохранилища в 1981 г. – НА ІА НАНУ, /1981.

Ланцов С.Б., Майко В.В., Кутайсов С.В.

Институт археологии НАН Украины

Раскопки 2002 г. в центральной части Кутлакского пентагона

Кутлакской экспедицией Крымского филиала ИА НАН Украины было продолжено исследование пятиугольной Кутлакской крепости второй половины I в. до н.э. около с. Веселое Судакского горсовета АРК. Небольшие раскопки проведены в центральной части, предварительно освобожденной от камней, объемом свыше 100 м³, складированных в ходе прежних полевых работ. Доисследованы строительные остатки каменной ограды центральной площади (140 м²) и прилегающая к ней с северо-запада территория на участках около 100 м² (рис. 1), на глубину до 1 м. Культурный слой в основном состоял из стерильного в археологическом отношении

каменного завала со скреплявшим камнями раствором и глиной, являвшимися остатками рухнувших стен крепости. Их перекрывал дерн толщиной не более 0.08 м, а подстилала глина с отдельными камнями и примесью пепла, до 0.15 м толщиной, покоящаяся на преднамеренно сnivelированной материковой поверхности. На ней наряду с многочисленной рядовой гончарной и лепной керамикой обнаружены почти целые красноглиняные сосуды: кувшин известного на памятнике типа, со свинцовой скрепкой и отверстиями (следами древнего ремонта) (рис. 3, 10); ваза с конусовидными выступами на корпусе вместо ручек (рис. 3, 11), украшенная семью коричневыми поясами, а так

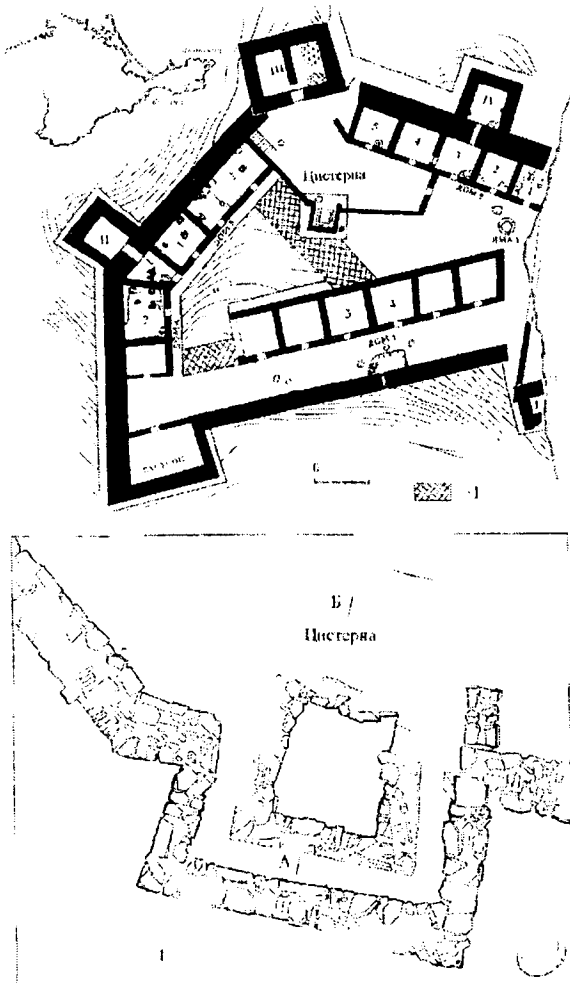

Рис.1. Кутлакская крепость. Месторасположение в Крыму, план-схема и план участка центральной площади с цистерной. 1 - участки раскопок 2002 г.

же овальная в разрезе амфорная ручка (рис. 3, 7), обычно не встречающаяся в одних комплексах с тарой с двустольными ручками. Она, вероятно, относится к более раннему времени основания крепости, а не к моменту прекращения ее функционирования, как большинство керамического материала, как правило, археологически целых форм. Найден и обломок сланцевого оселка (рис.3,3).

В прямоугольном выступе западной части площади завершены раскопки облицованной камнем почти квадратной водосборной цистерны площадью 2,25-2,5 x 2,25 м и глубиной в материке до 4,5 м (рис. 1, 2). Кладки сохранились не от верха вертикальной шахты, а лишь на глубине с 0,50 до 1,6 м от древней дневной поверхности. Они двухслойные, толщиной 0,5 м, однолицевые, относительно регулярные, из колотого по слою сланца (изредка - необработанных разновеликих

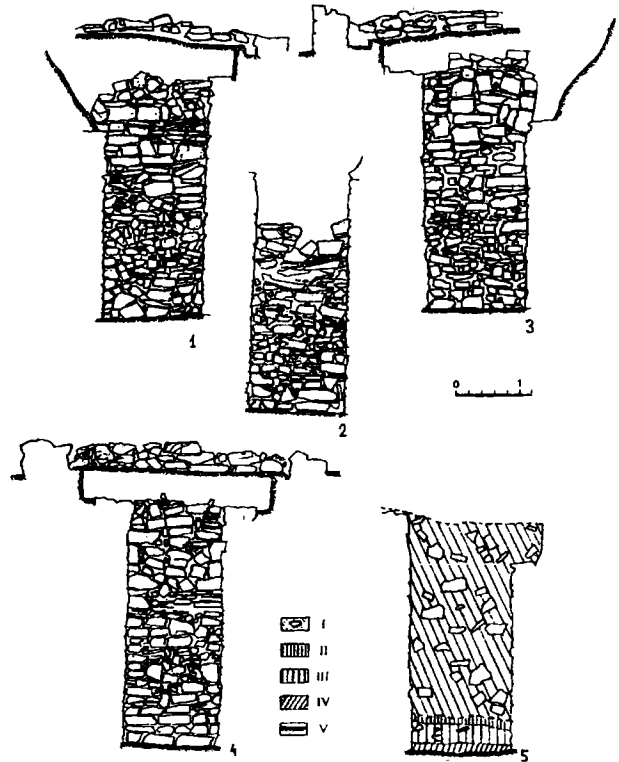

Рис.2. Борты и фасировки стен цистерны (1-4) и стратиграфия ее заполнения (5). 1-4 - южный, восточная, северный и западный борты. 1 - плотный каменный завал с коричневой глиной и фрагментами пифоса, II - IV - слои серой глины с мелкими сланцевыми камнями, с ракушкой и углями, V - скала.

каменной кварцевого гравелита) на глине со щебнем, сложены в перевязь, кроме северо-восточного угла. Хуже всех сохранилась восточная стена, что обусловлено особенностями рельефа, понижающегося к западу. В результате потоки атмосферных осадков и камни разрушенных восточных крепостной стены и башни, скатывавшиеся в этом направлении, сильно ее повредили. Дном цистерны является материковый пласт сланца.

Рядом в яме 3 (рис. 1), к северо-востоку от характеризуемого гидротехнического сооружения, в один из предыдущих сезонов были обнаружены многочисленные обломки наполовину вкопанного в материк крупного пифоса, который, очевидно, предназначался для хранения воды, поднятой из цистерны. Его фрагменты повсюду встречались и в наиболее мощной верхней части заполнения шахты (рис. 3,6), состоявшей из плотного каменного завала с глиной, глубиной до 3 м от верха каменной облицовки бортов (рис. 2, 4). Кроме того, здесь найдены фрагменты широкогорлых светлоглиняных амфор (тип С1а по С.Ю.Внукову), гончарной столовой и кухонной посуды, лепных горшков. Осколки

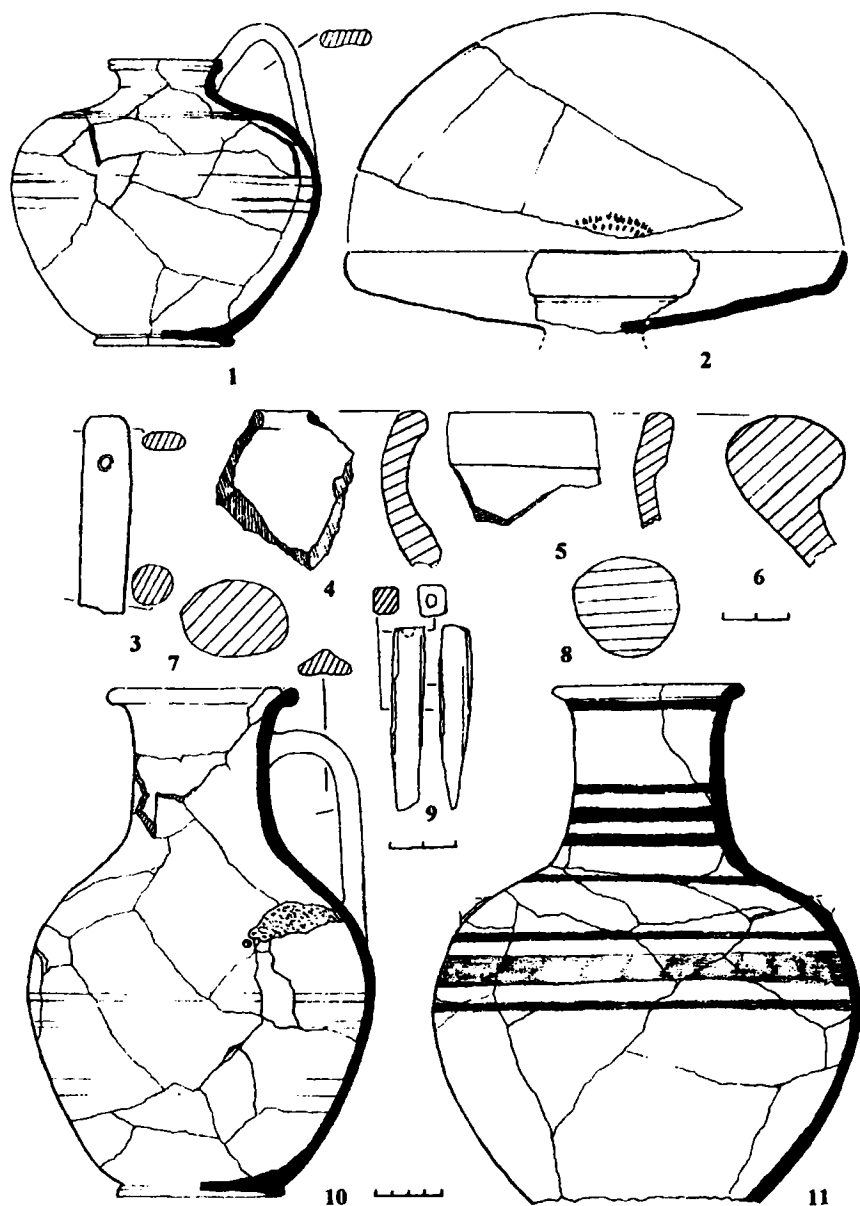

Рис.3. Находки с древней дневной поверхности к северо-западу от центральной площади и со дна цистерны.

вышеупомянутого пифоса отсутствуют только в двух нижних сероглиняных отложениях, общей толщиной до 0,45 м. Установлено, что цистерна засыпана одновременно в результате разрушения крепости в конце I в. до н.э. Однако на самом дне цистерны под каменным завалом среди находок есть фрагменты гончарных (рис. 3, 1, 2, 5, 8) и лепных сосудов (рис. 3, 4), случайно упавших еще в действовавшую емкость. Интересны светлокоричневоглиняный светлоангобированный кувшин ранее не встречавшейся на памятнике формы (рис. 3, 1), и краснолаковая керамика, среди которой интересен профиль миски со штампованным орнаментом (рис. 3, 2). Они важны для установления времени возникновения Кутлакского форта. В этой же связи внимание привлекает фрагмент ручки от амфоры Родоса (рис.3,8), чуть более ранней,

чем остальная целая посуда в закрытых комплексах памятника. Помимо цистерны еще несколько обломков неклеимой тары этого центра попадались на городище и в прежние годы, что позволяет более уверенно датировать время основания укрепления около середины первого века до н.э. Кроме перечисленных находок на дне цистерны обнаружен свинцовый предмет (рис. 3,9), вероятно, строительный отвес для сооружения ее стен.

Работы последних лет в Кутлакской крепости несут, главным образом, преемственный характер и рассчитаны на дальнейшее экспонирование и музеефикацию объекта, подготовку проекта его полной реставрации.

Лисецький Ф.М., Голєусов П.В.

Белгородский педуниверситет

Датування ґрунту різновікових поверхонь городища Мохнач ґрунтово-хронологічним методом

Лисецький Ф.М., Голєусов П.В. Датировка почвы разновременных поверхностей городища Мохнач почвенно-хронологическим методом. Статья посвящена исследованию защитных сооружений городища Мохнач (Харьковская обл.). Изучения ґрунта проводилось в археологических разрезах и серии шурфов на антропогенных поверхностях поселения. Именно на это и рассчитана методика, которая предлагается в данной работе. Результаты почвенно-хронологических исследований дают возможность обнаружить 3 этапа создания защитных сооружений на городище: „скифский” (V ст. до н.э.), „хазарский” (IV ст. н.э.) и „русский” (XVII – XVIII ст. н.э.).

Lisetskyj F.M., Goleusov P.V. Dating of the soil of the earthen levels of the Mokhnach hillfort with the help of soil-chronological method. The work is about researching protective construction at the Mokhnach (Kharkiv region). There learned soil with the help of the archaeological sections and series of exploring shafts on anthrogeous levels of the settlement. That's just what our method is for. We propose the method in our paper. The results of soil-chronological researches give us an opportunity to reveal three phases of building of the protective constructions at the hillfort: Scythian (V cent. B.C.), Khazar (IX cent. A.D.), and Russian (XVII – XVIII cent. A.D.) ones.

Определение возраста почв является обязательной процедурой при проведении почвенно-генетических исследований. Сравнение морфолого-функциональных особенностей разновозрастных почв позволяет получить представление о развитии во времени важнейших, ресурсно-значимых почвенных характеристик. К методам «прямой» датировки почв относится радиоуглеродный метод, основанный на установлении возраста наиболее консервативных форм органического вещества почвы посредством определения концентрации изотопа ^{14}C . Однако в большинстве случаев этот метод дает представление лишь об «относительном возрасте почв» [Чичагова, 1986]. Пожалуй, наиболее просто и точно (вплоть до дня) может быть датирован нуль-момент почвообразования для почв, развивающихся на поверхностях с исторически документированным нарушением почвенно-растительного покрова. Менее точным, но также доступным является метод археологического датирования почв, сопряженных с различными земляными сооружениями (курганами, валами и т.п.). Иногда этот метод становился основным при проведении почвенно-генетических исследований [Александровский, 1983; Геннадиев, 1990; Иванов, 1992]. Но даже в относительно хорошо изученных археологических памятниках зачастую присутствуют объекты, не содержащие археологического материала, а потому «немые» для датировки указанным методом. Для таких объектов перспективным способом датировки может стать расшифровка «памяти» [Таргульян, 1982] образовавшихся на них почв. Этот способ подразумевает использование функциональной зависимости почвенных свойств от времени почвообразо-

вания. Примером использования почвенно-хронологического метода для датировки археологических объектов может служить определение Ф. Н. Лисецким возраста почв, образовавшихся на Нижнем Траянском валу в Одесской области [Дзиговский, Лисецкий, 1997]. В данной статье обсуждаются результаты использования почвенно-хронологического метода для датировки почв и поверхностей Мохначского археологического комплекса (Змиевский район Харьковской области).

Городище Мохнач занимает вершинную часть мыса правого берега р. Северский Донец, имеет общую протяженность около 0,7 км, ориентацию СЗ-ЮВ. Почвообразование на территории городища происходит преимущественно по степному типу, за исключением северной облесенной части мыса. Основными типами почвообразующих пород являются древнеаллювиальные супеси и суглинки, а также лессовидные суглинки, на которых за период голоцена сформировались выщелоченные черноземы. Биоклиматические условия почвообразования в целом характерны для южной лесостепи. Археологические исследования, проведенные Б.Н. Рыбаковым, С.А. Плетневой, В.В. Колодой, свидетельствуют о существовании на территории данного городища по меньшей мере трех культурно-исторических общностей, относящихся к скифскому времени (VI – III вв. до н. э.), средним векам (середина VIII – середина X вв.) и новому времени (XVI-XVIII вв.). Объектами наших исследований являлись почвы, сформировавшиеся на фортификационных сооружениях городища (эскарпы, валы, стены), в том числе и на тех, для которых к настоящему времени не была произведена достаточная обоснованная археологическая датировка.

Почвы изучали в разрезах и серии прикопок в автоморфных позициях антропогенных поверхностей. При этом стремились создать статистически обоснованное представление о морфологии почв. Одновременно производили отбор образцов для последующего анализа физико-химических свойств почв и материнских пород (всего проанализировано 130 образцов). Цвет почвы определяли во влажном и сухом состояниях по шкале Манселла, плотность сложения – термостатным методом с отбором образцов режущими кольцами. Использованы общепринятые методы химического анализа почв: метод Тюрина – для определения содержания общего углерода, метод Кьельдаля – для определения общего азота, ацидиметрический метод – для определения содержания CO₂ карбонатов.

Различия в особенностях строения и свойствах новообразованных почв городища Мохнач (табл. 1) в некоторой степени могут быть объяснены различием типов материнских

пород. Так, почвы на древнеаллювиальных супесях бескарбонатны, менее гумусированы, имеют более узкое отношение C/N, более высокую плотность сложения по сравнению с почвами на суглинистом субстрате. Почва, образовавшаяся на стене детинца городища (достоверно датированного серединой VIII – серединой X вв.), имеет «сжатый», но относительно гумусированный профиль и рыхлое сложение (см. в табл. 1 объект 1М31). Это объясняется ее развитием на плотном субстрате, выполняющем «барьерную» функцию. Резко убывающее распределение гумуса по профилю почвы на эскарпе в лесной части городища (1М43) обусловлено влиянием древесной растительности. Обращает на себя внимание особенность строения профиля почвы, сформировавшейся на вершине «напольного» вала городища (1М22/1). С глубины 22,4 см наблюдается повышение содержания гумуса и расширение отношения C/N. Эта граница маркируется также большим количеством включений щебня и дресвы

Таблица 1.

Некоторые физические и химические свойства почв городища Мохнач

№ объекта	Горизонт	Глубина, см	Цвет сухого образца почвы по шкале Манселла	Плотность сложения, г/см ³	Общий гумус	Общий азот	C/N	CO ₂ карбонатов, %
1М22/1	A	0-14,6	10 YR 3/2	1,42	1,58	0,140	6,5	нет
	AB	14,6-22,4	10 YR 3/2,5	1,52	1,05	0,140	4,4	нет
	[A]	22,4-30,5	10 YR 3,5/2	1,52	1,72	0,187	5,3	нет
	[AB]	30,5-39,4	10 YR 3/2,5	1,55	1,08	0,187	3,3	нет
	BC	>39,4	10 YR 6/5	-	0,25	0,093	1,6	нет
Древнеаллювиальная супесь								
1М22/II	A	0-30,4	10 YR 3/2,5	1,43	1,35	0,187	4,2	нет
	AB	30,4-45,3	10 YR 3/2,5	1,56	1,08	0,140	4,4	нет
	BC	>45,3	10 YR 6/5	-	0,25	0,093	1,6	нет
Древнеаллювиальная супесь								
1М28	A	0-11,3	10 YR 3/3	1,20	3,21	0,280	6,6	0,66
	AB	11,3-20,0	10 YR 3/2,5	1,24	3,17	0,257	7,2	0,99
	BC	>20,0	10 YR 4/3,5	-	1,82	0,187	5,7	2,53
Лессовидный суглинок								
1М31	A	0-11,5	10 YR 4/2	0,97	6,29	0,280	13,0	нет
	AB	11,5-17,4	10 YR 4,5/2,5	0,98	3,33	0,327	5,9	нет
	BC	>17,4	2,5 Y 5/3	-	2,88	0,187	8,9	нет
Супесчано-щебнистый материал (стена)								
1М33	A	0-9,9	10 YR 3/3	1,21	3,67	0,327	6,5	0,99
	AB	9,9-17,1	10 YR 3/3	1,28	2,17	0,257	4,9	0,88
	BC	>17,1	10 YR 4/4	-	0,79	0,164	2,8	1,54
Опесчаный карбонатный суглинок								
1М38	A	0-8,8	10 YR 3,5/2	1,25	2,63	0,280	5,4	0,44
	AB	8,8-17,3	10 YR 3,5/2	1,50	1,36	0,257	3,1	0,44
	BC	>17,3	10 YR 4/4	-	0,56	0,187	1,8	0,66
Опесчаный делювиальный суглинок								
1М42	A	0-29,0	10 YR 3,5/1,5	1,25	2,32	0,280	4,8	нет
	AB	29,0-40,4	10 YR 3,5/2	1,27	1,35	0,210	3,7	нет
	BC	>40,4	10 YR 4,5/2,5	-	0,80	0,093	4,9	нет
Делювиальный суглинок								
1М43	A ₁	0-17,0	10 YR 3/1,5	0,82	5,69	0,374	8,8	нет
	A ₂ B	17,0-40,5	10 YR 3,5/2	1,10	2,00	0,140	8,3	нет
	BC	>40,5	10 YR 3/3,5	-	0,73	0,093	4,5	нет
Бескарбонатный лессовидный суглинок								

песчаника. Косвенно это свидетельствует о наличии антропогенного вмешательства в ход развития почвы. Верхняя часть профиля в таком случае характеризует почвообразование после данного события, и нижняя часть профиля имеет, соответственно, больший возраст. Следует отметить, что почва, описанная на этом же валу (1М22/II), не имеет признаков нарушения и отличается от предыдущей более развитым гумусовым профилем. Только различием возраста могут быть обусловлены различия морфологии и свойств суглинистых почв объектов 1М28, 1М33, 1М38, 1М42 и 1М43, что говорит о принадлежности данных объектов к разным историческим эпохам.

Почвенно-хронологический метод датировки поверхностей и образующихся на них почв основан на использовании зависимости мощности гумусированной части почвенного профиля (горизонты А и АВ – Н, мм) от времени почвообразования. Математическая модель трендовой составляющей процесса формирования гумусового горизонта разработана Ф.Н. Лисецким (1990) на основе функции Гомпертца, относящейся к семейству S-образных кривых, которые используются для описания процессов роста в биологических и экологических системах. Модель имеет следующий общий вид:

$$H(t) = H_{\infty} \cdot \exp(-\exp(a + \lambda t)), \quad (1)$$

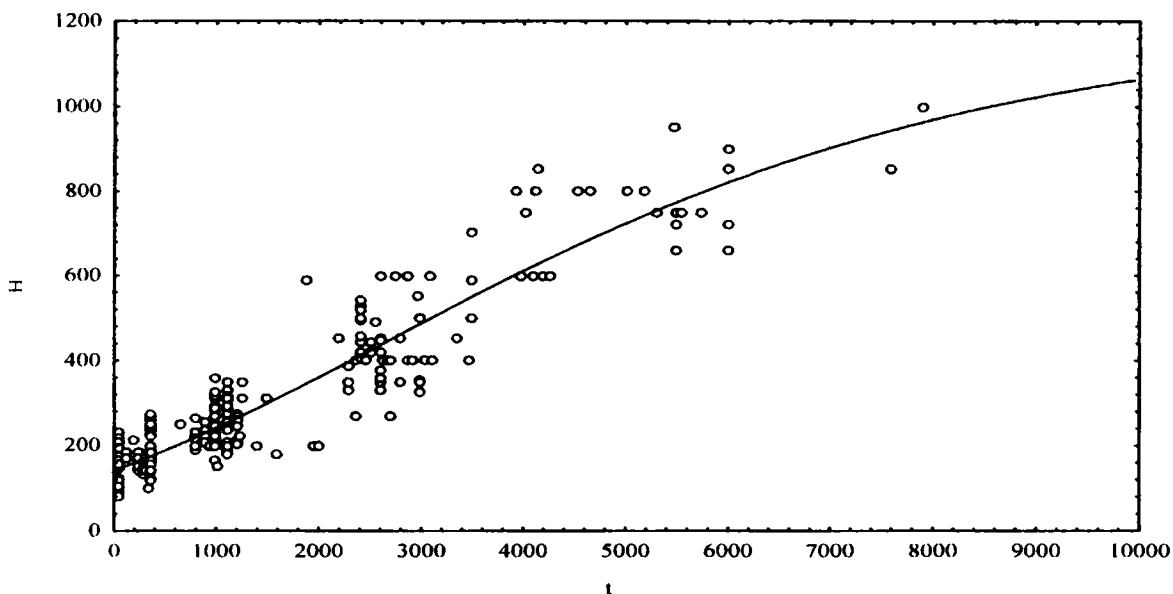

Рис. 1. Изменение мощности гумусового горизонта (Н, мм) черноземных почв лесостепи в зависимости от возраста (t, годы).

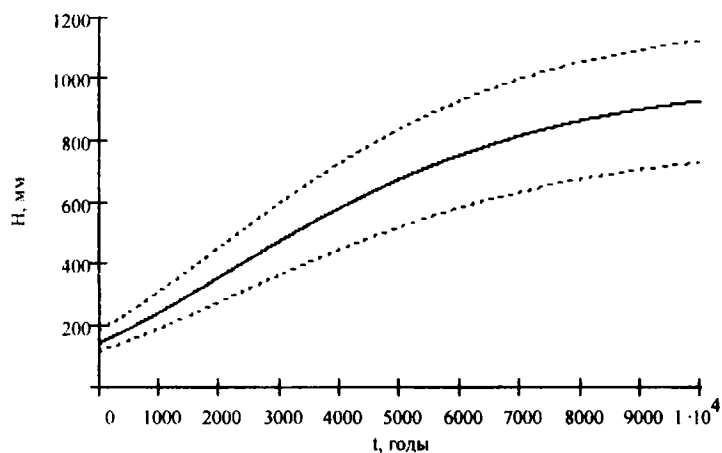

Рис. 2. Экологическое варьирование трендов формирования гумусового горизонта лесостепных черноземов. Положение верхней и нижней пунктирных линий обозначает изменение интенсивности процесса соответственно при улучшении и ухудшении условий почвообразования.

где H_{∞} – максимальная мощность гумусового горизонта данного типа почвы (мм), достигаемая на протяжении голоцена; t – возраст почвы, годы; λ – коэффициент, отражающий интенсивность почвообразования в данных

условиях; а – коэффициент, характеризующий особенности «стартовых» условий почвообразования (преимущественно обусловленные типом материнской породы).

К настоящему времени банк почвенно-хронологических данных, характеризующих автоморфное формирование гумусового горизонта лесостепных черноземных почв на рыхлых субстратах, насчитывает 221 хроноточку. Наилучшей обеспеченностью (рис. 1) данными отличаются хроноинтервалы 50-60, 200-400, 800-1200, 2200-2400 лет почвообразования

Разнообразие условий почвообразования, в первую очередь, эдафических (связанных с типом почвообразующих пород и геоморфологическим положением) обуславливает необходимость разработки спектра уравнений модели для разных состояний (комбинаций) почвообразовательных факторов. В наиболее общем виде такая дифференциация возможна для трех типов условий: средних, оптимальных и пессимальных (рис. 2).

В структуре модели изменение условий почвообразования выражается в варьировании ее параметров (табл. 2).

Таблица 2.
Параметры математических моделей вида $H(t) = H_0 \cdot \exp(-\exp(a + \lambda t))$, описывающих формирование гумусового горизонта почв в различных условиях почвообразования лесостепной зоны

Условия почвообразования	Вид модели	H ₀	a	λ
Благоприятные	1	1200	0.643	0.00033
Средние	2	1000	0.683	0.00032
Неблагоприятные		800	0.678	0.00030

В определении вида модели, которую следует использовать для датировки почв, важную роль играет диагностика условий почвообразования: первоначально – в полевых условиях, более точно – после проведения лабораторных анализов по установлению типа субстрата, свойств почв и т.д. Погрешность в определении возраста почв и датировке поверхностей зависит от естественного варьирования мощности гумусового горизонта (H), которое необходимо определить путем создания большой выборки значений H (более 30 замеров). В среднем погрешность метода можно оценить в ±100 лет. При прочих равных условиях более точная датировка возможна для почвообразования на рыхлом субстрате (песок, лессовидный суглинок) по сравнению с более плотным (плотные суглинки, глины, щебень).

Следует подчеркнуть, что описанный почвенно-хронологический метод датировки применим только при условии автоморфности почвообразования (на субгоризонтальной поверхности, исключающей возможность смыва или намыва почвенного материала) и при отсутствии нарушающих габитус почвы воздействий (распашки и т.п.).

Формула для определения возраста почвы, исходя из мощности гумусированной части ее профиля (см. уравнение 1), имеет следующий общий вид:

$$t = a - \ln(-\ln(H/H_0)) / \lambda \quad (2)$$

Результаты датировки почв городища Мохнач представлены в табл. 3.

Как следует из неё, особенности условий почвообразования накладывают сильный отпечаток на точность датировки почв и археологических объектов почвенно-хронологическим методом. Однако в целом точность данного метода сопоставима с археологическим методом датировки. Выполненные нами определения возраста археологических объектов городища Мохнач не противоречат имеющимся представлениям об истории данного памятника. Например, несмотря на сильное варьирование нижней границы гумусового горизонта почвы объекта МЗ1, начало почвообразования на стене городища датируется серединой XI в, то есть на столетие позже конца существования салтово-маяцкой культурной общности (середина VIII – середина X вв.), с которой связывается происхождение стен Мохначского городища. Однако описанная почва развивается на разрушенной стене. Очевидно, начало формирования данной почвы приурочено к моменту завершения разрушения каменного панциря стен детинца. На основе произведенной датировки почв, образовавшихся на элементах фортификационных сооружений городища Мохнач, возможна следующая хронология произведенных земляных работ.

I этап (V вв. до н. э. – «скифский»). Создание оборонительных сооружений на Мохначском городище было начато в скифское время с постройки «напольного» вала, отрезавшего мыс. В это же время были созданы эскарпы и валы над ними с восточной и западной сторон мыса, причем с западной стороны валы были досыпаны в средневековье. Об этом свидетельствует наличие в теле этих валов погребенной почвы, образовавшейся в промежутки между существованием скифской и салтово-маяцкой культур на территории городища. Под восточной стеной детинца нами также была обнаружена погребенная почва. Таким образом, «скифские» земляные укрепления были реконструированы хазарами.

II этап (IX в. – «хазарский»). К этому периоду

Таблица 3.

Мощность гумусового горизонта новообразованной почвы (H) и ее возраст, определенный почвенно-хронологическим методом (городище Мохнач, 2001 г.)

№ объекта	Местоположение почвенных разрезов и условия почвообразования	Вид модели (см. табл. 2)	H±S, мм*	Возраст почвы, годы	Начало почвообразования
IM22 I	«Напольный» вал городища. «Наложенное» почвообразование на культурном слое.	1	254±17	1160±155	841±155
IM22 II	То же. Почвообразование на древнеделювиальной супеси.	2	514±15	2453±105	452 до н. э. ±105
IM23	Поверхность, предположительно, нарушенная при строительстве «напольного» вала. Почвообразование на нарушенной почве. Данные возраста несколько завышены.	2	530±13	2565±91	564 до н. э. ±91
IM25	Вал над эскарпом с зап. стороны городища. Почвообразование на смеси гумусированного материала и лессовидного суглинка.	1	257±13	1187±118	814±118
IM28	Вал, отрезающий ЮЗ периферию городища с кладбищем. Почвообразование на лессовидном суглинке.	2	212±10	282±83	1719±83
IM31	В стена дегизища городища. Почвообразование на щебнистом субстрате.	3	181±15	948±187	1053±187
IM33	Вал, отделяющий «русскую» часть городища. Почвообразование на опесчаненном карбонатном суглинке.	1	174±14	391±145	1610±145
IM38	«Могильная яма» в археологическом раскопе. Почвообразование на песчаном суглинке.	1	173±6	381±63	1620±63
IM39	Внутренний вал над дорогой в овраге. Почвообразование на насыпном гумусированном материале.	1	254±7	1160±64	841±64
IM42	Вал над эскарпом в лесной части городища. Почвообразование на делювиальном суглинке.	1	404±14	2463±120	462 до н. э. ±120
IM43	Эскарп в лесной части городища. Почвообразование на лессовидном суглинке.	1	405±18	2472±154	471 до н. э. ±154
IM51	Эскарп с СЗ стороны городища. Почвообразование на лессовидном суглинке.	1	407±13	2489±112	488 до н. э. ±112
IM52	Вал над эскарпом с ЮЗ стороны городища. Почвообразование на смеси древнеаллювиальной супеси и щебня песчаника.	1	250±14	1124±126	877±126

* значения мощности гумусового горизонта пересчитаны с поправкой на равновесную плотность сложения.

относится досыпка вала над эскарпом с юго-западной стороны городища, вал в переднем отсеке городища над оврагом с дорогой. «Скифский» напольный вал также имеет признаки нарушения в «хазарское» время, что привело к формированию почвы с «двойным» профилем.

III этап (XVII-XVIII вв. – «русский»). В это время был построен вал, отрезавший юго-восточную часть городища. Вал, отделяющий юго-западный отсек городища (с кладбищем), насыпан (или досыпан) позднее. «Могильная яма» также датируется XVII веком. время был

построен вал, отрезавший юго-восточную часть городища. Вал, отделяющий юго-западный отсек городища (с кладбищем) насыпан (или досыпан) позднее. «Могильная яма» также датируется XVII веком.

ЛИТЕРАТУРА

Александровский А. Л. Эволюция почв восточно-европейской равнины в голоцене. Москва, 1983.

Геннадиев А. Н. Почвы и время: модели развития. Москва, 1990.

Дзиговский А. Н., Лисецкий Ф. Н. Педохронологические аспекты датировки Нижнего Траянова вала // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. Одесса, 1997.

Иванов И. В. Эволюция почв степной зоны в голоцене. Москва, 1992.

Лисецкий Ф. Н. Закономерности формирования

гумусового горизонта зональных почв Русской равнины // Агрохимия и почвоведение. 1990. – Вып. 53.

Таргульян В. О. Развитие почв во времени // Проблемы почвоведения. – Москва, 1982.

Чичагова О. А. Радиоуглеродное датирование почв: методика, интерпретация, применение // Эволюция и возраст почв СССР. Пущино, 1986.

Лейпунська Н.О., Каряка О.В.

Институт археології НАН України

Розкопки на ділянці НГС в Ольвії в 2002 р.

Основним завданням робіт на ділянці НГС є подальше продовження розкриття та досліджень житлових кварталів північної частини Нижнього міста Ольвії, зокрема продовження розкриття еліністичних житлових будинків НГС-12, 13, 14, розміщених у південній частині розкопу, розкриття площі на східній прилиманній його частині та невеликі дослідження частково раніш розкритих розкопками місць. Для цього у 2002 р. було зроблено дві прирізки загальною площею 185 м² у південній частині ділянки та частково досліджувалась невелика площа на північ та схід від цих прирізок..

В результаті робіт 2001, 2002 років відкриті шари, головним чином, еліністичного часу, частково – пізньокласичного та римського. Від останнього збереглося лише вторгнення у західному борту розкопа з матеріалами 2 ст. н. е. та фрагмент вимостки вулиці захід-схід, яка йшла у напрямі лиману.

Досліджувалися вулиці, які обмежували квартал з півночі та сходу. Третя Південна вулиця (північна межа кварталу) проходила тут по двох терасах із загальним перепадом висоти до 2 м. Вона була заможена битою керамікою, притому товщина нашарувань в деяких місцях сягала 1,5 м (особливо в місці вірогідного зіткнення терас). Прилиманна вулиця (східна межа кварталу) була більш широкою, але її керамічне покриття було частково знищене, а на решті вулиці воно головним чином мало вигляд дуже щільного, трамбованого сіроглинистого та сірозололистого ґрунту.

Заслугує на увагу факт відсутності залишків будівель зі сходу від Прилиманної вулиці в межах досліджуваної ділянки. Тут, можливо, у давнину існувала досить глибока балка.

В сезоні 2002 р. проводилося подальше дослідження будинку НГС-12, розкриття якого розпочалося в 2001 р

Будинок НГС-12 займає південно-західну частину розкопу, на півночі виходить на Третю Південну вулицю з кам'яним водостоком.

Північна та східна стіни будинку НГС-12 вибрані у пізніші часи, залишивши лише траншеї, що своїм розташуванням відтворювали відповідні межі будинку та кварталу. Західна межа будинку перекрита західним бортом розкопу, південна не розкрита, східна обмежується вимостокою Прилиманної вулиці. Повністю розкритий підвал 615 у західній частині будинку (роботи 2001 р.), на захід від нього розміщується ще один підвал, покищо перекритий ґрунтом. Як у деяких інших будинків ділянки НГС, над підвалом 615 у пізньоеліністичний час було споруджено велику кам'яну вимостку, скоріш за все, двору. Вхід до будинку, можливо, був на півдні, він ще не відкритий.

На схід від підвалу 615 у 2002 р. відкриті залишки двох наземних або частково заглиблених приміщень, які розміщені на середній терасі - № 672 та 678¹. Вони були обмежені Прилиманною вулицею на сході та Третьою Південною на півночі і таким чином становлять північно-східну частину будинку.

Приміщення № 672 та № 678 мали загальні південну та східно-західну стіни, у східній (для приміщення № 672) був прохід, який був пізніше закладений каменем.

Особливий інтерес становить західне приміщення № 672. Воно прямокутне в плані, витягнуте у напрямку схід-захід. Його розміри є більшими, ніж для звичайних житлових приміщень - 6 x 4,5 м. Збереглася південна дволицева стіна № 669, яка простяглася і далі на схід, у приміщення № 678. Західна та північна (№ 675) стіни були майже повністю вибрані у пізніші часи (від північної відкрито лише невеликі залишки кладки). У виборці західної стіни була виявлена кладка у вигляді орфостатних плит, які, можливо, були підпорною стіною (аналогічні орфостати знаходилися і у виборці північної стіни приміщення 678). Частина східної стіни цього приміщення також була вибрана, але залишився її південний фрагмент з дверним прорізом, який на 0,6 м відходив перпендикулярно кладці №

¹Нагадаємо, що ділянка НГС знаходиться у північній частині Терасного міста і його будинки розміщені не менш, ніж на трьох терасах. Підвал 615 знаходився на верхній терасі.

669. При одній з перебудов цей дверний проріз було закладено вапняковими плитами із східної сторони (відкрито залишки цього закладу).

Цікавою була внутрішня конструкція приміщення № 672. Тут на рівні підлоги було виявлено чотири кам'яних майже квадратних у плані баз або постаментів, які лежали на кам'яних "подушках", впущених у підлогу, скоріш за все, під дерев'яні стовпи. Базу розмішувалися парами по поздовжній вісі приміщення, у центрі його площі, утворюючи майже правильний чотирикутник. Ще одна - п'ята "подушка" (база, яка була на ній, не збереглася) знаходилася трохи на південь від інших. На цьому ж рівні було знайдено ще дві плити, які були аналогічні "подушкам", але у переміщеному стані - одна знаходилася у східній частині приміщення № 672, а друга - в західній частині приміщення № 678. Призначення цих баз поки не визначене; можливо, дерев'яні стовпи на них підтримували перекриття над приміщенням.

У південно-західному куті приміщення відкрита частина більш раннього пізньокласичного приміщення, від якого збереглися фрагменти двох стін (№ 689 та 690), зв'язаних у перепліт. Його стіни знаходилися на 0,9-1,3 м нижче рівня підлоги еліністичного приміщення. Тут же знаходилася яма округлої в плані та грушоподібної в розрізі форми розмірами 0,95-1,32 x 0,88-1,27 м глибиною до 1,30 м від її верху. Речові матеріали

з ями датуються головним чином, IV ст. до н.е.

Далі на схід знаходилося приміщення № 678. Воно було майже квадратної в плані форми зі стороною близько 4,5 м. Стіни його майже не збереглися, за виключенням фрагмента східної кладки № 688, але вони простежуються по їхнім виборкам. У виборці північної стіни знайдено фрагмент орфостатної (підпірної) кладки, до складу якої входили плити рожевого каменю.

Рівень підлоги цього приміщення майже співпадає з рівнем підлоги у приміщенні № 672. Нижче рівня підлоги тут була вкопана фасоська амфора IV ст. до н.е., яка, можливо, відносилася до більш раннього будівельного періоду.

З півдня від стіни № 669 відкрито керамічну вимостку (складалася з фрагментів кераміки та черепиці) та дволицеву кладку № 682 з дверним прорізом (?), які відкриті частково - на півдні вони перекриті покищо нерозкритим ґрунтом.

Невеликі роботи були проведені на північ від Третьої Південної вулиці та на захід від Прилиманної (площа будинку НГС-10); розкривалися два приміщення. До еліністичного часу відноситься підвал та фрагменти наземного або частково заглибленого приміщення, фрагмент водостока. Однак загальне планування цієї території поки неясне.

Таким чином, роботи останнього сезону на ділянці НГС продовжили дослідження еліністичного та часткового пізньокласичного будівництва у північній частині Нижнього міста Ольвії.

Лысенко А.В., Сохин М.Ю., Парфенов А.А., Юрочкин В.Ю.

*КФ ИА НАНУ,
Отдел охраны памятников КГИКЗ
Русское общество спелеонавтики и спелеологии (Москва)*

Исследования некрополя Пантикапея-Боспора в 2002 г.

В полевом сезоне 2002 г. Керченский отряд Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАНУ совместно с Отделом охраны памятников КГИКЗ и Русским обществом спелеонавтики и спелеологии (РОСС, Москва) продолжил начатые в 2000 году охранные исследования позднеантичных и раннесредневековых склепов некрополя Пантикапея-Боспора на северном склоне горы Митридат в г. Керчь.

В отчетном году по объективным причинам (в основном, из-за отсутствия финансирования) исследования были ограничены топографическими работами. Продолжено выполнение детальной инструментальной топографической съемки поверхности некрополя и расположенной на ней современной жилой застройки (в 2002 г. отснято около 1 га). Кроме того, произведено обследование и подземная полуинструментальная топосъемка двух не известных ранее «систем» склепов со входами на перекрестке улицы Желябова и Второго Пугачевского переулка (вскрылся после дождей

летом 2002 года), а также во дворе дома № 3 по улице Первой Нагорной. «Системы» (искусственные антропогенные механогенные полости экскавационного типа) образованы соответственно 50-ю и 2-мя погребальными сооружениями, соединенными между собой деревянными сбойками и разновременными грабительскими лазами. Все обследованные склепы неоднократно подвергались ограблению, а впоследствии, судя по многочисленным граффити на стенах, использовались в различных целях (в том числе и в качестве бомбоубежища во время Второй мировой войны) местным населением. В настоящее время большинство этих погребальных сооружений более чем наполовину заполнено ґрунтом, попавшим в камеры склепов сверху, через «открытые» грабителями дромосы. Какого-либо подъемного материала, относящегося к периоду функционирования погребальных сооружений, на поверхности их заполнителя не обнаружено.

В целом в течение 2000 – 2002 гг. удалось картографировать более 160 склепов. Составляется точный совмещенный план их взаиморасположения, надежно привязанный к топографической ситуации на современной дневной поверхности некрополя. Исходя из возможной площади памятника [Шкорпил, 1907, 2] и плотности размещения склепов можно предполагать, что на северном склоне горы Митридат находится несколько тысяч таких погребальных сооружений.

В связи с развернувшимися в последние годы интенсивными работами по изучению планиграфии позднеантичного – ранне-средневекового некрополя Пантикапея-Боспора [Грек, Зинько, 1997; Зинько, 2000; Мыц и др., 2001; Зинько, 2001] назрела необходимость выработки рациональной системы нумерации располагающихся на его территории объектов, так как до сего времени, несмотря на многолетние исследования памятника, таковой не существовало. В специальной литературе традиционно используется нумерация, данная некоторым погребальным сооружениям некрополя (в том числе и склепам) раскопавшим их в начале XX в. В. В. Шкорпил. При этом исследователи чаще всего оперируют сравнительно небольшим количеством комплексов, содержавших репрезентативный датирующий материал или настенную роспись. По ряду причин «продолжение» этой нумерации представляется весьма проблематичным. В первую очередь это обусловлено отсутствием единого принципа в ее структуре. В отчетах В. В. Шкорпила приведена сквозная нумерация всех погребальных сооружений, изученных им в каждом из отчетных лет в Керчи и окрестностях. Например, в «Отчетах...» о раскопках 1905 и 1906 гг. данные о некрополе на северном склоне горы Митридат изложены под заголовками «Гробницы и склепы, открытые на Митридатовой горе». Его объекты (склепы и другие могилы) здесь перечислены и пронумерованы (склепы - №№ соответственно 1 – 12 и 51 – 53) вместе с погребальными сооружениями, исследованными на вершине и южном склоне горы [Шкорпил, 1909, 54 – 69]. В других случаях сведения о склепах некрополя помещены под особой рубрикой (отдельно от других могил) со следующими номерами: 1902 г. - №№ 179(1) – 188(10) [Шкорпил, 1904, 106 – 108]; 1904 г. - №№ 145(1) – 180(36) [Шкорпил, 1907, 32 – 58]; 78(1) – 79(2) [Шкорпил, 1910, 31 – 36]. Такая нумерация не несет информации ни об общем количестве изученных в пределах древнего кладбища погребальных сооружений, ни о численности известных склепов. Кроме того, из-за отсутствия в «Отчетах...» В. В. Шкорпила обмеров многих склепов и точных данных об их местоположении, сейчас очень сложно найти

эти объекты или выделить их среди массы картографированных в последнее время погребальных сооружений. Исключение составляют легко идентифицируемые склепы с росписями.

Позже отдельные «системы» склепов (например, со входом у дома № 27 по ул. Желябова) совместно с археологами изучали керченские [Шульц, 1968, 118 – 119] и одесские [Грек, Зинько, 1997] спелеологи, каждый раз дававшие свою нумерацию картографированным ими погребальным сооружениям, отдельную (начиная с № 1) для каждой из «систем» [Грек, Зинько, 1997, рис. 1, 3]. Такой подход обусловлен, видимо, восприятием «систем» склепов как объектов изучения спелеологии или спелеистики-спелестологии (например, «система» со входом у дома № 27 по ул. Желябова фигурирует в кадастре искусственных пещер под индексом Р-54). В то же время склепы, образующие «системы», являются такими же составными частями некрополя, как и другие, не соединенные между собой погребальные сооружения, располагающиеся на его территории. Вероятность наличия здесь значительного количества таких объектов, пока не картографированных, не исследованных, а, возможно, и не ограбленных, довольно высока. Не исключено, что многие из них доступны или со временем станут доступными для изучения. В связи с этим можно предполагать, что при дальнейшем исследовании некрополя отдельная нумерация склепов каждой из «систем» со временем приведет к путанице и необходимости очередного изменения нумерации.

Таким образом, представляется наиболее целесообразным применение сквозной нумерации всех погребальных сооружений по мере их выявления и картографирования. В этом случае изученные в XIX – начале XX вв. широко известные комплексы некрополя могут значиться под двойными номерами (данным ранее и новым), а также под традиционными названиями («Христианская гробница 1912 г.», «Склеп 1912 г.», «Склеп 1905 г.», «Склепы 1890 г.» [Ростовцев, 1914, 405 – 407, 418, 421 – 423, 435] и др.).

ЛИТЕРАТУРА

- Грек О.И., Зинько Е.А. Катакомбы горы Митридат // Свет, 1997. № 2 (17).
 Зинько Е.А. Боспорские склепы на северном склоне горы Митридат // МАИЭТ, 2000. Вып. VII.
 Зинько Е.А. Проблемы исследования позднеантичных Боспорских расписных склепов // МАИЭТ, 2001. Вып. VIII.
 Мыц В.Л., Лысенко А.В., Юрочкин В.Ю. Некрополь Пантикапея-Боспора: проблемы и перспективы исследования // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. СПб., 2001.

Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России. СПб., 1914.

Шкорпил В.В. Раскопки в Керчи и его окрестностях в 1902 г. // ИАК, 1904. Вып. 9.

Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в Керчи в 1904 г. // ИАК, 1907. Вып. 25.

Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в Керчи в 1905 г. // ИАК, 1909. Вып. 30.

Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в Керчи в 1906 г. // ИАК, 1909. Вып. 30.

Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в Керчи в 1907 // ИАК, 1910. Вып. 35.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С.

Институт археологии НАН Украины.

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2002 г.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Дослідження на могильнику Малополовецьке – 3 у 2002 р. У 2002 р. на могильнику Малополовецьке-3 розкопано біля 1,5 тис. м². Виявлено 19 поховань різних історичних періодів (12 поховань доби бронзи, 6 - скіфського часу, 1 - часів Давньої Русі). Найбільший інтерес являють поховання 91 (захоронення голови коня разом з рогом бика), 94 (дерев'яний зруб; потужний прокал від ритуального кострища), 97 (горщик тшинецького типу), 103 (горщик тшинецького типу та зламана крем'яна сокира), 104 (кубок тшинецького типу та бронзове окуття прямокутної посудини, виготовленої з кори або шкіри). Бронзове окуття є унікальним виробом і безпосередніх аналогів на Україні не має. У 2002 р. ще раз підтвердилося розташування елітної ділянки горизонту МП-III на межі схилу та плато та той факт, що усі елітні поховання з металом цього горизонту могильника здійснювалися за обрядом демембрації (розчленування). Експедицією були продовжені також розвідки археологічних пам'яток, розташованих навколо могильника

В 2002 г. были продолжены исследования на могильнике Малополовецкое-3, расположенном в Фастовском р-не Киевской обл. (рис.1).

эпохе бронзы [Лысенко, 1998-а, 95-117; Лысенко, Лысенко Св, 1998-а, 28-31; 1998-б, 101-106; 2001, 147-159; 2002, 168-177; Лысенко, Лысенко Св.,

Журав-лев, 1999, 116-121]. Работами 2002 г. вскрыто около 1500 м², выявлено 19 погребений (п.88-106).

КОМПЛЕКС 7-6. Расположен к юго-западу от К.7. Комплекс включает 7 погребений эпохи поздней бронзы. В скифское время было совершено два подзахоронения: демембрация (п.10-рж) и кремация (п.11-рж). В юго-западной части комплекса расположен ров 7.

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (94-2002 г.) (рис.3). Расположено непосредственно к западу от К.7 (кв.Е-Ж/22-23. зап). Пред-

положительно было впущено в линзу, образовавшуюся вокруг К.7 при насыпке кургана. Погребение перекрыто насыпью; диаметр насыпи по бровке 6-7 м, высота 0,15-0,17 м. Центр насыпи несколько смещен по отношению к погребению к югу (вниз по склону).

Яма квадратной формы, 1,75x1,8 м. Ориентирована углами по сторонам света. Глубина

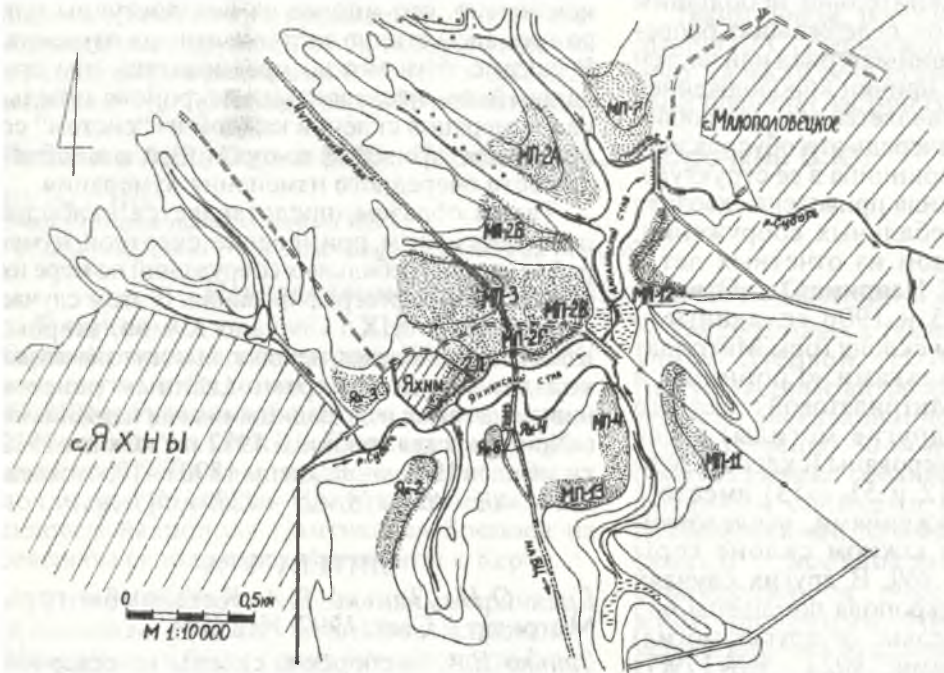

Рис. 1. Комплекс археологических памятников между селами Малополовецкое и Яхны.

В работах принимали участие студенты-практиканты Киевского национального университета им.Т.Шевченко (руководитель практики Л.Г.Самойленко), ученики с/ш №2 г.Фастова.

На протяжении 1993-2002 гг. на могильнике исследовано 8690 м² (рис.2), выявлены остатки 106 погребений, 81 из которых относятся к

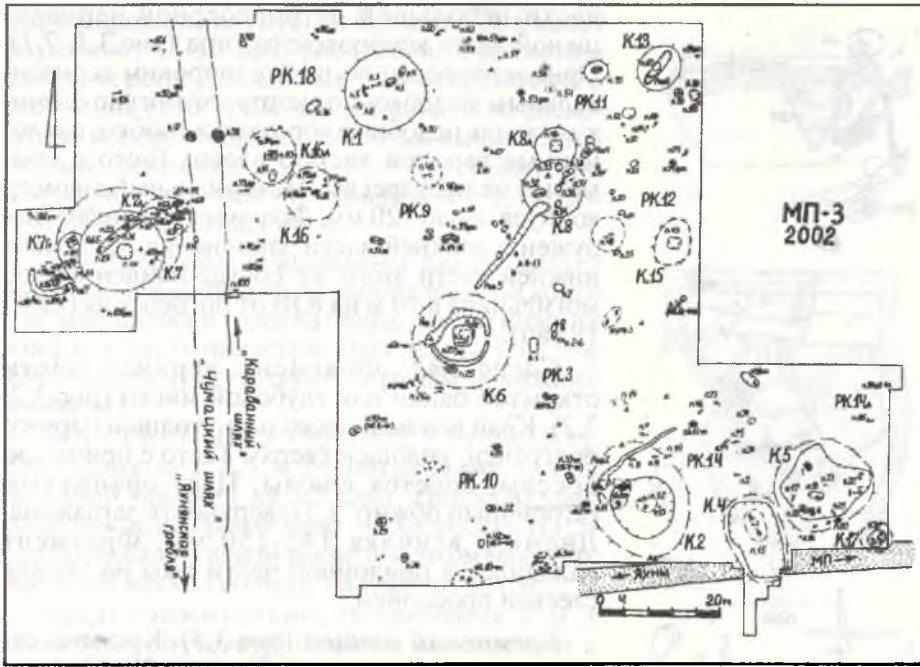

Рис.2. Малополовецкое-3. Ситуационный план вскрытой площади, 1993-2002 гг.

1,35 м от СП у основания кургана (0,7 м от ДП; 1,5 м от вершины). С внешней стороны ямы у северного и южного углов, на глубине 0,65 м (здесь и далее все глубины от СП у основания кургана), зафиксированы сгоревшие (уголь) бревна, из твердой древесины (дуб?). Бревна тянулись вдоль СВ и ЮВ стенок ямы; северное бревно ориентировано $310-130^\circ$, южное - $127-307^\circ$. Бревна в разрезе прямоугольной формы, 10×7 и 12×7 см соответственно (широкой стороной положены горизонтально). Конструкция сруба (?) не совсем ясна, так как следы углей от бревен в обоих случаях не доходили

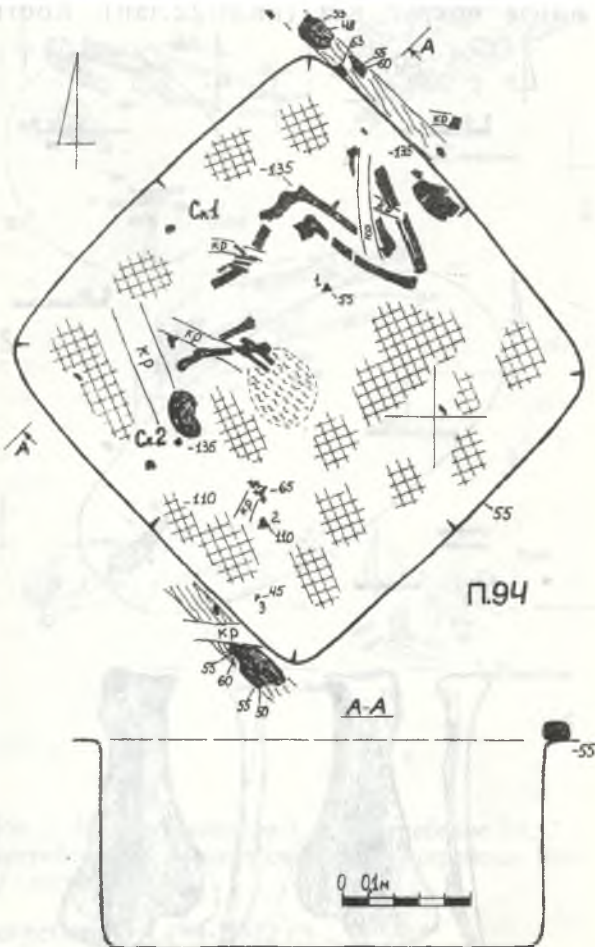

Рис.3. Малополовецкое-3. Погребение 94.

даже до середины стенок ямы. Оба бревна были несколько наклонены от углов к центру стенок (вывод сделан на основании направленности волокон дерева). В придонной части ямы выше костей местами зафиксирована зеленоватая глеевая масса, иногда обгоревшая до серого цвета. На некоторых кусках обгоревшей массы обнаружены отпечатки органики. Видимо, над скелетом было возведено какое-то каркасное сооружение, обмазанное глеем.

В яме обнаружены останки двух человек. **Скелет 1** (мужчина; *maurus*) лежал на дне ямы, ближе к СЗ стенке. Большая часть костей (за исключением растянутых землероями) зафиксирована в анатомическом порядке (здесь и далее антропологические определения Л.В.Литвиновой). Погребенный положен скорченно (степень скорченности II - средняя) на правом боку, головой на ЮЗ (230°). Правая рука видимо была направлена к колену (?), левая согнута в локте под углом 90° . Фрагменты свода черепа мужчины лежали в ногах скелета. На месте головы скелета 1 лежал череп женщины 25-35 лет (**скелет 2**); череп несколько смещен к югу и представлен только фрагментами свода. Условная линия соединяющая черепа 1 и 2 проходит параллельно СЗ и ЮВ бровкам и перпендикулярно остаткам бревен. Представляется вероятным, что череп №2 является своего рода "инвентарем" по отношению к скелету 1. Под костями предплечья и перед скелетом 1 находилось пятно бурого тлена диаметром $0,5-0,6$ м.

Кости скелета обожжены. Все пространство

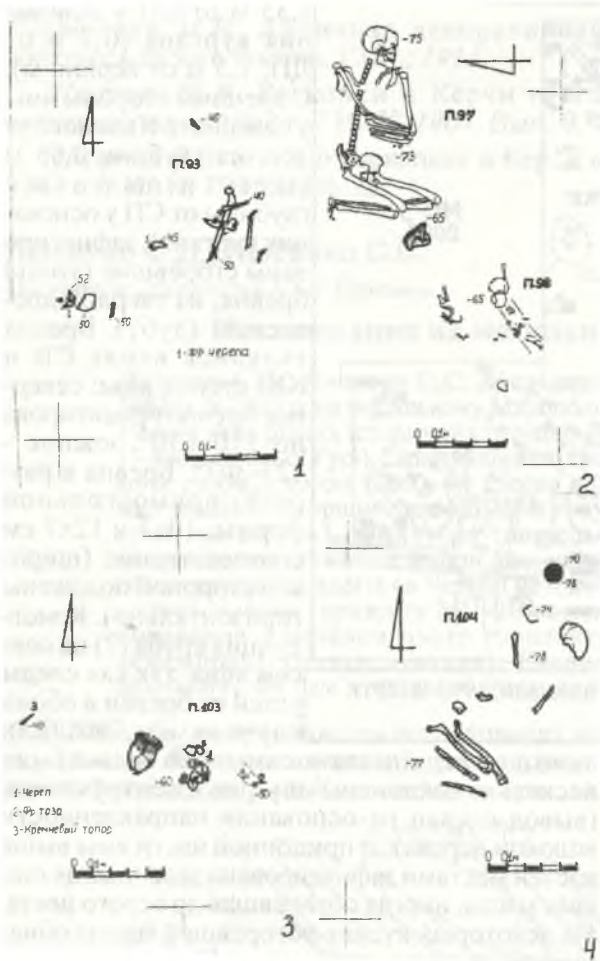

Рис.4. Малополовецкое-3. 1 - погребение 93; 2 - погребения 97 и 98; 3,4 - погребения 103, 104.

между бревнами до дна ямы заполнено выгоревшим черноземом красного, розового, желтого, оранжевого оттенков. Мощность прокала до 1 м. Видимо, после засыпки ямы между венцами сруба был разведен огонь, горевший не один день. Отсутствие мощной углистой прослойки (незначительное количество угольков, найденных в слое вокруг сруба явно не соответствует количеству костру, оставившему столь мощный прокал), говорит о том, что по затуханию костра, большая часть углей была убрана; вероятно, при этом была уничтожена и большая часть сруба (списать отсутствие большей части бревен на интенсивную деятельность землероев не представляется возможным).

Между плах над юго-западной частью ямы на глубине 0,45 м найден кремневый отщеп. С погребением связаны также обломки двух сосудов.

Сосуд №1 - фрагмент плечика и нижней

части небольшой острореберной чернолощеной чаши комаровского типа (рис.3,1; 7,1). Орнаментирован по шейке широким горизонтальным желобком, от которого вниз по плечу отходят подобные короткие желобки, наклоненные верхней частью влево. Тесто с примесью мелкой дресвы. Максимальный диаметр корпуса около 120 мм. Фрагмент плечика обнаружен в верхней части заполнения. Фрагмент нижней части этого же сосуда найден в слое могильника в 10 м на ЮВ от погребения (кв.К/19.зап).

Сосуд №2. Фрагмент верхней части открытой банки или глубокой миски (рис.3,2; 7,2). Край венчика несколько утолщен наружу, подгранен, уплощен сверху. Тесто с примесью дресвы, блесок слюды. Цвет оранжевый (вторичный обжиг?). Поверхность заглажена. Диаметр венчика 145-150 мм. Фрагмент находился в придонной части ямы на уровне глеевой прослойки.

Кремневый отщеп (рис.3,3). Кремнь серый, низкокачественный. Размеры 20x13x4 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (93-2002 г.) (рис.4,1). Расположено в 5 м на Ю от погребения 1, в линзе вокруг К.7 (кв.И/22.зап). Кости

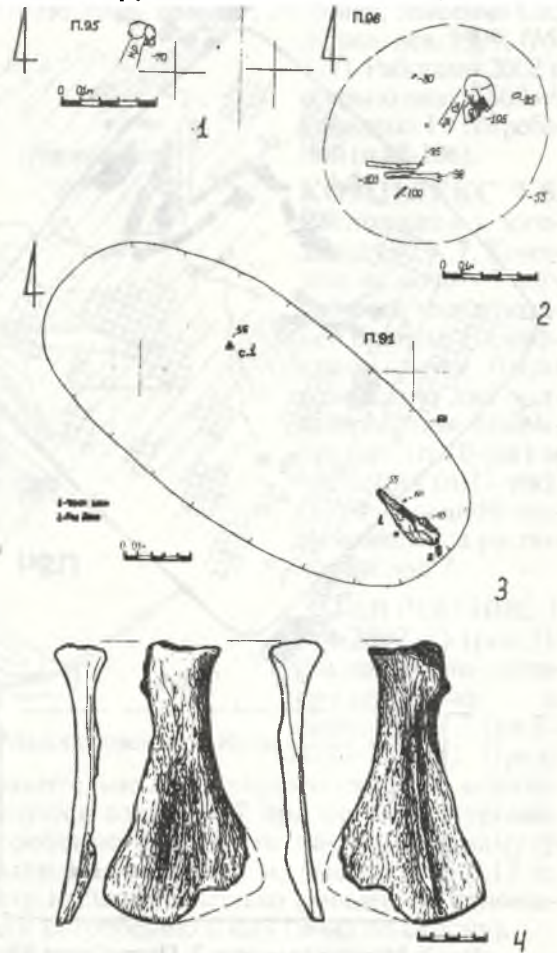

Рис.5. Малополовецкое-3. 1 - погребение 95; 2 - погребение 96; 3 - погребение 91; 4 - костяная лопатка из ролика 7.

зафиксированы на глубине 0,5 м от СП. Скелет (мужчина; 45-50 лет) расчленен. Фрагменты свода черепа лежали на ЮЗ от основного скопления (240°). Скопление включало расколотую поперек бедренную кость с вычищенной губкой; плечевую взрослого без эпифизов; плечевую с подовальным вырезом (?); позвонок; фалангу пальца ноги.

Л.В.Литвиновой выявлены следы искусственной обработки на правой бедренной кости (срезана шейка и головка бедра, срезан нижний эпифиз и часть пиялястра; края рваные), на плечевой кости (отсутствуют верхний и нижний эпифизы).

ПОГРЕБЕНИЕ 3 (95-2002 г.) (рис.5,1). Расположено в 2,5 м от погребения 1, под западной бровкой кв.3/23.зап. Погребальное сооружение не прослежено. Череп ребенка (1,5-2 года) лежал на левом виске темечком на север, лицом на восход солнца, на глубине 0,7 м.

Предположительно, погребения 2 и 3 являются сопутствующими по отношению к

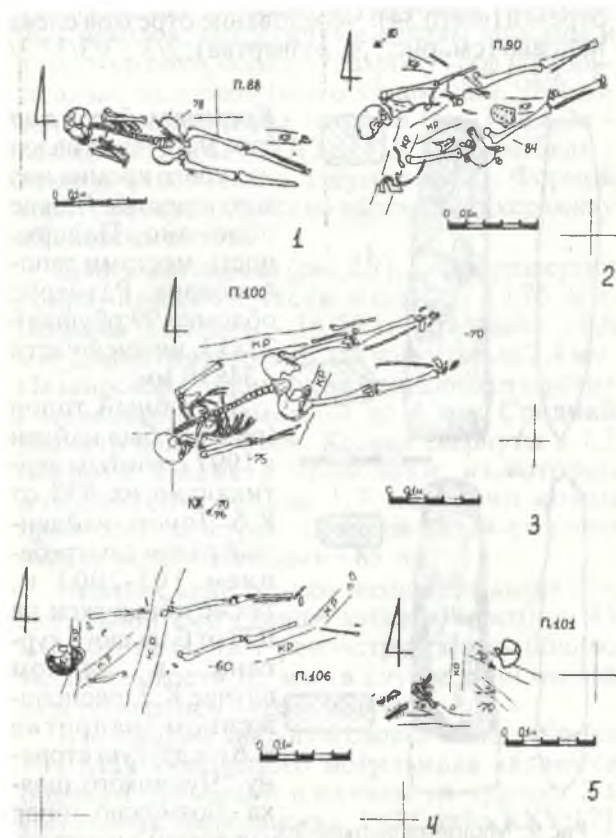

Рис.6. Малополовецкое-3. 1 - погребение 88; 2 - погребение 90; 3 - погребение 100; 4 - погребение 106; 5 - погребение 101.

погребению 1 (94-2002 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 4 (96-2002 г.) (рис.5,2). Расположено в 6 м на ЮЮЗ от погребения 1

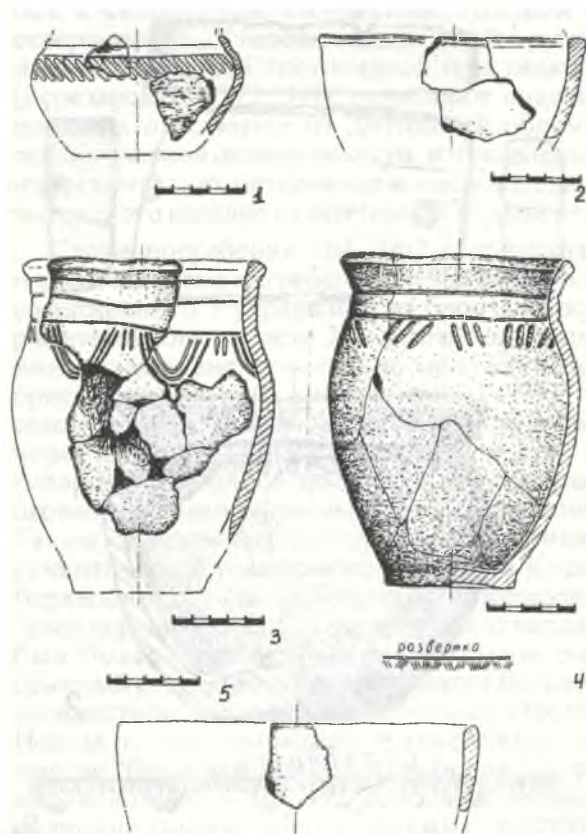

Рис.7. Малополовецкое-3. 1-2 - сосуды из погребения 94; 3 - сосуд из погребения 97; 4 - сосуд из погребения 103; 5 - сосуд из погребения 91.

(кв. И-К/24.зап). Яма овальная в плане, 1,2x1,05 м, ориентирована ЮЗ-СВ. Глубина 1,05 от СП, уровень фиксации 0,55 м. Скелет (женщина; 50-55 лет) был расчленен. Кости (свод черепа, трубчатые кости ног) выложены в определенном порядке, имитирующем положение в сильно скорченной позе на левом боку. Череп ориентирован на СВ (60°). В заполнении рядом с черепом найдена пяточная кость. На дне ямы также обнаружена фаланга пальца руки. Погребение безынвентарное.

ПОГРЕБЕНИЕ 5 (97-2002 г.) (рис.4,2). Расположено в 4 м на ЮВ от погребения 1 (кв. 3/24-25.зап). Погребальное сооружение не зафиксировано. Кости лежали на глубине 0,75 м. Погребенный (по характеру костей конечностей - женщина ??, на черепе преобладают мужские признаки; 30-35 лет) был положен скорченно (степень скорченности II - средняя), головой на восток (98°). Руки переплетены на груди, причем кисть правой руки была вывернута ладонью вверх и находилась под локтем левой руки. У колен венчиком на СЗ лежал *глиняный сосуд*. В 0,45 м на С от таза найдено *костяное орудие* (проколка ?).

На нижней челюсти зафиксирована

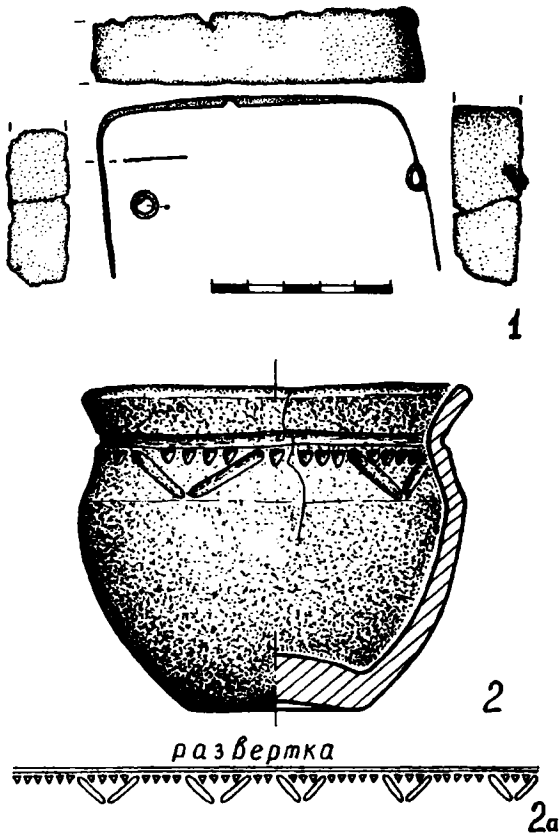

Рис.8. Малополовецкое-3. Инвентарь погребения 104.

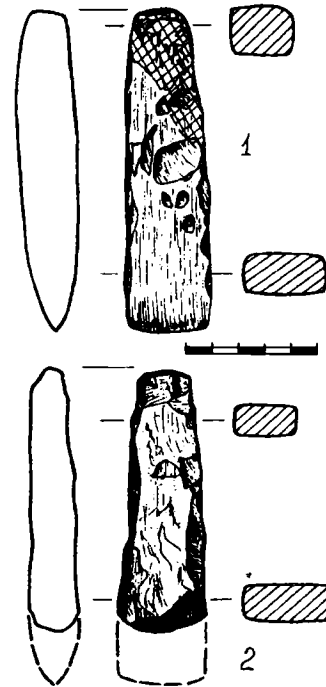
выбоина, расколовшая челюсть. Зуб в месте раскола почернел. Причина выбоины при антропологическом исследовании не установлена. Возможно, она образовалась вследствие воздействия рубящим (клевец ?) или колющим (копье ?) оружием.

Сосуд - горшок тюльпановидной формы тшинецкого типа, профиль верхней части (рис.7,3). Край венчика плавно отогнут, несколько утолщен наружу, уплощен. Тесто с примесью дресвы, песка. Поверхность заглажена. Цвет бурый, красный, изнутри - черный, серый. Диаметр венчика 138 мм, реконструируемая высота сосуда 180 мм. Сосуд орнаментирован по венчику тремя узкими горизонтальными линиями. Ниже линий по плечу, в той же технике, нанесены группы арок, по три вписанные одна в другую, вершинами вниз; между группами арок расположены группы по 2 вертикальных отрезка. Сосуд, видимо, был разбит при прокопке ямы погребения скифского времени 10-рж (98-2002 г.). Орнаментированный фрагмент сосуда найден в 1,8 м на СВ от черепа, на глубине 0,3 м.

ПОГРЕБЕНИЕ 6 (103-2002 г.) (рис.4,3). Расположено в 10 м на ЮЮВ от погребения 1 (кв.Л/26.зап), за рвом 7. Погребальное сооружение не зафиксировано. На глубине 0,6

м лежал раздавленный череп ребенка возрастом до 1 года; темечко на З, лицо на Ю. В 0,2 м на В от черепа в кротовине найден небольшой фрагмент таза. В 0,1 м на запад от черепа лежал **глиняный сосуд** венчиком на ССВ. В 0,55 м на ЗСЗ от сосуда найден **кремневый топор**, лежавший горизонтально на глубине 0,4 м (на древней поверхности у края ямы ?).

Сосуд - горшок тюльпановидной формы тшинецкого типа (рис.7,4). Край венчика плавно отогнут, несколько утолщен наружу, закруглен. Днище несколько заужено вертикально по отношению к нижней части стенок, вогнутое. Тесто с примесью дресвы, песка, блесок слюды. Поверхность покрыта ангобом, слегка подлощена. Цвет снаружи пятнами бурый, желтый, серый, изнутри - серый, желтый, черный. Диаметр венчика 130-134 мм, днища - 72 мм, высота - 181 мм. Сосуд орнаментирован по шейке двумя горизонтальными желобками. Ниже, в той же технике, нанесены группами по 2-3 наклоненные влево, вправо и вертикальные отрезки (всего 34). Чередование отрезков слева направо (см. рис.7,4, развертка): 2/3 : 3/3/3 : 3/3 : 3/2/3 : 3/3.

Кремневый топор (рис.9,2). Изготовлен из серого кремня низкого качества. Лезвие обломано. Поверхность местами заполирована. Размеры: обломка 99;обушка - 21x13, нижней части - 34x19 мм.

Подобный топор (рис.9,1) был найден в 1997 г. вбитым вертикально на ЮЗ от К.6. Топор, найденный рядом с погребением 103-2002 г., также обнаружен на ЮЗ от большого кургана, в данном случае К.7, расположенном напротив К.6 по другую сторону "Чумацкого шляха". Возможно, топор

Рис.9. Малополовецкое-3. Кремневые топоры. был связан с центральным кенотафным погребением К.7 (п.44-1997) эпохи средней бронзы (сопредельный инвентарь); в период МП-III был найден при сооружении К.7-б и использован вторично.

ПОГРЕБЕНИЕ 7 (104-2002 г.) (рис.4,4). Расположено в 8 м на Ю от погребения 1 (кв.Л/23-24.зап), за рвом 7. Погребальное сооружение

не прослежено; кости залегали на глубине 0,78 м. Скелет (женщина; 35-40 лет) был расчленен. Кости (свод черепа, трубчатые кости ног, фрагменты плечевых и таза) выложены в определенном порядке, имитирующем положение в среднескорченной позе на левом боку. Череп ориентирован на СВ (56°). В 0,2 м на С от черепа стоял *глиняный кубок*. В 0,15 м за черепом горизонтально лежала *бронзовая оковка*, вероятно оконтуривавшая емкость, изготовленную из коры или кожи.

Сосуд - кубок тшинцекого типа (рис.8,2). Край венчика плавно отогнут наружу, закруглен. Днище вогнутое. Корпус полусферический. Тесто с примесью дресвы, песка, блессток слюды. Поверхность покрыта ангобом, заглажена. Цвет пятнами бурый, серый, черный. Диаметр венчика 108-110 мм, днища - 47-50 мм, высота - 88-92 мм. Сосуд орнаментирован по шейке широким горизонтальным желобком. Ниже, в той же технике, нанесены наклоненные влево и вправо отрезки, образующие треугольники вершинами вниз (всего 5 фигур). Треугольники разделены группами треугольных наколов; аналогичные наколы вписаны и в треугольники, образуя "бахрому" под горизонтальным желобком (всего 39 наколов). Чередование наколов слева направо (см. Рис.8:2а - развертка): 6(4)4(4)2(3)5(3)5(3) (в скобках - наколы вписанные в треугольники). Формой корпуса сосуд отдаленно напоминает керамику абашевского типа.

Бронзовая оковка (рис.8,1). Длина развертки сохранившейся части изделия - 175 мм. Ширина пластины - 16-20 мм, толщина - 0,6 мм. Диаметр отверстий для колец около 2,4 мм. На широкой стороне ниже большого отверстия - маленькое, диаметром до 1 мм. Средний диаметр колец - 8 мм. Кольца свернуты в 1,3 оборота. Диаметр проволоки, из которой изготовлены кольца 1,7 мм; один конец проволоки заострен. Ширина целой стороны оковки между изгибами - 85 мм.

Нижний край оковки находился выше дна могильной ямы (днище кубка и череп) на 45 мм, что позволяет реконструировать общую высоту емкости 65 мм (в случае если оковка шла по верхнему краю изделия).

Ближайшим аналогом оковке из погребения 104 Малополовецкого могильника являются обломки бронзовой пластины из кургана 2 в Дитиничах [Березанская. 1972, табл. XXV:17]. С.С.Березанская предполагала, что изделие из Дитиничей является заготовкой широкого многоспирального браслета [Березанская, 1972, 85] или же остатками диадемы [там же, 59]. Однако, сопоставление морфологии изделий из Дитиничей и Малополовецкого, их расположения в погребении, позы скелетов (в Дитиничах "...покойник был положен на левый

бок в скорченном положении, головой на северо-запад. ...У головы найден сосуд с ручкой и обломки тонкой листовидной пластинки..." [Березанская, 1972, 59]), позволяют видеть в широких пластинках из Дитиничей обломки прямоугольной оковки емкости, изготовленной из органических материалов и, следовательно, вывести это изделие из категории "Украшения".

Схема погребения 104-2002 г. полностью идентична схеме погребения 1-1993 г. (К.1/п.1), содержавшего 7 украшений из бронзы. Кости расчлененного скелета №1 этого погребения имитировали аналогичную до мелочей позу и ориентацию. Только в погребении 1-1993 г. к северу от черепа стоял не кубок а лежал свод черепа подростка ("скелет" 2), к югу от которого находился не туесок с бронзовой оковкой, а были сложены 4 из 7 украшений. Таким образом мы выходим на тенденцию семантической взаимозаменяемости в Киево-Черкасской группе ТКК категорий инвентаря "свод черепа"/"сосуд". При этом "свод черепа" был более престижным инвентарем, чем обычный сосуд, так как сопровождался большим количеством престижных бронзовых изделий. Исходя из этого мы можем предположить, что многие "безынвентарные" погребения (например, кенотафы 34-36, 49), сопровождавшиеся разрозненными человеческими костями (челюсти, плечевые кости и т.д.) или сводами черепа (например, погребение 94 Малополовецкого; погребение 47 Козаровичей), следует рассматривать в одном ряду с богатыми инвентарными погребениями.

РОВ 7. Серповидно изогнут, окружая К.7-б с ЮЗ. По отношению к К.76/п.1 (94-2002 г.) ров ориентирован на Ю-ЮЗ, охватывая сектор 180-238°, к К.7/п.1 (п.44-1997 г.) - на ЮЗ, охватывая сектор 238-260°. Между концами рва 8 м. Ширина рва 1-1,2 м. Глубина 1 м, уровень фиксации 0,5 м. В восточной части рва (кв. К/23.зап) в заполнении найдена лопатка крупного копытного. Глубина залегания: 0,54 (широкая грань) - 0,77 м (сустав).

Костяная лопатка из лопатки крупного копытного (бык?). Широкий край лопатки сработан (рис.5,4). Длина орудия 205 мм, реконструируемая ширина рабочей части до 120 мм (повреждена лопатой при прокопке). Вероятно, кость была использована в качестве подборочного орудия при рытье ровика, и, возможно, ряда других объектов комплекса и может рассматриваться по отношению к комплексу в качестве сопрячающего инвентаря [Смирнов Ю.А., 1997, 32, 97].

К югу от К.7-б и К.7 горизонтально лежали крупные фрагменты колотых костей животных: квадраты К/15.зап (гл.0,52), К/17.зап (гл.0,45), Л/20.зап (гл.0,45), М/26.зап (гл.0,45). Большинство этих костей ориентированы вдоль

линии 3-В. Кости, возможно, фиксируют поверхность горизонта МП-III в данной части могильника. В кв.Л/20.зап большой фрагмент продольно расколотого диафиза лежал на глубине 0,77 (под полой К.7 ?).

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 9. Расположен между К.1, 6, 7, 8, 16. Ранее исследовано одно погребение (41-1998 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (100-2002 г.) (рис.6,3). Расположено в 12 м на ВЮВ от К.7 (кв.К/9.зап), на восточной обочине реконструируемого "Чумацкого шляха". Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,75 м. Скелет (мужчина; 30-35 лет) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (246°), на глубине 0,78 м. Руки вытянуты вдоль корпуса; череп развернут лицом к правому плечу. Погребение безынвентарное. На черепе зафиксирован метопический шов. В 0,27 м от правого плеча найдено *костяное орудие* (?).

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 12. Участок вытянутых на спине погребений западной ориентации; расположен на восток от К.8-8а, между К.13 и К.15. К комплексу отнесено 3 погребения (48-1999; 71-2000; 90-2002). Условная линия, проведенная через погребения 48, 71 и 90 проходит параллельно линии, выстроенной К.6 - ров 3 - К.8 - К.13.

ПОГРЕБЕНИЕ 3 (90-2002 г.) (рис.6,2). Расположено в 4 м на ЮВ от К.13, в 12 м на СВ от погребения 1 (48-1999 г.) (кв.ЯЩ/30). Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,84 м. Скелет (женщина; 30-35 лет) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (255°). Руки вытянуты вдоль корпуса; череп развернут лицом к левому плечу. Погребение безынвентарное. В заполнении встречаются фрагменты керамики эпохи поздней бронзы (в том числе бабинского типа).

ЯМА 39 (кв.ЯЧ-ЯШ/30). Расположена на север от погребения 3 (90-2002). Уровень фиксации 0,65 м, глубина 1,25 м. Диаметр до 1,9 м. В заполнении: крупные фрагменты костей животных, фрагменты керамики бабинского типа. Предположительно, яма составляет один комплекс с расположенной в 2 м на 3 ямой 33, содержавшей развал слабопрофилированного сосуда бабинского типа.

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 14-14а. Расположен на север от К.2, 4, 5. Участок скорченных на боку погребений восточной ориентации. На этом же участке выявлено "Кладбище домашних животных".

ЗАХОРОНЕНИЕ СОБАКИ (п.86-2001) [Лысенко, Лысенко Св, 2002, рис.4:5]. Расположено на площади РК.14а (кв.Т/46-47), в 5 м на север-северо-восток от погребения 85-2001. Глубина залегания костей 0,4 м (на древней поверхности?). Скелет лежал на правом

боку, шейными позвонками на запад с сильным отклонением к югу (236°). Череп отсутствовал. На запад от скелета, в направлении перпендикулярном ориентации скелета (144°-324°), вальтом лежали две половины разломанной нижней челюсти, зубами одна от другой (северная - зубами к скелету; южная - зубами от скелета).

ЗАХОРОНЕНИЕ ГОЛОВЫ КОНЯ (п.91-2002) (рис.5,3). Расположено в 15 м на СВ от окончания рва 2, в 22 м на 3 от захоронения собаки (кв.Т-С/34-36). Яма продолговато-овальной формы, ориентирована СЗ-ЮВ, 3,45x1,6 м. Глубина 0,7 м, уровень фиксации 0,5 м. В юго-восточной части ямы, на глубине 0,65 м от СП лежал на левой щеке с разворотом темечка вниз череп коня без нижней челюсти. Морда ориентирована на СЗ (307°). За черепом коня лежал *рог быка*. Зубы на черепе представлены только резцами. В заполнении ямы найдено 3 зуба коня. Из заполнения происходит также фрагмент венчика лепной банки (сосуд №1). Рядом с северной частью пятна ямы на глубине 0,55-0,58 м найдены фрагменты стенок и днища сосуда малополовецкого типа (№2). На основании этих находок объект предположительно отнесен к горизонту МП-II могильника.

Череп принадлежал жеребцу 9-10 лет, содержавшего примесь тарпана (определил м.н.с. Института зоологии НАНУ Н.Г.Самчук).

Сосуд №1 - фрагмент венчика лепной банки (рис.7,5). Венчик плавно утолщается по отношению к стенкам. Край венчика заострен изнутри и снаружи. Тесто с примесью мелкой дресвы, блесок слюды. Цвет светлосерый. Поверхность заглажена, под венчиком снаружи подлощена. Диаметр венчика около 200 мм.

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 18. Расположен на запад от К.1, на север от К.7. Участок представляет уже практически край плато; черноземный слой здесь примерно на 0,3 м меньше, чем на площади РК.12. Исследовано 2 вытянутых на спине погребения эпохи бронзы (?). Еще одно погребение, видимо, следует отнести к древнерусскому времени (п.88-2002). Через рассматриваемый участок в позднем сред невековье (с эпохи бронзы ?) проходил "Чумацкий шлях". Здесь выявлены 4 ямы, две из которых (36 и 40), видимо, являются ритуальными, а две (37, 38) - следы луж-промоин (?).

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (101-2002 г.) (рис.6,5). Расположено в 24 м на С от К.7-б (кв.ЯУ-ЯФ/16.зап). Погребение выявлено на глубине 0,7 м в слое темного суглинка; непосредственно под костями начинается слой светлого суглинка. Вокруг скелета прослежено незначительное потемнение подовальной формы. Уровень фиксации потемнения 0,45 м. Непосредственно над погребением по бровкам прослежен несколько более мощный слой чернозема

(остатки насыпи ?). Скелет (ребенок; 3-4 года) лежал вытянуто на спине головой на северо-восток (70°). Руки вытянуты вдоль корпуса; череп развернут лицом к левому плечу. Погребение безынвентарное. Под костями ног прослежен бурый тлен толщиной до 1 мм. Перед лбом найден кусок бурой конкреции.

Аналогом погребения 101 является детское погребение 56-1999 г. (РК.11/п.1), также лежащее в альтернативном по отношению к основному массиву вытянутых на спине погребений эпохи бронзы могильника направлений (головой не на ЮЗ, а на СВ).

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (106-2002 г.) (рис.6,4). Расположено в 8 м на ЮЗ от погребения 1, в 20 м на С от К.7 (кв.ЯЧ/19.зап). Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета 0,6 м. Скелет (женщина; 25-30 лет) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (258°). Руки вытянуты вдоль корпуса; череп слегка наклонен к правому плечу. Кости сильно разнесены землероями. На левой бедренной кости прослежена подовальная вырезка (?), аналогичная зафиксированным в погребениях 72-2000 г. (К.7-б/п.4), 83-2001 г. (К.16-а/п.1), 93-2002 (К.7-б/п.2). Погребение безынвентарное. В заполнении у головы найден фрагмент керамики эпохи поздней бронзы.

Вокруг погребения 2 (кв.ЯЦ/17,19.зап, ЯЧ/18,20.зап) на глубине 0,45-0,5 м горизонтально лежали большие фрагменты костей животных (преимущественно продольно расколотые диафизы), вероятно, связанные с тризной.

ЯМА 36. Расположена между К.1 и К.16-а (кв.ЯШ-ЯЦ/2-3.зап). Подовальной формы, 2,5x1,6 м, ориентирована СЗ-ЮВ, контуры нечеткие. Уровень фиксации 0,5 м, глубина 1 м от СП. В заполнении - мелкие фрагменты керамики и костей животных.

Между ямой 36 и К.1 (кв.ЯЦ/1.зап) на глубине 0,75 м обнаружен кремневый отщеп с ретушью (*нож?*).

ЯМЫ 37 и 38. Выявлены западнее К.16-а (кв.ЯЭ/13 и 10-11.зап) на расстоянии 2 м одна от другой. Контуры ям нечеткие, рваные; диаметр по верху около 1,5 м, профиль сегментовидный, заполнение черное затечное. Уровень фиксации 0,5 м, глубина 0,8 м от СП. Слой вокруг ям практически стерилен. Ямы находятся в реконструируемом месте прохождения "Чумацкого шляха" и на наш взгляд, вероятнее всего, являются лужами-промоинами, равно как и выявленная в 2000 г. в 15 м к югу, к востоку от К.7, яма 31.

ЯМА 40. Расположена в 17 м на ЗСЗ от К.1. Овальной формы, 1x0,7 м, ориентирована З-В. Уровень фиксации 0,5 м, глубина 0,8 м от СП. В заполнении - несколько крупных фрагментов костей животных.

МАТЕРИАЛЫ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ. Фрагменты трипольской керамики выявлены на площади РК.18, в 23 м на север от К.7-а (кв.ЯФ/14-15.зап). Фрагменты залегали на глубине 0,65 м от СП. Ранее подобная керамика была обнаружена в южной части вскрытой площади, на площади РК.10.

ПОГРЕБЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ. На площади могильника в предыдущие годы было выявлено 6 кремаций и одно трупоположение скифского времени. Кремации были выявлены: 2 на площади РК.9 (39 и 40-1998 г.), 2 на площади РК.11 (53-1999 г., 59-2000 г.), 1 на площади РК.12 (70-2000 г.), 1 была впущена в К.16-а (84-2001 г.). Трупоположение, вытянутое на спине головой на запад, было впущено в К.16 (77-2001 г.). В 2002 г. зафиксировано еще 5 кремаций и одно погребение по обряду демембрации (расчленение).

ПОГРЕБЕНИЕ 8-рж (89-2002 р., кремация). Расположено в 3 м на восток от К.13 (кв.ЯФ-ЯХ/30). На площади 2 м² собраны рассеянные кальцинированные кости (в том числе фрагменты черепа, трубчатых костей). Видимо, погребение разнесено землероями.

ПОГРЕБЕНИЕ 9-рж (92-2002 г., кремация). Расположено на площади РК.18 в 18 м на север от К.7-а (кв. ЯЧ/14.зап). Диаметр скопления 0,6x0,4 м, глубина залегания - 0,8 м от СП; в заполнении кости шли с глубины 0,55 м, нечеткое потемнение читалось по бровке с глубины 0,5 м. Разрозненные кальцинированные кости встречались на глубине 0,4-0,7 м в соседних квадратах ЯФ-ЯЧ/14-15.зап. Кости принадлежали взрослому. К северу от погребения, в кв ЯФ/15.зап на глубине 0,4 м была найдена ошлакованная полихромная (красный, белый) *бусина* (?). Не исключено, что бусина была вынесена из погребения 92-2002 землероями.

ПОГРЕБЕНИЕ 10-рж (98-2002 г., демембрация) (рис.4,2). Впущено в К.7-б к востоку от погребения 5 (97-2002) (кв. 3/25.зап). Кости ребенка возраста до 2-х лет лежали двумя скоплениями на глубине 0,65. Череп был поставлен на основание лицом на З. Перед черепом, видимо, была положена низка бус, состоявшая из 9 биконических монохромных бусин (фрагменты нижней части черепа и бусины найдены в кротовине перед черепом). В 20 см от черепа лежали трубчатые кости и некоторые другие кости скелета. Скопление вытянуто в направлении З-В. В центре скопления зубами вниз подбородком на юг лежала нижняя челюсть, рядом с которой обнаружены 2 глазчатые бусины.

Бусины биконические монохромные. 9 бусин синего цвета; диаметр от 7,4 до 10,2 мм, высота от 5,5 до 10 мм, диаметр отверстия около 1 мм. Оттенки от ярко-синего

прозрачного, до темно-синього мутного. 1 бусина жовтого цвета; діаметр 9,2 мм, висота 7 мм, діаметр отвору околу 1 мм. 1 бусина медового цвета; діаметр 7 мм, висота от 5,5 мм, діаметр отвору околу 1,5 мм. Последняя бусина по форме представляют скорее конус с закругленным основанием.

Бусины цилиндрические глазчатые. 2 бусины синего цвета с белыми глазами с синей точкой в центре. Диаметр 9 и 11 мм, высота 6,5 и 8 мм, диаметр отвору 4,5 и 6 мм. Биконические монохромные бусины дают основание отнести погребение к раннескифскому времени и датировать его VII - VI вв. до н.э. (определение С.В.Полина).

ПОГРЕБЕНИЕ 11-рж (99-2002 г., кремация). Впущено в К.7-б к СЗ от погребения 4 (96-2002) (кв. И/25.зап). Скопление кальцинированных костей зафиксировано на глубине 0,5-0,6 м. Погребение сильно разнесено землероями.

ПОГРЕБЕНИЕ 12-рж (102-2002 г., кремация). Расположено в 7 м на СЗ от погребения 1 К.7-б (п.94-2002) (кв. Г/26.зап). Скопление кальцинированных костей человека зафиксировано на глубине 0,7-0,8 м. Погребение сильно разнесено землероями.

ПОГРЕБЕНИЕ 13-рж (105-2002 г., кремация). Расположено в 6 м на ЮВ от К.7-б. Скопление кальцинированных костей (среди них: фрагменты черепа и трубчатых), разнесенных землероями, было обнаружено в кв.Л-М/19-24.зап на глубине 0,45-0,7 м (преимущественная концентрация в кв.М/20-21).

МАТЕРИАЛЫ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ. На памятнике выявлено 12 объектов позднеримского времени, 11 из которых опубликованы ранее [Лысенко, Лысенко Св., 2001, 156-157]. **ОБЪЕКТ 12-чк (ЯМА 32 -2000 г.).** Расположен в 20 м на С от объекта 11-чк, в 6 м на Ю от РК.15 (кв.Л/29). Яма округлая в плане. Диаметр 0,7 м. Уровень фиксации 0,38 м, глубина до 0,6 м. В 3 части ямы на уровне фиксации пятна горизонтально лежало ребро быка. В заполнении: мелкие фрагменты лепной и гончарной керамики и костей животных. На 3 от пятна лежало днище лепного сосуда внутренней частью вниз. Рядом лежал еще один фрагмент днища внутренней частью вверх. На ЗСЗ от ямы найдена плечевая кость свиньи.

В 2002 г. на восток от ямы 32 (кв.М/30) на глубине 0,45 м найдены лежащие горизонтально фрагменты банки вельбарского типа; венчик располагался к северу от днища. К северу от сосуда (кв.Л/30) на той же глубине лежал большой фрагмент трубчатой кости мелкого копытного (?); ориентирован С-Ю. Вероятно, кость и фрагменты банки связаны с ямой 32.

ПОГРЕБЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ. На площади могильника в

предыдущие годы было выявлено 8 погребений "кочевников" древнерусского времени. Одно из них (27-1997 г.), сопровождавшееся конем, было впущено в центр К.6; другое - в центр К.7а; остальные были впущены в К.16 (76, 78-2001 г) или концентрировались к западу, юго-западу и юго-востоку от него на площади РК.9 (51-1999 г., 79, 80, 82-2001 г.).

ПОГРЕБЕНИЕ 9-др (88-2002 г.) (рис.6:1). Выявлено на площади К.18 в 7 м к СЗ от К.1 (кв.ЯТ-ЯУ/2-3.зап). Погребальное сооружение не прослежено. Глубина залегания скелета 0,78 м. Рядом с погребением (кв.ЯТ/3.зап) на глубине 3-го штыка обнаружен древесный уголь; предположительно дуб. Скелет (женщина, 18-20 лет) лежал вытянуто на спине, головой на СЗ (285°). Голова развернута лицом к югу (направо) и приподнята темечком вверх. Правая рука сильно согнута в локте, кисть на груди; кисть левой руки расположена в области паха. Погребение безынвентарное.

На большой берцовой и бедренной кости возможны следы искусственной обработки.

Исследованиями 2002 г. было подтверждено расположение элитного участка горизонта МП-III в западной части исследованной площади могильника. К элитным погребениям можно отнести ряд погребений комплекса 7-б, в частности, п.94-2002 г. (в "срубе") и 104-2002 г (сопровождавшееся изделием из бронзы). Обращает внимание практически полная идентичность обрядов п.104-2002 г. и п.1-1993 г.

Погребения скифского времени - п.77-2001 (труположение на спине западной ориентации), 98-2002 (демембрация) - продолжают погребальные традиции, зафиксированные на могильнике с горизонтов МП-II и МП-III. Следует отметить сложную этнокультурную ситуацию в регионе в раннескифское время, нашедшую отражение в погребальных памятниках. Так продолжение традиций вытянутых на спине труположений и демембраций усложняется на Малополовецком могильнике наличием большого количества кремаций, связанных с проникновением с севера носителей милоградской керамической традиции. Кроме того, сравнительно недалеко от МП-3 на восток, на участке "Караванного шляха" между Фастовцом и Марьяновкой, на Перепетовом поле располагался курган Перепятиха, содержащий погребение представителя скифской знати, участвовавшего в переднеазиатских походах [Скорый, 1990].

Во время работы экспедиции в 1999-2002 гг. было продолжено обследование прилегающей к могильнику территории у сел Малополовецкое и Яхны, проводящееся с 1991 г. [Готун, Лысенко, Петраускас, Шишкін, 2002, 93-109] (рис.1),

МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-4. Поселение. Расположено на правом высоком берегу р.Суботь к западу от с.Малополовецкое над Яхнянским ставом, напротив поселения Малополовецкое-2В и могильника Малополовецкое-3. В лесополосе, которая тянется вдоль восточного края памятника, с 1992 г. расположен лагерь Фастовской археологической экспедиции. Культурный слой занимает высокий мыс, образованный впадением в р.Суботь безымянного ручья, и край плато вдоль левого берега ручья. Площадь распространения находок с юга на север около 200х50 м.

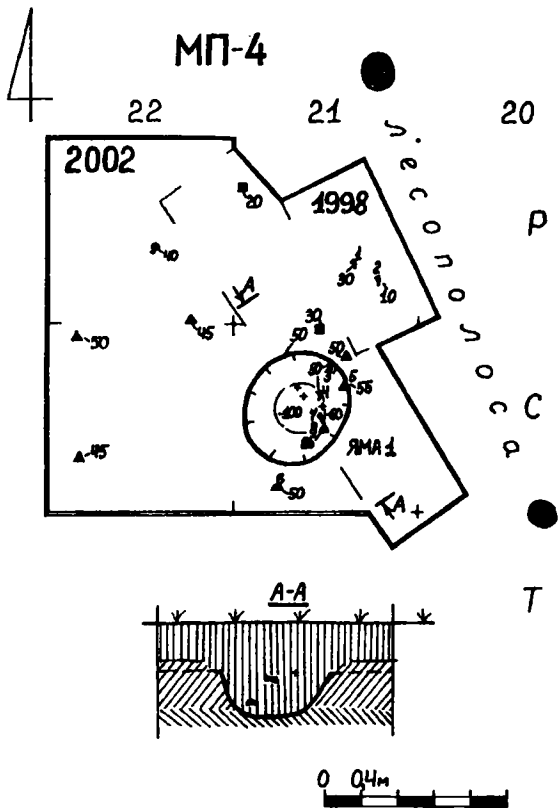

Рис.10. Малополовецкое-4. Ситуационный план вскрытой площади.

Подъемный материал представлен единичными фрагментами сосудов эпохи бронзы и Дре вней Руси, костями животных. В 1998 г. при рытье мусорной ямы за костровым местом на краю мыса, на глубине 0,3-0,4 м был выявлен слой эпохи бронзы. Находки представлены небольшим кремневым серпом белогрудовского типа и обломком кремневого отщепя со сработанным краем (нож?).

В 2002 г. рядом с ямой 1998 г. вдоль лесополосы была пущена поисковая траншея 5х1 м, зацепившая край объекта эпохи бронзы, после чего площадь памятника была разбита на

квадраты 2х2 м, ориентированные сторонами по сторонам света (буквенное обозначение с севера на юг от края мыса, цифровое - с востока на запад). Вскрыто 16 м² (кв.Р-С/21-22). Исследована яма эпохи бронзы.

ЯМА 1 (объект 1-2002 г.) (рис.10). Расположена в восточной части мыса (кв.С/21). Овальная в плане, ЮЮЗ-ССВ, верхний контур 1,2х1,05 м, ко дну сужается. Глубина 1 м от СП, 0,5 м от ДП. Яма выкопана в слое темного суглинка, придонная часть на 0,1 м прорезает светлый суглинок.

В заполнении ямы и рядом с ней найдено несколько кремневых и каменных орудий, фрагменты лепной керамики, кости животных (в том числе лопатка), несколько мелких фрагментов кальцинированных костей, печины, обожженных камней. За пределами ямы находки встречаются в диаметре до 1 м, далее слой полностью затухает.

Сосуд №1 - фрагмент профиля (без венчика) и стенки банки бабинского типа (рис.11, 5).

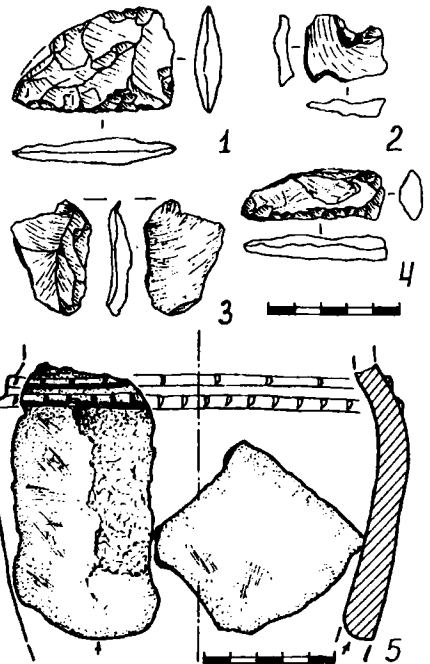

Рис.11. Малополовецкое-4. 1-4 - кремневые орудия; 5 - керамика.

Тесто с примесью дресвы. Цвет черный, серый. Внешняя поверхность покрыта ангобом (цвет пятнами бурый, красный, черный) и подлощена. Поверх ангоба и на внутренней поверхности - расчесы от керамического ложила. Максимальный диаметр корпуса около 160 мм. Толщина стенок 1-1,4 мм. По плечу сосуд орнаментирован узкими наклепными валиками, расчлененными ногтевыми вдавлениями. Нижняя часть большого фрагмента сосуда стерта в результате вторичного использования. Возможно, фрагмент использовался в качестве *лопаты* (?) при прокопке ямы.

Кремневий серп №1 (1998 г.) бело-рудовского типа (рис.11,1). Изготовлен из серого низкокачественного кремня. Размеры 61x40x11 мм. Местами поверхность заполирована в результате функционального использования; большая часть поверхности подправлена вторичными сколами, снявшими залощенность.

Кремневий серп №2 (2002 г.) бело-рудовского типа (рис.11,4). Изготовлен из серо-коричневого кремня. Размеры 54x19x9 мм. Большая часть поверхности заполирована в результате функционального использования; местами залощенность снята вторичными сколами.

Кремневий отицеп №1 (1998 г.) с ретушью (скобель ?) (рис.11,2). Кремень серый. С одной стороны - подокруглая выемка с ретушью. Размеры 32x25x5.

Кремневий отицеп №2 (2002 г.) с ретушью (нож ?) (рис.11,3). Кремень коричневый прозрачный. Один край подправлен мелкой ретушью. Размеры 44x31x9.

Фрагменты "зернотерок". Обожжены. Размеры 68x55x44 и 103x76x67. На обоих камнях сохранились горизонтально сточенные участки. Большой камень вторично использовался в качестве растирального (?).

МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-13. Поселение. Расположено вдоль посадки перпендикулярной той, вдоль которой вытнута поселение Малополовецкое-4, в 0,5 км на юг от дамбы Яхнянского става. Занимает левый берег истоков балки.

В посадке были найдены 4 больших камня со следами обработки и пребывания в огне, явно принесенные с поля. Вдоль посадки на площади около 200x30 м собраны фрагменты лепной керамики, в том числе малополовецкого и белорудовского типов; 13 костей животных. Изделия из камня представлены двумя шаровидными курантами.

Среди костей животных: бык (ребро)=3; овца (плечевая)=1; овца-коза (нижняя челюсть)=1 (определения О.П.Журавлева). На одной из костей (неопр.) овальное сквозное отверстие без следов использования, аналогичное отверстиям на костях с могильника Малополовецкое-3.

ЯХНЫ-4 (Яхнянская Гребля). Остатки узвоза - отрезка "Чумацкого шляха" эпохи позднего средневековья. Расположены на левом берегу р.Суботь напротив К.7 могильника Малополовецкое-3. С правого берега хорошо просматриваются остатки глубокой колеи, которая в верхней трети раздваивается.

ЯХНЫ-5. Курганная группа эпохи бронзы (?). Расположена на водоразделе р.Суботь и р.Каменка вдоль "Караванного шляха", к северу от сс.Яхны и Дунайка, на юг и юго-запад от с.Софиевка. Размеры могильника и количество насыпей не установлены.

ЯХНЫ-6. Местонахождение: эпоха поздней бронзы, позднее средневековье. Расположено на высоком мысу левого берега р.Суботь между узвозом "Чумацкого шляха" с востока и обводненной балкой с запада, напротив восточного края Яхнянского хутора (Зубанивка). Находки представлены незначительным количеством фрагментов лепной керамики (срубного типа ?) и гончарной XVII - XVIII вв.

Исследование прилегающей к могильнику территории позволяет сделать ряд предварительных выводов о структуре и иерархии археологического комплекса, расположенного между селами Малополовецкое и Яхны.

В археологической литературе принято рассматривать могильник в качестве периферии поселения/поселений.

Комплексы горизонта МП-II (костища, содержавшие тысячи костей животных) вряд ли были оставлены только населением прилегающих поселений. Считаю возможным несколько сместить акценты и рассматривать поселения, расположенные поблизости с Малополовецким могильником, в качестве периферии могильника. Население их непосредственно принимало участие во всех проводимых на могильнике обрядах птомотологической (подготовительной) и тафологической (погребальной) стадий некрологического цикла, а также совершало всякого рода ритуальные действия на мнемологической (мемориальной) стадии (кроме того, часть населения непосредственно "заселяла" могильник).

Комплекс памятников археологии, расположенных между селами Малополовецкое и Яхны (могильник и его периферия) на сегодняшний день включает 15 пунктов: сам могильник (МП-3), дорога ("Чумацкий Шлях" + Яхнянская Гребля - Яхны-4), поселения (МП-2А, 2Б, 2В, 2Г, 2Д, 4, 7, 11, 12, 13, Яхны-2, 3, 6). При этом собственно поселениями для эпохи поздней бронзы представляются только МП-2А, 2В, 2Д. Пункты МП-2Б, 11, 12, 13, Яхны-3, возможно, были выселками, "хуторами". Местонахождение лепной керамики МП-7, расположенное рядом с глинищем, вероятно, связано с функционированием глинища еще в эпоху бронзы. Местонахождения МП-2Г и Яхны-6, расположенные непосредственно у Шляха, по обе стороны Гребли, видимо были связаны с "контролем над переправой" - одним из "традиционных промыслов" [не исключено, что следствием подобных "промыслов" является поврежденная челюсть одного из погребенных в К.7-б (п.97-2002 г.)].

Особое внимание в качестве дополнительных некрологических структур [Смирнов Ю.А., 1997, 31] представляют пункты МП-4 и Яхны-2,

расположенные симметрично по обе стороны Шляха на равном удалении от него. Оба пункта занимают края высоких крутых мысов правого берега р.Суботь, топография которых вряд ли является удобной для ведения земледельческо-скотоводческого хозяйства (следует также учитывать наличие поблизости удобных с точки зрения топографии мест, сплошь занятых настоящими поселениями).

Таким образом для составления цельного представления о Малополовецком могильнике необходимо стационарное исследование всего комплекса археологических памятников между селами Малополовецкое и Яхны.

ЛИТЕРАТУРА

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972.

Готун І.А., Лысенко С.Д., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Археологічна карта Київщини. Фастівський район. Київ, 2002.

Лысенко С.Д.*, Потельчак А.В.**

*Институт археологии НАН Украины.

**Национальный педуниверситет им. М.Драгоманова

Поселение эпохи бронзы - раннего железного века Литвиновка-1

Многослойное поселение Литвиновка-1 расположено на юго-западной окраине с.Литвиновка, между селами Литвиновка и Николаевка Вышгородского р-на Киевской обл. [Шишкін, Петраускас, Бабенко, 1998/71, 30]. Занимает дюноподобное всхолмление вдоль безымянного ручья (левый приток р.Козка - левый приток р.Ирпень). Площадь распространения находок 1000 х 300 м. Находки со сборов представлены материалами эпохи неолита, средней, поздней и финальной бронзы, милоградской культуры, позднеримского и древнерусского времени. Памятник открыт А.В. Потельчаком. Поверхность памятника интенсивно развевается.

Эпоха неолита представлена фрагментами керамики с примесью органики в тесте, обломками кремневых пластин отщепов.

Эпоха средней бронзы представлена фрагментами сосудов *среднеднепровской культуры шнуровой керамики* (рис.1, 1-6). Тесто с примесью песка, шамота. Фрагменты стенок орнаментированы прочерченными горизонтальными "елочками" (рис.1, 1, 2, 4), наклонными отпечатками прямоугольного штампа (рис.1, 5), отпечатками шнура (рис.1, 3). Найден фрагмент венчика, край которого завернут в виде воротничка (рис.1, 6). К этому же времени может быть отнесен обломок каменного сверленого топора.

Лысенко С.Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993-1997 годах // "Trzciniac" - system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznan.- 1998:

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1997 г. // АБУ 1997-1998 рр. Київ, 1998-а.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1998 г. // АБУ 1997-1998 рр. Київ, 1998-б.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АБУ 1999-2000 рр. Київ, 2001.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2001 г. // АБУ 2000-2001 рр. Київ, 2002.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Журавлев О.П. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г // АБУ 1998-1999 рр. Київ, 1999.

Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. Київ, 1990.
Смирнов Ю.А. Морфология преднамеренного погребения. Москва, 1997.

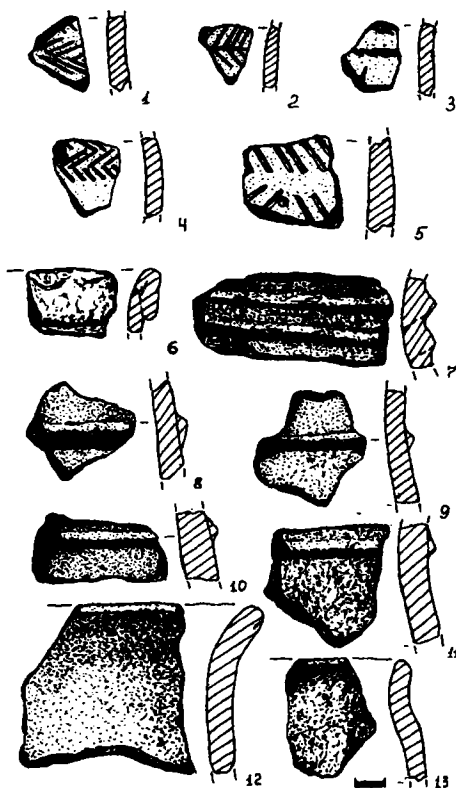

Рис.1.
Материалы с поселения Литвиновка-1.

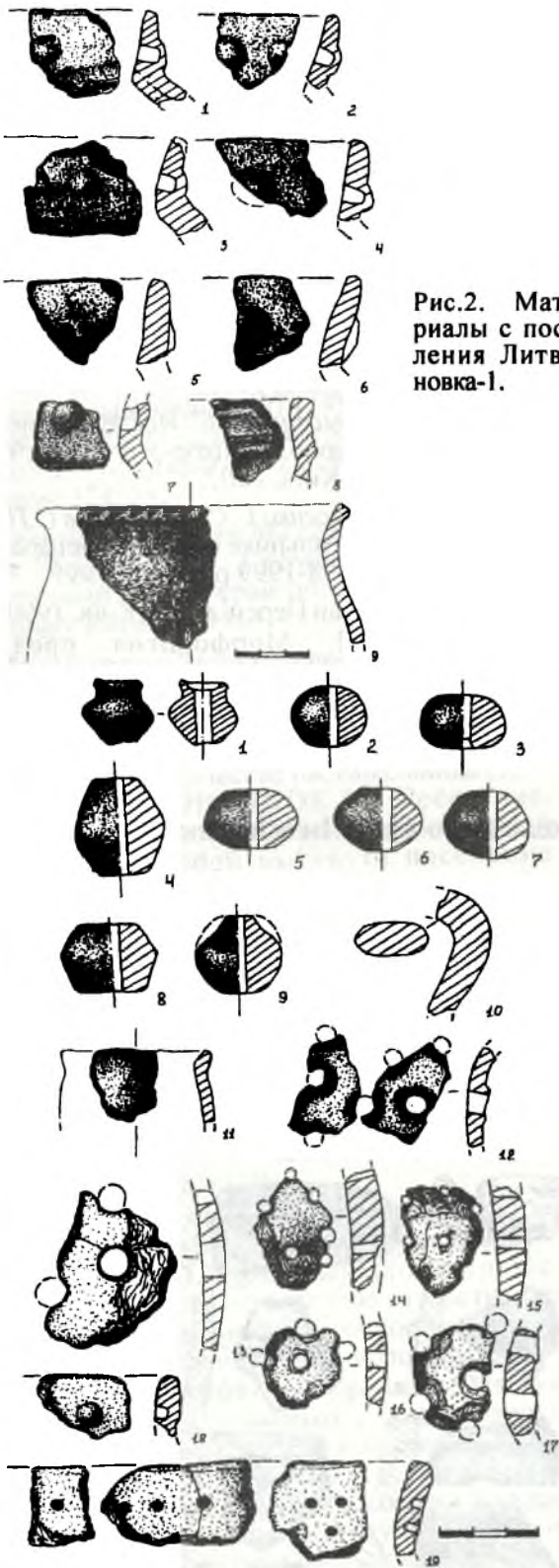

Рис.2. Матеріали с поселення Литвиновка-1.

85x60x52 мм, реконструюемая длина около 125 мм. Диаметр отверстия 20 мм.

К периоду переходному от средней к поздней бронзы может быть отнесен фрагмент стенки сосуда, орнаментированный оттянутыми треугольными валиками (рис.1, 7) и венчик глубокой миски (?), орнаментированный выше ребра прочерченными линиями (рис.2,8). Тесто с примесью шамота, мелкого песка, цвет серый, бурый.

Эпоха поздней бронзы представлена фрагментами сосудов белогрудовского типа (рис.1, 8-13). Тесто с примесью дресвы, песка. Венчики плавно отогнуты наружу; стенки орнаментированы одиночными наклепными треугольными валиками. К этому времени могут быть отнесены бронзовая булава с кольцевидной головкой, кремневая стрела, фрагмент кремневого серпа.

Булава с кольцевидной головкой (рис.4, 5). Конец иглы отломан, слом свежий. Длина сохранившейся части 48 мм (изначальная длина достигала 65 мм по сообщению автора находки). Диаметр головки 15 мм. Отверстие каплевидной формы, размерами 9x7 мм. Игла подпрямоугольная в сечении, 4,5x3 мм, к концу равномерно сужается. Головка, видимо, первоначально была расклепана в пластину, а затем в пластине вырублено отверстие. Булава находит широкие аналогии на памятниках заключительного этапа тшинецкого культурного круга (с керамикой белогрудовского и лебедовского типов) [Березанская, 1976, 210].

Кремневая стрела (рис.4,1). Удлиненно-треугольная, черешковая, со слабо выраженными жальцами. Размеры 40x15x6 мм, длина черешка 4 мм. Кремнь серый. Находит аналогии на многих памятниках Киево-Житомирской группы Тшинецкого культурного круга (Здвижевка, Народичи, Бортнички, Оташев, Подгорцы, Погребы) [Березанская, 1972, 28, рис.33:1-3, 5, 6; табл.V:5; XVII:7-9; 1976, рис.7:32-35].

Кремневый серп (рис.4, 4) белогрудовского типа (?), обломок острия. Обожжен добела. Размеры обломка 29x23x9. К эпохе бронзы могут быть отнесены также два скребка на кремневых отщепках (рис.4, 7,8), кремневое орудие с ретушью (рис.4, 6), заготовка кремневой стрелы (рис.4, 2).

К периоду переходному от поздней бронзы к раннему железному веку, видимо, относится фрагмент верхней части **тюльпановидного сосуда** (рис.2, 9). Диаметр венчика 125 мм. Тесто с примесью песка, шамота, дресвы. Цвет серый, желтый, в изломе - черный. Венчик утолщен наружу, орнаментирован по срезу косыми наклонными отпечатками палочки. Плечики орнаментированы защипами.

Ранний железный век представлен фрагментами керамики милоградского типа (рис.2,1-7; 3,18,19), ручкой черпака (рис.3,10), миниатюрным сосудом (рис.3,11), фрагментами

Рис.3. Матеріали с поселення Литвиновка-1.

Каменный топор (рис.4, 9), обломок лезвийной части. Изготовлен он из серого камня, поверхность заполирована. Размеры обломка

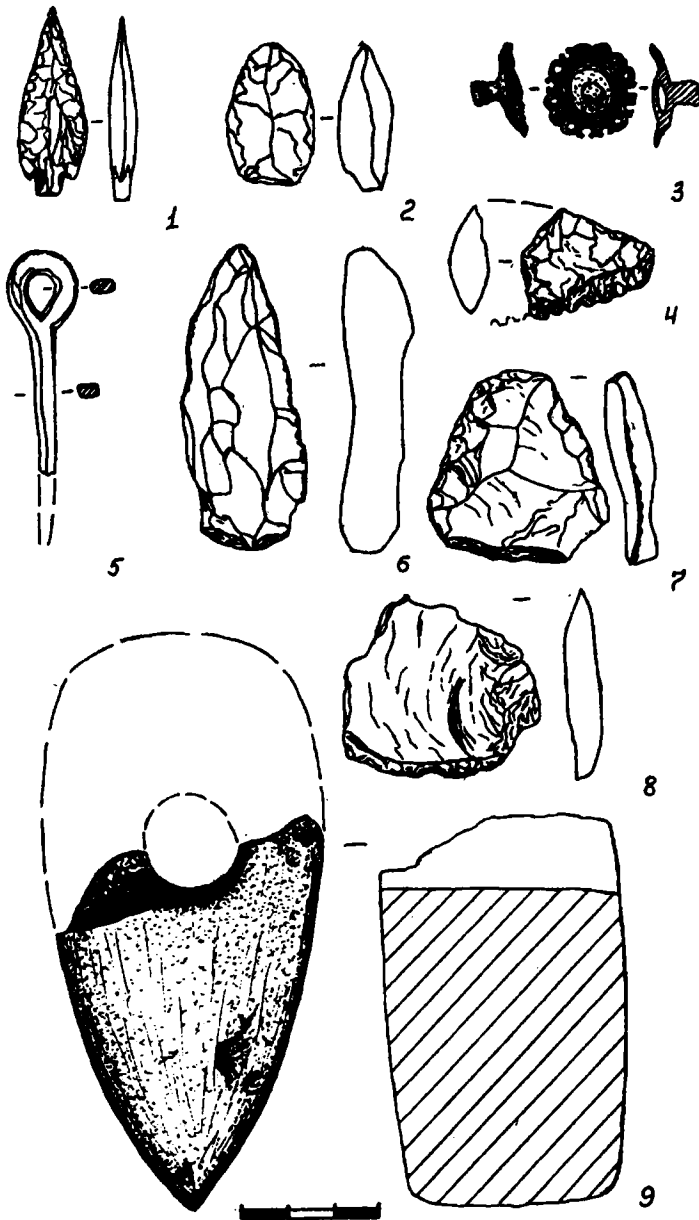

Рис. 4.. Материалы с поселения Литвиновка-1.

“дуршлагов” (рис.3,12-17), глиняными пряслицами (рис.3,1-9). К этому же времени относится бронзовая ажурная бляха.

Сосуды милоградского типа орнаментированы под венчиками крупными “жемчужинами”, нанесенными изнутри вдавлениями круглой палочки (рис.2,1-4,7; 3:18), пальцевыми защипами (рис.2,5,6), рядами круглых вдавлений (рис.3,19). Венчики низкие, воронковидно отогнутые. Тесто с примесью дресвы, мелкого песка. **Миниатюрный сосуд** (рис.3,11), фрагмент верхней части. Тесто с примесью дресвы, песка; цвет бурый. Диаметр

венчика 45 мм.

Глиняные пряслица представлены разными формами. **Сферические** и **уплощенно-сферические** (рис.3, 2, 3, 5-7), диаметр 22-28 мм, высота 17-23 мм, диаметр отверстия 4,5-6 мм. **Биконическое** (рис.3,8). Диаметр 28 мм, высота 20 мм, диаметр отверстия 5 мм. **Удлиненно-биконическое** (рис.3, 4). Диаметр 27 мм, высота 29, диаметр отверстия 5 мм. **В виде горшка** с раздутым корпусом, высокой шейкой и отогнутым наружу краем венчика (рис.3, 1). Диаметр 21 мм, высота 20 мм, диаметр отверстия 4,5 мм; диаметр “венчика” 14,5 мм, “шейки” 13 мм, высота “шейки” 5,5 мм, “плечика” 4,5 мм, “нижней части” 10, “днище” отбито, диаметр “придонной части” 8 мм. Подобные пряслица широко распространены на памятниках милоградской культуры Белоруссии [Мельниковская, 1967].

Ажурная бляха (рис.4, 3). Диаметр изделия 21 мм. Основой является выпуклая пластина диаметром 15 мм, вокруг которой по кругу расположено 15 колечек диаметром 3 мм. Внешние стороны некоторых колечек обломаны, внутри трех сохранились литники. В центре пластины расположен усеченно-конический выступ, диаметром 4-5 мм, высотой 6 мм, украшенный вокруг оси двумя бороздками. На пластине вокруг выступа - 3 концентрических круга. Пластина вогнута внутрь, с петлей в центре. Подобные ажурные (“кружевные”) украшения характерны для памятников подгорцевского типа [Даниленко, 1953, 203, табл.1:1-4].

ЛИТЕРАТУРА

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972.

Березанская С.С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976.

Даниленко В.М. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады VI научной конференции Института археологии УССР. Киев, 1953.

Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва, 1967.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Бабенко Р.В. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского района Киевской области в 1998 г. // НА ИА НАНУ.1998/71.

Мацкевий Л.Г., Бойко Л.В.

Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України

**Роботи Львівської обласної експедиції
Інституту українознавства НАН України 2002 р.**

Мацкевий Л.Г., Бойко Л.В. Работы Львовской областной экспедиции Института украинознания НАН Украины 2002 г. В навесе Львов VII (1994-2000 годах раскопано 54 м²), вскрыто еще 22 м². Наиболее существенно пополнены находками комплексы поселений мезолита (Кі-5313: 8500±70 В.Р.) и двух верхних слоев палеолита (Кі-5414: 11800±90 и Кі-5412: 13500±110 В.Р.). Проведена шурфовка при входах перед пятью пещерными полостями Брюховичи XI. Кроме повсеместных артефактов XVIII–XX веков перед пещерой Брюховичи XIб, на глубине от 1.0 до 2.30 м от поверхности выявлено находки, возможно, мезолитического времени. Обследованы поселения Львов VIII, IX, Прийма I, VII, Вэрын V, VIII и Розвадив II, которые разрушаются от наводнений и хозяйственных работ. В результате охранно-спасательных весенних и осенних работ на этих памятниках собран подъемный материал от мезолита до XX века включительно.

У роботах експедиції приймали участь учні Львівської школи № 38 (директор – В.М.Гаврилишин, вчителі – Н.И.Кушнірчук – С.З.Гарань), І-ої Гуманітарної гімназії Львівського національного університету ім.І.Франка (директор Ю.С.Джула, вчителі – О.М.Гогоша, І.Я.Патер), наукові працівники Інституту народознавства НАН України (О.Я.Походай, О.М.Сілаєв), члени товариства “Давне минуле” (Г.І.Панахид, В.М.Мазур, В.М.Опаліхін, Ю.І.Гоголь) та інші.

Продовжені розкопки багатощарової пам’ятки в печерно-скельному навісі Львів VII, відкритої експедицією у 1994 році [Мацкевий, 2002, 17–29]. Пункт розташований на східній околиці Львова, на території парку Під Скелею біосферно-ландшафтного заказника Чортова (Чатова) Скеля, за 1,45 км на південь від пошти с. Лисиничі та за 2,5 км на північний захід від м. Винники. До розкопу 1994-2000 років на площі 54 м² на місці колишньої каменоломні та стіни скелелазів, у навісі Романа, виконано західну прирізку 3 x 7(8) м на площі 22 м². У 1994 році опис відкладів східної стінки цієї частини пам’ятки було виконано М.С. Демедюком. У звітному році здійснено дослідження від поверхні до глибини XII пласта (2.60 м від поверхні).

У верхніх горизонтах відкладів Львів VII (від поверхні до глибини 0.70–0.90 м) відзначені матеріали від доби раннього заліза (уламки специфічного посуду) до XX століття включно. Частина культурного шару тут була, очевидно, змита на нижні точки рельєфу, про що свідчить відсутність або зменшення напластувань на цій площині із заходу на схід. Глибше, майже горизонтально з невеликим нахилом у напрямі скельного масиву, відзначено темно-сірий легкий супісок із значним вмістом вапнякових брил, щебеню і жорстви пісковіку. У цих напластуваннях на рівнях 1.40(1.30) – 0.80(0.70) м від нульової точки, що відповідає 1.0 – 0.30 м від поверхні,

відзначено культурний шар доби мезоліту, датований за Кі-5413: 8500±70 років тому (ВР). Серед знахідок – близько 30 остеологічних решток, переважно, благород- ного і північного оленя, птахів і мушлі молюсків гелікс вульгаріс та нумераліс. Із кам’яних (крем’яних) виробів відзначено нуклеус ромбоподібно-човникоподібний з двома скісними ударними площинами, різець бічний на уламку, ніж із зубчатою ретушшю зі спинки на пластині (рис. 1, 1–3) та від-

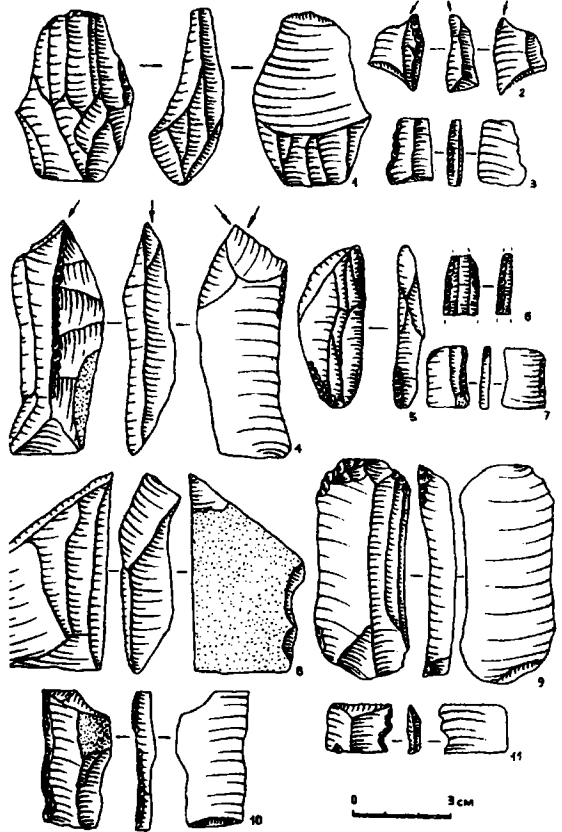

Рис.1. Поселення в навісі Львів VIII. Крем’яні вироби. 1-3-доба мезоліту; 4-7- верхній (1) пізньопалеолітичний шар; 8-11- другий пізньопалеолітичний шар.

шеп. Комплекс, як і в попередні роки досліджень, віднесений до групи мезолітичних пам'яток типу Незвисько IX культури Незвисько–Оселівка.

У третьому літологічному горизонті (темносірий суглинок) на рівнях 2.10 (1.90) – 1.40 (1.30) м від нульової точки зафіксовано I (верхній) палеолітичний культурний шар, датований за Кі-5414: 11800±90 років тому. Серед 76 знахідок переважають кістки оленя, коня і мамонта, при наявності 14 кам'яних артефактів. Відзначимо відщепи та пластинчаті сколи (по 2 екземпляри), а зі збраряд із вторинною обробкою – скобель бічний одновиімкуватий, різець серединний, різчик кутовий і вістря симетричне з обробкою зі спинки (рис. 1, 4–7). Як і в попередні роки, шар віднесений до пам'яток з посторіньякськими рисами.

У четвертому літологічному горизонті, у лесоподібному суглинку, відзначено II палеолітичний культурний шар на глибині 2.40(2.20) – 2.10 (1.90) м від нульової точки (2.00–1.50 м від поверхні). Пам'ятка датована згідно Кі-5412: 13500±110 років тому (ВР). Серед близько 100 знахідок переважають остеологічні рештки мамонта, коня, північного оленя, різноманітних землерийв, птахів, черепашки моллюсків. Серед виробів із кременю (16 екземплярів) відзначимо нуклеус призматичний відвогнений сплющений зі скісною ударною площиною, відщепи (2), пластинчаті сколи (4), збраряддя (3), гальки крем'яні (6). Збраряддя представлені скребком кінцевим півокруглим з високою ретушшю і бічною обробкою, виготовленим на макропластині (рис. 1, 9). Подібний виріб уже відзначено на пам'ятці в 1995 році. Знайдено також два скобелі бічних одновиімкуватих (рис. 1, 10, 11). Такі артефакти, особливо скребки, типові для комплексів так званого оріньякського кола розвитку.

Згідно усного повідомлення Ю.І.Гоголь, обстежено п'ять печерно–скельних порожнин за 6 км на південний схід від смт. Брюховичі Шевченківського р-ну м.Львова [Гоголь, 2002, 10]. Об'єкти, що представлені гротами та печерами, знаходяться на північно–східному схилі висоти 343. При шурфуванні перед входами в ці порожнини (п'ять шурфів 1х2 м), у всіх випадках відзначено матеріали ХVІІІ–ХІХ ст., а особливо - першої половини ХХ ст. Перед печерою Брюховичі ХІБ на глибині близько 2,3 м від поверхні на долівці печерного утвору, у відкладах легкоперепаленого червонувато–цеглисто-го суглинку, зафіксовано типову крем'яну пластинку, а на глибинах понад 1 м, – остеологічні рештки ссавців і птахів (рис. 2; 3). Знахідки попередньо віднесені до доби мезоліту.

Здійснено традиційні весняні та осінні охоронно–рятвнн обстеження пам'яток, що досліджувались у попередні роки в околицях Львова та Миколаївського р-ну Львівської обл. [Мацкевий, 1998, 8–38]. На мезолітичному поселенні Львів ХІІІ (Чортова Скеля – Оста-

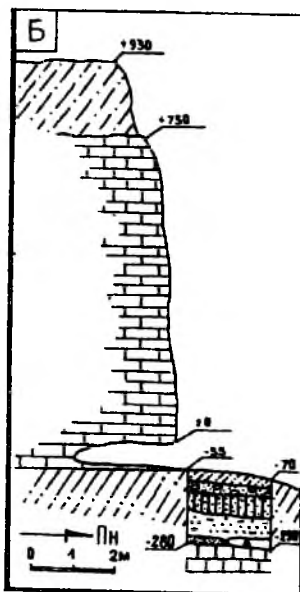

Рис.2. Печера Брюховичі ХІ Б. Вид із півночі.

нець), яке постійно руйнується туристами та скелелазами–альпіністами, зафіксовано відщеп і пластинка. Знахідки, як і в попередні роки, віднесені до групи мезолітичних пам'яток типу Лука ІІ–Кам'яниця ІІ. Мезолітичне поселення Львів ІХ (озеро) нині забудовано приватними спорудами, які його пошкодили. Від вибухів у кар'єрах по відобутку сировини для виготовлення

Рис.3. Печера Брюховичі ХІ Б. Переріз порожнини та шурфу перед нею по західній стінці.

цементу, а також туристами руйнується культурний шар у печерно–скельних порожнинах Прийма І (нависи, печери та грот) і Прийма ХІІІ (навис). На поселеннях Верин V і Верин ХІІІ, які постійно розорюються і

потерпають від розливів Дні-стра та інтенсивних дощів, знайдено відщеп (доба мезоліту) і уламки посуду (доба енеоліту).

ЛІТЕРАТУРА

Гоголь Ю. Загадка ряснянських печер //

Мельник О. О.

Криворізький історико-краєзнавчий музей

Про роботу Криворізького історико-краєзнавчого музею в 2002 р.

У 2002 р музей проводив розвідки курганів в Широківському р-ні Дніпропетровської обл. В роботі прийняли участь студенти-історики Криворізького педагогічного університету, що проходили практику. Мета роботи полягала в визначенні стану пам'яток після їх останнього обстеження, яке проводилось Криворізьким музеєм в 1984 р.

Всього під час розвідок курганів в 1982 р. (Л.Крилова) та 1984 р. (О.Мельник) було повторно відкрито та оглянуто 302 кургани (за ви-нятком розкопаних в 1982-1999 рр.)

Розвідками 2001 р. виявлено ще 16 насипів, раніше невідомих. Серед них слід окремо виділити комплекс з чотирьох курганів та двох "площадок", що знаходяться в 2 км на північний схід від с. Дем'янівка на схилах безіменної балки. Кургани заввишки 3 і 2 м розташовані на пів нічному схилі балки, а "площадки" з плоскими вершинами заввишки 2,5 м – на південному. "Площадки" в плані овальні насипи, розмірами близько 45x32 м, повздовжньою віссю орієнтовані на ЗхПдЗх – СхПнСх. В перетині вони мають вигляд рівнобічної трапеції. Верхні частини овальні, сплюснені. Вздовж схилів прокладено спіралеподібні доріжки-пандуси. Причому, в одному випадку пандус-доріжка за-кручений за годинниковою стрілкою, в іншому – проти. В плані всі чотири кургани та "площадки" утворюють прямокутник розмірами 100x80 м, в кутах якого розташовані насипи.

Загалом під час розвідок 1982, 1984 та 2002 рр. обстежено 318 курганів. Втрати за останні 20 років склали 99 насипів, які по висотам розподілялися таким чином: 1) До 0,5 м – 79 (80%); 2) Від 0,6 до 1 м – 16 (16 %); 3) Від 1,1 до 1,5 м – 2 (2 %); 4) від 1,6 до 2,0 м – 1 (1%); 5) Від 2,1 до 2,5 м - 0 (0%); 6) Від 2,6 до 3,0 м – 1 (1%).

За вказаний період було розкопано 11 пам'яток: один курган в 1982 р. в промисловій зоні Новокриворізького ГЗК; чотири насипи в 1989 р. біля села Озерне - зрошення; шість насипів 1999 р. в промисловій зоні Інгулецького ГЗК.

Втрати курганів (99) до всіх виявлених (318) складають 31,2 %.

При розвідках 2001 р. було оглянуто 217

Експрес (Львів) 27 квітня 2002.

Мацкевий Л.Г Питання найдавнішого заселення Миколаївщини // Миколаївщина. Львів, 1998. Т.1. Видання друге.

Мацкевий Л. Питання долітописного заселення території Львова // Львів. Місто, суспільство, культура. Krakow, 2002. Т.IV.

насіпів, які ще візуально розпізнаються у вигляді насипу або його залишків.

Існуючі пам'ятки по висотам розподіляються таким чином: 1) До 0,5 м – 71 (32,8%); 2) Від 0,6 до 1,0 м – 50 (23%); 3) Від 1,1 до 1,5 м – 29 (13,4 %); 4) Від 1,6 до 2,0 м – 18 (8,3 %); 5) Від 2,1 до 2,5 м – 8 (3,6 %); 6) Від 2,6 до 3,0 м – 11 (5,1%); 7) Від 3,1 до 4,0 м – 12 (5,6%); 8) Від 4,1 до 5,0 м – 10 (4,3%); 9) Від 5,1 до 6,0 м – 1 (0,5%); 10) Від 6,1 до 7,0 м – 5 (2,4%); 11) Від 7,1 до 8,0 – 1 (0,5%); 12) від 8,1 до 9,0 м – 1 (0,5%). Всього: 217.

Найбільші втрати виявлено серед курганів, висота яких на 1984 р. складала до 0,5 м. Більше половини з них вже повністю розорані або насипи знищено. Велика кількість пам'яток з висотами 0,6-1,0 м в результаті інтенсивного розорювання зменшились в середньому на 0,2-0,5 м і перейшли в першу категорію (до 0,5 м). Чотири кургани висотами 1,5 – 3,0 м були сплановані для руху зрошувальних агрегатів.

При збереженні наявних тенденцій знищення та зменшення насипів, що розорюються, за 20 років в середньому на 0,3-0,5 м, втрати курганів до 2020 року можуть досягти, як мінімум, 40-50 одиниць. В свою чергу, пам'ятки з висотами 0,6-1,0 м перейдуть до розряду курганів висотою менше 0,5 м.

При спілкуванні з місцевим населенням отримано інформацію, що деякі керівники сільгосптовариств навмисне сприяють швидкій руйнації курганів, щоб не нести відповідальності по їх охороні.

Металеві піраміди над пунктами триангуляції на більшості насипів зрізані та викрадені збирачами металобрухту. Слід також звернути увагу на збільшення спроб сучасного грабунку давніх могил. Особливо часто це спостерігається на великих насипах віддалено розташованих, або на тих, які знаходяться в лісах чи посадках.

Висновки: необхідно вжити термінові та рішучі заходи по припиненню, перш за все, розорювання та дії інших негативних факторів. Потрібно вивести реально, а не на папері, з сівозмінні всі кургани з встановленням охоронних зон та знаків. Укласти охоронні обов'язання на всі існуючі пам'ятки.

Милян Т., Чайка Р.

Інститут археології Львівського національного університету

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЛІТОПИСНОГО ЩЕКОТИНА В 2002 р.

Милян Т., Чайка Р. Исследования могильника летописного Щекотина в 2002 г. Археологическими исследованиями могильника летописного Щекотина было открыто пять одновременных погребений с фрагментами погребального инвентаря – височными кольцами и остатками тризны. Работами 2002 г. установлено, что могильник относился к средневековому времени и функционировал в княжеское время – период существования Щекотина.

Mylian T., Chajka R. The exploration of a Shchekotyn burial ground in 2002. The archaeological exploration of a burial ground in old town Shchekotyn revealed five burial. This burial contained a funeral equipment from XII-XIIIth cc. As result of exploration in 2002 is function burial ground, when Shchekotyn existed in XII-XIIIth century.

Могильник літописного міста Щекотина, яке згадується в Галицько-Волинському літописі у зв'язку із боротьбою князя Данила Галицького з боярами під 1242 р., розташований у межах давнього городища – на його посаді.

В пізньому середньовіччі на його території містилась дерев'яна церква, яка десь у XVIII ст. була перенесена до с.Стара Скварява, що знаходиться неподалік. В народній традиції урочище отримало назву “Цвинтар”, рештки церкви – церквище – зафіксовано також і на кадастрових картах середини XIX ст.

Починаючи із середини 90-х років XX ст., городище планомірно досліджується експедицією історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. В ході робіт було стверджено тривалий і регулярний характер заселення цієї околиці, з'ясовано конструктивні особливості оборонної системи городища. Однак, залишилось нез'ясованим місце розташування могильника княжої доби.

В 30-х роках XX ст. відомий український археолог Я.Пастернак подає відомості про те, що під час зорювання в урочищі Цвинтар трапляються великі кам'яні плити, під якими могли знаходитись поховання. Однак практичних досліджень він не провадив, а зібрав лише пізньосередньовічний керамічний матеріал із поверхні урочища [Пастернак, 1936]. Таким чином, можна було б стверджувати про пізньосередньовічний характер могильника в околицях літописного Щекотина.

Роботами перших років досліджень на могильнику – 1996-2000 рр. – було виявлено рештки трьох ґрунтових тілопокладень без жодного позначення місця захоронення ззовні, наприклад, кам'яні плити, про що згадувалось вище, знайдені не були. Було зафіксовано два поховання, де збереглися людські кістяки практичному у повному анатомічному складі, а в одному похованні збереглися лише рештки черепа та кілька фрагментів кісток верхньої частини кістяка. Не було виявлено жодного предмету поховального інвентаря, окрім цвяхів, що мали б свідчити про поховання в дерев'яних трунах. Поховання були орієнтовані черепами

у західному напрямку, подекуди із відхиленням до південного заходу.

Роботами, що були проведені у 2002 р., було закладено розкоп площею 15 м² в центральній частині урочища поблизу старого церквища і орієнтовано довшою стороною по лінії схід-захід.

Результатом робіт стало виявлення на горизонті 0,4 м відносно сучасної поверхні решток п'яти ґрунтових тілопокладень. Вони були скупчені у західній частині розкопу. Орієнтовані головами у західному та південно-західному напрямках. Серед розкритих поховань було три кістяки, що відносно добре збереглися та два поховання, представлені лише черепами, серед яких один представлений лише потиличною частиною. За попередніми підсумками відкриті рештки в одному випадку належать дорослому чоловіку (повний кістяк) та жінці (збережений череп), а також одне дитяче та одне підліткове поховання – частково збережені кістяки. Дно поховальних ям у всіх захороненнях містилося на рівні одного горизонту – 0,5-0,6 м відносно сучасної поверхні. В двох похованнях було зафіксовано рештки поховального інвентаря.

Поруч із похованням чоловіка, з північної сторони, було виявлено рештки керамічної посудини, що містились у спеціальному заглибленні. Окрім того, окремі керамічні фрагменти було зафіксовано і в самому захороненні, зокрема в ногах небіжчика. Уламки кераміки належали, за попередніми дослідженнями, двом горщикам XII-XIII ст., на що вказували характер керамічної маси, технологія виготовлення та характерна орнаментация боковин посудин. Таким чином, можна висловити припущення, що в даному випадку було зафіксовано сліди поховальної тризны, що було характерним явищем для поховального обряду середньовічного періоду.

В іншому похованні, що належало жінці і було представлено лише черепом, виявлено бронзові скроневі кільця. Найближчі аналоги таких кілець відомі із досліджень М.Филипчука у Пліснеську і датуються XI-XIII ст. В решті поховань жодних знахідок, окрім остеологічних, не було виявлено.

Підсумовуючи вище наведене, можна зробити ряд висновків. Роботами 2002 р. було доведено регулярний характер кладовища в урочищі Цвинтар, його відносну одночасовість. Встановлено також, що захоронення мають середньовічний характер і тісно пов'язані із городищем Щекотином. Однак підплитових

поховань, про які свідчать попередні дослідники, на сьогоднішній час не виявлено.

ЛІТЕРАТУРА

Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-кат.Богословської Академії у Львові // Богословія. Львів, 1936.- Т. XIV.- Кн. 1-4.

Михальчишин І.Р.

Національний музей історії України

Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському р-ні

У 2002 р. продовжувалися розвідки на території Волочиського району Хмельницької області, що займає межиріччя верхів'їв р. Південний Буг і р. Збруч. Археологічні дослідження проводилися з метою виявлення археологічних пам'яток, встановлення місця знаходження та перевірки стану збереження відомих пам'яток.

Поселення черняхівської культури відкрите біля західної околиці с. *Юхимівці*. Воно розташоване на мисі похилого лівого берега безіменного струмка (права притока р. Мшанець-Південний Буг), заплаву якого займає ставок. З північного боку миса знаходиться лісосмуга, зі сходу – сад з пасікою, з заходу протікає невеликий потічок. Найбільша висота території поселення становить 3 м на заході і понижується на схід до 2-1,5 м. На поверхні розораного чорноземного ґрунту (200х20-30 м) та у шурфах на глибині 0,25-0,35 м від сучасної поверхні зібрано уламки гончарного посуду черняхівської культури, грудки випаленої глини, кістки тварин, вапнякове каміння. Скупчення глиняної обмазки, уламків кераміки та кісток тварин відмічається в середній частині миса, а уламки товстостінного гончарного посуду та брили вапнякового каміння – у найвищій західній частині. Трапилися кілька уламків ліпного посуду, який можна віднести до раннього залізного віку.

Два двошарові поселення гальштату і черняхівської культури відкриті в 1 км від південно-західної околиці с. *Курилівка* на двох, розташованих поряд і обмежених з північного сходу і південного заходу долинами потічків, мисах правого берега безіменного струмка (права притока р. Грабарка – р. Збруч).

Уламки ліпного посуду та крем'яні знаряддя зібрані на площі 30х20 м у північно-східній частині першого поселення (Курилівка I), а уламки гончарного посуду черняхівської культури, грудки глиняної обмазки та кістки тварин зібрані на поверхні чорноземного розораного ґрунту на площі 200х25-30 м та у шурфах на глибині 0,25-0,30 м від сучасної поверхні.

На території другого поселення (Курилівка

II) матеріали гальштату зібрані у вищій північно-східній частині миса на площі 200х30-50 м. Зауважимо, що насиченість артефактами тут найбільша серед усіх виявлених на території Волочиського району поселень гальштату і скіфського часу. Скупчення уламків кераміки, кісток тварин, глиняної обмазки спостерігається на поверхні у місцях плям сірого ґрунту (3х2-4 м) на фоні розораного чорноземного ґрунту. У шурфах сірий ґрунт підстелює чорноземний на глибині 0,25-0,35 м. У шурфі центральній частині поселення на глибині 0,30 м знайдено пошкоджену бронзову підвіску з трьома кільцями у верхній частині і ромбоподібним отвором між ними. Нижня частина прикраси являє собою видовжену пластину, що розширюється донизу. Подібні підвіски відомі на пам'ятках гальштату [Археологія, 1985, рис.131,10; Козенкова, 1985, рис. 11,2-3] і характерні для культури Ноа (визначення робив к.і.н. Я.П.Гершкович). Матеріали черняхівської культури перекиваються частково південно-західну частину поселення гальштату і простежуються далі на південь по мису у смузі 200х30 м.

В орнаментативній, формах (зокрема вушок-ручок) та у технології виготовлення ліпний посуд гальштату обох поселень має риси, характерні для білозерської, сабатинівської, білогрудівської, чорноліської та Ноа культур. Це пояснюється, очевидно, тим, що обстежувана територія знаходиться на стику поширення різних археологічних культур.

Перевірено стан збереження відомого поселення періоду гальштату поблизу смт. *Вітківці*. У двох шурфах на глибині 0,30-0,45 м від сучасної поверхні у сірому ґрунті, що підстелює верхній чорноземний шар, зібрано уламки ліпного посуду та кістки тварин. На одному уламку дна зберігся відбиток зерна пшениці. Поверхня поселення розорюється на глибину 0,20 м.

Проведено пошуки та встановлено місця розташувань курганів, що згадуються в археологічній літературі [Антонович, 1902, 104; Гульдман, 1901, 265; Сецинский, 1901, 4; Винокур та ін, 1984, 27-28]. Місце розташування зруйнованого кургана між с.

Зайчики і с. Бубнівка Городоцького р-ну Хмельницької обл. зафіксовано на висоті 348.

На високому, еліпсоподібному в плані, плато, що розташоване між селами *Постолівка, Тарноруда і Держинське*, на однаковій від них відстані (1,5 км) виявлено два розораних курганоподібних підвищення 25 і 35 м в діаметрі і близько 0,50-0,60 м заввишки.

Розораний курган виявлено біля південно-західної околиці *с. Мирівка*. Він знаходиться на плато в 100 м на захід від огорожі МТФ та тракторного стану, в 200 м на південь від польової дороги. Діаметр його 30 м, висота – близько 0,70 м.

В околицях *с. Лонки* проведено пошуки курганів, що згадуються В.Б.Антоновичем [Антонович, 1902, 104]. Залишки одного кургана виявлені на відстані 1,2 км від північно-східної околиці села (урочище *Ленія*). Він розташований на плато, біля підніжжя якого беруть початок струмки басейну р. Случ та р.Збруч, і знаходиться в 0,5 км праворуч дороги на *с. Чухелі*, в 100 м на південь від польової дороги і в 45 м на захід від лісосмуги. Курган зруйнований, очевидно, бульдозером, залишилася лише центральна його частина 7х3 м з залишками геодезичної вишки. Простежено діаметр кургана – близько 25 м, висота – 1 м. Із розповідей місцевих жителів: ще один курган був на плато в 1,5 км від північно-західної околиці села (висота 343). Місце його розташування не встановлене; очевидно, розораний.

Курган обстежено на відстані 1 км від південної околиці *с. Яхнівці* на плато, біля якого беруть початок струмки басейну р. Збруч (урочище *Могила*, висота 342). Він розташований на краю саду і ліска, на відстані 250 м на схід від польової дороги. Його поверхня вкрита деревами і чагарником. В полах кургана з південної та північної сторони прокопані траншеї. На вершині кургану помітні уламки бетонного стовпчика геодезичного знаку. Тут же вирита воронковидна яма 3 м в діаметрі і 1 м глибиною. З розповідей місцевих

жителів – це сліди “розкопок” місцевих школярів. Діаметр кургана 35 м, висота – 2,20 м.

Біля *с. Павликівці* встановлено місце розташування кургана, про який згадує Є. Сіцінський [Сецинский, 1902, 206]. Він знаходиться на відстані 2 км від північно-східної околиці села, в 15 м праворуч шосе *Волочиськ-Хмельницький*, біля межі між *Волочиським і Хмельницьким* районами, та в 20 м на схід від польової дороги. Його поверхня поросла деревами і чагарниками. Північний схил кургана значно зруйнований під час будівництва шосейної дороги. На південному схилі помітна стара траншея глибиною 0,5 м. На вершині викопаний кільцевий рів, помітні залишки залізобетонних опор геодезичного знака. Діаметр кургана по осі схід-захід 29 м, північ-південь – 23 м, висота – 5 м.

Виявлені поселення та незруйновані кургани включені місцевими пам'яткоохоронними органами до списку нововиявлених пам'яток і взяті під державну охорону.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. // Труды Археологического съезда в Киеве. Москва, 1902.- Т.І.

Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т.І.
Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ, 1984.

Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Камянец-Подольский, 1901.

Козенкова В.И. Обряд кремации в кобанской культуре Кавказа. // Советская археология. 1982.-№3.

Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. Москва, 1901.

Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. //Труды XI Археологического съезда в Киеве. Москва, 1902. Т. І.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М.

Институт археології НАН України

ДОСЛІДЖЕННЯ В “ГОРОДІ” ВОЛОДИМИРА СТАРОДАВНЬОГО КІЄВА

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Исследования в «граде» **Владимира Древнего Киева**. Исследовано около 600 м І внутри бывшей церкви св. Александра Невского XIX в. Выявлены и изучены остатки 20-ти жилых и хозяйственных построек XI – XVIII вв. с богатым вещевым материалом. Обнаружено и исследовано 25 погребений христианского могильника XII в., в том числе погребение в срубной гробнице знатного дружинника 20-х годов X в. с богатым инвентарем, а также ограбленное в древнерусское время захоронение знатной женщины X в. с незначительным инвентарем. Впервые в Киеве и Восточной Европе найден каменный котел X в., изготовленный в Норвегии.

I.I.Movchan, Y.E.Borovsky, V.M.Gonchar, M.M.Ievlev. Research in Volodymyr's "Town" of Ancient Kyiv. There was explored area about 600 m l inside former St. Alexander Nevsky Church built in XIX century. There were found and explored rests of 20 dwelling and household buildings of XI – XVIII centuries which had rich concomitant stuff. There were discovered and investigated 25 burials of Christian burial ground of XI century including framework sepulchre of noble bodyguard of 920-ies which contained rich concomitant stuff and robbed in Ancient Rus time burial of a noble woman of X century which contained insignificant concomitant stuff. For the first time in Kyiv and Western Europe was found stone boiler of X century made in Norway.

Археологічні розкопки стародавнього Києва 2002 р. Старокиївська експедиція ІА НАНУ України провела на території південно-східної частини київського дитинця. Дослідження були проведені по вул. Велика Житомирська, 2 всередині хрестоподібної в плані колишньої культової споруди – церкви св. Олександра Невського, зведеної наприкінці 1890-х рр. поряд з реальним училищем (закрита 1919 р., на даний час ведуться будівельні та реставраційні роботи). Обстежена площа складала близько 600 м² при загальній потужності культурних нашарувань XI – XVIII ст. 0,5–1,5 м. Причому простежується поступове зростання культурного шару як давньоруського, так і пізньосередньовічного, в західному та північно-західному напрямках, а материкового рівня навпаки, пониження у вищевказаних сторонах світу. Тобто стратиграфічна ситуація дослідженої ділянки засвідчила наявність незначного підвищення (пагорбу) порівняно з навколишньою територією ще в давньоруський час. Саме на ньому і був побудований храм у XIX ст. У результаті планування території під його будівництво верхні горизонти культурних нашарувань, а саме XVI – XVIII ст., були майже цілком знищені за виключенням західної ділянки та залишків споруд житлового і господарського призначення, заглиблених в материковий суглинок. Культурний шар XIV – XV ст. завтовшки 0,1 – 0,15 м, незважаючи на земляні планувальні роботи наприкінці XIX ст., зберігся на окремих ділянках досліджуваної території. У ньому виявлено уламки горщиків, полив'яних глечиків, покришок напівсферичних форм з петлеподібною ручкою тощо. Стосовно культурних нашарувань XI – XIII ст., то вони збереглися майже повністю і фіксувалися з позначки близько 0,3 – 0,4 м від рівня сучасної денної поверхні. Їх потужність становила 0,2 – 0,3 м. Знахідки з давньоруського культурного шару представлені в основному фрагментами гончарного посуду XI – XIII ст., уламками амфор, цвяхами, кількома скляними браслетами, шиферними прясельцями, рогами тварин зі слідами спилів та шматками плінфи й оверуцького шиферу.

У верхньому горизонті шару XII – XIII ст. виявлено уламки тиглів, лячок, шматки свинцю, міді, бронзи, котрі певною мірою вказують на існування ювелірного виробництва. Досить цікавим виробом ювелірного мистецтва, знайденим у цьому прошарку, є срібний

позолочений перстень з кастом, що втримує напівсферичну сканну вставку.

На глибині 0,7 – 1 м від рівня сучасної поверхні виявлено залишки 20-ти житлових і господарських будівель XI – XIII та XVIII ст., паркані садиб XI – XIII ст., господарські ями XI – XIII і XVII – XVIII ст. Споруди давньоруського часу мали в основному каркасно-стовпову конструкцію з опущеним у материковий суглинок котлованами на 1,3 – 1,4 м розмірами 3,8 X 3,3 м; 4,4 X 4,4 м. По кутах котлованів простежені ямки від стовпів діаметром 0,25 – 0,3 м. У деяких житлах в одному з кутів котлованів на рівні долівки виявлені залишки глинобитних печей на дерев'яних каркасах. Причому в споруді першої половини XIII ст. простежуються два періоди ремонту печі. Останній фіксується керамічними уламками горщиків першої половини XIII ст., якими був вимощений черинь печі. І лише в одній будівлі XI ст. в материковому котловані завглибшки 1,3 м і розмірами 4 X 4,2 м зафіксовані зотлілі залишки дерев'яного зрубу.

Будівлі пізньосередньовічного періоду за своїми конструктивними особливостями майже нічим не відрізняються від давньоруських. Підквадратні в плані, з опущеними в материк котлованами на 0,5 – 0,85 м розміром 2,1 X 2,2 м; 2,5 X 2,4 м і ямами по кутах діаметром 0,2 – 0,25 м. Археологічний матеріал об'єктів, як правило, був зосереджений в котлованах споруд, заглиблених в материк. Знахідки давньоруського часу репрезентовані в основному уламками горщиків, різноманітних за формою та призначенням, фрагментами амфор, світильників і виробами з каменю, заліза та кольорових металів. Це прясельця, ножі, гачки, кільця, скоби, цвяхи, завіси, замки, ключі від замків, скобель, пряжка від паска і т.д. Трапилося і декілька цілих форм керамічного посуду XII – XIII ст.

Особливу увагу привертають досить рідкісні для Києва знахідки свинцевої вислої печатки митрополита київського Іоанна III (1090 – 1091), виявленої у заповненні котловану господарської споруди XI ст., та кам'яного котла X ст. із залізною дужкою, знайденого в підкліті житла першої половини XIII ст. За весь період археологічного вивчення Києва і території Східної Європи такий цілісний виріб з каменю виявлений вперше. Місце виготовлення подібних кам'яних котлів – Норвегія.

Рис. 1. Знахідки з підклітку будівлі першої половини XIII ст. (1-17) і культурного шару XI-XIII ст. (18-21)

Безсумнівно, котел походить з курганного поховання X ст., яке було пограбоване в давньоруський час. Сам виріб був використаний у побуті вдруге, свідчення тому – прикріплена до його вінця залізна дужка. У

первісному вигляді вона була відсутня.

Пізнiosередньовічний матеріал із заповнення споруд представлений досить широким асортиментом гончарного посуду. Це

уламки різноманітних горщиків, тарілок, мисок, глечиків, макітр, кухлів, сковорідок. Тут же зустрічалися уламки кахлів з рослинним орнаментом, люльки, фрагменти скляного посуду, залізні вироби господарського та побутового призначення. В одній з господарських ям знайдено жіночу мідну обручку, прикрашену ялинковим орнаментом.

Окрім знахідок, описаних вище, на дослідженій території на глибині 0,6–0,7 м від рівня сучасної поверхні виявлено 25 поховань християнського ґрунтового могильника XII ст., орієнтованих головами на південний захід. Контури могильних ям не зафіксовано, простежувалися лише зотлілі рештки деревини домовин з залізними цвяхами.

Кістки поховань лежали на рівні нижнього горизонту культурного шару XI ст., а декілька перекривали згори котловани споруд вказаного періоду. Частина кістяків була знищена фундаментом церкви XIX ст. Більшість поховань безінвентарні, лише в деяких з них знайдені круглі гладенькі зпаяні з двох половинок тонкостінні мідні гудзики з петелькою, а також зафіксована наявність плінфи (розміри 22,5x17,5x4,5 см; 30,5x20x4 см; 29x19x4 см), як під головою, так і в ногах померлих.

У північному притворі храму XIX ст. на глибині 0,8 м від сучасної поверхні були виявлені контури споруди з наявними залишками зотлілого дерева по її периметру. Верх споруди був перекритий рештками поздовжніх колод діаметром 18–20 см. Подальші дослідження встановили наявність підкурганного поховання дружинника в зрубній гробниці розміром 3x3,2 м і завглибшки від рівня материка 0,7 м. Котлован камери, орієнтований бортами за сторонами світу, був обшитий дошками завтовшки 5–6 см, кінці яких виступали за основні його межі на 0,3–0,35 м. На дні камери (глибина 1,5 м від сучасної поверхні) був виявлений кістяк чоловіка завдовжки 1,75 м, орієнтований головою на захід. Збереженість кістяка незадовільна. Відносно добре збереглися череп та кістки ніг. Таз, кістки рук і верхня частина похованого розпалися на порошок. Скелет похованого лежав на дерев'яних ношах, накритих зверху шкірою, залишки якої були зафіксовані. У конструктивному плані ноші склалися з двох поздовжніх дерев'яних колод діаметром 10–12 см завдовжки 2,15–2,2 м та трьох поперекових діаметром біля 8 см і завдовжки 1,3 м. Вище голови небіжчика виявлено залишки берестяного, обшитого шкірою, сагадака, скріпленого двома залізними окуттями, в якому знаходилося 26 залізних ромбоподібних наконечників стріл. У верхній частині сагадака знайдено бронзову литу зі штифтами накладку від його кришки, прикрашену рослинним

орнаментом. Вздовж правого стегна похованого лежав меч завдовжки 94 см із залишками на ньому дерев'яних піхов, обшитих шкірою. Ширина леза меча поряд з руків'ям становить 6 см, а поряд з вістрям – 3,5 см. На кінці піхов меча знаходився литий двосторонній наконечник з мідного сплаву із зображенням на обох боках птаха (сокола?), що падає з небес. Поряд з мечем знайдена відлита з бронзи пряжка від його портупей з виконаним у техніці пуансон зображенням ситаргла. Зліва від кістяка воїна виявлено п'ять залізних обручів діаметром 20–22 см та залізна дужка з вушками від дерев'яного відра. Вище залишків відра лежали дві округлі ажурні срібні намистини, імовірно, - деталі верхнього одягу похованого (корзна?). У районі тазових кісток знайдено залізний ніж завдовжки 20,5 см із зотлілою круглою в перетині дерев'яною ручкою і кам'яний брусок завдовжки 6,3 см з отвором. Тут же знайдено залишки шкіряного гаманця, оздобленого срібними бляшками різноманітної конфігурації, прикрашених рослинним орнаментом. У гаманці знаходилося чотири мідні литі херсоно-візантійські монети з погрудним зображенням візантійських імператорів. Найбільш рання з них належала Льву (Леону) VI (886–912), а пізня, карбування 920 р., Костянтину VII Порфірогенету (Багрянородному) (913–959).

Супутній поховальний інвентар свідчить про приналежність померлого до вищого князівського дружинного стану першої чверті X ст. Найбільш вірогідною абсолютною датою курганного поховання є 20-ті рр. X ст., доба князя Ігоря. Ще одне цікаве поховання цього ж часу було знайдене в західному притворі церкви

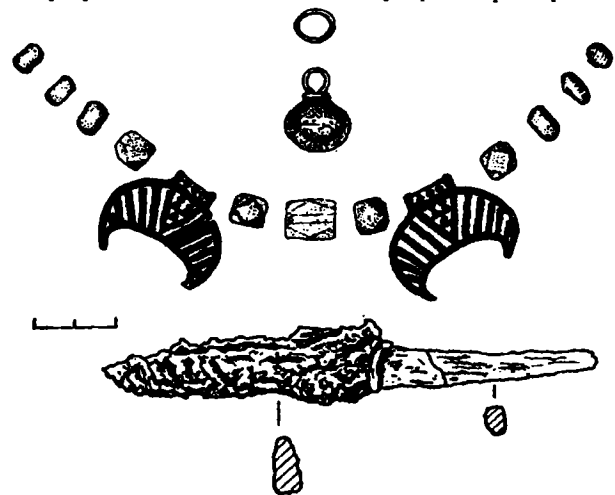

Рис.2. Інвентар поховання знатної киянки X ст.

XIX ст. Це підкурганне поховання знатної киянки X ст. в ґрунтовій могилі з заплічками, перекрите згори дерев'яним накатом, пограбоване в давньоруський час. З інвентарю

похованої збереглися дві срібні лунниці, орнаментовані зерню, позолочений срібний гудзик з петелькою, набір скляних, пастових і кришталевої намистин, а також залізний ніж, знайдений біля правого стегна небіжчиці.

**Мовчан І.І., Боровський Я.Є.,
Писаренко Ю.Г., Гончар В.М., Ієвлев М.М.**

Інститут археології НАН України

Дослідження в Києві по Рильському провулку

Мовчан И.И., Боровский Я.Е., Писаренко Ю.Г., Гончар В.Н., Иевлев М.М. **Исследование в Киеве на Рыльском переулке.** Проведены археологические раскопки участка севернее Национального заповедника «София Киевская», переулок Рыльский, 5. Выявлены остатки котлованов 6-ти жилых и хозяйственных построек каркасно-столбовой и срубной конструкции XI – XIII вв., а также ювелирной мастерской XI – начала XII вв. с соответствующим им материалом. Зафиксирован и исследован ранее неизвестный локальный ров XI в. Наиболее интересные находки – плоскдонная амфора XIII в., вислая свинцовая печать киевского князя Игоря Ярославича и впервые найденная в Киеве матрица для отливки моделей «крестиков скандинавского типа».

Movchan I.I., Y.E.Borovsky, Y.G.Pysarenko, V.M.Gonchar, M.M.Ievlev. Research in Kyiv in Rytsky Lane Excavations were hold on the plot situated to the north of the National Preserve “Kyiv Sophia”, 5 Rytsky lane. There were uncovered foundation pits’ rests of six dwelling and household buildings of frame-column and felling construction of XI – XIII centuries and a jeweller’s workshop of XI – beginning of XII centuries with concomitant stuff. There was discovered and traced an unknown before local ditch of XI century. The most interesting finds are the flat-bottom amphora of XIII century, the pendant lead seal of Kyiv Prince Igor, son of Prince Yaroslav, and the “crosses of Scandinavian type” model mould found in Kyiv for the first time.

З 5 грудня 2001 по 17 січня 2002 р. Старокиївською експедицією ІА НАНУ проведено археологічні дослідження в садибі № 5 по Рильському провулку. Досліджена ділянка знаходиться на південь від будинку № 5 і прилягає з півночі до кам’яної огорожі національного заповідника “Софія Київська”. Ця територія входила в XI – XIII ст. до складу “міста Ярослава”

Верхні горизонти розкопу на глибину більше, ніж 1 м, утворені шарами будівельного сміття XIX – XX ст. – часів зведення та останньої реконструкції будинку № 5. Численні комунікації та пізні підвали значною мірою порушили культурний шар пізньосередньовічного часу. Незважаючи на це, на території розкопу вдалося зафіксувати чотири безінвентарних пізньосередньовічних поховань, а у східній частині – фрагмент будівлі цього ж часу. Окрім того, зачистка південної стінки розкопу, навпроти західного зрізу огорожі “Софії Київської”, виявила ще один цікавий об’єкт. Під шаром будівельного сміття XIX – XX ст. завтовшки 1,5 м виявлено залишки пізньосередньовічної дороги. Згідно з планом Києва І.Ушакова 1695 р., у цьому районі проходила вулиця. Нижче цього горизонту залягав шар гумусу завтовшки 0,7 м, що датується XI – XIII ст.

Стратиграфія західної частини розкопу також показала наявність тут культурного шару давньоруського часу (0,9 м), який являв собою

Матеріали, отримані в результаті археологічного дослідження Києва по вул. В.Житомирська, 2 є унікальними з точки зору вивчення історичної топографії як давньоруського, так і пізньосередньовічного міста та його некрополя X ст.

гумусований суглинок із включенням фрагментів кераміки. У шарі XI ст. знайдено вислу свинцеву печатку доброї збереженості. На її аверсі зображено св. Дмитра Солунського, про що свідчить напис грецькою: Ο ΑΓΙΟΥ ΔΙΜΙΤΡ. На печатці зображено кучерявого чоловіка з вусами, одягненого у римський військовий обладунок та плащ. Голова увінчана німбом. У правій руці святий тримає спис, опертий на плече. Лівий бік тіла прикритий щитом. На реверсі – геральдична квітка, схожа на ту, що прикрашає щит цього воїна (рис. 1, 2). Як відомо, цей тип печатки належав сину Ярослава Мудрого Ізяславу (Дмитру) Ярославичу. У Києві він князував з перервами: у 1054 – 1068, 1069 – 1073, 1077 – 1078 рр., коли він загинув у битві на Нежatinій Ниві. До одного з трьох періодів князювання Ізяслава у Києві й могла належати знайдена печатка.

У кількох метрах на схід від західної стіни розкопу на глибині 1,8 – 1,9 м від денної поверхні XIX ст. була виявлена і досліджена заглиблена у землю частина будівлі (№ 1) XI – початку XII ст., що загинула у пожежі. Об’єкт був орієнтований довгою віссю (3 м) з півдня на північ і мав у плані дещо неправильну прямокутну форму. Його ширина 1,7 – 1,8 м. Загальна глибина котлована становила 2,1 м. На те, що це був підквіт невеликого житла каркасно-стовпової конструкції, вказують простежені стовпові ями, що примикали до цього котловану. Темний гумусований суглинок,

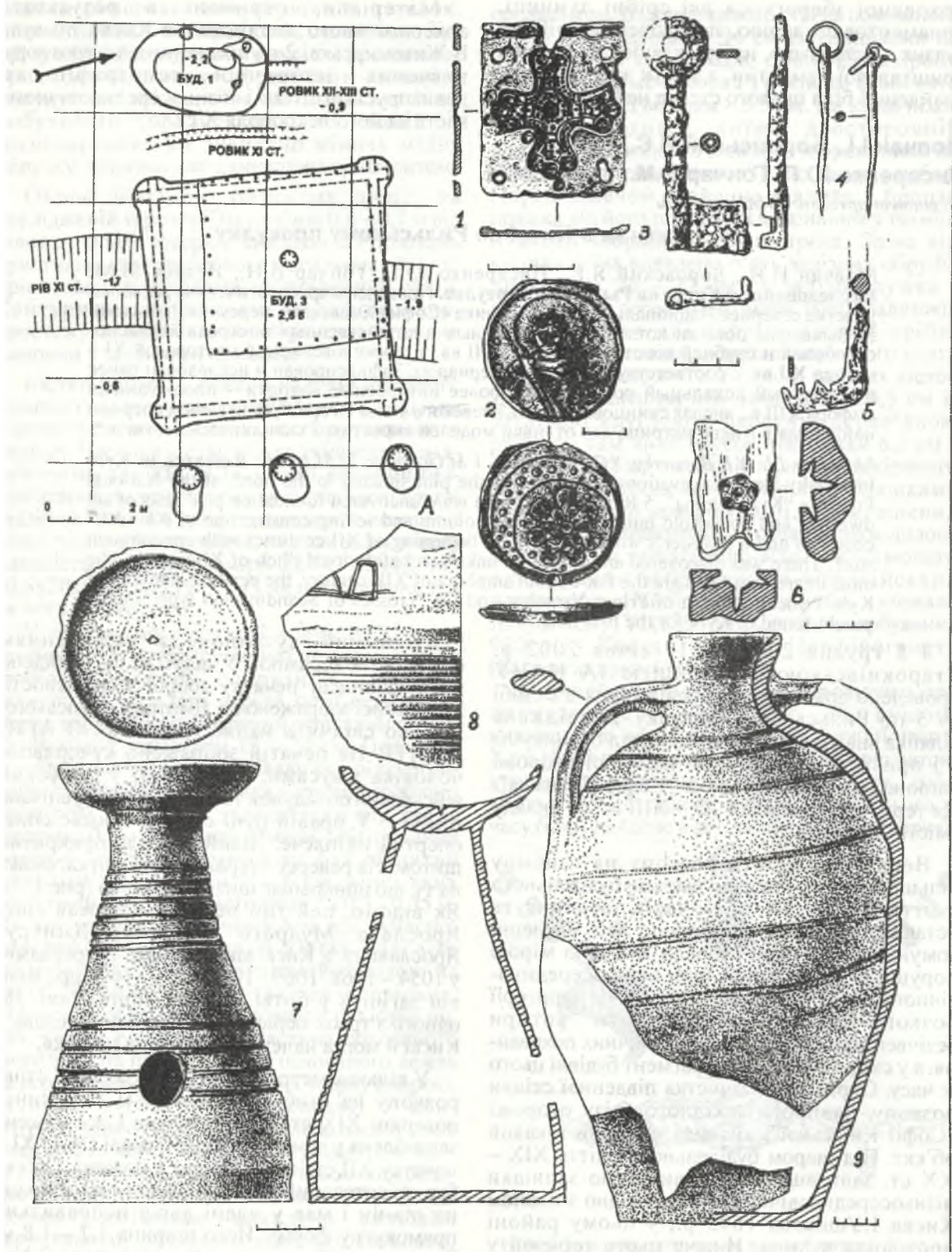

Рис.1. А - план рову XI ст. і будівель XI-XIII ст.. Знахідки з культурного шару та об'єктів XI-XII ст.. (1-9)

що заповнював об'єкт, був насичений залишками горілого дерева та печини. Керамічний матеріал об'єкта датується XI – початком XII ст.

Серед знахідок - невеликий фрагмент маленької керамічної посудини, вкритої зеленою поливою, фрагмент імпортного тонкостінного

келиха зеленого скла та два фрагменти товстостінної білоскляної посудини. Було знайдено також фрагменти тиглів із слідами виплавки бронзи, чотири уламки жорен, частини рожевої плінфи завтовшки 4 см, цвяхи, кістки тварин, риб'ячу луску.

Зі сходу від дослідженого об'єкта на відстані 0,5 м у напрямку південний захід - північний схід проходив рівчак у плані завширшки 24 і 15 см завглибшки – імовірний слід від дерев'яної огорожі будівлі № 1.

Ще східніше було виявлено і простежено протягом 16 м трасу раніше невідомого локального рову XI ст. Він був орієнтований з півдня на північ із невеликим відхиленням на схід (близько 5с) у північній частині.

Ширина рову 4,5 м. У розрізі він має підтрикутну форму, дно заокруглене. Його глибина – 1,4 м. Заповнення рову становить слабогумусований суглинок попелястого кольору із прошарками світлої глини. Тут трапились і нечисленні фрагменти кераміки XI ст.

Центральна частина простеженої ділянки рову перерізала котлованом зрубної будівлі XII – XIII ст., що згоріла (рис. 1, А). Після зняття верхніх рушених шарів на ділянці, що з півночі прилягала до рову, трапились залишки горілої деревини, печини, кістки тварин, численні уламки кераміки XII – XIII ст. Серед знахідок були також два пряслиця з овруцького шиферу, фрагмент скляного браслету, плінфи завтовшки 3 – 3,5 см, ковани цвяхи тощо. На глибині 1,3 м від денної поверхні XIX ст. було виявлено обриси котлована будівлі підквадратної форми: 5,7 x 5,8, врізаного у материк. Котлован був орієнтований за сторонами світу. З позначки 0,5 м від рівня виявлення котлована в його кутах були зафіксовані перехрестя колод (завтовшки 18 – 19 см), що утворювали зрубну конструкцію. Нижче було простежено три вінця зрубу. При будівництві у котлован завглибшки близько 1,3 м (частина була знята при зачистці) був закладений зруб, а порожнини між колодами і стінками котловану були засипані материковою глиною. Конструктивний елемент цієї будівлі являли і так звані сіни – галерея, що спиралася на три несучі стовпи, розташовані зі сходу.

Під час зачистки долівки котлована будівлі № 3 було виявлено шар глиняної підсіпки до 10 см завтовшки. Під нею простежено тонкий шар попелу, під яким поверхня материка була надто пропечена. Після зачистки долівки житла нижче вуглистого прошарку у південно-західній частині котлована були виявлені обриси майданчика котлована більш ранньої споруди, що на 10 – 15 см лежала нижче долівки котлована пізнішої будівлі. Її обриси по периметру визначалися круглими слідами від кілків плетеної конструкції – тину, яка облицьовувала з внутрішнього боку котлован попередньої будівлі. Він теж був у плані підквадратним і мав

розміри 3,7 x 3,8 м. Його північно-західний кут співпадав із північно-західним кутом зрубної будівлі XII – XIII ст. Практично по центру котлована першої будівлі під шаром підмазки і горілим прошарком було розчищено яму від потужного опорного стовпа діаметром близько 40 см і завглибшки майже 0,8 м. Споруда була заглиблена у материк, її стіни утворювались плетінням у вигляді тину і над поверхнею землі переходили у шатрову покрівлю, яку підтримував потужний центральний стовп. Будівля існувала у XII ст. і мала явно господарське призначення. Після того, як вона загинула у пожежі, її котлован був вичищений від залишків згарища і розширений у південному і західному напрямках для спорудження нової зрубної житлової будівлі. Обидві будівлі існували впродовж XII – XIII ст. і прорізали рів другої половини XI ст.

Серед матеріалів, знайдених у будівлі № 3, багато фрагментів горщиків і глечиків, фрагменти амфорної тари. На увагу заслуговує знайдена у багатьох фрагментах велика плоскодонна амфора (рис. 1, 9). Цікавими є керамічний одноярусний світільник у вигляді блюда на тулубі-підставці конічної форми, у якому зроблено два отвори (рис. 1, 7). Багато фрагментів донець горщиків з клеймами. Зустрілися фрагменти полив'яного посуду: імпортного та місцевого виробництва. Трапився також уламок полив'яного яйця-писанки (брызкальця) з отвором. Серед знахідок залізних виробів, окрім цвяхів, трапились невеличкі скоби та дві деталі замків (рис. 1, 3, 5). Оригінальною знахідкою, можливо, пов'язаною з пережитками язичницьких уявлень, є скам'янілий молюск – белемніт (що у народі називається "чортів палець"), стилізований різьбленням під палець людини.

До комплексу будівлі № 3, очевидно, входила огорожа, залишки якої (рівчак (№ 2) проходив у південно-північному напрямі на захід від зазначеної будівлі, перетинаючи котлован будівлі № 1 (XI – початку XII ст.), що на той час вже перестала існувати.

У 8 м на схід від будівлі № 3 був розчищений підкліт будівлі (№ 5) каркасно-стовпової конструкції, орієнтованої за сторонами світу. Загальна глибина котлована становить 1,5 м. У плані споруда мала підквадратну форму: 4,3 x 4,4 м із дещо заокругленими кутами, у яких простежено стовпові ями. Посередині ділянки підкліта була велика, кругла в плані виймка завглибшки 35 см, напівкругла в перерізі. У її заповненні знайдено фрагменти горщиків XI – XII ст., уламки полив'яного блюда, фрагменти донець з клеймами. Трапились фрагменти амфорної тари, в тому числі з графіті. Зібрано також чимало кісток тварин, птахів і риби.

На південь від будівлі № 5 було виявлено обриси трапецеподібного, видовженого у напрямі південь-північ, заглибленого у материк об'єкта, який має розміри у плані 2,6 x 1,6 м та глибину близько 1 м. Це був котлован житла (будівля № 2), що за матеріалами датується другою половиною XI – XII ст. Біля північної стіни котлована на дні простежувався потужний розвал печини, який вказував на існування глинобитної печі.

Частина житла (яма № 6) кінця XI – початку XII ст., орієнтованого за сторонами світу, була досліджена біля північної стіни розкопу. У заповненні об'єкта, окрім кераміки, було знайдено бронзове писало.

На відстані 0,8 м від фундаменту будинку було розкрито частину будівлі (№ 4), орієнтованої за сторонами світу. Зберігся лише південний край будівлі, тоді як більша північна частина була перерізана фундаментним ровом і фундаментом будинку № 5. Залишки будівлі № 4 являли собою частину підпрямокутного в плані котлована, що мав глибину 1,3 м. У південному борті котлована на рівні долівки було знайдено залишки горілої дерев'яної обшивки. Долівка вкрита глиняною підмазкою 2 – 3 см. У кутках котлована стовпових ям не виявлено. Культурний шар, що перекривав залишки будівлі, містив кераміку XII – XIII ст. На походження цього шару вказує наявність у ньому фрагментів плоскодонної амфори, що відносяться до завалу будівлі № 3 XII – XIII ст. Матеріал із самої будівлі № 4 датується XI – початком XII ст. До його складу входять два фрагменти амфор із графіті у вигляді літери В (рис. 1, 8), фрагменти горщика, глазурованого з внутрішнього боку, фрагменти скла бірюзового кольору від товстостінного келиха (чарки). Особливий інтерес являє бронзова шпилька довжиною 8 см, що має завершення у вигляді голівки хижого птаха, у яку просунуте кільце (рис. 1, 4). Зібрано багато шматків оплавленої бронзи, а також фрагмент вінця бронзового

клепаного котла. Цікавою є виготовлена з астрагала ливарна формочка. Один з боків заглажений, на ньому зроблено виїмку у вигляді п'ятипелюсткової квітки (рис. 1, 6). Очевидно, останні з названих знахідок вказують на те, що ця будівля була майстернею ювеліра.

Безпосередньо до південно-західного кута котлована будівлі № 4 прилягала яма № 7. У ній знайдено кілька фрагментів вінець горщиків XI – початку XII ст., денце із клеймом у вигляді “проквітлого” хреста, фрагменти амфор, близько 5 кг сирової керамічної маси. Унікальною знахідкою, що пов'язує даний об'єкт, як і попередній, із ювелірним виробництвом, є бронзова матриця зі штифтами, яка використовувалася для виготовлення ливарних форм для відливки прикраси у вигляді хреста (рис. 1, 1) Досі подібної форми хрести вважалися предметом північноєвропейського імпорту. У цьому ж об'єкті було знайдено залізні шипці, які застосовувалися у ювелірному виробництві.

Таким чином, 2001 – 2002 рр. Старокиївською експедицією ІА НАНУ було відкрито фрагмент забудови “міста Ярослава” давнього Києва трьох періодів: другої половини XI – початку XII ст., XII – XIII ст. та доби пізнього середньовіччя. Досліджено залишки кількох господарських і житлових об'єктів, зокрема, двох послідовних – господарської споруди XII ст. і зрубної будівлі з галереєю XII – XIII ст. Виявлено сліди ювелірної майстерні XI – початку XII ст. Зафіксовано ділянку раніше невідомого локального рову XI ст. Фрагментарно простежено пізньосередньовічні об'єкти – будівлю, кілька поховань та відрізок вулиці. З індивідуальних знахідок цікавими є плоскодонна амфора, глиняний світильник, бронзове писало, бронзова шпилька від верхнього одягу та ювелірні шипці. Особливо цінними знахідками є висла свинцева печатка князя Ізяслава (Дмитра) Ярославича та ливарна бронзова матриця XI – початку XII ст.

Мовчан І.І., Ієвлєв М.М., Козловський А.О.

Інститут археології НАН України

Дослідження Дитинця стародавнього Києва

Мовчан И.И., Иевлев М.М., Козловский А.А. Исследование дитинца древнего Киева. Статья посвящена раскопкам уникального сооружения древнерусского времени – погребя, который имел в плане сложную крестообразную форму. В нём находилась большая зерновая яма, а также ниши для хранения различных припасов. Кроме обычных находок – керамики, стекла, металла – в погребі был обнаружен клад из 35 золотых предметов. Это была часть парадного женского головного убора, состоящая из колта, цепей, рясен и очелья. По-видимому, клад был спрятан во время захвата Киева татарами-монголами. Кроме объектов древнерусского времени было исследовано несколько позднесредневековых сооружений XVIII в.

Movchan I.I., Kozlovsky A.O., Ievlev M.M. **Research of Ancient Kyiv Citadel.** The article is dedicated to excavations of the unique building of Ancient Rus time - the cross-shaped in plan cellar. It contained a large corn pit and niches for keeping different provisions. Besides usual finds – ceramics, glass, metal – in the cellar was found the treasure that contained 35 golden things. That was a part of woman's full head-dress which consisted of kolt, chains, ryasna, and ochellya. Obviously, the treasure was hidden at the time of Kyiv's storm by Tatar-Mongols. Besides Ancient Rus time objects there were explored a few late medieval

У вересні – жовтні 2002 р. на території садиби по вул. В.Житомирська, 2А Старокиївською експедицією були проведені розкопки на місці будівництва готелю Академії Міністерства закордонних справ. Розкоп було закладено в 7 м на південь від будинку по вул. Десятинна, 10/3. Загальна площа розкопу становила 600 м². На цій площі було виявлено дві споруди і два поховання давньоруського часу, а також яму і житлову будівлю доби пізнього середньовіччя.

Культурний шар на всій площі розкопу було практично знищено пізніми перекопами. У шарі над заповненням об'єктів в перевідкладеному стані було зафіксовано значну кількість знахідок різних часів – від XI до XX ст. До давньоруського часу відноситься велика кількість цілої плінфи та її фрагментів, шматки необробленого шиферу, а також значна кількість кераміки, яка сумарно датується XI – XIII ст. У невеликій кількості зустрічаються залізні цвяхи і фрагменти скляних виробів. До пізнього середньовіччя відносяться фрагменти горщиків, тарілей, покришок, уламки скляних виробів, а також бруштата цегла.

Унікальним об'єктом давньоруського часу був досліджений нами великий льох, який мав досить складну конструкцію. В плані він являв собою хрестоподібну споруду, що складалася з головного коридору довжиною 8 м, орієнтованого у напрямку захід – схід, та двох бічних відгалужень по 4 м зав-

довжки. Ширина коридору становила 1,5–1,6 м, а відгалужень – до 2 м (південного) та 1,5 (північного).

Вхід до льоху знаходився в східній частині. Тут зафіксовано прямокутне заглиблення розміром 1,5x1,5 м, глибиною 1 м з двома стовповими ямами. Далі, ймовірно, знаходилася дерев'яна драбина, що спускалася на 1,6 м у відокремлене від основної частини льоху приміщення. Це приміщення мало площу близько 2,25 м² і було відгороджене від льоху перегородкою, від якої залишилися дві стовпові ями. Вірогідно, тут знаходилися двері, окуті залізом, які закривалися на замок. Про це свідчать знахідки пластин заліза з отворами для цвяхів, а також шматки обробленого дерева.

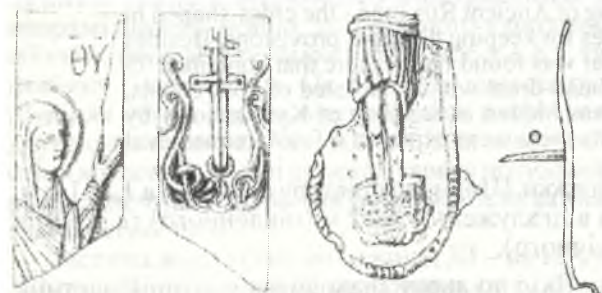
Далі за перегородкою, по обох боках коридору, йшло п'ять ніш, у яких стояли великі корчаги, накриті плінфою. Розвали корчаг і плінфа були зафіксовані під час вибірки заповнення ніш.

У південному відгалуженні льоху було розчищено велику зернову яму пляшкоподібної форми. Яма мала вузьке горло діаметром 0,7 м, діаметр дна складав близько 2 м. Глибина ями становила 3,1 м від рівня долівки льоху. Заповнення ями складалося з темного пухкого гумусу з прошарками глини. У заповненні виявлено багато битої плінфи, шматки необробленого шиферу, кістки тварин, кераміка давньоруського часу, а також невелика кількість виробів зі скла і металу.

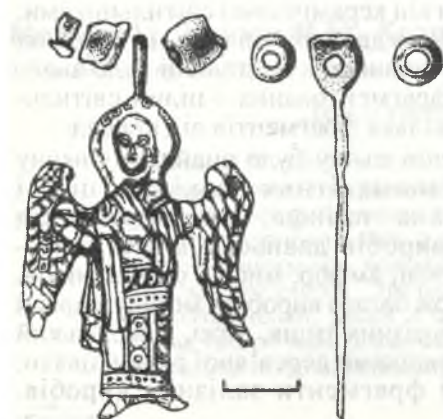
Льох мав глибину 3 м від давньої поверхні. Імовірно, що копався він як печера і мав склепінчастий верх. Про це свідчать вцілілі залишки закопченого склепіння в кінці північного відгалуження льоху. Висота льоху в давнину становила від 1,5 до 1,7 м. Освітлювався він керамічними світильниками. Було зафіксовано дві вирізані в стінці невеликі ніші для світильників, а на долівці було знайдено кілька фрагментованих і цілий світильник, а також кілька фрагментів від кресал.

У заповненні льоху було знайдено значну кількість різноманітних знахідок: ціла і фрагментована плінфа, фрагменти від керамічних виробів давньоруського часу – горщиків, корчаг, амфор, мисок, світильників. Знайдено також багато виробів з металу: залізні замки і ключі різних типів, ножі, ковальський молоток з залишками дерев'яної ручки, цвяхи, різноманітні фрагменти залізних виробів.

Виробів з бронзи значно менше, але вони

досить цікаві. Це цілий хрест з рельєфним зображенням розп'ятого Христа з цвяшками

для прибивання його до дерева, фрагмент від подібного хреста зі слідами позолоти, бронзова підвіска із зображенням архангела з двома намистинами-побочках. Знайдено також дві бронзові пряжки, велику кількість фрагментів від бронзових котлів, а на

дні однієї з ніш – погнуту і скручену бронзову чашу.

Вироби з каменю представлені фрагментом візантійської іконки, виготовленої із стеатиту, значною кількістю жорен різної збереженості, шиферними пряслами. Знайдено також велику кількість уламків овруцького шиферу різного розміру, причому на деяких з них простежуються сліди обробки. Вироби зі скла представлені фрагментами скляних браслетів і бокалів різних розмірів.

Але, безумовно, найцікавішою знахідкою в льоху був скарб золотих прикрас, що складався з 35 предметів. Скарб було зафіксовано в стінці коридору на рівні перегородки, що відділяла вхідний тамбур від основного приміщення. Імовірно, що скарб, загорнутий в тканину або складений в шкіряну торбинку, було сховано в щілину між дерев'яним стовпом і стіною льоху. Скарб становив частину парадного головного убору жінки і складався з одного колта, рясен та пластин від очілля.

Найбільш цікавою з прикрас, безумовно, є золотий колт. Він відноситься до типу колтів з багатопрорізованою оправою і вставним орнаментованим щитком. Прикраса двобічна,

у центрі знаходиться кругла пластина з чорним орнаментом. Аналогічні знахідки відомі з колекції М.П.Боткіна. Окрім того, пара подібних виробів знайдена в Києві в 1955 р. На виявленому колті нараховується 25 променів, скріплених рубленим дротом. На одній вставці вигравірувані два птаха, що стоять один навпроти одного, а на іншій – композиція з

розетки і рогів. Особливістю, що відрізняє цей колт від аналогічних срібних виробів є те, що вставка повторює обриси самого колта (у срібних вона завжди кругла).

Колт складається з двох частин - складної оправи і щитка з чорним зображенням. Оправа утворена двома з'єднаними пластинами, облямованими променями з імітацією великої зерні. Складові частини оправи підкреслені сканню, а промені закінчуються ковпачками.

На даний час відомо всього 15 золотих колтів з багатопрорізованою облямівкою, з них всього дві пари з чорним зображенням.

Знайдений набір рясен представлений

квадрифолійними бляшками. Бляшки складаються з двох частин, що спаяні між собою: лицьової з орнаменталією і зворотної гладкої. Вони продовжують ряд знахідок рясен такої ж форми, але з емалевими зображеннями, що відомі в Києві, у с. Сахновка Київської обл., Старій Рязані. Саме на городищі біля с. Сахновка був знайдений повний набір рясен, що складається з 20 золотих бляшок, з'єднаних тонким ланцюжком.

Очілля – головний убір, що П.Кондаков називає "накосником". Він складається з широких дугоподібних опуклих пластин. Один кінець кожної загнутий у трубочку, а в іншому зроблені дві дірочки для пришивання до тканини. У скарбі знайдено 13 золотих пластин. У повному наборі, згідно з археологічними даними, їх могло бути до 40 штук. Найбільш

повний набір, що складається з 34 пластин, був знайдений у Києві в садибі Лескова.

Окрім вище названих предметів були виявлені

два золоті ланцюжки, що складаються з пластин шириною до 0,8 см, прикрашених тисненням. До них, імовірно, прикріплювалися колти. Ланцюжки склалися з 167 ланок кожен. Імовірно, що скарб було заховано під час розгрому Києва татаро-монголами.

Окрім об'єктів давньоруського часу на території розкопу було досліджено яму і житлову будівлю пізньосередньовічного часу. Будівля за своїми конструктивними особливостями була досить цікавою. Вона складалася з двох частин – наземної, яка була повністю знищена, і заглибленої, яка в значній мірі збереглася.

Заглиблена частина житла перерізала давньоруський культурний шар і зернову яму та частково врізалася в материк. Згори над нею проходила дерев'яна підлога, яка згоріла. В плані це приміщення мало підпрямокутну форму розміром 3 X 3 м, глибину 3,8 м від сучасної поверхні. На глибині 2,6 м було простежено залишки фундаменту великої печі. Фундамент складався з великих гранітних каменів і цегли і, скоріше за все, був забутований глиною. Верхня частина печі була облицьована простими кахлями, на деяких простежено рослинний орнамент. Фундамент печі був частково розташований на материк, а частково - над прямокутним заглибленням.

Після руйнації будівлі внаслідок пожежі частина печі, підлога і посуд, що знаходився біля печі, провалилися в заглиблену частину, сюди ж потрапила і глиняна обмазка стін. У заповненні було зафіксовано значну кількість горщиків (до 20 екземплярів), причому деякі лежали в шарі цілими розвалами. Більшість з горщиків були досить однотипними – мали косі насічки по краю вінець і прикрашалися розписом червоною фарбою. Розрізнялися горщики лише розмірами. Окрім горщиків було знайдено фрагмент сковороди з трубчастою ручкою. Столового посуду практично не зафіксовано.

У верхній частині заповнення знайдено залізний ніж, кілька цвяхів і скоб, фрагменти скляних посудин, а також кілька фрагментів від віконниць – круглого скла з невеликим бортиком. За керамічним комплексом і стратиграфією ця житлова споруда датується першою половиною XVIII ст.

Таким чином, під час досліджень нами була

відкрита досить цікава споруда часів Київської Русі – льох, в якому тримали різноманітні припаси. Льох знаходився неподалік від споруд Федорівського монастиря і, можливо, входив до комплексу його господарських споруд.

Скарб, виявлений у льоху, імовірно, було сховано під час штурму “міста” Володимира татаро-монголами. Належав скарб досить заможній людині, яка скоріше за все загинула під час штурму, оскільки за скарбом не повернулася, хоча льох ще якийсь час стояв

незруйнованим. Руйнуватися льох почав поступово, про що свідчить стратиграфія його заповнення біля дна.

Після руйнації заглиблення засипалося сміттям і запливало стерильними прошарками ґрунту. Життя на цьому місці відновлюється лише в XVII – XVIII ст. Про це свідчать залишки споруд XVIII ст., а також значна кількість знахідок цих часів в перевідкладеному культурному шарі.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.Є., Ієвлев М.М.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал 24 – 24а у Києві

Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.Є., Ієвлев М.М. *Археологические исследования на улице Ярослава Вал 24-24А в Киеве.* Публикация посвящена исследованию участка древнего Киева, входившего в черту укрепления “города” Ярослава. Раскрыто 11 объектов. Большинство из них относятся к XI – XIII вв. Наибольший интерес представляют ров, существовавший в начале XI в., комплекс построек XI – XII вв., связанных с переработкой зерна, а также хозяйственная постройка первой половины XVIII в.

Movchan I.I., Kozlovsky A.O., Borovsky Y.E., Ievlev M.M. *Archaeological Research near Numbers 24 – 24A Yaroslaviv Val Street in Kyiv.* The Publication is dedicated to research of the ancient Kyiv’s plot which was part of Yaroslav’s “town” fortifications. There were uncovered 11 objects. Most of them belong to XI – XIII centuries. The most interesting are the ditch which existed at the beginning of XI century, complex of buildings of XI – XIII centuries concerned with working up of corn, and the household building of the first half of XVIII century.

У жовтні – листопаді 2001 р. провадилися археологічні дослідження на місці будівництва готелю “Редісон” по вул. Ярославів Вал 24 – 24А. Загальна площа розкопу становила близько 950 м². Дослідження показали, що культурний шар на всій площі розкопу був практично знищений численними перекопами, ямами, траншеями. Невеликими плямами залишки культурного шару збереглися в місцях природних западин і, частково, в западинах над археологічними об’єктами.

Культурний шар в цих місцях був насичений камінням, фрагментами плінфи, шматками необробленого овруцького шиферу, кістками тварин, печиною, а також фрагментами керамічних виробів. Окрім того, зустрічались у невеликій кількості вироби з металу і скла. Серед керамічних виробів переважно більшість становили фрагменти посудин давньоруського часу. Пізньосередньовічна кераміка представлена у дещо меншій кількості.

За призначенням давньоруська кераміка поділяється на кухонну (горщики), столову (мисочка) і тарну (амфори та великі посудини для зберігання припасів). За профілем вінець горщиків керамічний комплекс датується XI – середньою XIII ст., і лише невелика кількість вінець відноситься до другої половини XIII – початку XIV ст. (рис. 1, 1 – 11).

Серед металевих виробів виділяється натільний бронзовий хрестик з прямими раменами і

залишками вушка для підвішування (рис. 1, 17). Скляні вироби представлені гладкими і крученими браслетами різного кольору діаметром 7 – 7,5 см. (рис. 1, 12 – 15). Серед них виділяється фрагмент браслета, який має вигляд гнутого стрижня. Це або брак, або скло, деформоване під дією високої температури (рис. 1, 16).

На всій площі розкопу було зафіксовано одинадцять різноманітних за призначенням об’єктів – рів, будівлі, ями, залишки печей. Розглянемо деякі з них. Рів, який йшов у напрямку ПнЗх – ПдСх майже через всю площу розкопу, був перерізаний траншеєю шириною 1,5 м. Ширина рову на рівні материка складала 6 – 6,5 м, глибина – 2 м від материка, 3,4 м від умовного 0. Вірогідно, що в давнину він був трохи ширшим і глибшим, оскільки площадка, на якій його зафіксовано, неодноразово планувалась.

Рів мав шарувате заповнення, причому шари йшли майже горизонтально (рис. 1, 18). Нижній шар потужністю до 0,5 м складався з сірого, середньої гумусованості суглинку потужністю 0,2–0,45 м. Над ним, конусоподібно підвищуючись, йшов шар світло-сірого слабогумусованого суглинку потужністю до 0,4 м. Зверху, паралельно йому, проходив шар неоднорідного мішаного суглинку потужністю до 0,25 м, ще вище – шар сірого середньогумусованого суглинку потужністю до 0,4 м. Верхній шар заповнення представлено масним чорним, добре гумусованим суглинком.

З напільного боку на глибині 0,4 м від материка було зафіксовано лінзу з горілого дерева, печини і попелу потужністю до 0,25 м (рис. 1, 18). Можливо, це залишки споруди, впущеної в заповнення рову.

У заповненні рову було зафіксовано значну

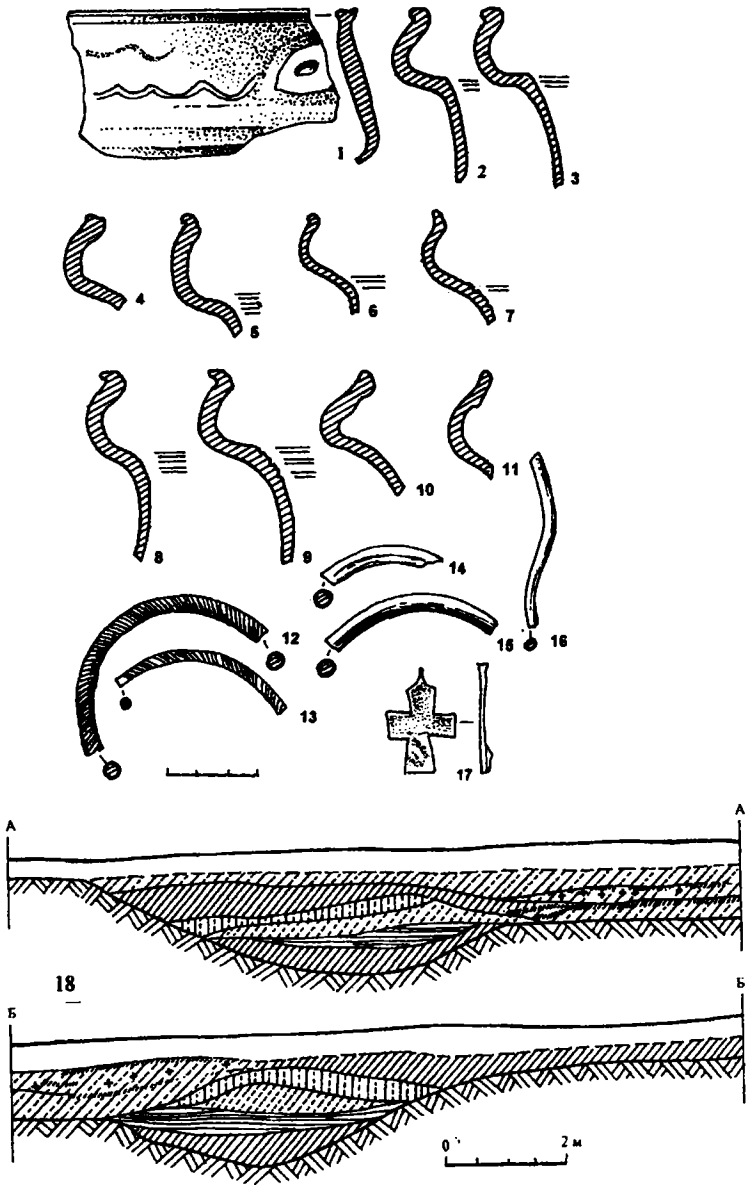

Рис. 1. 1 – 17 – знахідки з культурного шару; 18 – розрізи рову XI ст.

кількість знахідок, розташованих по шарах дуже нерівномірно. У нижньому шарі було знайде не лише кілька фрагментів горщиків, у тому числі двоє вінець, які датуються першою половиною XI ст. Переважна більшість знахідок була зосереджена в двох верхніх шарах заповнення рову. Це кераміка XI – XIII ст., обгорілі камені, печина (інколи цілими завалами), фрагменти плінфи, шматки шиферу, кісткові тварин, нечисленні вироби з металу і скла.

Серед досліджених об'єктів виділяється будівля 3, яка складалась з двох частин – заглибленого прямокутного приміщення з прилеглою зерною ямою і майже квадратного в плані заглибленого приміщення стовпової конструкції.

Між собою обидва об'єкти з'єднувалися вузьким проходом завширшки 1 м (рис. 2, 1).

У заповненні будівлі було знайдено небагато речей. Переважно це фрагменти кераміки, серед яких більшість становлять горщики з діаметром горла від 16-26 см. Датуються вони XI – XII ст. (рис. 2, 2 – 8). Цікавий фрагмент стінки з ручкою від досить великої посудини, товщина стінок – 0,5 см, ручка в перерізі овальна. Скоріше за все, це фрагмент посудини для зберігання зерна або борошна (рис. 2, 9). Тарна кераміка представлена фрагментами амфор.

Зовсім окремо стоять фрагменти від величезної посудини, частина яких була знайдена в заповненні зернової ями, а частина – в споруді, що знаходилась поруч з будівлею 3. Посудина представлена трьома фрагментами вінець і досить великим фрагментом стінки. З внутрішнього боку вінця були вкриті зелено-бурою поливою. Із зовнішнього боку, на верхній частині вінець, йшли широкі мазки поливи жовтого, зеленого і коричневого кольору. Нижня частина посудини була вкрита зеленою поливою з обох боків. Виходячи з того, що вінця мають слабкий вигин, діаметр посудини був дуже великий, або вона мала видовжено-овальну форму. Товщина стінок посудини коливається від 1,4 до 2 см, тісто світло-сіре, шарувате. Край вінець косо зрізаний до середини.

Під час обпалу посудина потріскалась, оскільки полива затекла в тріщини. Призначення цієї посудини нез'ясоване.

Окрім кераміки було знайдено залізне знаряддя, шиферне прясельце та скляний браслет (рис. 2, 10 – 12).

У зерновій ямі було також знайдено фрагмент жорна товщиною 7 см, виготовленого з пористого каменя. Ще один фрагмент жорна було зафіксовано в будівлі, що знаходилась поруч.

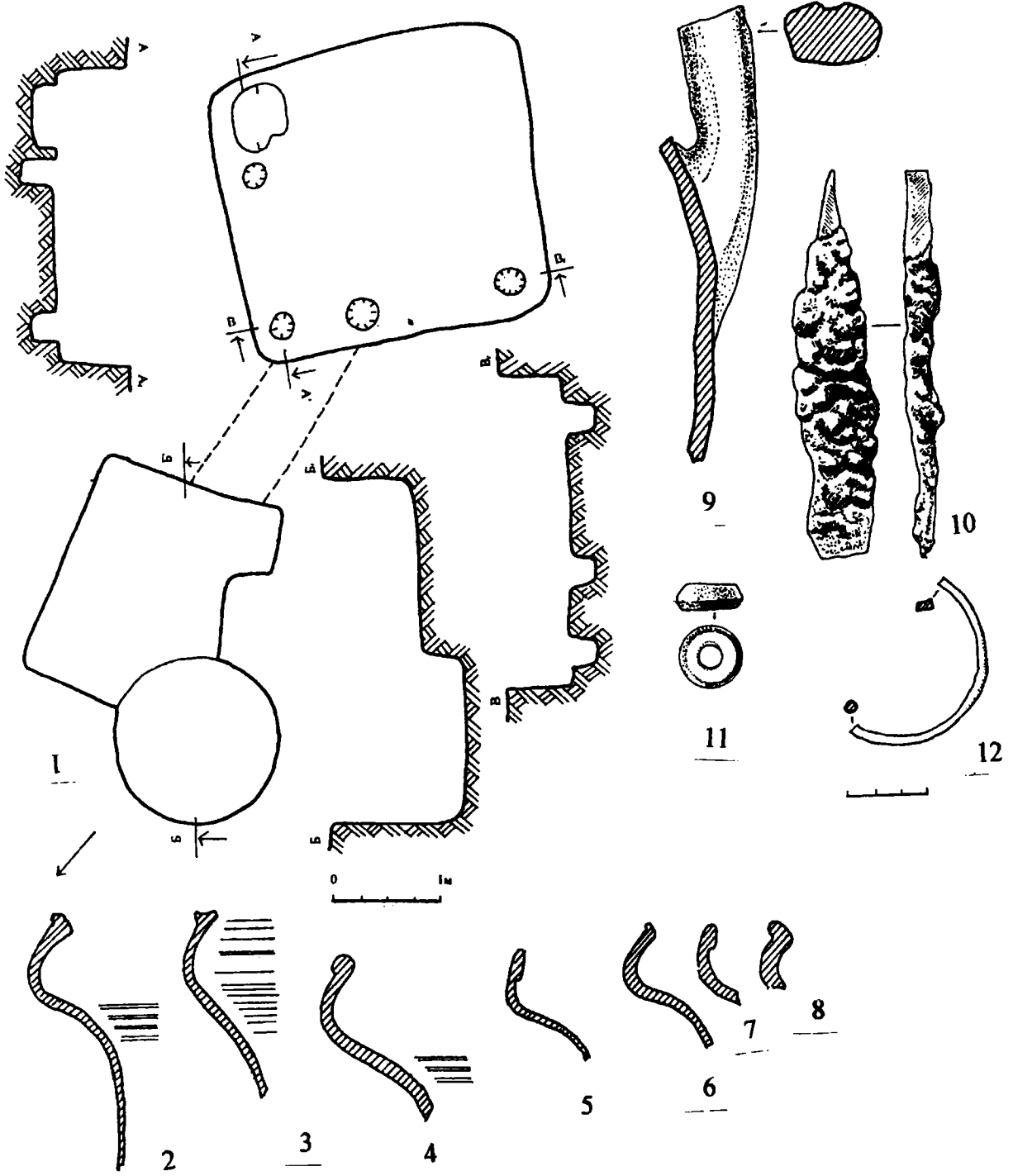

Рис. 2. 1 - план і розміри будівлі 3; 2 - 12 - знахідки із заповнення будівлі 3.

Виходячи з конструктивних особливостей будівлі 3 і знахідок в ній, можна припустити, що тут переробляли зерно на борошно.

Серед одинадцяти досліджених об'єктів лише два відносились до пізнього середньовіччя. Досить цікавою виявилась заглиблена в землю

будівля 4. Вона мала підпрямокутну в плані форму розміром 2,5x2,5 м і глибину 1,3 м від рівня материка. Кутами будівля була орієнтована за сторонами світу. Поблизу західного кутка простежувався вузький вхід з двох сходин. Довжина входу 1,5 м, ширина - 1,15 м. У двох кутках бу

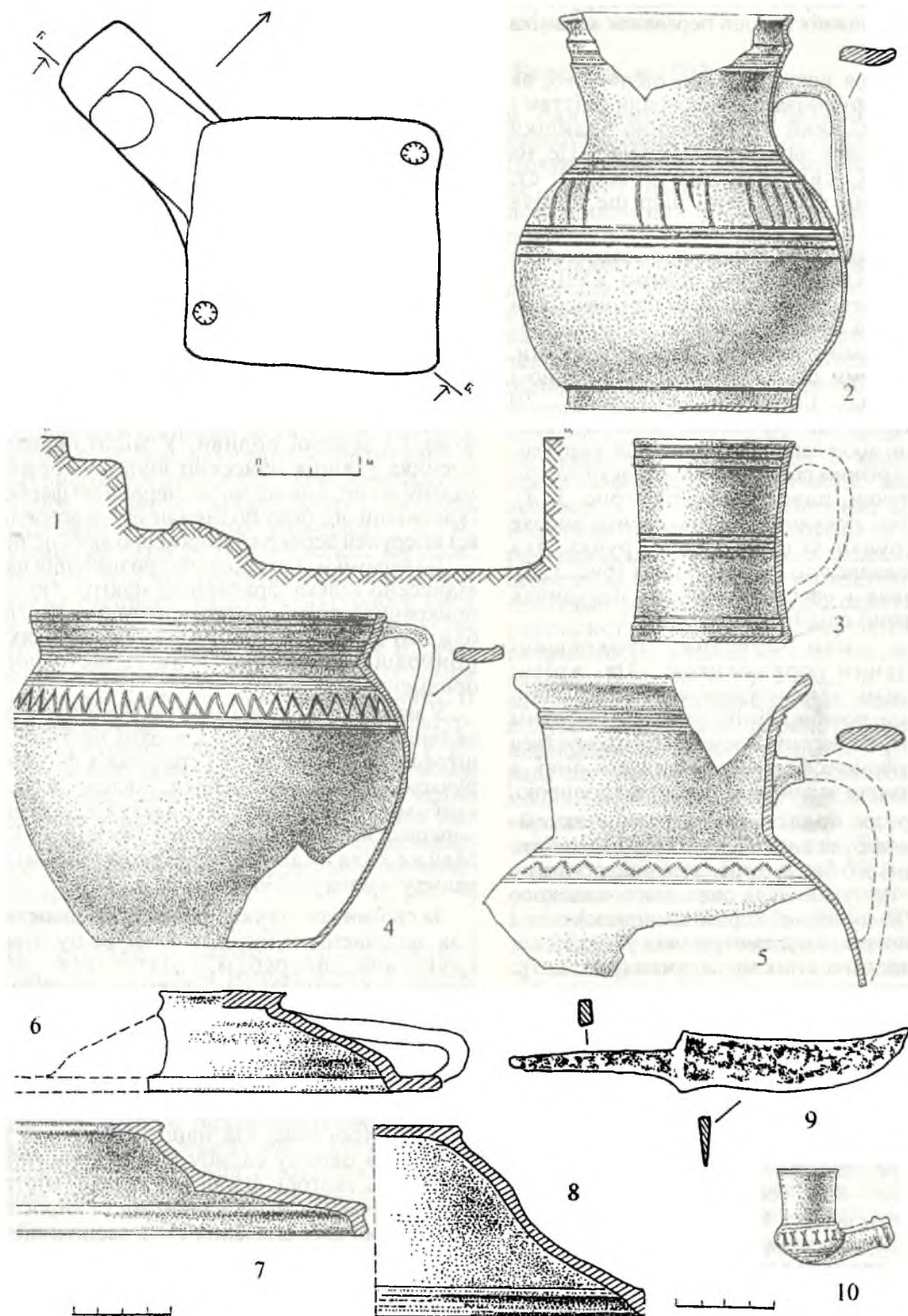

Рис. 3. 1 - план і розміри будівлі 4; 2 - 10 - знахідки із заповнення будівлі 4.

-дівлі було зафіксовано ями від стовпів (рис.3, 1).

Заповнення будівлі досить рихле і неоднорідне - темні гумусні прошарки чергуються з ша-

рами глини. У заповненні багато каміння, в тому числі досить великих розмірів, кераміки різних часів, скла, виробів з металу. Треба зауважити,

що у верхніх шарах багато давньоруської кераміки, а в нижніх і на дні переважає кераміка XVIII ст.

Складається враження, що після того, як будівля була зруйнована, її засипали сміттям і шаром землі, який являв собою залишки культурного шару давньоруського часу. Це, на нашу думку, свідчить що у XVIII ст. давньоруський культурний шар ще не був зруйнований.

Як вже зазначалося, нижні шари заповнення були насичені керамікою і речами XVIII ст. Знайдена нами кераміка за своїм призначенням поділяється на кухонну, столу і спеціальну. Кухонна кераміка представлена горщиками, глекоподібними посудинами, сковородою і покришками. Горщики (близько 70 екземплярів), як правило, мають рівні вертикальні або слабо відігнуті вінця, округло-бокий або з різким ребром корпус. Часто зустрічаються ручки, пласкі в перерізі (рис. 3, 4). Глекоподібні посудини мають досить високе горло, струнке тулово, пласку ручку, яка прикріплювалася до горла і тулова (рис. 3, 5). На горщиках і на глекоподібних посудинах помітні значні сліди нагару.

Обидва типи посудин прикрашені різноманітним орнаментом. Це врізні горизонтальні, хвилясті, зигзагоподібні лінії, штаповані ромби, лінії, нанесені зубатим коліщатком. На частині посудин простежується розпис червоною фарбою, пролощені лінії, а також покриття зеленою або жовтою поливою.

Сковорода представлена одним екземпляром. Вона була виготовлена з рожевого тіста з внутрішнього боку вкрита зеленою поливою і мала ручку у вигляді овального плаского виступу. До кухонної кераміки відносяться і численні покришки діаметром від 10 до 32 см, причому частина з них мала ручки (рис. 3, 6).

Столовий посуд представлено глеками, кухлями мисками, сільничками. На самому дні будівлі стояв майже цілий глек, прикрашений смугами зеленої поливи і розписами червоною фарбою (рис. 3, 2). Ще від двох глечиків зафіксовано фрагменти вінець.

Кухлі представлені кількома екземплярами. Один з них було реставровано. Він мав висоту 10,3 см, діаметр горла – 8 см, товсті стінки з темно-сірого тіста поганого випалу. Кухоль був прикрашений врізним лінійним орнаментом (рис. 3, 3).

Миски представлені кількома різними видами – сіроглиняні, червоноглиняні і полив'яні. Найбільшу кількість (21) становили сіроглиняні миски діаметром від 20 до 30 см, висотою – 6 – 7,5 см. На деяких з них було зафіксовано розпис червоною фарбою (рис. 3, 7).

Червоноглиняні миски представлені 15 екземплярами. Вони нерідко прикрашались

врізним орнаментом, на деяких з них видно сліди розпису фарбою. Одну миску було реставровано (рис. 3, 8).

Полів'яних мисок було зафіксовано значно менше – 4 великих і 5 маленьких фрагментів. Найкраще збереглась миска діаметром 28 см, висотою 7,5 см. Вона прикрашена комбінованим орнаментом. Спочатку вона була розписана червоною фарбою. На денці знаходилась стилізована квітка, виконана врізними лініями, крапками червоної фарби та мазками жовтої і зеленої поливи. Вище проходили широкі горизонтальні лінії, нанесені червоною фарбою, а при переході в плечико йшла хвиляста лінія. Верхня частина миски була розписана стилізованим листям, яке наносилось за допомогою тонких ліній і крапок, а зверху перекривалось видовженими плямами жовтої і зеленої поливи. У місці переходу плечика у вінця нанесено широку горизонтальну лінію, а вище зигзаг червоною фарбою. Із зовнішнього боку поливи немає, а всередині всі візерунки перекриті шаром прозорої поливи.

До кераміки спеціального призначення нами віднесено кілька фрагментів макітр, люлька, прикрашена врізним орнаментом (рис. 3, 10), і близько 20 фрагментів кахлів. Частина кахлів прикрашена рослинним та геометричним орнаментом.

У заповненні будівлі було зафіксовано кілька скляних виробів: денця і верхні частини від штофів, фрагмент сулії і графина з фігурною ручкою. Залізни вироби представлені цвяхами, скобами, підковками від взуття і залізним черешковим ножом довжиною 16 см (рис. 3, 9). Майже біля підлоги було знайдено мідну монету – деньгу 1736 р.

За своїми конструктивними особливостями і за заповненням будівля 4, на нашу думку, слугувала погребом. Датується вона керамічним комплексом, скляними виробами і монетою першою половиною XVIII ст.

Таким чином, під час робіт нами було відкрито і досліджено 11 різноманітних об'єктів. Найбільш раннім з них був не відомий раніше рів, який існував до побудови укріплень "міста" Ярослава. На нашу думку, він міг оточувати окрему садибу або був частиною укріплень якогось форпосту перед "містом" Володимира. Після побудови "міста" Ярослава рів втратив своє значення і був засипаний. На цьому місці виник ряд об'єктів господарського і виробничого призначення, що існували протягом XI – XIII ст. Зафіксовані нами фрагменти кераміки другої половини XIII – початку XIV ст. свідчать про можливість існування тут життя і після татарської навали. Але повністю життя тут відновлюється лише у XVIII ст., про що свідчать різноманітні матеріали з двох об'єктів цього часу.

Назаров В.В., Паньков С.В., Назарова Т.А.

Институт археологии НАН Украины

Раскопки на острове Березань в 2002 г.

Особенность археологических исследований античного города Борисфена на острове Березань в 2002 г. заключалась в том, что в межсезонье парутинскими кладоискателями здесь были произведены крупномасштабные криминальные раскопки. В результате на значительной территории был уничтожен или сильно поврежден культурный слой; многие строительные остатки подверглись разрушению. Соответственно, первоначальный план работ Березанской экспедиции пришлось корректировать на месте с учетом сложившейся ситуации. В частности, были произведены исследования площади двух грабительских шурфов с целью изучения стратиграфии культурного слоя поселения к северо-западу от теменоса. В районе западного берега острова был заложен новый раскоп размерами 5 X 5 м, включивший один из грабительских шурфов. Считалось, что эта территория не входила в границы распространения культурного слоя поселения. В то же время в отвале грабительского шурфа выявилось значительное количество обломков керамических сосудов, обломок терракотовой фигурки, монета-дельфинчик. В ходе раскопок здесь были исследованы культурные напластования второй половины VI в. до н.э. и выявлена каменная кладка, по-видимому, цоколя стены наземного сооружения. Раскопки на данном участке не завершены, однако уже сейчас ясно, что бытующее в науке представление о западной границе поселения архаического времени [Соловьев, 1995, 4. 161, рис. 4] должно быть пересмотрено.

На участке «Теменос» продолжались раскопки в северном направлении с целью определения границы священного участка. Были открыты продолжения стен западной ограды. К сожалению, здесь в большом количестве сконцентрированы грабительские ямы и шурфы¹, и многие строительные остатки оказались сильно поврежденными или же совсем уничтоженными. Отмеченное обстоятельство отрицательно сказалось на темпах и результатах раскопок. Много времени

и сил пришлось потратить на уборку переотложенного грунта из грабительских ям. Полученный при этом керамический материал не может быть признан полноценным источником для проведения статистических подсчетов.

Особый интерес представляют результаты исследования заполнения ямы № 270. Она была открыта и частично раскопана в 2001 г., но тогда из-за сильных дождей комплекс пришлось законсервировать. Грабители яму не обнаружили, и в 2002 г. раскопки ее были завершены. Еще в прошлом году в яме были найдены крупные обломки и развалы бракованных керамических сосудов. В ходе исследования заполнения их количество значительно возросло. Это - красноглиняные кувшины с плоским дном и двумя круглыми в сечении ручками, одноручный плоскодонный кувшин, сероглиняные ойнохойи, тонкостенный сероглиняный ритон и др. Особо отметим развал расписного кувшина. Совершенно аналогичный сосуд, в такой же степени деформированный, был найден в 2000 г. в заполнении расположенной рядом с рассматриваемой ямой полуземлянки № 258. Керамика пережженная, наблюдаются вздутия, разрывы и трещины. В ряде случаев имеет место дообжиговая деформация. Скорее всего, в яму одновременно была сброшена партия бракованной посуды, произведенная где-то поблизости. Засыпка ямы относится к третьей четверти VI в. до н.э. на основании находок в заполнении обломков мелкофигурных киликов. Данный комплекс является первым достоверным свидетельством существования в архаическом Борисфене собственного гончарного производства².

В последние годы силами сотрудников Березанской экспедиции ИА НАНУ был выполнен определенный объем консервационно-реставрационных работ с целью приведения в экспозиционный вид участка «Теменос». В этом году такие работы не проводились, поскольку значительная часть уже отреставрированных строительных остатков была уничтожена грабителями. В частности, была

¹ Под термином «шурф» мы в данном случае понимаем углубление прямоугольной формы. Произведенные обмеры грабительских шурфов показали что большей частью они имеют размеры порядка 2x2 и 3x3 м (с незначительными в целом отклонениями). Относительно единообразно выдержана и ориентация в районе массовых покоев. Эти наблюдения вызывают предположение, что грабительские раскопки были заранее спланированы, и исполнители отчитывались перед заказчиками не только конкретными находками, но и произведенным объемом земляных работ. Соответственно данную акцию можно квалифицировать как преднамеренное разрушение археологического памятника с целью получения информации о его перспективности в плане добычи вещей, имеющих спрос у коллекционеров.

² Постановку вопроса, см. [Лапин, 1963, 37].

почти полностью разрушена кладка стены северной ограды святилища Афродиты, в значительной степени оказался поврежденным торец стены правого анта храма. Разрушенными оказались и стены западной ограды, которые также предполагалось реставрировать. В сложившихся условиях создание натурной экспозиции на острове Березань представляется преждевременным. Вплоть до обеспечения надежной охраны выявленных объектов единственным средством их защиты представляется традиционная засыпка отвальным грунтом.

В заключение отметим практическую деятельность Березанской экспедиции по пресечению попыток кладоискательства на острове. Сотрудниками экспедиции были задержаны и переданы пограничникам два человека, оснащенных металлодетектором. Также у одного из посетителей острова нам удалось изъять найденный в лимане у берега фрагмент горла одноручного средневекового кувшина. Такие сосуды характерны для средневековых комплексов Крыма, Тамани и Нижнего Дона и датируются в основном VIII-X вв. христианской эры [Паршина, 1974, 64-65; Якобсон, 32-33,

72,75]. В керамическом комплексе средневековой Березани они до сих пор не были известны¹. Данная находка представляет наиболее ранний этап средневекового периода в истории Березанского поселения.

ЛИТЕРАТУРА

Болтенко М.В. Исторические судьбы острова Березани // ЗОАО. – I (34). – 1960.

Болтенко М.В. Розкопки на острові Березані в 1946 р. // АП УРСР. 1949. – II

Латин В.В. Экономическая характеристика Березанского поселения // Античный город. Москва, 1963.

Паршина Е.А. Средневековая керамика Южной Таврики (по материалам раскопок и разведок 1956-1969 гг.) // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Киев, 1974.

Соловьев С.Л. Периодизация жилого строительства античной Березани // Археологические вести. 1995.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979.

Назарова Т.А.

Институт археологии НАН Украины.

Новые краниологические материалы из Ольвии

В результате исследований некрополя Ольвии в 2002 году (начальник экспедиции В.В.Крапивина, руководитель работ Ю.И.Козуб) была получена краниологическая ко лекция, состоящая из 25 черепов: 10 мужских, 9 женских и 6 детских. Материал происходит из ямы № 1 и земляного склепа № 3. По сообщению автора раскопок, яма предварительно датируется IV в. до н.э., склеп - II в. н.э.

Визуально серия характеризуется долихо-мезокранией, довольно грацильным строением костей скелета с незначительно выраженным мышечным рельефом. Вместе с тем следует отметить несколько более усиленное развитие рельефа затылочной кости на трех женских черепах, полученных из «ямы № 1».

Изучение материалов из «ямы» показало, что в ней было обнаружено не менее 20 погребенных. Для исследования было получено 16: 7 мужских, 4 женских и 5 детских. Иногда анатомическое положение костяков можно было проследить довольно четко; большей же частью черепа находились отдельно от костей скелетов. Сходная картина отмечена в свое время при раскопках «ямы № 18» IV в. до н.э., где было обнаружено более 50 человек [Козуб, 1984, 162].

Рассмотренная серия характеризуется наличием кариеса, имеются следы заболевания зубов с последующей атрофией альвеол на костях верхней и нижней челюстей. Из 11 погребений взрослых людей, обнаруженных в яме, три мужских имеют сильную стертость

¹ Следует, однако, отметить, что материалы эпохи средневековья из Березани практически не изучены и не опубликованы. В статьях М.В. Болтенко приводится только суммарное описание керамического материала и весьма широкие датировки [Болтенко, 1949, 33; 1960,

зубов, три женских – кариес и пародонтоз.

Следов травм, послуживших непосредственной причиной смерти людей, погребенных в яме, на костях скелетов не обнаружено. Вместе с тем из числа патологических отклонений следует отметить наличие травмы на одном из черепов. Череп принадлежал женщине старческого возраста (не менее 65 лет). На правой теменной кости имеется повреждение, как бы «срез», нанесенный острым предметом (размеры – 115x120 мм). Характер повреждения позволяет предположить, что это – результат хирургического вмешательства или же след ранения рубящим оружием. Облитерация кости черепа свидетельствует о том, что ранение (хирургическая операция?) завершилось полным заживлением, и женщина дожила до старости (рис. 1).

Что касается возраста людей, погребенных в «яме № 1», следует отметить, что из всех захороненных в ней взрослых, одна из 4 женщин умерла в старческом возрасте (в среднем, 65 лет), одна – в зрелом (в среднем, 45 лет), две женщины умерли в молодом возрасте (в среднем, 30 лет). Почти все мужчины (из 7 погребенных) умерли в молодом возрасте, кроме одного, дожившего до зрелого возраста. Средний показатель возраста взрослых, погребенных в яме, равен 37 годам: 33,6 г. для мужчин и 43,1 г. – для женщин.

Двое из пяти погребенных в яме детей до жили до 10 лет, трем остальным было 4...7 лет.

Из склепа № 3 исследовано 9 черепов: 3 мужских, 5 женских и череп подростка 10-13 лет. На двух мужских черепах отмечается атрофия альвеолярных отростков; на трех черепах пяти исследованных женских костяков отмечено

Нікітенко М.М.

Національний заповідник "Софія Київська"

Про «тасемчастий» орнамент на кераміці з поселення Перун

Никитенко М.М. О «тесемчатом» орнаменте на керамике из поселения Перун. Керамика из поселения Перун орнаментирована не отпечатками тесьмы, как это традиционно считается, а обычными сжатыми вместе двумя или тремя шнурами, скрученными в противоположные стороны (вправо – влево или вправо-влево-вправо)

Nikitenko M. About «braided» ornament on the ceramic from the settlement Perun. Ceramic from the settlement Perun is ornamented not by the imprint of the braid, as it was considered traditionally, but by usual two or three laces squeezed together and twisted in the opposite sides (in to write - left or to the wright – left -wright).

Наприкінці XIX ст. В.А.Городцов, досліджуючи кераміку доби бронзи, визначив номенклатуру орнаментів, серед котрих, на його думку, чільне місце займали відбитки так званої тасьми – м'якого штамп, сплетеного з трьох або чотирьох шнурів. Було встановлено, що ці своєрідні за формою відбитки зустрічаються на кераміці катакомбних поселень і поховань і зовсім не характерні для пам'яток більш ранньої

заболевания зубов или наличие зубного камня.

Возраст взрослых колеблется от молодого (к ним относятся все мужские захоронения) до старческого (одна женщина дожила до старости, одна умерла в возрасте «maturus» («пожилой»), три были погребены в молодом возрасте. Возраст подростка, погребенного в склепе, определяется 10-13 годами. Средняя продолжительность жизни взрослых, погребенных в склепе, равна 36,5 годам: 32,5 г. для мужчин и 39 лет - для женщин.

Следует отметить, что динамику развития любой костной патологии в древних популяциях проследить крайне сложно, за исключением кариеса и пародонтоза. Для исследования последних также должна быть достаточно представительная серия. Тем не менее даже на небольших выборках краниологического материала можно заметить, что процент зубо-челюстных патологий был достаточно высоким у населения Ольвии как в эллинистическое, так и в римское время. Лечение производилось недостаточно активно – не удалялись сильно поврежденные зубы, не были произведены лечебные процедуры для укрепления десен. Это вызывало развитие пародонтоза, заканчивающееся в ряде случаев появлением свищевых ходов.

Повреждений на костях скелетов или нарушение зубо-челюстного аппарата из детских захоронений на некрополе Ольвии не наблюдается.

ЛИТЕРАТУРА

Козуб Ю.И. Историческая топография некрополя Ольвии// Античная культура Северного Причерноморья. Киев, 1984.

ямної доби, тобто тасемчата орнаментация почала грати роль хронологічного фактора: кераміка з таким узором безумовно відносилась і продовжує відноситися до катакомбної культури. Не беручи під сумнів останнє твердження, відзначимо, що є доволі обгрунтовані застереження стосовно того, чи насправді такі типові відбитки утворилися від прикрашення посудин тасьмою. Для вирішення цієї проблеми треба чітко встановити

характерні ознаки тасемчатих відбитків, використовуючи метод їх моделювання на пластиліні і зіставляючи їх з реально існуючими відбитками на посуді. При цьому треба мати на увазі, що відбитки давньої і сучасної тасьми мусять бути подібними, адже фахові прийоми її плетіння залишилися незмінними.

Тасьма може бути сплетена з трьох або чотирьох шнурів; у першому випадку вона залишає два поздовжні ряди коротких зерноподібних відбитків, котрі паралельні у кожному ряді один одному. Ці "зерна" на 2/3 своєї довжини немовби виростають з-під попередніх "зернят", зближуючись одним краєм з відбитками другого поздовжнього ряду, розходячись з ними іншим краєм у протилежні боки, створюючи "паркетний" візерунок. Жодного разу у модельованих зразках трьохшнурової тасьми "зерна" не відбивалися на їх повну довжину, тобто не мали закінченої овальної форми, що випливає з характеру плетіння цього штампа. Другою ознакою відбитків такої тасьми є наявність між "зернами" обох рядів тонкого зигзагоподібного гребеня, який повторює форму зигзагоподібних "міжзернових" заглибин. Модельовані зразки чотирьохшнурової тасьми мають усі вищезгадані ознаки і відрізняються лише трьома поздовжніми рядами відбитків "зернят". Безумовно, всі ці виявлені характерні риси відбитків тасьми обох видів мають бути присутніми і на давньому посуді, якщо він дійсно орнаментувався цими плетеними штампами.

Але порівняння модельованих відбитків з реально існуючими відбитками на фрагментах кераміки з поселення Перун, що зберігаються в археологічних фондах НМІУ, показало їх суттєву відмінність, хоча вони і мають деяку візуальну подібність. По-перше, на посуді присутній не зигзагоподібний, а завжди, без виключень, прямий гребінь; по-друге, відіснуті на повну довжину "зерна" чітко розділені цим гребенем, що створює двох- або трьохрядний "ялинковий" візерунок, а не "паркетний", як на модельованих відбитках тасьми. Це дає можливість припустити, що так званий тасемчатий орнамент на посуді з поселення Перун виконаний не тасьмою, а іншим м'яким штампом, як вважаємо, звичайними стиснутими разом шнурами.

Шнури за способом їх виготовлення бувають звитими в правий і в лівий бік, і моделювання їх відбитків у різних варіантах дало змогу встановити, що два однаково звиті шнури (один і другий праворуч або ліворуч) дають відбитки "зернят", що завжди будуть паралельними в обох рядах. Аналогічні відбитки зустрічаються і на кераміці з розглядуваного поселення (рис. 1), і в таких випадках ніяких сумнівів щодо їх

Рис. 1. Поселення

Перун. Фрагмент кераміки. вони розділені прямим, а не зигзагоподібним, як у тасьми, гребенем, і їх розміщення у рядах нагадує "ялинковий", а не "паркетний" візерунок. Якраз саме ці ознаки фіксуються і на кераміці з поселення Перун.

Значно рідше зустрічаються відбитки, зроблені трьома стиснутими разом шнурами. Вони мають всі ті самі ознаки, що й відбитки, виконані двома шнурами.

Невелика кількість трьохрядних відбитків на цій кераміці має одну суттєву відмінність:

"зерна" у двох сусідніх рядах іноді виявляються паралельними, порушуючи звичайну для цього типу штампа "ялинкову" композицію (рис. 2). Моделювання показало, що зробити відбиток такого типу чотирьохшнуровою тасьмою неможливо.

Але проблеми не виникне, коли орнаментування проводити трьома шнурами, звитими праворуч-праворуч-ліворуч або ліворуч-ліворуч-праворуч. В таких випадках у двох перших рядах "зерна" будуть паралельні, як відбиті однаковими шнурами.

Отже встановлено, що двошнурові і трьохшнурові відбитки тасьми не знаходять собі аналогій серед орнаментів посуду Перуна, хоча і мають з ними певну подібність, котра, як вважаємо, і стала причиною їх помилкового ототожнення. Матеріал з поселення Перун дає в цьому відношенні однозначну картину: орнамент на фрагментах посуду виконано виключно двома або трьома стиснутими разом шнурами, а не тасьмою. Взагалі можна стверджувати, що тасемчатий орнамент, як такий, на фрагментах кераміки з поселення Перун відсутній зовсім.

На підтвердження цього висновку наведемо

На підтвердження цього висновку наведемо

На підтвердження цього висновку наведемо

На підтвердження цього висновку наведемо

ряд додаткових доказів, виявлених на окремих фрагментах кераміки з цього поселення. У ряді випадків відбитки спочатку паралельних рядів поступово розходяться в різні боки, залишаючи між собою частину неорнаментованої стінки посуду (рис.3-5). Це можливо тільки при

одному ряді.

Орнаментування спареним шнуром виявляється і тоді, коли відбитки в одному ряді раптово обриваються, а в другому продовжують ся (рис. 7,8), чого неможливо добитися, якби

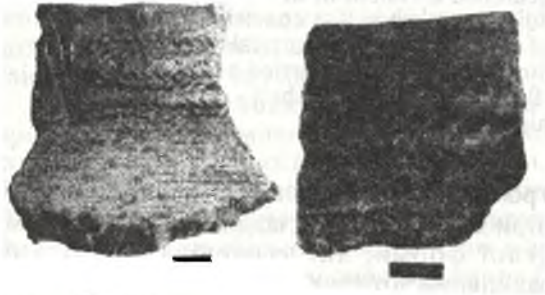

Рис. 3., рис. 4.,
рис.5.
Поселення Перун.
Фрагменти кераміки.

Рис. 7., рис. 8.,
Поселення Перун. Фрагменти кераміки.

орнаментуванні двома шнурами, коли через неухважність майстра вони розійшлися.

На деяких фрагментах відбитки “зернят” в рядах відрізняються за розмірами, що вказує на орнаментування шнурами різної товщини (рис. 6). Тасьма може бути сплетеною з різних шнурів, однак в такому випадку відбитки товстих і тонких “зернят” мали розміщуватись в обох рядах з певною періодичністю.

Рис.6. Поселення Перун.
Фрагмент кераміки.

Якщо в одному ряді “зерна” відбилися стосовно другого ряду більш часто (рис. 6), то це є доказом орнаментування не тасьмою, а шнурами, один з котрих був звитий сильніше. Слабозвитий шнур міг бути вплетеним і в тасьму, але тоді його “зернята” з’являлись б в рядах з певною частотою, а не розміщувались в

орнаментування проводилося б тасьмою.

Отже, можна стверджувати, що немає жодного фрагмента з поселення Перун, який мав би чітко виявлені ознаки орнаментування тасьмою. Найчастіше на орнаменті визначається наявність прямого гребеня, походження котрого пов’язано з тим, що при вдавненні круглих у розрізі шнурів глина заповнює поздовжню порожнину між ними, а також відбитих на повну довжину “зерен”, які з’явилися завдяки прямому гребеню, що їх розділяє. Немає тасемчатого орнаменту і на посуді інших пам’яток доби середньої бронзи Дніпровського Надпоріжжя – Дурній Скелі, Скелі Каменоломні, Стрільчій Скелі і серед багато прикрашеної кераміки з підкурганних катакомбних поховань, матеріали котрих також зберігаються у фондах музею. Відтак традиційне переконання, що катакомбна кераміка має орнамент, нанесений тасьмою і цим відрізняється від ямної, де, дійсно, такі мотиви відсутні, не підтверджується. В світлі вищевикладеного мова може йти не про появу в катакомбний час нового тасемчатого типу орнаменту, а про подальший розвиток шнурового орнаменту, виконаного двома або трьома стиснутими разом і звитими у протилежні боки шнурами, котрий, хоча візуально і схожий на тасемчатий, однак не має до нього жодного відношення.

Овчинников Е.В.*, Пічкур Є.В.**

*Інститут археології НАНУ,

**КНУ ім. Т. Шевченка

Дослідження на трипільському поселенні Пекари II

Овчинников Э.В., Пичкур Е.В. Исследования на трипольском поселении Пекари II. В июле 2002 года были продолжены работы на трипольском поселении Пекари II, расположенном на северной окраине одноименного села Каневского р-на Черкасской обл. Углубленная постройка, где производилось изготовление орудий из кремня, состояла из четырех ям округлой формы. Она была расположена в центральной части

древнеземледельческого поселка. Мастерская по изготовлению орудий труда из кремня на основе местного сырья – первый объект такого типа в Среднем Поднепровье. Поселение Пекари II можно синхронизировать с памятниками лукашовской локальной группы и предварительно датировать его концом этапа С I.

Ovchinnikov E.V., Pichur E.V. Investigations of a tripolian settling Pekari II. In June, 2002, works on a tripolian settling Pekari II were continued on a north edge of Pekari village (Kanev district Cherkassy region). It was researched a system of buildings, where flint tools of working were produced. A depend buildings-workshop was consisted of four round-formed pits. It was situated in a central part of a settling. By the materials found in the workshop, we can say that a complete cirul of flint refinement was carried out here. A local flint was used as a raw material. The Pekari II flint refinement workshop - is the first known such type object on the territory a Middle Dniper area.

В липні 2002 року були продовжені роботи на трипільському поселенні Пекарі II, яке розташоване на північній околиці однойменного села Канівського р-ну Черкаської обл. Експедиція Інституту археології НАН України при участі кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела дослідження комплексу будівель, розташованого майже в самому центрі поселення (судячи з розповсюдження підйомного матеріалу) і пов'язаного з виробництвом знарядь праці з кременю. Як відомо, розташування споруд у центрі поселення є виключним для трипільських поселень і зафіксоване в одиничних випадках

для громадських будівель

Заглиблена будівля складалася з чотирьох ям округлої форми, які утворювали в плані неправильний чотирикутник. Загальні розміри об'єкта 13,5 x 11 м, глибина найбільша від денної поверхні 1,5 м (рис. 1, 2).

Ями №1 і №2 були найглибшими і утворювали традиційну для трипільських заглиблених будівель "вісімку" розміром 8,4x6 м в південній частині майстерні. Зовнішні доволі круті стінки ям в більшій частині зберегли свою первинну форму, а орієнтовані до центру напівземлянки обсіпалися. Тут, вірогідно, були влаштовані переходи між приміщеннями.

На пласкому дні обох ям були знайдені численні фрагменти слабообпаленої глиняної обмазки, за складом аналогічні так званим "плиткам" наземних будівель. Можна припустити, що цей спеціально обпалений шар "плитчастої" обмазки слугував підлогою в окремих приміщеннях майстерні. Нижче прошарку обпаленої обмазки було виявлено потужний прошарок (близько 20 см) ретельно утрамбованого сірого суглинку, укладений на дно напівземлянки з метою гідроізоляції¹.

До ями №2 з північного боку прилягала яма №3, меншої глибини (1 м від денної поверхні). Дно ями пласке, північно-східна і північна зовнішні стінки круті. В північній частині ями №3 знайдена невелика яма, в плані правильної круглої форми, з крутими стінками. Її розміри – діаметр 1,3 м, глибина 0,3 м. Дно і стінки цієї ями були обмазані прошарком щільного сірого суглинку (близько 7-8 см), аналогічного підсиці підлоги в ямах №1 і №2. Поряд було знайдене скупчення фрагментів слабообпаленої обмазки аморфної форми. Можливо, тут було розташоване вогнище або сховище харчових продуктів, пізніше знищене в пожежі.

Яма №4 стояла дещо в стороні і примикала до вищеописаних з північного заходу. Форма в плані округла, дно пласке, зовнішня західна стінка майже вертикальна. Розміри ями 4,5 x 3,8 м, глибина близько 1,05 м. Її північно-за-

ПЕКАРІ II, заглиблена будівля-майстерня, план.

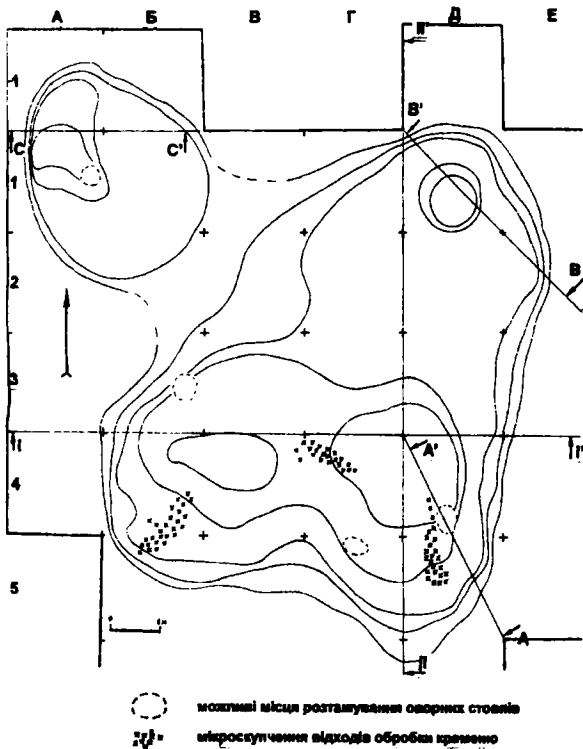
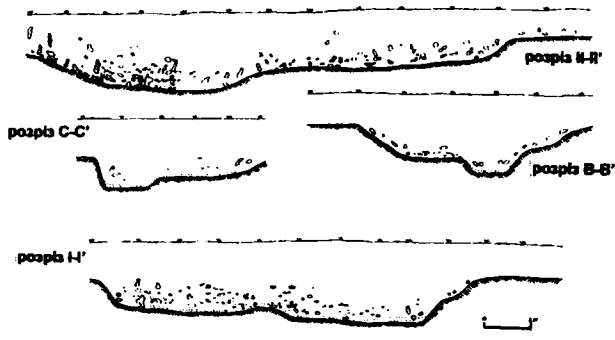

Рис.1. Пекарі II, заглиблена будівля-майстерня, план

¹ У зв'язку з наявністю цих нашарувань було зроблене припущення про можливу перебудову напівземлянки (Овчинников, Черновол, 2001), яке по закінченні досліджень не отримало підтвердження.

хідна частина (2,2 x 1,2 м) заглиблена на 0,2 м. Дно ями було вкрите двома прошарками глиняних розчинів (приблизно по 7-8 см). Нижній шар утворений на основі сірого щільного суглинку, а верхній – глиною з великим вмістом каоліну. Обидва прошарки різко відрізнялися від материкового сіро-жовтого шару. Західна частина ями була додатково перекрита шаром слабо обпаленої глиняної обмазки без домішок.

В загальних рисах нашарування на дні приміщень напівземлянки нагадують конструкцію підлоги наземних глинобитних жител, але без високотемпературного рівномірного обпалу. Очевидно, що призначення цих нашарувань було схожим – найбільше забезпечення гідро- і теплоізоляції. Аналогічні спостереження були зроблені на заглиблених будівлях Подністров'я в Ленковцях, Берново-Лука, Поливанов Яр. Це дало Т.С. Пассек можливість стверджувати, що

ПЕКАРІ II, заглиблена будівля-майстерня, розрізи.

- протавни, заповнені білою каоліновою глиною	- протавини
- шар сірого щільного суглинку	- камінь
- кераміка	- кремій
- обпалена обмазка	- виста

в будівництві напівземлянок взято за основу прийоми домобудівництва, які характерні і для наземних жител. Глинобитна техніка була загальною для обох типів будівель [Пассек, 1961].

По краях вісімкоподібно розташованих ям №1 і №2, а також в центрі ями №4 були виявлені заглиблення з невеликою кількістю вугілля, які погано збереглися. Тут, вірогідно, були вкопані стовпи-опори, на які спирався дах напівземлянки. Вздовж стінок були знайдені дрібні фрагменти обпаленої глини, що походили, очевидно, від обмазки підвищеної над поверхнею наземної частини будівлі. На всій її площі було виявлено фрагменти глиняної обмазки, обпалені повторно на короткочасній, але сильній пожежі. На це вказує тонкий осклований шар на зовнішній поверхні цих фрагментів.

В ямах №1 і №2 безпосередньо відбувалася обробка кременю. Крем'яний матеріал (знаряддя праці та відходи виробництва) поширювався по всій площі приміщень без певної концентрації. Але відходи у вигляді

лусочок концентрувалися у трьох мікроскупченнях. Тут же були простежені виступи-лави, вирізані в ґрунті, кругом котрих концентрувалися два з цих трьох мікроскупчень (перше – в південно-західній частині ями №1; друге – в південно-східній частині ями №2). Тут знаходилися робочі місця майстрів по обробці кременю. Виступи-лави були додатково обмазані прошарком глини з великим вмістом каоліну. Прощарки білої глини сильно зруйновані кротовинами, однак доволі чітко локалізуються у вищевказаних квадратах на фоні материкового сіро-жовтого шару. Третє мікроскупчення концентрувалося між ямою №1 і ямою №2 по центру (рис. 1, 2). Є всі підстави вважати, що при побудові майстерні ці ділянки з самого початку відводилися для виробничих цілей.

Загальна кількість виробів, що походять з

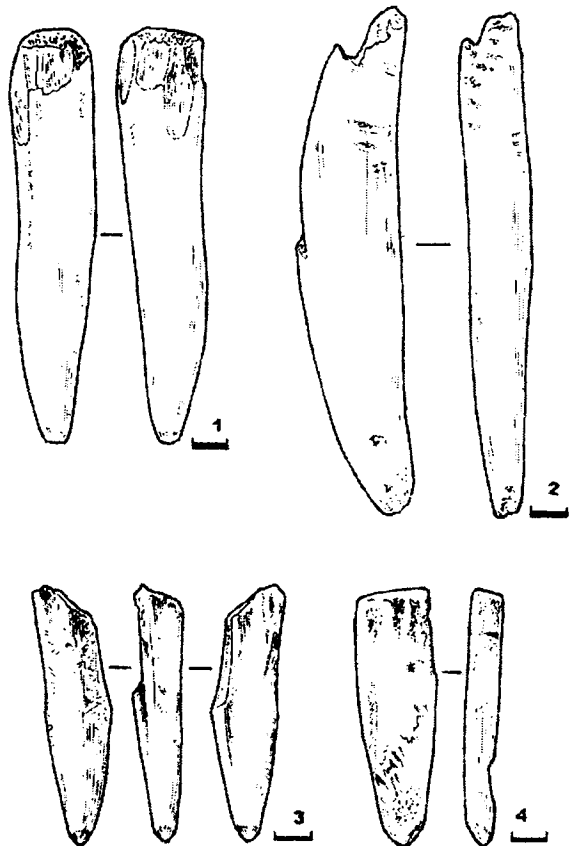

Рис.3. Знаряддя для обробки кременю, виготовлені з кістки та рогу

майстерні, за попередніми підрахунками становить 408 екз. (без лусочок). Основна кількість виробів виготовлена з місцевого канівського кременю. Виходи цієї сировини були знайдені розвідками Канівської археологічної експедиції кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Шевченка в 2002 р. в

безпосередній близькості від поселення, при виході Мар'їного яру в долину Дніпра. Крем'яна сировина зустрічається у відкладах сеноманського пісковика у вигляді гальок та конкрецій чорного кольору всередині, з жовтуватим кольором ближче до кірки. В різних гальках та конкреціях колір змінюється від повністю чорного до повністю коричневого. Крім того, тут присутні вироби, виготовлені з кременю сірвато-блакитного кольору з вапняковою кіркою. Виходи такого кременю зафіксовані поблизу с.Бучак Канівського р-ну стратиграфічно нижче сеноманського шару. В якості сировини для виготовлення знарядь використовувався кварцит та пісковик. Деякі вироби з кременю мають запатиновані фасетки, що свідчить про процес реутилізації більш давніх виробів, а окремі фрагменти несуть на собі сліди перебування у вогні.

Крем'яні вироби (353 екз. без лусочок) представлені пренуклеусами (11 екз.), нуклеусами (16 екз.), нуклеидними уламками (41 екз.), відщепами (195 екз.), пластинами (24 екз.), осколками (66 екз.) та знаряддям праці (55 екз.). Невелика кількість останніх може пояснюватися тим, що вони були використані мешканцями поселення на інших об'єктах пам'ятки.

Серед знарядь є типові кінцеві скребачки (5 екз.), аморфні (4 екз.), скребачка, комбінована зі знаряддям виїмчастої форми (1 екз.), скребачка з двобічною обробкою поперемінно на дорсальній та вентральній сторонах відщепу (1 екз.), скребачка, виготовлена на вкладені серпа (1 екз.). Різці представлені трьома екземплярами, з них два на відщепі і один на нуклеусі. Є одне долотоподібне знаряддя, виготовлене на масивному відщепі. Скобелі (8 екз.) виготовлені в переважній більшості на відщепі. Наявні ножеподібні ретушовані платівки (4 екз.). Ретушовані відщепи (13 екз.) в переважній більшості з однією ретушшю, лише один з них з двома ретушшю. Також є відщепи зі слідами використання (8 екз.), пробійники (2 екз.), які були виготовлені на пластинах (один з них переформлений з вкладені серпа, а інший представлений лише фрагментом), а також виготовлений на короткій пластині вкладень до серпа (1 екз.), який носить сліди тривалого використання і неодноразової підправки робочого краю. Наконечники стріл представлені трьома екземплярами, один з яких недопрацьований.

Дослідження ям та їх заповнення, в якому було знайдено величезну кількість різноманітного матеріалу, дало змогу встановити кілька етапів існування будівлі. Невелика частина знахідок, ймовірно, була укладена під час побудови напівземлянки в прошарок підсипки підлоги. Серед них фрагмент скульптурного, порожнього всередині, зображення птаха

(брызкальце?) (рис.4; 7) і, можливо, зламні мотики з рогу оленя. З періодом існування будівлі в якості майстерні пов'язуються відходи обробки кременю впереміш із скупченнями черепашок, дрібних кісток і т.ін. Можливо, що частина посудин, розвали яких були знайдені на дні ями №4, була встановлена під час обряду, пов'язаного з ритуалом залишення всієї будівлі з наступним її спаленням. Аналогічні дії супроводжували розповсюджені у трипільців звичай ритуального спалення наземних жител з багатим інвентарем, який перетворював їх в культові об'єкти [Зиньковский, 1973]. Одним з ритуалів цього ж обряду було, ймовірно, і закидання ям колишньої майстерні відходами (уламками кераміки і т.ін.). На таке припущення нашою вказують багаточисельні знахідки антропоморфної пластики (фрагменти від 27 статуеток). Серед останніх – реалістично пророблений торс, який зображує жіночу фігурку з явними ознаками вагітності (яма №1) (рис.4; 6), а також два фрагменти цілого схематичного зображення жінки, знайдені в ямі №4 (рис.4; 5), та ін.

У свій час М.Ю. Відейко відніс поселення Пекарі II до третьої фази канівської групи, яку він синхронізував з другою фазою томашівсько-сушківської локальної групи і пам'ятками типу Коломийщини I [Видейко, 1989]. С.М.Рижов, у свою чергу, співвідносить більшість канівських і пороських поселень, у тому числі і Пекарі II, з другою фазою небелівської групи [Рижов, 1993]. На наш погляд, є підстави для синхронізації поселення з пам'ятками лукашівської групи та його попереднього датування кінцем етапу С I. Це підтверджує аналіз керамічного матеріалу і пластики, знайдених при розкопках напівземлянки.

На трипільські поселення Буго-Дніпровського межиріччя та Середнього Подніпров'я кремій у вигляді пластин-заготовок надходив переважно з Верхнього Подністров'я та Південної Волині. Із заготовок у спеціальних майстернях виготовляли самі знаряддя. Майстерня з вторинної обробки кременю у Ворошилівці була розташована неподалік від наземного глинобитного будинку в ямі діаметром близько 2-х м, глибиною 1,3 м від денної поверхні [Гусев, 1995, 173-174].

Майстерня з Пекарів II має багато схожих рис, як в прийомах домобудівництва, так і у виробничому процесі, з будівлями-майстернями дністровських поселень різних періодів Трипілья (Лука-Врублівецька, Незвисько, Бодаки, Поливанов Яр та інші).

Судячи з матеріалу, знайденого в майстерні – гальок в якості сировини, пренуклеусів, нуклеусів, їх уламків та відходів виробництва, а також уламків відбійників з кварцу, кварциту

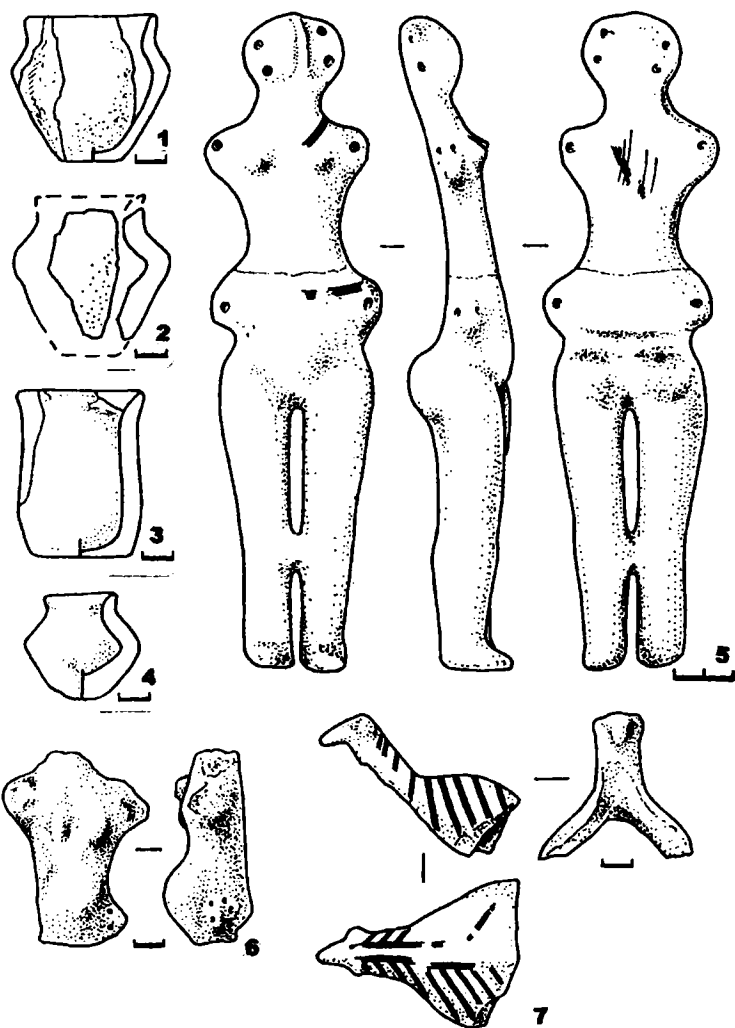

Рис.4. Пекарі II. 1-4- мініатюрний посуд. 5-7- пластика

та граніту, посередників і віджимників з кістки та рогу (рис.3), можна прийти до висновку, що тут відбувався повний цикл обробки кременю (як первинна, так і вторинна обробка). Це, ймовірно, обумовлювалося, по-перше, розривом у зв'язках населення периферійної зони кукутени-трипільської спільності із західними регіонами, звідки раніше надходила сировина, і, по-друге, безпосередньою близькістю виходів місцевої сировини.

Майстерня по виготовленню знарядь праці з кременю на основі місцевої сировини з Пекарі II – перший відомий об'єкт такого типу у Середньому Подніпров'ї. Найближчою аналогією слугуватиме виробничий комплекс по видобутку і обробці кременю Рубаний міст-Коробчине на р.Велика Вись, відкритий О.В.Цвек і І.І. Мовчаном у 1988 р. [Цвек, Мовчан, 1990; 1997]. Останній, як і деякі пам'ятки Подністров'я, дослідники вважають спеціалізованими поселеннями, пов'язаними з кременевим виробництвом [Попова, 1980; Скакун та інші, 2002]. Сподіваймося, що

подальші розкопки в Пекарях II дадуть можливість визначити місце кременевого виробництва в господарській діяльності мешканців цього поселення.

ЛІТЕРАТУРА

Видейко М.Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования. КДУ. УДК. 930. Доп. ИНИОН АН СССР, Киев, 1989.

Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА, №1, 1973.

Овчинников Э.В., Черновол Д.К. Исследования на трипольском поселении Пекарі II. // АБУ 2000-2001 рр. Київ, 2002.

Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР, № 84. Москва. 1961.

Попова Т.А. Кремнеобработывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология – поиски и находки. Киев, 1980.

Рижов С.М. Небелівська група пам'яток Трипільської культури // Археологія, Київ, №3, 1993.

Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Самзун А., Матеева Б. Бодаки – поселение-мастерская на северо-западе Трипольской культуры // Тези доп. Міжнародної науково-практичної

конференції “Трипільський світ і його сусіди”. Збараж. 2001.

Цвек О.В., Мовчан І.І. Охоронні дослідження пам'яток культури Трипільля-Кукутені // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доповідей. Вінниця, 1990.

Цвек Е.В., Мовчан И.И. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. С-Пб., 1997.

Овчинников Е.В.*, Скиба А.В.*, Дяченко О.В.**

*Інститут археології НАНУ, **КНУ ім. Т.Шевченка

Розвідки на археологічних пам'ятках Канівщини

Овчинников Э.В., Скиба А.В., Дяченко А.В. Разведки на археологических памятниках Каневщины. В мае 2002 года были проведены небольшие разведки на памятниках Каневского района Черкасской области. между с. Григоровка и г.Канев. Были исследованы четыре поселения – по два в с. Бобрлица и на территории Канева, а также изучены материалы из коллекций, находящихся в музеях г. Канева. В результате работ были получены новые данные по некоторым поселениям, а также уточнены синхронизация и принадлежность к определенным историческим культурам и эпохам.

Материалы, относящиеся к трипольским горизонтам на исследованных поселениях, имеют аналогии в керамических комплексах Чапаевки, Лукашей и других поселений Среднего Поднепровья, а также на памятниках томашовско-сушковской группы, и датируются этапом С I.

Ovchinnikov E. V., Skiba A. V., Dyachenko A. V. Searching for archaeological sites in Kanev district. Small-scale works on searching for sites in Kanev district of Cherkassy region were conducted in May 2002 in area between village Grigorovka and Kanev City. Four settlements were studied, two of which are situated in Bobritsa village and two others on the territory of Kanev. Besides, materials from collections located in museums of Kanev were studied. As a result of this work the new data on certain settlements were obtained, and their synchronization and belonging to definite historical cultures and epoch was itemized.

Materials related to Tripolian horizons of studied settlements provide analogies with ceramic complexes of Chapaevka, Lukashi and other settlements of Middle Dnieper area, as well as with sites of Tomashovka-Sushkovka group, and should be dated to the stage C I.

В травні 2002 року було проведено невеликі розвідки археологічних пам'яток Канівського району Черкаської області між с. Григоровка і м. Канів. Всі досліджені пункти входять в зону Канівського водосховища і відомі завдяки роботам постійно діючої експедиції під керівництвом В.О. Петрашенка [Петрашенко, Козюба, 1999]. Основною метою розвідки було отримання більш повної інформації та з'ясування стану збереженості трипільських і ранньослов'янських пам'яток регіону.

Бобрлиця – поселення трипільське та пізнього середньовіччя в гирлі р. Бобрлиці (пункт 140 [Петрашенко, Козюба, 1999, 175-176]). Пам'ятка розташована в південній частині села Бобрлиця Канівського району Черкаської області у місці впадіння р. Бобрлиця в Дніпро (урочище Хутір). Займає схил берега Дніпра на схід та північний схід від колишньої пристані, яка на сьогоднішній день не існує. Тераса висотою 2—6 м розмивається Дніпром. В урвищах на протязі 100—150 м помітний культурний шар товщиною до 1 м, в якому фіксуються лінзи різночасових об'єктів. З

культурного шару та змиву нами була зібрана кераміка трипільської культури та фрагмент пізньосередньовічної кахлі (рис.1, 1). Східна частина пам'ятки руйнується водосховищем, західна зайнята городами та садибами села.

Трипільське поселення було відкрите канівським краєзнавцем М.Є. Іщенком в 60-ті роки. В останнє десятиріччя регулярно обстежується колишнім директором Канівського історичного музею А.Б. Петропавловським. Ним зібрана велика колекція уламків трипільського посуду, статуеток, знарядь з кременю, частина якої зберігається зараз у фондах музею.

Підйомний матеріал з поселення, що відноситься до Трипільля, представлений фрагментами так званого “столового”, “кухонного” посуду, знаряддями з кременю, зооморфним наліпом (бичок).

“Кухонний” посуд представлений поодиноким фрагментом вінця горщика, виготовленого з глиняної маси з домішкою товченої черепашки і прикрашеного двома

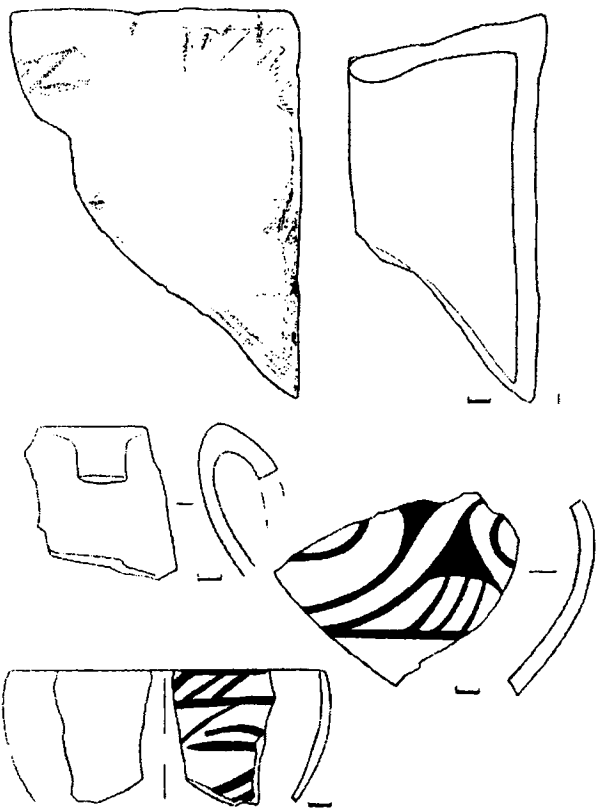

Рис. 1. Бобрися, трипільське поселення; пізні середньовіччя.

рядами заглиблень – по краю вінця і під шийкою, а також розчосами – навкісними по шийці і горизонтальними по тулубу горщика. Зберігся невеличкий виступаючий округлий наліп під шийкою вінця.

“Столова” кераміка виготовлена з добре вимішаної озалізненої глини, в якій трапляються зерна кровавику, випалена в високотемпературному окисаційному режимі і має колір від жовтогарячого до брунатного. По формі можна виділити кілька типів посудин: миски зрізано-конічні та напівсферичні, кубки, сфероконічні посудини. Більшість посудин було орнаментовано монохромним розписом темно-брунатною фарбою. Орнамент зберігся на фрагментах мисок у вигляді концентричних кіл, “фестонів”, кометоподібних візерунків, чорних кіл, “зернин”, заштрихованих овалів. Сфероконічні посудини прикрашалися меандроподібною, “тангентенкрайсбанд” ти іншими орнаментальними схемами (рис. 1). На двох денцях збереглися відбитки грубої тканини, яка була підкладена під час виготовлення під посудини.

Деякі фрагменти мають значні відмінності від більшості знайдених фрагментів “столової” кераміки. Стінка біконічної посудини з

глибоко утопленою ручкою виготовлена з добре відмудленої глини з великим вмістом каоліну і прикрашена темно-брунатним розписом без фонового покриття. Із аналогічної глиняної маси, але з невеликим вмістом дрібнозернистого піску виліплена сфероконічна миска, фрагмент якої із зовні розмальований темно-брунатним розписом по червоному фоні. Ці посудини виготовленні, ймовірно, під впливом кераміки томашівсько-сушківських пам’яток Буго-Дніпровського межириччя.

Про зв’язки з населенням більш північних пам’яток типу Коломиїщина I свідчать знахідки “столових” посудин, виготовлених у відновлювальному обпалі і іноді прикрашених прокресленим орнаментом. Фрагменти кратероподібних посудин сіро-світло-брунатного кольору містять домішки дрібного піску, дрібні вкраплення вапняку і, в окремому випадку, зернину вохри. Стінка з виступаючою ручкою походить від великої товстостінної посудини буро-темно-сірого кольору, виготовленої з глини з домішкою дрібних вкраплень вапняку, невеликої кількості дрібнозернистого піску та окремих зерен кровавику.

На підставі цих матеріалів можна попередньо синхронізувати цю пам’ятку з часом існування томашівсько-сушківських поселень в Буго-Дніпровському межириччі.

Багатошарова пам’ятка в Бобрисі розташована в південній частині села на мису корінного берега Дніпра при впадінні в р. Бобрися навпроти від трипільського поселення

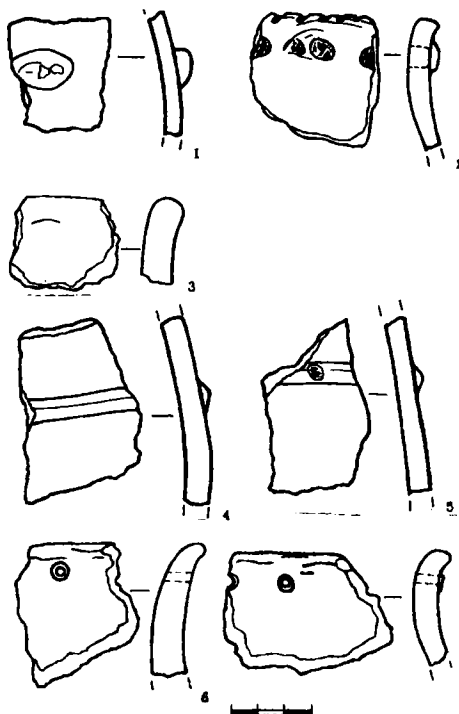

Рис. 2. Бобрися, кераміка доби енеоліту

(пункт 143 [Петрашенко, Козюба, 1999, 178-179]). Висота мису від поверхні води становить 10 м. В 1960-1970-х рр. пам'ятку обстежував канівський краєзнавець М.Є.Іщенко, у 1980-1990-х рр. – А.Б.Петропавловський. Невеликі охоронні розкопки на пам'ятці 1990 р. провела Н.П.Шевченко, яка виявила залишки давньоруського житла. Зібраний нами в розмиві берега підйомний матеріал дозволив дещо уточнити та доповнити дані про пам'ятку. Виявлені фрагменти керамічного посуду можна віднести до вже відомих чорноліського та давньоруського шарів [Петрашенко, Козюба, 1999, 178-179], а також до енеоліту, доби бронзи, ранньоскіфського часу, та, можливо, третьої чверті I тис. н.е. Слід відмітити інтенсивне руйнування пам'ятки, спричинене підмиванням берега водами водосховища.

Доба енеоліту представлена поодиноким фрагментом стінки трипільської “столової” посудини (рис.2, 10). Посудина виготовлена в відновлювальному обпалі. Фрагмент на зламі темно-сірого кольору. Ретельно зглажена поверхня вкрита тонким шаром ангобу, який в результаті випалу набув темно-бурого кольору. В тісті присутні дрібні частки слюди та зерна кровавика. На стінці зроблений виступаючий наліп (ручка?). Аналогічна кераміка характерна для трипільських поселень більш північних районів Середнього Придніпров'я. До енеолітичної доби належить також фрагмент вінця горщика жовтувато-сірого кольору зі зглаженою поверхнею (рис.2, 2). В глиняному тісті містяться домішки піску та слюди. Горщик був орнаментований насічками по вінцю та “перлинами” із зачіпами з зовнішнього боку. Фрагмент має аналогії серед кераміки поселень типу Пивихи [Круц, 1977], що дозволяє попередньо синхронізувати трипільський горизонт цієї пам'ятки з часом існування поселень типу Чапаївці та Лукашів, а також томашовсько-сушківських поселень в Буго-Дніпровському межиріччі.

Доба середньої бронзи представлена вінчиком тюльпаноподібного горщика тшинецького типу (XVI-XIV ст. до н.е.) (рис.2, 5). Поверхня сірого кольору, зглажена. В тісті містяться домішки шамоту та жорстви. Виявлено також кераміку (стінки горщиків) білоградської культури (XII-XI ст. до н.е.) сірого або червонуватого кольорів зі зглаженою поверхнею (рис.2, 7). В якості спіснювача застосовувалась жорства.

Фрагменти тюльпаноподібних горщиків чорноліської культури (X-IX ст. до н.е.) мають зглажену поверхню жовтуватого кольору (рис.2, 3.). В тісті присутні домішки шамоту та жорстви.

Кераміка ранньоскіфського часу представлена вінцями банкоподібних горщиків сірого

кольору, із зглаженою або шорсткою поверхнею. Посудини орнаментовані наліпними валиками під вінцем, перлинами (рис.3). В глиняному тісті містяться домішки шамоту, жорстви та слюди.

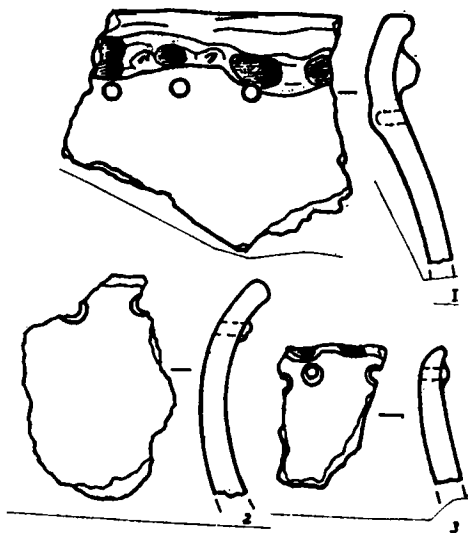

Рис.3. Бобриця, кераміка ранньоскіфського часу.

До найпізнішого часу пам'ятки належать уламки давньоруського гончарного посуду. Окрім того, знайдено декілька фрагментів ліпних посудин, близьких до слов'янської кераміки третьої чверті I тис. н.е. Вони мають шерехато-горбкувату поверхню, щільне тісто з домішкою шамоту.

Багатошарова пам'ятка в Каневі, район Новоселиця, розташована на північно-західній околиці міста на північному краю Новоселиці (пункт 146 [Петрашенко, Козюба, 1999, 180-181]). Займає мис надзаплавної тераси, орієнтований з південного заходу на північний схід і утворений двома балками. Висота тераси біля 5 м. За 500 м на північний захід від пам'ятки проходить шосе Канів-Бобриця (в'їзд в Канів з боку сел Бобриця, Гришинці), за 1 км на південний захід знаходяться споруди заводу “Магніт”, на відстані 100 м на південний схід за гирлом балки починається забудова Новоселиці. За 50 м на північний схід від мису розміщується полотно залізничної колії (відстань до Дніпра — 1,4 км). Над площею пам'ятки проходять 5 високовольтних ЛЕП, вона зайнята городами, а в південній частині біля балки розташовані дві садиби Новоселиці.

Пам'ятка відома з початку 90-х років коли під час будівництва залізниці був підрізаний схил тераси на північ від мису, в результаті чого пошкоджено не менше 5 давньоруських жител. Рятувальне обстеження цього місцезнаходження було проведене А.Б. Петропавловським та Н. П. Шевченко. Влітку 1994 р. поселення

обстежувалось В.О. Петрашенко і В.К. Козюбою. Ними було зібрано підйомний матеріал, який належить до різних історичних епох: трипілья, раннозалізний час, скіфська доба, ранньослов'янський час(?), Київська Русь XII ст.

В підйомному матеріалі, зібраному нами на поселенні, до енеолітичної доби належать дрібні шматочки перепаленої глини та уламки неорнаментованого "столового" посуду, притаманного трипільським пам'яткам Канівщини. Найімовірніше, трипільський шар був зруйнований в результаті життєдіяльності населення цієї пам'ятки в наступні історичні періоди.

Трипільське поселення в Каневі, район Новоселиця (пункт 147 [Петрашенко, Козюба, 1999, 181-182]), знаходиться в північно-західній частині міста, займає край надзапальної тераси, яка має висоту до 10 м й тягнеться з південного сходу (гирло Костянецького яру) на північний захід до балки, за якою знаходиться багат шарова пам'ятка (дивись вище). Вказаний край тераси зайнятий садибами Новоселиці. Відстань від поселення до Дніпра — 1,3 км, в 100 м на схід від краю пам'ятки стоїть пам'ятник-бронепоезд, а на південь від неї — вул. Леніна. Приблизні розміри ділянки поселення, що збереглася, - 200Ч150 м.

Поселення було відкрите в 60-ті роки. Впродовж 1970-1980-х рр. значна територія пам'ятки, її південна частина, була зруйнована при будівництві корпусів заводу "Магніт", харчокомбінату (сучасне об'єднання "Верес") та профтехучилища. В експозиції і фондах Канівського історичного музею та Музею природи Канівського природничого заповідника Київського національного університету ім. Т.Шевченка зберігається досить багато матеріалів з цього поселення, отриманих під час будівельних робіт. В різні роки на цьому поселенні побували О.В.Цвек [Цвек, 1970], М.Ю. Відейко, С.М. Рижов, В.О. Шумова та інші дослідники. В 1993-1994 рр. охоронні розкопки двох наземних жител провела експедиція Канівського історичного музею під керівництвом А.Б.Петропавловського. Влітку 1994 р. поселення було обстежене В.О.Петрашенко і В.К.Козюбою. В його південно-східній частині виявлені виходи культурного шару потужністю 0,25—0,30 м і 0,8 м з печиною, вугликами, фрагментами розмальованої трипільської кераміки та, в одному випадку, великою кількістю черепашок ілю [Петрашенко, Козюба, 1999, 181-182].

На поселенні знайдено велику кількість знарядь праці з каменю, кістки, рогу. Це проколки, фрагмент гачка, лощика, мотики, сокири-молоти, розтирачки. В музейних колекціях зберігаються також будівельні

залишки глинобитних жител, фрагменти обпаленої і обробленої вохри.

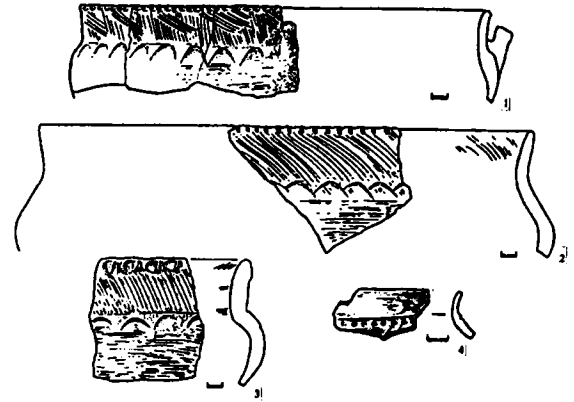

Рис.4. Новоселиця, трипільське поселення. 1-3 - "кухонна" кераміка; 4- вінець сіро-лискованого горщика (фр-т).

Кераміка, знайдена на поселенні, поділяється за техніко-технологічними ознаками на дві групи — "кухонну" і "столову".

Фрагменти "кухонних" горщиків міцні, містять в собі велику домішку товченої черепашки, окремі зерна кровавику. В одному випадку в глиняну масу крім черепашки було додано частинки рослин (черепок пористий).

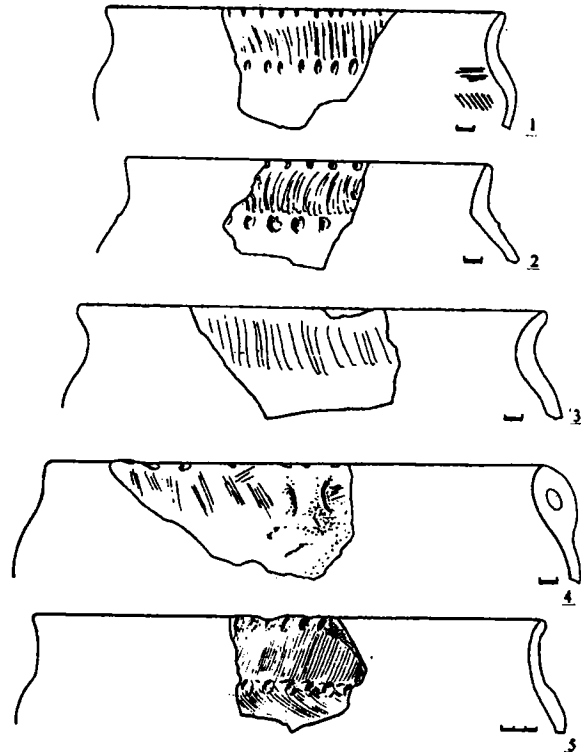

Рис. 5. Новоселиця, трипільське поселення

Посудини добре випалені у відновлювальному режимі. Більшість горщиків орнаментовано по

краю та під шийкою вінця округлими ямками, зробленими навскіс, і частими вертикальними чи навскісними розчосами. На деяких фрагментах збереглися ручки і наліпні виступи. В декількох випадках під шийкою вінця йде ряд вдавлень зубчастого штампу, зробленого на черепашці іпію (рис.4, 1-3). Подібна орнаментация має аналогії в керамічних комплексах Коломийщини I, Чапаївці, Євминки [Пассек, 1949; Круц, 1977], а стулка черепашки із зубцями для нанесення орнаменту була знайдена в Коломийщині I [Пассек, 1949].

“Столова” кераміка ліпилась, в основному, з добре обробленої тонкоструктурної озалізненої глини. Іноді в якості спіснювача в тісто додавався дрібнозернистий пісок. Зовнішня поверхня цих посудин добре заглажена и вкрита тонким шаром ангобу. Поверхня ангобу, в свою чергу, вкрита шаром фарби і часто лискована. Колір фарби – від помаранчево-жовтого до брунатно-червоного. “Столовий” посуд випалений при високій температурі в окислювальному режимі. Більшість “столової” кераміки було орнаментовано монохромним розписом чорною чи темно-брунатною фарбою. Можна виділити кілька типів посудин за їх формою: гостроріберні кубки, орнаментовані “метопами”, горшки тонкостінні та товстостінні, розписані навскісними стрічками, що заповнювались тонкими паралельними рисками, великі сфероконічні посудини (рис.6). До антропоморфних посудин відноситься ніжка, зроблена з глини з великим вмістом каоліну і пофарбована червоною фарбою.

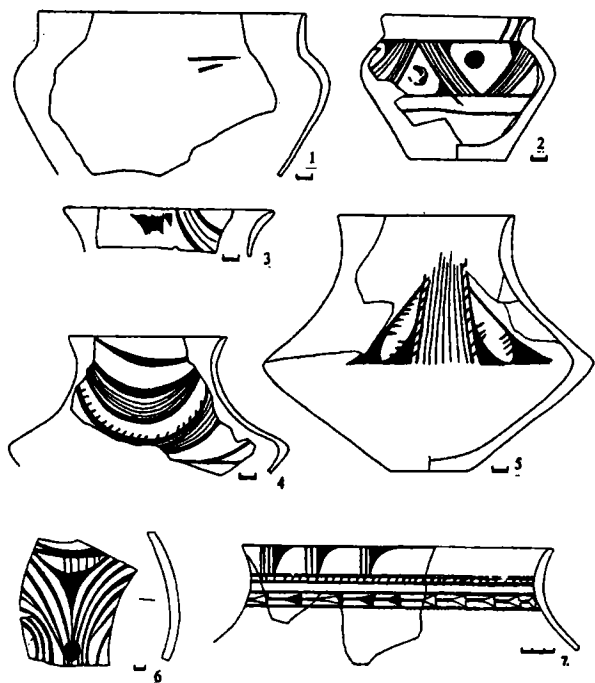

Рис.6. Новоселиця, трипільське поселення, “столова” кераміка.

Про наявність стосунків з населенням більш північних трипільських пам’яток Середнього Придніпров’я свідчать знахідки кераміки, типової для цих поселень. Серед кераміки з Новоселиці знайдений фрагмент вінця “столового” горщика, виготовленого із добре вимішаної глиняної маси з домішкою дрібних частинок вапняку і випаленого у відновлювальному режимі. Горщик орнаментований заглибленою стрічкою рядом округлих ямок під шийкою вінця. Подібна орнаментация зустрічається на “столових” посудинах з Чапаївки [Круц, 1977]. Із зовнішнього боку горщик був трохи піддискований, а із внутрішнього боку збереглися залишки яскраво-червоної фарби (рис.4, 4).

Аналіз знахідок з поселення в Каневі, район Новоселиця, дозволяє попередньо синхронізувати цю пам’ятку з часом існування поселень типу Чапаївці та Лукашів, а також томашівсько-сушківських поселень в Буго-Дніпровському межиріччі.

Отже, розвідками було досліджено чотири археологічні пам’ятки на території Канева та його околиць, а також вивчені матеріали із колекцій, що зберігаються в музеях міста. В результаті робіт було отримано нові данні по деяких поселеннях, а також уточнені їх синхронізація та належність до певних історичних епох та культур.

ЛІТЕРАТУРА

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. 1949. № 10.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам’яток). Київ, 1999.

Цвек Е.В. Отчет об исследовании трипольского поселения у с.Шкаровка в 1970 г. // ИА НАНУ, 1970/4. Полевой дневник, с.16.

СТАТИСТИКА РОКУ. У часи В. Погорілого (зав.віділом охорони пам’яток Мінкульту на рубежі століть) у його кімнаті сиділо 6 осіб, зараз - 12. Висновок: пора Міністерству культури розширюватися, не можна так мучити людей. А доля пам’яток? Наївне питання - вже дуже швидко наступить час, коли пам’ятки археології перестануть знищувати. Всі вони на момент чергової реорганізації органу охорони пам’яток зникнуть остаточно.

Олійник В.І., Малєєв Ю.М.

Заліщицький краєзнавчий музей

Мегалітична гробниця з с.Слобідка на р.Джурин

Восени 2001 р. під час оранки поля біля с.Слобідка Кошилівська Заліщицького р-ну Тернопільської обл. плугом було порушено верхню плиту великої кам'яної гробниці. Поле Ланок, на якому знаходилась гробниця, являє собою похилий схил правого берега р.Джурин (ліва притока Дністра). Гробниця знаходилась на відстані близько 150 м від крайніх хат на горі вчительки П.М.Торкот. Завдяки її повідомленню у Заліщицький краєзнавчий музей, на місце виїхали працівники музею та вжили заходів для її збереження. У жовтні 2002 р. гробниця була досліджена працівниками музею з участю його директора В.І.Олійника та Ю.М.Малєєва.

Гробниця являла собою скриню з поставлених на ребро плоских плит чудового місцевого дрібнозернистого рожевого пісковика завтовшки 6 - 8 см. Її віко було не суцільне, а складалось з трьох щільно підігнаних одна до другої плит довжиною біля 130 см, які лежали горизонтально впоперек її ширини. Оскільки гробниця знаходилась на схилі, глибина її залягання була нерівномірною: 110 см у північно-західній частині та 80 см у південно-східній. Скриня була орієнтована кут а ми по сторонах світу і видовжена осьовою лінією в напрямку північний-захід-південний схід.

Північно-західна стінка являла собою вертикально поставлену на ребро плиту завдовжки 90 см та завтовшки 6 см

Протилежна південно-східна стінка являла собою поставлену на ребро плиту пісковика завдовжки 93 см та завтовшки 10 см Східна частина плити була розколота навпіл по довжині.

Південно-західна стіна гробниці була споруджена з окремих поставлених на ребро плит рожевого пісковика. Внутрішня довжина стінки становила 197 см Оскільки плити за розмірами були коротші загальної довжини стінки, вони були поставлені на ребро вздовж напрямку її стінки. Плита у західному кутку мала довжину 70 см і прилягала під прямим кутом впритул до північно-західної стінки. Її напромак продовжувала плита завдовжки 67 см Ця плита ззовні підсилювала найбільшу плиту цієї стінки, як знаходилась у центральній частині стінки та мала довжину 112 см і товщину 6 см У південному кутку гробниці лінію південно-західної стінки продовжувала плита завдовжки 78 см, яка західним кінцем заходила всередину гробниці, а східним на 15 см виступала назовні за її межі.

Протилежна північно-східна стінка гробниці складалась з двох плит товщиною 6 - 7 см У

північному кутку на ребро була поставлена плита завдовжки 108 см Вона точно примикала до зовнішнього торця короткої північно-західної стінки. Друга плита, що продовжувала цю ж стінку знаходилась біля східного кутка. В центральній частині вона не прилягала до торця стіни, а на 17 см заходила всередину гробниці. Довжина плити - 127 см

Верхня площина усіх плит, які служили стінками, була горизонтальна рівно зглажена. Натомість нижня частина не завжди була рівною і тому була опущена у ґрунт на різну висоту, заходячи нижче плити дна.

Дном гробниці слугувала плита з такого ж рожевого пісковика, яка лежала горизонтально на глибині 58 - 60 см від рівня верхнього краю стінок. Саме такі розміри мала висота гробниці. Як і кришка гробниці, вона була не суцільною, а складалась з трьох частин. По ширині вона відповідала розмірам гробниці (90 см), а розміри плит становили відповідно 45 см, 90 см

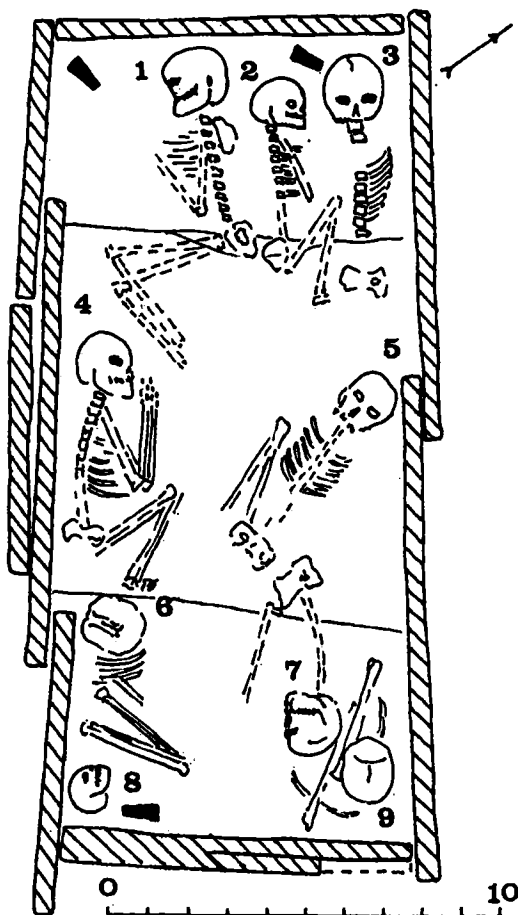

Рис.1

та 60 см від північно-західної до південно-східної коротких стінок.

Таким чином з вертикально поставлених плит була утворена крем'яна гробниця, внутрішній простір якої мав розміри (по осьовій лінії) 2 м. на 90 см

В гробниці на її підлозі у скорченому положенні лежали 9 скелетів (рис.1). Збереженість скелетів дуже погана. При цьому черепи, які знаходились по краю гробниці, збереглися у значно кращому стані, ніж тазові кістки та інші частини скелету, які опинились в центрі гробниці. На усіх черепах чітко простежується посмертна деформація.

Три скелети лежали обернуті головами до північно-західної стінки.

Скелет № 1 належав жінці віком 25-30 років (всі антропологічні визначення зроблені співробітником ІА НАНУ Л.В. Литвиною, якій автори висловлюють вдячність). Він лежав на правому боці, орієнтований головою до північно-західної стінки. Тулово було повернуте до південно-західної стінки. Хребет був майже рівний, руки зігнуті у ліктях та обернуті кистями до обличчя. Таз та нижні кінцівки збереглися дуже погано. Ноги були зігнуті у колінах майже під прямим кутом.

Скелет №2 належав дитині 7 – 8 років. Він лежав у скорченому положенні на лівому боці. Був обернутий до південно-східної стінки. Хребет рівний. Кінцівки погано збереглися.

Скелет № 3 належав жінці віком не більше 25 років. Він лежав у скорченому положенні на спині витягнутий вздовж північно-східної стінки. Голова знаходилась у північному куті. Хребет був вирівняний. Таз у поганій збереженості лежав плоско. Між верхніми хребцями помітний розрив. Складається враження, що вже у процесі розкладу труп був підтягнутий за голову ближче до короткої стінки. Внаслідок цього два шийних хребці залишились з черепом, а між іншими утворився розрив 9 см

Скелет № 4 належав дитині віком *infantilis-II* (7-13 років). Він знаходився у центральній частині гробниці біля її південно-західної стінки. Скелет знаходився у скорченому стані і лежав на лівому боці спиною до стінки. Спина дещо вигнута. Ноги зігнуті у колінах і підтягнуті до тулова. Руки зігнуті у ліктях та підтягнуті кистями до обличчя.

Скелет № 5 належав дитині віком *infantilis-II*, який знаходився у погано збереженому стані. Він лежав на спині обернутий головою до центральної частини північно-східної стінки по діагоналі до осьової лінії гробниці. Положення рук простежити не вдалось. Ноги були зігнуті у колінах і, очевидно, підігнуті до живота. Права нога впала на бік.

Скелет № 6 належав чоловіку віком 30-35 років. Він розташовувався біля південно-західної стінки і являв собою безсистемне скупчення кісток, поверх яких лежав череп, обернутий потиличною частиною догори.

Скелет № 7 належав чоловіку віком 30-40 років (стать визначена з певною мірою сумніву) Він лежав на лівому боці паралельно північно-східній стінці. Череп був роздушений, а скелет зітлілий настільки, що простежувались тільки його контури.

Скелет № 8 належав жінці віком 25-30 років. Він розміщувався у скорченому стані на лівому боці вздовж південно-східної стінки гробниці головою у південний кут. Кістки скелету, які супроводжували череп, лежали з вираженим порушенням анатомічного порядку.

Скелет № 9 належав жінці віком 25-30 років. Його положення визначити не вдалось. Тут біля східного кута гробниці лежали кістки з порушенням анатомічного порядку. Поверх них

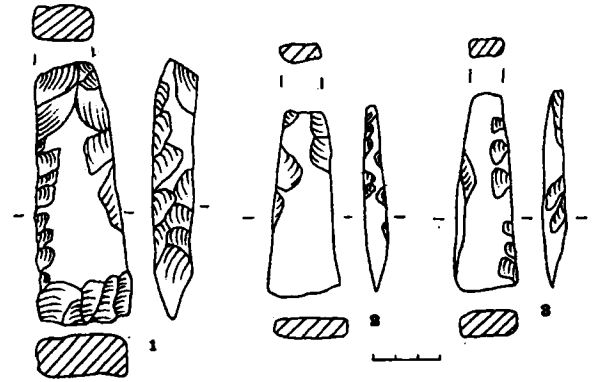

Рис.2

у куті лежав череп.

У західному, північному та південному кутках гробниці на рівні підлоги лежали крем'яні, старанно відшліфовані долота (рис.2).

Перше долото виготовлене з світло-сірого кременю. Воно має довжину 11,6 см Воно прямокутне у перетині розміром 38 x 19 мм. На відшліфованій поверхні чіткі негативи сколів.

Друге долото (з північного кута) має довжину 8,3 см і виготовлене з світло-сірого кременю. Воно плоске, майже прямокутне в перетині і має ретельно відшліфовану поверхню.

Третє долото з південного кута гробниці виготовлене з темно-сірого кременю та ретельно відшліфоване. Воно має довжину 8,8 см та поперечний розріз розміром 27 x 9 мм.

Конструктивні особливості гробниці та знайдені серед її інвентаря характерні крем'яні долота дозволяють віднести цю гробницю до культури кулястих амфор.

Онищук Я.І.

Львівський національний університет ім. І. Франка

Розкопки багат шарового поселення Дудин-II у верхів'ях р. Ікви

У 2002 р. Бродівський загін археологічної експедиції Львівського національного університету імені Івана Франка проводив дослідження на території Волино-Подільського пограниччя у верхів'ях р. Іква (притока Стиру). Роботи здійснювалися на багат шаровому поселенні Дудин-II, яке знаходиться в північно-західній околиці с. Дудин Бродівського р-ну Львівської області (урочище «Під Дудином»). (Автор дякує аспіранту кафедри археології, античності та середньовіччя Войцешук Н.В. за допомогу в проведенні розкопок). В топографічному плані воно займає похилий північно-східний схил правого берега Ікви. З лівого боку ріки простягається широка торф'яна долина від колись болотистої заплави.

За результатами розвідок попередніх років встановлено, що пам'ятка Дудин-II є багат шаровою і має культурні шари доби бронзи (городоцько-здовбицька культура), ранньозалізного часу (висоцька культура), римського часу (вельбарська культура) та періоду Київської Русі (XI-XII ст.). Товщина культурного шару в її різних місцях неоднакова і, в основному, становить 0,5-0,7 м. Це зумовлено розташуванням поселення на схилі пагорба, що сприяє змиванню ґрунту з його підвищених ділянок на низину.

Метою досліджень 2002 р. були розкопки поселення вельбарської культури, пам'ятки якої на території Волино-Подільського пограниччя до недавнього часу були невідомі. Розкоп закладено на підвищеному сухому місці, віддаленому від річища ріки на відстані приблизно 100 м. Стратиграфія урочища в місці розкопу становить: 0-0,1 м – дерновий шар, 0,1-0,3 – орний шар, 0,3-0,6 – рештки культурного шару Київської Русі та римського часу, 0,6-0,8 м – перехідний шар темного суглинку з вкрапленнями чорнозему, нижче 0,8 м – материк (світло-жовтий суглинок).

На дослідженій площі виявлено три ями невеликих розмірів. Діаметр першої із них, яка, ймовірно, була стовповою, становив 0,2 м, глибина – 0,9 м від сучасної поверхні. Друга заглиблена на 1,1 м і мала діаметр 0,6 м. Третя яма найбільша. Її діаметр становив 0,8 м, глибина – 1,1 м від сучасної поверхні. Заповнення об'єктів складалося з чорного гумусу із вкрапленням дрібних шматочків обмазки.

Серед речового матеріалу виявлено фрагменти ліпної та гончарної кераміки вель-

барської культури, дрібні уламки амфор, залізний ніж, лезо долота, бронзові фібула та пряжка, а також золота підвіска. Всі вони виявлені за межами об'єктів у культурному шарі на глибині 0,5-0,6 м.

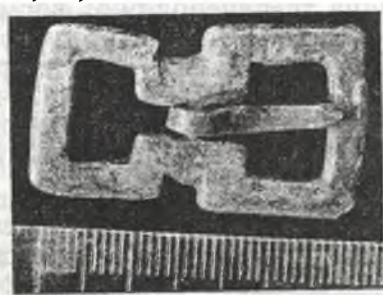

Рис. Знахідки з поселення вельбарської культури Дудин-2: Фібула, бронзова пряжка і золота підвіска.

Особливої уваги заслуговують три останні знахідки (рис.). Фібула має чотиривиткову пружину, дугоподібну, прямокутну в перерізі, спинку і пряму розклепану ніжку. Приймач утворений шляхом загинання догори нижньої частини ніжки. Фібула орнаментована 4 горизонтальними насічками, зробленими в частині переходу спинки в ніжку. Шпилька відсутня. Довжина знахідки становить 8,5 см. Вона, ймовірно, може бути датована другою половиною III – IV ст. н.е.

Бронзова пряжка вироблена ливарним способом. Вона вісімоподібна, складається із двох квадратних рамок. На їх стику прикріплено плоский в перерізі язичок. Довжина знахідки становить 3,7 см, ширина, відповідно, – 2,1 і 1,8 см. Аналогії до знахідки серед типологій поясных набо-

рів покищо віднайти не вдалося. Є підстави вважати, що пряжка могла використовуватися як елемент кінської зброї. Культурна належність цієї знахідки не встановлена.

Надзвичайно важливою і, безумовно, унікальною знахідкою є підвіска-кулон, знайдена в культурному шарі на глибині 0,65 м від сучасної поверхні. Знахідка виготовлена із золота 900 проби, вагою 15,92 гр. (Експертизу підвіски зроблено на Західному казенному підприємстві пробірного контролю (м. Львів). Вона трапецеподібної форми, пустотіла в середині. Розміри прикраси становлять: загальна довжина – 3,6 см, ширина обох кінців – 2 і 1,4 см, товщина в нижній частині виробу – 0,8 см, у верхній – 0,5 см. До корпусу припаяно два вушка. Їх зовнішній діаметр складає 0,9 см, внутрішній – 0,4 см.

Підвіска багато прикрашена накладними орнаментами у вигляді рядів дротяних змійок, прямих переплетених дрогонок завтовшки 0,5 мм та 1 мм, зерні тощо. Центральна частина оздоблена вставками із п'яти необроблених каменів: шматочків гранату або кварцу. Їх точне визначення утруднене через щільність, із якою вони оправлені у метал. За своєю композицією вставки нагадують стилізовано зображену квітку: її пуп'янок утворює округлий камінь, чотири пелюстки передано камінням трикутної форми. Із зворотнього боку прикраса гладка, без слідів оздоблення.

Поверхня підвіски помітно зношена. Сліди потертя найбільше помітні на гранях, а також у

Пашкевич Г.О.

Інститут археології НАН України

Палеоетноботанічні дослідження 2002 року

В 2002 р. досліджувались в основному відбитки на кераміці та обмзці і в меншій мірі – обвуглений матеріал. Найбільш ранні матеріали походять з азово-дніпровської, сурської та дереївської неолітичних культур (розкопки А.В.Добровольського, розвідки А.В.Бодяньського). Колекція пам'яток Вовниги, Вовчок, о.Виноградний, Собачки була переглянута у фондах Національного Історичного музею України на пропозицію та при сприянні ст. наук. співробітника Інституту археології НАН України, к. і. н. Н.С.Катової.

Переглянуто близько 1000 фрагментів кераміки, але відбитки зернівок зафіксовано лише на поодиноких фрагментах. Пояснити це можна тим, що неолітична кераміка виготовлялась з річкового мулу, без домішок рослинних решток, отже зернівки або насінини культурних рослин могли потрапляти до глиняного тіста лише випадково і тому зустрічаються вони на кераміці дуже рідко. На

верхній частині вушок. Це свідчить про те, що прикрасою довгий час користувалися. Яким чином вона потрапила в культурний шар, визначити важко без ширших археологічних досліджень пам'ятки. Можемо лише зазначити, що знахідки такого роду предметів на поселеннях є надзвичайно рідкісним явищем.

Аналогії до виявленої в Дудині-II прикраси наразі не виявлено. Складна ювелірна техніка виготовлення підвіски виключає варварський світ з можливих місць надходження таких виробів.

Отже, з огляду на те, що описана підвіска є уже другою високомистецькою знахідкою на цьому поселенні (у 1983 р. тут було виявлено скляну складномозаїчну намистину, загальна кількість яких у світі на сьогодні становить 21 екземпляр [Онищук, 1998, 214; Stawiarska, Onyscuk, 2000, 325-333]) місцезнаходження Дудині-II являється важливою археологічною пам'яткою для дослідження історії та культури народів України.

ЛІТЕРАТУРА

Онищук Я. Нові матеріали до вивчення пам'яток черняхівської культури у верхів'ях р. Ікви // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. -№1.

Stawiarska T., Onyscuk J. Eine spätkaiserzeitliche Gesichtspferle aus der Westukraine // Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa. Łódź, 2000.

кераміці пам'ятки Вовниги (5100 – 3900 рр. до н.е.) знайдено поодинокі відбитки зернівок пшениці двозернянки *Triticum dicoccon* і невиразний відбиток, можливо, ячменю голозерного *Hordeum vulgare var. coeleste* та відбиток кісточки дерену *Cornus mas*. На кераміці поселення Стрільча Скеля сурської культури збереглися відбитки зернівок пшениці двозернянки. На інших фрагментах кераміки відбитків не було.

Палеоетноботанічне дослідження матеріалів Волинської неолітичної культури з розкопок Г.В.Охріменко біля с. Люб'язь Любашівського р-ну Волинської обл. показало, що на ряді фрагментів збереглися відбитки зернівок культурних рослин - пшениці двозернянки (2) та насіння гороху (1). На кераміці тшинецько – комарівської культури (середня бронза) з розкопок м. Луцька зафіксовано відбиток зернівки голозерного ячменю. На кераміці культури лійчастого посуду багатощарової пам'ятки Зимно Волинської обл. знайдено

виразний відбиток колоска з двома зернівками пшениці двозернянки та відбиток насінини вики ервілії *Vicia ervilia*. Трипільська культура (Трипілля С) була представлена матеріалами з хутора Незаможник (пмт Вільшана) Городищенського р-ну Черкаської обл. Розкопки проводяться тут спільною експедицією Черкаської обласної археологічної інспекції та Інститутом археології НАНУ (Е.В.Овчінніков). Досліджено більш як 500 фрагментів кераміки. На них знайдено відбитки зернівок пшениці двозернянки та ячменю плівчастого.

Ранньоскіфське (VIII-VII ст. до н.е.) Жаботинське поселення (Черкаська обл.) досліджувалось в 50-х роках минулого століття. В 2002 році з цих розкопок переглянуто колекцію з 269 фрагментів кераміки та 24 шматків обмазки (колекція відібрана Дараган М.М.). Серед зафіксованих відбитків переважає просо – 16 відбитків зернівок, їм поступаються за кількістю відбитки зернівок ячменю плівчастого – 5 відбитків. Відмічено по одному відбитку зернівки пшениці двозернянки *Triticum monocossum*, пшениці двозернянки та пшениці м'якої *Triticum aestivum s.l.*

Значна кількість відбитків рослинного походження знаходиться на денці горщика Т 161/52 з Тясминського городища чорноліської культури (розкопки О.І.Тереножкіна). Особливо вражаючим за станом збереженості та виразності морфологічних ознак є відбиток колоска

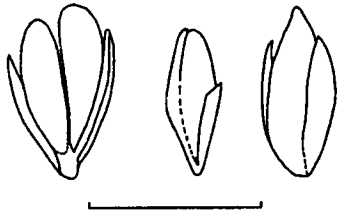

Рис. Відбитки колоска та зернівок пшениці двозернянки з Тясминського городища.

пшениці двозернянки з двома зернівками (рис.). На цьому ж днищі зафіксовано ще дві зернівки

Петраускас О.В*., Шишкін Р.Г.., Пастернак В.В.****

*Інститут археології НАН України,

**Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Археологічні дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2002 р.

У 2002 р. було продовжено розкопки пам'яток черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської області.

Розкопки проводила спільна експедиція ІА НАН України (відділ археології ранніх слов'ян) та НПУ ім. М.П. Драгоманова (Лабораторія археологічних досліджень). В сезоні 2002 року було розкопано близько 600 м² могильника, на яких досліджено 15 поховань (№№113-127).

цієї ж пшениці та 10 відбитків зернівок проса.

На уламках печини з печі – жаровні споруди ДА-14 давньоруського посаду Шестовиця Чернігівської області (розкопки В.В.Коваленка) простежується велика кількість відбитків рослинного походження. Це, головним чином, відбитки уламків соломин та невеликих гілочок. Відбитків зернівок дуже мало. Знайдено лише один відбиток зернівки пшениці голозерної, два відбитки вівса (по відбитку неможливо встановити, чи належав він вівсу посівному *Avena sativa*, чи бур'яновій рослині) та один відбиток зернівки жита посівного *Secale cereale*.

При розкопках у 2001 році ділянки передгороддя давнього Чернігова (в. Пушкіна, 34а) Північною експедицією (керівник І.А.Готун) в будівлі 7 пізньосередньовічного часу відібрано зразок об'ємом 16 мл, що складався з суміші часточок ґрунту, риб'ячих лусок, дрібних кісток та насінин. Дослідження під мікроскопом показало, що то насінини бузини чорної *Sambucus nigra*. Всього тут було 38 насінин. Крім них в зразку ще знайдено 9 насінин лободи білої *Chenopodium album*.

Обвуглений матеріал зібрано також в кліті 1 при розкопках давньоруського поселення Недобойці Хотинського р-ну Чернівецької обл. (матеріал надано С.В.Пивоваровим). В зразку об'ємом 205 мл, що складався з суміші грудочок землі, обвуглених зернівок та їх уламків абсолютну перевагу мають зернівки жита. Невелику домішку до них майже в рівній кількості складають зернівки вівса посівного та ячменю плівчастого. Значно менше в цій масі представлено зернівок пшениці голозерної та пшениці двозернянки, ячменю голозерного, насіння гороху *Pisum sativum*. В невеликій кількості знайдено також насіння типових сегетальних бур'янів - бромусу житнього *Bromus secalinus*, підмаренника чіпкого *Galium aparine*, куколя *Agrostemma githago*.

Таким чином, загальна розкопана площа на могильнику з 1995 року склала понад 4000 м² і тут досліджено 127 поховань. Крім того, розкопками цього року вдалося повністю дослідити одне житло та частково - житло і господарську будівлю. Розкопані ділянки пам'ятки дозволили з'ясувати північну межу могильника та територіальне співвідношення могильника та поселення пізньоримського часу.

Всі поховання, досліджені в цьому році, відносяться до черняхівської культури. Вісім з них здійснені за обрядом кремації та сім - за обрядом трупопокладення. Інгумації в середньому здійснені на глибині 1 м. Простежити контури заповнення поховальних ям в жодному випадку не вдалося. Всі тілопокладення, крім одного, орієнтовані головами на північ із незначними відхиленнями. В похованнях зафіксовані кістки повної збереженості та зі слідами різного ступеню руйнації. Характер порушень кістяків різноманітний - від локальних пошкоджень до повного знищення та переміщення кісток. Найбільш цікавим виявилось трупопокладення №115 (рис.1,1.) До складу типового для черня-

хівської культури поховального інвентарю, такого як гребінь (рис.1, 2), ніж (рис.1, 3), залізна пряжка, гончарні горщики (рис.1, 6, 7) та гончар на миска (рис.1, 5), входив ліпний горщик кийвського типу (рис.1, 4). До цього часу ліпний посуд, виконаний у кийвсько-пеньківських традиціях, знаходили виключно в тілоспаленнях та культовому шарі могильника. Це перший випадок, коли в похованні черняхівської культури, здійсненому за обрядом інгумації, знайдено цілий ліпний горщик кийвсько-пеньківського типу. Гребінь та пряжка, яка, на жаль, дуже погано збереглася, дозволяють датувати поховання кінцем IV - початком V ст.

Трупоспалення, досліджені в цьому році, представлені кількома різновидами поховань - урнові кремації, компактні скупчення кісток і т.п.

Поховання в середньому здійснені на глибині 0,5 м. Інвентар кремації переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду, прикрас та оздоблення одягу.

Інтерес становить комплекс знахідок із трупоспалення №126 (рис.2.). Хоча поховання частково пошкоджено сучасною оранкою, тим не менш, склад його інвентарю відновлюється досить впевнено. Серед речей, які там знайдено, інтерес становлять: бронзова фібула з круглим щитком на голівці (рис.2, 1), одношаровий гребінь з рогу оленя, з високою трапецеподібною спинкою (рис.2, 2), гральні жетони зі скла чорного і білого кольорів (рис.2, 3, 4), скляна намистина (рис.2, 5), перепалена десятигранна сердоликва намистина білого кольору (рис.2, 6), ліпний куваль, прикрашений канелюрами (рис.2, 7), ліпна миска з косими виступами по ребру (рис.2, 8), та уламки гончарного черняхівського посуду (рис.2, 9, 10). Ліпний посуд виконано в вельбарських традиціях. Сукупність знахідок дозволяє датувати поховання в межах кінця III - початку IV ст. Таке датування добре узгоджується з іншими похованнями, розкопаними на цій ділянці могильника і в цілому із планіграфією могильника.

Поховання №№ 115 і 126 чітко ілюструють собою два основних етнічних компоненти населення, яке залишило після себе цей могильник - це відповідно слов'янські і германські племена.

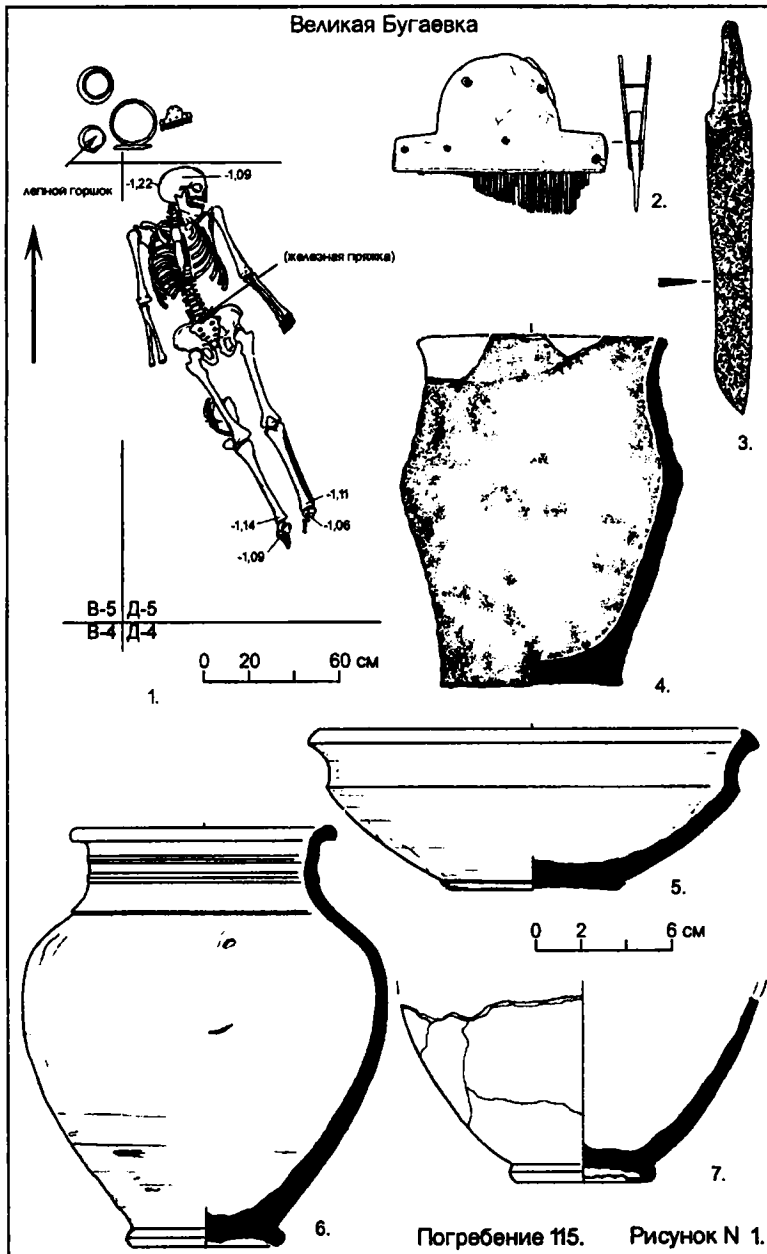

Рис.1. Велика Бугаївка, поховання 115

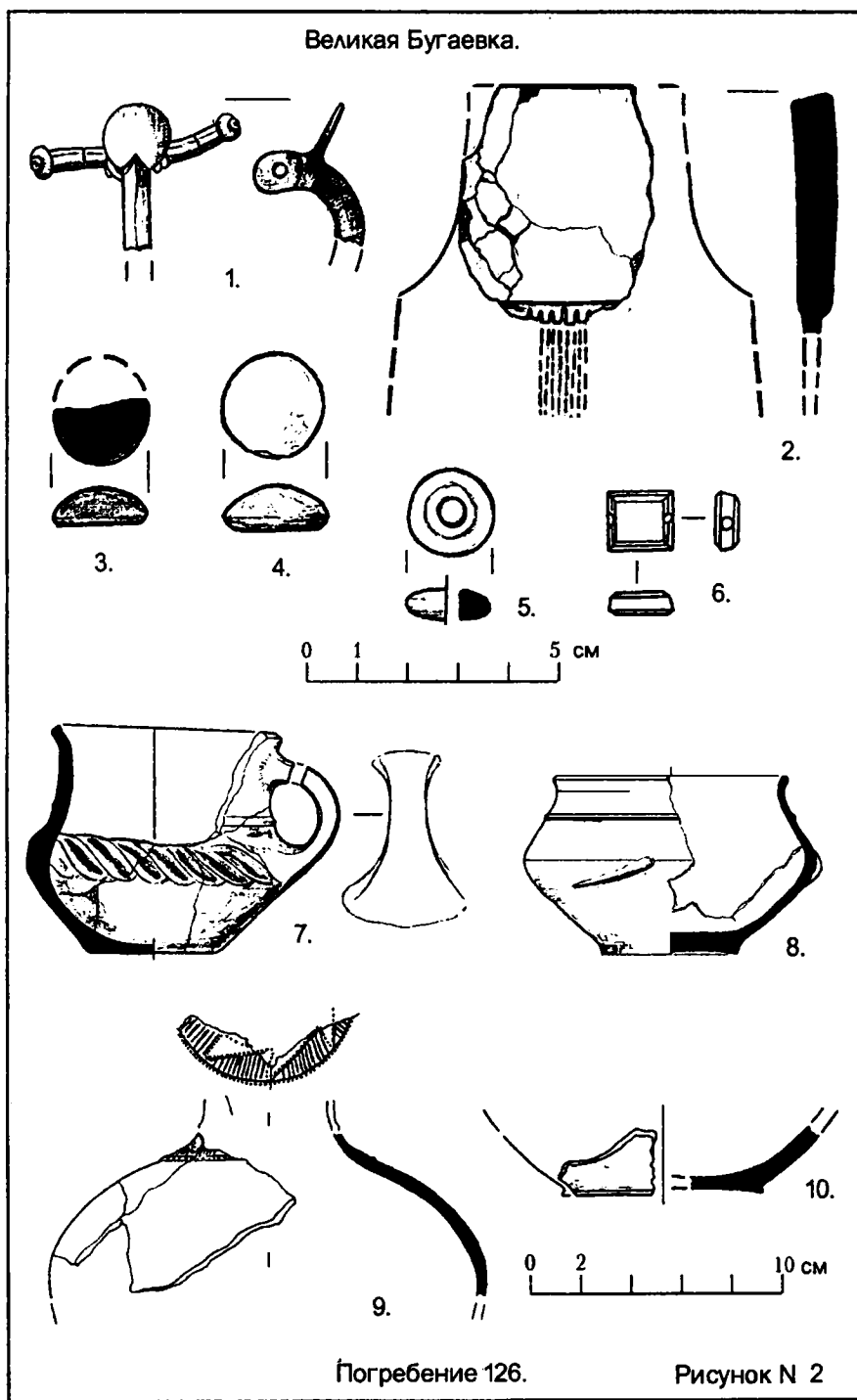

Рис.2. Велика Бугаївка, поховання 126

Знахідки з культового шару могильника представлені уламками гончарного та ліпного посуду, кістками людини, та великою кількістю індивідуальних знахідок (намистинами, фібулами, уламками скляних посудин, пряжками тощо).

Сукупність знахідок з культового шару та поховань підтверджують попередні спостереження за датуванням могильника в

межах IV- початку V ст. Матеріали, які були виявлені в цьому році, дещо розсувають хронологічні рамки існування могильника в межах кінця III – першої половини V ст.

Під час розкопок північно-західної частини могильника було зафіксовано залишки трьох споруд. Одну з них досліджено повністю, дві інші розкопані частково. Повністю досліджена будівля являла собою заглиблене житло прямокутної в плані форми та опалювальною спорудою в західному куті. Знахідки, що походять із будівель, дозволяють віднести їх до черняхівської культури. Одна з будівель частково зруйнувала поховання №111. Із заповнення заглибленої частини цього житла походить тришаровий гребінь з рогу оленя, який можна датувати першою половиною V ст. Котлован цього житла частково зруйнував поховання № 111, яке за тонкорамчастою пряжкою може бути датовано рубежем III - початком IV ст. На підставі цього можна зробити висновок, що мешканці поселення, яке знаходилося безпосередньо поруч з могильником, збудували житлові споруди, на тій частині могильника, яка на рубежі IV -V ст. вже не функціонувала. Цей висновок підтверджує також і третя споруда, яка досліджена лише частково, і також знаходиться на північній частині могильнику. Вона містила знахідки гончарного черняхівського посуду та розвали кількох великих ліпних посудин київсько-пеньківського типу.

Крім розкопок, співробітники експедиції провели археологічні розвідки у Васильківському районі. Під час досліджень вдалося відкрити кілька пунктів з матеріалами різних культурно-хронологічних періодів.

Петренко В.Г.*, Носова Л.В.*, Кожухарь В.К.*, Денисюк В.Л.****

*Одесский археологический музей НАН Украины

**Одесский национальный университет им. И.И.Мечникова

Археологические исследования в Южном Поднестровье

Petrenko V.G., Nosova L.V., Kozhuchar V.C., Denisuk V.L. Archaeological Investigations in the South Dniester Area. This presentation summarizes the results of excavations that were resumed at the archaeological site of Mayaky, near the village of Mayaky on the left bank of the Dniester River in the Odessa region. In 2002 work at Mayaky has focused upon the investigations of the Usatovo culture ritual complex. In its vicinity an Early Iron Age grave was investigated and the traces of Bronze Age settlement were revealed. An initial archeological survey was conducted at the perspective archaeological site of Kardamichevo I on the right bank of the Kuchurgan River. The archaeological material from Kardamichevo I indicates that the site has been inhabited since the Eneolithic period, in the Bronze Age and Late Antique times.

Петренко В.Г., Носова Л.В., Кожухарь В.К., Денисюк В.Л. Археологічні дослідження в Південному Подністров'ї. В Одеській області відновлені розкопки ритуального комплексу усатівської культури біля с. Маяки на Дністрі. Поруч знайдені сліди поселення доби бронзи та рідкісне поховання доби раннього заліза. На правому березі р. Кучурган розвідан перспективний пам'ятник культур енеоліту, епохи бронзи та пізньоантичного часу Кардамичево І

Осенью 2002 года Усатовская экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины и Одесского управления охраны объектов культурного наследия областной государственной администрации провела полевые исследования в двух местах Нижнего Поднестровья.

Основные работы состоялись на поселении усатовской культуры у с. Маяки (Беляевский р-н, Одесская обл.). Оно находится на краю мысовидного участка древней четвертой террасы Днестра. Сейчас это высокий коренной берег реки, граничащий с поймой. Реально на данном памятнике представлен только объекты одного типа, а именно так называемые оборонительные рвы, ставшие зольниками еще в период существования поселения [Збенович, 1974, 22-33; Патокова, Петренко, Бурдо, Полищук, 1989, 89-92]. Как показали наши раскопки, то же самое представляют собой "пятна культурного слоя" предположительных земляночных жилищ, отмеченные в первых разведочных траншеях В.Г. Збеновича. И на этот раз раскоп площадью 70 м², заложенный в западном секторе памятника, вышел на очередной ров 3,5-4,0 м шириной, глубиной около 3 м от современной поверхности, с характерным заполнением. Новый ров, напоминающий в профиле воронку, имеет Г-образный план на вскрытом участке и длину не менее 15 м. Концы рва уходят за пределы раскопа.

Разрезы объекта обнажили стратиграфию напластований, относительно простую по сравнению с той, что наблюдалась в Маяках прежде. Судя по отсутствию первичных наносов на дне, данный ров простоял пустым совсем недолго. Как и прочие рвы, он был не менее чем наполовину засыпан вынутыми из них суглинками, перемешанными с древесным углем и золой. Выше ров был засыпан тоже

суглинком и зольными остатками. Но эта часть заполнения, в отличие от желтых нижних слоев, во всех рвах пепельно-серая вследствие более интенсивной биотурбации грунта и, может быть, более значительной золистости примеси. Еще выше по разрезу лежит частично задернованный слой гумусной голоценовой почвы такой же мощности, как и на участках с естественным залеганием почв.

Содержимое насыпи, как обычно, обильное и в основном типичное для данного памятника — масса керамического боя, расколотого кремня и пищевых отходов, состоящих из костей животных и рыб, неисчислимо количество раковин и мелкой гальки, обломки прокаленной глиняной обмазки с отпечатками арматуры из колотой древесины и прутьев, разбитые антропоморфные фигурки и пр. Обращает на себя внимание почти полное отсутствие собственно трипольской, расписной, керамики. Особый интерес представляют лезвие кинжала и прокол из меди или бронзы и несколько керамических культовых предметов. Всего же вскрытые двухметровые секции рва, северная и южная, дали около 6,5 тыс. различных находок.

Вновь открытый ров вносит радикальные коррективы в наши представления о планиграфии и характере памятника. Только теперь можно окончательно удостовериться в том, что Маякские рвы в совокупности образуют замкнутую и далеко не простую структуру (рис. 1). Уже обнаружено пять рвов и есть основания предполагать существование еще одного или двух. Все они были засыпаны в древности, но не в одно время, и полны остатков материальной культуры. Слабо выраженный культурный слой читается на площадках, ограниченных рвами. Ясно, что эти

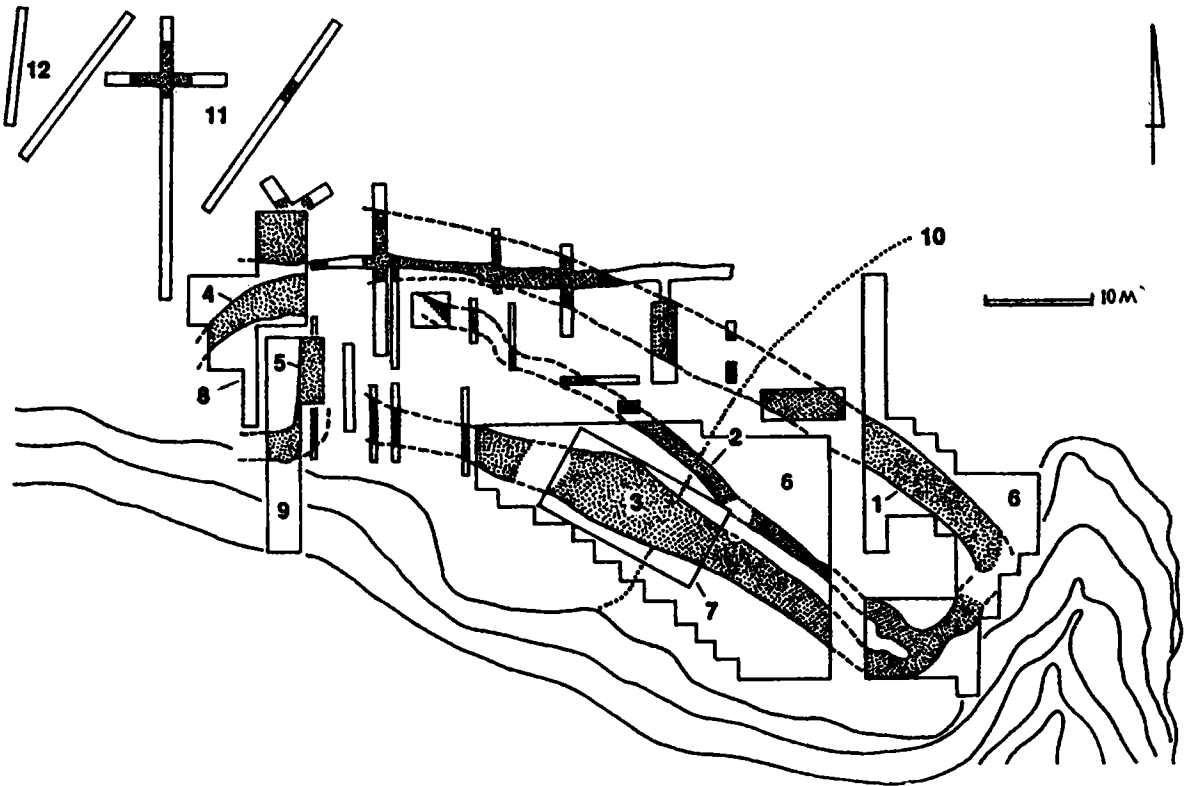

Рис. 1. План Маякського городища з указанням основних траншей і раскопок: 1–5 — ушатівські рви; 6 — участки, вскрыті наряду з траншеями В.Г. Збеновичем в 1964–1965 і 1970 гг.; 7–9 — раскопки експедицій Одеського археологічного музею НАН України 1986 (7), 1990 (8) і 2002 гг. (9); 10 — границя кар'єра, знищившого частину сходу частини городища в 1972–1974 гг.; 11 — район перспективного пошуку не досліджованих ровів; 12 — можливе місцезнаходження неолітичного могильника.

рви не могли мати стосунку до військово-оборонительних цілей. Швидше за все, перед нами який-то ритуальний комплекс, сутність якого ще предстоит прояснити. Во всякому випадку, Маяки не являються поселенням в общепринятом смысле этого слова. Швидше за все, даний об'єкт стосується до особливої різновидності археологічних пам'яток типу ритуальних городищ або, наприклад, так названих лагерьей з вимостками (causewayed camp англійських археологів). Уже відзначалося, що за структурою і складом заповнення Маякські рви можуть розглядатися як варіант ще одного особого типу археологічних пам'яток, а саме зольників. Існуючий досвід говорить, що це, як правило, об'єкти з високим сакральним статусом [Тошев, Черняков, 1986; Носова, 2002]. Примічальна також зв'язь Маякського городища з обширним могильником [Зиньковський, Патокова, 1978; Патокова, Петренко, Бурдо, Полищук, 1989, 50–81].

Исследования Маякського могильника в 2002 г. носили суто охоронний характер. Вони велись на юго-западній периферії пам'ятника, у краю незаконно виниклого глиняного кар'єра. Курганних насипів на цьому місці немає зовсім або вони не збереглися. Ушатівські поховання на ньому поки не виявлені. Тут відкрито поховання раннього залізного віку, частково задане бортом кар'єра. Встановлено, що воно було зроблено в ямі з підбоям, небрежно вкритий на дні неглибокого котлована, з верхнього рівня лесовидних суглинків. Котлован досягав в поперечнику не менше 3 м (стіни в гумусі читалися не чітко). Поховальна яма мала план не зовсім правильного прямокутника, заокруглення на кутах, стіни з нерівними відкосами, довжину близько 2 м при ширині у дні 1.10 м. В суглинки яма углублена на 0.60 м. Дно у неї теж нерівне, бугристе, зі слідами підстилки (білий і коричневий тлен). Ісключительна твердість заповнюючого ґрунту і його комковато-слоиста структура наводять на припущення про утрамбовку. Що стосується поховального, то його буквально втиснули в щелевидну нішу могили: на правому боці, з підогнутими кінцівками, головою до півночі-заходу. При цьому був неймовірно сильно деформований хребет. Ладони лежали одна на другій, як би перевернуті з сугубо. Запліччя охоплювала пара браслетів з круглого в сеченні товстого залізного прута. Бронзова булавка з грибовидної голівкою знаходилась на кістках таза.

При скелете обнаружены кости животных, очевидно, являющиеся остатками напуганной пиши, массивная железная проколка, биконическое пряслице, крохотная керамическая "фишка" или "пинтадера", две или три янтарные (?) и несколько пастовых бусин разной формы и цвета. Таким образом, памятники предскифского периода в Северо-Западном Причерноморье пополнились новым содержательным комплексом, в значительной степени связанным по происхождению, как мы полагаем, с культурными группами фракийского гальштата. В перспективе можно рассчитывать на открытие в Маякском могильнике и других бескурганых погребений этого времени, если их еще не уничтожил глиняный карьер.

Кроме раскопок, было предпринято детальное обследование дневной поверхности Маякского мыса, особенно территории вокруг усатовского могильника и городища. В результате пополнилась информация о ранее разведанных памятниках и, что особенно интересно, обнаружилось следы поселения эпохи бронзы. Выявленное по керамическому материалу северо-западнее усатовских рвов, оно занимает наиболее ровный край мыса, слегка наклоненный в сторону поймы Днестра. В основном найдены мелкие фрагменты стенок сосудов, относительно тонкого строения и с толстым черепком, содержащие примеси шамота и песка. Они обработаны зубчатым штампом, декорированы прочерченным орнаментом, насечками на венчике; встречаются обломки красноватого цвета с рифленой наружной поверхностью. Керамический материал распространен на площади приблизительно 100 г 50 м. Разрезы показывают отсутствие там какого-либо культурного слоя как такового. В имеющемся на данный момент керамическом материале прослеживаются черты, присущие как катакомбной культуре, так и КМК, поэтому однозначное определение культурной принадлежности нового памятника остается отложить. Выразительных находок пока мало, ясно только, что это поселение среднебронзового века и к тому же кратковременного, сезонного типа. Помимо керамики, на этом же участке систематически встречается непатинизированный расколотый кремний: гальки, мелкие отщепы и осколки. Едва ли это случайное совпадение. В интересующем нас секторе и в ближайшем соседстве нет следов других памятников, с которыми можно было бы убедительно связать эти кремни. Отметим, что по гребню и всей южной части мыса, перекрывающая местонахождение эпохи бронзы, рассеяны фрагменты амфор римского времени. Относительно редко попадает античная керамика IV-III вв. до н.э., а присутствие

единичных находок предшествующего V века [Охотников, 1990, 73] подтверждает цокольная часть ножки пифоидной хиосской амфоры.

Оценивая перспективы дальнейших исследований Маякского археологического комплекса, необходимо иметь в виду вероятное наличие на его территории объектов доусатовского, энеолитического периода. На этот счет имеются следующие данные. На участке с усатовскими захоронениями, которые раскапывались в 1975 г. под руководством К.В.Зиньковского, были обнаружены хозяйственные ямы II-III вв. н.э. Однако в заполнение одной из них, а именно ямы I, попало несколько обломков столовой трипольской керамики, возможно, из гумусного слоя древней почвы. Среди этих находок есть выразительный фрагмент донной части каннелированного сосуда начала этапа В или даже несколько более архаичного времени. Еще раньше, в 400 м к юго-востоку от этого места, в траншее за усатовскими рвами было обнаружено скорченное на спине безынвентарное погребение [Збеневич, 1974, 31, рис. 11]. Примечательны все признаки захоронения, в частности залегание останков в материковом сутлинке вне четких границ погребальной ямы. Полагаем, что как усатовское это захоронение определено ошибочно. В Маякском усатовском могильнике, который не был известен автору этих раскопок, нет ничего подобного. Оно обладает определенным сходством с объектами новоданиловского могильника Кошары I, который исследовался нами в 2001 г. и, скорее всего, относится к их кругу. Важное значение имеет установленная принадлежность этого скелета к массивным протоевропеоидам [Круц, 1972]. Она в какой-то мере подтверждает только что высказанное предположение.

Независимо от того, удастся или нет найти за Маякским городищем более ранний, энеолитический могильник (рис. 1, 12), уже сейчас есть основания учитывать Маяки как один из вероятных погребальных памятников культуры скелянско-новоданиловского типа и пункт единичных находок ее периода. Соответствующие дополнения должны быть сделаны в археологических картах [Мовша, Петренко, 1999, рис. 1].

Далее, по заданию Управления охраны объектов культурного наследия Усатовская экспедиция после завершения раскопок в Маяках обследовала участок долины реки Кучурган в квадрате 3 г 3 км на границе Раздельнянского и Великомихайловского районов Одесской области. Основной целью этой рекогносцировки был пункт Кардамычево I, известный с 1999 года по находкам местного краеведа К.С.Третьяка. Наши работы на данном объекте включали топографическую съемку, сбор подъемного материала и контрольную шурфовку.

Кардамычево I расположено на террасовидном уступе правого борта долины, между селами Кардамычево и Гаевка. В пределах участка 120x80 м наблюдается некоторая волнистость рельефа, возможно, связанная с наличием курганов. Здесь в относительном изобилии представлена керамика трех археологических эпох, начиная с энеолита. Прямо на поверхности попадаются куски шлакообразного вещества с включениями оплавленной меди (медный штейн?).

Из всей собранной энеолитической керамики наиболее важны две находки, прежде всего обломки нижней части массивного, предположительно плоскодонного сосуда из глины с ракушечной примесью, с густым штампованным орнаментом "в ёлочку" (рис.2,1). Интересно, что ёлочный узор исполнен вовсе не гребнем, как могло бы показаться на первый взгляд, а накатан плоским зубчатым колесиком с прямыми зубцами. Мотив и положение узора придают этому сосуду черты определенной индивидуальности и архаизма. Тем не менее, ряд аналогичных фактурных признаков и, главное, свидетельства

применения такого же орнамента (зубчатое колесико) мы обнаружили на известном сосуде из Березовского поселения [Даниленко, 1974, 103, рис.68,10]. Следовательно, публикуемая находка все-таки вписывается в категорию древнейшей ракушечной керамики типа Кукутень С и Стрильчей Скели [Мовша, 2000]. Таким образом, Кардамычево I наряду с Маяками дают первые указания на существование в Нижнем Поднестровье памятников скелянско-новоданиловского круга, или скелянской культуры [Рассамакин, 1997].

Вторая важная энеолитическая находка из Кардамычево тоже характеризуется толчеными ракушками в примесях, но орнаментирована линейными и S-образными шнуровыми или псевдошнуровыми оттисками (рис.2, 2). Она особенно ценна, поскольку выводит из относительной изоляции аналогичный серийный материал эпонимного Усатова. Это позволяет увереннее привлекать для сопоставлений родственную керамику территориально удаленных памятников, прежде всего Константиновского поселения [Кияшко, 1994] и, значит, обосновать присутствие в базовом усатовском комплексе культурного компонента, привнесенного константиновской или типологически сходной культурой. Возможно, именно с этой находкой в Кардамычево соотносится основная часть его энеолитической коллекции: четко не датирующиеся мелкие окатанные черепки столовой посуды из хорошо отмученной оранжевой глины культуры Триполье-Кукутень, обломки ракушечной керамики, гладкие и со следами расчесов крупнозубчатым гребнем.

Более поздний и более многочисленный керамический инвентарь Кардамычево I относится к эпохе бронзы. Весь он, за исключением трех фрагментов шнуровой керамики с орнаментом, типичным для баночных сосудов местного (буджакского) варианта позднеямной культуры (рис.2, 3-4), принадлежит культуре многоваликовой керамики (рис.2, 5-6). Наконец, третий и тоже значительный раздел кардамычевской коллекции составляет фрагментарная гончарная посуда, в основном обломки амфор первых веков н.э.

Предположительно, учитывая результаты шурфовки, Кардамычево I является местом ряда незначительных или кратковременных поселений (становищ). Одно из них могло быть связано с литейной мастерской. Не исключено существование могильника. Истинный характер Кардамычево I могут прояснить раскопки, необходимость которых обусловлена незаурядным материалом и попаданием этого памятника в границы частного землевладения.

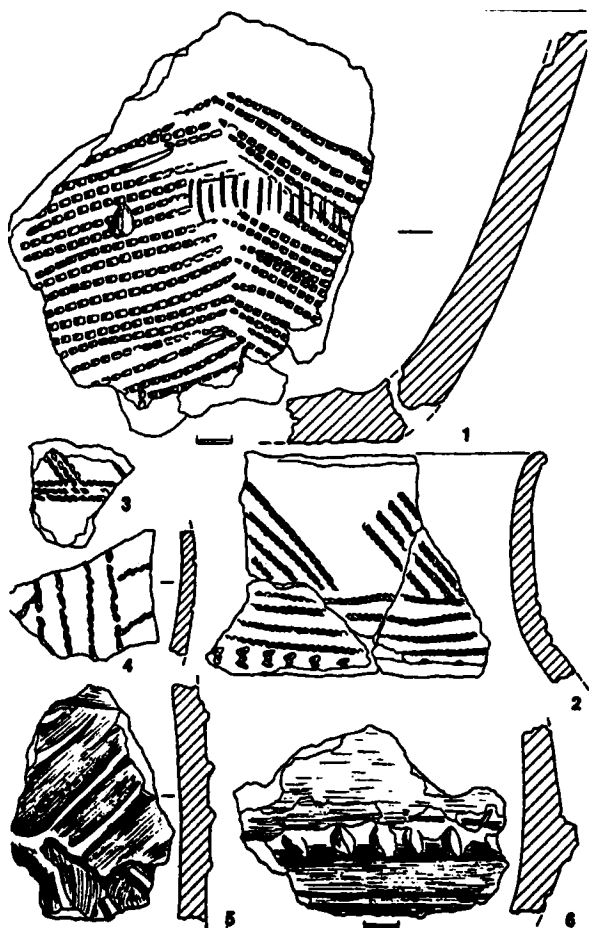

Рис.2. Кардамычево I. Керамика эпохи энеолита и бронзы (1-6).

ЛИТЕРАТУРА

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Киев, 1974.

Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев, 1974.

Зиньковский К.В., Патокова Э.Ф. Исследование Маякского могильника в 1974 г. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978.

Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тысячелетиях до н.э.). Азов, 1994.

Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы. Киев, 1972.

Мовша Т.Г. К проблеме взаимодействия древних земледельцев Трипольско-Кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей // *Labores pariant honores.* — Проблемы археологии Подніпров'я. Дніпропетровськ, 2000.

Мовша Т.Г., Петренко В.Г. О новоданиловских памятниках Нижнего Поднестровья и Подунавья // *Краткие сообщения Одесского археологического общества.* Одесса, 1999.

Носова Л.В. О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья (В связи с раскопками Кошарского археологического комплекса) // *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища.* Санкт-Петербург. 2002. Ч. II.

Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н.э. Киев, 1990.

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1989.

Рассамакін Ю.Я. Світ скотарів // *Давня історія України.* Київ, 1997.

Тоцвев Г.Н., Черняков И.Т. Культовые зольники сабастиновской культуры // *Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.* Киев, 1986.

Попова Е.А., Егорова Т.В.

Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова

Работы Крымской археологической экспедиции на городище «Чайка» в Евпатории в 2002 г.¹

В сезон 2002 г. экспедиция продолжала исследования греческих слоев в центральной части городища «Чайка» (рис.1). Основными задачами было исследование территории к востоку от въезда и открытие ранних слоев в центральной части городища. Работы велись на площади около 125 м².

В результате раскопок на площади без строительных остатков к востоку от въезда выявлена стратиграфия образования культурного слоя. Картина выглядит следующим образом. Первоначально площадь использовалась для выборки предматериковой глины, из которой изготавливались сырцовые кирпичи для строительства жилых помещений эмпория. После завершения использования котлован для выборки глины был засыпан бытовым мусором. Засыпной слой содержал очень большое количество битой керамики и костей животных. Находки значительного числа амфорных клейм позволяют датировать его второй половиной IV – началом III вв. до н.э. Ту же дату дает комплекс амфорных ножек, значительный процент которых составляют фрагменты амфор херсонесского производства первого типа [Монахов, 1989]. На довольно большом пространстве глина была выбрана цели -

ком, практически до предскальной крошки, на которую была поставлена стена, ограничивавшая с севера въезд на городище. Она была построена заподлицо с одной из башен, фланкировавших этот въезд. От стены сохранились только фундаментные ряды. Позже над ними по той же линии была сложена южная стена Усадьбы 2, а котлован был перекрыт вымостками въезда.

Площадь к югу и юго-востоку от котлована в отчетном сезоне открыта до материка и выявлен уровень первого периода существования поселения. Исследования данного участка показали, что после засыпки котлована, в южной части площади был построен ряд помещений, некоторые из которых (помещения 115 - 123) раскопаны в предшествующие годы. Перед ними проходила улица, вымощенная каменной крошкой и плоскими необработанными камнями. В 2002 г. исследован восточный отрезок улицы и часть большого хозяйственного помещения 124 (рис.1), расположенного к востоку от помещения 123, которые позднее были перекрыты юго-западной частью Усадьбы 3. Судя по стратиграфическому расположению, помещение 124 относится к первому строи-

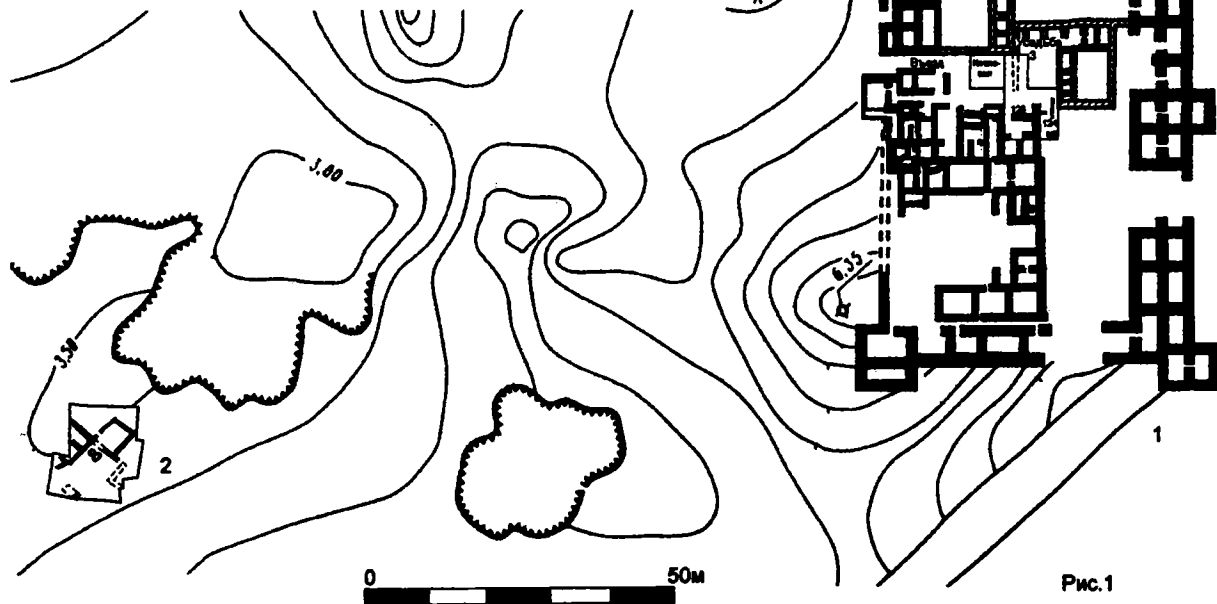
¹ Исследования проводились на средства гранта РГНФ № 02-01-18020е в рамках проекта «Полевые исследования античных памятников в окрестностях Евпатории».

Общий план греческих строительных остатков на городище "Чайка" и сельскохозяйственной усадьбе к юго-западу от него.

1. Городище "Чайка". Греческие строительные остатки:

- кладки ооредельч IV в. до н.э.	- кладки Конца IV - начала III в. до н.э.
- внутренни застройки IV - III в. до н.э.	- границы раскопа 2002г.

2. Сельскохозяйственная усадьба в предместье городища.

тельному периоду эмпория. Помещение было полуподвальным. Полom в нем служил предматериковый суглинок, в котором были прослежены 20 ямок от сосудов. Девятнадцать из них, принимая во внимание их форму и размер, служили для установки амфор. В двадцатую ямку, был, вероятнее всего, врыт небольшой пифос. Здесь сохранились остатки значительного количества рыбьей чешуи.

Во второй строительный период эмпория помещение было перестроено без разрушения и пожара. Перед его перепланировкой все сосуды, видимо, были вынуты, а ямки засыпаны. Одну из амфор, по всей видимости, было сложно достать, и нижняя часть ее была отколота, либо отломилась сама и была оставлена in situ. Это колпачковая ножка хиосской амфоры. После этого поверхность была выровнена, возведены новые стены, разделившие помещение на три части: западную, центральную и восточную. Восточная часть (помещение 124а) была вымощена плоскими необработанными камнями небольшого размера. В центральной части (помещение 124б) пол был глинобитным. Отдельным помещением (помещение 125) стала западная часть, отгороженная от остальных мощной стеной, которая позднее использовалась как восточная стена комплекса помещений Б усадебного периода. Пол помеще-

ния 125, южный фрагмент которого сохранился, был выложен из сырцовых кирпичей размером 50x50 см. По предварительным наблюдениям, время существования этих помещений относится к концу IV – началу III вв. до н.э.

На слой разрушения помещений, сопровождавшегося пожаром, были поставлены Усадьба 3 и комплекс помещений Б.

Весной 2002 года при незаконной выборке грунта в пределах охранной зоны памятника, в 120 м западнее юго-западной башни эмпория обнажился культурный слой и верхняя часть каменной кладки. В качестве охранных мер был заложен раскоп общей площадью 125 м². В результате работ была открыта часть сельскохозяйственной усадьбы (рис.1). По предварительным данным ее планировка представляла собой двор, окруженный рядом помещений (рис.2). В отличие от усадеб, расположенных на территории бывшего эмпория, новая усадьба была сориентирована с северо-востока на юго-запад.

По стратиграфии и уровню залегания подошв стен, на исследуемой площади насчитывается два строительных периода. Первый период отмечен в северной части усадьбы углублениями в предскальной крошке. Одно из углублений, размером 1,5x1,5 м и глубиной около 0,1 м, имеет подквадратную форму. Второе представлено в виде канавки, длиной около 2 м,

южная часть которой уходит под подстилающий стены усадьбы слой глины. Вероятнее всего, они имели хозяйственное назначение.

Остальные постройки относятся ко второму строительному периоду. Восточная часть двора усадьбы была вымощена большими плоскими, слегка подтесанными плитами; западная – плотно утрамбованной каменной крошкой. Крошкой был окружен и колодец, расположенный в северном углу двора (рис.2). Его венец имел округлую в плане форму, был сложен из нескольких небольших подтесанных и плотно пригнанных друг к другу камней и возвышался над поверхностью двора приблизительно на 0,20м. Колодец был почти

2,80 м от поверхности венца. В верхней части засыпки колодца, до уровня грунтовых вод, находки практически отсутствовали. Ниже из заполнения были извлечены две бронзовые монеты, а также, значительное количество керамики и костей животных. В том числе – клейма на ручках амфор херсонесского производства астиномов Кратона и Геродота, относящихся к группам 1а и 1в по классификации В.И.Каца [Кац, 1994, табл. XXX, № 1-68,2; табл. XXI, № 1-54,1, 76] и датирующихся последней четвертью IV – первой четвертью III вв. до н.э.; миниатюрный красноглиняный светильник; несколько венчиков чернолаковых мисок с отогнутым наружу краем последней четверти IV в. до н.э. [Rotroff, 1997, 157] и несколько значительных фрагментов лепных кувшинчиков греческого производства.

К востоку от колодца был расчищен каменный тарапан (рис.2) небольшого размера (1,10x0,80 м) полуовальной формы. Он лежал непосредственно на каменной крошке и своей округлой стороной был прислонен к колодцу. Высота прямой стенки на небольшом отрезке была восстановлена из отколовшихся от него и лежавших рядом камней и составила всего 0,20 м. Слив был обращен на юг, однако его сохранность оставляет желать лучшего. В южной части двора была обнаружена каменная ступка, высотой 0,2 м. Керамический материал представлен развалами двух херсонесских амфор. На ручках обеих сохранились клейма астиномов Батила на одной [Кац, 1994, гр. 1а, табл. XIII, № 1-32,1] и Эвклида на другой [Кац, 1994, гр. 1а, табл. XVII, № 1-44,1], датирующиеся 325 – 315 гг. до н.э. Кроме того, там же найдена ойнохоя синопского производства.

Двор был окружен рядом помещений, шесть из которых полностью или частично раскопаны в отчетном сезоне. Их стены сохранились на высоту не более 0,5м. Главным образом, это нижние ряды. Выполнены они в технике трехслойной двухлицевой кладки из слегка подтесанных по лицу камней. Полы во всех помещениях были глинобитными и фиксировались многочисленными развалами керамики. В помещении 3 на полу лежали нижняя часть

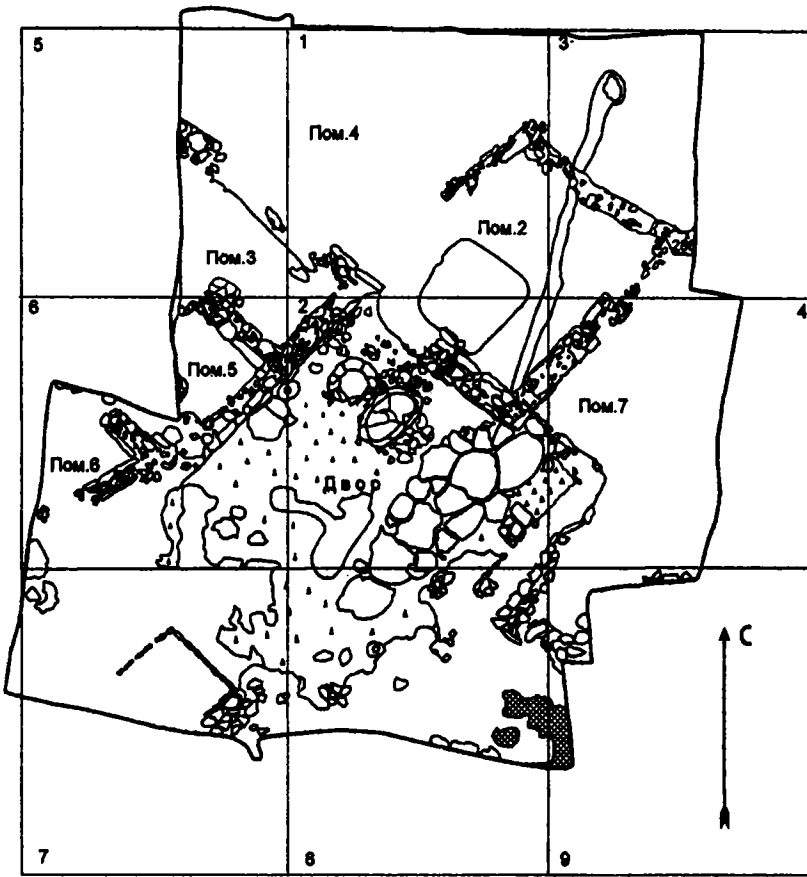

Рис.2 Сельскохозяйственная усадьба в предместье городища "Чайка". План

полностью выдолблен в материковой скале, за исключением нескольких верхних рядов (около 0,60м в глубину), выложенных мелкими и средними плоскими камнями. Первые 0,20м, вытесанные в скале непосредственно под каменной обкладкой, в плане представляют квадрат. Ниже колодец имеет цилиндрическую форму. В этой его части сделаны две ступеньки, одна из которых выше, а другая – ниже уровня воды. Общая глубина колодца составляет около

лепного сосуда и чернолаковый канфар с формованным венчиком («moulded rim»), датирующийся последней третью IV в. до н.э. [Rotroff, 1997, 83, 84]. В помещении 4, стены которого выбраны почти полностью еще в древности, уровень пола отмечен развалами двух амфор херсонесского производства. От помещения 5 открыт только его восточный угол, где на полу найден развал лепного горшка. На не вымощенной площади к югу от двора, где предположительно находилось еще одно помещение, обнаружена верхняя часть солохской амфоры с клеймом.

В заполнении помещений материала было чрезвычайно мало. Заполнением служил слой рушеного сырца, образовавшийся в результате разрушения стен помещений. Сырцовый слой был перекрыт почти по всей площади раскопа слоем серой супеси, в котором были расчищены два фрагмента поздних (возможно, скифских) вымосток. Находки в слоях, перекрывающих эти вымостки, практически отсутствовали.

Приймак В.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М.

Охоронна археологічна служба Інституту археології НАН України

Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції

Польовий сезон 2002 р. був дев'ятнадцятим для Сумської археологічної експедиції, яка відлічує дослідження на території Сумської області з 1984 р. Тоді невеликим загоном було відновлено розкопки на Битицькому городищі і виявлено юртоподібне житло та скарб знарядь праці і прикрас, які датуються VIII ст. та відносяться до волинцевського етапу історії Лівобережжя. На сьогодні експедицією обстежено кількасот пам'яток на території переважно Сумської області, проведено розкопки на 2 скифських курганах, 1 черняхівському (Токарі), 1 пеньківському (В.Пожня) селищах, 1 колочинському курганному могильнику (Бездрик), а також 4 волинцевських пам'ятках (Битиця, Токарі, Запсілля, Солдатське). Основна увага приділялась роменсько-давньоруським комплексам: Городищенському (р.Удай), Заріченському (р.Ворскла), Литвиновицькому (р.Клевень), Шпилівському та Зеленогайському (р.Псьол). Роботи на останньому комплексі, який можливо ототожнити з Городищем "Описка руських міст", є продовженням розкопок, розпочатих під керівництвом О.П.Моці, О.В.Сухобокова та П.М.Покаса і здійснюються вже друге десятиліття, не перериваючись навіть у 90-х роках. Всього в Зеленому Гаї Сумською експедицією за 1992-2002 рр. досліджено 40 курганів та кілька господарських ям. На сьогоднішній день на перший план виходить завдання публікації накопичених матеріалів.

Таким образом, в результате работ 2002 года было выяснено, что в предместье городища располагалась греческая усадьба, построенная на месте более раннего, практически полностью не сохранившегося строения и датирующаяся, предположительно, второй половиной IV в. до н.э., т.е. более ранним временем, чем усадьбы на территории основного поселения. Время ее бытования соответствовало эмпориальному периоду в истории городища.

ЛИТЕРАТУРА

Кац В.И. Керамические клейма Херсонеса Таврического. Саратов, 1994.

Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV – II вв. до н.э. Саратов, 1989.

Rotroff S.I. Hellenistic pottery Athenian and imported wheelmade table ware and related material // The Athenian Agora. 1997. NJ. Vol. XXIX.

Крім пам'яток, пов'язаних спадкоємністю етнокультурного розвитку протягом VIII - XIIIст., експедицією досліджувалися і старожитності давньоруського часу, віднесення яких до місцевих проблематичне. Так, на сьогодні в ході досліджень Глухова та Вира не виявлено залишків роменської культури, що пояснюється появою цих міст в кінці X і XI ст. відповідно, очевидно, в ході зусиль Володимира Святославича та Володимира Мономаха.

На ряді давньоруських пам'яток виявлено житлові і господарські приміщення другої половини XIII – XIV ст. (Суми - колишні села Тополі, Шпилівка, Чаплища).

Роботи на Заріченському археологічному комплексі розпочалися в 1987 р., коли було розкопано кілька господарських ям, зруйнованих дорогою. У кінці 90-х років було знято плани курганного могильника, трьох городищ РЗВ та роменсько-давньоруського часу. Через пограбування курганів довелося здійснювати і рятівні розкопки на могильнику. Організаційне забезпечення роботи експедиції здійснює Тростянецька районна державна адміністрація. На сьогодні розкопано два насипи РЗВ (із впускним давньоруським похованням), а також 5 курганів роменсько-давньоруського часу (ще 2 насипи досліджено у 1938 р. П.М.Третяковим). Особливо цікавим виявився курган № 4, де відкрито три кістяки на підсипці з уламків роменського посуду. Інвентар як даного кургану, так і інших,

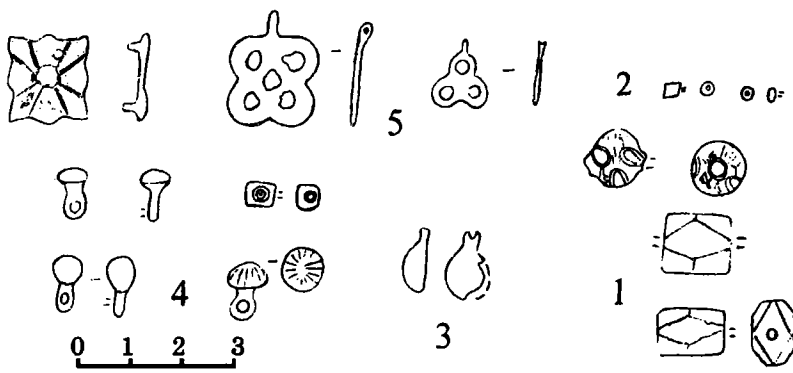

Рис.1. Типи речей із набору в житлі роменської культури.

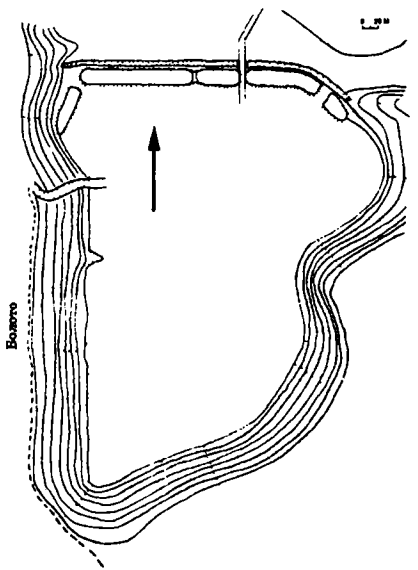

Рис.2. План городища скіфського часу біля с.Мащанка Тростянецького р-ну. Воно мало підквіт, який планується дослідити наступного польового сезону.

дозволяє датувати їх у межах кінця X - першої половини XI ст. В одному з курганів трапилася двоспиральна підвіска, аналогічна глиняній (Ворскла) та колочинсько-пеньківським. Відрадно відмітити, що з початку розкопок на могильнику пограбування курганів припинилося.

Цього року довелося здійснити і розкопки об'єктів, що руйнувалися дорогами на посаді городища. У частково дослідженому роменському житлі виявлено невеликий скарб прикрас, який синхронний дослідженим курганам і може датуватися між останньою чвертю X - першою половиною XI ст. У складі скарбу - намисто (рис. 1, 1), бісер (рис. 1,2), пустотілі бубонці (рис. 1,3), литі гудзики, подібні відкритим у курганах Шестовиць (рис. 1, 4), а також підвіски (рис. 1,5). Житло має багатий керамічний набір, що дозволяє робити зіставлення наборів з курганів і посаду. Друге житло, яке знаходилося

поряд з дослідженими у 1987 р. ямами, датується XII - XIII ст. Воно мало підквіт, який планується дослідити наступного польового сезону.

В ході здійснення моніторингу пам'яток археології виявлено нові значні пограбування курганів на Журавненському курганному некрополі. На відміну від пограбувань, зафіксованих у 2001 р., у 2002 р. грабіжники викопували більш вузькі глибокі прямокутні ями, очевидно, як і раніше, користуючись приладами для визначення орієнтації та виявлення інвентаря поховань. На поверхні пограбованих насипів піднято кістки кінцівок, а також череп зі слідами окислу на скроні. Біля с. Мащанка виявлено нове городище РЗВ (рис.2).

ПРИЦЕПА Б.А.

Рівненський державний гуманітарний університет

Розкопки на посаді Пересопниці

Прицєпа Б.А. Раскопки на посаде Пересопниці. Исследования проведены в урочище "Пастивнык" на вост. окраине села Пересопницы. Раскоп площадью 220 м² находился в сев. части урочища. Исследовано 6 построек и 5 ям. Самый ранний объект относится к VIII в. В X в. на этом участке существовало большое поселение, в то же время находки XI в. тут не выявлены. Наиболее плотно урочище было заселено в XII – первой половине XIII вв. Археологические источники свидетельствуют, что в это время здесь был ремесленный район Пересопницы.

Pryshchepa B. A. Excavations on the posad of Peresopnytsya. Pogoryn archeological expedition of Rivne Local Lore Museum, Rivne Institute of Slavonic studies KSU and Rivne state Humanitarian University carried out investigations in Tract Pastivnyk, on the northern-eastern outlying district of the village of Peresopnytsya of Rivne region. The excavated space in the area of 220 m² was located in the northern part of the tract. Within the excavated area 6 buildings and 5 pits are investigated. The earliest object is referred to the VIIIth century. In the Xth century there was a significant settlement located on this area, however, the finds of the XI century have not been found here. The most intensive life on the territory of Tract Pastivnyk was during the XII – the beginning of the XIII century. Archeological sources witness that a significant handicraft district of Peresopnytsya was located here. The finds referred to the XVth – XVII centuries were not found here.

Погоринська археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ та Рівненського державного гуманітарного університету провела дослідження в урочищі "Пастівник" на

північно-східній окраїні села Пересопниці Рівненської області. Роботи проведені на кошти Рівненської обласної адміністрації.

Урочище "Пастівник" – це окреме підвищення площею 10 га, з усіх боків оточене

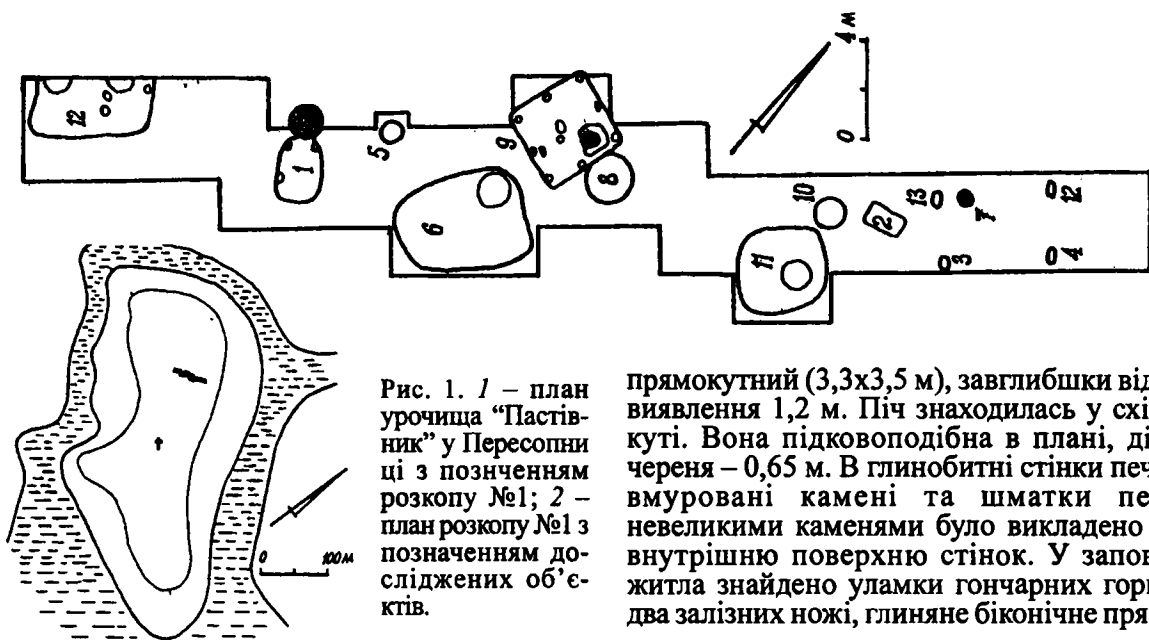

Рис. 1. 1 – план урочища “Пастівник” у Пересопниці з позначенням розкопу №1; 2 – план розкопу №1 з позначенням досліджених об’єктів.

заболоченими долинами, де протікають струмки та б’ють джерела. В центральній високій частині урочища зберігся середньовічний кам’яний хрест. Місцева традиція пов’язує це урочище з монастирем Різдва Пречистої Богородиці, в якому було завершено написання відомого Пересопницького Євангелія. Поблизу кам’яного хреста розвідкові розкопки проводили В.С. і С.В. Терські.

Розкоп площею 220 м² знаходився у північній частині підвищення, на східному схилі (рис. 1). Перепад висот денної поверхні у розкопі на відстані 46 м становив 1,65 м. Відповідно товщина чорнозему до материкового суглинку зростала вниз по схилу від 0,5 до 0,8 м. На дослідженій площі виявлено рештки шести будівель та п’яти ям.

Найбільш раннім об’єктом є яма №8. Вона округла у плані, діаметром 1,8 м, завглибшки 0,5 м від рівня виявлення. В її заповненні зібрані уламки ліпних горщиків VIII ст. культури типу Луки-Райковецької.

Будівлі №№1,9 та зернова яма №11а відносяться до X ст. Будівля №1 мала чотирикутний у плані котлован (2,4x1,8 м) із заокругленими кутами в яких простежені стовпові ямки. До північної стінки котловану примикала нішоподібна піч, вирізана за межами будівлі в материк, зі сферичним склепінням і округлим черенем діаметром 1,2 м, останній мав потужну вимостку із уламків горщиків та камінців. Знахідок у заповненні будівлі обмаль, але трапилися уламки жорен, тому найбільш вірогідно, що піч використовували для випічки хліба.

Напівземлянкове житло №9 мало каркасно-стовпову конструкцію стін, котлован

прямокутний (3,3x3,5 м), завглибшки від рівня виявлення 1,2 м. Піч знаходилась у східному куті. Вона підковподібна в плані, діаметр череня – 0,65 м. В глинобитні стінки печі були вмуровані камені та шматки печини, невеликими каменями було викладено також внутрішню поверхню стінок. У заповненні житла знайдено уламки гончарних горщиків, два залізних ножі, глиняне біконічне пряслице.

Інші досліджені об’єкти датовані XII – першою половиною XIII ст.

Контури наземної будівлі №3а реконструюються завдяки виявленим чотирьом стовповим ямам (№№3,4,12,13) та решткам вогнища (№7). Ями були розраховані на масивні стовпи, вони овальні у плані, розмірами від 0,4x0,6 до 0,6x0,8 м, завглибшки 0,55 м. Будівля була чотирикутна в плані (3x4,5 м), вогнище знаходилося у західному куті.

Будівля №6 мала чотирикутний у плані котлован розмірами 5,4x3,8 м, заглиблений у материк на 0,6 м. У заповненні будівлі зібрано численні уламки глиняного посуду, кістки тварин, залізні ніж, голку, цвяхи, дужку шпори, два шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів та посудин, бронзовий перстень (рис. 2, 22).

Наземна будівля №11 мала чотирикутний у плані котлован (3,8x3,5 м), завглибшки до 1,4 м від рівня виявлення. У верхній частині заповнення котловану простежено прошарок, насичений вугіллям, попелом та різноманітними знахідками. Тут трапилися залізні знаряддя праці (ножі, шила, голка, ножиці), предмети побуту (дверна ручка, деталі замків та ключі від них, фрагменти відерних обручів), скляні браслети, бронзовий перстень (рис. 2, 17). Відмітимо також знахідку вагової гири. Вона залізна, обтягнута міддю, бочкоподібної форми, на площинах є позначки у вигляді круглих заглиблень. На дні котловану лежали шість цілих і роздавлених глиняних тиглів, зливки кольорових металів. Ці знахідки дозволяють пов’язати будівлю з ювелірним виробництвом. Поряд з північним кутом котловану будівлі №11 виявлені рештки будівельної жертви: в округлій ямі (№10) діаметром 1,3 м, завглибшки 0,25 м лежав череп коня без нижньої щелепи.

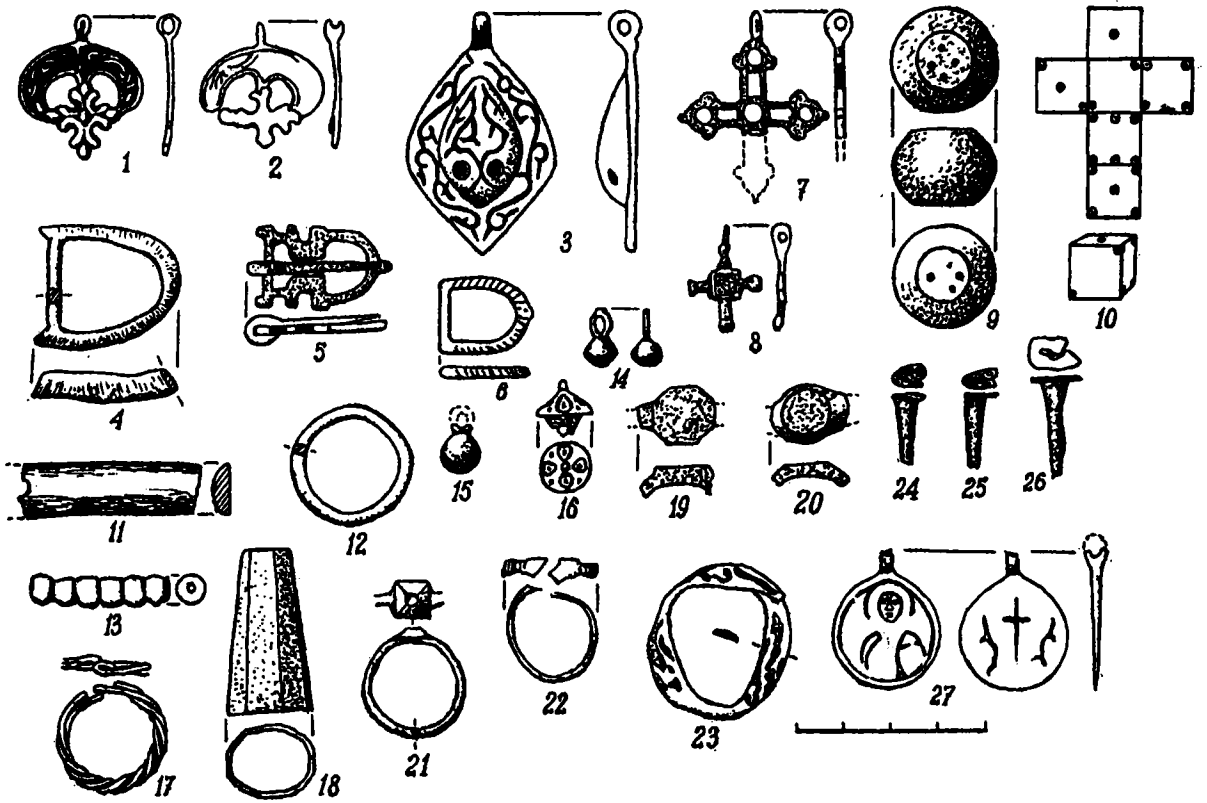

Рис. 2. Вироби ювелірів і косторізів, знайдені під час досліджень посаду Пересопниці в урочищі "Пастівник"

Будівля №12 досліджена лише частково. Вона мала прямокутний котлован завдовжки 5,6 м, завглибшки 1 м від рівня виявлення. Котлован було засипано гумусованим ґрунтом, змішаним з материковим суглинком та шматками печини. Цю засипку перекриває про- шарок сипучого ґрунту із великою кількістю знахідок, деякі з них (заготовки кістяних виробів, знаряддя праці та інструменти) свідчать про виробничий характер будівлі.

Проведені на посаді Пересопниці в урочищі

Прищепя Б.А., Терлецький Ю.П., Чекурков В.С.

Рівненський державний гуманітарний університет

Нові дослідження в Дорогобужі.

Прищепя Б.А., Терлецький Ю.П., Чекурков В.С. Новые исследования в Дорогобуже. Раскоп площадью 52 м² разбит возле оборонного вала в восточной части окольного города. Толщина культурного слоя здесь увеличивается на восток, в сторону вала, от 0,7 м до 3,4 м. Вал насыпан из материкового суглинка в конце XII или первой половине XIII вв., его высота 3 м, ширина у подошвы 8-9 м. Он перекрывал культурные отложения XII – начала XIII вв. мощностью 1 м. В раскопе иссле до ваны две зерновые ямы X в. и три постройки XI-XII вв. Анализ находок из культурного слоя свидетельствует о возрастании интенсивности заселения этого участка в XI – первой половине XIII вв. Из индивидуальных находок следует отметить три свинцовые княжеские печати.

Погоринська експедиція Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ та Рівненського державного гуманітарного університету відновила розкопки Дорогобужького городища, що в одноімен ному селі Гоцанського р-ну Рівненської області. Роботи

проведені на кошти, виділені Рівненською обласною державною адміністрацією. Вперше проведено дослідження у східній частині окольного міста. Розкоп №26 площею 52 м² знаходився біля підоснови оборонного валу,

ти проведені на кошти, виділені Рівненською обласною державною адміністрацією.

Вперше проведено дослідження у східній частині окольного міста. Розкоп №26 площею 52 м² знаходився біля підоснови оборонного валу,

мав ширину 4 м і був орієнтований по лінії схід-захід. На цій ділянці денна поверхня поступово підвищується на схід, в бік оборонного валу (перепад висот становить 1,35 м). Під час розкопок встановлено, що рівень материка понижується в тому ж напрямку, тому товщина культурного шару на площі розкопу зростає від 0,7 до 3,4 м. У зв'язку з великою потужністю культурного шару розкоп доведено до материка у західній частині (32 м²) та біля підосви валу (6 м²).

У західній частині розкопу досліджено дві зернові ями X ст. та три заглиблені у материк об'єкти XI-XII ст. Обидві зернові ями мали значні розміри і були подібні за формою. Яма №2 бочкоподібна у розрізі, дно увігнуте, завглибшки 3,15 м, округла в плані, її діаметр на рівні виявлення 1,5 м. У нижній частині заповнення ями складав пухкий, насичений попелом ґрунт, в якому зібрано уламки гончарних горщиків, кістки тварин, точильні камені, залізниці ніж, кістяну проколку. Друга зернова яма знаходилася на відстані 2 м від першої. Її діаметр на рівні виявлення 1,2 м, глибина 2,5 м.

На площі розкопу досліджено північну частину споруди №1. Вона мала чотирикутний котлован завдовжки 2,4 м, заглиблений у материк на 0,7 м. У заповненні котловану зібрано невелику кількість уламків гончарного посуду середини XI – середини XII ст., кістки тварин, точильний камінь. Споруда №3 мала чотирикутний котлован (2,9x3,8 м), орієнтований кутами за сторонами світу і заглиблений у материк на 1-1,4 м. Найбільш численну категорію знахідок тут становлять уламки глиняних посудин XI та першої половини XII ст.

Дослідженнями внутрішньої підосви валу встановлено, що його насип, який складається з материкового суглинку з включенням гумусу, перекривав культурний шар XII – початку XIII ст. потужністю 1 м. Висота насипу валу на цій

ділянці – 3 м, ширина – 8-9 м. Стратиграфічні спостереження дозволяють зробити висновок, що цей насип валу було споруджено у кінці XII чи першій половині XIII ст. Вірогідно, це не перші укріплення околиного міста, але більш рання система оборони залишилася за межами розкопу. Нижні відклади культурного шару на

Рис. 1. Дорогобуж, свинцева печатка.

дослідженій площі датуються XI ст., а верхні пласти насичені значною кількістю знахідок XII – першої половини XIII ст. Це кераміка, вироби із заліза (ножі, цвяхи, деталі замків, ключ, шпора), кольорових металів (пряжки, поясні накладки, перстень), скла (браслети, намистина), шиферні пряслиця. Відмітимо знахідку у розкопі свинцевої печатки діаметром 16 мм із написом “Днесловω” і погрудним зображенням святого на зворотній стороні.

Срібні прикраси та ще дві свинцеві печатки знайдено з допомогою металощупача під час перевірки відвалів розкопів минулих років на дитинці. На цих печатках з обох сторін погрудні зображення святих, їх діаметр 18x19 мм і 16x14 мм.

Як свідчать проведені розкопки, східна частина околиного міста Дорогобужа була заселена вже у X ст. Інтенсивність життя тут зростала на протязі XI – першої половини XIII ст., а після монголо-татарського погрому ця територія залишалася незаселеною.

Рассамакин Ю.Я.

Институт археологии НАН Украины

Келеберда - забытое поселение з керамикой квiтянського типу на Дніпрі

Рассамакин Ю.Я. Келеберда - забытое поселение с керамикой квiтянского типа на Днепре. Представлены материалы эпохи неолита и энеолита из коллекции, находящейся в фондах Национального музея истории Украины. Эта коллекция отмечена как “Келеберда-1928” и содержит материалы как минимум трех эпох - неолита, энеолита и поздней бронзы. Поскольку соответствующая полевая документация отсутствует, частности, остается открытым вопрос - происходят ли они из одного многослойного поселения. Автор склоняется к утвердительному ответу на этот вопрос.

Неолитические материалы представлены фрагментами керамики от семи сосудов, которые позволяют отнести их к периоду II черкасской локальной группы киево-черкасской культуры днепро-донецкой культурно-исторической общности (по Е.Н. Титовой). Энеолитические материалы представлены двумя группами керамики. Определение первой из них (фрагменты предположительно 3 сосудов) еще предстоит уточнить. Вторая группа (фрагменты 5 сосудов) представляет яркие примеры посуды квiтянского типа. В коллекции представлены и единичные кремневые орудия.

Rassamakin Yu. Ya. Keleberda - a Forgotten Settlement with the Kvityana Type of Ceramics on the Dnieper River. In this paper the author publishes the Neolithic and Eneolithic materials which were found among old collections of the National Museum of the History of Ukraine. This material was marked as "Keleberda-1928". Keleberda is a village on the left bank of the Dnieper in Poltava district. The materials present three different archaeological periods: Neolithic, Eneolithic and Late Bronze Age. Unfortunately, the author has not found any information about excavation of this settlement in the archives of the Museum and the Institute of Archaeology of NSAU in Kyiv. Therefore the analysis of the materials from this collection is complicated. The question is: are there all materials from one multilevel settlement? The author has a positive answer on this question. The Neolithic ceramics represent the fragments of seven vessels of the Cherkassy local group of the Kyiv-Cherkassy Culture (period II) of the Dnipro-Donetsk Cultural-Historical Unity according to E.N. Titova. The Eneolithic ceramics represent two different groups. The determination of the first group (fragments of three vessels) must be presented in the future. The second group (fragment of five vessels) represents the very good examples of the ceramics of the Kvityana type. Few flint tools are presented in the collection from Keleberda as well¹.

1. Відомості про пам'ятку. При вивченні археологічних матеріалів у фондах Національного музею історії України автор натрапив на одну цікаву колекцію, згадування про яку до цього часу не зустрічалося в літературі². Мова йде про пам'ятку, яка у картотеці та на знахідках позначена як «Келеберда-1928» (або: Клб. 1928, музейний колекційний номер а11).

Серед знахідок можна вирізнити матеріали як мінімум трьох епох – неоліту, енеоліту та пізньої бронзи. На жаль, не всі підписи на знахідках добре збереглися, що заважає їхньому повному прочитанню. Виходячи з порівняння польових інвентарних номерів на шифрах з музейними інвентарними номерами, можна припустити, що збереглося лише частина матеріалів з розкопок. Доля інших невідома. Встановити автора та знайти документацію щодо розкопок пам'ятки в архівах музею та Інституту археології НАН України, зокрема серед звітів ВУАК та авторських архівів Добровольського, Рудинського, Сибільова та Тахтая, автору покищо не вдалося³. Ця обставина унеможливує повний аналіз матеріалів. Зокрема, залишається без відповіді головне питання - чи походять наявні матеріали з одного багаточасового поселення? Можливо, відповіді на нього можна буде у майбутньому, у зв'язку з чим автор і вирішив надати цю попередню інформацію про забуті до цього часу матеріали, обмежуючись, щоправда, неолітичними та енеолітичними знахідками.

2. Неолітична кераміка. Виходячи з наявних фрагментів стінок і вінець, їхньої орнаменталії та фактури глини, неолітична кераміка представлена фрагментами від семи горщиків (рис. 1 - 3). У керамічному тісті представлені у різному сполученні рослинні домішки, зокрема, трава та пісок. За орнаментальною технікою вирізняються фрагменти: а) з

накольчастим орнаментом; б) з гребінцевим орнаментом; в) з прогладженими лініями:

а) фрагменти з кольчастим орнаментом:

Горщик 1 - 1 фрагмент вінець та 4 фрагменти верхньої частини тулуба від горщика профіль верхньої частини якого може бути реконструйованим. Горщик мав злегка відхилене назовні відносно високе горло (висота 4,5 см), яке м'яко переходило в округлі плічка. Дещо вище переходу від горла до плічок

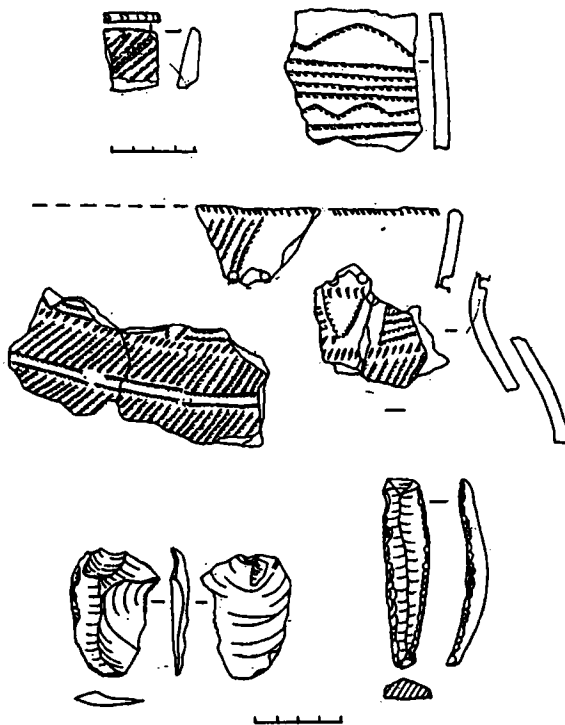

Рис. 1. Келеберда, неоліт: 1 - фрагмент вінець з гребінцевим орнаментом (горщик 3); 2 - фрагмент стінки з кольчастим орнаментом (горщик 2); 3 - фрагменти горщика 1 з кольчастим орнаментом; 4 - крем'яний відщеп; 5 - крем'яна пластина-ніж.

¹ Резюме англійською наводиться в автоперекладі автора Ю.Я. Рассамакіна.

² Автор дуже вдячний О.О. Якубенку за допомогу та консультації під час моєї роботи у фондах музею.

³ За О.Б. Супрунечком, цим дослідником ймовірно був М. Рудинський.

нанесений один ряд круглих ямок (рис. 1,3). Складний за композицією орнамент вкривав всю поверхню плічок, горло та зріз вінець. Він виконаний двома способами - скорописними трикутними наколами, які утворюють три горизонтальних ряди відрізків, поставлених під нахилом. Верхній ряд, на горлі, очевидно, мав зональний характер і розміщувався групами, що склалися як мінімум з шести відрізків кожна. Відрізки на плічках утворювали два суцільних ряди, відокремлених один від іншого двома горизонтальними рядами аналогічних відрізків. Крім того, по два таких же відрізки утворювали кути вершиною вниз при переході від горла до плічок. Ці кути починалися від згаданого вище ряду ямок, а основою кутів були горизонтальні короткі ряди трикутних наколів. Горизонтальний ряд аналогічних наколів відокремлював зону кутів (їхні вершини) від орнаментальної зони на плічках. Крім того, простір між кутами був заповнений горизонтальними рядами відступаючих скорописних наколів. Зріз вінець був прикрашений з внутрішнього та зовнішнього боків короткими насічками. Тісто горщика мало домішки піску та, очевидно, рослинні домішки.

Горщик 2 - 1 фрагмент стінки великого горщика, прикрашений скорописним орнаментом, виконаним кінцем вузької прямокутної лопаточки, поставленої під нахилом (рис.1, 2). Орнамент складається з горизонтальних рядів скорописних відступаючих наколів цієї лопаточки, що утворюють смуги з чотирьох рядів, які, у свою чергу, відокремлені одна від одної горизонтальними зигзагами, виконаними в аналогічній техніці. Можливо, даний фрагмент представляє посудину з комірцевими вінцями та плоским дном. Тісто з домішкою піску.

б) фрагменти з гребінцевим орнаментом:

Горщик 3 - 1 фрагмент невисоких відігнутих назовні вінець, потовщується в нижній частині (рис. 1,1). По зрізу вінець нанесений ряд крупних наколів, від чого верхній край горщика набув гофрованої форми. Поверхня фрагменту вкрита косими відбитками гребінця, поставленого під нахилом. Орнамент злегка затертий. Тісто з дрібними порами від випаленої органіки.

Горщик 4 - 6 фрагментів від нижньої частини тулуба, яке, можливо, закінчувалося загостреним дном (рис. 2, 3-6). Гребінцевий орнамент вкривав, очевидно, всю поверхню горщика. Судячи з наявних фрагментів, у нижній частині горщик був вкритий горизонтальними смугами відбитків поставленого під нахилом короткого, злегка вигнутого гребінця (4 зубці), які утворювали паркетну композицію. У верхній частині остання смуга була відокремлена від інших горизонтальним рядом з відбитків прямо поставленого гребінця. Такий же ряд був нанесений і над цією смугою. Він був основою

для орнаментальної зони, що складалася з груп вертикальних відбитків гребінцевих штампів (6 зубців), в одній з яких зафіксовано не менше 7 рядів, і ромбічних фігур з подвійних відбитків такого ж штампу між цими групами. Тісто з домішками піску та органіки.

Горщик 5 - 1 фрагмент стінки (плічка), орнамент на якому фіксується у вигляді окремих груп вертикальних відбитків короткого гребінцевого штамп (3-4 зубці), що утворювали горизонтальні смуги різної довжини. Внутрішня та зовнішня поверхні фрагменту вкриті розчосами, нанесеними гребінцем (рис. 2, 2). Тісто з домішкою піску.

Горщик 6 - 1 фрагмент стінки, близький до вищеописаного, але без розчосів. У тісті спостерігалася рослинна домішка (рис. 2,1).

в) фрагменти з прогладженими лініями:

Горщик 7 - 3 фрагменти стінок великого горщика, орнамент на яких представлений паралельними, глибоко прогладженими лініями (рис. 2, 7-9). На двох фрагментах можна спостерігати завершення орнаментальних зон. Тісто з рослинною домішкою (трава ?).

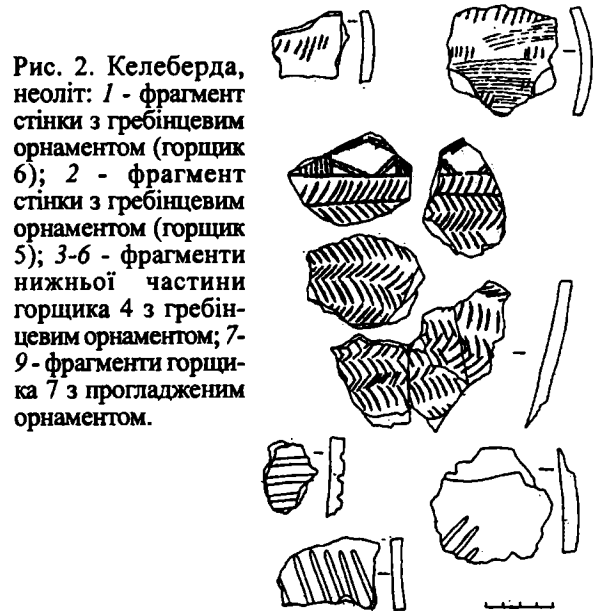

Рис. 2. Келеберда, неоліт: 1 - фрагмент стінки з гребінцевим орнаментом (горщик 6); 2 - фрагмент стінки з гребінцевим орнаментом (горщик 5); 3-6 - фрагменти нижньої частини горщика 4 з гребінцевим орнаментом; 7-9 - фрагменти горщика 7 з прогладженим орнаментом.

Згадки про неолітичну кераміку з Келеберди відсутні в узагальнюючих роботах по неоліту [Телегін, 1968; Телегін, 1985; Неприна, Зализняк, Кротова, 1986; Телегін, Титова, 1998]. Немає відомостей про неї і у дисертаційному дослідженні О.М. Титової, присвяченому вивченню киево-черкаської культури дніпро-донецької культурно-історичної спільності, зокрема черкаської локальної групи останньої [Титова, 1985]. Саме до неї територіально і за особливостями керамічного набору належать описані матеріали [Титова, 1985; Телегін, Титова, 1998, 23-24] або за іншою, більш ранньою термінологією - до черкаської групи дніпро-

донецької культури [Телегін, 1968, 83-91; Телегін, 1985, 166-167].

У рамках існуючої періодизації цих пам'яток надані тут матеріали співвідносяться з другим періодом існування неолітичних пам'яток Черкаського Подніпров'я, а саме - з періодом II (підперіоди а або б) [Титова, 1985, 158-159, Табл. 77; 78; 2002, 39], або з другим періодом розвитку дніпро-донецької культури (період II, етап а або б) [Телегін, 1968, 36-47; Телегін, 1985, 164-167]. Відносна хронологія цього періоду, згідно останнім дослідженням, визначається за трипільськими імпортами часом Трипільля В/1 - Кукутені А/3-А/4 [Палагута, 1994, 136; Телегін, Титова, 1998, 20; Титова, 1994; 2002, 40].

3. Енеолітична кераміка. Можна визначити фрагменти від 8 горщиків. Усі вони мають глину із значною домішкою мушлі. З огляду ж на орнамент та форми вінець посуд представляє дві нечисельні, але досить виразні групи: а) з прокреслено-накольчастим орнаментом; б) з гребінцевим орнаментом:

а) фрагменти з прокреслено-накольчастим орнаментом:

Горщик 1 - 1 фрагмент вінець з добре помітними внутрішньою та зовнішньою закраїнами, які виникли завдяки нанесенню на рівно зрізану поверхню вінець глибоких косих вдавлень за допомогою, можливо, поставленого під нахилом гладкого гребінцевого штампу (рис.3,1). Темно-сіра поверхня фрагменту відшаровується.

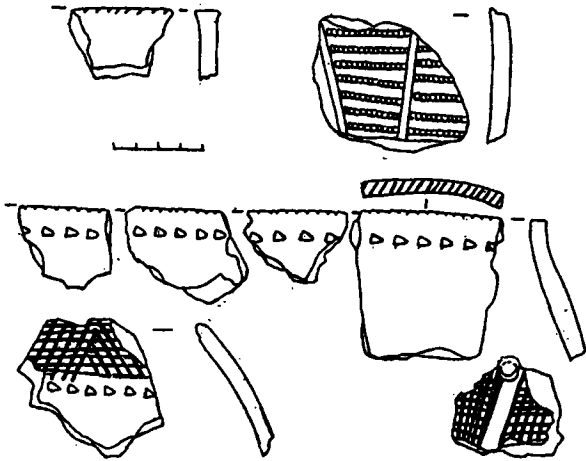

Рис. 3. Келеберда, енеоліт: 1 - фрагмент вінець (горщик 1); 2 - фрагмент стінки з прокреслено-накольчастим орнаментом (горщик 2); 3 - фрагменти горщика 3 з прокреслено-накольчастим орнаментом.

Горщик 2 - 1 фрагмент стінки (плічка) з дуже затертою чи замитою поверхнею, на якій чітко вирізняється орнамент (рис. 3, 2). Останній утворе-

ний прокресленими лініями, що, очевидно, утворювали кути, внутрішній простір яких був заповнений, судячи з усього, горизонтальними рядами відступаючих наколів, нанесених кінцем неширокої прямокутної лопаточки. Не виключено, що і прокреслені лінії були виконані тим же інструментом¹.

Горщик 3 - 4 фрагменти вінець та 2 фрагменти плічок від посудини великих розмірів, профіль верхньої частини якої може бути реконструйованим (рис. 3,3). Горщик мав високу стягнуту і злегка роздуту горловину, короткі, вертикально відігнуті від останньої рівно зрізані вінця та похилокаті плічка, характер переходу яких від горловини залишається нез'ясованим. Рівно зрізана поверхня вінець була орнаментована глибокими косими вдавливами, виконаними вертикально поставленим гладким штампом, очевидно, стулкою мушлі. Під вінцями був нанесений горизонтальний ряд неглибоких підтрикутних наколів, виконаних порожнистим штампом, очевидно, кінцем тростинки. Такий же ряд наколів підкреслював орнаментальну зону на плічках. Не виключено, що ще один ряд таких наколів міг бути нанесеним при переході від горла до тулуба, вздовж верхньої незбереженої частини орнаменту на плічках. Орнамент виконаний глибокими врізними лініями, нанесеними гострим тонким інструментом. Повна орнаментальна композиція не встановлюється. Можна припустити, що вона складалася з поставлених під кутом ліній, які перекреслювали горизонтально нанесені до цього ряди таких же ліній. Між елементами орнаменту були залишені також вузькі вільні смуги. Судячи з наявних фрагментів, орнамент вкривав лише верхню частину горщика. На одному з фрагментів плічок простежується отвір від ремонту посудини.

б) фрагменти з гребінцевим орнаментом:

Горщики 4-8 - 4 великі орнаментовані фрагменти вінець від чотирьох посудин великих розмірів, які відомі в літературі як кераміка квітнянського типу (рис. 4) та, можливо, ще один фрагмент п'ятої, але поганої збереженості, з відслоненою зовнішньою поверхнею². До цього ж типу посуду, можливо, відносяться також приблизно 12 фрагментів неорнаментованих стінок та один невеликий фрагмент з гребінцевим орнаментом.

¹ Цілоком можливо, що цей фрагмент стінки і фрагмент вінець, описаний як горщик 2, можуть відноситися і до одного горщика.

² Більш детально щодо квітнянської кераміки див.: [Рассамакин, 2000]. Автор вперше згадав квітнянський посуд з Келеберди саме у цій статті, але, не маючи детальної інформації про пам'ятку, ідентифікував її з одноіменним селом у Черкаській обл., теж на лівому березі Дніпра, але значно північніше [Рассамакин, 2000, 162, рис. 26]. Судячи з усього, матеріали походять з с. Келеберда Полтавської обл.

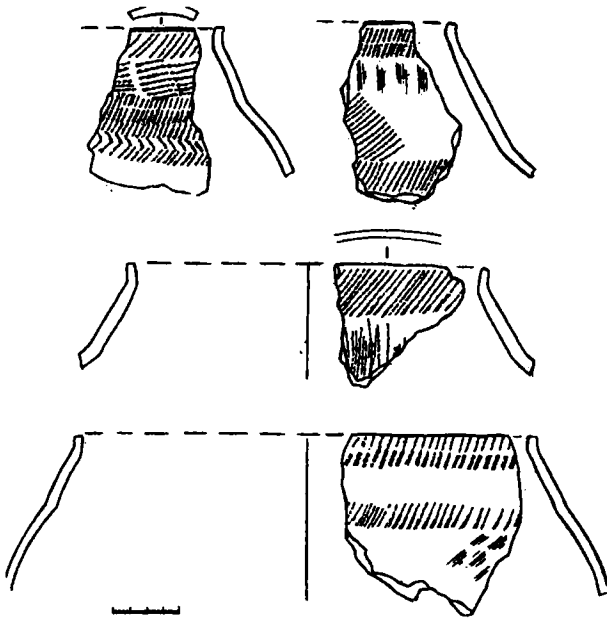

Рис. 4. Келеберда, енеоліт. Посуд квітнянського типу з гребінцевим орнаментом (горщики 4-8).

Вдалося реконструювати діаметри вінець двох посудин, які становлять відповідно 21 та 27 см (рис. 4,3,4). Форма верхніх частин досить типова для посуду квітнянського типу. Це короткі відігнуті вінця, які переходять зломом до досит високої “роздутої” горловини, яка у свою чергу зломом переходить до плічок. Орнамент представлений також типовими композиціями та технікою нанесення. Це довгий тонкий гребінцевий штамп (від 9-10 до 15-16 зубців), що утворює класичні ряди косих відбитків, часто нанесених у техніці “крокуючого гребінця” в місцях обох зламів - під вінцями та на переході до тулуба. Між цими рядами іноді зонально на горловині, а іноді і регулярно, заповнюючи весь вільний простір, нанесені такі ж відбитки того ж штамп. Іноді вся орнаментальна зона знизу завершується зигзагом. На зовнішній поверхні посуду можна спостерігати місцями гребінцеві розчоси у різних напрямках, а на внутрішній поверхні у верхній частині май же завжди видно чітке горизонтальне розчісування.

Відомості про енеолітичний посуд з Келеберди відсутні у відповідних працях В.М. Даниленко, Д.Я. Телегіна, О.Г. Шапошникової та інших дослідників, які займалися вивченням матеріалів з енеолітичних поселень степової та півдня лісостепової зони України. Визначення першої групи кераміки, можливо, пов'язане з проблемою виділення посуду типу Засуха [Телегін, 1988; Телегін, Титова, 1998, 35-40], хоча тут треба зазначити певну схожість верхньої частини горщика із стягнутим горлом до кераміки квітнянського типу, але з нетиповою для останньої технікою та системою орнаменталії, включаючи оздоблення зрізу

вінець, що взагалі нетипово для квітнянських орнаментальних традицій. Не виключено також, що ця група кераміки має елементи, характерні для орнаментальної традиції посуду скелянського типу, зокрема, прокреслені лінії, наколи, оздоблення зрізу вінець тощо.

Специфічні риси горщиків 4-8 не тільки вирізняють їх з інших знахідок, але й дозволяють зробити припущення, що у даному випадку вони могли представляти окремий або самостійний шар поселення. Звичайно, без відповідної польової документації неможливо стверджувати це стовідсотково, але таке припущення з огляду на інші знахідки є достатньо правомірне. Знахідки кераміки квітнянського типу мають важливе значення, оскільки досі відомі лише незначні побутові залишки пам'яток з цим типом кераміки [Рассамакин, 2000]. З огляду на цю обставину, вже сама наявність компактної групи квітнянської кераміки у Келеберді має виключне значення. Більш того, судячи з усього, це одна з небагатьох побутових пам'яток з достатньо чисельною серією посудин цього типу. Звичайно, було б дуже важливим знайти польову документацію для визначення контексту залягання цієї кераміки з іншими неолітичними матеріалами колекції з Келеберди. Можливо, ми б отримали тоді дані щодо її відносного датування, оскільки ми мали б для цього вихідний пункт відліку, а саме-згадане вище датування періоду ІІ киево-черкаської культури, зокрема, її черкаського варіанту, за імпортом часу Трипілля В/1.

Найбільш схожу ситуацію можна спостерігати при аналізі матеріалів з розкопок кургану “Цегельня” в цьому ж таки районі [Шилов, Шкляр, Стахив, Еремеев, 1992; Шилов, 1993]. Розвали чотирьох великих горщиків були знайдені в західній частині кургану, де первинний енеолітичний насип був споруджений, судячи із звітних даних, на неолітичному поселенні з матеріалами, які аналогічні неолітичній колекції з Келеберди-1928. На жаль, розкопки та польова фіксація тієї частини кургану, де знаходилося неолітичне поселення та розвали квітнянських горщиків, були проведені непрофесійно. По суті, поселення було знищене під час роботи бульдозера. На цьому фоні автору розкопок нічого не залишалося, як фантазувати щодо наявності тут святилища та містичного розвитку орнаменту на знайдених квітнянських горщиках. Якщо аналіз стратиграфічної ситуації в цьому кургані вірний [Рассамакин, 2000, 173], тоді ми могли б припустити схожу ситуацію для матеріалів з Келеберди-1928, якщо розглядати їхню належність одному багатопшаровому поселенню, з тією різницею, що неолітичний шар киево-черкаської культури тут

¹ Детально див.: [Рассамакин, 2000, 173]

перекривався не енеолітичним курганом квітнянської культури, а поселенням останньої

4. Крем'яні вироби. Крем'яні вироби в колекції представлені лише поодинокими предметами, з яких найбільш виразними є два знаряддя:

1) на пластинчатому відщепі темно-брунатного напівпрозорого кременю із слідами ретушування на окремих ділянках робочої частини (рис. 1, 4). Розміри відщепу 6,0х4,3 см;

2) ніж (?) на пластині аналогічного кременю, лека якого були ретушовані (рис. 1, 5). Довжина знаряддя 8,8, ширина 2,2, товщина 0,9 см.

Визначити, з яким керамічним комплексом пов'язані крем'яні знаряддя, неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

Непріна В.І., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). Киев: 1986.

Палагуца І.В. Нові дані про східні звязки трипільської культури // Археологія, 1994, 1.

Рассамакин Ю.Я. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*, № 2 (науч. ред. И.В. Манзура), 2000.

Титова Е.Н. Неолит Среднего Поднепровья (культурно-хронологическая характеристика). Диссертация на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Науковий архів ІА НАН України, 1985. № 638.

Титова О.М. До питання про етнокультурні контакти дніпро-донецьких племен Середнього

Подніпров'я та трипільського населення межиріччя Південного Бугу та Дніпра // Проблемы хронологии культур энеолита-бронзового века Украины и Юга Европы (отв. ред. И.Ф. Ковалева). Тезисы докладов международной конференции. Днепропетровск: 1994.

Титова Е.Н. Новые данные по хронологии и периодизации памятников эпохи неолита в Среднем Поднепровье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V век н.э.). Материалы III междунар. конференции. Тирасполь, 2002.

Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура (до історії населення епохи неоліту - раннього металу півдня Східної Європи). Київ, 1968.

Телегин Д.Я. Днепро - донецкая культура. Археология Украинской ССР, т. 1 (отв. ред. Д.Я. Телегин). Киев, 1985.

Телегин Д.Я. Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в лісостеповому Лівобережжі України // Археологія, 1988. № 64.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой культурной общности эпохи неолита (свод археологических источников). Киев, 1998.

Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахов Н.П., Еремеев С.А. Отчет о раскопках кургана „Цегельня“ у с. Пидлужне Кременчукского р-на Полтавской обл. // Научный архив ИА НАНУ, 1992/27.

Шилов Ю.О. Курган-святилище „Цегельня“ // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. Київ, 199./

Редина Е. Папуци-Владыко Е."

*Одесский археологический музей НАН Украины

**Институт археологии Ягелонского университета

Исследование археологического комплекса античного времени у с. Кошары

В археологическом сезоне 2002 года совместной украинско-польской экспедицией были продолжены охранно-научные исследования греческого поселения и могильника у с. Кошары Коминтерновского р-на Одесской области. Работы были проведены Одесским археологическим музеем НАН Украины при финансовой поддержке Управления охраны памятников культурного наследия при Одесской облгосадминистрации и Одесского фонда Греческой культуры. В работе экспедиции принимали участие студенты и аспиранты Института археологии Ягелонского университета и Одесского национального университета им. И.И. Мечникова.

Охранно-исследовательские работы были построены согласно плану и направлены на изучение поселения, зольника и могильника.

Работы на зольнике расширили наши представления об этом своеобразном культовом ком-

плексе. Площадь, подвергнутая изучению, составила 75 м². Слой зольника состоит из прослоек глины, золы, слоев пепла, угля с вкраплениями керамики и пачины, и по керамическому материалу укладывается в рамки IV начало - III вв. до н.э. На уровне формирования зольника выявлены глиняные сооружения, напоминающие конструктивно остатки печи, а также плоский очаг-алтарь, с концентрическими кругами на поверхности. Ниже уровня спланированной площадки зольника обнаружено небольшое овальное углубление, ограниченное по окружности распыленной глинобитной стеной - загородкой.

Работы на центральной части городища были связаны с доисследованием открытых в 2001 г. строительных комплексов и хозяйственных ям. На нижнем уровне культурного слоя этого участка выявлено округлое земляночное строение диаметром около 3 м, с каменными

конструкциями в виде облицовки стен по окружности и своеобразной прямоугольной каменной загородкой, «корытом», из плоских камней в центральной углубленной части. Не исключено использование данного комплекса в культовых целях.

Продолжались работы по изучению остатков фортификационных сооружений. Выявленные каменные завалы выходят в створ открытой в 2000-2001 гг. части оборонительной стены по линии С-Ю и подтверждают существование западной линии укреплений.

Перспективными оказались исследования за пределами городских стен городища, где зафиксированы земляночные постройки и следы сельскохозяйственных усадеб. Они располагались вдоль балки, ограничивающей городище с юга. Открыта часть одной из таких построек. Усадьба представляла собой небольшой дом, с входом со стороны балки, состоящий из помещения с каменно-сырцовыми стенами, хозяйственной пристройки и мощенного плитами двора с небольшой ямой – колодцем в центре. Усадьба предварительно датируется второй половиной IV в. до Р. Х.

типов следует выделить гробницу в виде ямы прямоугольной формы с уступом по периметру. Перекрытие ямы и стены выложены сырцовыми кирпичами. Отмечено наличие поминальных мест на уровне культурного слоя могильника в виде скоплений битой керамики, ботросов из вкопанных в землю горловин амфор, а также сосудов оставленных в виде тризны. Возможно в одном случае, имеет место детское трупосожжение? Прах мог быть помещен в чернолаковую миску и накрыт сверху еще одной. Из-за высокого залегания комплекса – 0,2 м от современной дневной поверхности его сохранность неудовлетворительна.

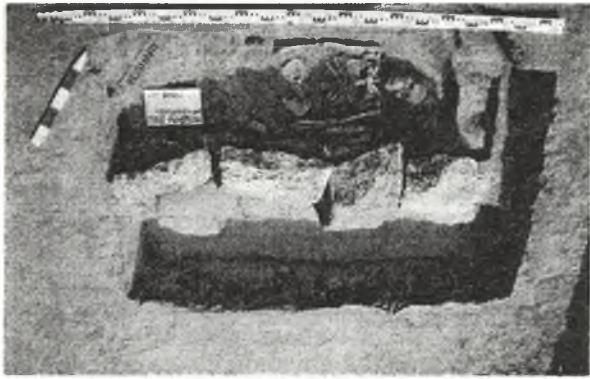
В зоне небольшого кургана (предполагаемая насыпь исследована не полностью) выявлены три детских захоронения. Над одним из них располагалось погребение молодой девушки - рабыни-няньки в скорченном положении, со следами насильственной смерти. Поскольку два других погребения располагались в непосредственной близости, можно допустить, что погребение няньки было связано и с ними. Она могла выполнять роль кормилицы для всех детей, похороненных в этом месте.

Продолжено изучение некрополя. Исследованная площадь более 900 кв.м, раскопано – 36 погребений. Практически все могильные сооружения повторяют уже известные типы: простые ямы, подбои и земляные склепы-катакомбы. Среди новых

Новым элементом, прослеженным в погребальном обряде населения Кошарского городища, явились находки в могилах шести медных монет - проявление обряда Харона.

На данном участке некрополя найдено значительное число квадратных алтарей с

чашами для возлияний и стоками, и два составных антропоморфных изваяния, нижняя часть которых закреплялась в специальных столиках жертвенниках. В собранном виде они служили надмогильными сооружениями. В момент находки изваяния находились в закладах погребальных камер (вторичное использование), и выполняли роль хранителя умершего. Оставшийся после ограбления (90 % ограбленных) инвентарь представлен сероглиняными кувшинчиками, лекифом, бусами, подвесками из морских ракушек, бронзовыми браслетами и монетами. Монеты Ольвийской чеканки, по датировкам относятся ко второй половине IV в. до н.э.

Продолженные исследования дают нам право говорить о Кошарском поселении как о

небольшом городке, который имел оборонительные сооружения, защищавшие его центральную часть. В период наибольшего расцвета и стабилизации (вторая половина IV начало III вв. до н.э.) за оборонительной стеной возникает предместье, состоящее из земляночных и наземных построек.

Количество открытых погребальных комплексов (более 200, при ситуации, что не все участки некрополя исследованы), подтверждают присутствие в городе значительного числа жителей, тесно связанных экономически, духовно и культурно с Ольвийским государством.

Рижов С.М., Магомедов Б.В.

Институт археологии НАН Украины

Розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля міста Ржищева

Рижов С.М., Магомедов Б.В. Раскопки двуслойного поселения Рипница 1 у г. Ржищев. Поселение трипольской и черняховской культур Рипница 1 находится в 1,5 км на окраине г. Ржищев (Кагарлыкский р-н, Киевская обл.). В 2001 г. здесь была исследована трипольская постройка и черняховский гончарный горн. В 2002 г. исследована вторая трипольская постройка (площадка № 3) размером 10x4 м. Здесь найдена керамика (кухонная - 37,4%, столовая - 62,6%), типичная для ржищевской группы памятников коломийщинского типа конца этапа В II. Найдены также фрагмент глиняной женской статуэтки, две зернотерки и два растиральника. Анализ залегания площадки позволяет реконструировать раскопанное жилище. Это была прямоугольной формы наземная, деревянно-глинобитная двухэтажная постройка. Вход, скорее всего, находился с западной стороны. На земляном полу первого этажа располагался очаг. Второй этаж был поделен на две части – входную и жилую. Здесь имелась глиняная лавка, размещались сосуды, зернотерки, антропоморфная пластика. Легкое перекрытие чердака также было деревянно-глиняное. На всей раскопанной площади встречалась керамика черняховской культуры, в основном от гончарной кухонной посуды (92,1%). Амфорные фрагменты принадлежат светлоглиняным сосудам типа F (IV век).

Поселення трипільської та черняхівської культур Ріпниця 1 знаходиться в 1,5 км на схід від південно-східної околиці м. Ржищів (Кагарлицький р-н, Київська обл.) і займає мисоподібний виступ плато, утворений північними відгалуженнями великої балки Ріпниця. У східній частині виступу плато, поряд з городами місцевих жителів спеціально під розкопки була виділена вільна від посівів ділянка площею 0,2 га. У 2001 році на цій ділянці було зроблено розвідкові траншеї і виявлено рештки трьох трипільських глинобитних

будівель і кілька скупчень матеріалів черняхівської культури. Тоді ж розкопані були одне наземне трипільське житло (площадка № 1) та черняхівський виробничий комплекс - гончарне горно [Рижов, Магомедов 2002; Рижов, Магомедов, Трачук 2002; Магомедов 2002; Рижов 2002].

У 2002 році експедиція Інституту археології НАН України спільно з культурологічним Товариством "Коло-Ра" продовжила роботи на поселенні. На площі 82 кв.м досліджені

залишки трипільського наземного житла (розкоп ІІ, площадка № 3), що знаходились у північно-західній частині вказаної ділянки. Площадка № 3 являла собою суцільне, майже горизонтальне залягання фрагментів обпаленої глиняної обмазки, що мало у плані прямокутну форму (10х4 м) і було орієнтоване по довжині з заходу на схід. Площадка складалась з кількох різнорідних нашарувань обпаленої глини. Залягання, що знаходилося на глибині 35-60 см від сучасної поверхні у чорноземному шарі ґрунту, пошкоджене оранкою, а у східній його частині була пізня яма, яка повністю зруйнувала обмазку.

Верхній шар обмазки був у вигляді розрізаних скупчень шматків глини завтовшки 5-7-10 см, що мали заглажену поверхню, а в нижній частині зберегли, переважно хаотично орієнтовані, відбитки вузьких (7-10 см) дерев'яних плах. У глині спостерігається значна домішка полови, а її випал був нерівномірний, ділянками навіть до шлаку.

Нижній шар - суцільне, масивне, практично горизонтальне залягання шматків обмазки, у глині якої присутні лише незначні домішки полови. Випал глини не досить високий, але більш-менш рівномірний. У заляганні нижнього шару простежено розрив завширшки 25-30 см з досить рівними краями. Цей розрив проходить з півночі на південь через усю площадку і ділить останню на дві частини - західну (1/3 площі) та центрально-східну (2/3 площі). Обмазка на рівні нижнього шару на усій площі різниться як за товщиною, так і за способом нанесення. У центрально-східній частині обмазка складалась з трьох послідовних нашарувань. Верхнє нашарування (товщина - 3-5 см) було добре заглажене зверху і майже не мало у глині домішки полови. Верхнє нашарування було намазане на ще один, середній прошарок (товщина - 5 см), глина якого теж майже без домішки полови. Нижнє нашарування (товщина до 10 см) складалось з більш грудкуватої глиняної маси, до якої додано було порівняно більше полови. Цей, нижній для 2/3 площадки прошарок, продовжувався і за розривом, на західну третину, де він виступає вже одношаровим заляганням обмазки. Поверхня усього нижнього шару добре заглажена, а у нижній частині він іноді має відбитки дерева - колод та зрідка - широких плах, орієнтованих перпендикулярно довжині площадки. У центральній частині площадки, біля розриву залягання, на рівні нижнього шару вдалося дослідити рештки підвищення, яке мало у плані прямокутну форму (1,7х1,0 м) і по довжині орієнтоване паралельно до напрямку розриву залягання. Підвищення намазане безпосередньо на поверхню нижнього шару обмазки і має висоту 7-10 см. Воно було виготовлене у вигляді суцільного масиву добре обробленої "білої" глини,

тоді як для іншої обмазки використовувалась "ряба" глина або суглинок. Поверхня та округлі краї підвищення ретельно заглажені і додатково пофарбовані червоною вохрою. Під нижнім шаром обмазки, на земляній підлозі, у південно-західному кутку площадки виявлено було округле у плані (діаметр 0,9 м., висота 10 см) відкрите вогнище, черинь якого складався з 4-х тонких (2-3 см) нашарувань чистої глини. Нашарування намащувались одне на одне, мали рівні поверхні, але розтріскались на невеликі "плитки". Нижнє нашарування було намазане безпосередньо на ґрунт, а тому мало у нижній частині негативний відбиток поверхні ґрунту. У глині цього нижнього нашарування зафіксована незначна домішка полови, тоді як решта прошарків мали домішку піску. Випал чериня високотемпературний, рівномірний, низхідний. Тільки нижнє нашарування було буро-червоного забарвлення з плямами чорної кіптяви. ґрунт же під вогнищем пропікає на товщину 8-12 см (рис. 1).

Переважає кількість знахідок, здебільшого кераміка, пов'язані з нижнім шаром обмазки. Посуд, як кухонний (37,4%), так і столовий (62,6%)

Умовні позначення: а-контур площадки, б-контур залягання нижнього шару обмазки, в-ділянки верхнього шару обмазки, г-розрив у заляганні обмазки, д-пізній перекоп, е-одношарова обмазка, ж-обмазка у три нашарування, з-глиняне підвищення, і-черинь відкритого вогнища.

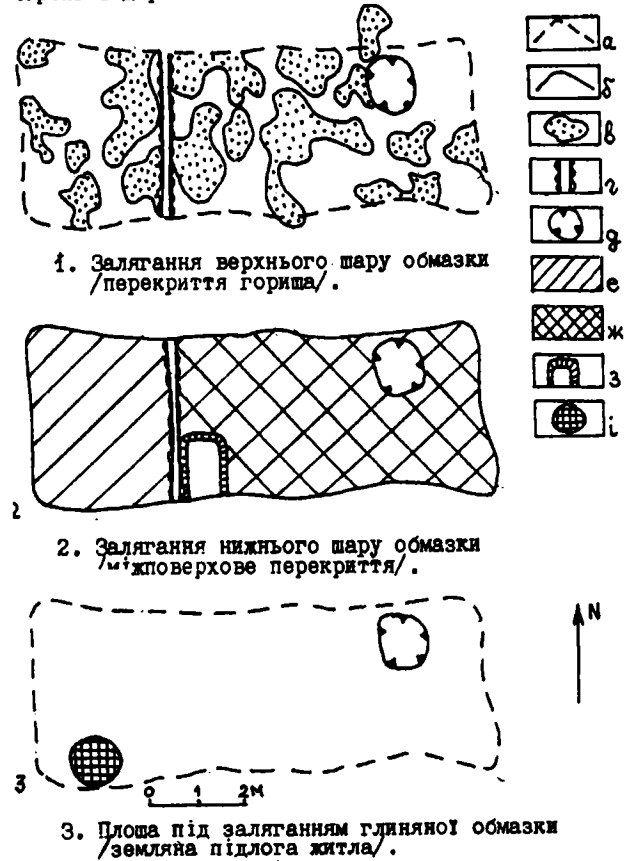

Рис. 1. План-схема пошарового залягання трипільської площадки №3.

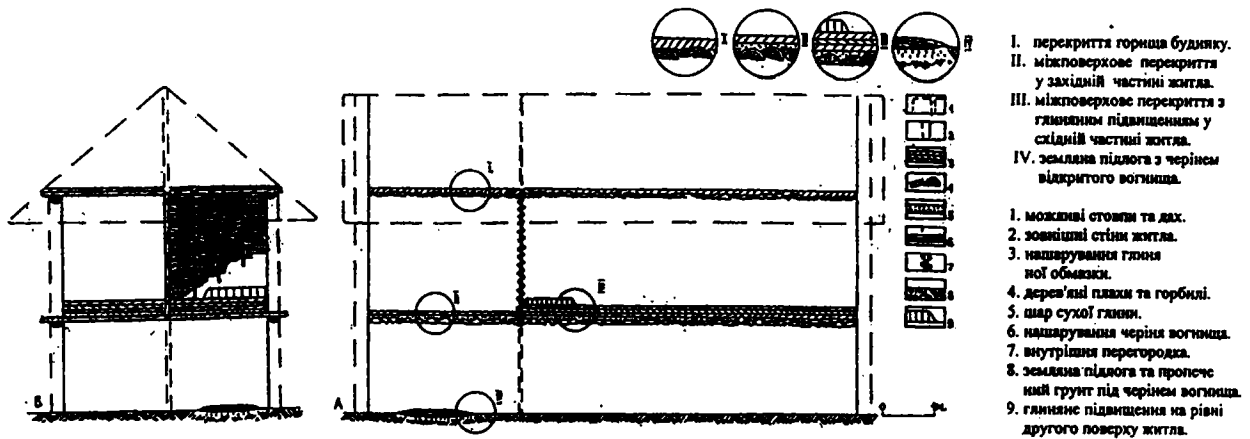

Рис. 2. Подовжний (А) та поперечний (Б) розріз житла № 3.

за всіма ознаками є типовим для керамічного комплексу ржищівської групи пам'яток коломийщинського типу Трипілья кінця етапу В II (Рижов 2002а). Знайдено також фрагмент глиняної жіночої статуетки. Із знарядь праці трапились тільки кам'яні - дві зернотерки і два розтирачі. Незвично мало для трипільських жителів виявлено кісток тварин.

Аналіз залягання площадки дозволяє реконструювати розкопане трипільське житло. Це була прямокутної в плані форми наземна, дерев'яно-глинобитна двоповерхова будівля. На земляній підлозі першого поверху знаходилося відкрите вогнище. Міжповерхове перекриття складалося з дерев'яних колод і плах та підсіпки з сухої глини, на яку було нанесено один-три шари вологої глини. Другий поверх було поділено поперечною перегородкою (певно, з плоту без глиняної обмазки) на дві частини - меншу вхідну та більшу житлову. Біля перегородки знаходилося глиняне прямокутне підвищення-лава. На цьому ж поверсі розміщені були посудини, зернотерки, антропоморфна пластика. Житло також мало легке дерев'яно-глиняне перекриття горища (рис. 2). Вхід до будинку, скоріш усього, знаходився з західного боку, а перед ним навмисно була залишена столова розписна посудина. Кілька розвалів кухонних горщиків зафіксовано і за межами залягання площадки.

На всій розкопаній у 2002 р. площі (82 м²) траплялась кераміка черняхівської культури, хоча залишків об'єктів не виявлено. Враховано 279 екземплярів, що за категоріями посуду розподілялися таким чином: гончарний кухонний посуд – 257 екз. (92,1%), гончарний столовий – 17 екз. (6,1%), амфорний – 5 (1,8%). Кількісно знахідок менше, ніж у сезоні 2001 року (2271 екз. з площі 270 кв.м), але в відсотках показники практично співпадають. Сумарний результат досліджень за два роки такий:

Категорія посуду	Кількість	Відсоток
кухонний	2282	89,5
столовий	228	8,9
ліпний	2	0,1
імпортний	38	1,5
Всього:	2550	100,0

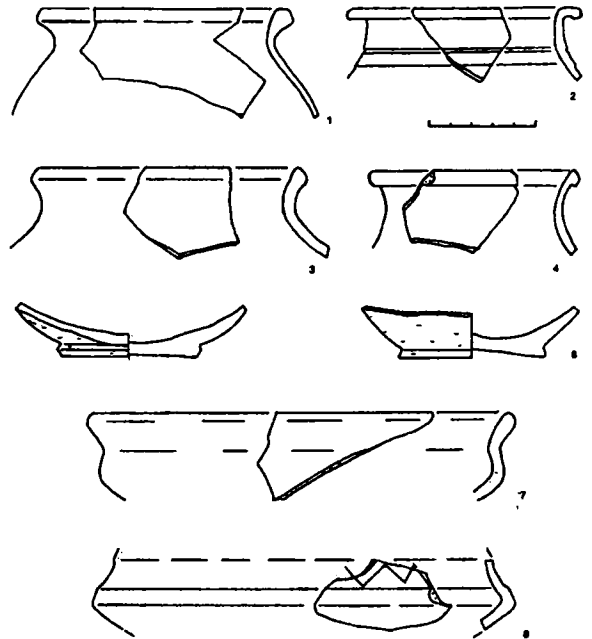

Рис. 3. Гончарна кераміка з черняхівського шару поселення. 1-7 – кухонний посуд; 8 – столовий посуд.

Нові знахідки черняхівської кераміки представлені невеликими фрагментами гончарних посудин звичайних форм (рис.3). Всі фрагменти імпортного посуду, в тому числі уламки дна, належать до світлоглиняних амфор типу F (за Д.Б. Шеловим). Такі посудини датовані IV ст.

Враховуючи більш різноманітні знахідки 2001 року, ми датуємо досліджену ділянку поселення часом близько другої половини цього століття.

Література

Магомедов Б.В. Черняхівський шар поселення Ріпниця 1 // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. - Київ, 2002. - С. 41-53.

Рижов С.М., Магомедов Б.В. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 р.р. - Київ, 2002. - С. 156-164.

Рижов С.М., Магомедов Б.В., Трачук О.В. Роботи на двошаровому поселенні Ріпниця 1 під Ржищевим (трипільська та черняхівська культури) в 2001 році. // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. - Київ, 2002. - С. 16-18.

Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця 1 // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. - Київ, 2002. - С. 19-40.

Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржищів // Сучасні проблеми археології. Зб. наук. праць. - Київ, 2002а. - С. 193-195.

Рудич Т.О., Толкачов Ю.І.

Інститут археології НАН України

Антропологічні матеріали з розкопок у Меджибожі¹

Rudich T., Tolkachov Ju. The antropological materials from Medzhybozh are dated up Middle Ages. The antropological material from Kiev Russ Period cemetery in Medzhybozh was analyzed. The craniological material shows the northern morfological characters and contacts of the local population with Baltic Region.

У 2002 р. продовжувалися розкопки на території фортеці у смт. Меджибіж (Легичевський р-н, Хмельницька обл.). Меджибізькою археологічною експедицією (розкопки Ю.І. Толкачова) було відкрито два ґрунтових поховання давньоруської доби.

З поховань було отримано палеоантропологічний матеріал середньої збереженості. Обидва поховання парні.

З поховання 5 походять кістяки жінки та дитини. Жіночий кістяк характеризується довгою, широкою, високою черепною коробкою, мезокранною за формою, широким та високим обличчям з різким горизонтальним профілюванням, з добре виступаючим вузьким носом, низькими орбітами. Череп належав до масивних форм європеїдів, що відносяться до північного расового кола. Морфологічні паралелі йому спостерігаються в різних групах балтів II - XIII ст. Треба відзначити, що масивні широколиці мезокранні типи зустрічаються в давньоруських курганах 10-13 ст. волинських, древлянських та тиверських земель. Але у нашому випадку пропорції обличчя та його деталей характерні для балтських серій. Жінка відзначалася досить значним ростом. Вона померла у віці 25-30 років, точніше, загинула у результаті військової сутички. Про це свідчить наконечник стріли, кот-

рий міцно застряв у верхній стінці очиці, а кінець його проник у середину черепної коробки. Слідів заростання рани або спроб витягнути наконечник на матеріалі не спостерігається. Це поранення, скоріше за все, було смертельним.

Другий кістяк з цього поховання належав дитині 1-2 років.

З поховання 6 походять два скелети. Один належав чоловікові 30-35 р. Він характеризується довгою, доліхокранною черепною коробкою, сильно виступаючим надпереніссям та дуже сильно розвиненим рельєфом. Плечова та ліктьова кістки несуть сліди значних фізичних навантажень. Другий кістяк належав молодій людині 12-15 років. Стать визначається як жіноча, але з долею сумніву, бо формування скелета ще не скінчилося. Череп відзначається значними розмірами та є доліхокранним за формою. Обидва кістяка належать до кола масивних європеїдів північного расового кола. Ці форми мають морфологічні паралелі серед населення цілої низки балтських груп II - XIII ст., а витоки - у культурах шнурової культури Прибалтики.

Таким чином, кістяки з 5 та 6 поховань належать до того самого антропологічного і, скоріше всього, культурного кола балтів, що і люди з парних поховань № 2, 3, 4, які були відкриті у 2000 р.

В палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України були досліджені також два черепи доби середньовіччя з розкопок 1990-1991 рр. на території фортеці. Вони належать жінкам у віці

¹ Публікацію матеріалів - див. у статті Ю.І. Толкачова у цьому виданні (Від ред., Н.Г.)

50-60 рр. Черепи брахікранні, високі, мають широке обличчя. Досить значні розміри черепа та обличчя зближують ці черепи з краніологічним матеріалом з парних поховань давньоруської доби з Меджибожа. Але спостерігаються розбіжності в пропорціях обличчя та його деталей. Перший з черепів характеризується низьким обличчям, орбітами та широким носом: ознаками, характерними для східнослов'янських груп. Другий череп

характеризується високими орбітами, послабленням горизонтального профілювання обличчя на середньому рівні, слабше виступаючим носом. Це може свідчити на користь присутності серед предків жінки степових кочовиків.

Таким чином, антропологічний склад населення Меджибожа території складався на базі різних морфологічних компонентів, котрі можна пов'язати з різними етнічними групами.

Сагайдак М.А., Сергєєва М.С., Горбаненко С.А.

Інститут археології НАН України.

Археологічні дослідження в Києві по вул. Ігорівська, 7

Сагайдак М.А., Сергєєва М.С., Горбаненко С.А. Археологические исследования в Киеве по ул. Игоревская, 7. Публикуются результаты исследований на Киевском Подоле по адресу ул. Игоревская, 7 за 2002 г. На исследованном участке были обнаружены слои, которые, судя по вещевому материалу, относятся к периоду Киевской Руси. По керамике слои датируются второй половиной XI - XII вв.

Sahaydak M.A., Sergeeva M.S., Gorbanenko S.A. Archaeological research in Keiv Podil (Igorivska st.,7). Are publishing results of research at Keiv Podil at the address: 7, Igorivska str., carried out in 2002. At the investigated section were discovered strata which, judging from materials, date from the Kiev Rus period. On the base of discovered ceramics strata date from the second half of the XI - XII centuries.

У червні-липні 2002 р. силами загону Подільської постійно діючої археологічної експедиції ІА НАН України проводилися археологічні роботи на ділянці, що планувалася під забудову, за адресою вул. Ігорівська, 7.

Ділянка, відведена під археологічні дослідження, складала 8,5х4,5 м. Розміри розкопу склали 5х4 м. Пізніше поруч з першим розкопом був закладений ще один невеликий розкоп розмірами 3х2,4 м. Дослідження проводилися на глибину до 4 м. З цієї глибини на ділянці 1 було закладено шурф глибиною 2 м з метою з'ясування характеру культурних нашарувань і більш повної уяви про стратиграфічну ситуацію на ділянці.

Слід зазначити, що всі досліджені горизонти на зазначеній ділянці відносилися до періоду Київської Русі, що особливо цікаво у зв'язку із порівнянням з ділянкою, дослідженою в 2001 р. по вул. Ігорівська, 13/5, що знаходиться значно ближче до Дніпра [Сагайдак, Сергєєва, Горбаненко, 2003], на якій були виявлені лише матеріали XVIII – XIX ст.

Стратиграфія (рис. 1, 2) однорідна практично на всій дослідженій ділянці. Зафіксовано і досліджено 4 горизонти давньоруського часу; усі шари залягали горизонтально.

Горизонт 1. Зафіксований із глибини близько 2–2,1 м. Потужність практично на всій дослідженій ділянці в середньому складала близько 1 м. Верхня частина горизонту знищена пізніми нашаруваннями. Горизонт 1 являв собою темно-сірий однорідний суглинок із включеннями вугликів. Нижня відмітка залягання шару – 3,1 м. Частково шар був

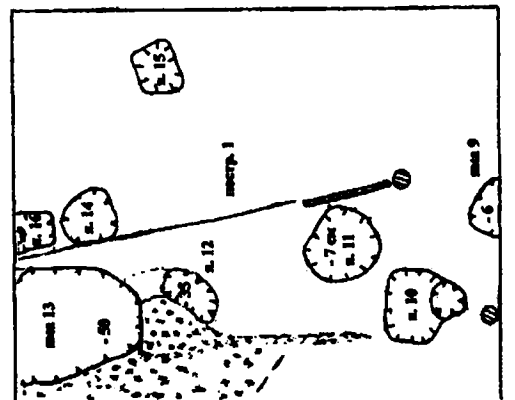
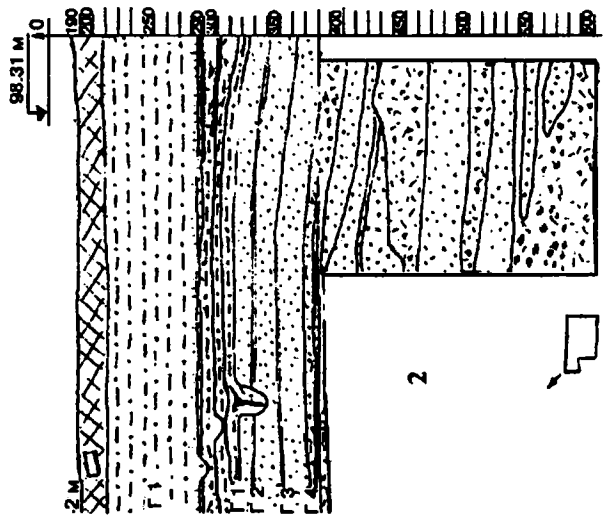

Рис. 1. Київ, Поділ. Ігорівська, 7. 1 – рівень горизонту 4; 2 - стратиграфія по південно-східному борту котловану.

зруйнований цегельними кладками, що залишилися від фундаменту будинку ХІХ ст. Кладки шириною приблизно 0,9 м перерізали шар по всій площі розкопу від північно-східної до південно-західної стіни до 2,9 м у глибину. Із шару у великій кількості походять фрагменти гончарної кераміки періоду Київської Русі, а також остеологічний матеріал та у великій кількості шлаки – відходи залізобобного виробництва. Окрім того, у західній частині розкопу в товщі горизонту 1 знаходилася *яма І*. Форму ями повністю не встановлено, тому що вона своїми краями йшла в ділянку, залишену через просочування техногенних вод. Діаметр ями складав близько 50 см, глибина 10 см. Яма містила потужний (близько 2-5 см) шар риб'ячої луски і кісток, під якими знаходився прошарок вугликів і золи приблизно такої ж товщини.

У східній частині ділянки 1 знаходилося *скупчення залишків амфор*. Частково фрагменти знаходилися в північно-східній стінці котловану, частково – під цегельною кладкою ХІХ ст.; в їх число входили ручки, 2 фрагменти з графіті (рис. 2), а також розрізнені фрагменти.

Рис. 2. Фрагменти амфор з графіті.

Враховуючи потужність горизонту, його насиченість артефактами та наявність в ньому

Рис. 3. 1 - фрагмент кістяного виробу; 2 - кістяна застібка; 3 - ікло кабана; 4 - фрагмент обробленої кістки; 5 - обпиляний фрагмент рога оленя; 6 - точильний камінь.

прошарків попелу та вугликів, можна зробити висновок про інтенсивність життєдіяльності на цій ділянці на протязі ХІІ ст.

Серед інших знахідок, що звертають на себе увагу, необхідно згадати наступні:

- плитка для вимостки підлоги, білоглиняна, покрита з верхньої сторони жовтою прозорою поливою (товщина 1,3 см; збереглася фрагментарно);

- нижня частина білоглиняної стопки (яма 2) (рис. 4, 4);

Рис. 4. 1 - вінець миски; 2 - фрагмент горщика; 3 - фрагмент ливарної (?) форми (камінь); 4 - нижня частина стопки; 5 - фрагменти тарілки іранського походження; 6 - фрагмент днища скляного посуду; 7 - фрагмент ручки скляного посуду.

- відпиляний фрагмент рога оленя циліндричної форми – спил помітний з обох сторін (рис. 3, 5);

- точильний камінь (рис. 3, 6);

- фрагменти імпоротної тарілки (іранського походження), білоглиняна, з рельєфним орнаментом, що не читається у зв'язку з невеликими розмірами фрагментів, з бірюзовою прозорою поливою (ділянка 2) (рис. 4, 5);

- фрагмент денця скляної посудини із прозорого жовтуватого скла, характерного для давньоруського місцевого виробництва (рис. 4, 6);

- фрагмент ручки скляної посудини із аналогічного скла (рис. 4, 7);

а також сильно корозовані вироби з заліза:

- ніж (рис. 5, 1);

- фрагмент невідомого виробу (рис. 5, 2);

- цвях (рис. 5, 3).

Рис. 5. Вироби із заліза: 1 - ніж; 2 - сильно корозований фрагмент невідомого призначення; 3 - цвях.

Горизонт 1' по своїй структурі ідентичний горизонту 1 і відділявся від нього ідентичним йому прошарком суглинку менш інтенсивного забарвлення. Глибина залягання (м) від 3,1 до 3,2. Потужність шару в середньому 20 см. До

горизонту 1' відносяться фрагменти кераміки з валікоподібними та манжетоподібними вінцями, а також остеологічний матеріал і шлаки. Виходячи з речового матеріалу і стратиграфічної ситуації, його слід датувати першою половиною XII ст. В горизонтах 1-1' був виявлений і досліджений ряд об'єктів – в основному стовпові ями.

Горизонти 1-1' підстилися шаром дрібного білого алювіального піску, потужністю близько 20 см, в якому було знайдено фрагмент стінки повністю орнаментованого лінійним орнаментом горщика, з валиком, орнаментованим косими насічками (рис. 4, 2). Горщики цього типу характерні для волинської кераміки давньоруського часу. В Києві їх, очевидно, варто відносити до імпорту.

Горизонти 2 і 3 фіксувалися з глибини 3,3-3,4 м і являли собою прошарки світло-сірого супіску незначної потужності (3-5 см), розділені шаром жовтого піску потужністю 18-20 см. Речового матеріалу не містили, що говорить про нежилий характер горизонтів. Горизонти підстилися шаром мілкого алювіального піску потужністю 10-17 см.

Горизонт 4 (рис. 1, 1) За структурою являв собою сірий, доволі щільний супісок. Розділявся на два прошарки, що дещо відрізнялися інтенсивністю забарвлення, потужністю близько 10 см. Містив матеріали другої половини XI ст. – кераміку, остеологічний матеріал і шлаки.

До горизонту 4 відноситься частково досліджена легка наземна споруда, що знаходилась в південно-східній частині котловану. Після зачистки на ґрунті було виявлено сліди дерев'яної конструкції від однієї стінки конструкції, у вигляді поставленої на ребро дошки, орієнтованої по лінії захід-схід. Було виявлено стовпову ямку круглої форми діаметром 15 см із залишками стовпчика хорошої збереженості. Дошка, судячи по її положенню, була запазована в цей стовпчик. Заповнення споруди не відрізнялося по кольору та структурі від шару.

З території споруди походить фрагмент кістяного виробу (рис. 3, 1).

Серед знахідок загалом із горизонту 4 особливо варто відзначити:

- кістяну застібку (рис. 3, 2);
- ікло кабана (рис. 3, 3);
- невеликий фрагмент кістки зі слідами обробки (рис. 3, 4).

Надалі стратиграфія досліджувалася за допомогою шурфу, закладеного біля південно-східного борту котловану на ділянці 1. Усі досліджені горизонти являли собою прошарки світло-сірого супіску потужністю 5 — 15 см, розділені прошарками алювіального піску. На глибині 5,2 м було зафіксовано шар світло-сірого супіску із включеннями вугликів та залишками обгорілого дерева. Потужність шару до 0,75 м, речовий матеріал відсутній. Об'єкти, що відносяться до прошарків, відсутні, речовий матеріал також не був виявлений, що не дає можливості говорити про їх житловий характер.

Можна припустити, що останній досліджений «житловий» горизонт 4 відділений від більш раннього досить великим хронологічним відрізком, або, як показує практика археологічних досліджень на периферії історичної частини Подолу, він є першим шаром давньоруського часу.

В цілому, характеризуючи досліджену ділянку, можна відзначити відсутність житлових будівель і наявність підсобних споруд різного типу (ями, кострище, наземна споруда), що дозволяє пов'язати досліджену ділянку з заднім двором садиби періоду Київської Русі. Судячи з великої кількості шлаків, можна припустити, що десь поруч знаходилася майстерня по виробництву виробів із заліза. Подальші дослідження дозволять уточнити і доповнити дані по його плануванню і місці в історичній топографії Києва періоду Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Горбаненко С.А. Отчет Подольской постоянно действующей археологической экспедиции об исследованиях по ул. Игоревская, 7 в 2002 г. Киев, 2002.

Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Горбаненко С.А. Археологические работы в Киеве по ул. Игоревской, 13/5 в 2001 г./АВУ 2001-2002 рр. Київ, 2003.

НОВИНИ З ПОЛП. Найбільші втрати виявлено серед курганів, висота яких на 1984 р. складала до 0,5 м. Більше половини з них вже повністю розорані... При збереженні наявних тенденцій знищення та зменшення насипів, втрати курганів до 2020 року можуть досягти, як мінімум, 40-50 одиниць. При спілкуванні з місцевим населенням отримано інформацію, що деякі керівники сільгосптовариств навмисне сприяють швидкій руйнації курганів (зносять насип бульдозером), щоб не нести відповідальності по їх охороні, тим більше, що жодних зобов'язань при відводі земель вони не підписують.

Зі статті О.О. Мельника, с. 184 у цьому номері

Самойлова Т.Л.*, Кожокару В.***, Смольянинова С.П.*,
 Богуславский Г.С.*, Остапенко П.В.*

*Институту археологии НАН Украины

**Институт фракологии Румынии

Раскопки Тиры-Белгорода в 2002 г.

Летом 2002 г. в г. Белгороде-Днестровском продолжила исследования украинско-румынская экспедиция Института археологии НАН Украины. Раскопки проводились в двух направлениях, целью которых было исследование как античного города, так и средневекового Белгорода. Основная работа была сосредоточена на двух участках – Южном и Западном.

На Западном участке велись работы по исследованию остатков средневекового времени, римского периода, жилой застройки позднеэллинистического времени и остатков западной части античной системы оборонительных сооружений. Здесь в ходе полевых сезонов 1999-2000 гг. нами был вскрыт и временно законсервирован квартал городской

После снятия золотоордынского горизонта работы на участке сосредоточились в потревоженных средневековыми и современными перекопами слоях позднеантичного и римского времени. В стратиграфическом отношении они представляют собой единый горизонт. Основная стратиграфическая характеристика слоя – сероглинистый грунт с обильными включениями участков прогоревшей до оранжевого или коричневого цвета глины. Общая мощность слоя составила 1,1 м; по материалу горизонт вертикально делится на позднеантичный и римский слои примерно одинаковой мощности.

Позднеантичный слой был сильно нарушен в эпоху строительства вышележащих золотоордынских сооружений. Тем не менее, в этом слое

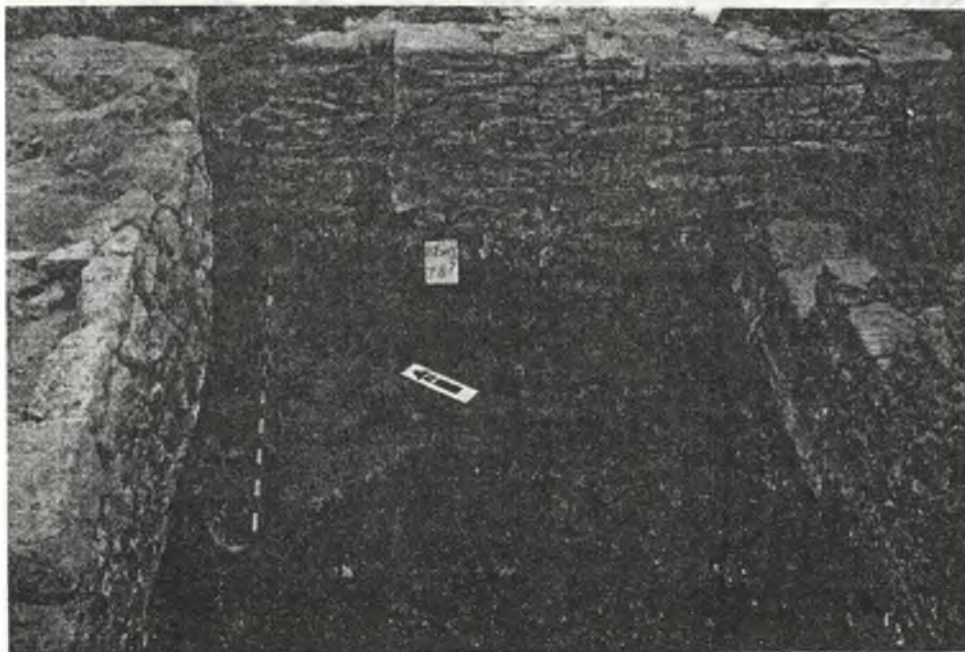

Рис. 1. Подвал эллинистического времени (Западный участок)

сохранилось одно разрушенное помещение и довольно большая вымостка (в северной части раскопывавшегося участка). Из индивидуальных находок, происходящих из этого слоя, необходимо отметить фрагмент декрета Тирского полиса на мраморе, фрагмент мраморного надгробного барельефа и трехрогий светильник мест-

ного производства V века н.э.

застройки золотоордынской эпохи существования памятника, надежно датированный третьим строительным периодом золотоордынского Акчакермана (1360-е гг.). Он располагался в северо-западной части Западного участка. Раскопочные работы на участке «Северо-западный фрагмент» в 2002 году начались с разборки кладок, составлявших дома это го золотоордынского квартала, а также относящихся к нему вымосток и печей производственного назначения.

Строительные остатки раннеримского времени (I-II вв. н.э.) лучше всего сохранились в центральной части раскопывавшегося участка. Здесь были выявлены углы двух помещений. В обоих сохранились участки пола и отопительные сооружения в виде очагов открытого типа. Синхронное сооружение было выявлено и на северной границе участка. Остатки этого периода были сильно разрушены в позднеантичный и средневековый период.

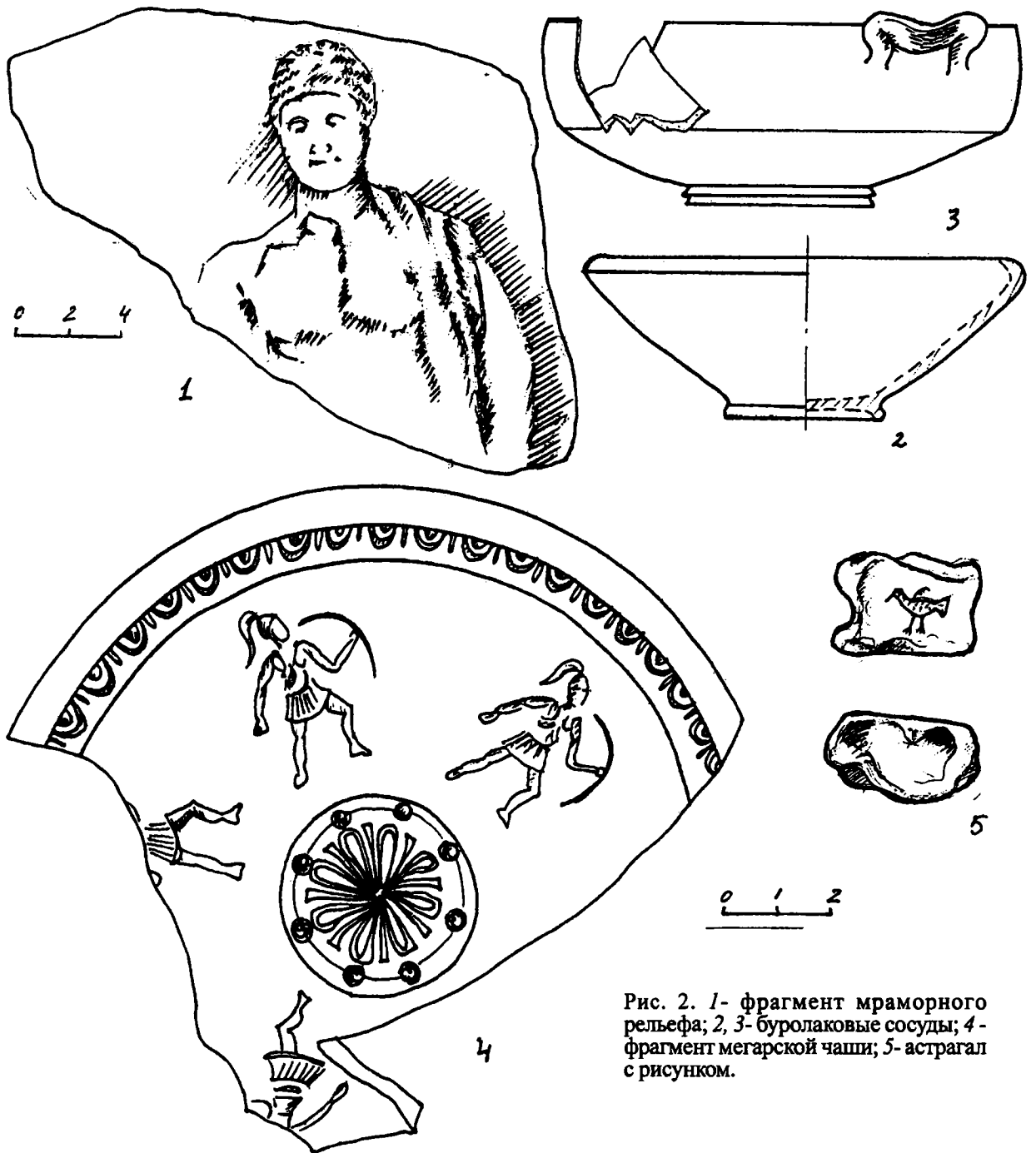

Рис. 2. 1- фрагмент мраморного рельефа; 2, 3- буролокавие сосуды; 4- фрагмент мегарской чаши; 5- астрагал с рисунком.

К югу от снятых помещений золотоордынского времени работы проводились в позднеэллинистических слоях по исследованию жилых объектов этого периода, а также системы оборонительных сооружений. Объекты этого периода сохранились в этой части участка лучше, чем более поздние, римского времени. Здесь было выявлено продолжение оборонительной стены №351, уходящей в западный борт раскопа, а кроме этого - остатки двух помещений и прилегающей к ним вымостки двора. Два помещения, одно из

которых является подвальным (в более поздний период было засыпано и над ним сооружено наземное помещение), а второе наземным, представляют собой часть большого эллинистического дома, который на данном этапе исследований насчитывает уже шесть помещений. Дом был ограничен с севера переулком с водостоком, впадавшим в водосток №342, который пересекал остатки разрушенной оборонительной стены № 231-235. Последний в свою очередь соединялся с водостоком

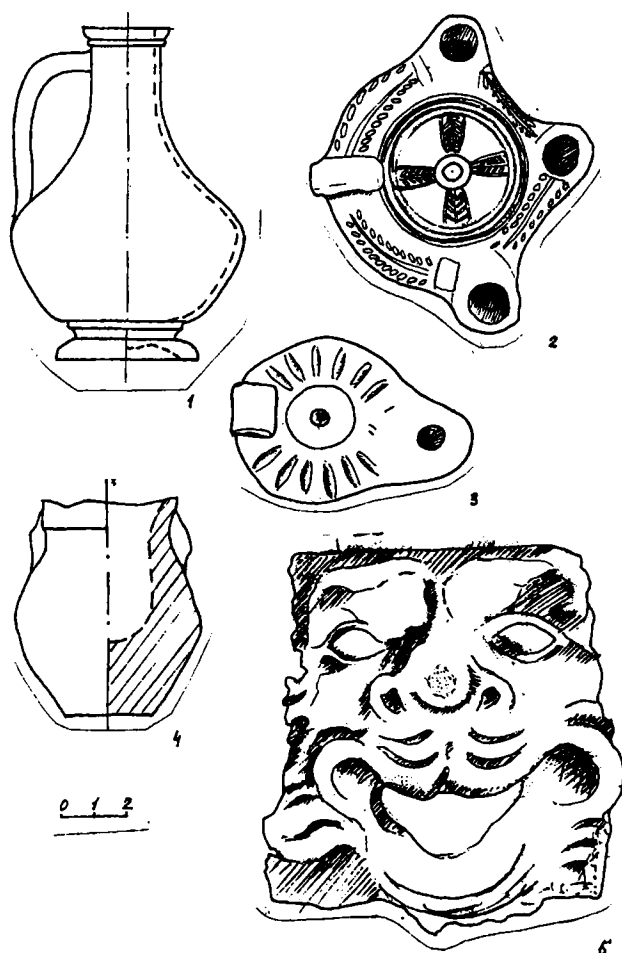

Рис. 3. 1-кувшин XIII-XIV в.; 2, 3-светильники IV-V вв. н.э.; 4 - тигель; 5- керамическая сима.

Поперечной улицы эллинистического времени. [Самойлова, 1986, 16-17].

Открытое в данном сезоне помещение, примыкавшее к оборонительной стене № №351 с севера, входит в систему подвалов, прилегающих к оборонительной стене и открытых ранее. Помещение имело два уровня пола, что говорит о двух периодах существования сооружения. Верхний уровень пола помещения совпадал с уровнем пола смежного с ним наземного помещения, что указывает на явную одновременность их существования во втором строительном периоде. В первый строительный период, когда это помещение функционировало как подвальное, прослеживается перестройка, аналогичная перестройкам других подвалов, расположенных вдоль оборонительной стены. Из находок в заполнении подвала следует выделить два астрагала, на одном из которых вырезана птичка, а на втором – древнегреческая надпись; фрагмент керамической симы в виде головы льва и лепные сосуды, найденные под полом

помещения. Датируется данное помещение по фрагментам “мегарских чаш” и амфорному бою Родоса (в том числе клейменному) II в. до н. э.

Наземное помещение интересно наличием в нем печи хозяйственного назначения (возможно, предназначенной для сушки зерна), расположенным в северо-восточном углу. По материалам, найденным при исследовании помещения, его можно отнести к тому же периоду, что и выше описанное подвальное. К этому же времени можно отнести и вымостку, прилегающую к этим помещениям с востока. При зачистке вымостки было найдено пять наконечников стрел скифского типа.

В 2002 г. с целью изучения системы оборонительных сооружений Тире доследовался участок вдоль южного фасада куртины № 72 от стыка с куртиной № 282 до уровня подошв оборонительных стен. Напластования в этой части представляли собой горизонтально расположенные слои, относящиеся к античному периоду, и связаны как с сооружением куртин, так и объектов римского периода.

В результате работ была открыта фундаментная часть восточного фасада оборонительной стены № 282. Уровень залегания ее подошвы значительно выше, чем у куртины № 72, расположенной к ней под прямым углом. Это указывает на разновременность их сооружения. Высота фундаментной части составляет 0.51-0.74 м. Сложена эта часть стены из подпрямоугольных достаточно хорошо обработанных плит и блоков, положенных ложками на фасад в редких случаях тычками.

Фундаментную часть кладки, подстилал слой песка, выходивший к востоку за границы стены. В этом слое песка, как и в слоях его перекрывавших кроме материалов доримского времени были встречены обломки амфор рубежа эр. Был открыт по всей длине и южный фасад фундаментной части куртины № 72. Она имеет следующие особенности: три перепада по высоте своих верхней и нижней границ на протяжении выявленной длины с понижением в сторону лимана. Высота фундаментного ряда у стыка с кладкой № 282 составляет 1,4 м. Эта часть оборонительной стены сложена из достаточно хорошо обработанных плит и блоков, положенных ложками и резе тычками на фасад. Подстилает кладку слой песка, который вне границ кладки содержит материалы V–III вв. до н.э. Следует отметить, что ранее дата сооружения этой части системы оборонительных сооружений Тире определялась концом V-началом IV в. до н.э. [Крыжицкий, 1993, 64], что подтверждается в целом нашими исследованиями.

В 2002 г. были продолжены работы на Южном участке Центрального Раскопа Тире с целью

Рис. 4. Амфоры римского времени (Южный участок)

дальнейшего исследования культурных слоев и строительных комплексов античного и средневекового времени, расположенных в этой части древнего города. Особое внимание уделялось дальнейшему изучению здания с колоннами № 702 и оборонительной стены № 734. Было открыто продолжение этой стены.

На участке кроме античных строительных остатков было выявлено достаточно плотная застройка золотоордынского периода. В южной части участка была выявлена яма для выжига извести. Остальные строительные остатки средневекового времени расположены компактно в середине участка и представляют собой жилые помещения. К средневековому слою относятся два круглых жернова большого диаметра. Золотоордынские строительные остатки перекрывают слой позднеантичного времени.

Позднеантичные строительные остатки исследованы в северо-восточной части Южного Участка, вдоль северного борта раскопа. Они в свою очередь перекрывают строительные остатки II – III вв. н.э., в частности сооружение с колоннами № 702.

Амфорный материал IV и, возможно, V вв. н.э., а также датирующие материалы II – III вв.

н.э., такие как светлоглиняные и красноглиняные амфоры, архитектурные детали, римские клейменные черепицы, монеты, фрагмент латинской надписи с упоминанием вексилляции XI-го Клавдиева легиона, две бронзовые фибулы, форма для изготовления терракот, изображающих, по всей видимости, Афродиту Анадиомене, краснолаковая чашка, светлоглиняная узкогорлая амфора прекрасной сохранности, две фрагментарно сохранившиеся красноглиняные амфоры и другие менее яркие, но достаточно выразительные материалы, найденные непосредственно под уровнем залегания позднеантичных строительных остатков, позволяют нам пересмотреть вопрос об интенсивности жизни в Тире в промежутке времени между захватом города готами и гунским нашествием.

Насколько нам позволяют судить раскопки, проведенные на Южном Участке, во второй половине III - IV и, возможно, в V вв. н.э. данная часть Тиря плотно застраивается с соблюдением норм античной строительной традиции и городской планировки более раннего периода. Такая же тенденция в

Рис. 5. Жернова средневекового времени (Южный участок)

развитии позднеантичного города в римско-византийском периоде четко прослеживается в соседней Истрии. Имея в виду возросшую роль Тиря в римское время, в первую очередь как стратегически важной точки всего Северо-Западного Причерноморья в процессе наблюдения за передвижениями варварских народов к границам Империи, вполне логично ожидать возрождение интереса к этому античному городу в ранневизантийском периоде.

К позднеантичным строительным остаткам, исследованным в 2002 г., относится верхний уровень улицы № 836, имеющей три строительных периода и возникшей, видимо, одновременно с ранее выявленной нами улицей №№ 737/768, которая также имеет три

строительных периода. Улицы пересекаются под прямым углом, а манера их сооружения явно носит античный характер. В нижнем своем уровне улицы синхронны сооружению № 702. В период первоначального сооружения улицы №№ 836 и 737/768 могли образовать единую сеть с продольной и поперечной улицами, ранее исследованными к северу от оборонительной стены № 72 и к северо-востоку от оборонительной стены 231/235, а также с улицей, которая ограничивала с западной стороны здание VK (или здание вексилляции).

К позднеантичному времени относятся пять помещений, которые были встроены в объем сооружения с колоннами, который представляет собой перистильный двор. Позднеантичные объекты относятся к системе одного или двух домов, сооруженных после того как двор № 702 перестал функционировать. Они были выявлены в одном уровне с позднеантичными строительными остатками, которые были исследованы в 2001 г., а именно: дворик, три помещения, фрагменты кладок, водосток, фрагмент улицы № 768, развалы кладок. Следует отметить, что все позднеантичные помещения имеют прямоугольную конфигурацию и объединены в отдельные многокамерные дома, разделенные

Сапегін С.В.

Державний музей - заповідник А.С. Макаренка

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Влітку 2002 р. експедиція Державного музею-заповідника А.С.Макаренка проводила дослідження на ряді пам'яток селітрового виробництва. А саме: був досліджений зовнішній вал відомого майдану "Розрита Могила", що знаходиться за 1,2 км на Зх. від розгалуження сучасних автошляхів на Котельву, Опішню, Полтаву та за 2,5 км. від с. Лихачівки Котелевського району. Необхідність робіт була викликана інтенсивним руйнуванням Пн. Зх. частини валу, викликаного весняними дощами в місті давнього забору ґрунту. Загальна довжина відслонення становила 12 м. На ньому й була проведена зачистка. Стратиграфічне спостереження свідчить, що вал був насипаний (правильніше складений) з однорідного чорнозему без будь-яких домішок глини, піску тощо, що не характерно для селітрових бургтів. Вірогідно він був споруджений в більш пізні часи, на початку XIX ст. Відомо, за свідченнями Філарета (Д.Г.Гумілевського), що в 1807 р. на "Розритій Могилі" був влаштований артилерійський склад.

Одночасно була здійснена спроба відшукати

вымощен-ными каменными плитами улицами с водостоками.

Непосредственно под строительными остатками позднеантичного времени залегают строительные остатки II – III вв. н.э. К более раннему времени (II в.), возможно, даже к первой половине этого века, относится сооружение с колоннами № 702, представляющее собой большой перистильный двор (площадь не менее 380 м²), принадлежавший какому-то гражданскому или, скорее, культовому комплексу. В 2002 г. были выявлены *in situ* еще три базы колонн и один стилобат, которые расположены по линии восток-запад с небольшим отклонением. Это остатки второй линии колонн, составляющей прямой угол с колоннадой, открытой ранее. Базы и плиты стилобата по форме и размерам совпадают с ранее открытыми базами колонн и стилобатами юго-западной части здания. Кроме того, были выявлены две плиты стилобата так же *in situ*, которые относятся к третьей стороне этого двора. Весь комплекс пока не исследован полностью. Но пока несомненным является то, что с двух сторон колоннада была открытой снаружи и ограничивалась двумя улицами, расположенными под прямым углом друг другу.

ЛИТЕРАТУРА

Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев, 1993.
Самойлова Т.Л. Тира в VI – I вв. до н.э. Киев, 1988.

рів навколо "Розритої Могили", для чого перпендикулярно зачищеному валу закладено траншею довжиною 25 м, та відразу за гумусним шаром, з глибини 5-10 см починалася материкова глина. Можливо, рів був знищений ще під час вибирання ґрунту.

Крім цих робіт, подібний об'єкт досліджувався і на території Чутівського району, неподалік с. Сторожове. Він знаходиться за 1,2 км на Пн. Зх. від центра села, на місі високого корінного берега, пошкодженому ярами.

На двох буртах були закладені траншеї 1x7 та 1x6 м, зроблені зачистки. Стратиграфічні спостереження свідчать, що бурти були насипані на давній горизонт і складаються з перемішаного чорнозему, вугілля, глини; місцями добре видно селітру. Іншою була картина під час зачистки ями у центральній частині пам'ятки. Ґрунт тут був не перемішаний, лежав більше пластами. Яма утворилася внаслідок існування скотомогильника, влаштованого тут місцевим господарством у 50-60-ті рр. XXст.

Північніше від майданного комплексу, на краю мису досліджено насип з грабіжницькою ямою, виритою майже в центрі кургану. Розкопки показали, що курган збудований у ямний час, із впускним похованням скіфського періоду. Поховання були зруйновані ще у давнину грабіжниками, на що вказує грабіжницький хід та людські кістки, розкидані по всій площі ями. Пізніше в насип кургану було розміщено скотомогильник і утворилося сміттєзвалище, які довершили руйнування поховань.

Серед знахідок: стінки горщика скіфського часу; горщик ямної культури доброї збереженості. В окрузі Сторожового знаходиться чимало пам'яток доби бронзи – пізнього українського середньовіччя.

Сторожове – 1. За 0,5 км на північний схід від майданів, на вершині балки — місце знаходження епохи бронзи.

Сиволап М.П.

Черкаський державний педуніверситет ім. Богдана Хмельницького

Охоронні роботи на майданних спорудах Полтавської області Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

На території Центральної України поширені пам'ятки середньодніпровського (або північно-західного) варіанту ямної культури [Шапошникова, 1985, 348; Mallory, 1989, 211], одного з найменш досліджених; він охоплює лісостепову Середню Наддніпрянщину від нижньої Десни до гирла Ворскли, насамперед, власне долину Дніпра і басейни його приток – правих: Стугна, Рось, Вільшанка, Тясмин, Цибульник і Омельник і лівих: нижня течія Десни, Трубіж, Супій, Золотоношка, Ірклій, Коврай, Баталій і нижні течії Сули і Псла, а також басейн деяких правих приток Південного Бугу, передусім, рр.Гірського і Гнилого Тікичів. У цілому загальна територія поширення даних пам'яток приблизно дорівнює площі такої країни, як Болгарія.

Пам'ятки тут представлені передусім курганними могильниками з переважанням нечисленних безінвентарних поховань. У зв'язку з незначною кількістю речових знахідок, передусім кераміки, особливо гостро стояло питання пошуку на даній території поселенських пам'яток ямної культури. Проте донедавна поселень у середньодніпровській локальній групі практично не було відомо і скласти повне уявлення про спосіб життя цих племен було важко.

У результаті майже десятилітніх пошуків автором поселень ямної культури у Середній Наддніпрянщині 1993 року було виявлено поселення Десятини. У вересні 1994 р. пам'ятку було обстежено, проведено шурфування і збір підйомного матеріалу, а протягом наступних 1995 і 2000-2002 років автором прово-

Сторожове – 2 За 0,3 км північніше ферми на полі знайдені уламки античної амфори.

Сторожове – 3. В східній околиці села на ріллі зустрічається кераміка доби бронзи.

На північній околиці села знаходиться значна кількість курганів. Вони тягнуться смугою по осі Сх.-Зх. від с. Бурти до с. Войнівки. Їх висота — від 1,0 до 1,5 м, діаметр — 35–40 м. Нами нараховано 10 насипів, всі розорюються.

При виїзді з с. Войнівка до с. Сторожового, на високому правому березі розташований майдан, густо покритий кущами та деревами. Складається з кільцевого валу заввишки до 2 м. В центрі майдану — глибока яма до 4 м, на північ від нього — два бурти висотою 1,5–2 м. Прохід з півночі — до 3 м шириною. Неподалік майдану два розорювані кургани висотою 0,3–0,5 м, діаметром 25–35 м.

дилися розкопки даної пам'ятки. За цей час здійснено геодезичну зйомку пам'ятки і найближчих околиць (у тому числі сусідніх ямних поселень), проведено суцільну розбивку поселення квадратами 10x10 м та, частково, 2x2 м, визначено методику розкопок, територію пам'ятки і її охоронну зону вимежувано із сівозміни (2 га), забетоновано постійний репер, встановлено металевий охоронний знак. З розкопок взято численні зразки для радіокарбонного, палінологічного і ботанічного аналізів та увесь остеологічний матеріал.

Поселення розташоване в урочищі Десятини на колишньому острові в нині осушеній заплаві правого берега р.Тясмин, за 0,5км на північ від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської області та близько 50м на південь від сучасного річища Тясмину. Заплава Тясмину, яка у цьому місці досягає ширини 2-3 км, у середині 1950-х рр. була осушена. Вся заплава всяяна великими і малими, округлими і видовженими (інколи валоподібними), глини-стими і піщаними згладженими підвищеннями, які до осушення були островами. Деякі з них не затоплювалися навіть у повінь, інші, нижчі, підтоплювалися. Решту року весь простір між островами був зайнятий річищем та рукавами Тясмину, відкритими плесами, старицями, протоками, озерами і болотами, зарослими очеретом, комишем та іншою рослинністю. Тут водилося безліч риби, птаства та різних звірів. За розповідями старожилів, у ті часи можна було пропливти човном по плесах та протоках від одного корінного берега до іншого. На думку ряду фахівців [Максимов С.В., Максимов

С.С.1989, 114-119], Тясмин на даному відрізку протікає по льодовиковій прохідній долині давнього західного річища р.Дніпро, відомого з перських джерел IX-X вв. як ріка Рыта [Miporsky, 1937], котра обтікала із заходу Острів Русів або Артанію, тобто сучасне Дніпро-Тясминське межиріччя. Урочище Десятини до осушення було одним з невисоких островів, оточених зусібіч мілкою водою. Місцеве населення плавало човном на Десятини на сінокіс, а у межень їздило возами через броди, тобто жодних земляних робіт на острові ніколи не велося.

Після осушення територію острова, як і майже усієї заплави, почали орати. У даний час острів укритий відновленою природною рослинністю, остання оранка на пам'ятці мала місце не пізніше осені 1993 р. Таким чином, після осушення поселення піддавалося оранці 30-20 разів, що, безсумнівно, дуже порушувало верхню частину його культурного шару і дало можливість виявити пам'ятку за підйомним матеріалом.

Навколишня територія, колись затоплена водою, зараз є досить плоским полем з торф'янистим ґрунтом. Власне урочище Десятини є досить сплосченим останцем неправильно-підпрямокутної форми, витягнутим з півдня на північ, складеним з твердих вапняковистих глин. Північно-західний його кінець видовжено-звужений, а з південно-східного боку є вузький, загострений виступ, спрямований за течією ріки (колишня коса). Розміри острова близько 150-110х60-50 м. Висота над навколишнім торфовищем 0,6-0,9 м (0,6м із заходу, 0,8-0,9 м з півдня та сходу). Найбільш крутим є південний схил, решта ж схилів, а особливо західний та північний, маловиразні, дуже похилі. Північно-західний кінець острова присипаний валом-викидом, складеним з ледь гумусованого річкового піску з великою кількістю мушлів моллюсків. Цей видик утворився при поглибленні меліораторами річища Тясмину. За 10-15 м на схід від південної частини Десятин знаходиться невеличкий острівець Десятинка, розміром близько 30х15 м, витягнутий довгою віссю по лінії захід-схід; поверхня острівця на 0,15-0,25 м нижче найвищої точки острова Десятини. Рослинність на поселенні досить рідка, вигоріла і миршава (завдяки глинистому ґрунтові), у той час як на торфовищі – густа, висока та зелена, тому дуже добре видно межі колишнього урізу води. У ґрунті острова на різній глибині трапляються вапняковисті конкреції, особливо багато їх виорюється на східному “березі” острова.

Площа поширення культурних решток близько 0,6 га, найбільша концентрація їх у центрі і на півдні острова. Серед вигорілої

рослинності острова в його південній, найбільш плоскій частині, були помітні 3-4 плями більш зеленої трави. Як показали розкопки, на місці найпівденнішої з цих плям виявилися рештки дещо заглибленого житла; заповненого знахідками. Ще одне подібне скупчення було розкрито 2002 року на ПнЗх від згаданого житла. Стратиграфія поселення: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,2-0,3 м) коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) вцілілі рештки культурного шару (до 0,35-0,4 м від поверхні) – дещо гумусованої сірої і сіро-жовтої глини з об'єктами *in situ* і вапняковистими конкреціями; 3) материк – вапняковиста глина білувато-жовтого кольору, дуже тверда і щільна, часто щєбнистої структури, знахідки практично відсутні. Найглибший виявлений об'єкт (0,81 м) – яма на північ від першого дослідженого житла. Усього ж досліджено близько двох десятків подібних ям, очевидно, господарських.

На західному березі острова знайдено рештки скелета свійського коня (визначення палеозоолога Інституту археології О.П.Журавльова), що лежав *in situ* на одному рівні з фрагментами кераміки ямної культури. За даними Київської Радіовуглецевої Лабораторії його некалібрована радіовуглецева дата 3880 ± 70 рр. (Кі-9196), а калібрована коливається у межах 2495-2193 до н.е. Тобто, це один з найдавніших вцілілих скелетів свійського коня у світі. Біля східного берега, нижче давнього рівня води, у глеюватому ґрунті на похилому давньому дні (глибина до 1,2 м) були виявлені фрагменти кераміки ямної культури і три перехрещені дерев'яні плахи (настил?). Таким чином, є потенційна можливість знайти у прибережній смузі поселення вцілілі дерев'яні вироби (човни, посуд та ін.). З глибини 0,5-0,8 м починається шар торфу, у його нижній частині трапляється кераміка раннього залізного віку. Нижче, поверх стерильного шару, залягає шар ямного часу, кераміка ямної культури трапляється і у верхніх шарах уперемішку з більш пізнім матеріалом, як результат змиву з поверхні острова. Таким чином, можна вважати доведеним, що у часи ямної культури річище Тясмину (на цій ділянці – колишнє західне річище Дніпра) ще залишалось протічним, а близько двох тисяч років тому почалося його замулення, заболочування і утворення торфу.

У результаті збору підйомного матеріалу і чотирирічних розкопок (1995, 2000-2002), у ході яких на різну глибину було розкрито 672 м², отримано значну кількість археологічних знахідок. Їх процентне співвідношення найкраще можна показати на прикладі результатів розкопок 2000 року [Рассамакін, Сиволап, 2000]. У цей польовий сезон було

розкрито 139 м², знайдено і розкопано плями 12 господарчих ям. Усього на розкопі 2000 року було виявлено 14 147 різноманітних знахідок, з них фрагментів кераміки: 2860 одиниць (20,22% від загальної кількості усіх знахідок) – 3 фрагменти епохи неоліту (0,1%), 1323 ямної культури (46,26% усього керамічного комплексу – су розкопу), 523 дрібних невідзначених фрагменти епохи бронзи (18,28%), 148 фрагментів КБК (5,18%), 566 раннього заліз- ного віку (19,78%) та 272 пізніх чи пізньосеред- ньовічних (XVII ст.) фрагменти (9,51%); не посудна кераміка представлена 23 фрагмен- тами печини (0,8%) і 2 фрагментами обмазки (0,068%); є 2 фрагменти скляного пізньосеред- ньовічного посуду (0,01% усіх знахідок); камені і вироби з каменю: 195 одиниць (1,38% усіх знахідок); кісток тварин і їх фрагментів: 11 090 одиниць (78,39% усіх знахідок), з них 180 зі слідами вогню (1,62% усіх кісток) та 3 кістяні знаряддя – проколки. Крім основних знахідок ще було виявлено мушлі 138 їстівних сухопутних моллюсків *Helix* і 39 фрагментів *Helix* та 99 фрагментів мушлів *Unio*.

Як бачимо, на 1 м² у середньому трапляється близько 100 знахідок різного характеру, з них – близько 20 фрагментів кераміки (з яких 9,5 ямної культури) та близько 79 фрагментів кісток тварин. При цьому потрібно взяти до уваги, що кількісний аналіз фрагментів кераміки різних культур не повністю дає уяву про справжній розподіл керамічного матеріалу, адже більш товсті черепки ямного посуду мають, як правило, і більший розмір, на відміну від дуже подрібнених фрагментів посуду КБК, скіф- ського і ранньослов'янського часу чи епохи пізнього середньовіччя. Справжню картину може розкрити лише зважування кераміки, що буде здійснене згодом. Тоді відсоток ямного матеріалу радикально збільшиться.

Співвідношення знахідок кераміки за їхньою культурною належністю показує, що на острові поселення існувало лише в ямний час, в інші ж епохи його лише відвідували (найінтенсивніше у ранньому залізному віці), тому більшість кам'яних виробів і кісток тварин можна також датувати ямним часом. На це також непрямомо може вказувати товстий шар вапнякового нальоту (до 1-3 мм), що вкриває як ямну кераміку, так і абсолютну більшість кісток тварин і каменів, хоча на інокультурних фрагментах кераміки наліт або зовсім відсутній, або трапляється рідко і менш інтенсивний (як на КБК та кераміці раннього залізного віку).

Кераміка ямної культури з Десятин в основному позбавлена орнаментатії, але вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки, що утворюють своєрідний декор посуду. Ці орнаментальні розчоси утворюють паркетні зони, косу і пряму

сітки. Вінця, переважно, товстостінні, прямі чи слабовідігнуті та плоскозрізані, часто безорнаментальні, лише з вертикальними розчосами по вінцям. Ряд вінців прикрашено пальцевими вдавленнями-защипами, попере- чними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаментатійна зона – верхня частина плічок. Тут використовувалися наступні прийоми орнаментатії: відбитки перевитого шнура, прокреслені широкі лінії, відбитки зубчастого штампа або насічки, пальцеві вм'ятини, що знаходять аналогії серед посуду із основних поховань ямних курганів цієї зони. Зрідка на плічках посуду прикрашався плоскими наліпами чи наліпними валиками. Основні орнаментальні композиції досить прості: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна "ялинка", лінії і зони відбитків, інколи трикутні композиції

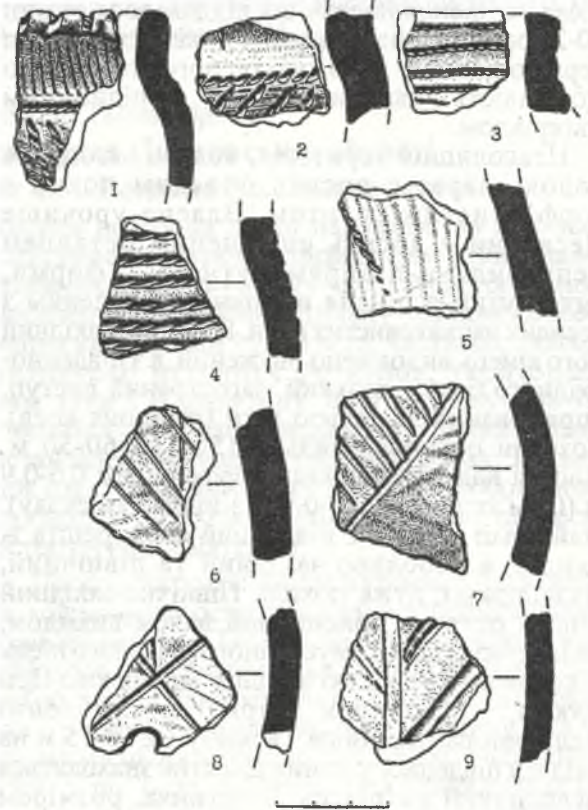

Рис.1. Зразки орнаментатії кераміки ямної культури з поселення Десятин.

вершиною донизу. На відміну від поховальних пам'яток, на Десятині частіше трапляються плоскі, а не гострі чи округлі денця. У цілому форми і орнаментатія кераміки з Десятин знаходять аналогії серед інших ямних пам'яток, хоча трапляються окремі чужорідні впливи, зокрема, катакомбної (плоскі наліпи, композиції з наліпних валиків, розсічених насічками) чи північнокавказької культур (вінця ріпуватої посудини).

Усього у колекції виробів із каменю (кварцит, кремій, піщаник, граніт, сланець) з Десятин сотні артефактів: ножеподібні пластини, кінце-бічні скребки, скребла, скобелі, відщепи, реберчасті сколи, терочники, розтиральники, нуклеуси, фрагменти сокир-молотів, уламки каменю та крем'яних жовен. Усі камені принесені на острів людиною з навколишніх місць, головним чином, з виходів порід на правому корінному березі долини; кремій, переважно, з долини Дніпра. Кістяні знаряддя представлені фрагментом робочої частини мотики з трубчастої кістки тварини, проколками, фрагментом кістяного штампу для орнаменту кераміки. Знайдено також глиняну ллячку. З прикрас відомо лише дрібний фрагмент трубчастої нарізної пронизки. Метал представлений трьома підпрямокутними в перерізі мідними шилами, мідним втульчастим шилом та сточеним мідним ножиком. На інших ямних поселеннях відомі також гранітна зернотерка, неспровердлена заготовка і висвердлок кам'яної сокири-молота, кам'яний товчак, велетенські кварцитові відщепи-мотики, свердлене грузило з піщанику, глиняне грузило, очевидно, від ткацького верстата, та кістяний штамп для орнаменту кераміки. Знайдений матеріал достатньо повно характеризує заняття населення ямних поселень.

Навколо Десятин місцевими жителями було знайдено ряд кам'яних бойових сокир-молотів доби бронзи (цілих, напівфабрикатів і фрагментованих), очевидно, також і ямного часу, котрі нині зберігаються у шкільному музеї с. Новоселиця та Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Судячи із знахідки обуха на Десятинці та висвердла від сокири на сусідньому з Десятинами поселенні Попове Озеро, ці предмети озброєння виготовлялися тут же.

Фауністичні матеріали Десятин, інших середньодніпровських поселень і курганів показують переважання в раціоні середньодніпровських ямників м'яса саме свійських тварин. До складу ямного стада входили свійський бик (*Bos taurus*), вівця (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), свиня (*Sus scrofa*) і кінь (*Equus caballus*); перше місце у стаді належало бику, що аналогічно даним Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі [Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич, 1962]. Крім того, на поселеннях трапляються кістки риб, обпалені фрагменти панциру болотяної черепахи (*Emys orbicularis*), розколоти кістки бобра річкового (*Castor fiber*), у культурному шарі - численні фрагменти мушлів істовного річкового моллюска родини *Unio* і сухопутного моллюска *Helix* (досі живе на Десятині). Серед залишків тризн у насипах курганів також траплялись кістки шляхетного

оленя, вовка і собаки (визначення О.П.Журавльова).

Після виявлення Десятин, за останні 7 років, автором і його колегами у Середній Наддніпрянщині було виявлено понад півтора десятки поселенських пам'яток ямної культури. Були встановлені топографічні закономірності їхнього розміщення і виділені їх типи, що істотно полегшило подальше виявлення подібних пам'яток. На даний час ямні поселення вже відомі у долинах Дніпра (5 пам'яток) та його приток: Тясмину (8 пам'яток), Вільшанки (2 пам'ятки), Супою (1 пам'ятка), а також у басейні Гірського Тікича (1 пам'ятка), що належить до басейну Південного Бугу. Найпоширеніший тип нововиявлених пам'яток - це 1) поселення на островах у широких заплавах рік (14 пам'яток - Десятини, Скиртище, Пристань, Попове Озеро, Попів Горб, Бондаренків Горб, Гасанів Брід, Корчн, Чайка, Усть-Коврай, Придніпровське, Стругб, Мошни-Підлісся, Підгури). Крім цього у 1992 році Н.П.Шевченко відкрила поселення Ланук у м. Каневі 2) на високому корінному березі (терасі) Дніпра. Також автором виявлено ще два поселення: 3) на вершині вододілу, поряд із джерелом води, та Дурна Гребля, 4) у верхів'ї яру, поряд із джерелом води. Три останні типи поселень розташовані на ділянках з чорноземним ґрунтом. Заплавні ж поселення розташовані на островах з глинистим (5 пам'яток), піщаним (8 пам'яток) та чорноземним ґрунтом (1 пам'ятка). Цікаво, що комплекс знахідок майже на усіх цих поселеннях досить однаковий, майже завжди абсолютно переважає кераміка ямної культури; є лише деякі варіації складу та кількості іншокультурних домішок: найпоширенішою з них є кераміка раннього залізного віку (скіфи, ранні слов'яни).

Більшість із заплавлених поселень - невеликі пам'ятки (0,5-1 га) з порівняно бідним і тонким (у середньому не більше 0,5 м) культурним шаром, розташовані на дуже низьких островах у широких заплавах рік, що протікають по розгалуженій системі прохідних льодовикових долин обох берегів Дніпра. Високі береги цих рік усіяні ланцюжками і групами курганів. Розміри терасних поселень відповідають розмірам заплавлених, але їхнє виявлення і детальне дослідження ще попереду. Усі нововиявлені ямні поселення ще дуже слабо вивчені, досліджуються, переважно, шляхом постійного багаторазового збору підйомного матеріалу та, інколи, шурфування. Найближчим завданням вивчення ямних поселень Середньої Наддніпрянщини є подальше розширення джерельної бази по чотирьох уже відомих групах пам'яток та пошук ще не відкритих нами

поселень на малих ріках з вузькими долинами, відомих у інших регіонах.

Важливим свідченням способу життя ямних племен стало відкриття 2001 року тимчасової стоянки, розташованої на вершині вододільного гребеня плато правого берега р. Тясмин в урочищі Сонечко, поряд з джерелом води. Тонкий розораний культурний шар стоянки (0,4-0,5 м), крім нечисленних фрагментів ямної кераміки, виробів з кременю і кварциту (останній добувався тут же) та їхніх фрагментів, містив знахідки доби бронзи і, передусім, скіфського часу. Очевидно, тут знаходилося тимчасове стійбище пастухів, типу карпатської колиби, котрі виганяли худобу на випас із долини на вододіл на теплу пору року. Тобто, за даними нововиявлених поселень можна припустити, що ямники Середньої Наддніпряниці практикували відгінне скотарство, незначно доповнюючи свій раціон з допомогою рибальства, полювання, можливо, слабкорозвинутого присадибного землеробства і збиральництва. При цьому більшість населення постійно проживало у невеликих поселеннях, розташованих на островоподібних підвищеннях у заплавах рік, колективами по 50-100 чоловік (ймовірно, велика патріархальна сім'я), котрі разом із жителями сусідніх поселень могли об'єднуватися у роди. На літо чоловіки продуктивного віку відходили з худобою на тимчасові стоянки, жінки, діти і старі могли лишатися на місці.

У процесі розкопок навколо Десятин, у радіусі декількох сотень метрів, на сусідніх острівцях були виявлені ще 3 аналогічних ямних поселення (Попове Озеро, Гасанів Брід, Попів Горб). Можливо, це не група одночасових поселень, а результат розвитку в часі того ж самого поселення. На I-й і II-й надзаплавних терасах правого берега Тясмину навпроти даної групи поселень розташована група ще недосліджених курганів, деякі з яких займають панівні висоти, тобто, можливо, належать

ямному населенню. На відстані 5 км на північний захід розташоване ще одне гніздо поселень (усього 9, з них 2 ямні) – біля с. Трушівці на острові Дубина, на місці колишнього Медведівського Миколаївського монастиря; а на високому правому березі навпроти них – ще одна група курганів. Як показали поверхові обстеження території, подібні комплекси пам'яток, при більш детальному дослідженні, можуть бути відкриті протягом усєї нижньої течії Тясмину (від м. Сміли) та на інших, подібних за походженням ріках.

Поселення Десятини є досить перспективною для подальших досліджень пам'яткою ямної культури, найпридатнішою для розкопок серед усіх відомих на даний час у Середній Наддніпряниці. Важливість цих досліджень полягає в тому, що досі до наукового обігу не введено ще жодної поселенської пам'ятки середньодніпровського варіанту ямної культури; не краще з цим і в більшості інших локальних груп ямної культури.

ЛІТЕРАТУРА

Лагодівська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. – Київ, 1962.

Максимов Є.В., Максимов С.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – №1.

Рассамакін Ю.Я., Сиволап М.П. Звіт про розкопки поселення Десятини у 1995, 2000 році // ІА НАН України. 2000/

Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. - Киев, 1985. - Т.1.

Mallory J.P. In Search of the Indo-Europeans. - London, 1989.

Minorsky V. 'Hudud al-'Alam. The regions of the world. A Persian geography 372 A.D. - 982 A.D. – London, 1937

Сиромятников О.К.

Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва

Нововиявлені пам'ятки археології Київщини

Протягом польового сезону 2002 року автором повідомлення як індивідуально, так і з іншими працівниками Центру було проведено ряд планових та позапланових обстежень окремих земельних ділянок на території Київської області, планованих під відведення у користування фізичним та юридичним особам. В результаті було виявлено і обстежено ряд раніше невідомих пам'яток археології¹, (посилання див. у кінці статті) а також отримано додаткову інформацію по локалізації та датуванню городища в с. Гоголів Броварського району. На

жаль, у зв'язку як з об'єктивними, так і з суб'єктивними причинами, дослідження ново виявлених пам'яток обмежувалося лише візуальним обстеженням, збором підйомного археологічного матеріалу, картографуванням та фотофіксацією².

1. с.Гребельки Броварського району. Під час обстеження заплави та надзаплавної тераси правого берега правої безіменної притоки р.Трубіж (сучасний меліоративний канал) між селами Світільня та Гребельки, на відстані 1,5 км на пд.-сх. від цвинтаря с.Гребельки О. та

Д.Сиромятниковими на дюноподібному підвищенні виявлено фрагменти пізньотрипільської, давньоруської (XII-XIII ст.) та пізньосередньовічної кераміки. Розміри підвищення приблизно 50x80 м. Фрагменти трипільської та давньоруської кераміки багаторазово фіксувалися і на надзаплавній терасі на відстані близько 200 м на пд-сх, пд. та пд.-зх від виявленого поселення.

2. с. Гоголів Броварського району. З метою виявлення залишків маловідомого городища в с.Гоголів автором було проведено обстеження території села на північ від траси Київ-Прилуки. На всій обстеженій території спорадично фіксувалися фрагменти кераміки XVII-XVIII ст. На території урочища "Замок", обмеженого вулицею В.Куйбишева, провулком І.Франка та шкільною садибою концентрація кераміки була найбільша. Саме тут виявлено фрагменти кераміки XI-XIII та XV ст., уламки віконниць XVII-XVIII ст., фрагменти кахлів, а також залізне чотиригранне вістря черешкової стріли та уламок скляного браслета. На підставі зібраного археологічного матеріалу можна ставити питання про безперервний розвиток пам'ятки починаючи з XI ст. При детальному обстеженні мікротопографії рельєфу вдалося виявити залишки валу (?) шириною близько 25 м при висоті 1-1,5 м, що фіксувався вздовж вул. Куйбишева по її східній стороні.

3. с.Петрушки Києво-Святошинського району. Поселення, виявлене О.Сиромятниковим, О.Солтисом, О.Брежк, знаходиться на відстані 1,5 км на пд.-зх. від села на правому березі ставка, на мису, утвореному ставком та заплавою струмка. З напільної сторони поселення частково обмежене неглибокою балкою і має округлу форму, діаметром близько 70 м. Залишків валів зафіксувати не вдалося. На поверхні зібрано фрагменти вінець кераміки XI-XIII ст., уламки амфор, фрагменти плінфи та уламок пірофілітового сланцю. Спорадично на поверхні зустрічаються дрібні маловиразні фрагменти ліпної кераміки.

4. с.Балико-Щучинка Кагарлицького району. На відстані 3 км на пд.-сх. від с.Балико-Щучинка на південно-східному схилі та в сідловині між двома високими пагорбами корінного берега Дніпра на площі близько 3-4 га О.Сиромятниковим та О.Брежк було виявлено фрагменти кухонного посуду XII-XIII ст., уламки амфор та маловиразні товстостінні (1,5 см) фрагменти ліпної кераміки. На відстані близько 200 м на пн.-сх. від виявленого поселення, на високій надзаплавній терасі Дніпра (на момент обстеження інтенсивно підмивається) зафіксовано чисельні дрібні фрагменти кераміки XII-XIII, XIV-XVI, XVII-XVIII ст. Площа поселення – близько 10 га (?). Змив берега не обстежувався у зв'язку з небезпекою обвалу.

¹ Цікаво, чи були поставлені „нововиявлені пам'ятки” на облік, чи були складені охоронні зобов'язання на них, чи з ними обійшлися так як з пам'ятками біля Малополовецького. До речі, вже пішов шостий рік процесу внесення комплексів Малополовецького до держреєстру пам'яток археології (Від редакції, Н.Г).

² Заявка автора про видачу Відкритого листа на дослідження с.Світільня та проведення археологічних розвідок на території Київської області була відхилена внаслідок заборгованості по звітності одного з працівників Центру і його недостатньої наукової та матеріально-технічної бази, невисокого рівню наукової кваліфікації її співробітників (стаття, що друкується, є тому підтвердженням. Її ми навели як виключення – інформацію про незаконні та грабіжницькі розкопки в АБУ звичайно не друкується). Згідно правил, керівник організації, що запросила Відкритий лист, несе повну відповідальність за незданий до Наукового архіву Інституту археології звіт про розкопки. Оскільки адміністрація Центру не вживає заходів, Польовий комітет змушений іти на такі кроки. З цього року до незданого звіту О. Солтиса додається незданий звіт про розвідки автора публікації – Н.Г.

Скорый С., Хохоровски Ян

Институт археологии НАН Украины

Институт археологии Ягеллонского университета

Вторая полевая кампания украинско-польской археологической экспедиции "Мельники-Холодный Яр"

В 2002 г. совместная Украинско-Польская археологическая экспедиция "Мельники-Холодный Яр" (руководители С.Скорый, Я.Хохоровски) продолжила исследования крупнейшего в бассейне р. Тясмин Мотронинского городища скифской эпохи и расположенного поблизости курганного могильника. Финансирование работ в 2002 г. осуществляла польская сторона. В работе экспедиции "Мельники-Холодный Яр" принимали участие: с украинской стороны С. Бессонова, заместитель

начальника экспедиции; И.Ковтун, художник (Институт археологии НАНУ), археологи В.Григорьев, А.Назаров (Черкасы), геолог В.Романюк (Тараща), археозоолог Е.Секерская (Одесса, Южноукраинский университет), стажёры экспедиции В.Терновский и Н.Кузьмич (Национальный историко-культурный заповедник "Чигирин"). С польской стороны в исследованиях участвовали: магистр К.Дзенгелевски и студенты Института археологии Ягеллонского университета В.Кошкуль,

Щ.Павликовски, Б.Курась, Л.Олещак, В.Холева, Я.Грущынськи, Т.Курек, П.Мучко, М.Вареница, А.Заионц. Определение костных остатков осуществлено палеоантропологами Института археологии НАНУ А.Козак, Л. Лит-виновой, Т. Рудич, которым авторы выражают глубокую благодарность.

На *городище* были осуществлены следующие работы. В *западной части внутреннего укрепления*, исследована территория, примыкающая к валу в месте его крутого поворота, площадью 800 м² (руководитель раскопа ХХІІІ С. Бессонова). Своей северо-восточной частью этот раскоп был соединён с раскопом ХХІІ (2001 г.) площадью 424 м². Таким образом, общая площадь стала равной 1224 м², что является наиболее крупным за годы работ на городище участком территории, полностью охваченным археологическими раскопками. Результаты работ свидетельствуют, что плотность застройки здесь была менее значительная, чем в центральной части городища. По-видимому, можно предполагать, что раскопками удалось выявить периферийные участки двух или трёх "усадеб" скифского времени. Культурный слой не отличается выразительностью, к тому же нарушен ямами позднего происхождения. В ходе исследований были обнаружены 37 объектов, из них 2 полуземлянки (№№ 8, 30), 27 хозяйственных ям различных форм и размеров, 4 скопления фрагментов глиняной обмазки от лёгких наземных построек, остатки 3-х кратковременных очагов. Одна из полуземлянок (№8) подовальной формы, площадью около 12 кв.м, глубиной 0,8 м от древнего горизонта, имела очажную яму в углу. Заполнение – мешанный глинистый грунт от обвалившихся стен и перекрытия. Вторая полуземлянка, значительно меньших размеров (площадь около 6 кв.м) отличалась нечёткой, подпрямоугольной формой, неровным дном, находящимся на глубине 0,6-0,7 м от древнего горизонта. Примечательно, что на дне её, в специальном углублении находились кости расчленённого скелета телёнка. Полуземлянки и развалы наземных построек можно датировать в пределах VI – начала V вв. до н.э.

Большинство хозяйственных ям – цилиндрической формы, диаметром около 1 м. В 7 случаях они использовались для сброса очажного мусора или устройств кратковременных очагов. Заслуживают внимания размерами и составом находок ямы №№ 2, 17 и 30-б. На дне двух последних зафиксированы остатки жертвоприношений домашних животных: свиньи и телёнка.

Находки скифского времени представлены в основном фрагментами лепной посуды (рис.1,1), многочисленными орудиями труда из

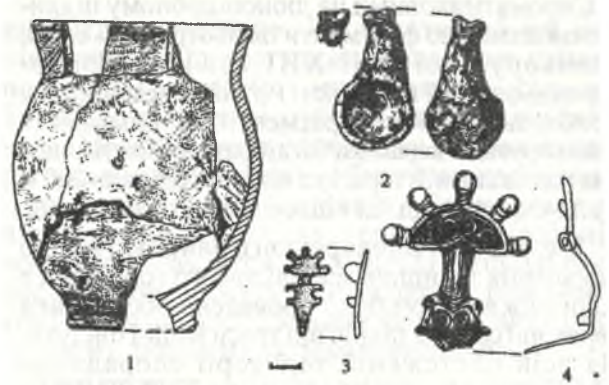

Рис.1. Находки из раскопа ХХІІІ на Мотронинском городище (руководитель раскопа С. Бессонова): 1 – лепной горшочек; 2 – глиняная льячка; 3-4 – бронзовые фибулы.

камня, глиняными пряслицами, "лепёшками", "фишками" из стенок лепной посуды. Находки античной посуды немногочисленны: лишь 5% от общего числа фрагментов посуды.

Совершенно отсутствуют изделия из кости. Металлические орудия представлены 5 железными ножами, бронзовым наконечником стрелы. К числу редких находок принадлежат глиняные зооморфная статуэтка (второй случай находки на городище), миниатюрная глиняная льячка, конец ручки которой оформлен в виде стилизованной головки животного (рис.1,2), часть черпака с каннелюрами на тулове. Примечательно значительное количество (28 экз.) находок кремнёвых изделий: отщепов, пластинок (в частности с ретушью), нуклеусов. Возможно, это свидетельствует о местном изготовлении кремнёвых орудий в скифское время. Костей животных (по сравнению с иными раскопками) обнаружено крайне немного – 267. Археозоологом Е.П.Секерской определены 14 особей животных, из них: 6 – крупный рогатый скот, 2 – лошадь, 2 свинья, 1 коза, 2 заяц, 1 благородный олень.

Как и в прошлом сезоне, в квадратах, прилегающих к валу, постоянно встречались находки черняховской культуры. Здесь же обнаружены две бронзовые пальчатые фибулы, одна из которых отличается миниатюрными размерами, относящиеся к VII-VI вв. до н.э. (пеньковская культура) (рис.1,3-4).

На территории современного Мотронинского монастыря (расположенного в *восточной части внутреннего укрепления*) произведены спасательные раскопки (руководитель А.Назаров) в траншее, выкопанной под фундамент строящегося зернохранилища. Изучены остатки 3-х хозяйственных ям и полуземлянки скифского времени.

Продолжено изучение *внешней*

оборонительной системы городища на участке между въездами со стороны сёл Жаботин и Лубенцы (руководитель Я.Хохоровски). Значительно углублён разрез вала и получены важные стратиграфические данные.

На курганном могильнике изучались следующие объекты.

Вручную раскопано 5 небольших курганов Восточной группы могильника (№№ 7, 10, 70-71 – А.Назаров, №19 – В.Григорьев). Высота курганов от 0,25(№7) до 0,8м(№19), диаметр от 7(№70) до 10м(№19). Четыре кургана в той или иной степени были ограблены. В двух курганах (№№70-71), центральная часть которых была перекрыта внушительными грабительскими ямами, не удалось выяснить, были ли в них могилы или они являлись курганами – кенотафами. Остальные 3 кургана содержали могилы в виде ям прямоугольной (№№10,19) или подпрямоугольной (№7) формы, ориентированные по оси В – З(№№10,19) и ЮВ – СЗ(№7). В двух первых из упомянутых курганов могильные ямы имели значительные размеры (3,6 x 1,6 м; 2,37 x 1,35 м) при этом гробница кургана №19 отличалась к тому же глубиной – до 1,5 м. В могилах ограбленных курганов №№10, 19 сохранились останки погребённых и немногочисленный инвентарь, позволяющий считать их захоронениями мужчин-воинов конца VI-V вв. до н.э. (курган №19) и V- начала IV вв. до н.э. (курган №10).

Несомненный интерес представляет неограбленная могила в кургане №7. Она в виде ямы небольших размеров (1,6 x 1,1 x 1,1 м), содержащей на дне кальцинированные кости (сожжение на стороне) и остатки погребального костра, сброшенные в яму. Единственный предмет погребального инвентаря – лепной кубок

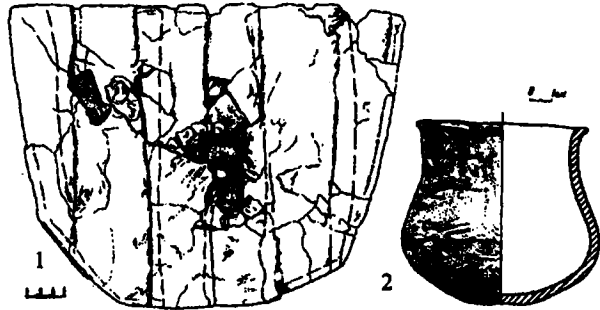

Рис.2. Находки из курганов Мотронинского могильника: 1 – пластинчатый металлический конский нагрудник (курган Скифская Могила, гробница №2), 2 – лепной кубок (курган №7).

с округлым туловом и практически прямым горлом, оканчивающимся слегка отогнутым венчиком. Поверхность сосуда лощёная, серо-коричневого цвета (рис.2,2). Судя по нему, погребение относится к VII-VI вв. до н.э.

Обратим внимание на 2 обстоятельства. Впервые после многолетних раскопок курганного могильника вблизи Мотронинского городища (за период работ с 1988 г. исследовано 27 из 72 известных на сегодняшний день курганов) удалось открыть погребение эпохи архаики (все исследованные ранее могилы датируются временем не ранее конца VI-V вв. до н.э.). Не известны были нам ранее и захоронения с остатками кремации, выполненной на стороне. Последние, несомненно, относятся к разновидности автохтонного погребального обряда населения Лесостепи.

Примечательно, что во всех трёх курганах, где сохранились могилы, отсутствовали какие-либо следы деревянных перекрытий, но чётко фиксировались сохранившиеся участки заполнения могил плотной материковой глиной. Напомним, что эта особенность погребального обряда (т.е. отсутствие перекрытий как таковых и заполнение могильной ямы материковым выкидом) отмечалась и в ряде могил Мотронинского некрополя, исследованных в 2001 г. В ходе раскопок кургана №19 удалось получить стратиграфические наблюдения, подтверждающие ранее сделанные заключения об особенностях сооружения ряда курганов Мотронинского могильника: перед сооружением насыпи кургана на её месте удалялся древний чернозём до материковой глины, основа же насыпи или полностью вся насыпь выкладывалась из плотных пластов тёмно-коричневой глины и серого суглинка, возможно, дёрна.

Были продолжены работы на самом крупном кургане Мотронинского могильника - №33 или *Скифской Могиле* (руководители С.Скорый, Я.Хохоровски). Исследования памятника было начато в 2001 г. Напомним, что к началу раскопок, по данным инструментальной съёмки, курган имел высоту 7,75м при максимальном диаметре 55 м (Скорый, 2002, 246). Центральная траншея, прорезанная на кургане в 2001 г. и ориентированная по оси С – Ю, с целью раскрытия участков шатровидной конструкции на первой насыпи и собственно могил, была расширена в 2002 г. с 13 м до 16,6 – 17 м. В итоге были получены важные данные по планиграфии и стратиграфии кургана, в том числе деталям устройства шатровидной обкладки первой насыпи. В ходе раскопок южного и северного участков кургана, выяснено, что жерди толщиной 5-13 см, уложенные поверх насыпи, радиально к центру, в отдельных местах, по склонам насыпи, в свою очередь также были перекрыты жердями, лежащими поперёк, возможно по периметру всей насыпи. По-видимому, это было сделано с целью закрепления на насыпи радиальной выкладки. В некоторых местах упомянутые жерди сохранились в длину до 2 м. Поверх жердей

“шатровой” конструкции на большинстве исследованных участков насыпи была выложена трава (сохранился белый тлен), а в отдельных случаях дополнительно и кора (тёмно-коричневый тлен). Практически на всех открытых участках первой насыпи зафиксированы остатки поминальной тризны в виде отдельных костей животных, обломков лепной посуды, амфор. С северной стороны траншеи, у основания первой насыпи, открыты столбовые ямы от деревянного частокола, идущего вдоль насыпи. На одном из участков – разрыв, являющийся, возможно, входом в сакральную зону, где располагались могилы.

В пределах центральной траншеи открыты 2 гробницы – центральная (№1) и боковая (№2), расположенные на относительно небольшом расстоянии друг от друга, практически на одной оси С – Ю. Обе они представляют собой однотипные 9-столбовые склепы с дромосом, размещённые в яме. Стены гробниц были облицованы вдоль досками, закреплёнными в довольно глубоких канавках. Опорные столбы склепов, судя по столбовым ямам, имели диаметр 0,35-0,50 м и вкопаны в пол на глубину 0,63-1,00 м. Судя по лучше сохранившейся боковой могиле, основу перекрытия гробниц составлял деревянный каркас, опирающийся на опорные столбы; поверх него был уложен накат из брёвен. Ориентировка центральной могилы ССВ – ЮЮЗ, боковой – С – Ю. Над центральной гробницей первоначально располагалось дополнительное надмогильное деревянное устройство конической формы, нижние концы столбов которого закреплялись в глиняном кольце выкида, уложенного вокруг могилы. С ЮЮЗ и Ю сторон к погребальным камерам примыкали дромосы. Дромос центральной могилы был весьма коротким и отличался крутизной пола по отношению к погребальной камере. Был перекрыт заслоном из бревен, положенных одно на другое. Общая площадь центральной могилы 18 м² (13,4 м² погребальная камера и 4,6 м² – дромос). Дромос боковой могилы напротив достаточно длинный (около 6 м), плавно опускающийся ко дну погребальной камеры. Сверху, поперёк, был перекрыт деревянными плахами. Общая площадь боковой могилы более 26 м² (погребальная камера 16 м² и дромос 10,2 м²).

Подчеркнём, что в исследуемом кургане имеет место довольно редкий, почти уникальный случай для погребальных памятников скифской эпохи, когда центральная могила кургана по своей площади значительно уступает боковой (меньше её на 8 кв.м).

Обе обнаруженные гробницы оказались ограбленными: боковая, судя по всему, два раза,

в древности, центральная – несколько раз, в том числе в позднее время.

Несмотря на ограбление и частичное разрушение (сказанное касается в первую очередь центральной могилы), обе гробницы содержали некоторые интересные детали интерьера погребальных камер, отдельные предметы погребального инвентаря, разрозненные останки погребённых, позволяющие, в общем, составить представление о хронологических позициях захоронений и особенностях погребального обряда.

В заполнении центральной могилы, на различных уровнях найдены немногочисленные, сохранившиеся после опустошительных ограблений предметы, в том числе обломки бронзовых наконечников стрел, железные вток от копья и ворварка, фрагмент бронзового браслета, несколько бусин, из которых наиболее интересна большая сердоликовая бусина сферической формы, мелкие обломки железных и бронзовых предметов неясного назначения, невыразительные обломки лепной посуды. С точки зрения определения даты погребения особую важность имеют фрагменты кружальной посуды – античной светлоглиняной амфоры хиосского производства (первая четверть V в. до н.э.) и сероглиняной фракийской (?) чашечки. На полу погребальной камеры, на различных участках встречены остатки жертвенной пищи в виде бараньих и конских костей.

В могиле сохранились в переотложенном состоянии останки 3-х погребённых. Наибольшее количество костей (в том числе череп и нижняя челюсть) принадлежит женщине 35-45 лет, ещё несколько костей – также женщине (возраст не ясен), фрагментированная нижняя челюсть – ещё одному субъекту 20-30 лет (пол не ясен).

Боковая гробница, в значительно меньшей степени нарушенная грабителями, сохранила ряд интересных элементов погребальной обрядности и более широкий круг находок. В первую очередь упомянем остатки поминальной тризны, расположенные юго-восточнее могилы, на выкиде из неё. Они представляли собой небольшое кострище с находящимися поблизости 4 лепными сосудами – 2 мисками, миской-вазой и кружкой (рис.3). По-видимому, с тризной следует связывать и бронзовый котёл без следов напутственной пищи, располагавшийся к западу от сосудов на дощатом перекрытии дромоса. У входа в могилу, с восточной стороны, найден фрагментированный точильный камень – оселок. Он выполнен из мелкозернистого песчаника и имеет в верхней части небольшую ручку в виде цилиндра, изготовленного из золотой пластины. Возможно, оселок был утерян грабителями.

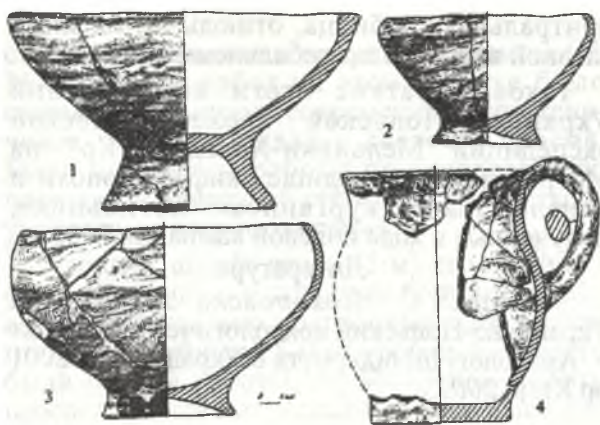

Рис.3. Лепная посуда, найденная на тризне кургана Скифская Могила: 1 – миска-ваза; 2-3 – миски; 4 – кружка.

На дне дромоса находились сопровождающие захоронения: коня с сохранившимися железными деталями узды и конюха (мальчика 12-15 лет).

Погребальная камера, по-видимому, имитировала жилое помещение. Об этом свидетельствуют не только её конструкция в виде деревянного склепа, но и некоторые детали интерьера. Пол, например, был выстлан корой и тканью крупного плетения, следы которой фиксировались, прежде всего, в восточной части помещения. У северной стены погребальной камеры в нарушенном состоянии располагались многочисленные человеческие кости (мужчина, возраст около 50 лет). Покойник первоначально был помещён на обширном, длиной около 3 м, деревянном помосте (лежащем вдоль северной стены, т.е. в направлении В – 3)), на разостланном металлическом наборном доспехе, вероятно, головой на 3 (судя по расположению костей нижних конечностей). Остатки защитного вооружения представлены многочисленными, различными по размеру, сильно “скипевшими” в процессе коррозии, железными пластинками (чешуйками) и лишь несколькими бронзовыми. Вид и количество доспеха, в связи с его сильным разрушением, определить трудно (этот вопрос требует специального рассмотрения), но о наличии чешуйчатого панциря можно говорить однозначно. На помосте, среди костей, в переотложенном состоянии, найдены остатки разнообразного наступательного вооружения – обломок железного клинка меча, 3 железных втока от копий, 2 бронзовых наконечника стрел. В юго-восточном углу и в южной половине помещения сохранились следы напутственной мясной пищи в виде бараньих (целая тушка) и конских (лопатки, челюсти) костей.

У восточной стены, под глиняным завалом, образовавшимся до ограбления могилы, в непосредственной близости с двумя столбовыми ямами, обнаружены металлические детали 4-х наборов конской узды. Два из них содержат великолепно выполненные гарнитуры бронзовых литых украшений в виде головы лося, кошачьего хищника, мифического существа, сочетающего в себе черты коня и кошачьего хищника и пр. Изображения, особенно лосинных голов, отличаются реализмом и обладают признаками, свойственными для скифского звериного стиля начала - 1-ой половины V в. до н.э. В петлях некоторых блях сохранились небольшие фрагменты ремней оголовья. Уздечки, по-видимому, первоначально висели на столбах и оказались на полу вследствие деструктивных процессов в погребальной камере.

Рядом с тремя уздечками, на полу, *in situ*, располагались 2 большие разновеликие железные пластины с двумя петлями на оборотной стороне – налобники для защиты головы коня и уникальный конский нагрудник полуовальной формы, набранный из длинных железных пластин на кожаную основу. Поверх него крепились 3 бронзовых ажурных колокольчика (рис.2,1).

Таким образом, воин, погребённый в боковой могиле не только сам имел, вероятно, комплект тяжёлого защитного вооружения, но и его боевой конь обладал некоторыми элементами металлического доспеха.

О дате исследованных погребений пока можно говорить лишь предварительно. Стратиграфия изученной части кургана убедительно свидетельствует, что обе могилы являются археологически синхронными. При этом вполне отчётливо фиксировалась последовательность совершения захоронений: вначале было осуществлено погребение в центральной могиле, затем в боковой, при этом материковый выкид из боковой могилы лёг на насыпь центральной могилы, и всё это было перекрыто единой шатрообразной деревянной конструкцией. Немногочисленные амфорные фрагменты, прежде всего из центральной могилы, похоже, определяют абсолютную дату совершения захоронения в обеих гробницах в пределах 1-ой четверти V в. до н.э. Не противоречат ей находки из боковой могилы, прежде всего бронзовые наконечники стрел, металлические детали конских уздечек (тип псалиев, особенности звериного стиля бронзовых украшений), а также лепная посуда, найденная на тризне вблизи гробницы. Впрочем, раскопки Скифской Могилы ещё не завершены, а, следовательно, нельзя исключать определённой корректировки предложенной абсолютной даты.

Некоторые особенности центральной гробницы позволяют предположить, что она могла быть местом захоронения женщины. В пользу этого свидетельствуют: а) существенно меньшие её размеры по сравнению с боковой гробницей, содержащей захоронение знатного тяжёловооружённого воина; б) отсутствие в ней каких-либо следов конского погребения или принадлежностей конской упряжи, свойственных для мужских захоронений; в) наличие в центральной гробнице некоторых предметов инвентаря, типичных для женских могил (бусы, фрагмент браслета), г) наконец, – антропологические данные. Если наше предположение верно,

Соколова О. Ю.

Государственный Эрмитаж

Нимфейская экспедиция в 2001 – 2002 гг.

В 2001 - 2002 гг. были продолжены работы на двух раскопах участка «М», расположенном на южном склоне нимфейского плато.

На западном раскопе были продолжены работы около западного борта раскопа. В 2000 г. здесь был выявлен угол подпорных стен террасы и кладки из бутового камня, выполнявшие роль внутреннего армирования террасы наподобие клетей, предохранявших насыпь от разрушения. Была поставлена задача получить полный стратиграфический разрез напластований искусственной насыпи террасы.

Исследована площадь около 60 м². В результате раскопок выявлено, что естественный материковый склон, спускавшийся под углом 45°, был специально подрубен перед началом сооружения террасы. Первичная насыпь террасы, толщиной около 1,0 м, напоминала сброс очажного мусора или расчистки пожарища. Она состояла из чередующихся слоев серого золистого грунта и грунта черного цвета, насыщенных угольками, известняковой крошкой, створками раковин мидий, кусочками самана, и тонких прослоек желтой глины.

Эта насыпь послужила основанием для возведения стен, служивших для армирования террасы. Насыпь, перекрывшая эти кладки, состояла из чередующихся слоев желтого и желто-серого суглинка и серого золистого грунта. находки были сосредоточены в слоях золистого грунта и желто-серого суглинка и отсутствовали в напластованиях желтого суглинка. Преобладал амфорный материал, представленный изделиями Хиоса конца V – начала IV вв. до н. э., Фасоса, Менде, Гераклеи, Лесбоса начала IV в. до н. э. Следует отметить также фрагменты ионийских сосудов и аттическую чернолаковую керамику. В целом, находки из напластований террасы свидетельствуют о том, что для её засыпки использовались мусорные слои, содержащие керамику второй половины

центральная гробница, отнюдь не являлась главной в данном погребальном комплексе.

Таковы краткие итоги исследований Украинско-Польской археологической экспедиции “Мельники-Холодный Яр” на Мотронинском городище скифской эпохи и близлежащем курганном могильнике, полученные в ходе полевой кампании 2002 г.

Литература

Скорый С., Хохоровски Ян. Новый Украинско-Польский археологический проект // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. Київ, 2002..

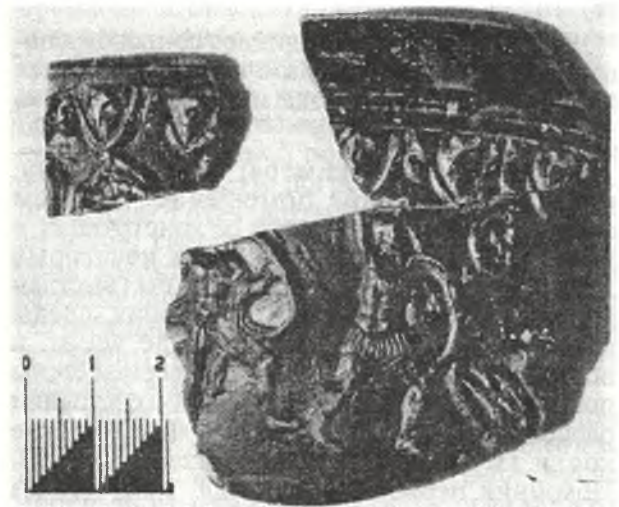

Рис.1. Фрагмент чернолаковой мегарской чаши V – первой четверти IV вв. до н. э.

Над кладками из бутового камня прослеживались глинобитные конструкции. По линии фасадов этих кладок прослеживались вертикальные прослойки желтого суглинка. Между ними прослеживались два массива желтого и желто-серого суглинка в виде прямоугольных блоков, толщиной 0,3 и 0,5 м, а общая высота - 0,8 м.

Возможно, при возведении этих глинобитных конструкций использовался прием, когда в специальную опалубку заливается замешанная глиняная масса, при высыхании образующая монолитный блок; после удаления опалубки блок дополнительно обмазывается глиной.

Таким образом, на исследованном участке была расчищена линия материкового склона, выявлена специальная подрубка материкового склона террасы, прослежен характер напластований насыпи, выявлено глинобитное продолжение бутовых кладок.

Второй участок работы – шурф к северу от

стены с заложением дверным проемом (№ 184). Начало работ на этом участке было связано с попытками современных “счастливчиков” разобрать кладку дверного проема. Были проведены работы по исследованию площади к северу от стены, по расчистке и укреплению дверного проема.

Площадь шурфа около 45 м², его глубина – 4,6 м. Восточным и западным бортами шурфа служат вертикально подтесанная материковая глина. На глубине 3,5 м от уровня, с которого были начаты работы, по восточному борту прослеживается выход скалы, имеющий наклон

Рис.2. Вид оборонительной башни (?) с северо-востока

к западу, а местами – подтеску. На уровне пола ширина шурфа сокращается почти в половину – до 2,3 м. Заполнение представляет собой слой светлого и серого суглинка, желтой материковой глины, чередующихся с золистыми прослойками и прослойками зеленой глины. В слоях материковой глины находки отсутствовали, в остальных слоях представлено довольно значительное количество керамики. При этом почти не фиксируется хронологическая разница между находками из верхних и нижних слоев засыпи. В юго-западном углу была найдена целая гераклеяская амфора. В целом, находки укладываются в хронологические рамки 90 – 50 гг. IV в. до н. э. Преобладает, как обычно, амфорная тара. Это изделия Хиоса, Гераклеи, Менде, Лесбоса, сосуды типа Муригиоль, в том числе с клеймами, дипинти и граффити. Преобладают клейма Гераклеи, среди которых можно отметить наиболее ранние клейма фабриканта Археляя, датирующиеся 90-ми гг. IV в. до н. э., а основная их масса датируется от рубежа 80-70 гг. до середины IV в. до н. э.

Кладка стены с дверным проемом однолицевая, двуслойная, по южному фасаду – из хорошо обработанных блоков известняка, по северному – из бутового камня. Её размеры – длина южного фасада – 4,78 м, северного – 3,75 м,

высота 4,2 м, толщина – 0,75 м. Выявлено два уровня дверного порога. В целом, прослеживаются три строительных периода.

В 2001 г. удалось перенести столбы высоковольтной ЛЭП, пересекавшей участок «М». Перенос столбов позволил начать работу на новой прирезке, которая в дальнейшем приведет к объединению двух раскопов – южного и западного, с целью открыть полностью площадь к югу от пропилен. Площадь участка около 275 м². Работы начаты с уровня дневной поверхности. В слоях представлен материал римского и эллинистического времени. Преобладают амфорные фрагменты – светлоглиняные узкогорлые амфоры типов В и С II в. н. э., боспорские широкогорлые II – первой половины III вв. н. э., с шипообразными ручками, а также хиосские, фасосские, синопские, родосские, косские, кидские амфоры. Среди клейм преобладает группа синопских, датирующихся в пределах III в. до н. э. Небольшое количество чернолаковой аттической керамики, мегарских чаш, краснолаковая керамика первых веков нашей эры – типы сосудов Понтийской сигилляты, красноглиняная, сероглиняная, светильники, в том числе сероглиняные, датируемые первой половиной III в. н. э., фрагменты терракот. Уровень горизонта римского времени прослеживается не везде, представление о нем дают устья хозяйственных ям, хорошо читаемые по стратиграфии. Исследовано 12 ям хозяйственного назначения. В основном, грушевидной формы, в некоторых прослеживалась глиняная обмазка пола и стен, а также в заполнении отдельных ям встречались крышки.

На южном раскопе продолжались работы по исследованию фортификационной системы Нимфея. Убиралась насыпь, перекрывающая третью куртину оборонительной стены. Исследована площадь около 300 м². Расчищен верхний уровень оборонительной стены на протяжении 10,5 м по внешнему фасаду, на высоту до 50 см, толщиной 2,2 м. Выявлено три ряда кладки из крупных хорошо обработанных квадров со орудения, интерпретированного как оборонительная башня. Расчищено три погребения собак.

В слоях преобладает материал третьей четверти – конца I в. н. э. Много фрагментов краснолаковой керамики, которая относится к группе понтийской сигилляты, встречаются фрагменты стеклянных сосудов I-II вв. н. э., амфоры II – первой половины III в. н. э., а также фрагменты позднеэллинистической керамики.

Таким образом на участке «М» исследованы слои и строительные остатки, относящиеся, преимущественно, к двум хронологическим периодам – концу V – первой половине IV вв. до н. э. и первым векам н. э. В процессе раскопок осуществлялись работы по консервации и реставрации открытых объектов.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Сазанов А.В., Крупа Т.Н.

Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина

Институт археологии НАН Украины

О работах в цитадели Херсонеса Таврического в 2002 г.

С 4 июля по 6 августа на территории Цитадели Херсонеса Таврического под руководством С.Б. Сорочана работала объединенная экспедиция Харьковского Национального университета им. В.Н. Каразина (Т. Н. Крупа), Института археологии НАН Украины (В. М. Зубарь) и Национального заповедника "Херсонес Таврический" (С. Н. Сухина, И. В. Иванов).

Работы проводились силами харьковского отряда и учащихся Межшкольного историко-археологического объединения "Клио" (начальник лагеря – Н. В. Бурлакова, учитель гимназии № 1552) на базе гимназии № 1552 Южного округа г. Москвы (Россия, директор гимназии О. Авилова), специализированной художественной школы № 1188 г. Москвы.

В результате раскопок на территории "цитадели" Херсонеса в июле 2002 г. было обнаружено еще одно помещение раннесредневековых терм, примыкавшее к бане с юга. Оно соседствует с востока с обширной постройкой, к боковой стене которой пристроена полукруглая ванна, выложенная из нескольких рядов плитки на цементном растворе.

Рис. 1. Археологические раскопки на участке "К югу от раннесредневековых терм".

Помещение бани было перекрыто постройкой XIII в., от которой уцелели несколько рядов кладки (рис. 1). После завершения раскопок стены бани были подвергнуты плановой консервации.

Помимо археологических исследований проведены наблюдения за состоянием законсервированных кладок "Большого общественного здания (претория)" и примыкающей к нему базилики, выполненных в Цитадели в 1998 г. и 2000 г.

В результате визуальных наблюдений было установлено, что вследствие агрессивного действия природной среды, отрицательного антропогенного фактора положительную сохранность имеют кладки, где применялись оба вида консервационных рецептур.

Разрушения консервационного слоя на "Большом общественном здании" Цитадели незначительные и носят точечный характер. На базилике разрушения отсутствуют.

Начаты консервационно-реставрационные работы на участке "Раннесредневековые термы" (рис.2). В процессе консервации строительных остатков в технике анастилоза были применены консервационные рецептуры (с применением инфильтрации оригинальных кладок известковой водой и последующей их консервацией раствором цемента М-400, концентрация 1:3:6 или концентрация 1:2:8 (цемент: известь: песок).

Учитывая, как значительный отрицательный фактор, наличие обильной растительности на древних кладках, специалистом-биологом Е. В. Астаховой, было решено провести обработку специализированным препаратом "Раундап",

Рис. 2. Консервационно-реставрационные работы на участке "Раннесредневековые термы".

предварительно сделав научную экспертизу на наличие энтомофауны, ввиду того, что на территории Херсонеса имеются редкие виды местной фауны. Тесты на ее наличие дали отрицательный результат. В перспективе было решено проводить ежегодные наблюдения за состоянием консервационных кладок, обработанных "Раундапом" для подавления роста сорной растительности.

Зубарь В. М.

Институт археологии НАН Украины

О научной этике и статье Р. Карасевича-Щипёрского, посвященной римской цитадели Херсонеса

После обретения Украиной независимости значительно оживилось прямое сотрудничество со многими зарубежными научными организациями, в том числе и с Варшавским университетом, сотрудники которого в последние годы в содружестве с Национальным заповедником "Херсонес Таврический" под руководством профессора Т. Сарновского плодотворно ведут археологические работы в окрестностях Херсонеса. В результате этих работ были частично исследованы и изданы материалы раскопок на территории римского опорного пункта в Балаклаве [Сарновский, Савеля, 2000], а также раскопаны остатки римской сигнальной башни на высоте Казацкая, расположенной на гребне Сапун-горы. Все это способствует расширению источниковой базы изучения римских военных древностей и дальнейшей углубленной разработке вопросов римского военного присутствия в Таврике, а также является положительным фактором в укреплении украинско-польских научных связей и должно всячески приветствоваться. На этом фоне вызывает, по меньшей мере, удивление публикация в печатном органе Института археологии Варшавского университета статьи Р. Карасевича-Щипёрского [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 59–75], на которой хотелось бы остановиться более подробно.

Как известно, в последние десятилетия цитадель Херсонеса исследовалась под руководством недавно ушедшей из жизни И. А. Антоновой, которая вкладывала в эту работу максимум своей энергии и, я не боюсь этого слова, - всю душу. Поэтому обращение к результатам ее раскопок, особенно последних лет, которые остались неопубликованными, научным идеям, которыми она щедро делилась с окружающими, и в конечном итоге к светлой памяти И. А. Антоновой, очень много сделавшей для развития Херсонесского заповедника и археологических исследований на его территории, требуют очень взвешенного подхода и бережного отношения. Статья Р. Карасевича-Щипёрского, к сожалению, не с лучшей стороны характеризует обращение автора с материалами научного наследия И. А. Антоновой.

Она посвящена реконструкции внутренней планировки римской цитадели Херсонеса. Сам факт работы по этой теме, безусловно, должен оцениваться положительно, так как это памятник мирового уровня и, естественно, требует дальнейшего углубленного изучения. А последнее невозможно без различных мнений

в оценке археологического материала, дискуссий, в ходе которых выводы разных ученых могут не совпадать, а иногда и быть противоположными, что вполне естественно в процессе научного познания. Но такие дискуссии должны вестись на базе всей совокупности материала, как опубликованного, так и того, который подготовлен к публикации, в том числе при непосредственном участии еще при жизни И. А. Антоновой. Это элементарная этическая норма, принятая в современной европейской науке. К сожалению, статья Р. Карасевича-Щипёрского свидетельствует о том, что научную этику молодой польский исследователь понимает очень своеобразно. Чтобы не быть голословным обратимся к конкретным фактам, получившим отражение в статье, и постараюсь показать, базируясь на каком фактическом материале написано исследование Р. Карасевича-Щипёрского, и как он использовал то, что уже было сделано до него в изучении римской цитадели Херсонеса.

Знакомство с текстом статьи и научным аппаратом, который его сопровождает, свидетельствует о том, что автор добросовестно использовал работы И. А. Антоновой, вышедшие до 1997 г., в которых она касалась различных вопросов, связанных с исследованием цитадели [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 60, прим. 9]. Но, помимо печатных работ, Р. Карасевич-Щипёрский, как он неоднократно указывает в примечаниях, также опирался на сведения, полученные им в личных беседах с И. А. Антоновой в 1999 - 2000 г. [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 61, прим. 19; 62, прим. 21; 65, прим. 31, 32; 66, прим. 34; 67, прим. 35; 70, прим. 50; 71, прим. 60; 73, прим. 66 и др.] Причем, судя по тексту, они касались не только конкретного неопубликованного материала, но наблюдений и научных идей И. А. Антоновой, сделанных в процессе раскопок. Следовательно, как это общепринято в практике научной работы, она является полноправным соавтором исследования. Однако фамилии И. А. Антоновой среди авторов статьи нет. В представленном виде научный вклад в разработку целого ряда вопросов, связанных с планировкой цитадели, построенный во многом на неопубликованных наблюдениях и выводах И. А. Антоновой, всецело принадлежит Р. Карасевичу-Щипёрскому. А И. А. Антоновой, наряду с Т. Сарновским и С. П. Ковальским, в подстрочном примечании высказана благодарность за

советы и консультации [Karasiewicz-Szczypiorski, 2001, 59, прим. 1]. Но эта благодарность отнюдь не за разрешение использовать в печати материал из ее раскопок, к которому, как хорошо известно всем, кто ее знал, она относилась всегда очень бережно и даже трепетно. Использование в печати только под своей фамилией наблюдений и выводов, которыми с ним делилась И. А. Антонова в ходе частных бесед в 1999 - 2000 гг., мягко говоря, не делает чести автору, который является сотрудником солидного научного учреждения. В этом он, к сожалению, повторяет глубоко порочный опыт отдельных отечественных исследователей Херсонеса, работы которых грешат откровенным плагиатом, и еще станут предметом обсуждения в недалеком будущем на страницах научных изданий.

Статья Р. Карасевича-Щипёрского снабжена прекрасными планами и графическими реконструкциями внутренней застройки цитадели, выполненными в масштабе [Karasiewicz-Szczypiorski, 2001, рис. 2 - 5]. Но, в отличие от реконструкций планировки цитадели, нигде не сказано об авторстве основы, использованной для них, а также об авторе чертежей. Это уже само по себе противоречит всем принятым как в отечественной, так и в зарубежной научной археологической литературе нормами публикаций графических материалов и, прежде всего, на основании масштабной съемки. Исходя из этого, следует, что авторство планов всецело принадлежит Р. Карасевичу-Щипёрскому, который самостоятельно предпринял не только обмеры внутренней площади цитадели, о чем он сообщает в тексте [Karasiewicz-Szczypiorski, 2001, 61], но и осуществил топографическую съемку с привязкой всех раскопанных объектов. Однако на такие работы он не имел соответствующего разрешения, так как они предполагают получение Открытого листа, который, согласно законодательству Украины, не выдается не гражданам нашей страны. Об этом, безусловно, должен был знать Р. Карасевич-Щипёрский, который ряд лет работал в составе украинско-польской экспедиции на территории Балаклавы.

Вплоть до своей безвременной кончины всеми работами на территории цитадели долгие годы руководила И. А. Антонова [Сорочан, 2000, 120 - 123; Шацько, 2000, 123 - 125], а после ее смерти они ведутся под общим руководством профессора С. Б. Сорочана большой группой отечественных ученых на основании договора о совместной научной деятельности, утвержденном руководителями Института археологии НАН Украины (академик НАН Украины П. П. Толочко), Национального заповедника "Херсонес Таврический" (к. и. н. Л.И.Марченко),

Харьковского (профессор В. С. Бакиров) и Уральского (академик РАН В. Е. Третьяков) университетов [Сорочан, Зубарь, Сухина, Иванов, Крупа, 2002, 246 - 247]. Ни И. А. Антонова, ни руководство Национального заповедника "Херсонес Таврический", ни кто-либо из участников этого договора, насколько мне известно, не давал разрешения на проведение каких бы то ни было обмеров и топографической съемки на территории цитадели. Напротив, в 2001 г. под руководством С. Б. Сорочана впервые была осуществлена инструментальная съемка территории цитадели с привязкой раскопанных сооружений [Сорочан, Зубарь, Сухина, Иванов, Крупа, 2002, 247]. Следовательно, если Р. Карасевич-Щипёрский вел самостоятельные обмеры и топографическую съемку, то это делалось с грубым нарушением законодательства Украины, которым регламентируется проведение любых работ такого рода. Если же Р. Карасевич-Щипёрский использовал без ссылок и соответствующего разрешения для своей работы материалы И. А. Антоновой, хранящиеся в архиве Национального заповедника "Херсонес Таврический", то это является еще одним грубейшим нарушением авторских прав.

В краткой заметке, посвященной вопросам научной этики, не место для подробного научного анализа предложенной Р. Карасевичем-Щипёрским реконструкции внутренней застройки цитадели и атрибуции раскопанных объектов на ее территории, однако ряд замечания на этот счет все же следует сделать.

Приходится с сожалением признать, что статья Р. Карасевича-Щипёрского грешит не только грубейшим нарушением принятых в науке этических норм, но и незнанием отечественной литературы. Например, ссылаясь на слова И. А. Антоновой, Р. Карасевич-Щипёрский приводит ее мнение о том, что цитадель была построена во второй половине III в. до н. э. [Karasiewicz-Szczypiorski, 2001, 61]. Хотя в печатной работе, вышедшей еще при жизни И. А. Антоновой, она указывала, что строительство цитадели было начато в середине III в. до н. э. [Зубарь, Антонова, 2000, 50; ср.: Щеглов, 1974, 174 - 175], а М. И. Золотарев и Е. Я. Туровский, статью которых Р. Карасевич-Щипёрский не знает, еще в 1990 г. писали, что это произошло еще раньше [Золотарев, Туровский, 1990, 83].

Обвиняя меня в ошибочном определении размеров цитадели Херсонеса, Р. Карасевич-Щипёрский почему-то не заметил, что в работе 1994 г. в интересующем его месте имеется ссылка на работы В. Д. Блаватского и В. И.

Кадеева, за которыми я в этом тогда следовал [Зубарь, 1994, 45; ср.: Кадеев, 1981, 28; Блаватский, 1985, 232]. Но в работе о цитадели Херсонеса, написанной совместно с И. А. Антоновой по ее материалам и личному участию, площадь цитадели определена приблизительно в 0,4 га [Зубарь, Антонова, 2000, 46]. А это ничем принципиально не отличается от цифры 0,43 га, которая фигурирует в статье Р. Карасевича-Щипёрского [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 61], как результат его собственных обмеров.

Остались неизвестными Р. Карасевичу-Щипёрскому и специальные работы, посвященные римским термам на территории цитадели [Зубарь, Антонова, 2001, 81 - 91], интерпретации круглого сооружения [Зубарь, 2001, 205 - 207], которое обозначено на его плане литерой F и неправильно определенного следа за И. А. Антоновой, как святилище [ср.: Зубарь, 2001 а, 205 - 206], цитадели [Зубарь, 2000, 106 - 112], которое совершенно произвольно, без специального архитектурного анализа, на основании весьма далеких от Херсонеса аналогий из Ксантена и Нарбонской Галлии, по его мнению, является остатками храма [Karasiewicz-Szczypliowski, 2000, 69 - 70].

К разряду чисто умозрительных, не подкрепленных ничем, кроме весьма далекой аналогии в Пальмире, является предположение о том, что римский преторий, остатки которого пока не зафиксированы археологически, располагался не на территории римской цитадели, а где-то в другой части Херсонеса [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 71]. С такой же степенью достоверности его можно локализовать, например, на территории Балаклавы, где раскопаны остатки римского опорного пункта, или в каком-либо ином месте территории, контролировавшейся римскими войсками в окрестностях Херсонеса. Ряд реперов для хронологии строительства на территории цитадели, в том числе и связанных с землетрясением, авторство которых приписывает себе Р. Карасевич-Щипёрский [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 73 - 74], были выделены на материалах раскопок при участии И. А. Антоновой значительно раньше, что нашло отражение в печати, в том числе и в тех работах, на которые в ином контексте ссылается автор статьи [Виноградов, Зубарь, Антонова, 1999, 77 - 80; ср.: Зубарь, Антонова, 2000 а, 68 - 69].

Реконструируя внутреннюю застройку цитадели, Р. Карасевич-Щипёрский исходит из принципов, характерных для классического римского военного лагеря [Karasiewicz-Szczypliowski, 2001, 68 - 69]. Но забывает, что в данном случае он имеет дело с территорией, отведенной для дислокации не легиона, а лишь римской вексиляции, в греческом городе, а не с типичным римским укреплением где-то на

лимесе. Поэтому размещение построек и планировка римской цитадели имеют конкретно-историческую специфику и на них нельзя чисто механически переносить все то, что известно из практики римского военного строительства на территории собственно Римской империи и ее провинций. Но и в данном случае Р. Карасевич-Щипёрский, вольно или невольно, так же следует за И. А. Антоновой, правда, не ссылаясь на этот раз на ее мнение. Могу засвидетельствовать со всей ответственностью, что именно эта тема и подход к материалу были одной из главных в наших длительных, а порой и острых дискуссиях с И. А. Антоновой, которые мы вели неоднократно на протяжении 1996 - 2000 гг., обсуждая вопросы, связанные с подготовкой археологических и эпиграфических материалов к совместным публикациям. Подобные примеры можно легко умножить, но стоит ли?

Не исключено, естественно, что работы, которые не были использованы автором, вышли уже после сдачи в печать статьи Р. Карасевич-Щипёрского, и хочется верить, что появление его статьи в 2001 г. никак не связано с кончиной И. А. Антоновой. Общаясь в 1999 - 2000 гг. с И. А. Антоновой и другими сотрудниками, работавшими с ней в цитадели, Р. Карасевич-Щипёрский не мог не знать, что материалы ее раскопок на территории цитадели готовятся ею к печати совместно с автором этих строк. Завершена эта работа была уже после смерти И. А. Антоновой, а статья, где она является автором, сдана в Херсонесский сборник, который, как это, к сожалению, случилось, будет уже посвящен ее памяти. Однако, учитывая сложное финансовое положение Национального заповедника "Херсонес Таврический", который традиционно финансирует это издание, и возможную задержку с публикацией, эта работа объемом в три печатных листа сразу же после ее написания была размещена в Интернете на сайте <http://rome.webzone.ru>, где среди иллюстративного материала приведен и план цитадели, сделанный по обмерным чертежам И. А. Антоновой. Поэтому остается только удивляться, что эти материалы все еще остаются неизвестными археологам Варшавского университета, занимающимся херсонесской проблематикой. Они либо лишены доступа к Интернету, либо вообще не считают нужным ссылаться на размещенные там материалы. С сожалением приходится констатировать, что теперь статью, написанную на основании материалов раскопок цитадели вместе с И. А. Антоновой, которая и по сей день находится в редакционном портфеле Херсонесского сборника, видимо, следует дополнить ссылками на разработку Р. Карасевича-Щипёрского. Ведь он издал свои

реконструкции в 2001 г., раньше, чем будет опубликована та работа, автором которой является сама И. А. Антонова.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что Херсонес Таврический является неотъемлемой составной частью мировой цивилизации, поэтому он включен ЮНЕСКО в список 100 наиболее важных памятников Земли. А это предполагает, не только строгую координацию археологических исследований на территории Национального заповедника "Херсонес Таврический", но и их научного изучения, с соблюдением не только современных подходов и научной этики, принятой в науке, авторских прав ушедших из жизни и ныне здравствующих исследователей, а также всего того, что сделано ранее. В противном случае уже очень скоро в мире забудут о том, что в нашей стране есть археологическая наука и значительный научный потенциал, а будут судить по археологии и древней истории Украины по "открытиям" зарубежных специалистов, подобных Р. Карасевич-Щипёрскому, которых, как я надеюсь, пока только единицы.

ЛИТЕРАТУРА

Блаватский В. Д. О римских войсках на Таврическом полуострове в I в. н. э. - // Античная история и археология. Москва, 1985.

Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. - 1999. - Т. 16.

Золотарев М. И., Туровский Е. Я. К истории античных сельских усадеб Херсонеса на Гераклейском полуострове // Древнее Причерноморье. Одесса, 1990.

Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. Киев, 1994..

Зубарь В. М. Armamentarium римского гарнизона Херсонеса // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и

средневековья. Керчь, 2000.

Зубарь В. М. О так называемом алтаре на территории римской цитадели Херсонеса // Старожитности степового Причерномор'я і Криму. Запоріжжя, 2001.

Зубарь В. М., Антонова И. А. О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Симферополь, 2000. - Вып. 2.

Зубарь В. М., Антонова И. А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. //ВДИ. - 2000 а. - № 1.

Зубарь В. М., Антонова И. А. Римські терми на території цитаделі Херсонеса Таврійського // Магістеріум. - 2001. - Вип. 6. - Археологічні студії.

Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э. Киев, 1981.

Сарновский Т., Савеля О. Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. Warschau, 2000..

Сорочан С. Б. Чаша души // Археологія. 2000. - 4.

Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Сухинина С. Н., Иванов А. В., Крупа Т. Н. О работах в цитадели Херсонеса Таврического в 2001 г.//Археологічні відкриття в Україні. Київ, 2002.

Шацько Г. О. І. А. Антонова і археологічне дослідження Херсонеса //Археологія. - 2000. - № 4.

Щеглов А. Н. Рец.: Сообщения Херсонесского музея. - Вып. 4. - Башня Зенона. - Симферополь, 1969 //ВДИ. - 1974. - № 3.

Karasiewicz-Szczypiorski R. Cytadela Chersonesu Taurydzkiego w okresie rzymskim. Pryba rozwarstwienia chronologicznego i rekonstrukcji planu zabudowy wewnkrznej // Bwiatowit. - Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. - Nowa seria. - Archeologia Hrydziemnomorska i pozaeuropejska. Warszawa. - 2001. - Т. III (XLIV). - Fasc. A.

Тесленко И.Б., Лысенко А.В.

КФ ИА НАНУ

Археологические разведки на Южном берегу Крыма в 2002 г.

В 2002 г. Алуштинским отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАН Украины проводились эпизодические разведочные работы на территории Алуштинского горсовета. Территориально они охватили современные пгт. Партенит, с. Малый Маяк (бывшее Кучук-Ламбат), г. Алушту, с. Солнечногорское (бывшее Куру-Узень), с. Малореченское (бывшее Кучук-Узень), с. Рыбачье (бывшее Туак), с. Приветное (бывшее Ускут), с. Генеральское (бывшее Улу-Узень) и их окрестности, а также южный склон г.

Демерджи. В ходе разведок выявлен объект, предварительно датированный эпохой поздней бронзы – раннего железа, обнаружено два местонахождения керамики позднеантичного времени, в 11 пунктах собран подъемный материал VIII(?)–X вв. н.э., установлена примерная площадь 4 вновь выявленных поселений. Локализваны остатки трех средневековых христианских храмов VIII–X и XIV–XV вв. н.э. на территории сел Генеральское, Малореченское, между г. Алушта и с. Лучистое, а также поселение XIV–XV вв. н.э. на территории с. Малый Маяк.

Кроме того, обнаружены два гончарных центра VIII-X вв. н.э. в с. Солнечногорское и в окрестностях с. Приветное.

1. Местонахождение подъемного материала эпохи поздней бронзы – раннего железа (?). Расположено на одном из отрогов горы Лакана (Кутилия-Бурун), между долиной р. Кучук-Узень и глубоким тальвегом временного водотока, являющимся ее левым притоком, на северо-восточной окраине с. Малореченское. Здесь на довольно значительной площади обнаружены отдельные, видимо переотложенные фрагменты лепных сосудов. Признаки наличия стратифицированных культурных отложений встречены лишь в одном месте. На пологом северо-восточном склоне отрога, на распашке зафиксировано пятно культурного слоя (размером 5 x 10 м вытянуто по направлению распашки, северо-запад – юго-восток), содержащего значительное количество обломков лепной керамики, костей животных (лошадь?) и, возможно, человека. Подъемный материал представлен фрагментами толстостенных лепных сосудов. Некоторые из них со слегка подлощенными поверхностями. Из профильных частей встречены лишь фрагмент венчика большого диаметра, обломок днища плоскодонного сосуда, фрагмент небольшой ручки, профилированной сверху продольной бороздкой. Кроме того, найдены два обломка стенок изделий, украшенных горизонтальными налепными валиками. На одном из сосудов валик дополнительно декорирован косыми насечками. На фрагменте другого видны следы врезного геометрического орнамента. Помимо керамики в пределах пятна найден отщеп серого кремня с сохранившимся участком белой желвачной корки.

Характер выявленного объекта без специальных исследований точно установить невозможно. Учитывая небольшие размеры памятника и ассортимент найденных в его пределах артефактов нельзя исключать возможность того, что он является частью какого-либо погребального или погребально-поминального комплекса.

2. Местонахождения материала позднеантичного времени. Обломки амфор II-III вв. н.э. и фрагменты лепных сосудов, рассредоточенные на значительной площади, обнаружены на северной окраине г. Алушта, на юго-западном склоне холма, отделяющего долину реки Демерджи от оврага Аю-Агич. Соответствующие находкам стратифицированные культурные отложения не выявлены. Компактное скопление обломков амфор II-III вв. н.э. зафиксировано на южном склоне г. Демерджи, на полотне грунтовой дороги, выше поселка Лесной. Характер объекта не ясен.

3. Поселения, храмы и гончарные центры VIII-X вв. В окрестностях с. Приветное обследовано три поселения и гончарный центр VIII-X вв., а также остатки средневекового храма с некрополем.

Поселение I находится на западном склоне холма Камыш-Бурун, на левом берегу р. Ускут, примерно в 40-300 м от русла и в 600-1000 м от устья. На территории поселения в срезах дорог и террас видны остатки кладок архитектурных сооружений и связанные с ними культурные отложения мощностью до 1 м, насыщенные керамическим материалом VIII-X вв. (черепица, обломки пифосов, амфор «причерноморского» типа, фляг). Площадь памятника около 3,6 га. Синхронный гончарный центр расположен на северо-восточной окраине поселения, на северо-западном склоне того же холма. Остатки производственного комплекса зафиксированы в левом борту небольшого тальвега временного водотока, ныне перекрытого насыпью, по которой проложено полотно шоссейной дороги. Здесь отмечено наличие 1 или 2 обжигательных горнов и значительные скопления керамики (в основном, обломки амфор «причерноморского» типа и подставок, применяемых для установки амфор в горне), видимо, отвалы керамического брака. Площадь объекта около 0,72 га.

Поселение II расположено у побережья Черного моря (в 40-60 м от береговой линии), на юго-западном склоне холма Камыш-Бурун, примерно в 100-500 м к северо-востоку от устья реки Ускут, на ее левом берегу. Прослежено в срезах грунтовых дорог и террасовидных площадок новейшего времени. В центральной части памятника, на площади около 0,01 га, на поверхности зафиксирован выход культурного слоя с повышенным содержанием обломков пережженной керамики VIII - X вв. и шлака, возможно, следы керамического производства. В западной части объекта, в бровке террасовидной площадки обнаружена частично срезанная могила с остатками костяка погребенного, залежавшего головой на юго-запад. В 0,16 – 0,40 м выше дна погребального сооружения видны следы деревянного перекрытия, над которым прослежены культурные отложения с обломками керамики VIII - X вв. В 8 м к северо-западу от могилы в том же срезе найден крупный фрагмент травертиновой архитектурной детали, залежавший на глубине около 0,5 м от современной дневной поверхности. Таким образом, не исключено, что рядом с поселением располагался некрополь с храмом. Общая площадь памятника - около 6 га.

Поселение и гончарный центр на берегу моря у с. Приветное открыты в 1964 г. разведочным отрядом экспедиции ИА АН УССР под руководством М.А. Фронджуло [1968, 134, 142].

Однако, поскольку подробная информация об объекте отсутствует, его сложно точно соотнести с одним из обследованных памятников.

Поселение III. Расположено на юго-восточном отроге холма Ардычь-Бурун (Стаурнын-Бурун), на правом берегу р.Ускуп, примерно в 300 м от русла и в 300 м от берега Черного моря. На территории памятника найдены крупные обломки черепицы, пифосов, амфор «причерноморского» типа, кухонных сосудов VIII-X вв. В обнажениях грунта видны остатки кладок строений и выходы культурного слоя, насыщенного керамическим материалом VIII-X вв. Площадь объекта точно не установлена. На северо-восточной окраине поселения в срезе дороги (у развилки шоссе А-295 и трассы, ведущей в с. Приветное) на холме осмотрены остатки храмового комплекса с некрополем. Объект в значительной степени поврежден при строительстве дороги. По подъемному керамическому материалу памятник можно датировать в рамках VIII-X – XIV-XV вв.

На юго-восточной окраине с. Генеральское (бывшее Улу-Узень), на юго-западном склоне водораздельного холма, между реками Кучук-Узень и Улу-Узень, обнаружены руины каменных кладок и подъемный материал VIII-X вв. (обломки черепицы, пифосов, амфор «причерноморского» типа), представляющие собой, видимо, остатки поселения. Границы его не установлены. На вершине холма зафиксирован выход культурного слоя с большим количеством деструктированного известкового раствора и найдены обломки травертиновых архитектурных деталей. Здесь же отмечено наличие оплывших, овальных в плане углублений, которые, возможно, являются остатками ограбленных погребальных сооружений. Таким образом, вполне возможно, что на холме также располагался храм с некрополем.

Средневековое поселение локализовано на восточной окраине с. Малореченское. Памятник расположен на левом берегу р. Кучук-Узень, на одном из прибрежных, юго-западных отрогов г. Лакана (Кутилия-Бурун). В бортах находящегося здесь глубокого тальвега временного водотока видны остатки кладок, сложенных из местного бута насухо или на грязи. Общая мощность культурных отложений может достигать 1 м. Они залегают на глубине до 1,5 м от современной дневной поверхности. Подъемный материал с поселения представлен обломками черепицы, пифосов, амфор «причерноморского типа» и кухонных сосудов VIII(?) - X вв. Площадь памятника точно не установлена.

При обследовании территории, прилегающей к с. Солнечногорское, обнаружено два объекта с подъемным материалом VIII(?) - X вв.

Один из них расположен на левом берегу р.

Улу-Узень, примерно в 250-450 м от русла, на высоте около 25-60 м над уровнем моря, на юго-восточном склоне прибрежного холма, разделяющего долины рек Улу-Узень и Кучук-Узень. Ко времени осмотра значительная часть памятника была уничтожена при земляных работах, связанных со строительством современных курортно-рекреационных комплексов и индивидуальных жилых домов. На поверхности склона найдены многочисленные обломки красноглиняной керамики VIII-IX вв. В одной из бровок, образованных при террасировании склона, видны остатки кладки, сложенной из бута на грязи (сохранность 0,5-0,7 м) и культурный слой VIII(?) - X вв., мощностью до 0,6 м. Постройки на поселении расположены на значительном расстоянии друг от друга. Общая площадь памятника около 15 га. Возможно, именно это поселение открыто в 1961-1962 гг. работами разведочного отряда Крымской экспедиции ИА АН УССР под руководством М.А. Фронджуло [Фронджуло, 1968, 142]. Не исключено, что информация о памятнике содержится также в отчете Н.С. Барсамова [Барсамов, 1926].

На северо-западной окраине поселения обнаружен синхронный ему гончарный центр. Здесь в срезах грунтовых дорог и бортах балки обнаружено два скопления обломков амфор «причерноморского» типа, часть которых пережжена и деформирована (отвалы производственного брака), а также найдены крупные обломки конструктивных элементов обжительного горна. Площадь производственного комплекса около 0,2 га.

Второй объект на территории с. Солнечногорское занимает юго-восточный склон прибрежного холма (Биюк-Оба), разделяющего долины рек Улу-Узень и Ксыр-Пата (Ксеро-Потам?). Ко времени осмотра большая часть территории памятника была занята частными домовладениями, стадионом и кладбищем второй-третьей четверти XX в., а также подъездными путями к ним. В обрезах дорог местами видны остатки строений – стен, сложенных из бута на грязевом растворе (сохранность 0,7-1,0 м). По всей территории памятника (площадь около 6,6 га) отмечен многочисленный подъемный материал VIII(?) - X вв. На отроге холма, занятом кладбищем обнаружена также керамика XIII-XV вв. На склоне западнее и северо-западнее кладбища найдены обломки посуды конца XV-XVII вв.

Остатки средневекового храма зафиксированы на северо-западном отроге холма, в 250-260 м к северу от оврага Кую-Сар, примерно в 4 км к северо-востоку от Алушты. Здесь видны кладки стен и апсиды небольшого сооружения (размер около 4x5 м), а также развалы камня от разрушения постройки и выходы культурного слоя с большим количес-

твом деструктивного известкового раствора, фрагментами кераміки VIII-X вв., обломками травертинових архітектурних деталей. Следи погребальних споруджень не отмечены.

4. Местонахождение подъемного материала средневекового времени. Два местонахождения кераміки средневекового времени обнаружены на территории с. Рыбачье. На левом берегу р. Андюз-Су, примерно в 10 м от ее русла, в месте пересечения улиц Морской и Центральной на современной дневной поверхности найдены мелкие обломки красноглиняной поливной кераміки XIV-XV вв. По всей видимости, они были переотложены при земляных работах, связанных со строительством стоящего возле места находки пятиэтажного жилого дома. На ул. Центральной, на юго-восточном склоне г. Хатурла, обнаружены переотложенные фрагменты черепицы и обломки стенок амфор «причерноморского типа» VIII(?) - X вв. Стратифицированных культурных отложений не выявлено.

5. Поселения и храмы XIV-XV вв. Руины средневекового христианского храма обнаружены на территории с. Малореченское. Памятник расположен на правом берегу р. Кучук-Узень (Микропотам), на сивелированной площадке над скалистым мысом Манганар. Общий размер участка, на котором видны средневековые руины – примерно 7x16 м. Между камнями в обнажениях грунта зафиксированы выходы культурного слоя с большим количеством деструктивного известкового раствора и фрагментами кераміки VIII-X - XIII-XV вв. Кроме того, в размывах слоя встречены

Товкайло М.Т.

Институт археології НАН України

Археологічні розвідки на Південному Бузі

Rather brief works on searching for new archaeological sites were conducted by the author in the vicinities of villages of Mydia and Grushivka in Pervomaisk district of Mykolaiv region. As a result, series of Neolithic, Eneolithic, Late Bronze Age, Kyiv Rus and Zaporizhzhya Sich localities were discovered.

У 2002 р. автор провів невеликі за обсягом розвідки берегів Південного Бугу в селах Мигія та Грушівка Первомайського району Миколаївської області та їхніх околицях (рис. 1, 1). Головною метою цих робіт було обстеження місцезнаходжень мікролітичного кременю та неолітичної кераміки, відомих з розвідок В. Харламповича [Харлампович, 1930] та Богесівської експедиції [Козубовський, 1933]. Матеріали з цих пам'яток, що зберігалися в Первомайському краєзнавчому музеї, були втрачені під час другої світової війни. Повторно ці пам'ятки не обстежувалися і дані про них не перевірялися.

1. Село Мигія, Компанійська Скеля. Компанійська Скеля, що має сучасну назву Півники, знаходиться у південно-західній

обломки человеческих костей. По рассказам местных жителей, при закладке примыкающего к руинам храма с севера небольшого лесопарка и при благоустройстве территории располагающегося с той же стороны винзавода неоднократно находили и разрушали плитовые могилы. Видимо, эти погребальные сооружения относятся к средневековому некрополю, находившемуся у храма. Точные границы древнего кладбища неясны.

На восточной окраине с. Малый Маяк, на крутом юго-восточном склоне прибрежного холма, зафиксированы остатки средневекового поселения. Значительная часть памятника уничтожена при строительстве девятиэтажного дома, прокладке коммуникаций и подъездных путей к нему. Сохранившийся участок склона, видимо, в древности террасирован небольшими площадками, сформированными с помощью подпорных стен, сложенных из крупных глыб верхнеюрского известняка. Керамический материал представлен двумя хронологическими группами находок: основную массу составляют фрагменты простой кухонной и поливной столовой посуды XIV – XV вв., а так же обломки кераміки VIII – X вв. Кроме того, ниже поселения осмотрены остатки церкви XIV – XV вв. с примыкающим к ней некрополем.

ЛИТЕРАТУРА

Фронжуло М.А. О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму // АИСК. Киев, 1968.

Барсамов Н.С. Отчет о разведке // Архив ОАСА АН СССР; Феодосийский музей краеведения; журнал «Крым», 1926, №2.

частині села на лівому березі Південного Бугу (Бога) навпроти низинного Компанійського острова. У звіті Богесівської експедиції вона описана як величезна, мальовнича скеля високою над рівнем води до 40 м, яка складається зі скибуватих гранітних нагромаджень і має в своїх кручах щільні печери, троє з яких носять назви “Школа”, “Церква” і “Кузня”. На дні “Церкви”, що, судячи з опису, знаходилася у верхній частині скелі і потрапити до якої можна було лише зверху, експедиція виявила фрагменти “неолітичного посуду жовтуватого кольору, а на майданчику коло Компанійської скелі на поверхні і в шурфах на глибині 0,1-0,12 м – “кремені” уламки із слідами оброблення добірною технікою, черепашки, окремі кавалочки

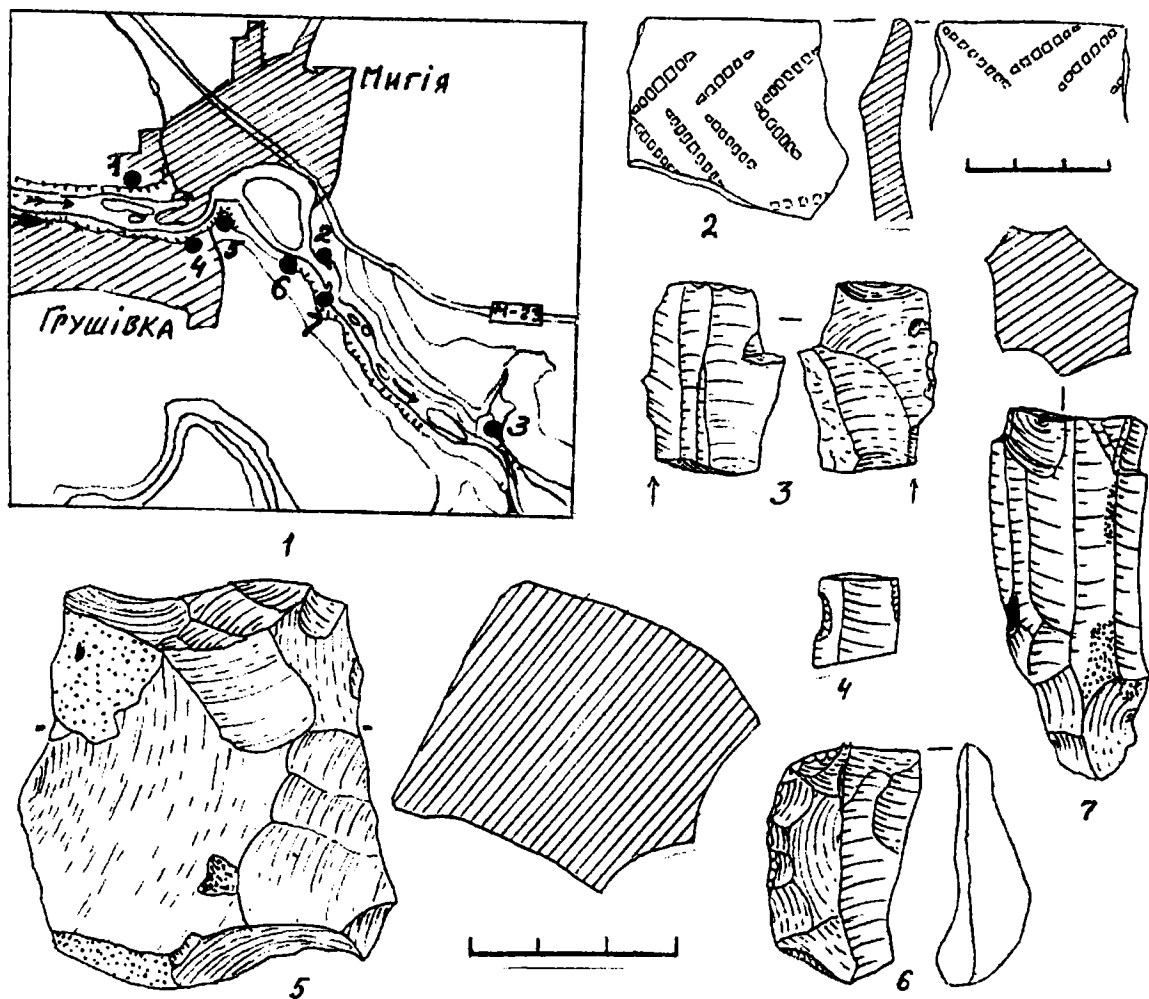

Рис. 1. 1 - карта виявлених пам'яток [Компанійська скеля (1); південно-східна околиця села Мигії (2); Дідова балка (3); Скеля Пугач (4); північно-східна околиця села Грушівки (5); ур. Топольки (6); ур. Червоні Ворота (7)]; 2 - 6 - крем'яні вироби та кераміка з Компанійської скелі; 7 - нуклеус з ур. Топольки.

жовтуватих черепків неолітичного типу" [Козубовський, 1933, 35]. Автори звіту оцінюють цю стоянку як маловиразну.

Сьогодні важко ідентифікувати щілинні печери, позаяк, за оповідями місцевих жителів, деякі з них були висаджені в повітря. Що сто сується самої Компанійської скелі, то насправді вона має дві вершини, з'єднані між собою сідловиною. Південно-західна вершина, описана у звіті Богесівської експедиції, нависає над берегом ріки. Вона лиса й не має ґрунтових утворень, тоді як північно-східна має вигляд трохи похилого до ріки майданчика розміром близько 45 x 25 м, утвореного ґрунтовими відкладами й обмеженого по краях виходами на поверхню гранітної породи. У південно-західній та північній частинах майданчика закладено два шурфи розміром 2 x 2 та 1 x 1 м, які показали наявність тут культурних залишків,

що відносяться до буго-дністровської та трипільської культур. Спостереження за профілями стінок у шурфах виявили таку стратиграфію:

0,0 - 0,25 (0,3) м - інтенсивно гумусований ґрунт сірого кольору з домішкою жорстви; у верхній частині - задернований;

0,25 (0,3) - 0,4 (0,45) м - з глибини 0,25 м, внаслідок зростання вмісту жорстви, ґрунт набуває характеру легкого гумусованого суглинку сіро-коричневого кольору;

0,4 (0,45) - 0,45 (0,5) м - передскельний шар жорстви та щебеню;

0,45 (0,5) м - рівень гранітної скелі.

Неолітичні матеріали залягали на глибині 0,25-0,45 м в шарі ґрунту сіро-коричневого кольору; пізньотрипільські - на межі між першим і другим шарами, тяжіючи до верхнього. Сте-

рильного прошарку між ними не простежено.

Колекція буго-дністровських матеріалів скла дається з 51 крем'яного виробу, 9 фрагментів кераміки та 1 кавалка червоної вохри. Можливо, до цього часу належать і кілька уламків кісток тварин.

Креміль невисокої якості, непрозорий, плямистий, світло-сірого, темно-сірого, коричневого та рожевого відтінків. Колекція крем'яних виробів включає аморфний нуклеус з різнонаправленим сколюванням відщепів (рис. 1, 5), 33 відщепи та дрібні сколи, 11 платівок середніх розмірів (довжина цілих виробів 1,6 – 4,1 см.; ширина платівок 1,0 - 2,0 см) та їхніх уламків, а також 6 мікроплатівок, довжиною 1,6 - 2,0 см та шириною 0,7 – 0,9 см.

Серед виробів з вторинною обробкою виявлено кінце-бокову скребачку на високому відщепі (рис. 1, 6), уламок неширокої платівки з виїмкою по одному краю та дрібною загострюючою ретушню – по іншому (скобельній) (рис. 1, 4), уламок відщепу з ретушню по одному краю та виготовлене з проксимальної частини зламаної масивної платівки долото (рис. 1, 3). На обушковій частині знаряддя по краю простежуються численні дрібні сколи, в тому числі й різцевий. Робоча частина знаряддя покрита дрібними сколами, які виникли в процесі роботи; такі ж сколи простежені на одному з бокових країв цього знаряддя.

Кераміка розподіляється на дві групи. Перша з них (7 фр.) виготовлена з домішками трави, дрібного піску та графіту. Її поверхня заглажена, сірого та коричневого кольорів. Чотири фрагменти орнаментовані відбитками гребінцевого штампу. Серед них уламок верхньої частини широкогорлої слабопрофільованої посудини з трохи відхиленими жолобчастими вінцями та орнаментом, що утворює ялинкову композицію. Тим же способом прикрашався і внутрішній край вінець (рис. 1, 2). Друга група (2 фр.) виготовлена з домішками дрібного піску та графіту. Поверхня сіро-коричневого кольору, заглажена, орнамент відсутній. Найближчі аналогії для описаної кераміки знаходимо на поселеннях Гард 3 та Миколина Брояка, які відносяться до пізнього періоду БДК Степового Побужжя і датуються третім (заклучним) його етапом [Товкайло, 1996, 16; Товкайло, 1998, 11].

Верхній культурний шар представлений п'ятьма дрібними уламками тонкостінної жовтоглиняної кераміки, що належать трипільській культурі, скоріше початку її пізнього періоду.

2. Південно-східна околиця с. Мигія. Тут на відстані близько 150 м на південний захід від Протичанської скелі, у порожистій частині ріки виявлено сліди риболовецького гарду - на розташованих у воді поблизу лівого берега каменях простежено дві видовбані ямки підтрикутної форми з заокругленими кутами,

які слугували для кріплення дерев'яних риболовецьких споруд. Саме такі ямки у великій кількості виявлені на місці Старого або Козацького гарду XVII-XVIII ст., що знаходиться нижче по Бугу в урочищі Гард поблизу села Богданівки Доманівського району [Товкайло, Будник, 1995]. Щоб визначити час існування і конструкцію відкритого гарду потрібні ґрунтовніші дослідження.

3. Урочище Дідова балка. Зроблена зачистка краю надзаплавної тераси лівого берега Південного Бугу, розташованої на схід від струмка, що витікає з Дідової балки, яка знаходиться на відстані 3 км на південний схід від села Мигії. Тераса, нижній край якої підноситься над заплавою на висоту близько 2,5 м, складається з нашарувань інтенсивно гумусованого ґрунту з домішкою жорстви. У зачистці виявлено різночасовий і різнокультурний матеріал: на глибині 2,5 – 2,7 м від поверхні - розколоту надвоє крем'яну гальку з забитими ребрами та численними дрібними сколами, що могла використовуватися в якості відбійника; на глибині 2,0 - 2,2 м - неорнаментований фрагмент сіроглиняної кераміки з домішкою подрібненої черепашки, який за фактурою нагадує посуд середньостогівської культури та ще вище – на глибині 1,6 – 1,8 м – три фрагменти кераміки з грубими домішками піску та жорстви ймовірно пізнього періоду доби бронзи.

4. Грушівка, скеля Пугач. За даними Богесівської експедиції нагорі лисуватої скелі Пугач висотою (до 30 м) у тонкому до 0,05 м нашаруванні землі серед уламків каміння було знайдено "10 тонких крем'яних відщепів мікролітичного типу, уламок кам'яної стрілки та дрібні кавалочки черепків пізньонеолітичного типу" [Козубовський, 1933, 35]

Сьогодні Пугачем місцеві жителі називають скелю, що розташована на правому березі Південного Бугу у північно-східній частині села навпроти Компанійського острова. Біля її підніжжя збереглися руїни млина. Проведена нагорі скелі шурфовка показала, що товщина ґрунтових нашарувань тут не перевищує 0,1 м., однак жодних археологічних знахідок у шурфах не було виявлено.

5. Північно-східна околиця Грушівки. Правий берег тут має вигляд досить широкого і похилого мису, що ступінчастими терасами поволі спускається до ріки, на протилежному березі якої знаходиться будівля Мигійської електростанції. На схилі, ближче до берега серед каміння закладено кілька шурфів, з яких лише в одному у шарі інтенсивно гумусованого ґрунту з домішкою жорстви на глибині 0,2 м виявлено кілька черепків, що походять від придонної частини горщика давньоруського часу.

6. Урочище Топольки. Свою назву урочище отримало від засадженого тополею краю правого берега навпроти більшої частини Болгарського острова. На схід від цього масиву правий берег похилий і терасуватий. У нижній його частині навпроти південно-східного кінця острова виділяється надзаплавна тераса, що знаходиться на відстані 0,6 км на схід від с. Мигія. Довжина тераси вздовж берега близько 150 м; ширина – 40-50 м. У верхній частині вона перерізана протитанковим ровом часів другої світової війни.

У північно-західній частині тераси уздовж її берегового краю та на схилах протитанкового рову зібрано кілька крем'яних виробів, у тому числі відщеп, два уламки платівок мікролітичного вигляду, неолітичного типу нуклеус з круглою гранкою (рис. 1, 7) та два фрагменти пізньотрипільської кераміки. Крем'яні непрозорий, сірого та рожевого кольорів, плямистий, аналогічний кременю з Компанійської скелі та інших пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя.

Зачистка берегового краю тераси показала наступну стратиграфію:

0,0 - 0,8 – чорнозем з домішкою жорстви, у верхній частині – задернований; 0,8 – 2,1 м – гумусований суглинок зі значною домішкою жорстви, у верхній частині сірого, у нижній – сіро-жовтого кольору;

2,1 – рівень гранітної породи (скелі).

На глибині 1,7-1,9 м від поверхні виявлено кілька дрібних фрагментів жовтоглиняної трипільської кераміки.

Незважаючи на те, що неолітичної кераміки не було виявлено, не викликає сумніву пізньонеолітичний вік знайдених тут крем'яних виробів, підтвердженням чого є й характер

крем'яної сировини. Пам'ятка є перспективною для подальших ґрунтовніших досліджень.

7. Урочище Червоні ворота. За даними В. Харламповича з урочища Червоні ворота, яке знаходиться на відстані 1 км на схід від села Грушівки, походили дві рогові мотики та окремі крем'яні сколи [Харлампович, 1930, 73].

Обстеження урочища у 2002 р. показало, що високий і стрімкий берег Південного Бугу підступає до самої води, а надзаплавні тераси тут зовсім відсутні. Шурфування у привододільній частині високого скелястого берега жодних археологічних матеріалів не виявило. Тим часом, у порожистій частині ріки, у тому місці, де ріка розділяється на два потоки, на річкових каменях біля правого берега виявлено видовбані ямки підтрикутної форми з заокругленими кутами, що засвідчують існування тут раніше (не виключено – в часи Запорозької Січі) риболовецького гарду.

Більшість з відкритих пам'яток є перспективними для подальшого поглибленого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр. Київ, 1933.

Товкайло М. Т. Неоліт Степового Побужжя. Автореф дис... к. і. н. Київ, 1998.

Товкайло М., Будник М. Запорозький Гард / Київська старовина. 1995. - № 2.

Харлампович В. П. Матеріали з археології та історії Первомайщини. – ВОККр. - № 4-5. Одеса, 1930.

Tovkajlo M. Periodisierung und Chronologia des Spatneolithikums in den Steppen am Sudlichen Bug // Eurasia Antiqua. 1996. - № 2

Толкачов Ю. І., Моця Б. О., Радченко Р. І., Чакір С. В., Пінчак М. В.

Обласний центр з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Київської області, Меджибізький регіональний історико-культурний заповідник.

Археологічні дослідження в Меджибожі 2000-2002 рр.

In this article the results of archaeological researches in Medzhibizh are reflected. During the period of 2000-2002 the excavations on the territory of medieval Medzhibizh fortress were continued. Received results can be generalized in following way. This fortress dates back to the times of Kyiv Rus and to the next Lithuanian period, as the explored graves said. This graves are the burial sites of the victims of one war conflict. Perhaps, they were forced to death in the times of Danilo Galatskyj.

Меджибізька археологічна експедиція у 2000-2002 рр. продовжила дослідження багаточислової пам'ятки на території фортеці в смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької області. Метою розкопок було подальше виявлення та з'ясування конструктивної приналежності завалу горілих дерев'яних конструкцій, виявлених протягом польового сезону 1999 року, та ряду парних поховань, що знаходилися під даним завалом в розкопах V, VI, VII (див. науковий Звіт Ю. І. Толкачова за 2000 р.).

Розкоп VI було закладено на місці, де

напільна стіна початкового ядра фортеці (укріплення польсько-литовської доби, XV ст, що становлять приблизно половину нинішнього об'єму замку) робить поворот на схід під кутом 64° та має підвищення на 20-25 см, де й був забитий нульовий репер. Розкоп орієнтовано по сторонах світу. Західна частина розкопу знаходиться в 11,5 м від північного кута абсиди костюлу, який знаходиться майже посередині замкового подвір'я. Східна частина розкопу впирається в кам'яну кладку на місці повороту стіни. Подібно до розкопу № V, на глибині 0,2-

0,25 м під дерновим шаром виявилася кам'яна вимостка, яка хронологічно відноситься до часів пізнього середньовіччя, а, можливо, і до XIX ст. Керамічний матеріал, виявлений в результаті розкопок, в основному відноситься до часів пізнього середньовіччя та Нового часу. У східній частині розкопу було виявлено фрагменти горілих дерев'яних конструкцій. За першими припущеннями, це могли бути залишки клітей оборонного валу фортеці часів Київської Русі, що були спалені за часів правління Данила Галицького, вимушеного "розметати" укріплення на вимогу монгольських правителів.

Наступні дослідження виявили подібні горілі дерев'яні конструкції в розкопах VII та VIII, що були закладені на північ від розкопу VI. Вони почали фіксуватися на глибині 0,7 м і опускалися до глибини 1,1 м. Завал утворював суцільну смугу потужністю до 0,5 м та шириною з заходу на схід до 4 м. Після розчистки стало можливим стверджувати, що це дійсно дерев'яні колоди-балки, діаметром 0,15-0,25 см. Деякі балки з'єднувалися між собою в перев'язь, окремі з них мали загострені кінці. Подібні особливості взаємного розташування та характер обробки складових слугують додатковими аргументами на користь припущення щодо оборонного призначення виявлених дерев'яних конструкцій. Щоправда, у розкопі VII їх залишки були пошкоджені і частково знищені під час прокладання каналізаційного колектора у 50-х роках XX ст.

Цікавим було виявлення у розкопі VI трьох парних поховань, які знаходилися на різних глибинах (0,7-1,7 м) від РСП. Всі поховання орієнтовані головами на захід. Згідно антропологічним визначення Т.О.Рудич, небіжчики належать до Балтського антропологічного кола – подібні західно орієнтовані парні поховання характерні для західнобалтського племені куршів XIII ст. Парне чоловіче поховання, частково перерізане при спорудженні кам'яної напільної стіни, носить ознаки насильницької смерті: один з кістяків містив наконечник стріли між ребер, інший – черешок стріли в черепі. Між щелеп одного з них було знайдено орнаментоване шиферне прясло, поруч – рештки кротовини. Ще одне парне поховання – чоловік та жінка, дещо повернуті лицьовими сторонами черепів одне до одного.

Виявлений в розкопах VI та VII посуд репрезентований різноманітними фрагментами. Найбільш поширені – горщики з вертикальними або слабко відхиленими вінцями. Посуд виготовлений методом витягування верхньої частини: на багатьох фрагментах під плічками помітні шви. Цікавою є половина шийної гривни, що була виявлена

на глибині 1,1 м від РСП в розкопі VI (рис. 1,1). Вона виготовлена з білого металу, скручена з

Рис. 1. Половина шийної гривни.

трьох дротів, кожен з яких складається з двох дротів. Кінці дротів проковані, сформовані у вигляді чотиригранної піраміди, завершення згорнуте у петлю. По зовнішній поверхні нанесений орнамент. На жаль, прикраса сильно окислена та піддана впливу високих температур, які перерозпекли її.

У 2002 році розкоп VIII було закладено між розкопами VI та VII. Подібно до попередніх, тут також було зафіксовано фрагменти кам'яної вимостки з дикого каменю розмірами приблизно 35x25 см. Дерев'яні конструкції в розкопі почали фіксуватися на глибині 0,9 м від РСП та заглиблювалися до глибини близько 1,15 м. Середня ширина плах приблизно сягає від 0,1 до 0,2 м. Основний масив балок сконцентрований у західній частині розкопу орієнтацією Пн-Пд. На відміну від розкопу VI, в розкопі VIII не було знайдено плах, пов'язаних між собою в перев'язь, крім окремого фрагменту, у якому зафіксовано залишки пазів.

Також тут було виявлено землянку круглої форми, діаметром 2,45 м та глибиною 3,2 м від РСП. У східній частині землянки вдалося простежити дві сходинки, вирізані в материковому ґрунті. Підлога землянки затоптана, інвентар відсутній, проте у досить значній кількості траплялися кременні відщепи. Зверху південний край землянки перерізає парне поховання, орієнтоване, як і попередні, Зх-Сх (рис. 2). Пів-

Рис. 2. Поховання жінки з дитиною № 5.

денний кістяк належить дорослій людині, найвірогідніше, жінці. Північний кістяк – дитячий. Південний кістяк лежить на спині у витягнутому стані. Фаланги пальців правої руки знаходяться на тазових кістках небіжчиці. Променеві кістки проходять поверх тазу. Рука зігнута у ліктьовому суглобі. Фаланги пальців лівої руки розташовані на третьому та четвертому хребцях хребетного стовпа, рука також зігнута у суглобі. Череп повернуто на південь, у правій очній ямці виявлено фрагмент металевго наконечника. Північний кістяк витягнутий вздовж тіла, на жаль, зберігся неповністю: відсутній таз. Череп розташовано прямо. Інвентар у похованні відсутній.

На відстані 2,4 м на північ від поховання № 5 було виявлене ще одне парне чоловіче поховання № 6 (за наскрізною нумерацією), яке південним кутом лягає на північний край землянки (рис.3). Орієнтація небіжчиків – захід-схід. Південний кістяк лежить на спині у витягнутому стані. Ліва рука простягнута вздовж тіла, фаланги пальців розташовані на

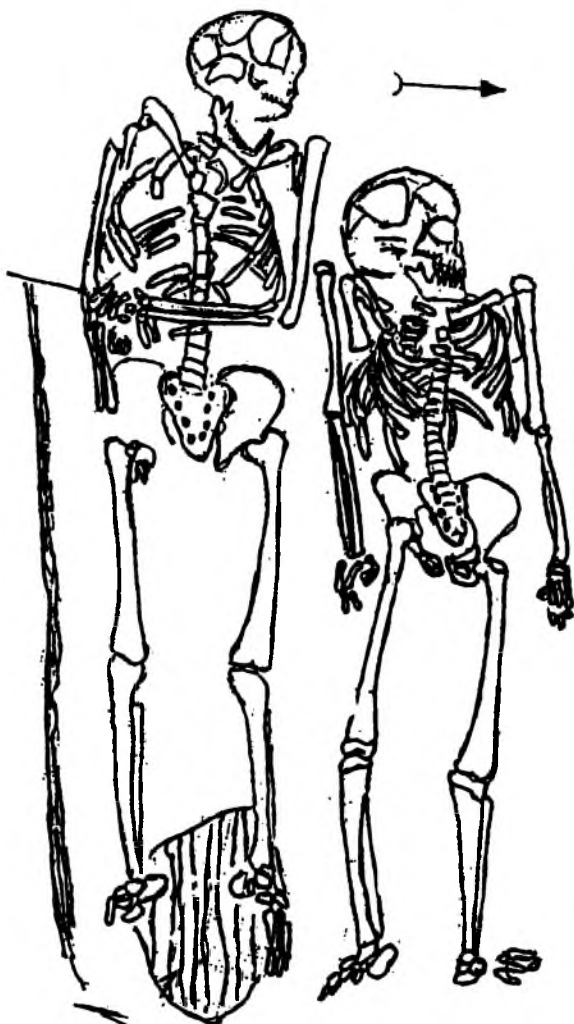

Рис. 3. Парне чоловіче поховання № 6.

тазовій кістці. Права рука зігнута у ліктьовому суглобі, променеві кістки знаходяться у нижній частині грудної клітки. В ногах небіжчика виявлено деревний тлін, вірогідно, від труни. Череп повернуто на північ.

Північний кістяк лежить на спині у витягнутому стані. Руки випростані вздовж тіла. Череп розташовано прямо. Інвентар у похованні відсутній.

Виявлений у розкопі VIII археологічний матеріал репрезентований фрагментами кераміки, склопастовими браслетами, залізними виробами, бронзовою підвіскою. Особливу цікавість являє виявлена у західній частині розкопу на глибині 1,7 м свинцева печатка XII-XIV ст. (рис. 4). Вага печатки 7,8 г. Діаметр 1,9 см. На лицьовій стороні зображення і легенда по обидва боки ΔΑΝΙΛΗΡ ΑΓΙΩΣ. На зворотній стороні міститься зображення архангела (Михайла?). Печатка у доброму стані.

Рис. 4. Лицева та зворотня стоони свинцевої печатки.

Томашевський А.П., Павленко С.В.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження в Овруцькому районі
Житомирської області у 2002 р.

Дослідження 2002 р. проводилися в межах програм проекту “Комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палео-природної спадщини середньовічної Овруцької волості на одноіменному кряжі”. Роботи фінансувалися Овруцькою райдержадміністрацією на підставі відповідного рішення райради. Дослідження велися по Відкритому листу та на підставі Дозволів Міністерства культури та мистецтв України.

Основне завдання цього сезону – виявлення та детальне археологічне вивчення давньоруських спеціалізованих виробничих комплексів по обробці пірофілітового сланцю виконано більш ніж успішно. Роботи переважно велися на розвіданих нами попередньо двох найбільш визначних унікальних комплексах виробничих поселень біля сіл Прибитки та Нагоряни на південному та північному краях центральної частини Овруцького кряжу в одноіменному районі Житомирської області. Було також вперше проведено археологічні дослідження в кількох давніх пірофілітових кар’єрах, раніше вже знайдених Овруцькою експедицією ІА НАНУ. Паралельно з розкопками поселень здійснювалися розвідки та обстеження відомих та нововиявлених археологічних пам’яток кряжу.

На поселенні Прибитки 1 розкопками розкрито сукупну площу 140 м², виявлено кіль- ка окремих комплексів. Зокрема досліджено 4 споруди, з них одна - це залишки житлового приміщення, ще одна – залишки пірофіліто-обробної майстерні; виявлено також 15 ям. Більшість розкритих об’єктів датується в межах XII-XIII ст., проте в культурному шарі виявлено досить численні уламки кераміки другої половини X – поч. XI ст. Найбільш важливим відкриттям є залишки пірофіліто-обробної майстерні. Це пляма завалу решток і відходів пірофіліто-обробного виробництва аморфних обрисів розмірами приблизно 2 x 3 м. Об’єкт був практично наземним, лише злегка заглибленим в материк на 12- 16 см. Не виключе но, що такий рівень заглиблення був зумовлений характером місцевого строкатого моренного материка, саме в цьому місці утвореного над звичайно твердими темнорудими заіржавленими глинами перенасиченими моренними кварцитами, брекчієподібними конгломератами та кремнієм. Поверхня материка на дослідженій площі несе виразні сліди різночасних і різноспрямованих оранок, в тому числі дуже глибоких меліоративних, що подекуди пошкодили наземні і поверхневі частини археоло- гічних об’єктів.

Пірофілітообробна майстерня припинила існування одномоментно і в завалі було знайдено більше 2,5 тис. окремих одиниць залишків заготовок, напівфабрикатів, бракованих екземплярів, уламків, відходів, масиви стружки та шматків породи різноманітних відмін пірофілітового сланцю. Переважають рожева, рожево біла відміни сировини з різноманітним декоративними особливостями: смугасті з різнокольоровими прошарками, різнокольорові краплення в комбінації зі смугами, монотонні тощо. Надзвичайно важливо, що в практично “закритому” завалі знайдено разом сліди і залишки спільного одночасного виробництва в одній майстерні пірофілітових прясел та прикрас, а саме – хрестиків та намистин.

Заповнення майстерні, насичене рештками виробництва та екофактами було ретельно розібрано і піддано просіванню та промивці. В результаті утворилася колекція з 43 бракованих хрестиків та їх заготовок, 5 намистин та більш ніж 2 тис. окремих решток всіх стадій виробництва прясличок.

В цілому на поселенні Прибитки 1 в спорудах та в ході ретельного прокопування і розбору орного шару квадратів розкопу знайдено біля 200 одиниць відходів та заготовок виробництва пірофілітових прикрас (хрестиків та намистин) і більше 7,5 тис. окремих одиниць залишків заготовок, напівфабрикатів, бракованих екземплярів, уламків, відходів масового верстатного виробництва пірофіліто- вих високо стандартизованих прясел. В ході робіт з датованих споруд і ям спеціально відібрано комплексні палеоботанічні та палі- нологічні проби, зразки деревини, мінеральної сировини та остеологічні матеріали. На південно-східній околиці поселення в ур. Корчі проводилися пошукові роботи по виявленню окремого виробничого осередку – майстерні по виробництву пірофілітових хрестиків та прясел. Тут знайдено більше 230 відповідних пірофілітових знахідок. Роботи тут слід продовжити.

На поселенні Прибитки 2, що займає прогилежний від поселення Прибитки 1 схил балки в ур. Татаринка, на городах селян проводилися спостереження за культурним шаром, зйомка нового детального плану, збір підйомного матеріалу. Знайдено уламок леза залізного наральника, уламки пірофілітових пряселець, хрестиків та кераміки. В цьому році, як і в 1996 р. під час чергової розчистки загальної кринички мешканцем села В.Германчуком були проведені цікаві дослідження потужності та складу

давньоруського призаплавного культурного шару. На глибині більше 2 м. після вичерпання джерельної води знайдено залишки пірофіліто-обробного виробництва, давньоруська кераміка, прикраси та інструменти, шлаки та великі глинисто-шлакові конгломерати зі спеченими в нього рештками виробів з пірофілітового сланцю.

В околицях сіл Прибитки та Черевки проводилися радіальні розвідки та археологічно-екологічні обстеження. Під час розвідки В.К. Козубою знайдено місцезнаходження давньоруського поселення Черевки 1 з ознаками пірофіліто-обробного виробництва.

Одним з самих цікавих та важливих завдань сезону 2002 р. було спеціальне комплексне дослідження давньоруського пірофілітового кар'єру в урочищі "Ями" у кв. 13 Велідницького лісництва, розвіданого нами в попередні роки. Тут в лісі вдалося зняти план та профіль ділянки з унікальними давніми мінеральними розробками. Тут на площі не більше 5 000 м² виявлено систему з 65 ям – виїмок та відвалів різного розміру. Ями від 12 – 8 до 1 – 1,5 м в перетині глибини коливаються в межах 2,7 – 0,2 м. По периферії скупчення масиву ям та в південній частині розташовувалися неглибокі явно пошукові ями. Найглибші та найпотужніші кар'єри сконцентровані в північній частині масиву, де очевидно тис ячу років тому було знайдено поверхневі виходи пірофілітової сировини з унікальними, відносно малими виробничими характеристиками і високо-декоративними естетичними властивостями, близьку за хіміко-фізичним складом до пірофілітового сланцю т.зв. збраньківського типу, відомого по зразках з колишньої глибинної пірофілітової шахти в Кур'янах - Збраньках. Ніде більше не відомо такого унікального поверхневого родовища особливих відмін пірофілітового сланцю, з якого на поселеннях біля с. Прибитки в 7 – 8 км від цього кар'єру виготовлялися прясла і прикраси – хрестики – так звані корсунчики та намистини. Таким чином отримано незаперечні наукові підстави, що дають змогу детально і виключно точно територіально простежити всі технологічні ланки виробничого процесу та подальшого розповсюдження певних видів високо-стандартизованої та високотехнологічної продукції овруцької пірофілітової індустрії, відомих на широких просторах середньовічної Європи як своєрідна візитна картка Давньої Русі взагалі і спеціалізованої Овруцької волості зокрема. На кількох репрезентативних кар'єрах проведені розкопки з метою прослідкувати стратиграфію мінеральних та антропогенних нашарувань, виявити конструктивні особливості. Проведене шурфування площі між і навколо ям – кар'єрів. В розкопах і шурфах відібрано зразки різновидів сировини, особливо

важливе значення мають уламки породи з чіткими слідами первинної обробки. В конкретних досліджених кар'єрах відібрано комплекс палеоприродних проб. Було помічено, що виходи на поверхню пірофілітового сланцю супроводжуються і оконтурюються брилами червоного, теж дуже декоративного овруцького кварциту. Під час досліджень виявилось, що унікальний історико-технологічний об'єкт та пам'ятка геології, археології та історії гірничої справи знаходиться на площі ділянки місцезнаходження рідкісного 120 – річного скельного дубу в складі інших заповідних асоціацій, що разом з усім 13 кварталом заплановано під вирубування у 2003 р., яка знищить не тільки рідкісні рослини, а й всі наявні тут сьогодні пам'ятки. Тому разом з керівництвом району та Лісгоспу було прийнято рішення про проектування та створення в частині вказаного 13 кварталу велідницького лісництва Словечанського лісгоспу комплексного заповідника, відповідні матеріали і клопотання для якого зараз готуються.

Восени проводилися також роботи на відкритому нами в 1996 р. найбільш потужному та добре збереженому давньоруському спеціалізованому пірофілітообробному поселенні Нагор'яни 1 в урочищі "Крушники". Тут також були проведені невеликі розкопки, сукупно розкрито площу 30 м². Тут в пошуковій траншеї, згодом вписаній в розкоп, було виявлено контури 4 споруд, одну з яких вдалося повністю дослідити. Це витягнута по лінії Зх-Сх неправильної овальної споруда 4 х 2 м, заглиблена в материк максимально до 50 см. читалася ще на рівні предматерикової зачистки як яскрава пляма суцільного завалу відходів, решток та стружки пірофілітового сланцю червоно – бузкових кольорів на фоні горілого чорного гумусу. І на цьому поселенні пощастило виявити і ретельно дослідити спеціалізовану майстерню по виготовленню пірофілітових прясел. Суцільний завал покинутої, скоріше за все згорілої майстерні містив більше 7 000 знахідок окремих одиниць залишків заготовок та напівфабрикатів всіх виробничих стадій, бракованих екземплярів, уламків, відходів, масиву стружки та шматків породи так званої нагор'янської червоно-бузкової та фіолетової відміни пірофілітового сланцю.

Тут, як і в Прибитках, завал решток масою в кілька центнерів було не тільки розібрано, але й також просіяно та перемито. В результаті отримано унікальну ексклюзивну колекцію із закритого виробничого осередку, на підставі якої тепер можливо значно уточнити, деталізувати виробничий процес, його деталі, особливості та пропорції і обсяги утворення браку та відходів. На розкритій розкопками ділянці поселення Нагор'яни 1, як і в Прибитках, в культурному шарі зустрінуті численні уламки кераміки Х – рубежу

XI ст., майстерня ж датується в межах XII-XIII ст. В ході робіт відібрано датовані комплексні палеоботанічні та палінологічні проби, зразки деревини, мінеральної сировини. А.А.Чекановським вперше проведено спеціальну висотну фотозйомку поселення та макрозйомку структури пірофілітового завалу.

На обох спеціалізованих поселеннях успішно апробовано методику попереднього (до розкопок) маркування спеціальними кольоровими прапорцями та наступного спеціального багатоваріантного картографування відповідних виходів культурного шару на поверхню верхнього орного горизонту – знахідок артефактів пірофілітової індустрії, побутових, металевих знахідок, прикрас. Також Л.В. Мартиненко значно вдосконалено методику промивки та наступного опрацювання і фіксації складу пірофілітових завалів виробничих майстерень.

Проведено обстеження стану збереження поселення Хлупляни, виявлено, зафіксовано та законсервовано залишки давньої стели з пірофілітового сланцю, знайденої в самому селі Хлупляни. Виявлено та зафіксовано не відомий раніше давньоруський курганний могильник на краю кладовищ сіл Хлупляни та Оленичі.

Проведено розвідки в околицях сіл Нагоряни та Хлупляни, виявлено цікаві середньовічні знахідки на городах Василишиного кінця в с. Нагоряни.

Експедицією проведені дослідження відомих раніше давніх пірофілітових кар'єрів "Ровків" в різних кварталах Нагорянського лісництва та виявлено й зафіксовано два нові таких об'єкта. На деяких з них проведені спо стереження над технікою сучасного кустарного видобутку пірофілітової сировини, відібрано чергову нову низку мінералогічних проб та зразків. У розвиток геологічно – мінералогічного напрямку комплексного Овруцького проекту паралельно зі співпрацею з польськими колегами розпочаті

дослідження разом з к.г.н. О.О. Ремезовою з гірничо-екологічного факультету Житомирського Інженерно - технологічного інституту.

Продовжено збір матеріалів для розробки подання та підготовка до створення комплексного ботанічного, ландшафтного, геологічного, історико – технологічного та археологічного заповідника "Нагоряни".

Експедицією проведено розвідки виявленого в 1996 р. комплексу пам'яток в околицях села Скребелічі, де виявлено нове давньоруське спеціалізоване поселення Скребелічі IV.

Проведено огляд Листвинського комплексу та цікавого краєзнавчого музею с.Листвин. Вїзд співробітників експедиції разом з працівниками Овруцького райвідділу культури та краєзнавцями на визначний комплекс давньоруських пам'яток біля с. Городець змусив зафіксувати дуже сумну картину новітніх масштабних, злочинних, грабіжницьких варварських нищень обох городищ, посаду, унікальних найбільш збережених і визначних курганів з кам'яними кромлехами на всіх тутешніх могильниках. Думається, що якби Національний заповідник "Словечансько – овруцький кряж", розроблений нами ще в 1997 і рішення про утворення якого було прийняте Мінекоресурсів тоді ж, реально функціонував, цих прикрих фактів могло б і не бути. Адже з огляду на ботанічну, геологічну та історико - археологічну цінність вся ця площа пам'яток біля с. Городець була включена до складу Національного заповідника.

Експедицією також проведено посильні з огляду умов сучасної місцевої забудови спостереження за давньоруським і середньовічним культурним шаром останця Замкової гори в Овручі. Ця територія разом з Василівською горою і одноіменною церквою, а також площа давньоруського посаду мусять в перспективі стати основою майбутнього історико-культурного заповідника "Давній Овруч".

Тоцев Г.Н.

Запорожский госуниверситет

Раскопки кургана на севере Запорожской области

Летом 2002 г. археологическая экспедиция ЗГУ исследовала курган у с. Заливное Новониколаевского р-на, на правом берегу р. Верхняя Терса. Необходимость проведения охранных работ была вызвана строительством газопровода.

В насыпь высотой 1,2 м выявлено 7 погребений эпохи бронзы. Масштабное основное погребение ямной культуры возведено в яме с уступом, два погребенных сопровождалось остродонным сосудом и гуттусом (сосудом-«соской»). К этому времени относятся еще два инвентарных (керамика, проколка из кости, амулет) впускных погребения. Впущенные позже в насыпь катакомбы расположены на периферии.

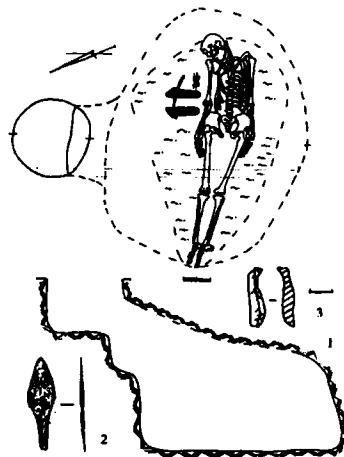

Рис. План и материалы катакомбного погребения 4.

В наборе сопровождающего инвентаря керамика, наковаленка, бронзовый нож. Последний располагался на «стопах» ног из охры совместно с остатками лука (?)

в катакомбе с вытнутым на спине костяком (погребение №4).

Тоцев Г.М., Андрух С.І.

Запорожский государственный университет

Розкопки на Мамай-Горі у Запорізькій області в 2002 р.

У звітному році археологічна експедиція ЗДУ продовжувала охоронні роботи на Мамай-Горі біля с. В. Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. У дослідженнях брали участь студенти різних курсів істфаку ЗДУ, студенти Мелітопольського університету, школярі м. Энергодар.

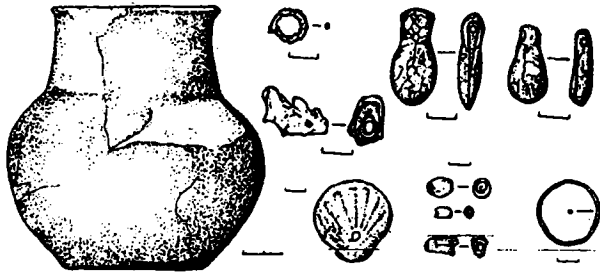

Рис.. Інвентар білозерських поховань.

Основний обсяг робіт пов'язаний з північними ділянками, що відірвалися від корінного масиву.

Усього за 15-й польовий сезон на Мамай-

Фоменко В.Н., Шевченко Н.П., Балушкін О.М.

Институт археологии НАН Украины

Роботи Миколаївської експедиції в зоні Южно-Українського енергокомплексу

У 2002 р. продовжувались дослідження Миколаївської експедиції у зоні будівництва Олександрівського водосховища Южно-Української АЕС. Основні роботи були зосереджені на поселенні сабатинівської культури доби пізньої бронзи Виноградний Сад. У центральній частині поселення розкопано три великі ділянки загальною площею понад 1600 кв м (розкопи X, XI, XII). Культурний шар містив залишки житлових та господарчих споруд і був насичений різноманітними культурними рештками: керамікою, кістяними й кам'яними знаряддями. Трапились і декілька дрібних бронзових предметів (голка з вушком, стрижні-шила).

Приміщення зістиковані звичайно за принципом суміжності, рідше розташовані на деякій відстані одне від одного, особливо у розкопці ХП. За формою та за конструктивними відмінностями вони поділяються на декілька типів.

До першого належать наземні будови з дворядною кам'яною основою стін і ямами для стовпів, які служили опорами для даху. Інші

Курган, исследованный в Новониколаевском районе, является всего вторым, раскопанным в этой части области.

Горі виявлено 5 неолітичних поховань, 3 білозерських і 3 скіфських. Інвентар представлено прикрасами з кістки (підвіски з зубів оленя), намистом і кременем доби неоліту, керамікою, підвісками із бронзи і смоли (?), намистом білозерського періоду, скіфськими наконечниками і предметами побуту, намистом, уламками ліпної кераміки й амфор.

Розкопки рову в північній частині кургану №158 дозволили виявити уламки чорнолакового кіліка і хіоської амфори V ст. до н.е. Останні знахідки дають можливість датувати початок функціонування скіфського могильника Мамай-Гора першою половиною V ст. до н.е.

Вивчення місцевості геологом В.І. Манічевим показало, що тут процеси руйнування невідворотні і темпи берегової абразії будуть наростати, що пояснюється перебудовою верхньої частини земної кори в районі Подніпров'я. Таким чином, вивчення могильника Мамай-Гора необхідно прискорити, однак відсутність фінансування не дає можливості робити дослідження в необхідному обсязі.

приміщення мають підокруглу в плані форму й менші розміри та злегка заглиблену підлогу. Котлован по периметру обкладений великими, здебільшого пласкими гранітними каменями, поставленими на ребро. Тут також виявлено стовпові ями, а підлога, як правило, обмазана сумішшю глини й попелу. Другий представлений приміщеннями підпрямокутної в плані форми, заглиблені до 1,3 м у ґрунт. Котлован по периметру обкладений великими блоками граніту. З інших особливостей слід відзначити, окрім наявності стовпових ям, вимощування підлоги кістками тварин, зміцнення її втрамбованим шаром попелу та обмазування глиною. Методом біолокаційного пошуку та візуально зафіксовано й легкі наземні будівлі та навіси, позначені по периметру стовповими ямами і рештками стін з щільного чорнозему.

Вогнища й багаття, вимощені з дрібного каміння, були розташовані, звичайно, за межами приміщень. Велика наземна будівля №1, виявлена в розкопці ХП, мала два входи: один проходив крізь тамбур, а другий являв собою отвір у

стіні. На підлозі всередині приміщення зафіксовано два паралельних ряди стовпових ям, а дві господарські ями були відокремлені від житлової площі вузькою перегородкою (можливо, саманною) на кам'яній основі. Ззовні перед тамбуром лежав розвал двох великих глиняних посудин.

Цікавий комплекс відкрито у західній частині розкопу Х. Поміж будівлями знаходився вирівняний втрамбований глиняний майданчик розмірами близько 12 x 7-8 м, в західному кінці якого була розташована дещо деформована наземна конструкція, складена з великих

ЖУРАВЛЕВ О. П.

Институт археологии НАН Украины

Археозоологические исследования поселений сабастиновской культуры Виноградный Сад и Щуцкое-І

В 2002 году вышла из печати моя статья¹ по результатам изучения остеологических материалов из сабастиновских поселений на Южном Буге [Журавлев, 2002, 75-82]. В ней, в частности, были приведены данные по поселению Виноградный Сад. Однако я там не оговорил очень существенную деталь. Дело в том, что опубликованные там данные были получены из раскопок, которыми руководили И.Н. Шарфутдинова и А. Красильников. Увы, эти исследователи совершенно игнорировали стратиграфию этого поселения, по крайней мере, в отношении остеологических материалов. Кости из всех горизонтов поселения были свалены в одну кучу и в таком виде переданы мне². В настоящее время благодаря усилиям ар-

¹ Стиль и орфография автора сохранены (Н.Г.).

² Справедливости ради отмечу: полевые исследователи всегда стремились выполнять требования археozoологов при отборе костного материала. Имея опыт работы с О.П. Журавлевым, напомним ему, что в 80-е годы основным его требованием к остеологической коллекции было указание в шифре, кроме названия экспедиции, лишь номера раскопа (Н.Г.).

каменів і валунів з підклинкою по периметру та масивною підокруглою сплющеною гранітною плитою згори (фото). Поміж нижнім камінням зустрічались кістки тварин. Поруч з цією спорудою зі східного боку знаходилась велика (до 3 м в діаметрі) підокругла в плані яма, заповнена

попелом, кістками тварин, дрібним камінням тощо. За нею утворювали квадрат чотири менші (діаметром 0,7-0,8 м) ями, а всередині між ними була розташована п'ята (можливо, це ями від дерев'яних стовпів легкої будівлі або навісу). В районі кам'яної конструкції зафіксована сильна енергетична аномалія. Від інтерпретації цього комплексу як єдиного за своїм призначенням та з приводу самого призначення ми покищо утримуємось, оскільки він ще не досліджений остаточно.

З неординарних знахідок у межах комплексу можна назвати невеликий

черешковий наконечник списа чи дротика, виготовлений з розщепленої кістки бика або тура, букраній на зрізі таранної кістки великої рогатої худоби та фрагмент голіткової кістки людини зі слідами тривалого використання в якості якогось знаряддя.

хеологов, ведущих там раскопки, а именно, В.Н. Фоменко, А. М. Балушкина и Н. П. Шевченко, которым я весьма признателен за предоставление материалов и помощь при написании данной статьи и ее публикации, остеологические материалы разделяются по отдельным горизонтам, и это дает возможность проследить изменения в животноводстве и охоте на данном поселении в различные периоды его существования.

В данной статье будут представлены результаты исследования остеологических материалов из поселений Виноградный Сад и Щуцкое-І, которые были проведены мной во время полевого сезона 2002 года в составе Николаевской экспедиции Института археологии НАН Украины.

Итак, на поселении Виноградный Сад были определены кости следующих животных.

Из раскопа 10, горизонт 0,2-0,6 м⁴. Бык домашний: 5 162 кости от 22 молодых, 11 полувзрослых и 46 взрослых особей. Овца домашняя: 47 костей от 3 полувзрослых и 8 взрослых особей. Коза домашняя: 23 кости от 10 взрослых особей (из них по роговым стержням 3 самца и 7 самок). Овца и коза: 512 костей от 12 молодых особей. Оговорю, что здесь, как и во всех своих публикациях, при наличии костей, принадлежащих овце домашней или козе домашней, в графе "Овца и коза" я не привожу данных по тем особям, которые были отнесены к этим видам по отдельности. Кости от взрослых или полувзрослых особей, которые определить до вида не удалось, я считаю принадлежащими тому или иному виду и поэтому отдельно особи по ним не считаю. Свинья домашняя: 47 костей от 2 молодых, 2 полувзрослых и 4 взрослых особей. Лошадь домашняя: 715 костей от 6 молодых, 6 полувзрослых и 22 взрослых особей. Собака домашняя: 18 костей от 3 взрослых особей. Бобр речной: 6 костей от 1 взрослой особи. Волк серый: 4 кости от 1 взрослой особи. Лисица обыкновенная: 1 кость от 1 взрослой особи. Кулан: 4 кости от 1 взрослой особи. Кабан: 4 кости от 1 взрослой особи. Олень благородный: 4 кости от 1 молодой и 2 взрослых особей. Тур: 32 кости от 1 молодой и 4 взрослых особей. Сом: 23 кости. Сазан: 5 костей. Карповая рыба: 1 кость. Щука: 2 кости. Другие рыбы: 26 костей. Филин: 1 кость. Человек: 5 костей. Не определено 881 фрагмент костей млекопитающих. Всего не определимые фрагменты составили здесь около 11,5% от общего количества найденных костей.

У быка домашнего найден один фрагмент от комолого черепа. Учитывая, что роговые стержни составляли всего 0,004% от общего количества костей этого вида, можно утверждать, что здесь разводили комолые породы данных животных. По методике В. И. Цалкина [Цалкин, 1960, 109-126] три целые пястные и плюсневые кости принадлежали волам высотой в холке от 126,5 до 137 см, а девять – коровам с высотой в холке от 107,5 до 123 см. Биометрическая обработка данных по Г.Ф. Лакину [Лакин, 1973] будет приведена ниже.

У овцы домашней целые пястная и плюсневая кости согласно методике немецких ученых [Boessneck, Müller, Teichert, 1964, 110-114] принадлежали самкам высотой в холке по

коэффициентам В. И. Цалкина [Цалкин, 1961, 115-132] соответственно 69,5 и 73 см.

У лошади домашней целая пястная кость по градации А. Браунера [Браунер, 1916, 106] принадлежала средненогой лошади высотой в холке по коэффициентам Кизевальтера [Громова, 1949, 14] 133,5 см, что позволяет отнести ее по градации В.О. Витта [Витт, 1952, 172-173] к малорослым лошадям. Из 45 первых фаланг, давших необходимые промеры, по градации В.А. Топачевского [Топачевский, 1956, 68-69] 14 принадлежали тонконогим, 28 – полутонконогим, 2 – средненогим и 1 – толстоногой, близкой к современной голландской породе, лошади.

Раскоп 10, горизонт 0,6-0,8 м. Бык домашний: 2 225 костей от 6 молодых, 4 полувзрослых и 18 взрослых особей. Овца домашняя: 24 кости от 1 полувзрослой и 3 взрослых особей. Коза домашняя: 8 костей от 1 взрослой особи. Овца и коза: 368 костей от 9 молодых особей. Свинья домашняя: 29 костей от 2 молодых, 1 полувзрослой и 3 взрослых особей. Лошадь домашняя: 330 костей от 5 молодых, 4 полувзрослых и 9 взрослых особей. Верблюд (вид не установлен): 1 кость (найдена в Помещении 1) от 1 взрослой особи. Собака домашняя: 4 кости от 1 взрослой особи. Заяц русак: 5 костей от 1 взрослой особи. Бобр речной: 4 кости от 2 взрослых особей. Волк серый: 1 кость от 1 взрослой особи. Лисица обыкновенная: 3 кости от 1 взрослой особи. Кулан: 1 кость от 1 взрослой особи. Кабан: 1 кость от 1 взрослой особи. Олень благородный: 2 кости от 1 взрослой особи. Тур: 15 костей от 3 взрослых особей. Перловица или беззубка: 2 створки. Сом: 33 кости. Сазан: 31 кость. Другие карповые рыбы: 12 костей. Щука: 2 кости. Другие рыбы: 2 кости. Филин: 1 кость (по мнению орнитолога, определявшего кости птиц, она принадлежит той же особи, что и кость из предыдущего горизонта). Серая ворона: 1 кость. Другие птицы: 3 кости. Человек: 6 костей. Не определено 911 фрагментов костей млекопитающих. Не определимые фрагменты составляют здесь примерно 22,5% от всех найденных костей, что в два раза больше, чем в предыдущем горизонте. Таким образом, уже намечаются различия между горизонтами. И зачем надо было раньше смешивать кости из разных горизонтов? Ведь на эти различия можно было обратить внимание, по крайней мере, лет на пятнадцать раньше.

⁴Столь строгое разделение культурного слоя выглядит весьма механистичным (напоминает пресловутые «штыки» и методически являются двумя шагами назад перед шагом вперед). Более того, датирующие находки по горизонтам ни в статье О.П. Журавлева, ни в статье исследователей памятников, к сожалению, не приведены - поэтому и выводы об изменении состава мясной пищи имеют, на мой взгляд, декларативный характер. (Н.Г.).

У быка домашнего снова найден один фрагмент от комолого черепа. И снова почти нет роговых стержней. Итак, и здесь комолые породы. Из пяти целых пястных и плюсовых костей по методике В. И. Цалкина [Цалкин, 1960, 109-126] две принадлежали волам с высотой в холке 126,5 и 128,5 см и три – коровам с высотой в холке от 113,5 до 118, в среднем 116 см.

Обе целые пястные кости овцы домашней по методике немецких ученых [Voessneck, Myller, Teichert, 1964, 110-114] принадлежали самкам с высотой в холке по коэффициентам В.И. Цалкина [Цалкин, 1961, 115-132] 72,5 и 73 см.

У лошади домашней у одной верхней челюсти есть так называемый “волчий зуб” – P². По градации А. Браунера [Браунер, 1916, 106-108] одна целая пястная кость принадлежала полутонконогой и другая – средненогой лошади, а целая плюсовая кость – тонконогой лошади. Высота в холке по коэффициентам Кизевальтера [Громова, 1949, 14] составляла соответственно 141, 137 и 149,5 см. По градации В. О. Витта [Витт, 1952, 172-173] пястные кости можно отнести к средним по росту лошадям, а плюсовую – к рослым. По градации В. А. Топачевского [Топачевский, 1956, 68-69], из 11 первых фаланг, давших необходимые промеры, 4 принадлежали тонконогим лошадям, 5 – полутонконогим и 2 – толстоногим. Интересно, что на двух первых и на двух вторых фалангах есть наросты, которые образуются на костях при тяжелых физических нагрузках. Я обычно называю такое явление “рабочей патологией”.

Раскоп 10, горизонт 0,8-1,0 м. Бык домашний: 771 кость от 9 молодых, 2 полувзрослых и 6 взрослых особей. Овца домашняя: 20 костей от 1 полувзрослой и 3 взрослых особей. Коза домашняя: 20 костей от 3 полувзрослых и 1 взрослой особи (по роговым стержням все самки). Овца и коза: 298 костей от 6 молодых особей. Свинья домашняя: 13 костей от 1 молодой и 1 взрослой особей. Лошадь домашняя: 104 кости от 2 молодых, 2 полувзрослых и 4 взрослых особей. Собака домашняя: 7 костей от 1 взрослой особи. Бобр речной: 2 кости от 1 молодой особи. Хорек степной: 1 кость (почти целый череп) от 1 взрослой особи. Кулан: 1 кость от 1 взрослой особи. Кабан: 1 кость от 1 взрослой особи. Тур: 11 костей от 2 взрослых особей. Перловица или беззубка: 1 створка. Белуга: 1 кость. Сом: 29 костей. Сазан: 8 костей. Щука: 3 кости. Другие рыбы: 4 кости. Человек: 3 кости. Не определено: 240 фрагментов костей млекопитающих. Следовательно, здесь не определимые фрагменты составляли около 15,5% от всех найденных костей. Это ближе к

верхнему, чем к среднему слою. Итак, можно уже, учитывая также соотношения между домашними животными, в частности, возрастание доли домашней лошади в среднем горизонте и изменение соотношения между овцами и козами в сторону увеличения количества первых (или уменьшения количества вторых), говорить о существенных изменениях в среднем горизонте по сравнению с верхним и нижним. Причиной могло стать иссушение климата. Хотя до окончательных выводов еще очень и очень рано.

У быка домашнего в нижнем горизонте раскопа 10 тоже, как и в предыдущих горизонтах, был найден один фрагмент от комолого черепа, и почти отсутствовали роговые стержни, что указывает на комолость популяции. Обе целые плюсовые кости по методике В.И. Цалкина [Цалкин, 1960, 109-126] принадлежали самкам высотой в холке 120 и 121 см.

У овцы домашней обе целые плюсовые кости принадлежали по методике немецких ученых [Voessneck, Myller, Teichert, 1964, 110-114] самкам высотой в холке по коэффициентам В.И. Цалкина [Цалкин, 1961, 115-132] 75,5 и 76,5 см.

У лошади домашней целых пястных и плюсовых костей в остеологических материалах из этого горизонта найдено не было. Из четырех первых фаланг, давших необходимые измерения, по градации В. А. Топачевского [Топачевский, 1956, 68-69], одна принадлежала крайне тонконогой лошади (возможно, верховой) и три – полутонконогим лошадям.

Раскоп 11, горизонт 0,2-0,6 м. Бык домашний: 2 448 костей от 14 молодых, 5 полувзрослых и 20 взрослых особей. Овца домашняя: 13 костей от 1 полувзрослой и 4 взрослых особей. Коза домашняя: 14 костей от 4 взрослых особей (по роговым стержням все самки). Овца и коза: 331 кость от 8 молодых особей. Свинья домашняя: 29 костей от 2 полувзрослых и 1 взрослой особи. Лошадь домашняя: 310 костей от 4 молодых, 2 полувзрослых и 6 взрослых особей. Собака домашняя: 12 костей от 1 взрослой особи. Хомяк обыкновенный: 2 кости от 1 взрослой особи (определил Л. И. Рековец). Заяц русак: 1 кость от 1 взрослой особи. Волк серый: 2 кости от 1 взрослой особи. Кулан: 1 кость от 1 взрослой особи. Кабан: 3 кости от 1 взрослой особи. Тур: 15 костей от 2 взрослых особей. Сом: 9 костей. Сазан: 5 костей. Другие карповые рыбы: 2 кости. Другие рыбы: 8 костей. Человек: 2 кости. Не определено: 1 133 фрагмента костей млекопитающих. Следовательно, не определимые фрагменты составляли здесь около 26% от всех найденных костей. Итак, имеем еще один вариант то ли

хозяйства, то ли утилизации животных. Хотя по результатам одного года еще рано делать окончательные выводы.

У быка домашнего 1 таранная кость и 1 первая фаланга имели "рабочую патологию". Обе целые пястные кости принадлежали, по методике В. И. Цалкина [Цалкин, 1960, 109-126], самкам с высотой в холке 113 и 116 см.

Целая плюсневая кость овцы домашней принадлежала, по методике немецких ученых [Boessneck, Müller, Teichert, 1964, 110-114], самке с высотой в холке по коэффициентам В. И. Цалкина [Цалкин, 1961, 115-132] 74 см.

У лошади домашней целая пястная кость по градации А. Браунера [Браунер, 1916, 106] принадлежала полутонконогой лошади, с высотой в холке по коэффициентам Кизевальтера [Громова, 1949, 14] 143,5 см, что по градации В. О. Витта соответствует средней по росту лошади. Из шести первых фаланг, давших необходимые промеры, пять принадлежали тонконогим лошадям и одна – полутонконогой, при этом пропорции двух фаланг от тонконогих лошадей соответствовали современным арабским скакунам. Возможно, это были породистые верховые лошади, завезенные с Востока. Учитывая также находки фаланг от толстоногих лошадей и кости верблюда, можно говорить о широких торговых связях населения Виноградного Сада, как с Востоком, так и с Западом.

Раскоп 12, горизонт 0,2-0,6 м. Бык домашний: 4 464 кости от 18 взрослых, 9 полувзрослых и 32 взрослых особей. Овца домашняя: 55 костей от 1 полувзрослой и 10 взрослых особей. Коза домашняя: 25 костей от 1 полувзрослой и 5 взрослых особей (из них по роговым стержням 1 самец). Овца и коза: 929 костей от 13 молодых и 1 взрослой особи (в данном случае нашлись кости, не имевшие аналогов у костей взрослых особей овцы домашней и козы домашней). Свинья домашняя: 54 кости от 2 молодых, 1 полувзрослой и 2 взрослых особей. Лошадь домашняя: 518 костей от 5 молодых, 1 полувзрослой и 8 взрослых особей. Собака домашняя: 23 кости от 2 взрослых особей. Заяц русак: 5 костей от 1 взрослой особи. Бобр речной: 6 костей от 1 молодой и 1 взрослой особи. Лисица обыкновенная: 10 костей от 1 взрослой особи. Барсук: 1 кость от 1 взрослой особи. Кулан: 6 костей от 2 полувзрослых и 1 взрослой особи. Кабан: 8 костей от 1 молодой и 1 взрослой особи. Олень благородный: 3 кости от 1 взрослой особи. Тур: 13 костей от 1 полувзрослой и 3 взрослых особей. Перловица или беззубка: 18 створок. Сом: 31 кость. Сазан: 9 костей. Другие карповые рыбы: 9 костей. Другие рыбы: 28 костей. Птицы (вид не установлен): 2 кости. Человек: 14 костей. Не

определено: 4 408 фрагментов костей млекопитающих. Таким образом, не определимые фрагменты составляли около 41,5% от всех найденных здесь костей. Учитывая все данные по горизонту 0,2-0,6 всех трех раскопов, можно сделать вывод о различной утилизации животных на этих раскопах. Если учесть и различия в соотношениях между домашними животными (хотя и не очень значительные), можно было бы рискнуть сделать вывод о какой-то специализации жителей этих трех участков Виноградного Сада, отразившийся на составе их мясной пищи. Однако по раскопкам одного года делать какие-либо глобальные выводы я не рискую.

По градации В. И. Цалкина [Цалкин, 1960, 109-126], обе целые пястные кости быка домашнего принадлежали самкам с высотой в холке 105 и 118 см, а целая плюсневая кость – волю высотой в холке 135,5 см.

У овцы домашней целая пястная кость, по методике немецких ученых [Boessneck, Müller, Teichert, 1964, 110-114], принадлежала самцу с высотой в холке по коэффициентам В. И. Цалкина [Цалкин, 1961, 115-132] 72 см.

У лошади домашней по градации А. Браунера [Браунер, 1916, 106-108] одна целая пястная кость принадлежала полутонконогой лошади и одна – средненогой лошади, а целая плюсневая кость – полутонконогой лошади. Высота в холке у них по коэффициентам Кизевальтера была соответственно 148,5, 133,5 и 150,5 см, что по градации В. О. Витта [Витт, 1952, 172-173] позволяет отнести вторую к малорослым, а первую и третью кости – к рослым лошадям. Из 15 первых фаланг, давших необходимые промеры, 4 принадлежали тонконогим, 9 – полутонконогим и 2 – средненогим лошадям.

Поселение Щуцкое-1 (по 2001 г.) представлено следующими остеологическими материалами.

Горизонт 0,0-0,2 м. Бык домашний: 200 костей от 1 молодой, 2 полувзрослых и 4 взрослых особей. Коза домашняя: 2 кости от 1 взрослой особи (по роговым стержням – самка). Овца и коза: 31 кость от 1 молодой особи. Свинья домашняя: 1 кость от 1 молодой особи. Лошадь домашняя: 11 костей от 1 молодой, 2 полувзрослых и 2 взрослых особей. Рыбы: 1 кость. Не определено: 210 фрагментов костей млекопитающих. Не определимые фрагменты составляли здесь около 46% от общего количества найденных костей.

Горизонт 0,2-0,4 м. Бык домашний: 206 костей от 3 молодых, 1 полувзрослой и 2 взрослых особей. Овца домашняя: 4 кости от 2 взрослых особей. Коза домашняя: 1 кость от 1 взрослой особи. Овца и коза: 39 костей. Свинья

домашняя: 3 кости от 1 взрослой особи. Лошадь домашняя: 14 костей от 2 молодых и 1 взрослой особи. Собака домашняя: 1 кость от 1 взрослой особи. Тур: 1 кость от 1 взрослой особи. Человек: 1 кость. Не определено: 151 фрагмент костей млекопитающих. Не определимые фрагменты составляли около 36% от всех найденных костей. Единственная первая фаланга лошади домашней, давшая необходимые промеры, принадлежала полутонконогой лошади.

Горизонт 0,4-0,6 м. Бык домашний: 601 кость от 1 молодой и 3 взрослых особей. Овца домашняя: 156 костей от 1 молодой особи. Лошадь домашняя: 26 костей от 1 взрослой особи. Собака домашняя: 3 кости от 2 взрослых особей. Хомяк обыкновенный: 1 кость от 1 взрослой особи (определил Л. И. Рековец). Заяц русак: 1 кость от 1 взрослой особи. Бобр речной: 1 кость от 1 взрослой особи. Олень благородный: 1 кость (фрагмент рога). Тур: 1 кость от 1 взрослой особи. Черепаха (вид не установлен): 3 кости. Птица (вид не установлен): 1 кость. Не определено: 1 375 костей. Не определимые фрагменты составляли здесь около 63,5% от всех найденных костей.

Горизонт 0,6-0,8 м. Бык домашний: 51 кость от 1 полувзрослой и 1 взрослой особи. Овца и коза: 7 костей от 1 взрослой особи. Лошадь домашняя: 1 кость от 1 взрослой особи. Перловица или беззубка: 3 створки. Рыбы: 1 кость. Не определено: 70 фрагментов. При такой маленькой выборке, думаю, считать процент не определимых фрагментов нет смысла.

Строительный комплекс УІІІ, пол. Бык домашний: 27 костей от 1 молодой и 1 взрослой особей. Овца домашняя: 1 кость от 1 взрослой особи. Овца и коза: 2 кости. Лошадь домашняя: 15 костей от 1 молодой и 1 взрослой особей. Не определено: 32 фрагмента костей млекопитающих.

Данные по Щуцкому-І пока не дают оснований для надежных выводов.

Если объединить данные по горизонту 0,2-0,6 всех раскопов Виноградного Сада, можно получить полные биометрические ряды по высоте в холке быка домашнего и лошади домашней. И хотя этот показатель является наименее информативным при попытках установления сходства или различия в породных составах домашних животных, из-за ограничения объема статьи приведу хоть его.

У быка домашнего высота в холке волов по 4 измерениям была от 126,5 до 137, в среднем $132,88 \pm 2,32$ см ($CV=3,49$). Высота в холке у коров по 13 измерениям составляла от 105 до 123, в среднем $114,92 \pm 1,31$ см ($CV=4,12$). Это не отличается от аналогичных данных по сабашиновскому поселению Ташлык-І, распо-

ложенном неподалеку [Журавлев, 2002б, 45] и по срубным поселениям Днепро-Донской лесостепи [Журавлев, 2001, 119-128, Таблицы 29-32].

У лошади домашней высота в холке составляла по 5 измерениям от 133,5 до 150,5, в среднем $141,90 \pm 3,61$ см ($CV=5,69$), что не отличается от аналогичных данных по срубным поселениям Днепро-Донской Лесостепи [Журавлев, 2001, 165-171, Таблицы 49-51].

Подводя итоги, можно сказать, что определение костей животных по горизонтам поселения Виноградный Сад показало изменения в составе мясной пищи в разных горизонтах, что, естественно, отразило реальные изменения в животноводстве этого поселения. Находки костей от лошадей разного типа и кости верблюда указывает на широкие торговые связи этого поселения как с Востоком, так и с Западом.

ЛИТЕРАТУРА

Браунер А. Материалы к познанию домашних лошадей России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkewitschi michi* // Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России. Одесса, 1916. Том 86. Кн. 1.

Витт В. О. Лошади пазырыкских курганов // СА. – 1952. – ХУІ.

Грамова В. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Часть I. Обзор и описание форм // Труды Палеонтологического института. Москва-Ленинград. – 1949. – Том ХУІІ. – Выпуск 1.

Журавлев О. П. Osteологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. – Киев. – 2001.

Журавлев О. П. Домашние и дикие животные из поселений Сабатиновской культуры на территории Украины // Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). Секція "Археологія". – Луганськ. – 2002. *Журавльов О. П.* Мисливство і тваринництво на поселенні доби пізньої бронзи Ташлик-І // Старожитності Миколаївщини. Миколаїв. – 2002.

Лакин Г. Ф. Биометрия. Москва. – 1973.

Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1960. – Том LXY. – Выпуск 1.

Цалкин В. И. Изменчивость метаподий у овец // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1960. – Том LXYI. – Выпуск 5.

Boessneck J., Mӓller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne) // Kuhn-Archiv., 1964. Bd. 78. – Н. 1-2.

Хршановский В.А.*Музей истории религий (Россия, Санкт-Петербург)***Раскопки некрополей Илурата и Китея в 2001-2002 гг.**

В 2001-2002 гг. экспедиция Гос. Музея истории религий (Россия, Санкт-Петербург) провела очередные полевые сезоны на некрополях Илурата и Китея.

В 2001 году на некрополе Илурата были полностью завершены работы по созданию генерального плана всех памятников, открытых с 1947 по 2001 год. Охранно-спасательные работы, как и в предыдущие годы, проводились в южной части некрополя, больше всего пострадавшей от грабительских раскопок. Среди многочисленных грабительских шурфов и траншей для неотложного исследования были выбраны те, в которых имелись явные остатки строительных конструкций и разоренных погребений. В результате были исследованы два больших склепа, сложенных насухо из блоков и плит известняка (№№ 205 и 206) и четыре плитовые могилы (№№ 207-210).

Склеп №205 был ориентирован по оси юго-запад – северо-восток. С юго-запада к камере подводил прямоугольный в плане дромос. Длина дромоса 1,5 – 1,3 м, ширина – 0,95-1 м (немного расширяется к входу в камеру), глубина от края задней стенки (материковый суглинок) – 0,6 м, от верхнего края боковых стен, сложенных из блоков – 1,2-1,4 м. Погребальная камера склепа имела почти правильную квадратную форму. Ее длина 2,25-2,3 м, ширина – 2,1 – 2,25 м (немного расширяется к северо-востоку). Глубина камеры от верхнего края сохранившихся стен до зафиксированного уровня пола – 0,8-1,25 м.

Внутри дромоса, на слое грунта (0,15 м над уровнем пола) стоял остроугольный дикарный камень-контрфорс (0,4х0,7 м, толщиной – 0,1-0,15 м), подпиравший уцелевшую *in situ* нижнюю часть закладной плиты (0,65х0,9 м, толщиной – 0,1-0,15 м).

Камера склепа была отделена от дромоса частично сохранившейся стеной с входным проемом (ширина – 0,65 м).

Склеп был ограблен еще в древности. В дромосе, грунте заполнения камеры и над полом встречались разметанные кости и черепа (целые и фрагменты) погребенных. Антропологический анализ показал, что фрагменты черепа, найденные в дромосе, принадлежали мужчине 25-30 лет. В верхнем уровне грунта заполнения камеры – женщине старше 50 лет, мужчине такого же возраста и молодому человеку 20-25 лет. Над полом и на уровне пола камеры были найдены разрозненные останки трех взрослых людей: 25-30, 35-40 и 40-60 лет, пол которых не

установим. А также молочные зубы ребенка и череп женщины 30-35 лет с сильной помертвевшей деформацией.

Среди остеологического материала из склепа № 205 оказались и кости животных: лошади, зайца и птицы (совы болотной). По контексту трудно сказать случайно, или нет, оказались в грунте заполнения кости зайца и совы.

В дромосе склепа в ходе раскопок встречались угольки, и была найдена железная пряжка. В грунте заполнения камеры вещице находки помимо керамических остатков были представлены лепным светильником, фрагментами фольги желтого металла от погребального венка, фрагментами бронзовых «сарматских» зеркал, фибулы и железным ножом.

Из всего найденного материала, к надежно датирующим относится, прежде всего, археологически целая краснолаковая чашка с орнаментом в виде насечек на внутренней стороне дна. Близкие по типу чашки (правда, без орнамента) уже встречались на некрополе Илурата и датируются III в. н.э. [Силантьева, 1958. Рис.12,1, 298]. Не ранее III в. н.э. мог появиться и лепной светильник закрытой ладьеобразной формы с вертикальной ручкой и круглым отверстием для заливки масла [Крапивина, 1993. Рис.74,2. Тип 3, 124]. Остальные находки: стеклянные бусины, однорядная рубчатая пронизь и фрагменты фольги с тисненым орнаментом (двойные спирали и елочка) из желтого металла, фрагменты маленьких бронзовых «сарматских» зеркал и лучковой подвижной бронзовой фибулы с расширяющейся ножкой характерной для середины – второй половины III вв. н.э. [Айбабин, 1999. Табл. XXVII, 13.311] подтверждают датировку склепа № 205 III в. н.э., причем скорее второй его половиной.

Из остальных находок заслуживают упоминания довольно многочисленные фрагменты железных кинжалов и ножей, а также железные гвозди, возможно, свидетельствующие о том, что погребения были совершены в гробах.

В 2001 году на южном участке илуратского некрополя в непосредственной близости от склепа № 205 был исследован близкий по типу склеп № 206 и четыре плитовые могилы, получившие №№ 207-210.

Сложенный из хорошо отесанных блоков и плит склеп № 206 представлял собой одно из самых больших погребальных сооружений, открытых за все время исследования некрополя Илурата. Склеп был ориентирован по оси северо-запад – юго-восток. С запада к камере

подводил дромос, длиной около 3,3 м, шириной – 2,1 м. Стены дромоса, сложенные из блоков известняка и грубо обработанных камней сохранились полностью – на высоту до 1,8 м (рис. 1).

Площадь погребальной камеры составляла около 15,5 м²: длина 4,56 м, ширина 3,4 м, стены сохранились высотой до 1,6 м. Судя по отрицательному уклону длинных стен и некоторым другим признакам, склеп имел полуциркульный свод. Склепы с такими сводами уже встречались на некрополе Илурата (№№ 1, 18). Отличительной особенностью склепа № 206 явилось то, что полностью сохранилась западная стена, отделявшая камеру склепа от дромоса. В стене имелся проход с арочным сводом. Вход в камеру закрывала стоявшая *in situ* закладная плита, подпиравшаяся контрфорсом.

По материалам, найденным при исследовании (стеклянные и гагатовые бусы, фрагменты краснолаковой посуды и стеклянных сосудов, бронзовые фигурные подвески, пряжки, фрагменты фибул и небольших сарматских зеркал обломки железных мечей и ножей), склеп может предварительно датироваться II – III вв. н.э.

Четыре исследованные могилы (№№ 207-210) были однотипны. Они представляли собой монументальные сооружения (длиной до 2 м) со стенами, облицованными гладко отесанными плитами известняка и мощными (толщиной до 0,2 м) плитами перекрытия, сброшенными или разбитыми грабителями. По материалу, найденному при исследовании могил (бусы, подвески, фрагменты бронзовых фибул и пряжек, железных ножей и мечей) могилы синхронны найденным и исследованным ранее на этом участке некрополя могилам и склепам и суммарно датируются II – III вв. н.э.

На некрополе Китея охранно-спасательные работы также проводились в местах больше всего пострадавших в межсезонье 2001-2002 гг. от грабительских раскопок, в том числе с применением тяжелой техники. На северо-западной границе некрополя для фиксации археологических объектов над многочисленными

грабительскими траншеями и шурфами были заложены раскопы, получившие порядковые номера XXXVII и XXXIX. В центральной части некрополя новый раскоп получил порядковый номер XXXVIII, в восточной – XLI. Помимо

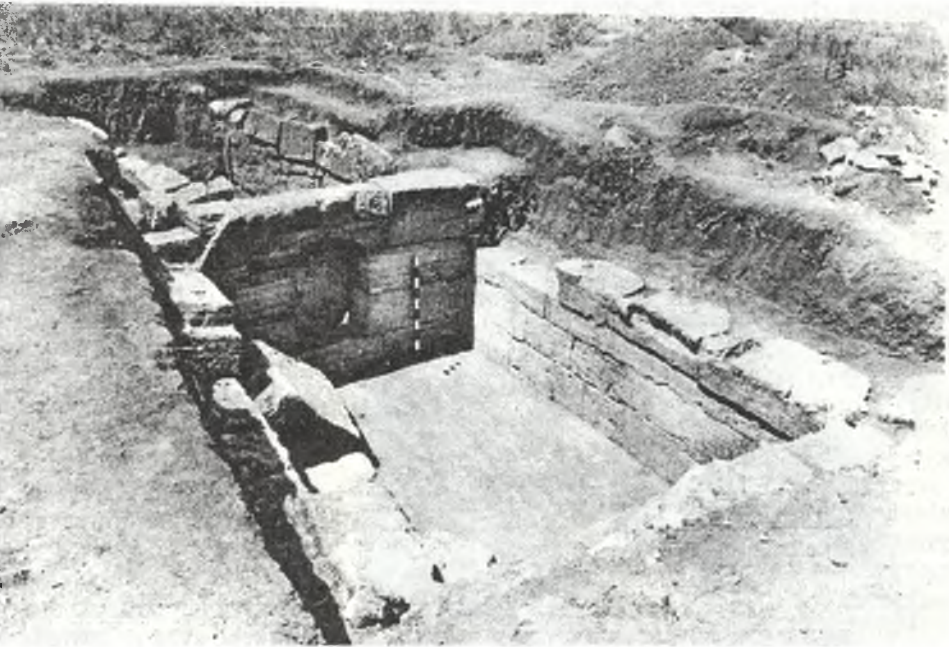

Рис. 1. Некрополь Илурата. Склеп №206

этого, были продолжены работы на юго-западном участке китейского некрополя, в зоне береговой абразии (раскоп XXXIII, XXXIII-A и новый XL).

За два последних полевых сезона в раскопах XXXVII и XXXIX были исследованы 7 памятников, получившие, соответственно, №№ 311-315 и 336-337. В раскопе XXXVII один памятник (плитовая гробница № 312) возможно был сооружен в эллинистическое время. При этом она имела следы вторичного использования: в полу гробницы была вырублена небольшая детская (?) могила (№311), относящаяся к более позднему (римскому?) времени.

Три остальных памятника этого раскопа (№№ 313-315) относились к римскому времени. Все они были вырублены в скальном массиве, но при этом были абсолютно разными. Первый (№313) – катакомба с коротким дромосом, подводящим с юга к входу в пещеровидную камеру с купольным сводом, выбранным в пласте известняка. Второй (№315), расположенный по соседству, – вырубной склеп, имевший полуциркульный свод, разрушенный еще в древности.

Последний (№314) (рис.2) представлял собой архитектурное сооружение, неизвестное до сих пор на Боспоре [Хршановский, 2002., 138-145]. Это был монументальный склеп

с дромосом (длина – 4,2 м, ширина – 2,6–1,9 м / сужается к входу в камеру/, глубина – до 2 м), подводимым с юга - юго-востока к камере (длина – 4,2 м, ширина – 3,8 м, высота стен – 2-2,1 м). Судя по сохранившимся нижним блокам, камера была перекрыта полуциркульным сводом.

Рис.2. Некрополь Китея. Склеп № 314

Вдоль длинных стен камеры стояли параллельно друг другу два саркофага, вырезанных в скальном массиве.

Длина западного саркофага по внешнему контуру – 3 - 3,05 м, ширина – 1,35 – 1,5 м (расширяется к северу), высота – до 1 м. Западная стенка саркофага составляла одно целое со стеной камеры склепа (скалой). Судя по сохранившемуся во многих местах слою штукатурки, ею была покрыта внешняя и внутренняя поверхность саркофага. При этом изнутри стенки саркофага были покрыты белым слоем штукатурки (с белым слоем затирки). Снаружи и на верхних торцевых поверхностях белый слой штукатурки был покрыт розовым (с добавлением большого количества цемьянки), а тот, в свою очередь, красной охрой (консультация реставратора по штукатурке О.О. Рыжовой {Киев}).

Обнаруженные в грунте заполнения саркофага кости принадлежали 1 взрослому человеку.

Вдоль восточной стены располагался еще один саркофаг такой же конструкции. Его длина по внешнему контуру – 3,1 м, ширина – 1,4–1,3 м (сужается к северу), высота – 0,85–0,95 м. У этого саркофага восточная стенка составляла одно целое со стеной камеры, и он также оштукатурен, как и западный – в два слоя с покрытием из охры снаружи и в один слой белой штукатуркой (за исключением дна) изнутри.

Судя по костным останкам, в этом саркофаге были погребены взрослый и ребенок. Фрагменты костей взрослых и ребенка плохой сохранности были найдены и в грунте заполнения между саркофагами.

Тремя слоями (белой штукатурки, розовой – с цемьянкой – и охрой) был покрыт и весь известняковый пол камеры склепа. На стенах же камеры сохранился белой штукатурки со следами затирки. Именно благодаря штукатурному покрытию на полу и северной стене выявился отпечаток какого-то вертикального предмета, стоявшего по середине этой стены между саркофагами. Размеры его основания – 0,45х0,4 м, причем, судя по отпечатку в полу, он сужался кверху, и средняя часть его могла иметь в сечении правильный квадрат, а в верхней, по отпечатку на стене, он мог расширяться. Ориентировочная высота этого предмета – 0,7–0,8 м.

С достаточной долей основания можно предположить, что на этом месте стоял алтарь. Еще одно косвенное подтверждение этой версии было получено при исследовании верхнего уровня грунта заполнения над камерой. Там было обнаружено большое скопление разбитого на мелкие куски мрамора (все найденные куски сданы в Керченский Государственный историко-культурный заповедник). Заманчиво предположить, что это остатки того самого алтаря, который стоял когда-то в камере склепа № 314.

В верхних слоях грунта заполнения над северной частью камеры были зафиксированы следы совершавшихся обрядов (тризн?): пятно пещины, два зольных пятна и скопление фрагментов амфорной керамики. В южной части и между камерой и дромосом на значительной площади (3х2 м) было выявлено скопление щебня, раковин виноградных улиток, костей животных (лошади, коровы и овцы или козлы) и фрагментов керамики, среди которых было горло кружального сосуда. В грунте заполнения дромоса на разных уровнях встречались кости тех же самых животных.

Вещевые находки из камеры склепа № 314 немногочисленны, но определенные

хронологические ориентиры дают. Самой интересной и информативной находкой из этого комплекса была бронзовая накладка – ригель от замка шкатулки в виде фигурки гермафродита с выделенными признаками мужского и женского пола. Здесь же были найдены и части самой шкатулки – бронзовая накладка, петли, скрепы и другие детали. Такие фигурные ключи известны в комплексах середины III в. н.э. [Арсеньева, Науменко. 2001, рис.23, 2, 99]. Профильные фрагменты амфорной и краснолаковой керамики, найденные при раскопках склепа № 314, в целом подтверждают его датировку III в. н.э.

В этой же части некрополя в 2001 году в раскопе XXXIX была доследована разграбленная в межсезонье плитовая могила (№ 336) с мощным небольшими плитками полом. Сооруженная в эллинистическое время, она, возможно, была перестроена и использована вторично – в римское. В прирезке была обнаружена вымостка пола еще одной однотипной могилы (№ 337), разграбленной в древности. О времени их сооружения свидетельствуют фрагменты сетчатых лекифов и горло чернолаковой пелики со штампованным орнаментом в виде ов по венчику, которые надежно датируются IV в. до н.э. Время вторичного использования представлено многочисленными обломками краснолаковой и кружальной керамики I в. до н.э.

В центральной части некрополя над грабительским шурфом был заложен раскоп XXXVIII. Обнаруженный здесь погребальный комплекс, получил порядковый № 338. Функциональное назначение его на раскрытой площадке (5x8 м) установить не удалось. В вырубленном в скальном массиве углублении прямоугольной формы были обнаружены многочисленные человеческие кости и черепа, лежащие в беспорядке, бусины, бронзовые серьги, фрагменты расписной, кружальной и лепной керамики и медные монеты II в. до н.э.

В 2001-2002 гг. продолжались работы и в прибрежной зоне береговой абразии (раскопы XXXIII, XXXIII-A и XL). В раскопе XXXIII-A в прирезке (6x6 м) к юго-востоку уже в верхнем слое были обнаружены следы тризны римского времени и более полутора десятков детских погребений (преимущественно без инвентарных) того же времени (№№ 317-332). Не менее интересным было открытие в нижнем слое еще двух жертвенных ям с эллинистическим материалом, уходящих под стенки дромоса склепа № 300, что является еще одним доказательством того, что и сам склеп относится к эллинистическому времени.

В раскопе XL, разбитом в минувшем сезоне к юго-востоку от раскопа XXXIII-A и склепа

№ 300, были открыты остатки еще одного сильно разрушенного погребального сооружения (склепа?), получившего № 344. По подрубке в материковой глине была установлена западная граница этого сооружения. Найденный здесь материал: многочисленные фрагменты амфорной и краснолаковой керамики (в том числе «рыбные блюда»), стеклянные бусины, бронзовые фибулы и боспорские медные монеты) преимущественно относился к концу III в. н.э., но встречались и фрагменты амфорной и чернолаковой керамики IV в. до н.э. Раскопки этого сооружения предполагается продолжить в будущем сезоне.

В той же юго-западной части некрополя в раскопе – XXXIII, расположенном к западу от раскопа XXXIII-A были открыты несколько погребальных и поминальных комплексов (№№ 339-343). Четыре из них относились к римскому времени: детская могила, захоронение плода младенца под стенками амфоры, плитовая могила с погребением мужчины и женское погребение. Один комплекс – ритуальное захоронение пожилого мужчины (65-70 лет) с ребенком в зольнике на краю жертвенной ямы – по многочисленным амфорным остаткам (в том числе с клеймами), которыми они были засыпаны, относился к IV в. до н.э.

В восточной части некрополя над грабительским шурфом, почти полностью разрушившим курганную насыпь, был разбит раскоп XLI. Обнаруженная здесь при доследовании плитовая гробница (№ 345), по всей вероятности, относится к I в. до н.э. – I в. н.э. Антропологический анализ позволил выявить здесь костные останки нескольких человек, в том числе и детей. Это позволяет предположить, что могила также была использована неоднократно.

Найденные в ходе археологических исследований вещи сданы в фонды Керченского Государственного историко-культурного заповедника.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин А.И. Этническая история ранне-византийского Крыма. Симферополь, 1999.

Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Раскопки Танаиса в центре восточной части городища // Древности Боспора вып. IV. Москва. 2001.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н.э. Киев. 1993

Силантьева Л.Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата/МИА № 85, 1958.

Хршановский В.А. Вырубной склеп с полуциркульным сводом на некрополе Китея / Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища / Материалы международной научной конференции. Часть I. Спб. 2002.

Чайка Р., Мильян Т., Баран І.

Львівський національний університет ім. І. Франка

Археологічні розвідки та розкопки в околицях села Гинське

Чайка Р., Мильян Т., Баран І. Археологические разведки и раскопки в окрестностях села Глинское. В процессе исследований в окрестностях городища Щекотин открыто 5 сельских поселений XII - XIII ст.ст. На одном из поселений исследовано полуразрушенное жилище размерами 2,5x1,2 м, глубиной 0,9 от уровня современной поверхности. На другом поселении открыто комплекс по обжигу глиняных горшков. Материалы с поселения (керамика, две костяные проколки, пряслица) датируются XII - XIII ст.

Досліджуючи археологічною експедицією історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка літописне городище Щекотин, що знаходиться біля сучасного села Гинське Жовківського району Львівської області, не можна обминути питання про інші, майже одночасні, пам'ятки-сільські поселення, які знаходяться недалеко від нього.

В результаті проведення детальних обстежень навколишньої території біля городища було відкрито 5 сільських поселень, які знаходились на пограниччі населених пунктів Гинське - Нова Скварява.

Чотири поселення розташовані на південному схилі гряди, на якій ведуться приватні сільськогосподарські роботи. На жаль, проведення на них широких археологічних досліджень практично неможливе. Експедиція обмежилась збором підйомного матеріалу з поверхні орного ґрунту та шурфуванням на вільних від городів ділянках поля. Культурний шар досягав в різних місцях 0,2 - 0,6 м. Зібраний керамічний матеріал представлений гончарною керамікою XII - XIII ст.ст.

Роботи рятувального характеру проводились в західній частині села Нова Скварява в урочищі Руська Дебра. Саме урочище знаходиться на північному схилі похилого плато, біля підніжжя якого протікає потічок. Урочище частково

зруйноване піщаним кар'єром, в стінці якого простежено напівзруйноване житло. Розміри збереженої частини його становили 2,5 x 1,2 м, глибина - 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Воно було заповнене суглинком, в якому зустрічались шматки глиняної обмазки, каміння. Чітких слідів печі простежити не вдалось, хоча біля північного кута житла знаходились шматки каміння зі слідами обпалу, які, можливо, відносились до печі-кам'янки. При розчистці споруди виявлено фрагменти гончарної кераміки, представлені вінцями та бочками горщиків. На долівці житла виявлено дві кістяні проколки, ніж, пряслице.

В 300 м від цього поселення в урочищі Гута, де знаходяться приватні садиби, в саду місцевого жителя виявлено ще одне поселення. В розкопі площею 60 м² відкрито залишки гончарних горнів для випалювання горщиків. Культурний шар досягав від 0,2 до 0,8 м, був слабо насичений культурними залишками. При розчистці горнів виявлено значну частину фрагментованого гончарного посуду XII - XIII ст., крім цього, виявлено ніж, кресало, кістяну проколку та два глиняні пряслиця.

Виявлена кераміка з печей тотожна кераміці з городища і говорить про те, що саме звідси, скоріше за все, вона надходила в користування мешканців Щекотина.

Черновол Д.К.

Інститут археології НАН України

Новое трипольское поселение у с. Романовка

Черновол Д.К. Нове трипільське поселення біля с. Романівка. В 2002 році були проведені археологічні розвідки в Тальнівському р-ні Черкаської обл. з метою виявлення нових пам'яток трипільської культури. В результаті розвідок було відкрито багатощарове поселення поблизу с. Романівка. Шар трипільської культури віднесено до 2-3 фази томашівсько-сушківської локальної групи (етап С I). Шар черняхівської культури продатовано IV ст. н.е.

Летом 2002 г. в Тальновском районе Черкасской области была проведена разведка с целью выявления новых памятников трипольской культуры, в результате чего было открыто новое многослойное поселение у с. Романовка.

Поселение расположено в 1,5 км на восток от восточной окраины села (рис. 1). Оно занимает вершину мысовидного участка плато, ограниченного с севера прудом, образованном

на правом притоке р. Горный Тикич, на западе-урочищем Соловийки с ручьем, впадающем в пруд, а на востоке - заболоченной местностью, именуемой Глибокий яр, урочище Дубки. Поверхность мыса плавно понижается в северном направлении к пруду и более круто в южном, восточном и западном направлениях. Северная часть поселения в настоящее время не пахется. С восточной стороны мыса хорошо

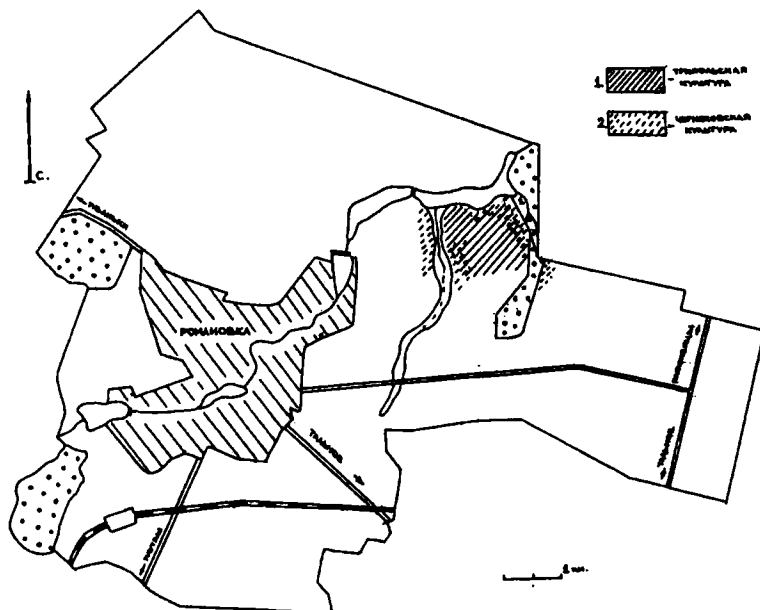

Рис.1. Карта-схема расположения многослойного памятника у с. Романовка

и керамической посуды, в то время как более глубокое залегание объектов отсутствует, что свидетельствует, по-видимому, о полном разрушении "площадок". В восточной и юго-восточной части поселения "площадки" находятся на глубине около 35-40 см от современной поверхности.

Шурф, давший наибольшее количество материала, был сделан на одном из предполагаемых жилищ внутреннего кольца построек с левой стороны от возможного входа в месте "подиума". В результате было обнару-

прослеживаются две концентрические линии жилищ, что характерно для планировки трипольских поселений. Выходы обмазки и керамики в южной и западной части мыса практически не прослеживаются, видимо, вследствие более глубокого залегания объектов. Общая площадь мыса, на котором расположен памятник, составляет около 100 га.

На внешней линии трипольских жилищ, с восточной стороны, трипольские объекты были перекрыты черняховским поселением. Черняховский слой был также обнаружен и по склонам урочищ Соловийки и Дубки. Ранее А.Г. Стефановичем (1967) указывалось на наличие поселения черняховской культуры у с. Романовка, однако отсутствовали привязки. Видимо, исследователь имел в виду часть черняховского поселения с западной стороны урочища Соловийки, где трипольский слой отсутствует. Металлический материал и серо-окрашенная керамика с круглым зубчатым штампом черняховской культуры были собраны в размывах на понижении склонов мыса. Среди предметов из металла: бронзовая пластина с отверстием, кресало, клин, пряслице, удила, фрагменты двух ножей, железная пряжка, серп, железная и бронзовая фибулы (рис. 2). В западной части мыса был обнаружен еще и поздне-средневековый слой. Материал, относящийся к черняховскому слою, был продатирован Б.В. Магомедовым и отнесен к IV в н.э.

На участке поселения, занятом трипольскими наземными жилищами, был собран подъемный материал и проведена шурфовка для установления глубины залегания культурного слоя. В результате было установлено, что в северо-восточном направлении ряд жилищ практически уничтожен пахотой. Земля на поверхности усеяна фрагментами обмазки

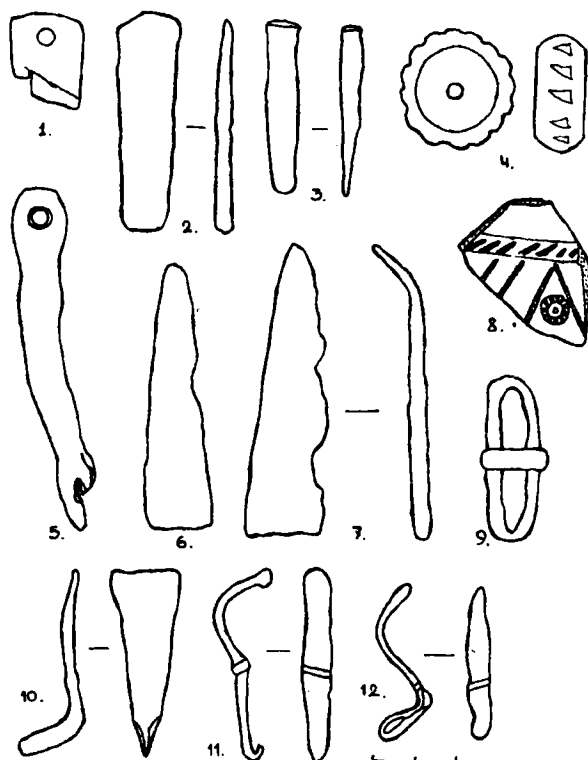

Рис.2. 1- бронзовая пластина с отверстием, 2- кресало, 3- клин, 4- пряслице, 5- удила, 6, 7- ножи, 8- фрагмент керамики, 9- пряжка, 10- серп, 11- фибула железная, 12- фибула бронзовая

жено пять фрагментированных кубков, один фрагмент полусферической миски с зооморфным налепом (бовин), стенка биконического сосуда (рис. 3).

Керамика, относящаяся к категории столовых сосудов, изготовлена из массы с пластичными примесями каолиновой глины и малым содержанием окиси железа, а также из

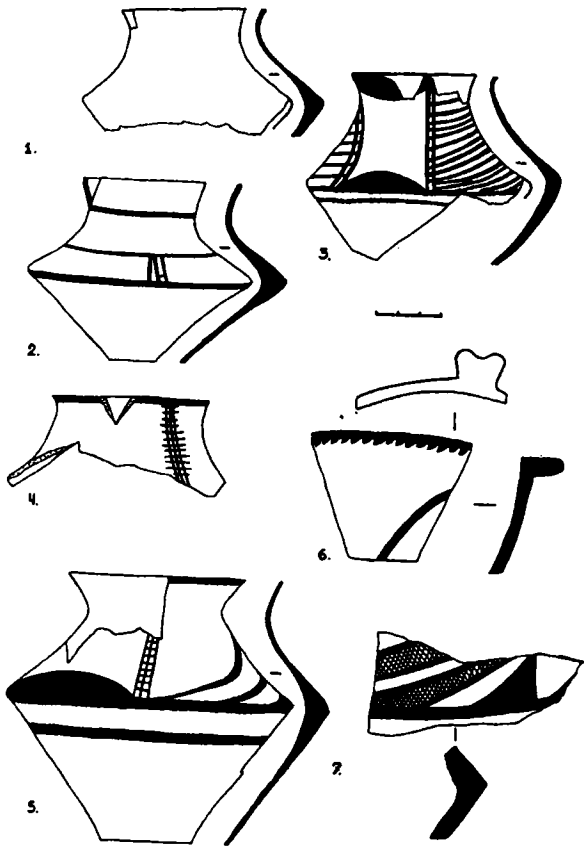

Рис.3. 1,5- кубки, 6- полусферическая миска, 7- биконический сосуд

красно-глинистой массы с примесью красно-глиняного шамота.

Кубки тонкостенные с узким дном, остросереберные с плавно отогнутым наружу венчиком (рис. 3, 1-5). Большинство из них расписаны метопной орнаментальной схемой и лишь в одном случае орнамент представляет собой упрощенно-линейную схему, где фриз занят группами повторяющихся тонких вертикальных линий (рис. 3, 2). Фрагмент биконического сосуда украшен тангентным орнаментом, где сегменты заняты косой сеткой (рис. 3, 7).

На основании имеющегося керамического материала трипольский слой многослойного поселения у с. Романовка можно отнести ко второй-третьей фазе томашовско-сушковской локальной группы памятников (Триполье С 1).

Щукин М. Б., Шаров О. В., Шувалов П. В., Соколова Л. А., Гарбуз И. В.

Государственный Эрмитаж

Исследования поселения и святилища Таракташ-2 у с. Дачное Судакского района

В полевом сезоне 2002 года Славяно-Сарматская экспедиция Государственного Эрмитажа под руководством д. и. н. М. Б. Щукина проводила исследования поселения Таракташ-2 у с. Дачное Судакского района. Археологический комплекс располагается в 80 м к западу от главной вершины Таракташ горного хребта Сары-Кая, простираясь вниз по склону. Место, выбранное в древности для поселения, несомненно имело выгодное стратегическое положение. Это самое узкое место Судакской долины, зажатое между двумя хребтами, которые с востока и запада венчают две главных вершины Бакаташ и Таракташ и откуда можно контролировать все дороги, проходящие по Судакской долине. Открытие в окрестностях Таракташа двух значительных кладов позднеримских и боспорских монет привлекло внимание к этому региону как специалистов, так и «местных любителей древностей».

В 1995 году после проведенных разведок в районе Таракташской гряды Горнокрымской экспедицией КФ ИА НАНУ (начальник В.Л. Мыц) на месте грабительской ямы на холме Дагермен-тепе, к юго-востоку от исследуемого нами в этом году поселения, был заложен раскоп и исследованы фундаменты двух храмов-святилищ и погребение, составляющие единый культовый комплекс, существовавший с первой половины II по первую половину IV века н. э. [Мыц, Лысенко, Тесленко, Семин, 1998-1]. В культурном слое заполнения построек были обнаружены бронзовые фибулы, фрагменты стеклянных кубков, лепных чашечек, курильниц и алтариков. В храме № 1 были зафиксированы развалы 270 краснолаковых сосудов II-IV вв., а в храме № 2 у алтаря были обнаружены три лепных антропоморфных статуэтки. Этот памятник с уникальным материалом [Мыц, Лысенко, 2001, 96-97] стал широко известен в научных

кругах, поэтому новый комплекс мы обозначили как Таракташ-2.

В 2000 году в восточной части хребта Сары-Кая местными любителями древностей в самом высоком его месте (около 530 м над уровнем моря) был обнаружен третий Таракташский клад. В состав клада входили 25 денариев Антонина Пия и Фаустины Старшей, золотые серьги, браслет, фибулы, пряжка, перстень и 5 золотых монет Феодосия II [Джанов, Юрочкин, 2001, 70]. Состав клада более всего напоминает находки с территории черняховской культуры. Все эти факты, говорящие о наличии в этом микрорегионе крупного поселения римского времени, и побудили нас начать исследования в Судакской долине.

Работы начались только в конце августа и когда мы прибыли на место раскопок, то вынуждены были первоначально зафиксировать грабительскую траншею общей площадью 16 м² и глубиной до 1.5 м, которая появилась уже в июле 2002 года после наших разведок. Раскоп был заложен таким образом, что грабительская траншея стала его юго-западной частью. Склон, на котором располагается исследуемое поселение, имеет очень сильный наклон к западу - перепад на 10 м составляет 2.5 м. Вся северная часть раскопа первоначально представляла собой выходы скальной породы и беспорядочный завал камней. После снятия камней была обнаружена искусственная подрубка скалы, укрепленная кладкой в 1-2 ряда по линии север-юг в кв. Д-4,5 и А-В-4,5 и по линии запад-восток кладка в 2-3 ряда подтесанных подпрямоугольных камней в кв. В-Е-5. Скорее всего мы зафиксировали остатки фундамента жилого помещения прямоугольной конструкции примерно 4.5х6 м., изучение которого продолжится в следующем сезоне. В южной части работы продвигались несколько медленнее из-за большого количества развалов сосудов, которые мы фиксировали отдельно (15 развалов из 18 на раскопе). Каменные завалы были не так значительны и не располагались сплошной площадью, как в северной части. После разбора камней в центральной части (кв. В-Д-10,11) был зафиксирован слой черного гумусированного грунта с многочисленными включениями остеологического и керамического материала. Постепенно по заполнению мы стали на каждом уровне расчистки материала фиксировать контуры помещения с каменными стенами, внутри заполненного гумусом а снаружи уже по контуру шел слой светло-желтого материкового грунта. У южной стенки в кв. Д-12 был зафиксирован развал вертикально стоящей воронковидной амфоры. Помещение № 1 становится с этого момента основным объектом исследования. Это постройка неправильной подпрямоугольной

формы, представляющая собой котлован, вырытый в материке, стенки которого выложены камнями. Самая высокая восточная стена (прослежена от пола на высоту 1.6м) имеет протяженность 3.8 м, южная (высота 0.8-1.2м)-2.8 м. Западная стена с предполагаемым входом-выходом самая невысокая - ее высота колеблется от 0.5 до 0.8м при длине 3.7 м, а самая плохо сохранившаяся южная достигала высоты 0.8-1.5 м при общей длине 3 м. Все четыре стены стоят на скале. Вход представляет собой ступеньку шириной 0.6м и каменную выкладку из подтесанных камней по краям. Внутри помещения зафиксированы остатки обуглившихся деревянных перекрытий на различных уровнях и вдоль стенок по периметру 10 ямок с остатками угля от столбовых ям и две большие хозяйственные ямы у западной стены диаметром 0.8 и 1.2 м глубиной 0.5 и 0.8 м. У восточной стены вертикально стояла еще одна воронковидная амфора, основной материал из постройки представлен фрагментами амфорной тары типов 72. 73. 75 и 90 по И. Б. Зеест. В центральной и южной части раскопа был зафиксирован по мощному гумусированному слою и массовому скоплению керамического материала еще один комплекс, исследования которого также будут продолжаться в следующем сезоне. Из этого скопления материала в золистом пережженном слое происходит фрагмент ручки красно-глиняной амфоры с воронковидным горлом с греческим ретроградным клеймом «ΕΛΕΥΑΜΤΗΝΩΑ» (рис). Амфорные клейма для позднеимперского времени находки несомненно уникальные. По классификации В. Уженцева и В. Юрочкина только для типа III их классификации воронковидных амфор присущи клейма, причем авторам известны лишь 4 греческих клейма во всем Дунайско-Понтийском регионе: из раскопок Танаиса «ΑΠΟΛΛΙ» и «ΜΕ» и на могильнике у совхоза «Севастопольский оттиски «ΗΡΑΚΛΑ» и «ΕΛΕΥΟΕΡΟΥ» [Уженцев, Юрочкин, 1998,105].

Одновременно с раскопками поселения наверху под самым гребнем вершины горы Таракташ было открыто святилище в 80 метрах выше поселения. Там был заложен на месте небольшого шурфа раскоп 4х4 м (раскоп № 2), в результате чего были обнаружены основания кладок трехстенного сооружения, стоящего на скальной подрубке. Хорошо сохранилась западная стенка, протянувшаяся вдоль скалы на 1.85м при высоте 0.7м. От нее перпендикулярно отходили на северо-запад северная (длина 0.8м при высоте 0.6м) и на юго-запад южная (длина 1м при высоте 0.6м). Следов четвертой стены не было обнаружено, то есть, скорее всего это было святилище открытого типа. Найдены при разборке культурного слоя

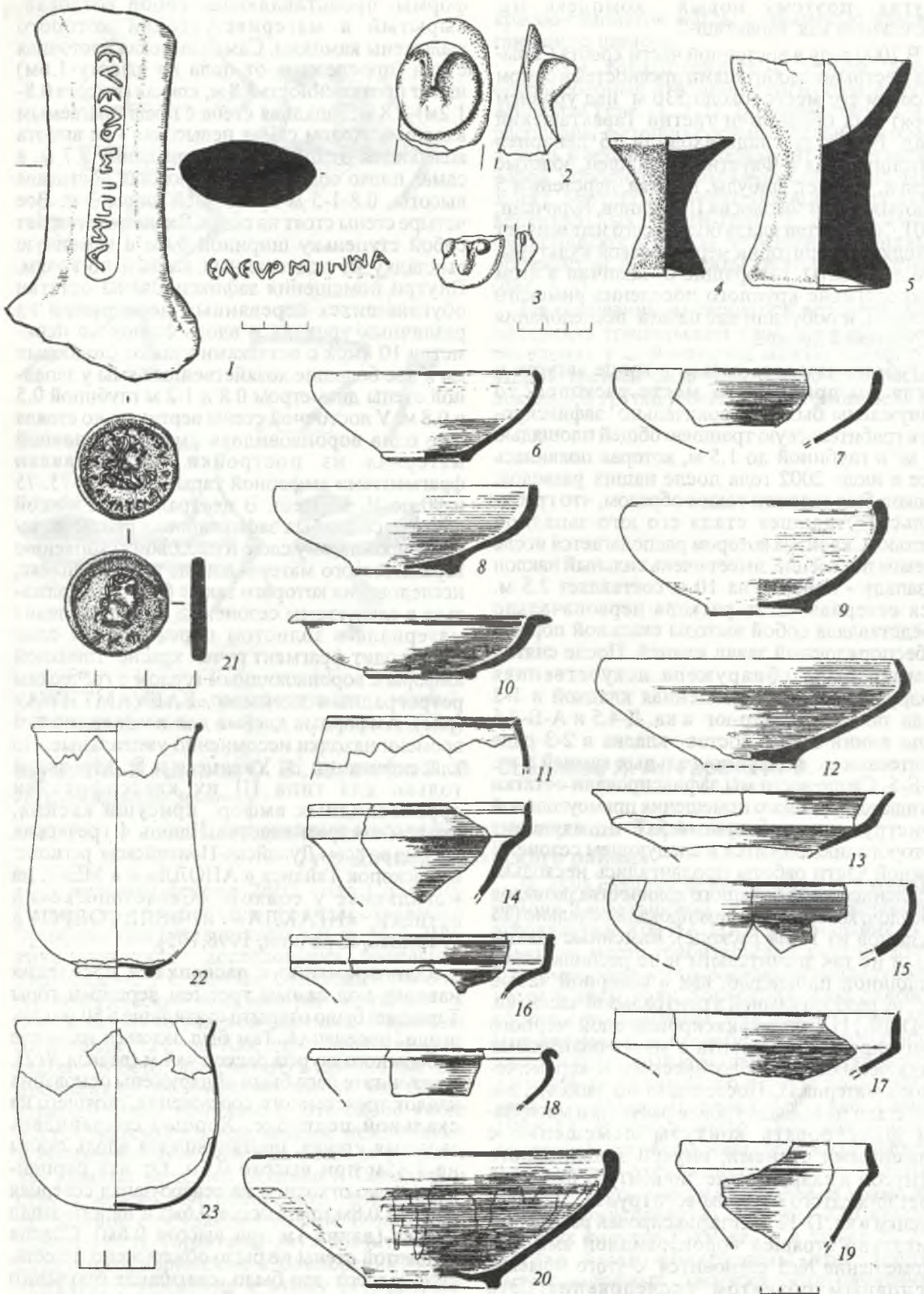

Рис. Матеріали поселення Таракаш

две антропоморфные личины (рис. 2-3), обломки лепных алтариков, курильниц на высоких ножках (рис. 4-5), фрагменты двух стеклянных сосудов (рис. 22-23) и около 20 различных форм тонкостенных краснолаковых мисок (рис. 6-20). Все перечисленные категории находок почти идентичны вещевому и керамическому комплексу Таракташского святилища [Мыц, Лысенко, Тесленко, Семин, 1998] и также могут быть датированы предварительно в широком диапазоне в пределах II-IV веков.

Кроме памятников позднеантичного времени, экспедицией на северной окраине села Дачное на склоне холма были исследованы четыре разрушенных погребения могильника салтовомаяцкой культуры. На месте могильника сегодня находится большая мусорная свалка. Во всех случаях это были труположения в каменных ящиках головой на запад, все сильно разрушенные местными жителями. Находки происходят только из погребения № 3, для погребальной конструкции которого использовался белый известняк. Среди находок можно назвать красноглиняный невысокий кувшин с пальцевым вдавлением на вершине ручки, 108 стеклянных бус, зафиксированных в области шеи и правой руки, стеклянная подвеска в виде

Юрочкин В.Ю., Лысенко А.В.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины

Разведки в районе Таракташского гребня (с. Дачное, Судакского горсовета)

В 2002 году Таракташским отрядом Юго-Восточной экспедиции Крымского филиала Института археологии НАН Украины проведены археологические разведки в районе Таракташского хребта к северу от с. Дачное (бывшее Таракташ) Судакского горсовета Республики Крым.

Данный регион представляет значительный интерес с точки зрения изучения позднеантичных древностей Юго-Восточной Таврики. В 1908 г. на территории с. Таракташ в усадьбе местного жителя Ибрам Селим Оглу был найден клад боспорских и римских медных монет, сокрытый, судя по наиболее позднему чеканкам, около 328 г. [Стевен, 1909]. В 1995 году Горно-Крымской экспедицией КФ ИА НАН Украины на западном склоне хребта на холме Дегерменте исследовано варварское святилище, функционировавшее с перерывами с I в. н.э. до первой половины IV в. н.э. [Мыц, Лысенко, 2001]. В 2002 г. в том же районе экспедицией Государственного Эрмитажа (руководители М.Б. Щукин, О.В. Шаров) начато изучение строительных остатков и культурного слоя первых вв. н.э.

Разведки 2002 г. проводились на территории Таракташской долины (к северу от хребта) и в долине Ливан (к югу от гребня). У подножия Таракташского хребта на территории виноградников и в среде дороги, проходящей по северной

кляка синего цвета и 5 серебряных перстней, два из которых со вставками камней

В ходе разведок, в районе ручья, в 200 м к юго-западу от раскопа была обнаружена серебряная монета хорошей сохранности (рис. 21) чеканки 230 г. н.э. боспорского царя Савромата III [Анохин, 1986, тип 606в]. Находка несомненно уникальная, и в силу того, что таких монет вкладах этого региона встречено не было. Также нужно отметить, что монеты с такими штемпелями аверса и реверса крайне редки (еще одна в хранении ГИМ). Судя по месту находки и прекрасной сохранности речь идет еще об одном кладе, который размывается ручьем в восточной части поселения

Таким образом, начатые в этом сезоне работы на поселении дали очень интересный материал, и, конечно, необходимо охватить большую площадь и вскрыть новые жилые комплексы. Открытие нового типа святилища говорит также о перспективности работы в этом микрорегионе, который необходимо изучать комплексно, поэтому наши исследования в следующем году будут направлены и на поиски синхронного поселению и святилищу могильника.

окраине с. Дачное, обнаружены следы поврежденного культурного слоя первых веков н.э.

На восточной оконечности Таракташского гребня обследована пещера «Голубиная», однако следов культурного слоя обнаружить не удалось. Осмотрена территория средневекового Айванского поселения (деревня Sancti Johannis, входившая в состав Солдайского консульства). На двух участках поселения обнаружен материал VIII-X и XIV-XV вв. Еще одно поселение VIII-X вв. найдено к югу от хребта на пологом склоне, ограниченном с трех сторон обрывами и неглубокими балками.

Наибольший интерес представляет позднеантичное укрепление Сары-Кая, расположенное на восточном склоне распадка в средней части хребта. Здесь в 2000 г. был обнаружен денежно-вещевой клад, состоявший из 5 золотых монет Феодосия II (408-450 гг.), 25 серебряных денариев Антонина Пия и Фаустины Старшей. В состав клада входила двухпластинчатая фибула, золотые подвески с сердоликовыми вставками, серебряные браслет, пряжка, перстень и пронизь (рис.). Судя по монетам и типам вещей, клад относится к эпохе Великого переселения народов, точнее синхронизируется со ступенью D2 (380/400-440/450 гг.) центральноевропейской хронологической шкалы [Джанов, Юрочкин, 2001].

Осмотр укрепления¹ Сары-Кая (название дано по близлежащей вершине, высота более 500 м над уровнем моря) показал, что его территория достаточно сильно повреждена грабителями шурфами, что не позволяет в настоящее время

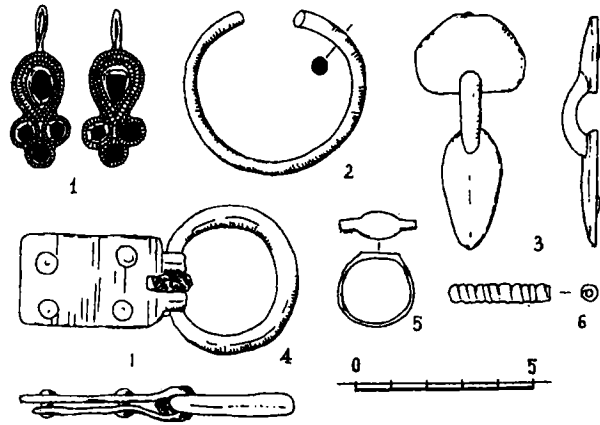

Рис. Находки из Таракташского клада 2000 г. [по Джанов, Юрочкин, 2001]

составить полное представление о его размерах и планировке. Зафиксированы развалы стен, сложенных на глине, собран подъемный материал: обломки легкой посуды, фрагменты амфор типа «Делакеу» (100 Зеест) и непрофильные части светлоглиняных узкогорлых амфор. Данные находки по времени сопоставимы с датировкой клада, что позволяет предполагать существование укрепления в первой половине V в.

Судя по всему, основная часть построек примыкает к северным отвесным обрывам Таракташского гребня. С южной стороны гребня в непосредственной близости от укрепления зафиксирован высеченный в скале вертикальный «колодец» прямоугольной формы (размером 1,20x1,10 м, гл. 2,5 м), ведущий в горизонтальный скальный разлом.

Назначение данного сооружения не вполне ясно. Есть сведения о его современном происхождении. Однако это маловероятно, учитывая характер обработки и состояние стен штольни.

Труднодоступность высокогорного памятника, его незначительные размеры (площадь около 40x20 м) и отсутствие источников воды не позволяют видеть в нем обычное поселение. В тоже время отсюда прекрасно просматривается Таракташская долина и долина Ливан, по которым проходят дороги в г. Судак и в Юго-Восточный Крым. Это позволяет допускать, что данный пункт в древности служил местом размещения небольшого гарнизона, контролировавшего долины и движение на развилке дорог, ведущих к

морю и на территорию Боспора. Стратегическая важность данного района косвенным образом подтверждается и тем, что еще в XIX в. на участке между Таракташским хребтом и г. Бака-Таш (Лягушка) были заметны следы стены, по-видимому, перегораживавшей дорогу. Следы каменных стен фиксировались у подножия западной оконечности гребня (сообщение В.Л. Мыца).

Следует отметить, что стены построек укрепления Сары-Кая сложены из ломаного камня-песчаника, в то время как Таракташский гребень представляет собой выходы известняковых пород. Песчаник встречается исключительно в долинах у подножия хребта. Следовательно, отсюда на вершину Сары-Кая в древности должна была вести дорога. Во время разведки обнаружен участок такой дороги, начинавшейся в Таракташской долине и проходящей по одной из балок на северном склоне хребта в направлении вершины Сары-Кая. Наиболее хорошо сохранился нижний отрезок дороги, ограниченный каменными крепидами. В некотором отдалении от него найден обустроенный родник. Приемник воды оформлен в виде неглубокой «ванны» овальной формы, стены которой обмазаны толстым слоем цемьянки, включавшей фрагменты красноглиняной гончарной керамики.

Археологическое обследование окрестностей Таракташского хребта показало: данный район в первые века н.э. и позднеантичный период был довольно густо заселен. В первой половине V в. в средней части хребта располагалось укрепление, контролировавшее Таракташскую долину и долину Ливан.

Учитывая состав монет из Таракташского клада 1908 г. можно предположить, что в первой четверти IV в. этот регион находился в зоне влияния Боспора. В первой половине V в. на вершине хребта находилось укрепление, контролировавшее развилку дорог, ведущих к морю и в Восточный Крым. Гарнизон, по-видимому, состоял из варваров-федератов, с которыми Византия рассчитывалась золотыми монетами и высокопробными серебряными денариями эпохи Антонинов.

ЛИТЕРАТУРА

Стивен А. Таракташский клад // Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1909. №19
Мыц В.Л., Лысенко А.В. Позднеантичное святилище Таракташ в Крыму // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полиса, образование государства. СПб., 2001.

Джанов А.В., Юрочкин В.Ю. Новый Таракташский клад // 175 Лет Керченскому музею древностей. Материалы м/конференции. Керчь, 2001

¹ Определение данного пункта как укрепления в известной степени условно: установить наличие оборонительных сооружений или других фортификационных конструкций без проведения раскопок невозможно.

Ягодинська М., Виноградська Л.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження в м. Теревовля

Тернопільської області та його околиці у 2002 році

Ягодинская М.А., Виноградская Л.И. Археологические исследования в г. Теревовля Тернопольской области в 2002 году. В 2002 году были проведены археологические работы на территории теревовлянского замка XVI-XVIII вв., древнерусского городища (урочище Замкова гора), на территории города и на поселении X в. в урочище Черпало в 500 м от городища. В результате работ на территории замка были открыты погребения XVI-XVII вв., на городище выявлена нивелировка западной части территории в XVI-XVIII вв. путем подсыпки края площадки известняковой дресвой с включением культурных остатков XII-XV вв. В центре города, на участке отведенном под строительство, прослежены слои XVII-XIX вв. толщиной до 2,5 м, в нижней части которых отмечены единичные фрагменты керамики XIV-XV вв. и триполья. На поселении X века в урочище Черпало исследовано три хозяйственные ямы, наземная постройка и землянка-мастерская, а также собрана гончарная и лепная керамика этого периода.

Jagodinskaya M. A., Vinogradskaya L. I. Archaeological research in town Terebovlya, Ternopol district, in 2002. Archaeological works were held on the territory of Terebovlya castle of the XVI-XVIII centuries, the Old Russian site of the ancient settlement (a place called Zamkova gora), on the territory of the town and of the settlement of the X century in the place Cherpalo which is 500 m from the site of the ancient settlement. As the result of the work burial-places of the XVI-XVII centuries have been found on the territory of the site by means of pouring limestone gruss with additions of cultural remains of the XII-XV centuries on the edge of the ground in the XVI-XVIII centuries has been traced. In the center of the town on the plot allotted for building the layers of the XVII-XIX centuries 2,5 m thick have been retraced. In the lower part of them fragments of the ceramics of the XIV-XV centuries and of Tripolie period have been found. Three refuse pits, a overland building and a dug-out workshop were explored pottery and modeled ceramics of that period were found in the settlement of the X centuries in the place Cherpab.

В 2002 році Давньоруською археологічною експедицією Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури (керівник – завідділом археології Ягодинська М.О., науковий консультант – канд. історичних наук Виноградська Л.І.) проводились дослідження на території теревовлянського замку XVI-XVIII ст., давньоруського городища в урочищі Замкова Гора (давньої Теревовлі), міста та на поселенні X ст. біля м. Теревовлі в урочищі Черпало, приблизно в 500 м на північний захід від городища, у лісі.

Під час робіт на території замку на подвір'ї були відкриті поховання XVI-XVII ст., що знаходилися на глибині 0,25-0,35 м від поверхні безпосередньо на материковому вапняку, орієнтовані традиційно приблизно захід-схід. Деякі були трохи заглиблені у материк (0,15-0,2 м), що являв собою вапняковий моноліт. На раптовість загибелі та спішності проведення обряду вказує знаходження поховань на подвір'ї замку і майже на поверхні, тому що, мабуть, не було часу ні звести небіжчиків на кладовище, ні видобати у вапняку поховальні ями. Одно з поховань було сімейне (чоловік, жінка та дитина у ногах жінки) і прикрито зверху дверми з двома металевими фігурними завісами, які знайдено на кістках. Між черепами похованих було знайдено мушкетну кулю, що датується XVI ст. У культурному шарі сірого кольору, насиченому вапняковою жорствою, вугликами та кістками тварин, зібрано кераміку та скляні вироби XVI-XVII ст.

Найбільшу частину знахідок складають дрібні фрагменти кераміки XVI ст. Вони, в основному, морені (димлені) сірого кольору з шорсткою поверхнею (рис. 1, 1-9). Горщики прикрашені по плечам та тулубу горизонтальним рифленням та орнаментом виконаним зубчастим коліщатком (рис. 1, 5-6). В асортименті посуду перебільшують макітри, глечики та миски (рис. 1, 1-4, 7-9). Невелику кількість складає світлоглинний посуд, який найчастіше вкритий поливою зеленою та жовто-коричневою фарбою, або розписаний червоно-коричневою фарбою (рис. 1, 8). Зі скляних виробів знайдено фрагменти круглої віконниці та денець і стінок кварт і кухлів.

На городищі, в урочищі Замкова гора, в західній його частині було закладено поперечну траншею довжиною 10 м й шириною 1,3 м, що доходила до західного краю городища. Стратиграфія траншеї складалася з змішаних шарів світло-сірого й темно-сірого кольорів з прошарками деревного тліну, глини та вапнякової жорстви. Слід зазначити, що культурний шар у східній половині траншеї, яка йшла до середини городища, мав глибину 0,6-0,8 м. У західній половині траншеї він потовщувався до глибини 1,4-1,85 м. Материковий вапняк, що підстилав культурні шари і складався у верхній частині з вапнякової жорстви, поступово понижався до краю городища, причому, мабуть, у давньоруський час його було ескарповано двома уступами. Пізніше ці уступи було знівельовано шляхом пошарової підсыпки вапнякової жорстви,

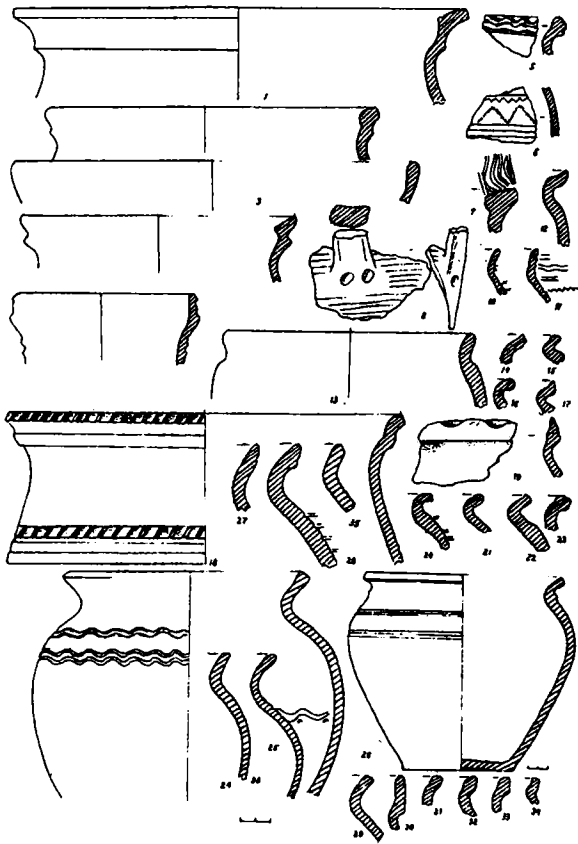

Рис. 1. Кераміка з розкопок на замку та городищі.

змішаної з культурним шаром, в якому було знайдено фрагменти кераміки X-XIII ст. Товщина підсіпки від материка на самому краю городища сягала 0,8-0,9 м. Материк на довжину 2,3-3,0 м до краю городища був горизонтально рівним твердим, без вапнякової жорстви. Зверху його покривав темно-коричневий деревний тлін 0,05-0,1 м завтовшки. У підсіпку впущено споруду (кліть?), яка була заглиблена у неї на глибину 0,5-0,6 м. Її дно не досягало материка. Заповнення споруди складалося з пухкого сіро-коричневого шару з включенням дрібного каміння, вугликів. На дні споруди знаходилося скупчення каміння середніх та великих розмірів над яким простежувався досить потужний прошарок печини. Над прошарком печини знаходився шар попелясто-сірого кольору 0,4-0,5 м завтовшки, що вказує на те, що ця споруда згоріла. У торці траншеї в підсіпці зафіксовано стовпову яму діаметром 0,4 м зверху і 0,16 м знизу, яка була впущена у підсіпку на глибину 0,42 м. Відноситься стовпова яма до конструкції споруди, або вони разом відносяться до комплексу оборонної фортифікації городища, можливо, буде з'ясоване при подальшому дослідженні цієї частини городища у наступному році.

У культурному шарі траншеї було знайдено велику кількість фрагментів кераміки різних

періодів, причому у східній частині траншеї, де глибина культурного шару складала 0,6-0,7 м зібрано, в основному, кераміку XVII-XVIII ст., а в західній частині – X-XVIII ст. та трипільського часу. Хронологічно вона умовно підрозділяється на кілька груп.

До першої групи відноситься кераміка XVII-XVIII ст., що була знайдена, в основному, у верхніх шарах траншеї до глибини 0,6-0,7 м. Вона представлена, насамперед, мореними горщиками темно-сірого та сірого кольорів з прямостоячими вінцями іноді трохи відхиленими назовні (рис. 1, 10-11). Орнаментована частіше горизонтальним лінійно-хвилястим рифленням та лоцінням. Зустрічаються також фрагменти світло-глиняних горщиків орнаментованих розписом червоно-коричневою фарбою. Крім фрагментів горщиків до цієї групи відносяться фрагменти морених і світлоглиняних з розписом та поливою мисок, тарілок, мисок - накривок та глечиків. На глибині 0,7 м було знайдено сіроглиняну люльку другої половини XVII ст., прикрашену зубчастим орнаментом (рис. 1).

Другу групу становить кераміка XVI ст., яка містилася, в основному, в шарах західної половини траншеї (глибина 0,5-0,9 м). Вона також морена, сірого кольору, з шорсткою поверхнею, ідентична кераміці, що була знайдена у культурному шарі траншеї 1 на замку (рис. 1, 35). Перебільшують дрібні фрагменти макітер, глечиків та мисок, прикрашених горизонтальним рифленням та штампованим орнаментом.

До третьої групи відноситься кераміка XIV-XVI ст. (умовно), більшість якої була знайдена у верхній частині заповнення споруди та у шарах до глибини 1,2-1,4 м. Вона нечисленна, але досить цікава тому, що не дуже часто зустрічається під час розкопок городищ та замків. Це сіроглиняний та червоноглиняний гончарний посуд (тісто з домішкою крупного піску та жорстви), представлений фрагментами горщиків, глеків та посудин типа макітер, прикрашених врізаним лінійно-хвилястим орнаментом (рис. 1, 12-14). Вінця посудин відхилені назовні і повільно переходять у плічка та тулуб (рис. 1, 18-19).

Четверта група репрезентована посудом XIII-XV ст. (умовно). Більша частина його зібрана на глибині 1,3-1,9 м в шарах підсіпки і заповненні споруди, хоча вона зустрічається і у верхніх прошарках. Це, в основному, фрагменти горщиків сірого та бурувато-червоного кольорів, значна частина яких перепалена до чорного кольору, мабуть, у пожежі. Горщики середніх та невеликих розмірів з відхиленими назовні вінцями різної конфігурації, з загорнутим або витягнутим уверх краєм. Тісто з домішкою крупного піску, іноді білих включень. Прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом,

частина вкрита білим ангобом (рис. 1, 15-17, 20-26).

Крім цього, у всіх шарах були зібрані поодинокі фрагменти кераміки трипільського часу, що зосереджувалися у нижніх шарах траншеї. На глибині 1,5-1,9 м знайдено кілька фрагментів гончарних горщиків X ст. сірого кольору з манжетоподібними вінцями, прикрашених лінійно-хвилястим орнаментом (рис. 1, 27-28). Тісто з домішкою жорстви і шамоту.

Результати досліджень у траншеї дозволяють припустити, що на городищі у різні часи проводилися нівеліровні роботи, пов'язані з перебудовою фортифікаційних споруд.

Для з'ясування характеристики культурного шару на городищі було закладено шурф у центрі городища. До глибини 1,3-1,4 м йшов перемішаний пухкий шар сірого кольору, що містив вапнякову кришку, каміння, кістки тварин, дрібні фрагменти кераміки XIII-XVIII ст. та трипільля. На глибини 1,3-1,4 м цій шар підстилає більш щільний шар товщиною 0,4-0,5 м бурого кольору з включенням вугликів, дрібного каміння, печини та кераміки, в основному XIII-XV ст. (рис. 1, 29-34, 36). На глибині 1,8 м йшов вапняковий материк.

Крім розкопок на замку та городищі були проведені археологічні дослідження у місті, де було простежено стратиграфію будівельного котловану у центральній частині міста і закладено розкоп на місці будівництва споруди поблизу автовокзалу, на вулиці Гірника, 5. Розкоп розподілявся на три дільниці, що були розташовані між бетонними фундаментами споруди. До глибини 0,4-0,5 м йшов шар будівельного сміття з камінням та керамікою XIX-XX ст. Під ним залягав перемішаний шар XVIII-XIX ст. з прошарками глини, деревного тліну, згарища, насичений великою кількістю кераміки. На дільницях 2 і 3 на глибині 0,3-0,4 м простежено фрагмент фундаменту споруди з великого каміння пісковика на глиняному розчині шириною 0,6 м, що продовжувалася до глибини 0,7-0,8 м. З глибини 1,2-1,4 м йшов шар бурого кольору з деревним тліном і значно меншим включенням кераміки, що переходив у щільний шар майже чорного кольору, насичений незначною кількістю кераміки. Материк, що являв собою жовто-коричневий суглинок, знаходився на глибині 2,5-2,6 м.

З культурного шару зібрано значну кількість фрагментів кераміки та скляних предметів (рис. 2, 21-22). В більшості це - морений посуд, асортимент якого досить різноманітний. Поверхня його гладка, темно-сірого, на зламі сірого кольору. Тісто з домішкою дрібного піску (рис. 2). В зв'язку з тим, що шари на розкопі зруйновані забудовою XIX-XX ст., хронологічно їх розділити не було можливості. В більшості

керамічний матеріал умовно відноситься до XVIII-XIX ст., але зустрічаються фрагменти і XVI-XVII ст. (рис. 2, 3, 5, 9). Майже вся знайдена у розкопі кераміка орнаментована лошінням,

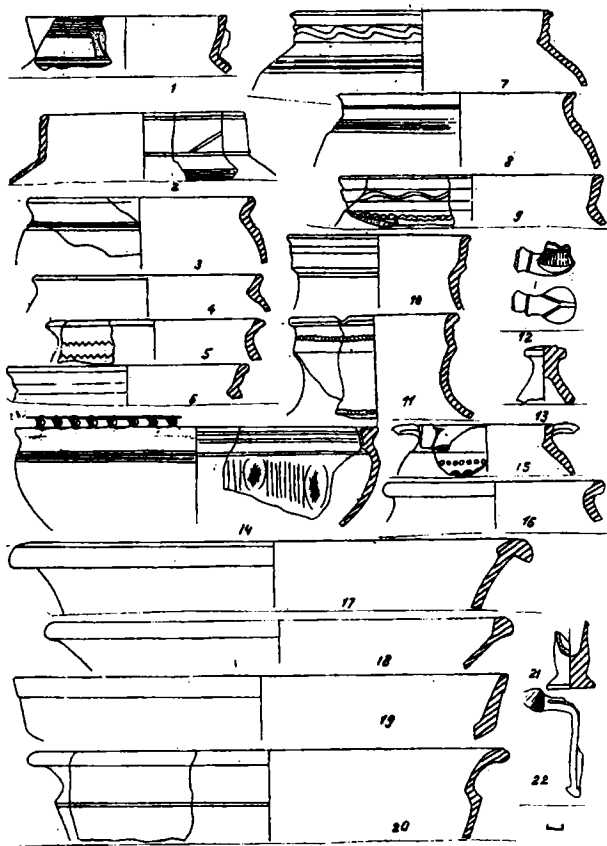

Рис. 2. Кераміка з розкопок у місті.

причому лінії лошіння складають різноманітні орнаменти (рис. 2, 14). Крім лошіння вона прикрашена лінійним та штампованим орнаментом по плечах та шийці. Найбільшу кількість знайденої кераміки становлять горщики, потім миски, полумиски і макітри (рис. 2, 14-20). Горла глечиків мають складну конфігурацію, часто прикрашені лінійним, штампованим або ліпним орнаментом (рис. 2, 10-11). Серед археологічного матеріалу знайдено також фрагменти кахлів XVII-XVIII ст., вкритих зеленою поливою, та неполивних, люльок (рис. 2, 12) та фрагменти прямокутної пласкої черепиці з заокругленим вузьким краєм, вкритої зеленою поливою. В нижньому шарі темнокоричневого кольору знайдено поодинокі фрагменти кераміки XIII-XV ст. (рис. 2, 13, 16).

Поселення давньоруського часу в урочищі Черпало було відкрито у 1984 р. М.О.Ягодинською під час роботи Прикарпатської археологічної експедиції АН Росії (керівник - доктор історичних наук І.П. Русанова). Поселення розташовано на високому мисі, при впадінні безіменного струмка

у річку Печенію (права притока р.Гнізни), на першій надзаплавній терасі. Поселення складається з 35 западин від жител. З напільної північно-західної сторони воно захищене невеликим дугоподібним валом.

Розкопки 2002 р. продовжили дослідження цього поселення, які були започатковані ще у 1987 р. (1). Новий розкоп був прив'язаний до розкопу 1987 р. і складав 198 м². В результаті розкопок був вивчений культурний шар поселення, досліджено три господарські ями різної форми та глибини, а також наземна будівля. В культурному шарі та спорудах зафіксовано фрагменти ліпних мисок та сковорідок, гончарних горщиків X століття (рис. 3; 4).

В 20 м на захід від вищезгаданого розкопу, на місці западини був закладений ще один невеликий розкоп, розмірами 16 м², орієнтований по сторонах світу. Западина землянки зверху перекривалась світлим лесовим підзолистим шаром. В ході дослідження виявлено землянку розмірами 3,3х3,3 м, глибиною 1,6 м від денної поверхні та 0,8 м від давньої поверхні (рис.3, 1).

На поверхні площадки (рис.3,б) зафіксовані окремі фрагменти гончарних горщиків та ліпних конічних мисок, серед яких виділяється цікавий невеликих розмірів гончарний горщик, вінця якого оформлені у вигляді манжети, шийка прикрашена широкою хвилястою лінією, плічка та

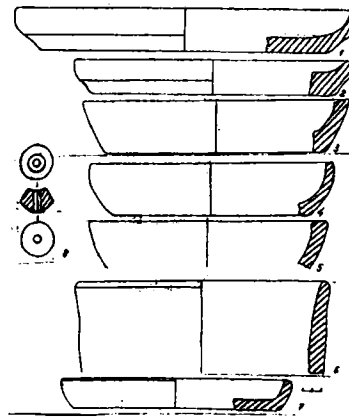

Рис. 4. Кераміка з розкопок на поселенні в урочищі Черпало.

корпус - лінійно-хвилястим орнаментом. Майже по центру денця мав місце круглий наскрізний отвір (рис.3,5). Цей отвір був зроблений в готовому випаленому

горщику, про що свідчать сліди сколів на внутрішній поверхні. Сам горщик, як і весь глиняний посуд, що був знайдений в приміщенні землянки, піддався вторинній дії вогню. Проте вищезгаданий горщик в придонній частині з внутрішньої сторони та на дні із зовнішньої сторони мав достатньо товстий шар нагару.

Дно землянки було вкрито щільним шаром попелу та дрібного вугілля. Він простежувався майже по всій площі споруди, крім тої частини підлоги, що знаходилась під робочою площадкою. Цей шар досягав 3-5 мм біля стін споруди і 10-15 см в центральній частині її, біля кам'яної площадки. По периметру будівлі фіксувалися стовпові ямки від 10 до 30 см діаметром та від 10 до 30 см глибиною. Біля північної стіни знаходилась яма для сміття овальна за формою та конусоподібна в перерізі (розміри 65 x 40 см, глибина 25 см). В заповненні ями, крім вугілля та попелу, мали місце дрібні фрагменти кераміки та верхня половина невеликого гончарного горщика. Нижня половина була знайдена при розборі кам'яної робочої площадки. Поверхня горщика від дії сильного вогню ошлакована. В стовповій ямці, що розташована посередині північної стіни знайдено біконічне глиняне пряслице, а біля західної стіни, майже посередині лежав розвал ліпної сковорідки (рис. 4, 7-8).

Землянка з кам'яною робочою площадкою скоріш за все була майстернею.

Таким чином, розкопки у місті та околицях Теревовлі у 2002 році дали цікаві дані щодо хронології фортифікації на городищі та потужності культурного шару у місті у XVII-XIX ст., а також для подальшого вивчення поселення X ст. в урочищі Черпало.

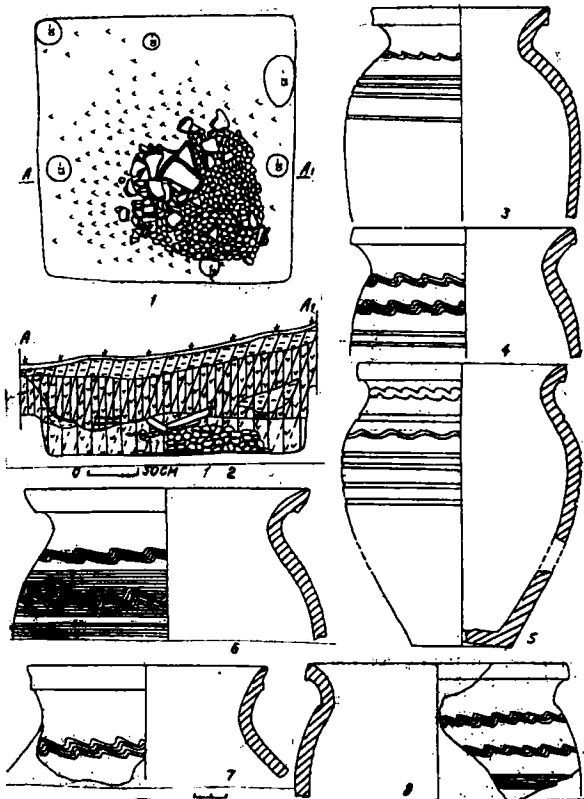

Рис. 3. План і розріз землянки та кераміка з розкопок на поселенні в урочищі Черпало.

Фоменко В.Н.

Материалы сабастиновской культуры поселения Кременчук в Южном Побужье

В числе археологических памятников, исследуемых Николаевской экспедицией в зоне строительства Александровского водохранилища Южно-Украинской АЭС, есть и известное уже в науке поселение Кременчук.

Памятник был открыт в 1930 г. Бугской археологической экспедицией АН Украины под руководством Ф.А. Козубовского и тогда же прошурфован. В следующем году здесь были проведены стационарные раскопки. Е.Ф. Лагодовской было вскрыта около 400 м². К сожалению, почти все материалы раскопок утрачены в период войны и известны в основном по краткой публикации Ф.А. Козубовского [Козубовський, 1933] и описанию И.В. Фабрициус [Фабрициус, 1951, 85-87]. В Одесском археологическом музее НАН Украины сохранилась небольшая коллекция керамики эпохи бронзы и раннего железного века, опубликованная Е.Ф. Яровой [Яровая, 1957, 55-62], и позднее использованная в исследованиях И.Т. Чернякова [Черняков, 1985].

С целью получения дополнительных сведений о характере памятника отрядом Николаевской экспедиции НАН Украины (В.Н. Фоменко, Н.Д. Довженко) на поселении в 1977 г. было заложено несколько шурфов и раскоп [Шапошникова, Фоменко и др., 1977].

Поселение находится на скале Кременчук, расположенной на левом берегу р. Ю. Буг, недалеко от хутора Кременчук Вознесенского р-на Николаевской обл. Скала представляет собой удлиненно-овальный гранитный останец плато в пойме реки, вытнутый перпендикулярно ее течению с востока на запад с небольшим отклонением к северу. Западным концом скалы вплотную подходит к воде (рис. 1, 1, 2). Высота верхнего плато над уровнем Буга примерно 40 м, размеры – 220x80 м. Плато имеет заметный уклон в сторону реки. Сквозь его почвенный покров везде выступают глыбы гранита.

Кременчук почти со всех сторон неприступен. Лишь с юго-востока оползни земли и камня создали довольно пологий спуск, к которому сверху вели «ворота» - проход между большими скалистыми выступами, защищенный, судя по остаткам вала и заплывшему рву, искусственными оборонительными сооружениями.

В 1931 г. основной объем исследовательских работ был связан с центром верхнего плато и районом «ворот» (рис. 1, 2). Находки, обнаруженные на этих участках, относятся к различным

периодам: неолиту-энеолиту, эпохе бронзы, раннему железному веку и средневековью.

В центральном раскопе на участке А-1 Е.Ф. Лагодовская исследовала каменную вымостку, возможно, остатки постройки. Она представляла собой площадку размерами 4x3,5 м, выложенную из крупной речной гальки поверх песчаной подсыпки. При расчистке найдены обломки посуды культуры многоваликовой керамики и сабастиновской, кости животных, бронзовый рыболовный крючок и шило. На участке А-11 обнаружена линза золистого земли размерами 4x3,5-4 м и толщиной 0,1 м с небольшим количеством древесного угля и обломками костей, большей частью обожженных, и прочее. Среди находок оказались две сломанные половинки матрицы для отливки шила. Здесь же расчищена круглая в плане хозяйственная яма диаметром 1,4 м с сужающимися книзу стенками, в золистом заполнении которой среди материала встречалась керамика тех же культурных типов.

Из других находок на скале необходимо назвать обломки каменных топоров, серию кремневых наконечников стрел, скребки, но их связь с указанными комплексами не установлена [Козубовський, 1933, 50-52; Фабрициус, 1951, 86].

Поскольку четкой стратиграфии культурного слоя на поселении проследить не удалось, принадлежность перечисленных объектов к какой-либо из двух названных выше культур остаётся до сих пор окончательно не выясненной. Единого мнения среди исследователей по этому вопросу нет. Так, например, каменную вымостку, обломки литейной форм, металлические предметы и каменные изделия (топоры, стрелы), хозяйственной яму, а также оборонительные сооружения (в данном случае основываясь только на находках возле них кремневых наконечников стрел) И.Т. Черняков связывает со временем культуры многоваликовой керамики [Черняков, 1985, 21-22]. Наоборот, С.С. Березанская считает укрепления и остатки постройки сабастиновскими, а большинство остальных находок – принадлежащими к культуре многоваликовой керамики [Березанская, 1986, 9, 10].

Таким образом, необходимость введения в научный оборот новых материалов с этого интереснейшего памятника очевидна.

В 1977 г. работы велись в центральной части поселения Кременчук. Шурфовка площадки вокруг раскопа Е.Ф. Лагодовской показала

неодинакову мощность почвенного покрова,

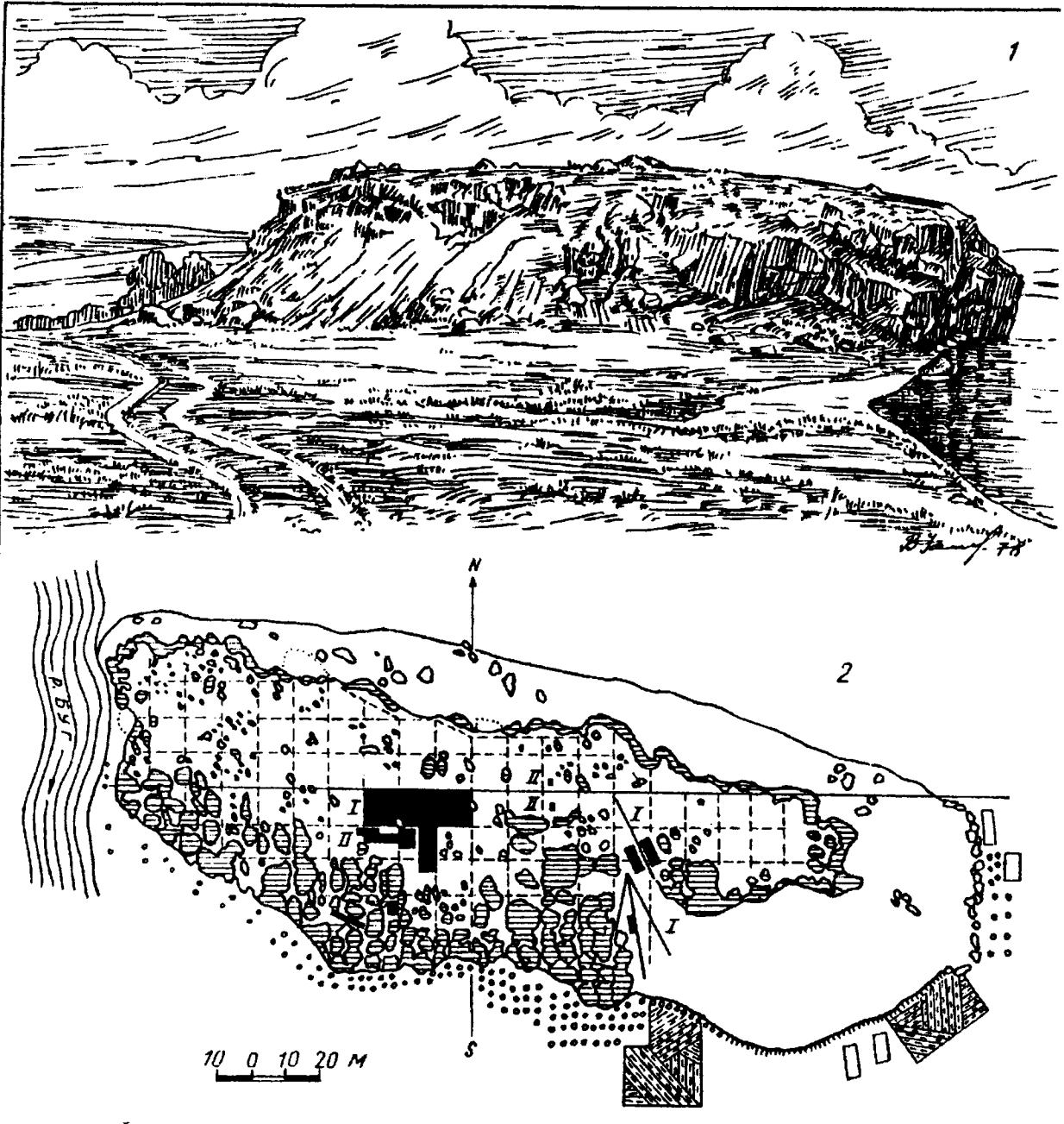

Рис. 1. Скала Кременчук. 1 – вид с севера (рисунок автора); 2 – общий план верхнего плато (по Ф.А. Козубовскому, 1933). I – шурфы и раскопы 1931 г.; II – шурфы и раскопы 1977 г.

культурно-хронологическую неоднородность археологического материала и неравномерность его горизонтального распределения. Культурный слой оказался в значительной степени нарушенным, разновременные находки встречались совместно на одном уровне. Вместе с тем обнаружены участки с повышенной концентрацией монокультурных материалов, относящихся в одном случае к позднему палеолиту, в другом – к сабатиновской культуре эпохи поздней бронзы.

Сравнительно много кремня (возможно, место его обработки) отмечено в шурфе №3, заложеном в 20-22 м к востоку от раскопа 1931 г. В нижнем слое дёрна (0,15 – 0,25 м от поверхности) и подстилающем слое гранитной крошки и щебёнке (0,25 – 0,4 м) собрано 24 кремневых изделий, покрытых голубоватой и белой патиной (несколько фрагментов керамики эпохи бронзы и античного времени залежали в дёрне). В составе кремня –

уплощённые косоплощадочные нуклеусы с негативами призматических пластинок, сколы подправки ударной площадки заготовки нуклеуса, высокий концевой скребок на коротком отщепе, пластинки (в одном случае – обломок с ретушью), отщепы, обломки и осколки кремня. Сопоставление находок из разных глубин показало их однородность, которая подтверждается наличием нескольких сколов-заготовок, снятых с одного и того же нуклеуса. По технико-типологическим показателям данный кремневый комплекс может быть отнесен к позднему палеолиту. (определения профессора В.Н. Станко).

Скопление материалов сабатиновской культуры обнаружено шурфом №1, расширенным затем в раскоп, примыкавший с юга к раскопу 1931 г. (рис. 2,1). Поверхность Кременчука в этом месте имеет незначительный уклон к югу. Исследованная площадь составила 56 м² почвенный разрез здесь отличался от

примесью гранитной крошки, образующий широкие линзы;

0,65 – 0,75 м – гранитная крошка и щебёнка;
0,75 м и ниже – лёсс или палевый лёссовидный суглинок.

Поверхностный слой грунта (0 – 0,25 м) был насыщен культурными остатками слабо. Здесь встречено немногим более 150 находок, преимущественно раздробленные кости животных и керамика. Основная масса материала была приурочена к нижнему отделу дёрна и чернозёму с гранитной крошкой (0,25 – 0,6 м), где его количество резко возрастало и превысило 1300 предметов. При этом свыше 90% всего объёма находок приходилось на восточную половину раскопа. Нижележащие почвенные слои оказались стерильными.

Приходится констатировать, что деление культурных напластований на последовательные хронологические горизонты не наблюдалось. Обломки греческих амфор V –

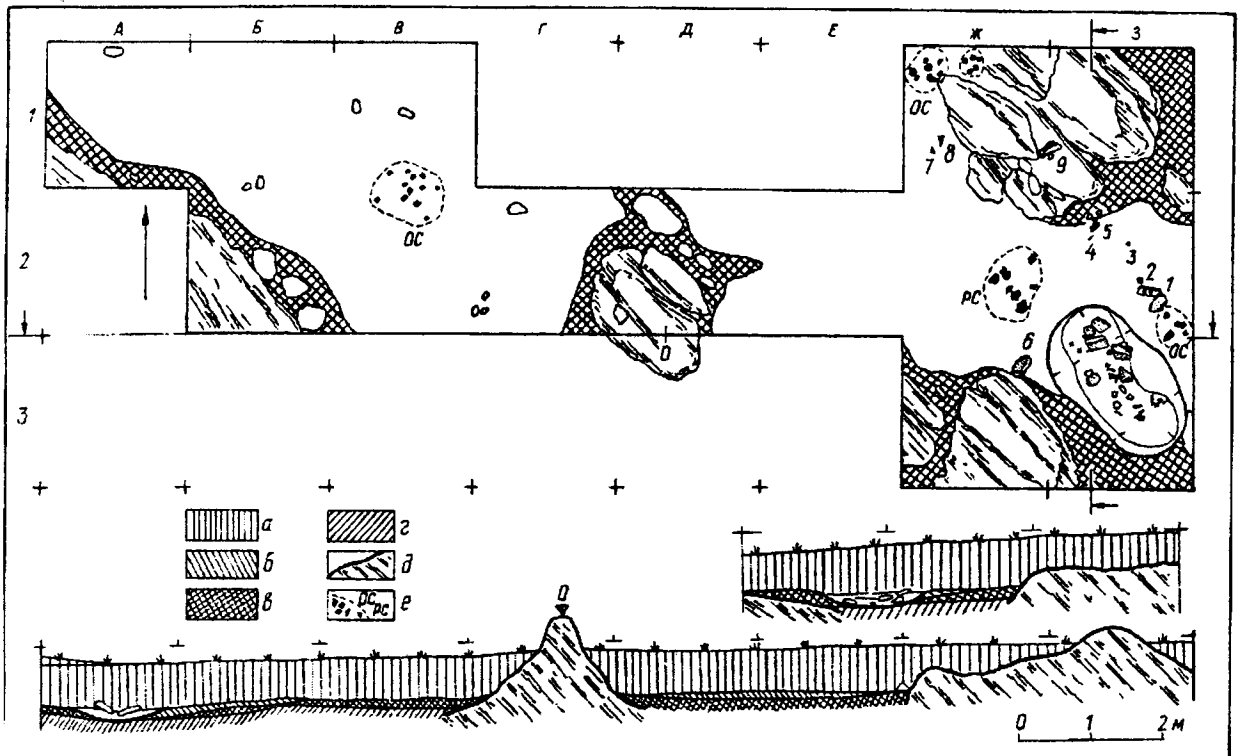

Рис.2. Кременчук: 1, 2 - общий план и разрезы раскопа 1977 г.; нумерация внутри раскопа: 1 – литейная форма; 2, 3 – пряслица; 4 – бронзовое шило; 5 – каменное орудие; 6 – камень-наковальня; 7 – наконечник стрелы из кремня; 8 – нуклеус. Условные обозначения: а – гумусный слой, б – чернозем с гранитной крошкой; в – гранитная крошка и щебень; г – лёсс палевый; д – коренная порода; е – обломки и развалы сосудов.

предыдущего большей мощностью и несколько иным характером отложений (рис. 2,2):

0 – 0,5 м – тёмный гумусный слой (дёрн) с редкими включениями гранитной крошки и мелкой гальки;

0,5 – 0,65 м – чернозём со значительной

IV вв. до н.э., фрагменты сосуда (типа Моллюхова Бугра) среднестепальной культуры, кремневые изделия позднепалеолитического и энеолитического облика, керамика многоваликового и сабатиновского типов эпохи бронзы и пр. попадались вместе почти на всех уровнях [Шапошникова, Фоменко и др., 1977]. Однако,

наряду с этим в основании культурного слоя на глубине 0,5-0,6 м зафиксированы в инситу состоянии группа камней и скопления археологического материала, характерного для сабашиновской культуры. И те, и другие залежали на уровне нижней части чернозема, смешанного с гранитной крошкой, и выступающих прогалин чистой крошки и щебня (видимо, на древней дневной поверхности), на свободном пространстве между возвышающимися глыбами коренной гранитной породы. Ввиду культурно-хронологической выразительности комплекса приводим его полное описание.

Значительный интерес представляет расчищенное в юго-восточном углу раскопа овальное корытообразное углубление размерами 2,6 x 1,4 м и глубиной 0,25-0,3 м от верхнего края, ориентированное длинной осью с юго-востока на северо-запад. Ко дну оно сужалось до 0,7 м. В юго-восточной половине дно на 5-10 см глубже, чем в противоположной, и им по сути являлась уже поверхность коренного гранита. Яма использовалась для сбрасывания бытовых отходов, так как в распределении находок не отмечено никакой определенной системы. В заполнении обнаружено 85 костей и зубов животных, в том числе 18 обожженных, 3 гранитные гальки, кремневый отщеп, обломок пластинки и нуклеус, 62 фрагмента керамики. Примечательно, что часть фрагментов отличается от остальных серо-черных черепков своим оранжевым и красноватым цветом. В некоторых случаях черепки от одного сосуда, даже стыкующиеся, имеют разную степень прокаленности. Очевидно, часть их побывала в сильном пламени. Огонь горел, однако, где-то поблизости от ямы, а не в ней, поскольку ни дно ее, ни стенки не обожжены.

Несколько необычным выглядит присутствие в юго-восточном конце углубления нижней челюсти взрослого человека, которая попала сюда вместе с бытовыми отходами. На Кременчуке это уже не первая находка такого рода. На участке А-11 в 1931 г. также был найден обломок нижней человеческой челюсти без каких-либо других костей скелета [Козубовский, 1933, 52]. В последние годы раздробленные человеческие кости встречались среди фаунистических остатков и на соседних сабашиновских поселениях Южного Побужья (Щуцкое 1, Виноградный Сад и др.). Подобные вещи, не связанные с погребальными комплексами позволяют предполагать существование ритуального каннибализма у племен позднего бронзового века.

Вблизи ямы были сосредоточены разнообразные поврежденные и целые предметы. С северо-восточной стороны под небольшим плоским камнем обнаружена разбитая в древности на три части половина тальковой формы для отливки кельта и серпа, обломки которой были

аккуратно сложены в ряд (рис. 3,1). Рядом с литейной формой с юга лежала компактная группа обломков большого горшка, украшенного под краем венчика горизонтальным расчлененным валиком (рис. 3,2), а с севера – два глиняных пряслица (рис. 3,4,5), бронзовое шило (рис. 3,3), несколько галек и орудий из небольших валунчиков со вторичной обработкой (рис. 5,1-6). Дальше за невысоким (0,3 – 0,4 м) уплощенным выступом коренного гранита, у

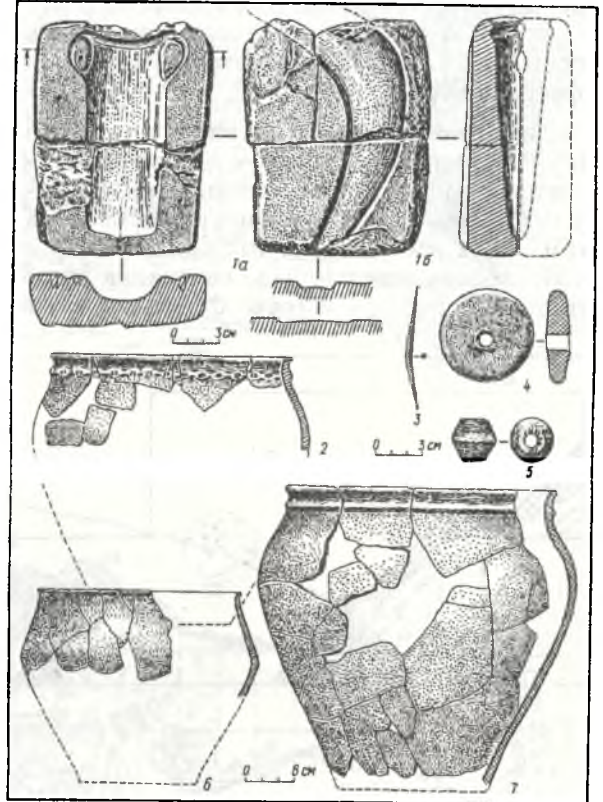

Рис.3. Кременчук, находки из восточной половины раскопа. 1 - тальковая литейная форма; 2, 6-7 - глиняные сосуды; 3 - бронзовое шило; 4, 5 - глиняные пряслица.

северного борта раскопа, находились два скопления фрагментов сосуда с ребристыми плечиками (рис. 3, б), а сверху на самом выступе лежала лопатка лошади со срезанными краями. У этого же камня найдены кремневые изделия – нуклеус и наконечник стрелы (рис. 4,14), хронологически значительно более ранние и не имеющие отношения к сабашиновскому культурному комплексу. И, наконец, с северо-западным краем ямы связан развал крупного сосуда с гладким валиком под венчиком (рис.3, 7) и плоский гранитный обломок размерами 0,35 x 0,15 м с отшлифованной поверхностью, возможно, наковальня. К перечисленным находкам следует добавить два развала стенок ребристых сосудов и несколько отдельных крупных керамических фрагментов (рис.4,3-5).

На западной половине раскопа, в

пространстве между выходами скальной породы, зафиксирована разреженная дугообразная цепочка небольших камней размером 0,15-0,3 м. Более крупные камни и галька лежали на том же уровне у скальных выступов. Расположение обломков, повидимому, естественное, не дает оснований видеть в них остатки какого-либо сооружения. На этом участке

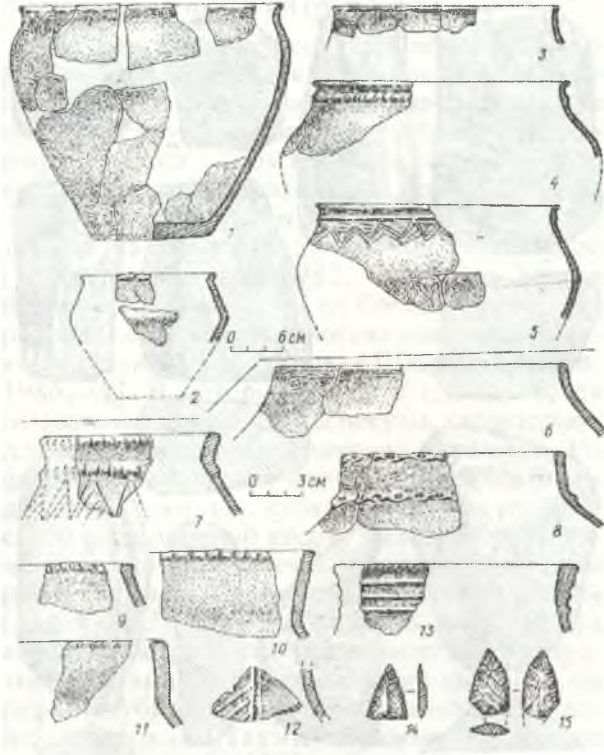

Рис.4. материалы поселения Кремечук. 1-5 — керамика сабатиновской культуры; 6-13 — обломки сосудов КМК; 14-15 — кремневые наконечники стрел (энеолит и ранняя бронза).

обнаружен лишь один развал сосуда, значительная часть фрагментов которого была рассеяна в вышележащем слое дерна (рис. 4,1).

Культурно-хронологическая привязка описанного комплекса не вызывает сомнений, благодаря характерным особенностям основных категорий находок, к которым принадлежат литейная форма и керамика.

Литейная форма представляет собой шлифованную прямоугольную плитку талька со слегка закругленными углами, размерами 1,5x1,1x3-3,5 см. На широких плоскостях и по бокам имеется повреждение в виде заломов и выбоин. На одной плоскости вырезан негатив топора-кельта, на обратной- негатив серпа. Первая матрица предназначена для отливки двуушкового кельта шестигранно-овального сечения, с почти прямым лезвием, нечетко выраженной фаской и ободком, окаймляющей

край втулки. Петельчатые ушки верхним концом смыкаются с ободком. Длина негатива 13 см, ширина втулки 5 см, ширина лезвия 4,5 см, размеры ушек 2,5x1,2 см. По обе стороны негатива высверлены отверстия для штифтов диаметром 0,5 см и глубиной 0,7-0,8 см (рис. 3,1а).

По второму негативу отливался дугообразно изогнутый серп с местом изгиба в наиболее широкой части, расположенной ближе к носку, и слабожелобчатым осевым прогибом лезвия. Сохранившаяся длина негатива 14 см, наибольшая ширина 4 см, ширина в пяточном конце 2,5 см (рис. 3,1б). Безусловно, вначале тальковая плитка была большего размера, со временем уменьшаясь при переиспользовании после повреждения.

В сильно искаженном и не отвечающем действительности виде эта литейная форма воспроизведена в работе И.Т. Чернякова, где рассмотрена в отрыве от сопутствующего материала и ошибочно датирована белозерским временем [Черняков, 1985, 125, рис. 65:16]. Негатив кельта принадлежит к формам для производства изделий типа К-54, по классификации Е.Н. Черных, и является близкой аналогией матрицам из Деревянного и Капуловки [Шарафутдинова, 1960, 60], хронология которых значительно более ранняя [Лесков, 1967, 174, 177, рис. 19]. Раннюю датировку даёт и негатив серпа. Изображение по большинству признаков можно с уверенностью отнести к серпам типа С-14, а по небольшим размерам и к С-12 (по типологии Е.Н. Черных). Появление таких серпов в Северном Причерноморье Е.Н. Черных связывает с воздействием приуральского металлургического очага срубной культуры, датируемого в основном сейминским хронологическим горизонтом [Черных, 1976, 90-94]. Один из серпов типа С-14 и форма для отливки таких изделий происходят из Вовнигского поселения заключительного этапа культуры многоваликовой керамики [Шарафутдинова, 1982, рис.29:4, рис.42:3, 113]. Менее массивные орудия типа С-12 получили распространение в Среднем Поднепровье [Шарафутдинова, 1971, 34; Черных, 1976, 92].

Бронзовое шило и глиняное пряслице с Кремечука принадлежат к категориям вещей, не имеющих четко выраженных культурно-хронологических признаков. Шило — обоюдоострое, вытянутой ромбовидной формы и квадратное в сечении, с наибольшим утолщением в средней части. Длина орудия 8 см, максимальная толщина 0,3 см (рис.3,3).

Пряслица двух типов. Одно плоское и округлое, с отверстием в центре. Изготовлено из глины с примесью шамота и покрыто красноватым ангобом. Диаметр изделия 6 см, толщина до 1,6 см, диаметр отверстия 0,9 см (рис.3,4). Второе пряслице биконическое, с плоскими

основаниями и хорошо выраженным ребром. В темной глине присутствует мелкий песок. Поверхность украшена тонкими прочерченными линиями и мелкими насечками. Высота и максимальный диаметр пряслица 2,7 см, диаметр отверстия 1 см (рис.3, 5). По наблюдениям И.Н. Шарафутдиновой, подобные находки есть почти на всех поселениях эпохи поздней бронзы, но обычно число их на памятнике не превышает нескольких экземпляров [Шарафутдинова, 1982, 103].

Керамика представлена двумя основными типами горшков, изготовленных из глины со значительной примесью песка и добавлением шамота. К *первому типу* принадлежат широкогорлые короткошейные сосуды стройных пропорций с отогнутым краем венчика и округлыми покатыми плечиками, с максимальным диаметром в верхней половине изделия, дном с закраиной и без нее. Поверхность довольно хорошо заглажена, в пятнах серого, желтоватого и оранжевого цвета. Часть сосудов украшена валиком, расположенным на шейке в 1-3 см ниже края венчика. Скопления фрагментов двух крупных горшков этого типа лежали возле описанной выше ямы. Один орнаментирован валиком, расчлененным пальцево-ногтевыми вмятинами (рис.3,2), другой – гладким (рис.3,7). Реконструированная высота этих экземпляров достигала 40 см, диаметр венчика – 30-35 см. С этим же участком связаны обломки еще двух аналогичных сосудов; у первого валик разделен косыми насечками (рис.4,4), а у второго под гладким валиком прочерчен ряд заштрихованных треугольников (рис.4,5). Неорнаментированные горшки несколько меньших размеров, но по форме мало отличаются от орнаментированных (рис.4, 1,3). *Второй тип* появился, вероятно, под влиянием срубной культуры. Это широкогорлые сосуды с отогнутым в виде бортика краем венчика и ребристым перегибом верхней половины корпуса. Размеры их колеблются. У крупного экземпляра диаметр венчика равен 25-26 см, высота примерно 24-25 см (рис.3, 6). Черепки небольшого сосуда найдены в заполнении ямы. Диаметр верха у него 14-15 см, высота - 13-14 см (рис.4, 2).

Оба типа сосудов характерны для памятников раннесабатиновского горизонта, репрезентованного в Северо-Западном Причерноморье поселениями Викторовка III, Тузлы, Щуцкое I и некоторыми другими [Синицын, 1964, 46-49; Черняков, 1985, 55, 59-61; Фоменко, Чередниченко и др., 1993, 138-139]. Конечно, перечисленными формами не исчерпывается весь типологический состав керамики Кременчука. В культурном слое выше древнего горизонта встречено несколько фрагментов слабопрофилированных банок и обломков столовых лощеных сосудов, однако, непосредственная их связь с комплексом стратиграфически пока не подтверждена.

Особо остановимся на каменных предметах, найденных в инситуном положении вместе с бронзовым шилом. Три из них являются орудиями со вторичной обработкой (Функциональное определение орудий сделано А.М. Балушкиным по методике Г.Ф. Коробковой).

Для первого использован небольшой (5x5,5 см) кусок темного, почти черного кристаллов на рабочих поверхностях (рис.5,2).

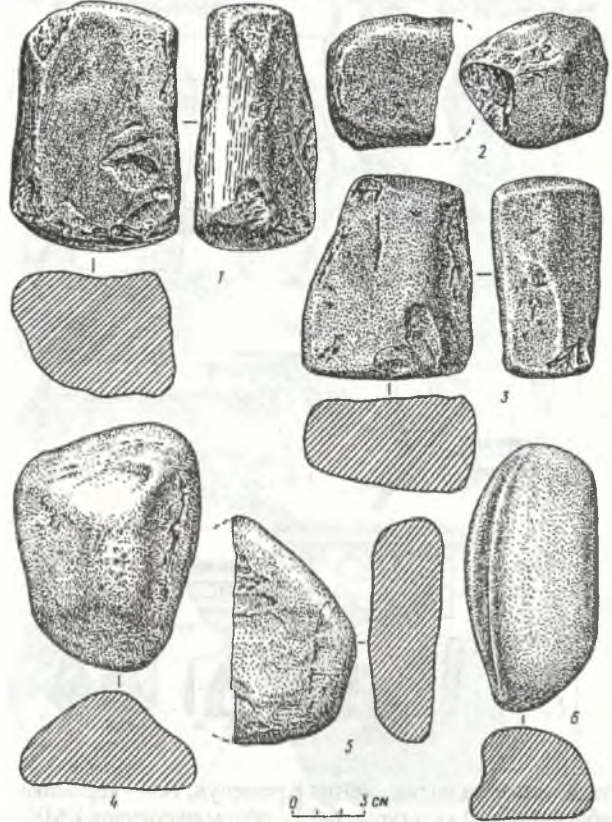

Рис.5. Кременчук, находки из восточной половины раскопа. 1-3 - каменное орудие для обработки металла; 2- орудие для дробления и растирания красок, 4 - галька без вторичной обработки.

Два других изделия изготовлены из подпрямоугольного и трапецевидного брусков желтовато-серой сланцевой породы размерами 6-7,5 x 5 x 2,8-3,5 см. Неровности и углы в разной степени сглажены на абразиве. Особой тщательностью отличается подготовка слегка выпуклых торцов гнейсо-кварцита округло-кубической формы. Углы и неровности сточены при помощи абразива. Орудие использовалось для дробления и растирания минеральных красок, о чем свидетельствует бурый налет красителя и заполненные красноватым порошком места выпадения. Оба орудия полифункциональны и предназначены главным образом для горячей обработки металла. Один из торцов с характерными точечными выбоинами выполнял функции молотка для проковки металли-

ческих изделий. Противоположный торцовый конец, испещренный мелкими штрихами, служил инструментом для получения тонкого металлического листа или фольги. На широких плоскостях и боках, игравших роль подставок-наковален, производилась проковка, гибка и подправка мелких металлических предметов (рис.5,1,3).

Остальные камни – две гранитные и одна песчаниковая гальки – не имеют следов дополнительной обработки (рис.5,4-6).

Как уже указывалось, хронология рассматриваемого материала укладывается в рамки раннесабатиновского этапа. Одним из наиболее ранних Кременчукское поселение считает И.Н. Шарафутдинова, сближающая его с предсабатиновскими памятниками, сохраняющими черты культуры многоваликовой керамики, такими как Вовниги, Хортица, Раздольное [Шарафутдинова, 1982, 142]. Она также предполагает, что жизнь на Кременчуке не прерывалась от культуры многоваликовой керамики до развития Сабатиновки [Шарафутдинова, 1986, 88]. В материалах 1977 г. выделяется немногочисленная группа посуды, характерной для культуры многоваликовой керамики. Из форм представлены сосуды с трехчленным делением профиля, кубки с плавным изгибом слабо расширенной сверху шейки и пр. Орнамент состоит из насечек, валиков (гладких и расчлененных), прорезанных композиций (рис.4,6-13). Однако везде в раскопе эта керамика встречалась исключительно в разрозненном виде, не создавая скоплений и на разной глубине, следовательно, в переотложенном состоянии. Таким образом, последнее предположение И.Н. Шарафутдиновой на имеющемся материале пока нельзя ни подтвердить, ни опровергнуть. По той же причине невозможно связывать с культурой многоваликовой керамики все найденные на Кременчуке наконечники стрел из кремня (И.Т.Черняков, С.С.Березанская). Два кремневых наконечника есть и в коллекции 1977 г. Один из них (рис.4,14) скорее всего энеолитический [Збенович, 1974, 61, рис.24], второй (рис.4,15) относится к типу асимметричных наконечников, распространенных на Северном Кавказе и в Калмыкии в эпоху ранней бронзы [Марковин, 1960, 98, рис. 44:1-3; Эрдниев, 1982, 39, рис. 17,2].

Суммируя изложенное, следует подчеркнуть, что жилые постройки на Кременчуке не обнаружены, и вопрос об их наличии и характере остается открытым. Поскольку раскоп 1977 г. являлся прирезкой непосредственно к участку, вскрытому Е. Ф. Лаговойской, можно полагать, что и там под переотложенным материалом находился сабатиновский комплекс – каменная вымостка, золистая линза, хозяйственная яма и т.д.. Вряд ли он был жилым. При анализе сабатиновских материалов привлекает

внимание значительное число предметов, связанных с литьем и обработкой металла (литейные формы, набор специализированных каменных орудий), наличие самих металлических изделий. Как нам представляется, здесь открыт производственный комплекс, функционировавший весьма интенсивно и снабжавший металлической продукцией Кременчукское, а, возможно, и другие близлежащие сабатиновские поселения.

ЛИТЕРАТУРА

Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики //Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев. 1974

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БогЕС у 1930-1932 рр. Київ. 1933.

Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев.1967.

Марковиш В.И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы //МИА. - № 93. - 1960..

Синицын М.С. Разведка 1949 года в Викторовке Ш // КСОГАМ. Одесса. - 1964.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья УССР. - Вып. 1.- Киев. 1951

Фоменко В.Н., Чердниченко Н.Н., Елисеев В.Ф., Кириченко А.В. Раскопки сабатиновского поселения Щуцкое I на р. Бакшале // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. Київ. 1993.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго - Западе СССР. Москва. 1976.

Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине П тысячелетия до н.э. - Киев.1985

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1977 г.// Научный архив ИА НАН Украины.-Ф. № 1977/15

Шарафутдинова И.Н. Литейные матрицы на поселениях эпохи поздней бронзы в Нижнем Поднепровье //КСИА. - 1960. - Вып.10.

Шарафутдинова И.М. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я //Археологія. - 1971. - Вип.1.

Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев. 1982.

Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура//Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев. 1986.

Эрдниев У.Э. Археологические памятники Южных Ергеней. - Элиста.1982.

Яровая Е.Ф. Керамика из раскопок в селе Кременчук Николаевской области // МАСП. - 1957. - Вып.1.

Дараган М.Н.

Институт археологии НАН Украины

Периодизация Жаботинского поселения

Важной задачей современной археологии является обработка и введение в научный оборот старых коллекций. Эталонным памятником предскифского и раннескифского времени украинской лесостепи является Жаботинское поселение. Широкомасштабные раскопки на этом памятнике проводили в 1950, 1951, 1953, 1957-1958 гг. Е.Ф.Покровская и М.И.Вязьмитина [Покровская, 1973, 169], а в 1972 г. А.И.Тереножкин и В.А.Ильинская [Ильинская, Тереножкин, 1983, 250-252]. Всего было заложено 22 раскопа, общей площадью 3800 м². Несмотря на то, что Жаботинскому поселению посвящено немало публикаций, в том числе и обобщающие работы по материалу раскопок 1959-1958 гг. [Покровская, 1973, 169-187], оно по-прежнему остается практически неизвестным для широкого круга исследователей. В особенности это относится к периодизации поселения.

В функционировании Жаботинского поселения Е.Ф.Покровская сначала выделяла два этапа [Покровская, 1955, 88-90] потом три [Покровская, 1966 Покровская, 1973, 181]. Хронология их варьировалась. В.А.Ильинская и А.И.Тереножкин непосредственно для Жаботинского поселения выделяли две фазы – ранне- и позднежаботинскую [Ильинская, Тереножкин, 1983, 252]. Но, сама В.А.Ильинская, разрабатывая периодизацию жаботинского этапа, в котором она выделяла, по материалу погребений три фазы, отмечала, что все они полностью синхронны Жаботинскому поселению [Ильинская, 1975, 71-72]. В таком случае речь шла о тех же трех горизонтах. И В.А.Ильинская, и А.И.Тереножкин в своих разработках по жаботинскому этапу опирались на работы Е.Ф.Покровской, что они неоднократно отмечают. Но в их разработках есть существенные противоречия [Дараган, 2001, 49-52]. Предложенная Е.Ф.Покровской, В.А. Ильинской и А.И. Тереножкиным периодизация жаботинских памятников по материалам Жаботинского поселения, ставшего эталонным для характеристики развития и позднечернолесской и раннескифской культур лесостепи, к сожалению, практически не подкреплялась публикацией керамики и находок из соответствующих горизонтов.

Что касается основ на которых базировалась периодизация, то и Е.Ф.Покровская и В.А. Ильинская с А.И.Тереножкиным четко выделяли на поселении пространственно-хронологические горизонты. На Жаботинском поселении прослеживается горизонтальная стратиграфия, что типично для памятников жаботинского времени Украинской Лесостепи. На Левобережье

Днепра в Поворосклье, на памятниках, производных от правобережной культуры Жаботина, также четкая горизонтальная стратиграфия зафиксирована на поселении у с. Пожарная Балка [Андриенко, 2000, 100]. В значительной степени это относится и к Западному укреплению Бельского городища [Шрамко И.Б., 2000, 31]. В основе таких пространственных разделений лежит разница в типологии форм и орнаментации сосудов кухонного и столового назначения. Керамика, в силу своей массовости является надежным источником для выяснения относительной хронологии [Андриенко, 2000, 100]. Кроме того, в последней работе Е.Ф.Покровской, вышедшей в 1973 г. отмечено, что на Жаботинском поселении выделено три строительных горизонта [Покровская, 1973, 181]. В некоторых раскопах действительно зафиксировано сооружение наземных жилищ над насыпками землянок или сооружение очагов и печей над наземными жилищами. Но наличие трех строительных горизонтов, в данном случае, только одно из подтверждений существования трех горизонтов поселения. Собственно вертикальная стратиграфия на поселении практически не прослеживается. С учетом разработанной типологии керамики Жаботинского поселения, специально был проведен подсчет керамики по глубинам. Но он практически ничего не дал. Только в двух случаях, из материалов, выделенного мною, второго горизонта Жаботинского поселения [Жаботин II] удалось в рамках верхнего заполнения культурного слоя, выделить горизонт Жаботин III. В целом же материал практически из всех раскопов группируется в конкретные горизонты, которые не перекрывают друг друга. Специфика каждого горизонта демонстрируется разницей во всех категориях кухонной и столовой посуды. Так в раскопах 1972 г. В.А.Ильинская А.И.Тереножкин выделили раннежаботинский горизонт (раскоп 22) и позднежаботинский (раскоп 20, Большая яма). Среднежаботинский горизонт был у них представлен менее выразительно (раскоп 21, траншея 9), но они отмечали его наличие [Ильинская, Тереножкин, 1972, 30-31]. При этом отмечу, что горизонты в рамках раскопов это не только слой, а в первую очередь археологически закрытый комплекс – землянка или наземное жилище.

Разработка на современном уровне периодизации Жаботинского поселения позволяет проследить последовательность развития материальной культуры в отдельно взятом регионе и определить хронологические

соотношения между разными группами памятников предскифского и раннескифского времени Украинской Лесостепи. Периодизация основана на установлении разницы в соотношении всех типов керамики (кухонной и столовой) на различных раскопах Жаботинского поселения. Исследованию предшествовал типологический анализ всех материалов поселения. В данной работе не приводится полная типология керамики поселения. Акцент сделан только на ведущие типы керамики, полный подсчет которых позволил надежно выделять три периода в функционировании Жаботинского поселения. Кроме того, третий период выделяется и по стратиграфическим данным. Над насыпкой некоторых землянок и наземных жилищ с материалами второго периода были обнаружены очаги и печи, по-видимому, являющиеся остатками наземных жилищ. (раскопы 14, 15, 18). Удалось определить ведущий набор керамических типов для каждого периода и проследить его динамику. Полное изложение разработок по периодизации и хронологии поселения готовится к публикации. В рамках настоящей статьи, я излагаю лишь основные моменты развития керамического комплекса памятника.

Традиционно керамика разделяется на кухонную и столовую. В Табл.1 приведены результаты расчетов их соотношения (%) для Жаботинского поселения. Как видно, в первом и во втором горизонтах (периодах) Жаботинского поселения, столовая керамика преобладает над кухонной, а в третьем периоде доля кухонной керамики резко возрастает.

Таблица 1;

Горизонт	Раскоп	Столовая	Кухонная
1	1	70	30
1	2	82,5	17,5
1	7	74,6	24,4
1	19	80	20
1	22	70	30
2	14	79,9	20,1
2	15	74,3	26,7
2	18	72,8	27,2
3	9	57,6	42,4
3	20	33,1	66,9

Сразу же оговорюсь, что это данные обработки коллекции поселения, где кухонная керамика, в основном, представлена только венчиками,

доньями и орнаментированными стенками сосудов. В полевом материале, как правило, удельный вес кухонной керамики более многочисленный в силу наличия неорнаментированных стенок сосудов. Эти стенки оставались в поле и в коллекции отсутствуют, а их подсчеты проведены только в единичных случаях (описи невзятых находок есть только для раскопа 9. Для всех остальных отсутствуют, но В.А.Ильинская и А.И. Тереножкин для раскопов 20-22 отмечали общее количество находок из заполнений ям). Поэтому, чтобы получить максимальное достоверное соотношение основных категорий керамики, подсчет проводился мною только по венчикам кухонных и столовых сосудов. В таблицу выведены только данные по раскопам, которые дали значительную выборку материала (не менее 300 экземпляров).

При обработке кухонной керамики Жаботинского поселения оказалось, что одним из наиболее существенных хронологических признаков, наряду с типологией форм является орнаментация сосудов налепным валиком. Важнейшим хронологическим показателем является наличие или отсутствие налепного валика, расположенного непосредственно под венчиком сосуда, а также наличие налепного валика на корпусе сосуда. Орнаментация тем более важна, что, учитывая незначительные размеры большинства фрагментов кухонной керамики, когда невозможно построить надежную типологию по форме, по орнаментации это можно сделать а также можно осуществить полный подсчет всех фрагментов.

1 горизонт Жаботинского поселения (Жаботин-1). В раскопах первого горизонта Жаботинского поселения (раскопы 1, 2, 7, 12, 17, 19, 22) преобладают кухонные сосуды тюльпановидных очертаний с плавно отогнутыми венчиками, хорошей выделки, иногда слегка подлощенные, орнаментированные или исключительно сквозными проколами под венчиком или различными комбинациями – защипами, насечками, но не валиковым орнаментом. Валик расположен или ниже венчика или же на плечиках сосудов (рис.3,1-6). Соотношение в орнаментации следующее на раскопе 1 – 90,8 сосудов орнаментировано под венчиком сквозными и несквозными проколами, защипами, насечками (не валиковым орнаментом) раскопе 2 – 89,2, раскопе 6 – 100, раскопе 7 – 77,8, раскопе 19 – 100, яме 1 раскопа 20 – 100, траншее 9 – 77,8; раскопе 22 – 90,3. При этом валиком на плечиках орнаментировалось на раскопе 1 – 29,5 сосудов (подсчет проводился по орнаментированным стенкам сосудов) раскопе 2 – 78,8; раскопе 6 – 50; раскопе 7 – 26,7; раскопе 19 – 100; раскопе 22 – 45,5.

Ведущие типы столовой керамики горизонта Жаботин I. На Жаботинском поселении выделяется два основных типа черпаков.

Тип 1 – глубокие черпаки S-видного профиля с широким поясом резного геометрического орнамента, широкой петельчатой уплощенно-овальной в сечении ручкой с гвоздевидным или цилиндрическим отростком. Орнаментированы горизонтальным поясом резного и штампованного орнамента. Частым является комбинированный орнамент – штампованный и резной (рис.1).

Рис.1 Жаботин I.

Тип 2 – мелкие черпаки с высокой петельчатой ручкой и поясом горизонтального или радиального орнамента, пальцевидными или роговидными загнутыми во внутрь или наружу отростками (рис. 5). Соотношение между этими типами черпаков на раскопах 1-го и 2 3-го горизонтов Жаботинского поселения абсолютно различное. Черпаки очень ярко характеризуют резкость изменений между первым и вторым горизонтом Жаботинского поселения. В комплексах и раскопах первого горизонта Жаботинского поселения абсолютное большинство составляют черпаки 1-го типа раскоп 1 - 100

раскоп 2 - 91,5 раскоп 7 - 95 раскоп 22 - 100
~~Тип 2.~~ Корчаги (часто больших размеров) с сильно отогнутым наружу лепестковидным венчиком, короткой вогнутой или конической шейкой, шаровидным туловом и небольшим дном. Эти корчаги очень богато орнаментированы резным, штампованным и пластическим декором и, как правило, все приемы сочетаются на одном сосуде (Тип.1) (рис. 2, 11, 13-17, 19-21).

Рис.2. Жаботин I

~~Тип 3.~~ Широко открытые миски усеченно-конической (реже полусферической) формы с прямым или косо срезанным краем бортика и плоским небольшим дном (Тип 1). Отличительной чертой первого горизонта является большой процент мисок этого типа, орнаментированных по краю бортика и с наружной стороны штампованным и резным орнаментом (рис. 2, 1-10) раскоп 1 - 48 , раскоп 2 – 50 , раскоп 7—50 , раскоп 22 – 43 , из них орнаментировано только штампованным орнаментом от 42 на раскоп 2 до 67 на раскоп 22 . На мисках этого типа из раннего горизонта полностью отсутствует орнаментация сквозными проколами и наколами, немногочисленна и орнаментация пластическими наклепами и каннелированным орнаментом. Как правило, она представлена в сочетании с штампованным или резным орнаментом.

Вторую групу мисок (тип 2) составляли усеченно конические и сферические миски с загнутым вовнутрь закругленным краем раскоп 1 - 52, раскоп 2 - 40, раскоп 7 - 43, раскоп 22 - 57. В орнаментации применялись одинарные, двойные, спаренные пластические валики-налепы. Полностью отсутствует орнаментация сквозными проколами и наколами (рис. 2, 4-5).

Для орнаментации столовой посуды горизонта Жаботин-I характерны следующие особенности. Полное господство резного геометрического орнамента. Практически все геометрические фигуры заполняются сплошной "клетчатой" штриховкой. При этом техника ее нанесения различна. Особенностью раннежаботинского горизонта является штрихование внутреннего пространства геометрической фигуры параллельными линиями, между которыми потом наносились отдельно перпендикулярные черточки. Практически все виды узора заключены в горизонтальные пояса (одно, реже многорядные), всегда замкнутые, ограниченные с двух сторон резными линиями или оттисками штампа (рис. 1, 3-5, 13 2, 11, 19). Применение четырехзонального деления орнаментального поля в пределах пояса, иногда "розеточное" построение орнаментальных композиций орнаментация резным и штампованным орнаментом внутреннего края отогнутых венчиков сосудов (рис. 2, 12-15). С раннежаботинским горизонтом связано большинство типичных мотивов штампованного орнамента - крест в кружке, S-видный, и наиболее распространенные - кольчатый и зубчатый (рис. 1, 1-4, 6, 8, 10, 12 - 14, 17-22 2, 2-3, 7-10, 11 - 16, 18, 19, 21).

В первом горизонте Жаботинского поселения из ярких датирующих вещей, представлены фрагменты сосудов культуры Басараби (рис. 2, 23) и фрагмент изогнутого трехдырчатого псаля (рис. 9, 11). Все остальные вещи этого горизонта обеспечивают лишь фоновые датировки. К таковым относятся находки бронзовых булавок с спиралевидной головкой [Покровская, 1973, рис. 4, 17-21, 28], а также находка в слое раскопа 2 однолезвийного железного малого ножа, характерного для предскифского периода [Вязьмитина, Покровская, 1956, табл. 2, 14]. Горизонт Жаботин I - доскифский, по отношению к периодизации раннескифской культуры предшествует первому этапу РСК-1. Полагаю, что только со второй половиной этого горизонта соотносится и появление "новочеркасских" погребений Украинской Лесостепи, которые в общем - то тоже должны причисляться к древностям этапа РСК-1 [Эрлих, 1994, 98-101].

Второй горизонт Жаботинского поселения (Жаботин-II) На втором горизонте Жаботинского поселения происходят существенные изменения во всех категориях керамики. Появляется ряд новых типов, не представленных в первом горизонте. Основная часть типов керамики и элементов ее орнамента продолжает использоваться и во втором горизонте, но соотношение между ними изменяется.

Полностью меняются соотношения и в кухонной керамике. На раскопах второго горизонта (раскопы 14, 15, 16, 18, 21, Траншея 9) преобладают сосуды с плавно отогнутым венчиком, край которого обычно закруглен (реже подрезан), короткой вогнутой шейкой, широкими округлыми боками, а также банкообразные горшки (наиболее распространенный в раннескифское время тип) - со слабо отогнутым венчиком, короткой шейкой и корпусом, у которого наибольший диаметр расположен на середине высоты сосуда. Плавно изогнутые стенки напоминают бочонок (рис. 3, 7-18). Изменяется также соотношение валикового и не валикового орнамента на

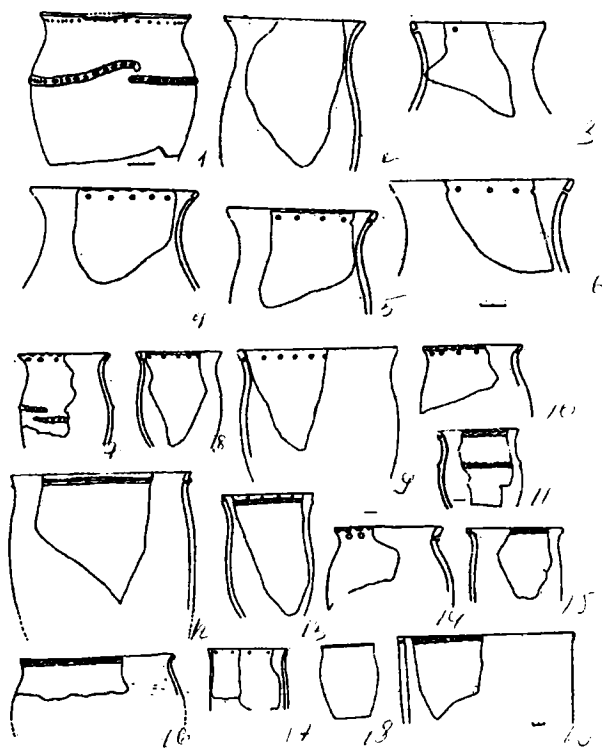

Рис. 3. 1-6 - Жаботин I; 7-19 - Жаботин II.

кухонных сосудах 2-го горизонта Жаботинского поселения. На раскопе 14 - 78,2 кухонных сосудов орнаментировано налепным валиком под венчиком сосуда и только 21,6 сосудов валика не имеют раскопе 15 - 74,2 - с налепным

валиком и 25,8 без валика на раскопе 18 – 45,7 сосудов с валиком и 54,3 без валика. Второй важный хронологический признак, позволяющий проследить динамику развития кухонной керамики, это наличие второго валика на корпусе сосуда. Сосуды, орнаментированные двумя налепными валиками, расположены на краю венчика и на корпусе сосуда (рис. 3, 11), характерны именно для горизонта Жаботин II. Их количество на всех раскопах второго горизонта поселения достигает 25.

Инновации второго горизонта Жаботинского поселения в столовой посуде

1. Только во втором горизонте появляются миски с отогнутым наружу краем различных модификаций (Тип 3). Количество таких мисок достигает на раскопе 14 – 23,4, раскопе 15 – 3,5, раскопе 18 – 12,3. Их отличительной чертой является “граненая” поверхность и орнаментация косыми каннелюрами и желобками, реже резная. Появляются также миски, орнаментированные сквозными проколами по отогнутому краю и налепным валиком с наружной стороны (рис. 4, 1-6).

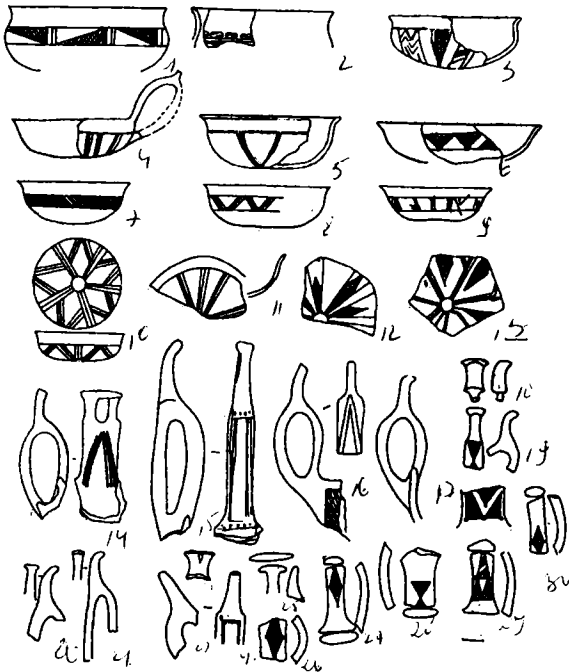

Рис.4. Жаботин II.

2. Во втором горизонте практически исчезают орнаментированные миски с прямым бортиком. В некоторых раскопах их совсем нет. В целом картина следующая на раскопе 14 их 7,8, раскопе 15 – 3,5, раскопе 18 – 20,6, раскопе 20 – 13,3. Большая часть мисок не орнаментирована. Миски, орнаментированные резным и штампованным орнаментом, продолжают использоваться, но количество их резко

сокращается (рис. 4, 18, 21-22). Доминируют миски с загнутым во внутрь бортиком (тип 2). Широкое распространение получает орнаментация различного рода выступами и валиками-налепами, одинарными, двойными, тройными и т.д., каннелюрами, рифленым орнаментом (рис. 4, 7 – 11, 13-16, 19-20).

3. С этим же горизонтом связано и появление мисок, орнаментированных наколами-горошинами или сквозными проколами (рис. 4, 11, 13, 20).

4. Еще одной инновацией второго горизонта Жаботинского поселения являются котловидные сосуды – тип 4. Практически все известные фрагменты связаны со вторым горизонтом, и незначительное количество – с третьим. Эти сосуды орнаментированы также как и кухонные горшки одним (под венчиком) или двумя налепными (под венчиком и по центру сосуда) валиками [Покровская, 1973, рис. 5, 20, 6,8].

5. Во втором горизонте Жаботинского поселения появляются корчаги с прямым резко отогнутым, подтреугольным в сечении, венчиком (Тип 2), количество которых довольно значительно раскоп 14 – 44,5, раскоп 15 – 47,2, раскоп 18 – 52,2 (рис. 7, 1-3, 5-6). Они начинают вытеснять корчаги предшествующего горизонта, но в целом процент орнаментированных корчаг (тип 1) во втором горизонте Жаботинского поселения остается высоким (рис. 7, 4, 8, 10). Орнаментация корчаг по-прежнему очень богата и разнообразна, но наряду со сложными композициями появляются более простые линейные. Обязательным является наличие выступов-налепов, различных форм, иногда они выдавлены изнутри (рис. 6, 1-41, 7, 11-21).

6. Со вторым горизонтом связано появление и широкое распространение мелких черпаков с высокой петельчатой ручкой, поясом горизонтального или радиального орнамента типа 2 (рис. 5). Количество черпаков первого типа резко сокращается (раскоп 14 – 7,7; раскоп 15 – 28,1; раскоп 18 – 34,4). Мелкие черпаки составляют 92,3 на раскопе 14, 71,8 на раскопе 15 и 62,6 на раскопе 18

Относительно черпаков следует отметить, что изменения произошли во всей морфологии сосуда этого типа – в форме чашечки, ручки, отростка. Ручки на мелких черпаках становятся узкими, кругло-овальными в сечении. Они орнаментировались различного рода косыми параллельными полосами, заштрихованными треугольниками, ромбами и т. д.). Отростки приобретают вид уплощенного большого пальца или роговидного выступа, тогда как цилиндрические и гвоздевидные отростки исчезают (рис. 5, 14-30). Следует отметить, что в комплексе столовой посуды горизонтов I и II Жаботинского поселения, черпаки сильно доминируют.

7. Отличительной чертой второго горизонта Жаботинского поселения является появление

каннелировано-желобчатой орнаментации на всех категориях столовой посуды. Основные орнаментальные мотивы – полукружья, спирали, кольца или горизонтали. Реже встречаются

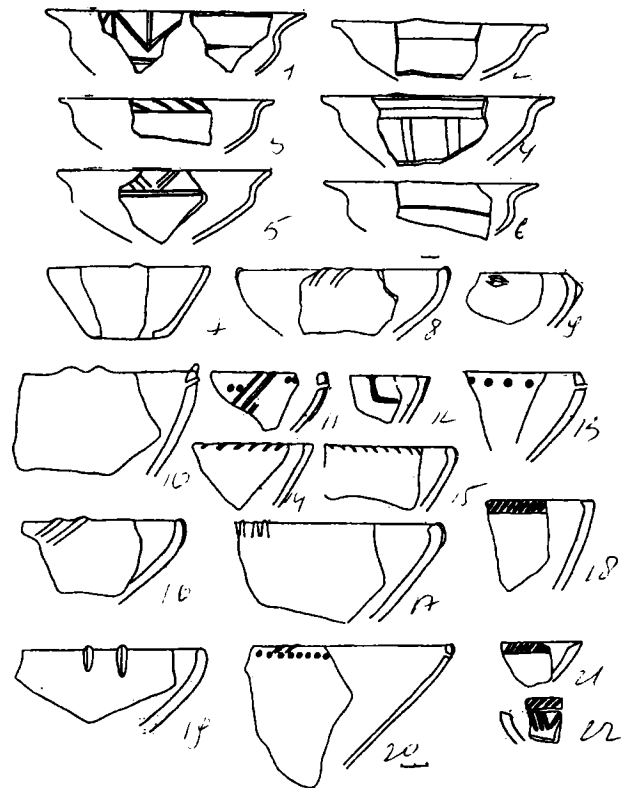

Рис. 5. Жаботин II.

вертикальные и косые полосы (рис. 6, 42-51).

Все раскопы второго горизонта Жаботинского поселения характеризуются одинаковыми типами керамики и их соотношением. Всех их объединяют находки в заполнении землянок и в слоях раскопов этого периода фрагментов от нескольких, весьма характерных однотипных сосудов. Это фрагменты венчиков и стенок больших толстостенных корчаг черного или серого цвета. Поверхность их не лощенная, но тщательно заглаженная. Все фрагменты стенок орнаментированы прямоугольным в сечении наlepным выступом-валиком, по которому нанесен орнамент в виде косых отгисков зубчатого штампа или косых овальных отгисков с зубчатыми делениями внутри. Сосуды также дополнительно были снабжены четырьмя роговидными (шишковидными) выступами-упорами. Ниже валика сосуды орнаментированы широким поясом резного геометрического орнамента, состоящего из заштрихованных лент и треугольников (рис. 6, 38-41).

Со вторым горизонтом Жаботинского поселения связано подавляющее большинство хронологических индикаторов. К ним относится находка фрагмента костяной пряжки-лунницы, фрагмент костяных трехпетельчатых

псалий, звено бронзовых стремявидных удил, наконечники стрел жаботинского и келермесского типов, каменные оселки, топоры (рис. 9, 12-23). В раскопах этого горизонта обнаружено также несколько булавок из которых в первую очередь отмену обломки бронзовой бракованной булавки, с круглой грибовидной шляпкой,

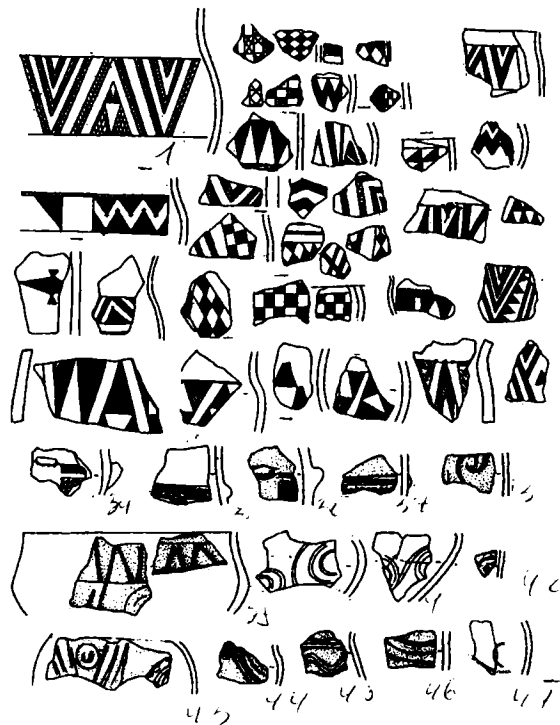

Рис. 6. Жаботин II.

круглым в сечении, сужающимся к низу стержнем, имеющим в верхней части короткое биконическое расширение (рис. 9, 24). Здесь же найдены костяные одночленные удила (рис. 9, 14), и костяные гребни (рис. 9, 19, 20), имеющие аналогии в чернолесских памятниках. По отношению к периодизации раннескифских древностей, горизонт Жаботин II, соответствует первому этапу РСК по И.Н.Медведской (новочеркасско-раннескифский комплекс) [Медведская, 1992, 87].

Горизонт Жаботин-III. К нему на Жаботинском поселении относятся материалы раскопов 3-5, 9, 13, "Большая яма" и слой раскопа 20, а также зафиксированные в ряде случаев остатки очагов и печей от каких-то сооружений над комплексами второго горизонта Жаботинского поселения на раскопах 14-16, 18) [Покровская, 1973, 181].

В этом заключительном горизонте продолжают использоваться кухонные горшки баночного и тюльпановидно-баночного профиля с двумя высокими наlepными расчлененными валиками, размещенными под краем венчика и на середине тулова сосудов (рис. 9, 1-3). Но большим числом представлены горшки с одним

расчлененным валиком, помещенным под краем венчика (рис.9, 4-10). Количество горшков орнаментированных только одним налипным валиком под венчиком сосуда увеличивается. На раскопе 9 отмечено уже только 31,7 фрагментов

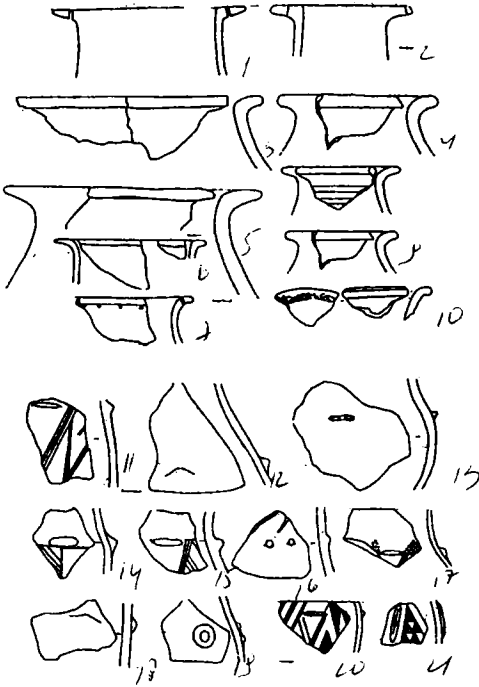

Рис.7. Жаботин II.

сосудов без налипного валика и 68,3 с валиком. Наибольший процент кухонной посуды орнаментированной валиком под венчиком зафиксирован в Большой яме раскопа 20 – 81,7 и лишь 18,3 с неваликовой орнаментацией. Количество горшков, орнаментированных двумя налипными валиками, различно на разных объектах. На одних раскопах сохраняется такое же соотношение, как и во втором горизонте. На раскопе 9 двумя налипными валиками орнаментировано около 25. Но уже в наземном помещении на раскопе 9 и в Большой яме на раскопе 20 двумя валиками орнаментировано около 14 кухонной керамики.

Меняется соотношение столовой и кухонной керамики в сторону резкого увеличения последней. Реже встречается столовая керамика, орнаментированная резным и каннелированным орнаментом. В комплексе столовой посуды доминируют миски.

На мисках с загнутым во внутрь краем широкое распространение получает орнаментация сквозными проколами и наколами. Намного реже представлена пластическая орнаментация. (рис. 8, 7, 8, 10-14, 16, 20, 22, 27). Встречаются и миски с прямым бортиком. Миски с отогнутым наружу краем встречаются редко раскоп 9 – 2,2 и раскоп 20 – 3,3 (рис. 9, 15), как и котловидные сосуды (рис.9, 3, 15).

Продолжают использоваться корчаги с прямым резко отогнутым венчиком, количество которых несколько увеличивается раскоп 9 – 54,8 (рис. 8, 4.) и мелкие черпаки, в том числе и с радиальным орнаментом раскоп 20 – 83,5 раскоп 9 – 74,7 (рис. 9, 1-4.). Встречаются и ранние глубокие черпаки с S-видным профилем и поясом горизонтального орнамента. Начало этого горизонта маркирует трехдырчатый псалий, орнаментированный выемчатыми

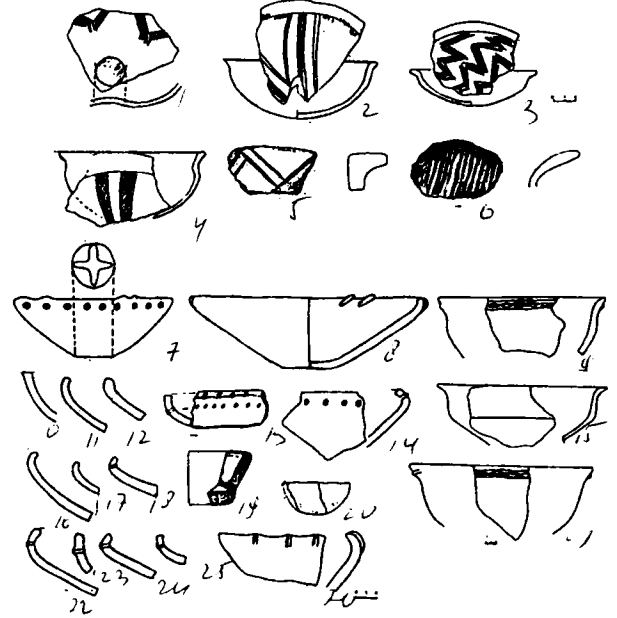

Рис.8. Жаботин III.

треугольниками из раскоп 9 (рис. 9, 25). И только в конце этого горизонта появляется античная керамика. Обращает на себя внимание наличие здесь, только одной архаической находки — фрагмент родосско-ионийского сосуда середины — второй половины VII в. до н.э. [Покровская, 1973, рис.8, 7]. В коллекции присутствуют фрагмент хиосской пухлогорлой амфоры конца VI - V вв. до н.э. и двустольной ручки амфоры, которая может датироваться не ранее IV в. до н.э. или более поздним временем, вплоть до римского включительно. В целом, на Жаботинском поселении находки античной керамики единичны, а отчасти и случайны [Дараган, 2000, 49-52]. По условиям нахождения они могут быть соотносены лишь с финалом горизонта Жаботин-III. При соотношении с периодизацией РСК, горизонт Жаботин III, на большей части хронологического диапазона соответствует РСК-2.

Если в горизонте Жаботин-II, по сравнению с горизонтом Жаботин-I, произошли и качественные и количественные изменения в составе керамического комплекса, то в горизонте Жаботин-III по сравнению с Жаботин-II фиксируются преимущественно количественные изменения.

Связующим звеном между первым и вторым горизонтами поселения являются материалы 19 раскопа. Здесь комплекс кухонной и столовой керамики полностью соответствует характеристике первого горизонта и при этом присутствуют находки корчаг, орнаментированных каннелированным орнаментом, характерным для второго горизонта. Один фрагмент из них аналогичен фрагменту сосуда из раскопа 9, (начало Жаботина III). Связующим звеном между вторым и третьим горизонтами жаботинского поселения являются материалы 9-

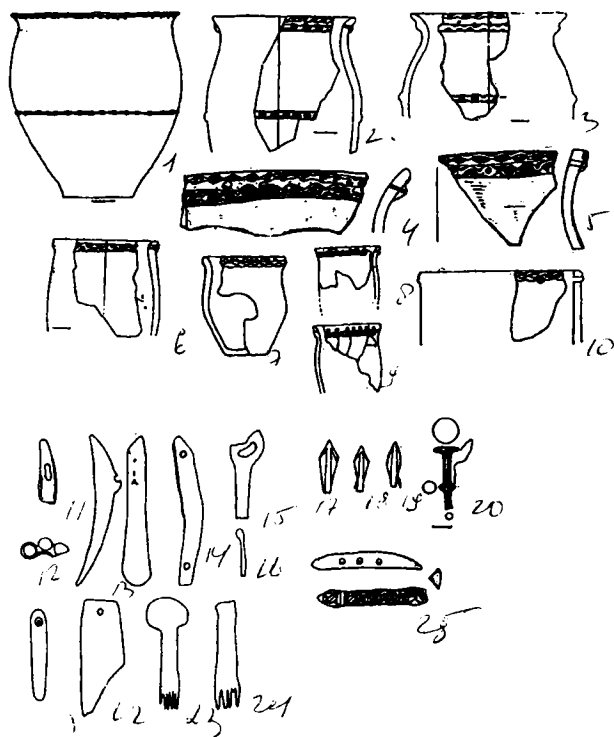

Рис.9. 1-10, 25 -Жаботин III; 11-Жаботин I; 12-24 — Жаботин II.

го раскопа. В нем найдена большая часть фрагментов корчаг с каннелировано-желобчатым декором, аналогичных корчагам из второго горизонта поселения (рис.6, 42, 46, 49 - 51). И что не менее важно, и в раскопе 9 (начало горизонта Жаботин III) и в раскопе 19 (финал горизонта Жаботин I), как и на всех раскопах среднего горизонта, найдены одинаковые фрагменты от одних и тех же корчаг (рис. 6, 49) [Покровская, 1962, 77, рис. 5, 1]. Для датировок отдельных горизонтов Жаботинского поселения важной является, во-первых, встречаемость псалія с выемчатыми треугольниками с керамикой, орнаментированной желобками, на раскопе 9 и такой же керамики во втором горизонте поселения с вещами "новочеркасских" типов. Исходя из контекста раскопа 9, я полагаю, что материалы этого раскопа в целом соответствуют времени кургана № 2 и 524 у с.Жаботин, ведущих памятников этапа РСК-

1 [Медведская, 1992, 83], что подтверждается и керамическим комплексом кургана № 524 [Ильинская, 1975, Табл. VI, 1-11 VII]. А тот факт, что материалы этого раскопа непосредственно связываются с раскопами второго горизонта с вещами новочеркасских типов позволяет их, частично или полностью, синхронизировать [Дараган, 2000, 51]. Это подтверждает уже предложенную синхронизацию новочеркасских и РСК-1 комплексов [Медведская 1992, 87 Полин, 1996, 117]. Кроме того, тот факт, что одни и те же находки встречаются в разновременных горизонтах, является вероятным указанием на короткую хронологию всех этих горизонтов, что также отражает быстроту и динамичность произошедших изменений. В целом жизнь на поселении вряд ли превышала 100 летний промежуток, что хорошо согласуется и с ситуацией на других памятниках жаботинского времени Украинской Лесостепи [Андрієнко, 2000, 101].

ЛИТЕРАТУРА

Андрієнко В.П. О нижней хронологической дате поселения Пожарная Балка // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий, Донецк, 2000.

Дараган М.Н. О находках античной керамики на Жаботинском поселении // Античний світ. Київ. 2001

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Отчет о работах Скифской среднеднепровской экспедиции. 1972 год // НА ИА НАНУ. 1972/15

Ильинская В.А., Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. Киев, 1975.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. Киев, 1983.

Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток. // РА, 1992, №3.

Покровская Е.Ф. Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин // КСИА, Киев, 1955, вып.4.

Покровская Е.Ф. Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин // КСИА, Киев, 1962, вып.12.

Покровская Е.Ф. Население лесостепного Правобережного Приднепровья в VII—VI вв. до н.э. // Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. Москва, 1966.

Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА, 1973, №4.

Полин С.В. Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія, 1996, №4.

Шрамко И.Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий, Донецк, 2000.

Лейпунская Н.А., Папанова В.А.

К характеристике экономических связей Ольвии (по материалам амфор из некрополя Широкая Балка)

Раскопками 1991-1995 гг. на участке некрополя Ольвии, расположенном на южном склоне Широкой Балки, был открыт участок семейно-родового кладбища конца V-начала I вв. до н.э. [Папанова, 1996, 82; Папанова, 1997, 156]. Исследовано 43 погребения, в 23 могилах находилось не менее 37 амфор разной сохранности. Амфоры не только входили в состав погребального инвентаря и использовались в тризнах, но и стояли закладах могил.

Такое количество амфор можно объяснить тем, что по древнегреческому поминальному обряду сосуды, принесенные для возлияний сосуды, из некрополя не уносились. Три амфоры не входили в состав погребального инвентаря - их оставили на некрополе после совершения обряда поминовения. Так, одна из амфор находилась в жертвенной канавке, а две другие оставлены на месте либаций [Папанова, 1997, 158].

Согласно погребальному обряду древних греков, амфоры сопровождали умерших в загробный мир наполненными водой или вином. По всей видимости, покойным ольвиополитам, входившим в сакральный союз почитателей Диониса [Русяева, 1992, 197-198], ставили амфоры с вином, так как, согласно с представлениями древних, молодой бог дарует бессмертие опьяненным [Токарчик, 1992, 47-50].

Приверженцам елевсинских мистерий и орфико-пифагорейского учения [Русяева, 1992, 198-200] могли наливать в амфоры вино или воду. Считалось, что вода дарует бессмертие так же как и вино, но в то же время обладает и очистительной силой, очищая не только умерших, но и живых [Клингер, 1904, 11; Лурье, 1966, 27-48].

Возможно, найденные на участке крупные фрагменты амфор (горловины, нижние части корпусов без ножек) играли здесь роль ботросов [Папанова, 1997, 158].

Для публикации отобраны 32 археологически целых амфоры разных центров из 21 погребения. Выборка скорее является случайным набором сосудов и не дает адекватного представления о закономерностях распределения амфорного материала в керамическом комплексе Ольвии в целом, однако в определенной мере характеризует экономические связи Ольвии догетского времени.

1. Амфоры типа протофасосских.

Амфоры этого типа (рис. 1, 1,2) представлены двумя экземплярами¹ (ссылки - см. в конце статьи). Обе амфоры относятся к одному и тому

же варианту "протофасосских", отличаясь лишь в некоторых деталях. Венчики - эллипсоидные в сечении, четко отделяются от короткого цилиндрического горла, короткие эллипсоидные в разрезе ручки, корпус с округлыми опущенными плечами, нижняя его часть конусовидна, плавно сужается к ножке. Ножки рассматриваемых сосудов различаются. У одной она имеет вид сложнопрофилированного поддона с высокой ямкой, закругленной в верхней части (поздний вариант), у второй практически отсутствует ствол, основание ножки имеет вид двучленного поддона со скошенной к подошве нижней гранью с трапецевидной ямкой. На горле первой амфоры нанесен кружок дипинто (рис. 1, 2), она

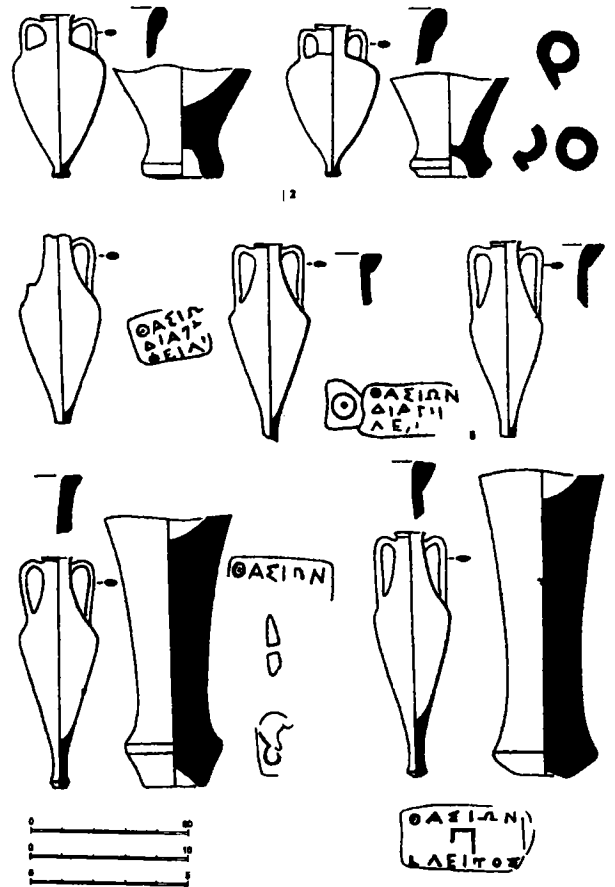

Рис.1. 1,2 – амфоры типа протофасосских, 3-7 фасосские амфоры.

изготовлена из светло-красной розоватой глины с редкими примесями слюды и извести (?). Глина второй амфоры имеет коричневатый

цвет, в ней заметны мелкие частицы слюды, поверхность сосуда хорошо заглажена.

Амфоры этого типа датируются второй половиной VI - первой половиной V в. до н.э. В нашем случае речь может идти, скорее всего, о первой половине V в. - в пользу такой датировки говорит как форма всего сосуда, так и особенности формы его ножки - такое оформление характерно для более поздних типов амфор. Аналогичная ножка принадлежит амфоре из г. Абдеры второй четверти V в. до н.э. [Peristeri-Otatzis, 1986, 495, fig.13]. Хронологические определения других материалов из погребения не противоречат такой датировке. Вероятно, амфора была самым поздним предметом в погребении.

Вторую амфору, судя по некоторым особенностям морфологических признаков - массивный выделенный венчик, простой двучленный поддон ножки, округлая и немного опущенная линия плеч - можно считать несколько более ранней, чем предыдущая.

2. Амфоры Фасоса

При раскопках некрополя Широкая балка обнаружено 10 фасосских амфор. Среди них выделяются биконические варианты А, Б и В, три амфоры отличаются от них некоторыми деталями.

Амфоры биконические А.К группе амфор типа биконических А по И.Б.Зеест [Зеест, 1960, 143, рис. 20а] относятся три амфоры.² Все они сходны по набору основных признаков. Горла, с треугольными в разрезе венчиками плавно расширяются книзу, корпус биконический, без выделенных плеч, плавно сужающийся к ножке. Ножка у всех трех амфор отсутствует, при этом у амфоры О-92-3 она была отбита в древности и ствол специально обточен (рис.1, 3-5).

На двух сосудах имеются клейма. На амфоре О-94-8 на горле размещено безэмблемное трехстрочное клеймо $\Phi\Lambda\Sigma\text{I}\Omega\text{N}/\Delta\text{I}\text{A}\text{P}\text{H}\Sigma/\text{L}\text{E}\Omega\Theta(\text{AN})$. Рядом с клеймом, но вне его поля, размещена эмблема - изображение фиалы. Известно, что для ранних клейм Фасоса (которые чаще всего размещались на горле амфоры) характерно содержание лишь имени фабрикантов, эпонимов и этника в полном или сокращенном виде. На этом раннем этапе клеймения эмблемы в фасосских клеймах не применялись. Наличие здесь ее в отдельном штампе может свидетельствовать о завершающем этапе раннего клеймения. Аналогичное клеймо, но без эмблемы, известно на Пниксе, где оно определяется как раннее [Grace, 1956, fig.6, 127].

Аналогичное клеймо, но без эмблемы и с другим именем находится на верхней части ручки амфоры О-92-5 - $\Theta\Lambda\Sigma\text{I}\Omega\text{N}/\Delta\text{I}\text{A}\text{P}\text{H}\dots/\Phi\text{E}\text{I}\Delta\text{I}(\text{ΠΠO}\Sigma)$. Размещение его на ручке, несмотря на отсутствие эмблемы и характерные для ранних клейм черты, может косвенно

свидетельствовать о том, что оно было поставлено на амфору на позднем этапе существования этой группы клейм. Такие клейма А. Аврам относит к группе В и датирует их 389-377 гг. до н.э. [Avram, 1996, 85, 86].

Амфоры датируются первой четвертью IV в. до н.э.

Амфоры биконические Б.К биконическим амфорам варианта Б [Зеест, 1960, 145, рис. 20з] можно отнести одну амфору³. Ее особенностью является четко биконическая форма корпуса - горло практически без плеч переходит к месту размещения максимальной диаметра. Отличается от обычных фасосских форма венчика - его верхняя образующая горизонтальна, внутренняя и внешняя скошены и параллельны друг другу. Ствол ножки плавно переходит в слабо расширенное основание, подошва скошена к центру - вниз, ямка неглубокая, конусовидная (рис.2, 10). Несмотря на биконичность,

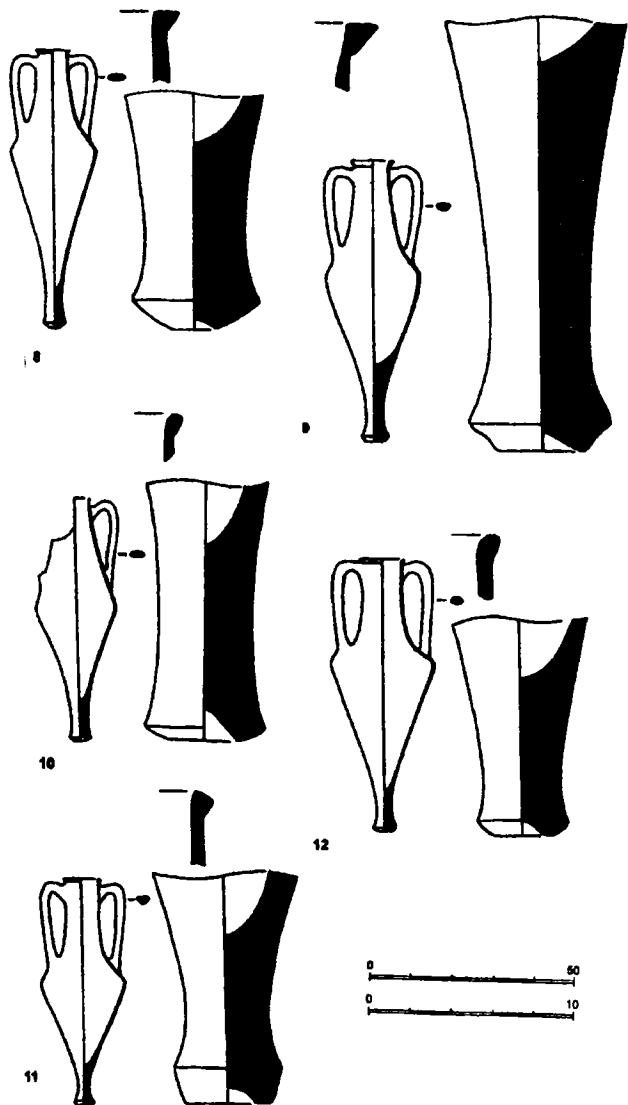

Рис.2. 8-12 - фасосские амфоры.

характерную для ранних фасосских амфор, этот сосуд не кажется возможным датировать ранее, чем вторая половина IV в. до н.э. - об этом заставляют говорить форма горла, высокая заполненность простой по форме ножки, слабо выделенный венчик, характер формы горла. И.Б.Зеест датирует такие амфоры не ранее, чем концом IV в. до н.э. [Зеест, 1960, 86].

Амфоры биконические В.К биконическим варианта В [Зеест, 1960, 145, рис.20к] второй половины IV в. до н.э. можно отнести четыре амфоры из некрополя Широкая Балка (рис. 1, 6, 7; рис.2, 8,9).⁴ Все они обладают характерными признаками этого варианта - биконический корпус, при этом высота его нижней части превосходит высоту верхней, венчики в разрезе трапецевидные, ножки с высоким стволом, расширенным основанием, скошенным к подошве с небольшой конусовидной (в одном случае - округлой) ямкой, с профилировкой в верхней части. По верхней части горла - небрежные мазки красной охристой краской.

Амфоры различаются между собой наличием или отсутствием клейм и некоторыми незначительными отклонениями от "классических" амфор этой группы. На горле амфоры О-92-80 - два клейма. От одного из них сохранилась одна строка с упоминание этника - ΘΑΣΙΩΝ, - от другого - неясный рисунок, очевидно, какого-то изображения, возможно, кадуцей [Папанова, 1993, 41]. Кроме того, в нижней части одной из ручек выдавлены небольшие вытянутые треугольник и прямоугольник, размещенные по одной оси. На горле, под венчиком и на ручках - мазки красной охристой краской. Размещение клейма на горле заставляет думать о датировке амфоры первой половиной IV в. до н.э., однако форма амфоры и характер клейма скорее говорят о времени не ранее середины IV в. до н.э.

На ручке другой амфоры - О-95-60 - нанесено клеймо ΦΑΣΙΩΝ/ΚΛΕΙΤΟΣ, эмблема - литера Π ретроградно. Надпись размещается по двум сторонам клейма, эмблема в центре. Относится к группе 5 по Ю.Г. Виноградову [Виноградов, 1972, 39-40]. Исследователи уже давно отмечали широкое распространение клейм Клития в Причерноморье, а М. Дебидур констатирует, что 85 % таких клейм найдены именно в причерноморских регионах. Они датируются 345-335 гг. до н.э. [Брашинский, 1980, 151; Canarache, 1957, 50; Debidour, 1986, 330; 1999, 87]. В работе А. Аврама упоминается шесть клейм Клития с разными литерами в роли эмблемы, происходящих из Истрии. Он датирует эти клейма несколько более поздним временем - 329-326 гг. [Avram, 1996, 65].

Амфоры биконические В-1 и В-2. Еще две амфоры, несмотря на свою определенную

принадлежность к амфорам Фасоса, характеризуются некоторыми отклонениями в наборе основных признаков (рис. 2, 11, 12).⁵ Так, у амфоры О-93-19 высота верхней части несколько превосходит высоту нижней, чем создается впечатление определенной непропорциональности, ножка имеет простую по сравнению с обычными фасосскими профилировку - слабо расширенное скошенное книзу основание, ровная подошва, небольшая округлая ямка. Форма второй амфоры отличается высоким размещением линии максимального диаметра, плечи сосуда кажутся узкими, слабо выделенными. Венчик более мягких, чем обычно, очертаний, образующие сглажены. Ножка с высоким стволом, с небольшим расширением основания, округлой подошвой с небольшой округлоконусовидной ямкой.⁶

Обе амфоры датируются второй половиной IV в. до н.э.

3. Амфоры Менды

В некрополе Широкая Балка найдена одна амфора Менды (рис. 3, 13)⁷. По всем признакам,

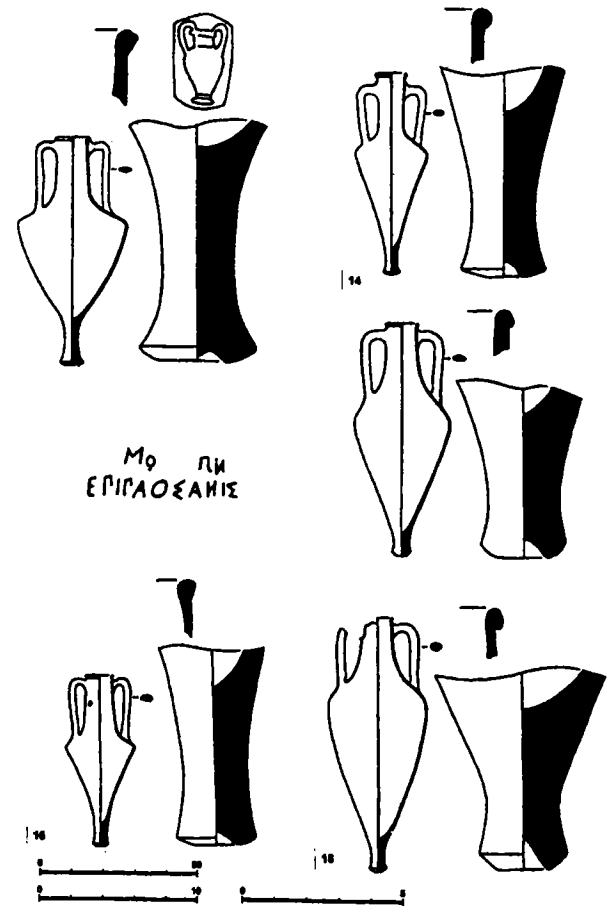

Рис. 3. 13 - амфора Менды, 14-15 - гераклейские она определяется как продукция мастерских Менды второй четверти-середины IV в. до н.э. [Брашинский, 1976, 67-74; он же, 1980, 111]⁸ -

корпус имеет характерную раздутую в плечах форму⁹, цилиндрическое горло с венчиком с резко скошенной наружной и округлыми внутренней и верхней образующими, ножка с высоким стволем, с расширенным профилированным по внешней грани основанием, мелкой ямкой с небольшим выступом по центру и чуть закругленной подошвой.

Надо сказать, что особая ценность нашей амфоры состоит в наличии анэпиграфного клейма с изображением сосуда типа столовой амфоры с высоко поднятыми ручками. Амфоры Менды клеймились редко, а находки целых сосудов с клеймами - еще большая редкость. Среди изображений обычно встречаются вдавленный кружок, сова, амфора, иногда в сочетании с тремя или четырьмя буквами, на ранних вариантах - символика монет Менды [Брашинский, 1976, 69; Он же, 1984, 106-107]. Аналогии же нашему экземпляру среди опубликованных материалов пока неизвестны¹⁰.

Аналогичные сосуды известны достаточно широко [Брашинский, 1984, 37-38], в Ольвии их фрагменты очень часто встречаются в культурных слоях, целые амфоры Менды происходят из некрополя в Аджиголе [Ebert, 1913, Abb.28c], из ямы на поселении Широкая Балка [Лейпунская, 1981, 63] и др.

4. Гераклейские амфоры

В составе инвентаря погребений найдена одна целая гераклейская амфора и одно клеймо. Еще две амфоры кажется возможным считать псевдогераклейскими.

Гераклейская амфора¹¹ обладает всеми характерными для амфор этого центра признаками, отличаясь только несколько меньшей высотой (рис.3, 14). Форма ее приближается к форме амфор типа II по И.Б. Брашинскому, которые датируются второй-третьей четвертью IV в. до н.э. [Брашинский, 1980, 24, таб. XI].

Вторая амфора¹² представлена только фрагментом клейма □ΑΜΟ...ΑΝ(?).../ΕΠΠΑ(Ο)ΣΑΝΗ (рис.3, 15). Магистрат Павсаний известен по клеймам Елизаветовского городища [Брашинский, 1980, 175]. Клейма этой группы (третья поздняя по И.Б. Брашинскому) датируются второй - началом четвертой четверти IV в. до н.э. [Брашинский, 1980, 39]. В последнее время появление таких клейм относят к середине второй четверти IV в. до н.э. [Павличенко, 1992, 145].

Псевдогераклейские амфоры. Три амфоры¹³ кажется возможным отнести к псевдогераклейским сосудам (рис. 3, 16, 17, 18). Они отличаются характером глины - розоватой и коричневой с примесями слюды, некоторыми метрическими признаками. Так, амфора О-95-15 по основным признакам формы близка

гераклейским амфорам типа II А по И.Б. Брашинскому [Брашинский, 1980, 39], несколько отличаясь по соотношению высоты верхней части и общей высоты. В нашем случае эта величина составляет 0,40, у И.Б. Брашинского - 0,44. Однако материал, из которого она изготовлена, а также более резко выделенная форма плеч и расширенное высокое горло несколько отличают ее от гераклейской тары. Судя по форме, амфору можно датировать концом IV в. до н.э.

Вторая амфора - О-95-63 - по основным признакам формы близка гераклейским амфорам типа I по И.Б. Брашинскому первой четверти IV в. до н.э. [Брашинский, 1980, 39], однако она отличается как цветом и качеством глины, так и некоторыми деталями формы - невысокое горло, плавный переход к опущенным плечам, место максимального диаметра не четко выделено. Соотношение диаметра и высоты (модуль по И.Б. Брашинскому) составляет 0,42, тогда как средний модуль этого типа - 0,408. Как видим, разница не может считаться существенной.

Наконец, третья амфора - О-95-66- по своим морфологическим признакам близка гераклейским типа I, первой половины IV в. до н.э. Модуль ее также, как и для амфоры № 63, существенно разнится от модуля амфор типа I - он составляет 0,38 (средний - 0,408). Датируется первой половиной IV в. до н.э.

Хиосские с колпачковыми ножками¹⁴

Хиосские амфоры с колпачковыми ножками представляют собой стандартные типы этих амфор, однако ряд экземпляров разнятся формой ножки и некоторыми метрическими признаками. В связи с этим мы выделяем несколько вариантов таких амфор.

Вариант 1. Амфоры с невысоким колпачком (высотой около 5 см). Эти амфоры представлены одним экземпляром, который обладает всеми характерными для колпачковых амфор признаками - высоким цилиндрическим горлом со слабо выделенным венчиком, конусовидным корпусом, колпачковой ножкой (рис.4, 19). Однако по сравнению с другими сосудами амфора отличается несколько меньшей высотой - 79,5 см и более наклонными плечами при относительно небольшом максимальном диаметре - 27 см. Ножка имеет вид невысокого колпачка, сужающегося книзу, с глубокой округлой в верхней части ямкой. Форма корпуса и ножки сближаются с формами этих частей амфор типа Е из некрополя Панское-1, где они датируются первой четв. IV в. [Монахов, Рогов, 1990, 138, 139, таб.5, 33, 34].

Вариант 2. Амфоры с крупным колпачком (8-8,5 см). К этому варианту относится три амфоры,¹⁵ по основным признакам сходные с обычными колпачковыми (рис.4, 20, 21, 22). Это

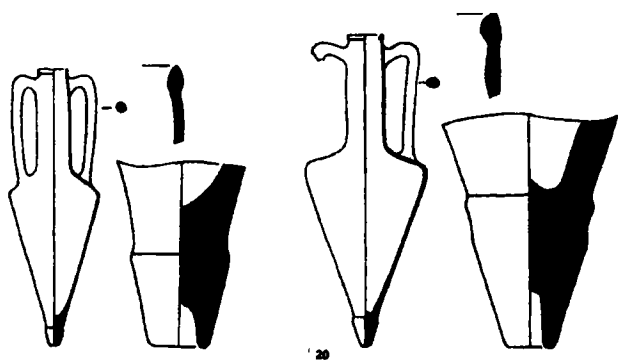

Рис.4. 19-22 – хиосские амфоры с колпачковыми ножками.

крупные сосуды высотой около 90 см с высоким цилиндрическим горлом со слабо выделенным венчиком, конусовидным корпусом с почти прямыми плечами и ножкой в виде высокого колпачка с цилиндрической ямкой. Две амфоры найдены в одном закладе с псевдогераклейскими амфорами, одна - в составе заклада другого погребения, состоявшего только из хиосских колпачковых амфор. Амфоры датируются первой половиной IV в. до н.э.

Вариант 3. Амфоры с высоким коническим колпачком. К этому варианту относятся пять амфор из заклада одного погребения.¹⁶ Все они практически идентичны (рис.5, 23-26; рис.6, 27). Это крупные сосуды высотой около 1 м, с небольшими валикообразными венчиками (только у амфоры 72 венчик в разрезе приближается к прямоугольному и почти не отделяется от стенки горла), цилиндрическими горлами, немного скошенными плечами, ножками в виде высокого конусовидного колпачка с мелкой ямкой в

Рис.6. 27 – хиосская амфора с колпачковой ножкой, 28 – амфора типа Мюригиоль, 29 – херсонесская амфора, 30-31 – амфоры типа 27 по И.Б.Зеест, 32 – амфора неизвестного центра.

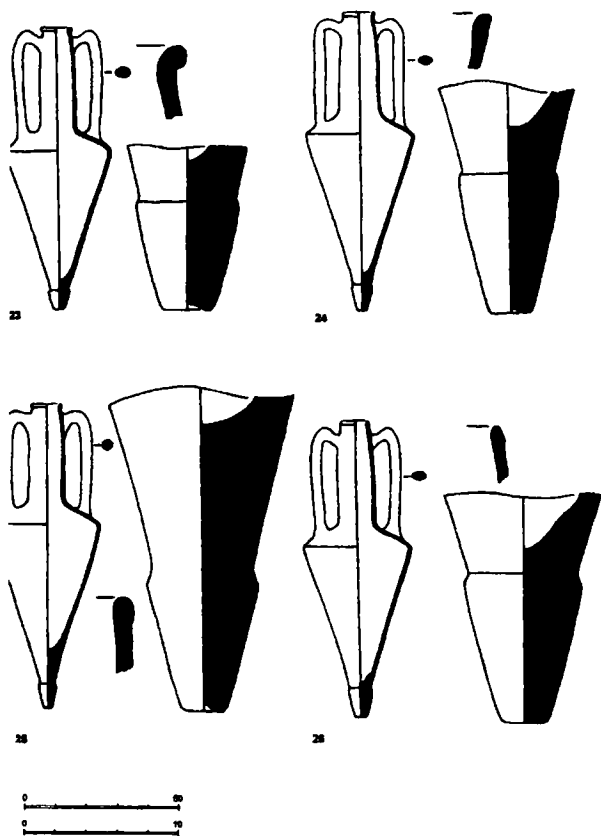
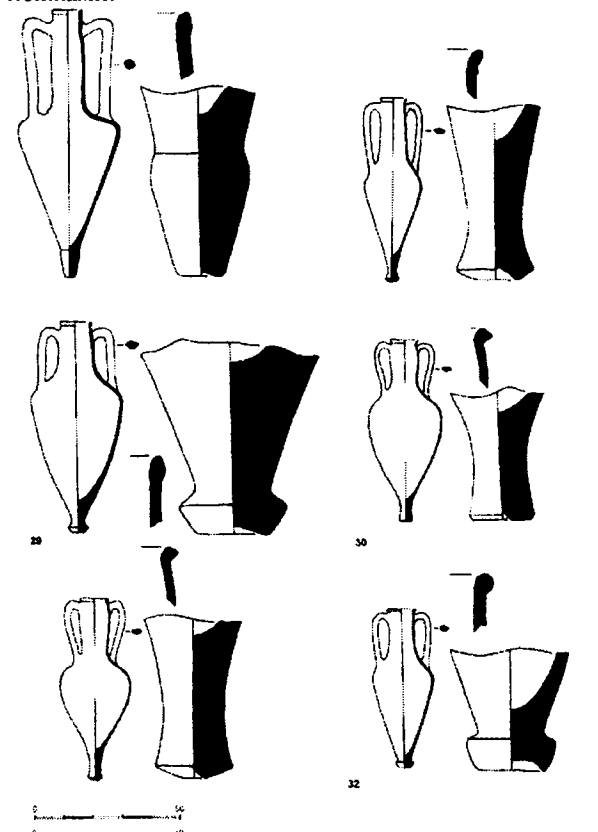

Рис.5. 23-26 – хиосские амфоры с колпачковыми ножками.

подошве (для колпачкових амфор более характерны глубокие ямки). В отличие от обычной для колпачковых амфор глины коричнево-кирпичных тонов, эти сосуды выполнены из чистой розовой глины с мелкими белыми (известняк) примесями. Все они, безусловно, сделаны в одной мастерской.

По своим морфологическим признакам амфоры близки амфорам типа 20 из Елизаветовского могильника, которые датируются там первой половиной IV в. до н.э. [Брашинский, 1980, 17]. Этим же временем могут датироваться и амфоры из некрополя Широкая балка.

6. Амфора типа Мюригиоль (средиземноморский центр)¹⁷

Амфора представляет собой относительно небольшой сосуд с узким вытянутым приближающимся к биконическому корпусом, эллипсоидным в разрезе отогнутым наружу венчиком, ниже которого проходит узкий заостренный валик, ножкой с расширенным основанием, скошенным к подошве, с неглубокой округлой ямкой (рис. 6, 28). Изготовлена из рыхлой глины кирпичного цвета, с большим количеством частиц слюды.

Амфора очень близка амфоре типа Мюригиоль из некрополя у с. Панское [Монахов, Рогов, 1990, 145, таб. 5, №47], несколько отличающаяся способом прикрепления ручек к горлу - у амфоры из Панского заметно "наползание" верхней части ручек на венчик, в нашем случае ручки прикреплены ниже венчика, как на амфорах из Елизаветовского и Румынии [Зеест, 1960, таб. XIII, 47]. Аналогичные амфоры найдены в Аджигольском могильнике [Ebert, 1913, Abb. 28r].

Датируется второй четвертью IV в. до н.э.

7. Амфоры Херсонеса

Амфоры Херсонеса представлены одним сосудом¹⁸ с невысоким немного расширяющимся к плечам горлом с валикообразным венчиком, конусовидным с наклонными высокими плечами корпусом, образующая имеет слабо округлый характер. Ножка амфоры - с коротким ствол и расширенным основанием, наружная образующая округла, скошена к подошве с мелкой широкой конусовидной ямкой. Изготовлена из глины светло-кирпичного тона (рис. 6, 29).

Амфора относится к типу херсонесских амфор I Б, датируется концом IVV-началом III вв. до н.э. [Монахов, 1989, 51-57].

8. Разные амфоры неопределенных центров

1. Амфора типа 27 по И.Б. Зеест¹⁹. Наша амфора представляет собой сосуд с высоким цилиндрическим с небольшой припухлостью горлом, с небольшим почти прямоугольным в разрезе отогнутым венчиком четких очертаний, округло-вытянутым корпусом с опущенными плечами, с высокой ножкой, цилиндрический ствол которой плавно переходит в слабо

расширенное основание со скошенной внешней образующей, ровной подошвой и мелкой маленькой ямкой (3-4 см в диаметре и по высоте) (рис. 6, 30). На горле - следы двух вертикальных, расходящихся книзу мазков краской (?). Совершенно практически идентичная амфора из розовой глины с примесями слюды и мелких белых частиц найдена при раскопках некрополя в 1990 г.²⁰ (рис. 6, 31). Оба сосуда настолько сходны не только по морфологическим, но и метрическим признакам, что можно говорить об изготовлении их в одной мастерской.

Амфоры этого типа редко встречаются в Ольвии, хотя, возможно, что они не выделялись среди другого амфорного материала из -за сходства отдельных их деталей с деталями других амфор. Аналогичные сосуды найдены на Боспоре (Мирмекий, Тамань) и описаны И.Б. Зеест (тип 27) [Зеест, 1960, 90, 149, таб. XIII, 27a]. Они именуются ею как сосуды "на высокой ножке" или "с высоким раздутым горлом", датируются V в. до н.э., и, судя по контексту изложения, относятся И.Б. Зеест к производству мастерских, входящих в так называемый круг Фасоса. П. Дюпон считает, что эти амфоры могли попасть в Северное Причерноморье уже около 480-470 гг. до н.э. и местом их происхождения предполагает Северо-Эгейский регион [Cook, Dupont, 1998, 161].

Фрагменты таких же амфор позже были найдены в Патрее, где датируются второй четвертью - концом V в. до н.э. [Абрамов, 1993, 33, 2.78-2.80].

Необходимо отметить, что форма амфор типа 27 является в определенной мере эклектичной. Так, морфология корпуса и ручек, за исключением отсутствия в их окончаниях характерного заостренного выступа - rat tail, напоминает красноглиняные лесбосские амфоры V в. до н.э. Ножка амфор близка ножкам IV в. до н.э. По этим морфологическим признакам кажется возможным говорить о происхождении этих амфор из мастерских какого-то эгейского островного центра, возможно, близкого Лесбосу. Что касается датировки конкретно нашего сосуда, то, судя по археологическому контексту, она может относиться ко второй половине V в. до н.э.

2. Амфора с шайбообразной ножкой²¹. Амфора представляет собой сосуд с высоким цилиндрическим немного расширяющимся к плечам горлом с валикообразным венчиком. Корпус амфоры - со скошенными высоко расположенными плечами и четко выделенной линией размещения максимального диаметра. Ножка в виде расширяющегося шайбообразного основания. В верхней части образующей - полочка, ниже эта линия имеет округлый характер, в подошве - широкая мелкая ямка. Амфора изготовлена из коричневатой с при-

месями слюды (?) глины (рис.6, 32).

Исходя из археологического контекста и особенностей формы амфоры, ее кажется возможным датировать второй половиной IV - началом III вв. до н.э. Что касается места ее изготовления, то здесь можно исходить практически только лишь из свойств глины, из которой она изготовлена и которая близка фассосской.

3. Амфора с клеймом ANTI/ΦΙΛΟΥ²². Амфора с цилиндрическим немного расширяющимся к наклонным плечам горлом с валикообразным венчиком с подсечкой и заостренным ремешком ниже ее. Корпус конусовидный, линия максимального диаметра четко выделена. Ножка - с расширенным основанием, сложнопрофилированной подошвой, округлой ямкой. Изготовлена из розовато-кирпичной глины, поверхность ангобирована (рис.7, 33).

На верхней части одной ручки помещено двустрочное клеймо - ANTI/ΦΙΛΟΥ. По общим характеристикам клеймо может быть отнесено к группе Пармениска, которые в последнее время считаются происходящими из мастерских Македонии или Фракии. Район распространения этих амфор очерчен достаточно четко - это Черноморский бассейн и Фракия [Брашинский, 1966, 37; Гетов, 1995, 92-93].

Наш экземпляр отличается от этой группы характером глины - обычно клейма группы Пармениска стоят на амфорах из красновато-коричневой глины с примесями слюды. Вполне возможно, что эти различия в цвете глины связаны с процессом ее обработки, а не с происхождением из разных мест.

Аналогичное клеймо, возможно, того же штампа, происходит из раскопок на участке НГС (О-92-НГС-471), еще одно клеймо из Ольвии упомянуто у Е.М. Придика [Придик, 1917, 44, 3170]. Такие же клейма были найдены в Тире [Штаерман, 1951, № 75], и на Басовском городище [Плліньска, 1965, 58, 59, рис.8,7], в ряде мест в Болгарии - Кабиле [Гетов, № 217-225; Танчева-Василева, 90-114], Каварне и Одессосе [Мирчев, 1958, № 273-275], Мессембрии [Lazarov, № 79], Несебре [Алексиева, 1950, 49-50, № 13], Севтополисе [Балканска, 1984, № 62], в Румынии - в Калатисе [Gramatopol, Ropenaru-Bordea, 1969, № 799-803].

Болгарские ученые выделяют два типа амфор с клеймом ANTI/ΦΙΛΟΥ [Гетов, 92-95] и датируют их второй четвертью III в. до н.э. Амфора из Ольвии, исходя из хронологического определения комплекса погребения, может датироваться IV в. до н.э., скорее второй его половиной.

4. Амфора с горизонтальными плечами²³. Амфора отличается несколько необычной формой корпуса - плечи его горизонтальны, сильно расширены и высоко расположены. В месте

расположения максимального диаметра образующая корпуса немного закруглена, ниже она довольно резко сужается к ножке. Горло высокое цилиндрическое с небольшим округлым с глубокой подсечкой венчиком, на высоте около 24-25 см от верха его образующая скашивается к горизонтальным плечам. Ножка короткая, почти без ствола, с расширенным основанием, скошенной к подошве образующей, широкой ямкой. Амфора сделана из серовато-желтоватой глины, внутри черепка - серый закал. Редкие примеси мелкой слюды (рис.7, 34).

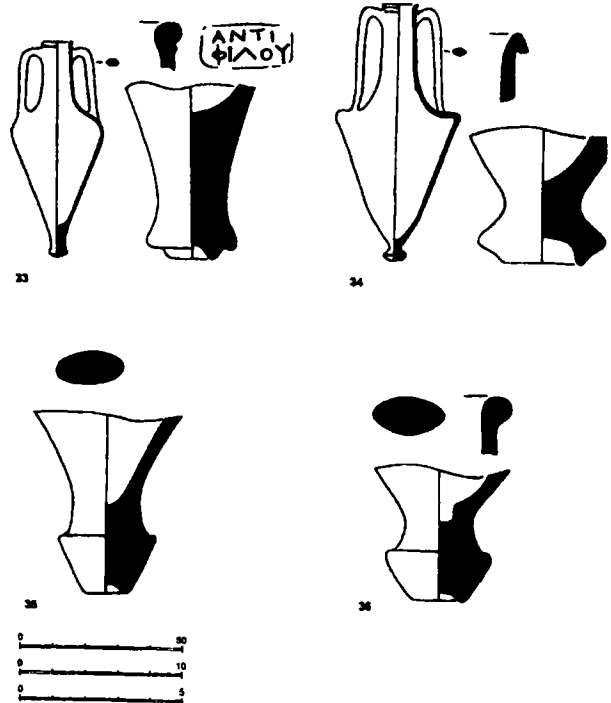

Рис.7. 33-36 - амфоры неизвестных центров.

Аналогии этой амфоре пока неизвестны. Судя по ее форме, можно предположить, что она относится к концу IV - первой половине III вв. до н.э.

Амфоры с "кубаревидными" ножками. Таких амфор найдено две, и обе они сильно фрагментированы²⁴, но сохранились практически все их профилированные детали (рис.7, 34, 35). Горла амфор цилиндрические, немного сужающиеся книзу, резко отделены от плеч, на одной амфоре заметен горизонтальный желобок в месте соединения горла с корпусом. Венчики валикообразные. Корпус - вытянутый конусовидный, плечи приближаются к горизонтали. Ножка - с коротким стволом, высокой базой со скошенной к подошве образующей. Отделяется от ствола небольшой полочкой. Ямка мелкая, округлая. Приближается к тому типу ножек, которые часто в литературе называются

“кубаревидними”, однако несколько меньших размеров. Изготовлена из желтой глины, с большим количеством слюды. Поверхность амфор - серо-бежевого цвета. Обе амфоры были произведены в одной мастерской, скорее всего, во второй половине IV в. до н.э.

Происхождение описанных амфор пока определить затруднительно. В группу амфор с кубаревидными ножками входят сосуды, изготовливавшиеся в разнообразных мастерских эгейско-средиземноморского мира, в частности, они известны среди раннеродосских амфор, косских, с грибовидными венцами типа Солоха 1, Колофона и др. Характер глины не позволяет отнести наши амфоры к продукции перечисленных центров, кажется возможным говорить о районе Фасоса и прилегающих к нему регионов Греции.

Таким образом, амфоры из некрополя Широкая Балка дают довольно яркую картину использования амфор в погребальном обряде. Одни из них находились в могилах в составе погребального инвентаря, другие, особенно крупные амфоры с колпачковыми ножками, использовались для заклада входа в погребальные камеры.

Что касается особенностей амфорного комплекса этой части некрополя, то надо сказать, что он в очень малой степени отражает закономерности общеольвийского амфорного комплекса. Так, на городище весьма многочисленны гераклейские амфоры, представленные здесь лишь одной амфорой и одним клеймом. Зато здесь довольно много разнотипных фасосских амфор, практически представляющих почти все основные варианты этих амфор, встречаемых на городище. Исследование группы хиосских колпачковых амфор позволило выделить их варианты, различия между которыми в определенной мере имеют хронологические основания - амфоры варианта 1 датируются первой четвертью IV в., варианта 2 и 3 - второй-третьей четвертями IV в. Амфоры типа протофасосских, Менды, Херсонеса являются частыми находками в культурных слоях, в материалах некрополя они единичны. Значительный интерес представляют собой находки редких амфор, таких как типа Мюригиоль, типа 27 и др.

Описанные амфоры в определенной мере характеризуют экономические связи Ольвии V - начала III вв. до н.э. Амфоры типа протофасосских, возможно, отражают торговлю растительным маслом V в. до н.э. Основные направления виноторговли характеризуются наличием амфор ряда других центров. Так, здесь констатируются обменные отношения с районами Фасоса, Менды на протяжении IV в. до н.э.. Амфоры Хиоса первой половины IV в.

отражают лишь небольшой фрагмент длительных обменных отношений с этим островом. Совершенно неадекватно отражены торговые отношения с Гераклеей Понтийской - в Ольвию поступало значительное количество гераклейского вина, в некрополе же Широкой Балки, как это отмечено выше, гераклейские амфоры немногочисленны. Херсонесская амфора конца IV - начала III в. свидетельствует о существовании виноторговли и между северопонтийскими центрами.

ЛИТЕРАТУРА

Абрамов А.П. Античные амфоры // Боспорский сборник, 3. Москва, 1993.

Алексиева Ф. Амфорни печати в Бургаски музей // Известия на народния музей в Бургас. - т. 1. - 1950.

Балканска А. Амфори и амфорни печати Севтополис. София, 1984, - т. 1

Брашинский И.Б. Новые зарубежные исследования по керамической эпиграфике // СА. 1966. - № 2.

Брашинский И.Б. Амфоры Менды // ХКААМ. Москва, 1976.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. - Ленинград, 1980.

Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли. Ленинград, , 1984.

Виноградов Ю.Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ. - 1972. - т.10.

Гетов Л. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV-II в. пр. н.э). София, 1995.

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. Москва, 1960.

Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. - № 18. - 1965.

Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Киев, 1988.

Клинггер В.П. Амброзия и живая вода. Киев, 1904.

Лейтунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии. Киев, 1981.

Лурье С.Я. Древнегреческие паспорта для входа в рай. // Вопросы античной литературы и классической филологии. Москва-Ленинград, 1966.

Мирчев М. Амфорни печати от музея въ Варне. София, 1958.

Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического. Саратов, 1989.

Монахов С.Ю., Розов Е.Я. Амфоры некрополя Панское I // ААМ. - в.7. - 1990.

Павличенко Н.А. К вопросу о времени бытования предлога ЕΠΙ в гераклейских

клеймах // Греческие амфоры. Саратов, 1992.

Папанова В.А. Семейно-родовой участок ольвийского некрополя // Древнее Причерноморье. Тезисы докл. Одесса, 1996.

Папанова В.А. Некрополь Ольвії. Бердянськ, 1993.

Папанова В.А. Поминальный обряд ольвиополитов // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. Одесса, 1997.

Придик Е.М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и на горлышках Эрмитажного собрания. Петроград, 1917.

Придик Е.М., Граков Б.Н. Корпус керамических клейм Северного Причерноморья. – Архив ИИМК России. – Д. 3-2, № 2157-2198.

Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. Киев, 1992.

Танчева-Василева Н. Амфорните печати от Кабиле // Кабиле. София, 1982. – т. 11.

Токарчик А. Мифы о бессмертии. Москва, 1992.

Штаерман Е. Керамические клейма из Тире (в связи с вопросом о клеймах неизвестных центров). // КСИИМК. – 1951. – в. 36.

Avram A. Les timbres amphoriques. 1. Thasos. – Histria VIII. Bucurest, 1996.

Canarache V. Importul amforelor stampilate la Istria. Bucuresti, 1957.

Cook R.M., Dupont P. East Greek Pottery. London and New-York, 1998.

Debidour M. En classant les tmbres thasiens // BCH. – Suppl. XIII. – 1986.

Debidour M. Kleitos, un magistrat thasien attesté sur le rives de la mer Noir // Production et commerce des amphores anciennes en mer Noir. – 1999.

Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn // PZ. – Bd.V. – 1913.

Grace V. Pnix; Stamped Wine Jar Fragments // Hesperia. – Suppl. X. – 1956.

Gramatopol M, Poenaru-Bordea G. Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja // Dacia. – 1969. – № 13.

IOSPE, vol. III, fasc. I.

Lazarov M. Timbres amphorique de Nessebar / Nessebre. – vol. 2. – 1975.

Peristeri-Otatzis N. Amphores et timbres amphoriques d'Abdere // BCH. – Suppl. XII. – 1986.

ПРИМЕЧАНИЯ (Сноски)

¹ О-92-некр. Ш.Б.-75 и О-92-некр.Ш.Б.13-погр. 7. Первая амфора упомянута при описании погребения № 7 – [Папанова. 1993, 36, 70, рис.15]. Найдена в ямной могиле, в изголовье погребения. Сопровождающий материал немногочислен - чернолаковый килик 500-480 гг., несколько бусин и бронзовая заколка. В дальнейшем в шифре амфор будет приводиться только год раскопок и номер по инвентарной описи, так как все представленные в работе сосуды происходят из одного участка некрополя.

² О-92.-5, заклад погребения 4, О-92-3, погр. 2, О-94- 8, погр. 4. Амфора О-92-5 находилась в составе заклада подбойной могилы, в который, кроме того, входили фрагменты амфор типа протофасосской (?), Пепарет 2 (Солоха 1), гераклейских; амфора О-92-3 найдена в ямном погребении [Папанова, 1993 33].

³ О-95-53, погр. 11. Найдена в ямной могиле у ног покойного. Здесь же - бронзовая игла, стеклянная синяя глазчатая бусина, фрагмент горла чернолакового лекифа.

⁴ 1. О-92-80, погр.10. Амфора похищена. Опубликовано. [Папанова, 1993,89, рис. 34]; найдена в ямном погребении девочки-подростка, стояла в ногах погребенной. Сопровождающий материал - точильный камень, бронзовое зеркало, два браслета, чернолаковый килик-канфар 340-325 гг., нескольких мелких золотых украшений [Папанова, 1993, 39-41]. 2. Амфора О-95-60, огр. 13, найдена в ямной могиле с чернолаковым киликом третьей четверти IV в. до н.э. и лекифом с пальметтой; 3. О-93-6, погр.3 (похищена), найдена в ямной могиле, у ног погребенного, вместе с чернолаковым киликом с насечками четвертой четверти IV в. до н.э., краснофигурным арибаллическим лекифом с пальметтой первой половины IV в., железным ножом, перстнем, наконечниками стрел. 4. О-95-86, погр. 17, найдена в подбойной могиле, стояла под стенкой входного колодца. Здесь же - стеклянный алабастр и чернолаковый килик третьей четверти IV в. до н.э.

⁵ 1. О-93-19, погр. 4 (похищена). Найдена в ямной могиле с двумя монетами третьей четверти IV в. до н.э., чернолаковым киликом со штампованным орнаментом второй половины IV в. до н.э., наконечниками стрел, бронзовой пронизью, железным стержнем. 2. О-93- -27, погр. 5 (похищена). Найдена под стенкой подбоя могилы вместе с чернолаковым киликом со штампованным орнаментом второй половины, скорее, четвертой четверти IV в., лаконом конца IV в. до н.э., бронзовым перстнем с инталей.

Обе амфоры несколько отличаются от амфор типа В по определению И.Б. Зеест, в связи с чем им присвоены индексы 1 и 2.

⁶ По форме горла, венчика и ножки амфора напоминает гераклейскую. Однако ввиду того, что она была похищена, мы не имели возможности уточнить происхождение сосуда и принимаем мнение автора раскопок, зафиксированное в Отчете о работах на некрополе Широкая Балка за 1993 г.

⁷ О-92-11. Найдена под стенкой жертвенной канавки № 3, где сохранились остатки тризны – [Папанова, 1993, 43].

⁸ В монографии И.Б.Брашинского Греческий керамический импорт на Нижнем Дону, с. 21 эта же амфора датируется серединой-третьей четвертью IV в. до н.э.

⁹ Соотношение диаметра и высоты сосуда составляет 0,47, что полностью соответствует модулю, приводимому И.Б.Брашинским для таких амфор.- [Брашинский, 1980, 21]

¹⁰ Ссылка В.А.Папановой [Папанова, 1993, 43] на работу М.Дебидура, Эмблемы и их варианты на фасосских клеймах “позднего” типа.// Греческие амфоры - Саратов, 1992. 117,120) недостаточно корректна. У М. Дебидура речь идет о фасосских эмблемах в сочетании с именами эпонимов и фабрикантов, чего нет на нашей амфоре.

¹¹ О-95-14, погреб. 6. Находилась в захоронении вместе с амфорой № 15. В составе инвентаря - два чернолаковых килика 350-325 гг., два борисфена конца 4-начала 3 вв. [Карышковский, 1988, 68, рис.7,13], пять красноглиняных флаконов (унгвентарии и лакрамарий) канфар, чернолаковая миска, сероглиняный кувшин.

¹² О-92-8, погр. 4.

¹³ О-95-15, погр.6, О-95- 63, погр. 14, О-95-66, погр.14. Последние находились в составе захоронения вместе с хиосскими колпачковыми амфорами. В инвентаре захоронения находился сероглиняный с черным ангобом кувшин, чернолаковый килик, лекиф с пальметтой, бронзовый браслет

¹⁴ Амфоры Хиоса с колпачковыми ножками из раскопок В.А. Папановой впервые были обработаны авторами для этой статьи. Однако из-за задержки ее публикации они оказались ранее опубликованными в работе Н.А. Лейпунской, 2001, 13-14.

¹⁵ О-95-64 и О-95-65-погр. 14 и О-95-73-погр. 15. Первые две амфоры обнаружены в захоронении вместе с псевдогераклейскими.. В составе сопровождающего инвентаря находился чернолаковый килик начала IV в. до н.э., краснофигурный лекиф с пальметтой первой половины-третьей четверти IV в.,

сероглиняный кувшин и бронзовый браслет

¹⁶ О-95-71, 72, 74, 75, 76. Амфора О-73 сохранилась в фрагментах.. Здесь же находилась фасосская амфора, в сопровождающем инвентаре - чернолаковый килик с высоко поднятыми ручками со штампованным орнаментом в виде пальметок и насечек 350-325 гг. [Агора, XII, Р], 28, № 688], красноглиняный кувшин, скорее всего, второй половины 4 в. до н.э. [Брашинский, 1980, таб. XL, 67].

¹⁷ О-91-31, погр.5. Опубликовано [Папанова, 1993, 29, 62, рис. 7]. Найдена вместе с чернолаковым киликом второй четверти IV в. до н.э. [Агора, XII, Р], 27, № 621, 651]

¹⁸ О-95-42, погр. 9. Находилась в составе захоронения вместе с амфорой 43 и амфорами с кубаревидной ножкой. О сопровождающем инвентаре см. сн. 24.

¹⁹ О-92-19, погр. 8. Опубликовано [Папанова, 1993, 37, 82, рис. 27 Д]. Амфора похищена. Сопровождающий инвентарь состоял из чернолакового скифоса 450-430 гг., двух чернолаковых киликов stemless 450-420 гг., чернолакового открытого светильника, бронзовых пряжки, киафа, ситечка с ручкой в виде головы лебедя, железных удил, налобника, блях от конской упряжи, ворворки, меча [Папанова, 1993, 37-38]

²⁰ О-90-некр.135.

²¹ О-93-31-погр. 6. Амфора похищена. Найдена с чернолаковым толстостенным киликом со штампованным орнаментом (точечная спираль и четыре соединенные крестообразно пальметты), сетчатым лекифом с белыми точками, двумя сильно поврежденными бронзовыми монетами, возможно, третьей четверти IV в. до н.э.

²² О-91-20, погр. 3. Опубликовано [Папанова, 1993, 31, 59, рис. 4]. Найдена в земляном склепе вместе с чернолаковым канфаром 320-310 гг., красноглиняным алабастром IV в. до н.э., монетой (разрушена), железным ножом, наконечниками стрел, остатками деревянного ожа [Папанова, 1993, 31].

²³ О-95-43, погр. 9. Сопровождающий инвентарь - см. сн. 24..

²⁴ О-95-44, 45, погр. 9. Находились в составе захоронения подбойной могилы вместе с херсонесской (О-95-42) и амфорой с горизонтальными плечами (О-95-43). Сопровождающий материал состоял из чернолаковых канфара и миски второй половины IV в. до н.э.

Тимченко В.М.

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Таванська переправа на Дніпрі у XVI-XVII ст. (за археологічними та писемними джерелами)

Останнім часом в археології посилилась увага до пам'яток пізнього середньовіччя, які раніше спеціально не досліджувались. Тільки у 1994 році починають розгортатися широкі археологічні дослідження Очакова [Біляєва, Якубов, 2000; Біляєва, Корпусова, Сміленко, Якубов, 2000] та Ізмаїлу [Гумашьян, 2000]. Вже декілька років спільною українсько-турецькою експедицією під керівництвом С.О.Біляєвої та Б. Ерзоя ведуться розкопки Очакова та турецької фортеці Аккермень. Їх результати були введені у науковий обіг численними публікаціями та польовими звітами [Біляєва, Виноградська, Сухобоков, Ерзой, 1998; Біляєва, 1999; Біляєва, Ерзой, 2000; Біляєва 2000/17; Біляєва, 2001; Біляєва, Ерзой, 2001]. Вивченню старожитностей сусідів козаків - нехристиянського населення степів Північного Причорномор'я приділяється мало уваги, як раніше, так і тепер. Окремі безінвентарні поховання фіксувалися в насипах курганів під час робіт новобудовних експедицій. Тільки останнім часом почали розкопувати могильники так званого після-монгольського періоду (Мамай-Сурка - розкопки М.В. Єльнікова [Єльников 2001, 19-20]). Що ж стосується пам'яток осілости Північного Причорномор'я XIV - XVII ст., то вони археологічно майже зовсім не досліджувались.

Між тим, аналіз звітів експедицій, що працювали на території Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської областей, свідчить про те, що такі пам'ятки у степах Північного Причорномор'я не поодинокі. Звіти про пам'ятки античності чи скіфського часу іноді містять в собі відомості про знахідки та об'єкти османського часу, які у свій час не були опубліковані у належній мірі. Тому зараз основне завдання у їх дослідженні - не тільки ввести у науковий обіг матеріали, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, але і співвіднести відомості про пам'ятки XIV-XVII ст. з даними, які містяться у письмових джерелах. У даній публікації увага зосереджується на введенні в науковий обіг матеріалів пам'яток, які разом складали так звану Таванську переправу на Дніпрі. Ця переправа довгий час відігравала ключову роль у відносинах між козаками і нехристиянським населенням степу.

Кордон з Османською імперією і Сходом взагалі на території сучасної України до XVIII ст. проходив саме по степах Північного Причорномор'я. Необхідно зазначити, що лівобережну нижньодніпровську степову зону

Північного Причорномор'я турки називали Хейхатом [Челеби 1999, 7]. На Лівобережжі у післямонгольський час кордони цього регіону йшли по р. Велика Білозірка, (саме на кордоні, над р. Велика Білозерка стояв курган, розкопаний при участі автора. В насипу кургану, на його вершині, було знайдено разом з уламками українського гончарного посуду дві люльки турецького виробництва [Гаврилюк, Тимченко 2001, 92-97]. На Правобережжі цей кордон йшов по р. Базавлуку. Але кордони мінялися дуже часто - в залежності від успіхів походів, в основному, козаків і татар. Про причини побудови двох фортець на Таванській переправі турецький мандрівник Евлія Челебі пише так: "Ветроподобные татары прежде всегда беспечно переходили Днепр, грабили области поляков и казаков; и когда они при возвращении переправлялись в этом месте через Днепр на крымскую сторону, кяфиры-казаки укрывались на суше и в прибрежном тростнике. Когда же татары с трудностями и бедами переходили Днепр, кяфиры побивали и сокрушали их, забирали обратно все имущество и добычу и уходили в свои области".

В кінці кінців Гази Шахин-Гирей-хан по разрешению султана Мурада хана IV основал эту крепость на этом самом месте, и татарские воины благополучно, без страха и боязни прошли сюда под прикрытием пушек и обосновались здесь в безопасности." [Челеби, 1961, 203]. За даними Бертъе-Делагарда, на переправі існувало чотири фортеці [Бертъе-Делагард, 1919, 4-5], дві з яких - Мустрідкермен і Мубараккермен - були розташовані на острові (рис.1.). Археологічно ці фортеці простежити неможливо, оскільки острів затоплений водами Каховського водосховища. Археологічно простежуються Казикермен, який локалізований на місці сучасного м. Берислав, та Асланкермен, який локалізується на місці городища у с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл.

Казикермен (Берислав), був розташований на правому березі Дніпра Археологічні дослідження у Бериславі не проводилися, але залишки татарського укріплення простежуються у межах сучасного міста. Залишки турецької фортеці у східній частині сучасного Берислава фіксуються у звіті Л.Д. Дмитрова і Ф.Б. Копилова [1952/3а]. Підйомний археологічний матеріал XVI - XVII ст. (залишки полив'яної кераміки, уламки ядер) зберігається у Херсонському краєзнавчому музеї.

За фортифікаційними правилами Османсь-

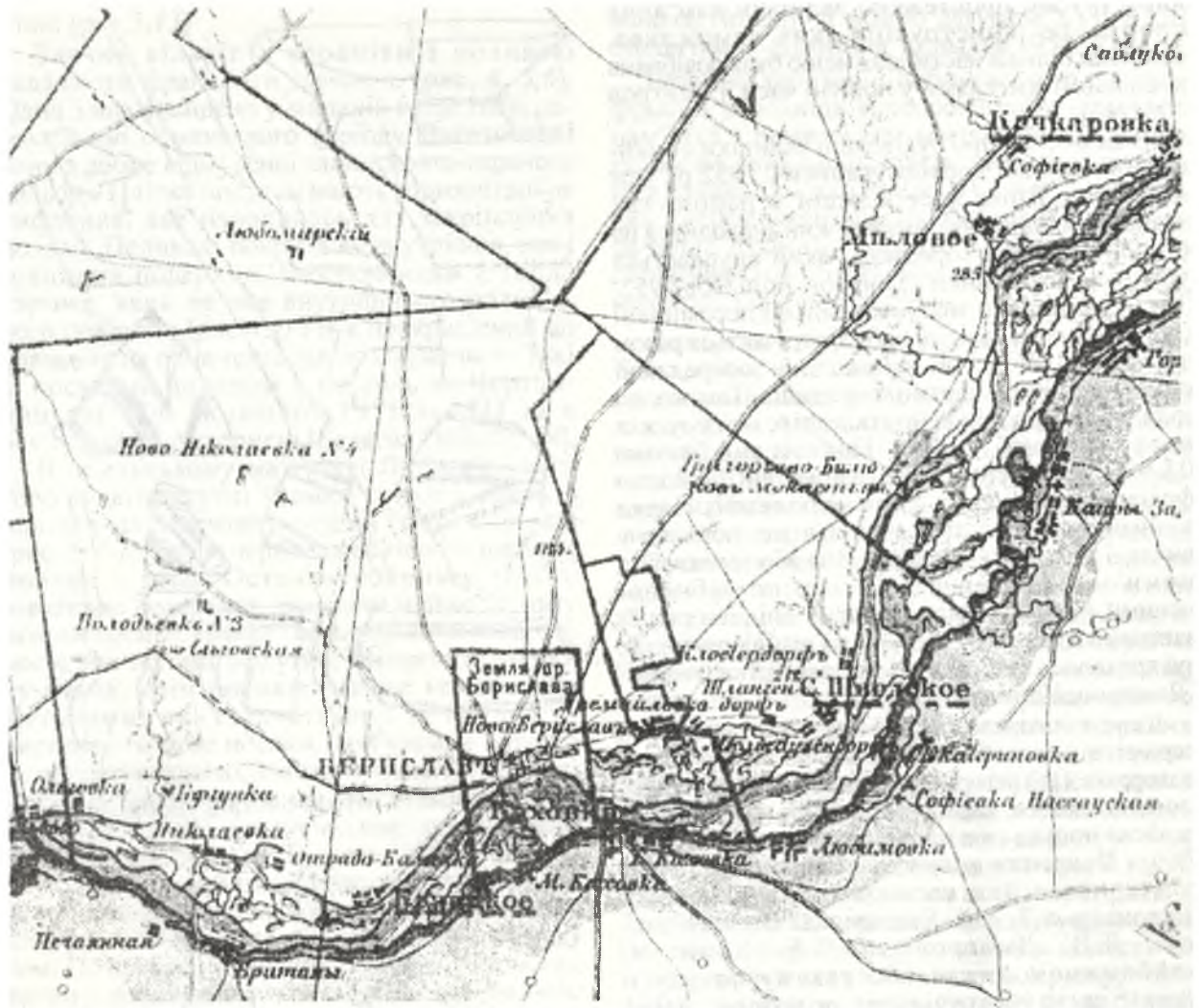

Рис. 1 Таванська переправа до утворення Каховського водосховища.

кої імперії переправи захищалися фортецями, які зводилися одна проти одної на обох берегах ріки. Парою до фортеці Казикермен була фортеця Асланкермен, розташована на лівому березі Дніпра в районі сучасного міста Каховки.

На жаль, культурні шари з знахідками XVII-XVIII ст. при дослідженні археологічних пам'яток більш ранніх періодів, як правило, розглядалися як баластні і докладно не описувалися. Виключенням є звіти Л. Д. Дмитрова [Дмитров 1951/46, Дмитров, Копилов 1952/3а], в яких міститься інформація про верхні шари Любимівського городища.

Городище (рис. 2) площею 3.5 га, про яке іде мова, розташоване в 3-4 км на схід від с. Любимівка на високому березі р. Конки. У верхніх шарах пам'ятки, у південно-східній її частині, виявлені археологічні знахідки османської культури, а саме: фрагменти східної кераміки, порцеляни, фаянсу та скла - краї стінок, вінця (у тому числі і кружалні), ручки

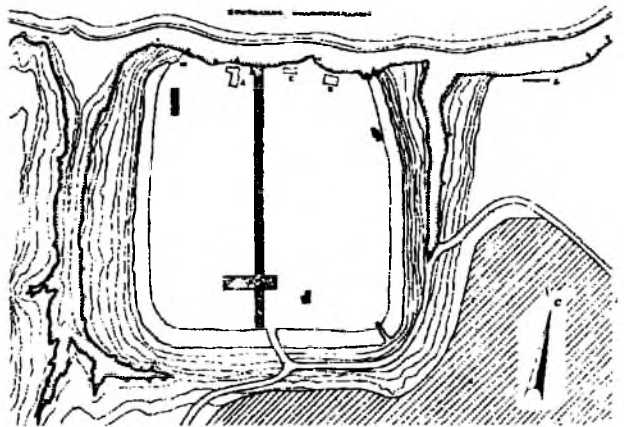

Рис. 2 План Любимівського городища

і денця посудин (мисок, тарілок, глечиків), що покриті різнокольоровою поливою (зеленою, червоною, жовтою), а також черепиця і кам'яні

ядра Тут же простежено залишки кам'яних споруд, ре- конструкція яких неможлива, оскільки більша частина каменю була розібрана місцевими жителями у новітні часи. [Дмитров 1951/46].

Відомостей про будівельні залишки османського часу, які досліджувались у 1952 р., теж небагато. Вони зосереджені в районі так званого Західного зольника, який знаходився на північному боці городища, який спускається урвищем до р. Конки [Дмитров. Копылов 1952/3а, 1]. Матеріали зольника сильно перемішані і кераміка османського часу зустрічається разом з античною. Ясно, що всі знахідки зосереджені саме у північній частині городища. Там же, на ділянці №2 досліджено господарську яму, яка може датуватися XVII ст. Глибина ями близько 0,8 м. В заповненні та на самому дні знайдено фрагменти посудин з зеленою поливою. Поряд з ними знайдена окислена залізна поковка у вигляді заготовки для леза меча або тесака. Під цими знахідками лежав шар подрібненої печини, можливо залишки жаровні (тандиру?) завтовшки біля 0,07 м. В ямі на різних глибинах зустрічалась риб'яча луска та кістки тварин [Дмитров, Копылов, 1952/3а].

Серед знахідок османських часів переважає кераміка з зеленою поливою, на внутрішній поверхні. Полива різних кольорів та відтінків (зелена, жовта, світло-зелена. За формою це глибокі посудини з плоским дном (рис. 3, 2-7, 9) Покрыття зеленою поливою мали дві гончарні мисчки на високому кільцевому піддоні (рис. 3, 1,8). Як справедливо відзначають Л.Д. Дмитров та Ф.Б. Копылов, найближчою аналогією такому посуду є кераміка з матеріалів розкопок 1951 р. Чортомлицької Січі біля с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Кераміка має аналогії у культурних шарах Аккермена, Очакова та Малої Азії [Беляева 2000/17, 18].

Серед керамічних знахідок значну групу складають миски з червоної глини з загнутими усередину вінцями. Одна з них покрита поливою з внутрішньої (темно-зелена) та зовнішньої сторони (світло-зелена) (рис. 3, 14). Друга миска покрита брудно-коричневою (внутрішня сторона) та зеленою (зовнішня сторона) (рис. 3, 15) поливою. Ці миски прикрашені простим фестончастим орнаментом під вінцями у стилі графіто (рис. 3, 10,11,14-17). Інші уламки посуду в стилі графіто належали відкритим полив'яним посудинам-мискам. Полива однієї з посудин (рис.3,12) жовто-зелена з темно-зеленими смугами та орнаментом графіто - лініями прокресленими по сухій глині. Друга миска-чашка мала світло-зелений фон, по якому йшли темно-зелені і коричневі смуги та ліній, прокреслені по сухій

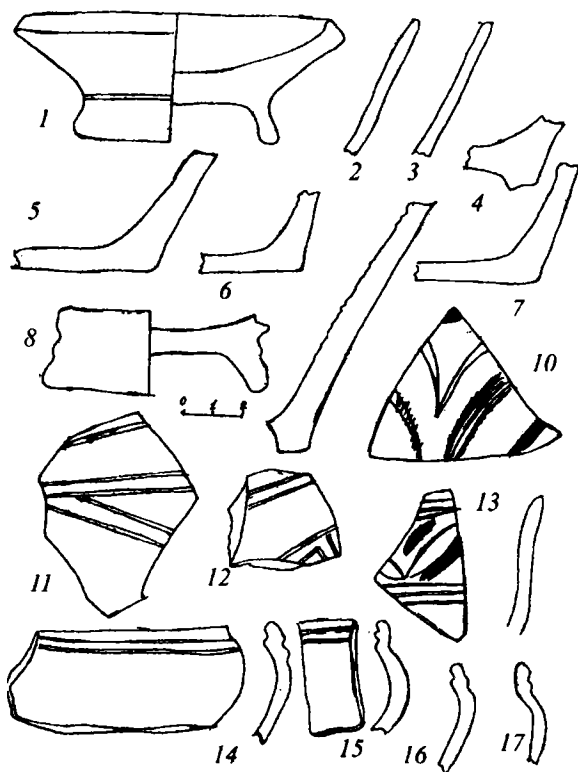

Рис.3. Кераміка з верхніх шарів Любимівського городища.

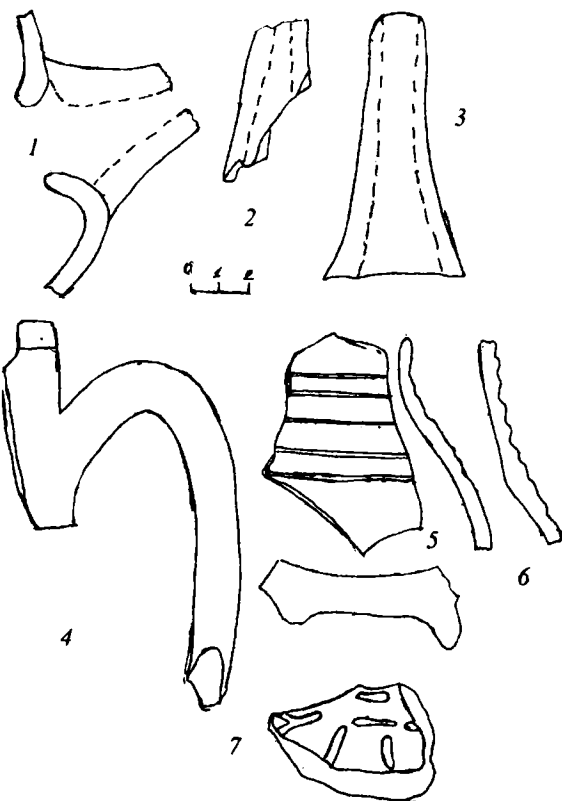

Рис.4. Кераміка з верхніх шарів Любимівського

глині (рис.3,13)

Значну кількість кераміки з поливою складають фрагменти глечиків. (рис. 4, 5,6). Один з них знайдено у згаданій вище господарській ямі османського періоду. Виготовлені вони з добре відмудленої глини жовто-гарячого кольору. Плічка посудин мають горизонтальне рифлення, яке наносилось для закріплення поливи. Поливою покрита як внутрішня, так і зовнішня поверхня. Виключенням є горло глечика, який не мав внутрішнього полив'яного покриття (рис.4,4) і був прикрашений по краю вінець орнаментальною смужечкою. Такі ж посудини виявлені в матеріалах Чортомлицької Січі [Копылов 1951/3а, 11] та в османському Аккермені [Беляева 2000/17, 19].

В османському матеріалі Любимівського городища присутні уламки стінок і носиків полив'яних закритих посудин (типу чайника) (рис. 3, 1-3). Глина червона з домішкою шамоту, полива зелена. Остання покриває тільки зовнішню поверхню, доходячи майже до низу основи носика. Нижче і на внутрішній поверхні посудини полива відсутня. Визначити уламки кумганів, крім носиків, майже неможливо. Деталлями, які свідчать про їх наявність виступають саме носики. Три уламки носиків не покриті поливою. Знайдено також 8 ручок, які могли належати посудинам з носиками. Аналогії цим посудинам є у культурних шарах Аккермена, Очакова та Малої Азії [Беляева 2000/17, 18].

На поселенні знайдено також частина жовтоглиняного полив'яного блюда. Внутрішня сторона його покрита геометричним орнаментом. По прокреслених по глині досить товстих врізних лініях нанесений білий ангоб - полива, а по ньому коричневі і зелені довгі і широкі мазки, нанесені також поливою. Л.Д.Дмитров та Ф.Д. Копылов пишуть, що датувати цю знахідку можна XIII ст., але не виключено, що вона відноситься до XVI-XVIII ст. [Дмитров, Копылов 1952/3а, 52]

На на городищі знайдено невелику кількість залізних предметів. Всі вони сильно окислені. З них треба відмітити гачок для підвішування котла над вогнищем; він знайдений біля печі, і за типом может бути датований XVII-XVIII століттям. Такі гачки і зараз використовуються у кочовиків в юртах теж для підвішування котлів. Знайдено 5 залізних підківок від чобіт, судячи за типом XVII-XVIII століття. Подібні підківки були зустрінуті при розкопках Чортомлицької Січі і датуються цим часом. Одна з них дуже мініатюрна – напевне, від жіночого чобітка.” [Дмитров, Копылов 1952, 56]

“Каблучка зі сплаву міді, прикрашена чотирьохкутним щитком, який покритий орнаментом, з двох сторін щитка на самому обідді каблучки є невеликі орнаментовані виступи. Діаметр каблучки дуже невеликий - очевидно каблучка

жіноча. По типу її можно датувати XVII-XVIII століттями.” [Дмитров, Копылов 1952, 57].

Отже, на території Любимівського постскіфського городища археологічно зафіксована пам'ятка з османським матеріалом. Причому інших високих місць, придатних для укріплення в районі Каховки немає. В одному з письмових джерел значиться, що фортеця будувалась на місці старого “городка”. Саме городком сприймаються оборонні споруди Любимівського городища по сей день.

Загальна характеристика фортець Таванської переправи за писемними джерелами. Таванська переправа існувала з давніх часів. Але облаштування її фортецями починається з XVI ст. “Татари построили в 1504 году свою первую крепость на Днепре - Исламкермен (Ислама крепость, Оплот Ислама), чуть ниже Каховки, позже, в 1596 г., напротив, на месте нынешнего Берислава, Турки построили Казы-кермен (Судейская крепость); затем они же пополам с Татарами, на острове Тавани (Ступня, Порог), между Бериславом и Каховкой, через который шла вся эта переправа, построили в 1626 году, в виду чрезвычайного усиления и успешности козачьих морских набегов, еще две крепости: Мустрид-кермен (Удовлетворенная крепость) и Мубарек-кермен (Благодатная крепость). Таким образом, здесь на одной переправе было построено четыре крепости, чего не делалось ни на какой иной. Само татарское название этой переправы - Диван-Гечеди показывает ее особую важность. Из своих татары всегда старались попасть на эту переправу, как удобнейшую к Крыму; перейдя здесь на свою, левую сторону реки, считая себя в безопасности, присуждали, делили, дували добычу, полон, считаемый не редко десятками тысяч; вершили по этим вопросам споры и недоразумения.” [Бертъе-Делагард, 1919, 4-5].

Тобто, за А.Л. Бертъе-Делагардом, Ісламкермен знаходився нижче Каховки, а с. Любимівка, з його високим, придатним для укріплення, берегом р. Конки, вище. Виходить, на лівому березі Таванської переправи існувала не одна фортеця. Це прямо підтверджують одні писемні джерела, а інші - опосередковано. Звернемось до цих джерел. Визначний історик кінця XIX ст. М. Мурзакевич друкує один з документів, який стосується взяття турецьких фортець Таванської переправи під час Азовських походів, улітку 1695 року. Спочатку, “31 июля” був взятий Газикермен, а потім війська Московської держави перейшли на лівий берег - взяли “Арслан-эрдак и Шагин-Кермен” [Мурзакевич 1877, 431]. Інший документ стосується вже часу перебування у лівобережних укріпленнях російської армії - “18 июля 1697 года” -

“неприятели креста святого; хан кримский со всеми своими поганскими орд кримских силами и с янычанами, имея при себе и с пушками, пришли от стороны крымской на берег Днепровой, к Таванскому острову, где Аслам-кермень осадя, почали из пушек и из мелкого ружья бити безпрестанно на городок Шингирей, в котором городке ратные ваши великороссийские обретаются люди” [Яворницкий 1903, 690].

Якщо Аслам або Арслан ще можна співвіднести з Іслам-керменом за близькістю назви, то де ж локалізувати Шагин-Кермен або Шингирей? Турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі локалізує його напроти Газикермена, тобто у районі Каховки [Челебі 1961].

Якщо згадки про “Ослам”, або Іслам, або “Аслан”, або “Арслан”, або “Олан” у джерелах Московського царства з 1504 і по 1695 рік як турецько-татарську фортецю не припиняються, хоч і стосуються переважно його руйнувань (князем Дмитром Вишневецьким в 1556 р., кн. Богданом Ружинським після 1575 р., хан Мухаммед Гірей III відбудував Іслам-кермен, але вже навесні 1628 року гетьман М. Дорошенко його зруйнував [Дашкевич 1990, Крип’якевич 1992]; згадки про нього є у Літописі Самійла Величка, що описує події визвольної війни; у документі від 10 листопада 1686 р.; у документі від 3 квітня 1689 р. [Яворницкий 1903], то заснування Шахін-кермену - не раніше 1623 року - року вступу на престол османського султана Мурада IV [Челебі 1961]. В останньому документі зустрічається згадка про Староханський городок: “З козаками ходив під турецькі містечка: Казикермен, Аслан і Староханське містечко рікою Дніпром на судах, а степом під кримські улуси, звідкіля відганяли худобу”.

Мова, очевидно, йде про Шахін-кермен Евлії Челебі, адже це містечко було побудоване найближчим родичем кримського хана у порівнянні з часом згадки давно. Будь-яких згадок про зв’язок назв інших фортець з правлячою родиною немає.

У документі, датованому 7 жовтня 1695 року, є така фраза: “на становищах (“на кочевизах” приписано на полі) бусурманских в городке над Конскою стоячем”. Отже, історично також фіксується над Конкою мусульманське містечко. Є й інша цитата з того ж документу, що розповідає про наявність на пам’ятці кам’яних стін: “А над Конскою стоячий городок еще при разорении огненным пожаром сожжен и в то ж время стены обвалились; и если б не в такое ближнее зимнее время, хотя отнюдь невозможно стен каменных подчинять, над Конскою городка разоренного” [Яворницкий 1903, 556]. Археологічно на Любимівському городищі зафіксовані кам’яні завали та багато попелу і серед них кераміка всіх культурних

горизонтів цього місця, у тому числі і зеленополив’яна XVII - XVIII ст. [Дмитров, Копылов 1952, 8,12]/ Як відомо з письмових джерел [Мурзакевич 1877, 431], [Финкель 1848, 694], штурмували тільки Газикермен, інші фортеці Таванської переправи у 1695 році здались без бою. Але, як відомо з документу від 7 жовтня, запорозькі козаки палили та руйнували “городок над Конскою стоячий” очевидно через те, що не були впевнені у тому, що їм вдасться утриматись на Тавані, або, принаймні, на лівому березі; і все робили для того, щоб фортеця мала найменшу придатність для відновлення османцями. Тобто, османська історія Аслан-кермену закінчується у вересні-жовтні 1695 року внаслідок остаточного його знищення запорізькими козаками. Передостанній раз містечко-фортецю зруйнували улітку того ж року.

Після цих подій Османська імперія провела дві великі, але невдалі військові операції по відвоюванню переправи і, зокрема, Аслан-кермену: перед 18 липня 1697 року [Яворницкий 1903, 690] та 10 січня 1698 року [Яворницкий 1903, 759].

При вивченні археологічних пам’яток для яких відсутні письмові дані найскладнішим питанням залишається *етнічний склад населення цих пам’яток*. На підставі знахідки гачка для підвішування казана Л.Д.Дмитров визначив населення Любимівського городка як кочове, ногайське. Весь же матеріал пам’ятки свідчить якраз про протилежне. Матеріальна культура верхніх шарів Любимівського городища може бути визначена як османська: фрагменти східної кераміки, порцеляни, фаянсу та скла - краї стінок, вінця (у тому числі і кружальні), ручки і денця посудин (мисок, тарілок, глечиків), що покриті різнокольоровою поливою (зеленою, червоною, жовтою), а також черепиця і кам’яні ядра [Дмитров 1951/46, Дмитров, Копылов 1952/3а] мають аналогії у культурних шарах Аккермена, Очакова та Малої Азії [Беляева 2000/17, 18].

Більш докладно про етнічний склад населення Таванської переправи знаходимо в письмових джерелах. Тут є турки: “Пехота в них посажена Турецкая, з женами і дѣтми, на вечное житьє” [Тяпкін, Зотов 1848]. В іншому документі “один сказался турецкой породы казыкерменской житель, зовут Умерком Усманов сын, был в сторожах у пороховой казны, тому де ныне назад недель з 10 поехали они из Казыкерменя 12 человек да жонка для покупки хлебных запасов в Перекопъ, потому что у них в Казыкермене хлеба мало” (як відомо, Омер - дуже розповсюджене ім’я у сучасній Туреччині, хоч воно і арабського походження - В.Т.) [Яворницкий 1903]. Там же:

“узнал казыкерменский бей и послал 30 турок на челнах за ними” [Яворницький 1903]. Згадуються серед жителів фортець і татари: “800 татарских воинов карасака” [Челебі 1961], “татар Казыкерменских человек з 200” [Тяпкін, Зотов 1848], “крымской породы мангуцкого уезду села Октяя черной татарин, зовут Тугайком Шамакаев, а в Казыкермень прислан он на житье ис Крыму в прошлом году” [Яворницький 1903]. В іншому документі: “в Казыкермени и в Тованском и в Олане турки и татаровя живут в великой осторожности” (з документу “Письмо царей Иоанна и Петра к кошевому атаману Федору Иванику” [Яворницький 1903]. Навіть згадуються литовські татари: “бей Казы-керменской... Ян Муравский, родом Литовской татарин, которые татаровя у Полше зовутца Липками” [Тяпкін, Зотов 1848] - тобто у Газикермені мешкав і, принаймні один, північнобесарабський татарин. І не просто мешкав, а займав найвищу у турецькому нижньому Подніпров’ї адміністративну посаду. Якщо ж говорити про решту татар переправи - то не відомо, яку частину складали кримські, і яку - хотинські. Можливо, єдиний представник останніх був спеціально відправлений сюди османськими чиновниками щоб запобігти сепаратизму. Хоча у Газикермені мешкала і чимала кількість турків, але вони могли недостатньо знати цю землю та місцеві звичаї.

Тільки письмові джерела можуть дати свідчення про адміністративну будову того чи іншого об’єднання. Вони свідчать, що Таванська переправа була підпорядкована османській адміністрації: “Тут бей Казыкерменской, которой по указу Салтана Турского учинен над всеми помянутыми городками губернатором” [Тяпкін, Зотов 1848]; Евлія Челебі згадує “крепость Доган, согласно надписи Мехмеда хана IV, была резиденцией санджакбея в Очаковском ейялете” [Челебі 1961, 206]. В іншому місці “территория крепости (Шахін-кермен) находится во владении рода Османова, потому что лежит за пределами крепости Ор (тобто за володіннями Кримського ханату - В.Т.)” [Челебі 1961]. Тобто, якщо держава Гіреїв була напівзалежною від турецького султана, то фортеці Таванської переправи входили до Газикерменського санджаку Очаківського ейялету без будь-яких автономних прав. Трьохбунчужний паша (візирь) Озю та двобунчужний паша Догану були звичайними місцевими чиновниками Високого Порогу. Але треба зазначити, що одну з лівобережних фортець - Шахін-кермен - пізніше викупило у Туреччини Кримське ханство.

Державною панівною релігією мешканців фортець Таванської переправи було мусульманство. Крім згаданих в археологічній частині мусульманських ритуальних посудин, розширює наші знання про іслам у фортецях Діван-Гечіді

відомий твір Евлії Челебі. А саме: він згадує мечеть Хункяр-Джамі у Газикермені та мечеть перед одними з воріт Шахін-кермену [Челебі 1961, 206]. До речі, Хункяр, скорочення від Худавендігяр, - одна з назв турецького султана [Айвазовський 1874, 452], що черговий раз вказує на підпорядкування Казикермену османському правителю, оскільки Хункяр-Джамі перекладається як мечеть султана. При цьому слід звернути увагу на те, що використаний відносний ізафет, а не присвійний. Тобто культова споруда, про яку йде мова, належала турецькому монархові не особисто. Отже, можна зробити висновок, що вона належала йому як найвищій духовній особі мусульман та найвищому державному службовцю Османської імперії.

Топонімія району переправи у значній мірі мусульманська (по-перше, назви магометанського релігійного змісту, по-друге, останні яскраво виділяються серед місцевого тюркського язичницького мовного шару своїм арабським та персидським лексичним складом (“Газі”, “Іслям”, “Мюбарек”, “Шахін” - про це докладніше - [Тимченко, 2002, 248]).

Висновки

1. Зіставлення археологічних і письмових джерел дало змогу ідентифікувати ще одну турецьку фортецю у Придніпров’ї - Аслан-Кермен, яка знаходилась на місці с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. Хоч ця фортеця і знаходилась на території перекочовок Єдичкульської орди (ногайський етнос), але її населення було змішаним турецько-татарським. Саме порівняння археологічних та історичних відомостей дозволило більш точно визначити етнічний склад населення фортець Таванської переправи. Археологічне вивчення пам’яток пізнього середньовіччя дозволяє зробити певні спостереження про достовірність археологічних даних у визначенні етнічного складу населення пам’яток, про які письмові джерела відсутні.

2. Археологічне дослідження таких фортець дозволить визначити північні кордони Османської імперії у ті чи інші часи. Здається, фортеці Таванської переправи були найпівнічнішими форпостами Османського імперії. Адміністративна підпорядкованість фортець Таванської переправи Османам не викликає сумніву.

3. Отримані результати дослідження османської історії Таванської переправи дозволяють зробити висновки про характер турецької колонізації Північного Причорномор’я. На відміну від освоєння цих степів державами, у яких переважали народи балтського та слов’янського походження (Великим Князівством Литовським, Королівством Польським, що згодом об’єдналися у Річ Посполиту; Великим Князівством Московсь-

ким, що згодом стало Московським царством, а ще пізніше - Російською імперією) османське, Східне, відрізнялось більшою згуртованістю та централізацією (у позитивному сенсі цього поняття), меншим напруженням у релігійних питаннях. Останнє дозволяло мирно колонізувати південноукраїнські землі групам представників навіть різних вір. Яскравим прикладом цьому може бути заселення району Очакова східними романцями (волохами та молдованами) християнського віросповідання [Челебі 1997, 27, 33, 34; ЗООИД 1848, 192] та освоєння сусіднього Нижньому Побужжю Нижнього Подніпров'я мусульманами (турками і татарами (кримськими та литовськими), а також ногайцями (за археологічними даними - кочовиками). Тоді як синхронні османцям, що підкорювали північнопричорноморські степи з півдня, народи слов'янського походження (поляки та українці) навіть найближчих конфесій однієї релігії (католицизму і православ'я), що підкорювали означені землі з півночі, так і не змогли знайти спільної мови. Тільки однієї з українцями віри росіяни, які прийшли сюди пізніше, дали раду Османській імперії, що переходила тоді у період занепаду, і освоїли цю територію, при широкій участі, звичайно, українців. Письмові джерела вказують на те, що колонізація Нижнього Подніпров'я здійснювалась за допомогою людських ресурсів Криму, причому не тільки татарських, а й турецьких. Це можна пояснити тим, що півострів був найближчою до Хейхату заселеною територією. Бесарабія, яка знаходилась трохи далі, слугувала демографічним донором для району Очакова (Нижнього Побужжя), значно ближчого до Молдавії та інших східнороманських земель.

Ці висновки можуть бути підтверджені або заперечені після широкомасштабних археологічних та історичних досліджень пам'яток історії та археології степової зони Північного Причорномор'я XVI-XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Айвазовський Г. Песнь о Кафе // ЗООИД. Одесса, 1875. - т. 9.
 Білясва С. А., Якубов В. Н. Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI - XVIII вв. из раскопок Очакова в 1994 году // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. Київ. 1997
 Білясва С. О., Корпусова В. М., Сміленко А. Т., Якубов В. М. Розкопки в місті Очакові в 1994 році. Київ. 1997
 Білясва С. О., Виногородська Л. І., Сухобоков О. В., Ерзой Б. Археологічні дослідження в Очакові. // Археологічні дослідження в Україні в 1997-1998 рр. Київ. 1998.
 Білясва С. З досвіду українсько-турецького співробітництва у дослідженні пам'яток

османського періоду // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні Київ. 1999.

Білясва С., Ерсой Б. Археологічні дослідження пам'яток османської культури в Україні у 1999 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ. 2000.

Білясва С. До питання про походження Очакова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ. 2001.

Беляева С. А. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2000 г. // ІА НАНУ, 2000/17.

Білясва С. О., Ерзой Б. Дослідження середньовічних пам'яток у Північному Причорномор'ї // Археологічні дослідження в Україні в 1999-2000 рр. Київ. 2001

Бертьє-Делагард А. Л. К вопросу о местонахождении Маврокастра "Записки" готского топарха // ЗООИД. Одесса, 1919. - т. 33.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воен. Київ. 1990.

Гаврилюк Н. О., Тимченко В. М. Розкопки кургану біля Кам'янки-Дніпровської // А В У 1999-2000 рр. Київ. 2001.

Дмитров Л. Д. Отчет о раскопках городища в с. Любимовка Каховского р-на Херсонской обл. в 1951 г. // ІА НАНУ, 1951/46.

Дмитров Л. Д., Копылов Ф. Б. Отчет о работе Любимовского отряда Бериславско-Каховской экспедиции за 1951 г. // ІА НАНУ. 1952/3а

Ельников М. В. Охранные работы на могильнике Мамай-Сурка // А В У 1999-2000. Київ. 2001
 ЗООИД - т. 2, отд. 1, Одесса. 1848.

Крип'якевич І. Історія Українського війська. Львів, 1992.

Мурзакевич Н. Кизикерменские памятники. // ЗООИД, - т. 10, Одесса 1877.

Тимченко В. Н. Эвлия Челеби о турецких крепостях Нижнего Поднепровья // Судак, Суруж Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. Киев-Судак. 2002

Челеби Евлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) Пер. и комментарии. Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины. Москва. 1961.

Челеби Эвлия. Книга путешествия. Пер. и комментарии Е. В. Бахревского. Симферополь. 1999

Челеби Евлия. Книга подорожі. Одеса. 1997

Яворницький Д. И. Источники для истории Запорожских козаков. Т. 1. Владимир. 1903.

Артемьев А.В.

Центр охрани и исследований памятников археологии
управления культуры Полтавской облгосадминистрации
Украинская медицинская стоматологическая академия

Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска

Артем'єв. А.В. Дослідження антропологічних колекцій з розкопок курганів скіфського часу поблизу Більська. У статті подаються результати досліджень 28 кістяків давніх мешканців Більського городища з Полтавщини, що датуються скіфським часом, здійснених шляхом застосування антропологічних та медичних методів. Матеріали ці здобуті під час археологічних робіт польових сезонів 1994-2001 рр. експедиціями Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації. Подаються описи морфометричних показників та наявні патологічні зміни. Особлива увага приділяється, після виявлення загальної та індивідуальної патології, захворюванням зубочелепної системи.

ARTEMIEV Andrei Vladislavovitch. Physical condition of inhabitants of Ancient Gelon. In the time of research of 28 people of the Scythian Time which come from the territory of the current Poltava's Region, by the methods of the medicine and anthropology, there were received morphometrical features and indications of some pathologies. There were researched some of osteological materials from the excavations of 1994 - 2001, it has been made by the expeditions of Poltava's State Regional Centre of Archaeology. The results give an opportunity of personal identification using the dental system analysis. During the research were discovered some of common and local pathologies.

Рост и ускоренное совершенствование уровня медицинских методов исследований в последнее десятилетие (в том числе в стоматологической практике, по твёрдым тканям челюстей и зубов) стимулирует неизменный интерес к рассмотрению заболеваемости древнего населения, как отражение стремления к познанию данных о физическом состоянии населения — уровня жизни древних сообществ. Новые возможности позволяют прочесть клиническую картину на мацерированных костных останках фоссильных и субфоссильных погребений людей разных эпох (иногда вплоть до подачи заключения о смерти), имеющих как патологические изменения, так и норму во всем многообразии ее проявлений. Это, в свою очередь, помогает точнее восстановить поведенческие мотивы, а значит — события прошлого [Алексеев, 1978, 283; Антропология..., 1989, 3].

Среди вопросов, занимающих палеоантропологию и палеопатологию, — посмертные изменения костей, травматизм древнего населения [Горішний, 2001, 32-39; Шах-Майстренко, 2000, 8-126]. Сегодня костная ткань с её специфическими свойствами, представляется достаточно информативной для определения долго сохраняемых изменений, происходящих как с индивидом, так и сообществом в целом — частной и общей патологии [Медникова, Бужилова, 2002, 162-164]. Состояние зубочелюстной (далее — ЗЧЛ) системы может свидетельствовать в пользу здоровья людей, или в пользу аномалий развития, указывая на уровень медицинской помощи сообществу, что наряду с другими историческими сведениями бывает весьма полезным для

восстановления условий жизни наших предшественников.

Возможности расширяют новые научные направления — судебная одонтология, судебно-медицинская палеопатология и т.п. (при изучении крупномасштабных катастроф и природных катаклизмов, сопряжённых с массовой гибелью людей) [Пашинян, Тучик, Чернявская, 2002, 54-60]. На этом фоне культуры Лесостепного Левобережья Украины скифо-сарматского периода остаются пока мало изученными, тем более актуальным представляется поиск и описание дефектов, травм, общей и стоматологической патологии, изучение состояния здоровья носителей ряда культур этой эпохи.

Обследованию подверглись 28 костяков из новых раскопок, проводившихся под руководством А.Б. Супруненко, А.В. Гейко, И.Н. Кулатовой на территории и в окрестностях широко известного Бельского городища на Полтавщине, осуществлённых в 1994-2001 гг. Кости людей поступили в обработку в крайне фрагментированном состоянии. Сохранность костяков плохая. Костные останки, выявленные в ходе раскопок, находились в различных объектах — в погребальных камерах курганов и в грабительских ходах, в культурном слое поселения и городища, хозяйственных ямах. Кости некоторых индивидов были разбросаны на значительных расстояниях друг от друга. На многих длинных трубчатых костях сохранились следы украшений из бронзовых сплавов, отпечатки утраченного погребального инвентаря, тканей, кожаных изделий. Интересным элементом в исследованиях явилось обнаруже-

ние крупной косточки “инков”, — добавочной косточки в области соединения затылочного и стреловидного шва, у *мужчины 20-30 лет из погребения кургана № 2/1994 г. Бельского курганного некрополя “Б”* [Супруненко, 1996, 110-112].

Половая принадлежность изучались по комплексным судебно-медицинским методикам [Пашкова, 1963, 8-154; Рубежанский, 1978, 93]. Привлечены работы антропологов, медиков, анатомов [Башкиров, 1962, 9-340; Рохлин, 1965, 10-18; Боровский, 1989, 136-197, 294-344; Мельниченко, 1990, 65-70]. Идентификации во многом помогло изучение ЗЧЛ системы исследуемых, морфо-функциональной характеристики различных периодов прикуса [Хорошилкина, 1982, 268, 270-272; Григорьева, 1995, 29-95]. Половозростная дифференциация, при наличии даже нескольких молочных зубов, фолликулов постоянных зубов, без наличия челюсти, по срокам резорбции или формирования корней, даже на повреждённом материале, позволяла отнести того или иного индивида к возрастным категориям с высокой степенью вероятности, с точностью до 1-2 лет. Но, учитывая отсутствие части анатомических органов, некоторые выводы имеют определенную степень гипотетичности.

В абсолютном большинстве случаев удалось установить принадлежность костей тому или иному индивиду (костные останки сопоставимы как в сочленяющихся поверхностях и фрагментах костей, так и идентифицированы по цвету, конституции, полу, росту, размерам, сопоставлению фрагментов, возрастным признакам). Морфологическая расовая принадлежность ни в одном случае не могла быть прослежена достоверно, по той же причине — фрагментарность краниологического материала. Этот недостаток мы попытались восполнить наблюдениями физического состояния индивидов по материалам всего костяка и ЗЧЛ системы [Чугу Янь, 1958, 29; Конрад, 1972, 7-8; У Вэй Синь, 1994, 49-53].

Проанализирован уровень развития твёрдых тканей полости рта и болезней на разных этапах формирования как ЗЧЛ системы, так и развития организма в целом. Атомический материал, полученный для анализа, оказался весьма разнообразным в возрастном аспекте — от грудного ребёнка до человека возрастом около 50 лет, т.е., от периода формирования временного до периода старения постоянного прикуса. Он показывает морфо-функциональную характеристику периода инволюции постоянного прикуса, конечного периода сменного и особо — стадии стабильности постоянного прикуса.

Среди мужских костяков, как и среди женских, половозрастные определения удалось

провести во всех случаях. 12 скелетов принадлежит женщинам, 12 мужчинам, 4 детям — 1,0-1,5; 4-5; 9-11 лет (возможно, мальчик) и 10-12 лет. Средняя продолжительность жизни в мужской выборке составила — 27,5 лет, женской — 22,5 (с учётом гибели многих девушек, по современным понятиям ещё не достигшим своего совершеннолетия). Смертность была, если можно так выразиться, более ровной именно в женской выборке — число женщин, ушедших из жизни в 15-25 лет, т.е. в самый репродуктивный период, составило 9. Среди мужчин до возраста около 40 лет и выше дожило 7 человек, что может быть связано и с участием в военных столкновениях. Погребения молодых мужчин-воинов, как более мобильной группы населения, отсутствуют. Мужские костяки массивны, мощны, с хорошо выраженным мышечным рельефом, что свидетельствует о значительных физических нагрузках при жизни и тренированности людей. Рост определен в 4 случаях (у двух женщин — 155,0-159,0 и 160,0-163,0 см, двух мужчин — около 155,0 и 177,0-179,0 см).

На плечевых костях *мужчины 40-49 лет, ростом 177,0-179,0 см, из погребения кургана № 2/1994 г. Бельского некрополя “Б”* [Супруненко, 1996, 110-112]. обнаружены засечки по всей длине тела кости — от верхнего отдела до нижнего, более выраженные на медиальной передней поверхности [Синельников, Синельников, 1996, 72], дающие рисунок своеобразных треугольников и крестов. Такое впечатление, что нанесены они острым ножом археолога при расчистке. Но, засечки застарелые, в этом они сильно отличаются от свежего повреждения левой бедренной кости на том же костяке. И не удивительно, ибо прошло уже 8 лет с момента раскопок, что не позволяет достоверно дифференцировать сроки их образования [Артемьев, 2002, 277-280].

На задней мезиальной поверхности тела II грудного позвонка *мужчины 18-20 лет, ростом 155,0 см, из погребения № 1/2000 г. Перецепинского курганного некрополя 1 (погребённый 2)* [Супруненко, Кулатова, 2001, 7-69] обнаружены коррозированные остатки фрагмента бронзового предмета, возможно, острия наконечника стрелы, которым исследуемый был ранен (длина — 0,8 см, диаметр 0,5 см). Косвенно получены результаты, дающие представление о пирамидально-конической форме острия стрелы по отпечатку её фрагмента, оставленному на компактном веществе позвоночной кости. Обнаруженный дефект позвонка, на входе — около 0,5 см в диаметре, у вершины сходящий на нет, в длину — 0,8 см. Элементов консолидации (регенеративных проявлений) на кости не выявлено. Трудно сказать, была ли нанесённая мужчине стрелой

травма смертельна. Такого рода раны могли обездвижить плечевой пояс человека, не приводя к смерти, изменить поведенческие реакции. Но факт отсутствия элементов заживления говорит в пользу того, что мужчина не прожил после получения травмы и месяца. То есть, связать ранение со смертью напрямую нельзя, оно могло совпасть и с другим повреждением, например, мягких тканей, приведших к летальному исходу.

Состояние зубов и общее состояние людей, по ЗЧЛ системе, удалось проследить и обследовать у 23 человек (10 женщин, 10 мужчин и 3 детей). Описание патологических процессов приводится ниже. Факт здоровья зубов и челюстей отмечен у 7 женщин и 5 мужчин. У всех детей патологии не обнаружено. Таким образом, если учесть выше отмеченные нозологические единицы, здоровыми (согласно представлениям современной медицины) можно считать 18 человек выборки — 65%.

У всех исследованных — зубы желтовато-серого цвета. Вестибулярная сторона сохранившихся зубов фронтальной группы — треугольной формы. Сохранность материала адекватна состоянию всего костяка. Отдельные зубы имели естественные дефекты — сколы эмали, отломы коронки посмертного характера. Все зубы соответствовали лункам и в идентификации не нуждались.

Прикус в норме у всех исследуемых (стёртость физиологическая — соответствует возрасту у всех, а один случай сомнительный — необычная изношенность у мужчины). Зубные отложения найдены у 5 индивидов (1 женщины и 4 мужчин). Как следствие наличия минерализованных образований на зубах у 2 мужчин происходило развитие на разных стадиях явлений остеопороза, — локализованный пародонтоз. Ни в одном случае не отмечены заболевания пародонта, без наличия отложений. У тех же двух мужчин частичная (неполная) первичная адентия зубов (у одного — зубов мудрости, другого — латеральных резцов на нижней челюсти). Утрата зуба в следствии, возможно, осложнений кариеса, или травмы — 1 случай (женщина). Осложнение кариеса (периодонтальные явления), на молочных зубах — 1 случай, и случай вторичной деформации постоянных зубов (у женщины). У неё же отмечено редкое явление для населения Бельского городища — задержка смены зубов. Отмечен один случай периодонтита у мужчины. Злокачественное новообразование костной ткани нижней челюсти выделено тоже у одного мужчины.

Не останавливаясь на характеристике стоматологического статуса там, где оно соответствует понятиям нормы, здоровья, опишем подробнее некоторые характерные следы стоматологических заболеваний и отклонений.

У мужчины 30-35 лет (погребенный 2), выявленного при раскопках *Перещепинского некрополя I*, в кургане № 2/2001 г. [Кулатова, Супруненко, 2002, 167-168], отмечена физиологическая стертость зубов, характерная для древних людей [Чернявская, 1981, 76-78], равная возрастной категории 30-35 лет, по шкале М.М.Герасимова (1955), — 2-3 балла. Тем не менее, она необычна неравномерностью изношенности различных участков жевательной поверхности. Часть поверхности с небной стороны, стёрта на 2, с щечной — на 3 балла. Имеется как бы покаты́й скос на переходах жевательной поверхности в щечную, на зубах боковых сегментов челюсти. Всё это может рассматриваться как прижизненная привычка сопоставлять под некоторым углом зубы, без нарушения прикуса — вынужденное, привычное смыкание в двух положениях. Возможно, является отражением вредной привычки — нарушения позотонических рефлексов [Куроедова, 1988, 3-44] — и связано с каким-то видом профессиональной деятельности. Обращает особое внимание то, что возраст этого человека, нельзя трактовать в привычном аспекте по изношенности зубов. Мужчине могло исполниться 35-40 лет.

На зубах фронтальной группы и на некоторых зубах бокового ряда нижней челюсти мужчины возрастом около 40 лет из погребения кургана № 1/1999 г. *Бельского некрополя "Г"* [Кулатова, Супруненко, 2000, 50-57] обнаружены массивные минерализованные отложения в виде "нависающего кома" — по классификации, поданной нами ранее [Артемьев, 2001, 152-153], в диаметре до 0,5 мм.

Среди костного материала погребения № 1/2001 г. *Перещепинского некрополя I*, выделено два индивида [Кулатова, Гейко, 2002, 17-24]. У мужчины 30-35 лет (погребенный 1), на нижних фронтальных зубах сохранились образования в виде "волны". У женщины 18-20 лет, ростом 155,0-159,0 см (погребенная 2), на всех имеющихся зубах верхней челюсти, кроме зубов мудрости, обнаружены минерализованные образования в виде "подушки". Но во всех трёх указанных выше случаях отложения на зубах не привели к необратимым явлениям и деструкции кости альвеолярного отростка.

Упомянутый выше мужчина из погребения кургана № 2/1994 г. *Бельского некрополя "Б"*, имел зубные отложения на боковых зубах в виде "тонкой полоски". Отмечен слабый остеопороз костного вещества луночек, связываемый нами с влияниями именно зубных минерализованных образований. Зуба 38 (здесь и далее номера зубов подаются по классификации ВОЗ) не было при жизни — нет места (частичная первичная адентия). 37 утерян при жизни, примерно, за три месяца до смерти, на что

указывает состояние лунки зуба — периодонтит (?). В связи с этим, в различные формы нарушенной функций при жизни организма, могли быть вовлечены органы желудочно-кишечного тракта (ЖКТ). Первичная частичная адентия зубов 32 и 42, была обнаружена у *мужчины*, отличием которого была косточка “инков” (см. выше). Его зубы от 17 до 13 имеют отложения в виде “тонкой полоски”, как и на 37-34, включительно. Наблюдается остеопороз костного вещества, лунок, от 33 до 43 (влияние зубного налёта как источника локализованных пародонтальных явлений). Подобные зубные отложения были выявлены нами у средневековых и позднесредневековых представителей населения Полтавы [Артем'єв, 1999, 70; Артемьев, 2001, 150-153], что в указывает на приемственность этого образования, способного вызывать разные формы патологии на мягких (гингивит) и твёрдых (пародонтит, пародонтоз, кариес) тканях ЗЧЛ системы. Будучи образованием, возникающим под действием разных неблагоприятных условий в полости рта, камни сами обладают полиэтиологическим действием. Таким образом, сходные формы зубных камней прослеживаются в промежутке времени более полутора-двух тысяч лет.

В погребении № 4/2000 г. Перецетинского некрополя идентифицировано четыре индивида [Кулатова, Супруненко, 2001]. У погребённой 3 — женщины 35-40 лет, утрата 17 зуба произошла за один-полтора месяца до смерти. Редукция лунки фиксируется на начальном этапе. Установить точно, что явилось причиной потери зуба, результат травмы или осложнённый кариес (периодонтит), не удалось. Патологический процесс, связанный с этим зубом, свидетельствует в пользу отклонения от нормальной работы органов ЖКТ.

К интересным выводам и заключению мы пришли, изучая боковые участки верхней челюсти на черепе *молодой девушки 12-15 лет*, выявленном в хозяйственной яме № 2/2001 г. на селище в ур. Лисовой Кут в северо-западной части Большого укрепления Бельского городища [Кулатова, Гейко, 2002, 4-15]. У девушки сохранились временные зубы, которые выпадают обычно к 9-11 годам (при наличии заменяющих их постоянных, прорезывающихся после 12-14 лет). За счёт чего постоянные премоляры и моляры изменили свои позиции — вторичная деформация. Корни молочных зубов полностью резорбированы. Коронки на 1/3 разрушены кариозными полостями — хронический периодонтит, очевидно, с соответствующей клиникой при жизни. Картина одинакова на обоих сегментах челюсти. Временные зубы удерживались за счёт прессы постоянных (своеобразный шарнир), приобретая, если можно так выразиться, качество сверхкомплектных. Это яркий факт задержки смены зубов.

Описанная аномалия характерна для детей сегодня, у которых часто отмечается задержка отдельных зубов и их фрагментов, связываемая с недостаточным стимулированием смены. При применении средств, направленных на ускорение выпадения задержавшихся зубов (употребление жёсткой и твёрдой пищи, любого другого механического воздействия), как правило, такие зубы выпадают. Отсюда вывод: пища, которую употребляла девушка, была достаточно хорошо обработанной, доведенной до мягкой консистенции. Она редко ела сухари, корки, яблоки, морковь, груши, как рекомендовали бы пациенты сегодня. В наблюдениях и анализах ЗЧЛ системы древних мы не сталкивались с подобной аномалией. Таких сведений для населения скифского периода в Днепровском Лесостепном Левобережье у нас нет. В литературе часто отмечалось, что в эпоху раннего железа потребляли грубую пищу (что доказывают и некоторые выше описанные явления). Надеемся, что это не прямое свидетельство отличия разности применяемых рационов достаточно наглядно иллюстрирует принадлежность девушки не только к привелигированной прослойке населения Бельского городища, но возможно, не местному контингенту населения, что наталкивает на предположение о питании не из “общего котла”, а отдельно от других. В этом плане интересен и тот факт, что на дне хозяйственной ямы обнаружен только череп девушки.

Необычная патология обнаружена на костных останках погребённого 2 — *мужчины 25-30 лет*, из погребения № 1(6)/2001 г. курганного некрополя Перецетино I, где выявлено два индивида [Кулатова, Гейко, 2002]. На твёрдых тканях альвеолярного отростка нижней челюсти *мужчины* обнаружено новообразование, которое является остеогенной саркомой (проверка и дифференциальная диагностика продолжаются) — чрезвычайно злокачественная солитарная опухоль, исходящая из собственно костной ткани. Лечение подобного образования и сегодня является одной из наиболее трудных задач костной онкологии [Колесов, 1970, 370-377], где чаще лишь удаётся облегчить страдания больного (травма в данном случае рассматривается как внешний фактор канцерогенеза). Погребённый мог погибнуть именно в результате метастазирования. Таким образом, здоровье этого человека и любая другая причина смерти, кроме последствий рака, представляется спорной.

В целом, контингент населения скифского времени VII-IV вв. до н. э., подвергшийся анализу следов заболеваний, выглядит здоровым, согласно показателям заболеваемости по

сравнению с современным населением Лесостепного региона Украины. Практически все перечисленные заболевания встречены в единичных случаях. Эти данные о здоровье некоторого числа людей, представленных в незначительной выборке, условны и могут трактоваться как абсолютные только после изучения значительно большего количества антропологических материалов, но, позволяют накапливать знания о частной и общей патологии древних жителей Лесостепи скифского времени и, на этом фоне, представляются перспективным.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас: Палеолит. Москва, 1978.

Антропология — медицине / Под. ред. Алексеевой Т.Н. Москва, 1989.

Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубощелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. Полтава, 1999. — Ч.1 (5).

Артемьев А.В. Морфометрические показатели позднесредневекового населения Полтавы (по антропологическим материалам раскопок кладбища XVII - начала XIX вв. у Свято-Успенского собора) // АЛЛУ. Полтава, 2001. — Ч.2 (10).

Артемьев А.В. Некоторые рекомендации к сбору и сохранению палеоантропологического материала (для последующего медицинского анализа) // АБУ 2001-2002. Київ, 2002.

Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека. Москва, 1962.

Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. Москва, 1989.

Горішній П. Козацький цвинтар в Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2001. — Вип. 10.

Григорьева Л.П. Крикус у детей. Полтава, 1995.

Колесов А.А. Стоматология детского возраста. Москва, 1970.

Конрад Н.И. Запад и Восток. Москва, 1972.

Кулатова І.М., Гейко А.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скифського часу в ур. Лісовий Кут та курганному некрополі в ур. Перещепине I поблизу с. Більск Котелевського району Полтавської обл. навесні 2001 р. Полтава, 2002. // НА ЦОДПА . Ф. е. — Спр. 365.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Звіт про розкопки кургану у складі Більського курганного некрополю "Г" в ур. Перемирки

поблизу Західного укріплення Більського городища в 1999 р. Полтава, 2000 // НА ЦОДПА — Ф. е. — Спр. 242.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2001-2002. Київ, 2002.

Куроедова В.Д. Методические рекомендации по самостоятельной работе студентов по курсу профилактики стоматологических заболеваний по разделу "профилактика зубочелюстных аномалий". — Полтава, 1988.

Медникова М.Б., Бужилова А.П. К вопросу о травматических повреждениях среди абашевского населения. // РА Москва, 2002. — № 2.

Мельниченко Э.М. Профилактика стоматологических заболеваний. Минск, 1990.

Пашинян Г.А., Тучик Е.С., Чернявская З.П. Судебно-стоматологическая экспертиза зубочелюстного аппарата останков 9 человек екатеринбургского захоронения. Результаты и обсуждение // Стоматология для всех. Москва, 2002. — № 1.

Пашикова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. Москва, 1963.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. Москва - Ленинград, 1965.

Рубежанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захоронения трупа. Москва, 1978.

Синельников Р.Д., Синельников Я.Р. Атлас анатомии человека. Москва, 1996. — Т. 1.

Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополю "Б" // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава: Археологія, 1996.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Звіт про рятівні дослідження на курганному могильнику скифського часу в ур. Перещепине поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. в 2000 році. — Полтава, 2001 // НА ЦОДПА — Ф. е. — Спр. 352.

Чернявская З.П. Определение возраста по степени стёртости зубов в практике судебно-медицинской и стоматологической экспертизы // Стоматология. Москва, 1981. — №2 (60).

Чугу Янь. Достижения древнекитайской медицины. Москва, 1958.

У Вэй Синь. Носители информации. Санкт-Петербург, 1994.

Хорошилкина Ф.Я. Руководство по ортодонтии. Москва, 1982.

Шах-Майстренко М. Медицина і здоров'я в античних міфах. Одеса-Полтава, 2000.

Розділ 4. МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Гаврилюк Н.О., Готун І.А., Жаров Г.В., Цимбаленко І.М.”

Інститут археології НАН України

Охоронна археологічна служба Інституту археології НАН України

Чернігівська обласна інспекція з охорони пам'яток

Нищення пам'яток археології Чернігівщини та деякі міркування щодо їх захисту

Ситуація зі збереженням пам'яток археології в масштабах країни набуває рис гуманітарної катастрофи. Про знищення пам'яток археології грабіжницькими розкопками на замовлення “колекціонерів” писалось неодноразово. Ще раз наведемо сумну статистику: у сезоні 2002 р. в Україні археологами було досліджено 405 пам'яток, а грабіжниками (за неповними даними) знищено або пошкоджено 1500 (тисяча п'ятсот) археологічних об'єктів. Для порівняння, за даними УТОПІК раніше, за радянських часів, грабіжниками впродовж сезону знищувалось не більше 50-60 пам'яток - тоді організований кримінальний обіг рухомих археологічних цінностей був подавлений. Не важко зрозуміти, що з такими темпами зростання злочинної (“чорної”) археології, вже через декілька років Україна залишиться без своєї археологічної спадщини. Саме сучасне покоління українців та їх нова “еліта” несуть відповідальність за здійснення кліюциду. Сім'я цивілізованих європейських країн, до якої намагається потрапити Україна, цього не зрозуміє. Більш докладно, про офіційну позицію Інституту археології НАН України у питанні охорони археологічної спадщини можна ознайомитись на сторінках сайту www.ArchaeoNews.IATP.org.ua, який був створений за підтримки програми Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів IREX (США). Крім того, у полум'ї полеміки з “колекціонерами”, не слід забувати про інші

фактори зникнення археологічної спадщини України, а саме, про природничі чинники (розмиви водосховищами і т. і.) та про господарсько-будівельні роботи. Останні зараз, при перерозподілі власності, у тому числі на землю, набувають величезного розмаху. Вони відбуваються майже без контролю з боку органів охорони культурної спадщини. Яскравий приклад тому – події навколо будівництва фітнес-центру поряд із Софією Київською.

Особливе занепокоєння викликає те, що в період сучасної економічної скрути забудовниками (особливо в найпрестижніших районах міст, що, як правило, містять потужні середньовічні шари) виступають особи, для яких закон або не писаний узагалі, або є можливість обійти чинні нормативні акти. Не винятком (а можливо – особливо показовим завдяки з одного боку – значному ступеню дослідженості, з іншого – наявності археологічних кадрів, що можуть реально оцінити обстановку), на жаль, є Чернігів, роль і значення культурних нашарувань якого аргументації не потребують. Зокрема, лише за період з осені 2001 р., будівництвом гаражів для чернігівської номенклатури на площі 25 і 100 м² (в жовтні 2001 та квітні 2002 рр.) зруйновано культурний шар посаду давнього Чернігова по вул. Зелений, 13; ще один гараж в травні 2002 р. наніс втрати культурним нашаруванням по вул. П'ятницькій, 15.

Систематично порушувало законодавство про охорону культурної спадщини ВАТ „ПМК-210” – як на спорудженні елітарного житлового будинку по вул. Пушкіна, 34 на території літописного передгороддя, так і на інших об'єктах. Мав місце факт руйнування культурного шару при спорудженні прибудови по вул. К. Лібкнехта, 27/1 (у вересні 2002 р.) та прокладенні траншеї по вул. Горького, 11 (в жовтні 2002 р.). Неодноразові несанкціоновані землі роботи на території Єлецького Свято-Успенського жіночого монастиря, проведені в квітні, липні, листопаді 2002 р. привели до пошкодження фундаментів Петропавлівської церкви та культурних нашарувань на площі, відповідно, 400 і 110 м². Не краща ситуація і по області: в травні, липні та жовтні 2002 р. в с.м.т. Седнів на площі близько 1 тис. м² та понад 400 м² знято культурний шар курганного і ґрунтового могильників доби Київської Русі, знищено частини насипів трьох курганів, засмічено інший, пошкоджено культурний шар городища „Коронний Замок” тощо. У вересні 2002 р. кар'єрними роботами знищено дві ділянки (понад 200 та понад 300 м²) поселення II-I тис. до н.е. мар'янівсько-бондарихинської культури та доби раннього заліза „Кар'єр” в с. Подище Прилуцького району. Вражає те, що наведений список далеко не повний. З приводу перерахованих правопорушень посадовцями обліспекції з охорони пам'яток із залученням фахівців ІА НАН України, співробітників НАІЗ „Чернігів стародавній”, Управління архітектури і містобудування, УТОПІК, обласного музею винесено приписи, складено відповідні акти, протоколи про порушення Закону України „Про охорону культурної спадщини” та протоколи про адміністративні правопорушення; частину порушників у результаті притягнуто до адміністративної відповідальності.

На плачевну ситуацію з охороною національного культурного надбання неодноразово зверталась увага провідними фахівцями в даній галузі [Кравченко, 1992, 3-11; Толочко, 1997, 276-288; Петрашенко, 1998, 94-95; Гаврилюк, 2001, 14-15; 2002, 5]. І це стосується не лише спеціалістів-науковців, а й відзначено навіть першим заступником Генерального прокурора України [Гарник, 2002, 3], попри тому, що в числі міжнародних договорів, які згідно Конституції України після ратифікації Верховною Радою стали частиною національного законодавства – Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей (ETS № 119) [Культурна спадщина України..., 2002, 306, 317].

Разом з тим, чинним законодавством передбачені дії, що могли б зарадити у даному становищі. Застосування цих норм полегшене випуском Генеральною Прокуратурою України збірника, присвяченого саме законодавству в

сфері охорони культурної спадщини; більшість цитованих в публікації текстів наводяться саме за ним [Культурна спадщина України..., 2002].

В Земельному кодексі України, зокрема в статті 19 („Категорії земель”) вказано, що „1.Землі України за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії: д) землі історико-культурного призначення”, а стаття 53 („Склад земель історико-культурного призначення”) вказує, що „1.До земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані: а) історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, меморіальні (цивільні та військові) кладовища, могили, історичні або меморіальні садиби, будинки, споруди і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями; б) городища, кургани, давні поховання, пам'ятні скульптури та мегаліти, наскальні зображення, поля давніх битв, залишки фортець, військових таборів, поселень і стоянок, ділянки історичного культурного шару укріплень, виробництв, каналів, шляхів; в) архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали, площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, садово-паркові комплекси, фонові забудова”. Наступна, 54, стаття регулює використання земель історико-культурного призначення: „2.Навколо історико-культурних заповідників, меморіальних парків, давніх поховань, архітектурних ансамблів і комплексів встановлюються охоронні зони з заборонаю діяльності, яка шкідливо впливає або може вплинути на додержання режиму використання цих земель. 3.Порядок використання земель історико-культурного призначення визначається законом”. Охоронні зони, у відповідності до статті 112 Земельного кодексу „...створюються: а) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини... 2.Правовий режим земель охоронних зон визначається законодавством України” [Земельний кодекс України // [http://myland.org.ua/uk/\(main\)/916](http://myland.org.ua/uk/(main)/916)].

В статті 36 Закону України „Про охорону культурної спадщини” вказано, що „1.Якщо під час проведення будь-яких земляних робіт виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їхнє подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування, на території якого проводиться земляні роботи. 2.Земляні роботи можуть бути відновлені лише згідно з письмовим дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини після

завершення археологічних досліджень відповідної території” [Культурна спадщина України..., 2002, 33]. Статтею 37 цього ж закону врегульовано і питання захисту об’єктів куль- турної спадщини: „будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об’єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об’єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт. Щойно виявлені об’єкти культурної спадщини до вирішення питання про їхню реєстрацію як пам’яток підлягають охороні відповідно до вимог цього Закону. З метою захисту пам’яток археології, в тому числі тих, що можуть бути виявлені, питання, пов’язані з наданням земельних ділянок, вирішуються за участю відповідних органів охорони культурної спадщини згідно із законом” [Культурна спадщина України..., 2002, 33], а в частині 3 статті 32 зазначено, що „на охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам’яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини і без погодження з Інститутом археології Національної академії наук України” [Культурна спадщина України..., 2002, 31, 32].

Законом „Про охорону культурної спадщини”, зокрема статтею 22 заборонені знесення, зміна пам’яток: „пам’ятки, їхні частини, пов’язане з ними рухоме та нерухоме майно забороняється зносити, змінювати, переміщувати (переносити) на інші місця... Фінансування всіх заходів з вивчення, фіксації, перенесення та зміни пам’яток, що підлягають знесенню, зміні та переміщенню (перенесенню) відповідно до цього Закону, провадиться за рахунок коштів замовника робіт, які викликали необхідність знесення, зміни, перенесення пам’яток...” [Культурна спадщина України..., 2002, 28], а відповідно до статті 21, „якщо власник безгосподарно ставиться до належної йому на праві комунальної або приватної власності пам’ятки, відповідні органи охорони культурної спадщини роблять власникові попередження про припинення безгосподарного ставлення до цієї пам’ятки. Якщо власник, якому пам’ятка належить на праві комунальної власності, не виконає вимоги, що містяться в попередженні, то за позовом зазначених органів суд може вилучити це майно у власність держави в порядку, встановленому законом. При невідкладній необхідності забезпечення збереженості пам’ятки позов про її вилучення може бути пред’явлено без попередження. ...Пам’ятка, яка належить особі на праві приватної форми власності, може бути

примусово відчужена з мотивів суспільної необхідності за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини в порядку, встановленому законом...” [Культурна спадщина України..., 2002, 27]. Згідно статті 136 Цивільного кодексу України („Наслідки безгосподарного утримання і незабезпечення схоронності майна, що є пам’яткою історії та культури”), „якщо громадянин безгосподарно ставиться до належного йому майна, що є пам’яткою історії та культури, державні органи охорони пам’яток роблять власникові попередження про припинення безгосподарного ставлення до цього майна. Якщо власник не виконає цієї вимоги, то за позовом зазначених органів суд може вилучити це майно. При невідкладній необхідності забезпечення схоронності майна, що є пам’яткою історії та культури, позов про вилучення цього майна може бути пред’явлено без попередження. Якщо громадянин не забезпечує схоронності належного йому майна, що є пам’яткою історії та культури, у зв’язку з неможливістю створити необхідний режим його утримання, це майно може бути викуплено державою. Якщо громадянин не дає згоди на викуп такого майна, то за позовом державних органів охорони пам’яток суд може вилучити його у власника. Вилучене майно, що є пам’яткою історії та культури, переходить у власність держави...” [Культурна спадщина України..., 2002, 75]. Більше того, згідно статті 17 Закону України „Про охорону культурної спадщини”, „усі пам’ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов’язані з ними рухомі предмети, незалежно від форм власності території чи водного об’єкта, на яких вони розташовані, є державною власністю” [Культурна спадщина України..., 2002, 26].

Чинні нормативні акти передбачають можливість впливу на організації та осіб, що завдають шкоди пам’яткам; до порушників застосовуються відповідні санкції. Так, за пошкодження, руйнування чи знищення пам’яток згідно статті 43 Закону України „Про охорону культурної спадщини” передбачено: „1. Незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, що призвели до істотних змін пам’яток, їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з законом. 2. Самовільне відновлення земляних робіт або їхнє продовження після виявлення знахідок археологічного характеру тягне за собою кримінальну відповідальність згідно з законом” [Культурна спадщина України..., 2002, 35].

За порушення законодавства про охорону культурної спадщини відповідальність юридичних осіб передбачена також: „Орган охорони

культурної спадщини накладає на юридичних осіб такі фінансові санкції: за ведення будь-яких незаконних робіт, що можуть завдати шкоди пам'ятці, її території, охоронюваній археологічній території, охоронним зонам, історичним ареалам населених місць, у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; за недодержання вимог щодо захисту, збереження, утримання, використання, реставрації, реабілітації пам'яток, у тому числі тих вимог, що передбачені охоронними договорами, у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; за неподання, несвоєчасне подання або подання явно недостовірної інформації про виявлені в процесі земляних, будівельних, шляхових, меліоративних та будь-яких інших робіт об'єкти культурної спадщини - у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян" (стаття 44 Закону України „Про охорону культурної спадщини“) [Культурна спадщина України..., 2002, 35].

Наступна, 45 стаття цитованого закону передбачає, що „фінансові санкції, передбачені статтею 44 цього Закону, накладаються керівником, заступниками керівника центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, керівником чи заступниками керівника органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, керівником органу охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, керівником органу охорони культурної спадщини місцевого самоврядування після розгляду матеріалів, які засвідчують факт правопорушення. Про вчинення правопорушення, зазначеного у статті 44 цього Закону, уповноваженою особою органу охорони культурної спадщини складається акт, який разом з письмовим поясненням керівника підприємства, установи, організації та документами, що стосуються справи, протягом трьох днів надсилається посадовій особі, яка має право накладати фінансові санкції. Рішення про накладення фінансових санкцій приймається протягом 10 днів після отримання документів, зазначених у частині другій цієї статті. Рішення про накладення фінансових санкцій оформлюється постановою, що надсилається юридичній особі, на яку накладено фінансові санкції, та банківській установі, в якій відкрито розрахунковий рахунок цієї юридичної особи. Кошти, одержані внаслідок стягнень, передбачених у статті 44 цього Закону, зараховуються у рівних частках до загального та спеціального фондів відповідного бюджету" [Культурна спадщина України..., 2002, 35, 36].

Але застосування вказаних норм ускладнене тим, що механізм їх реалізації до кінця не розроблено. Є надія, що ситуація зміниться на краще у зв'язку з прийняттям Постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2002 р. №1447 „Методики грошової оцінки пам'яток“, де в основу грошової оцінки археологічних пам'яток покладено витрати на роботи з їх археологічного дослідження із застосуванням коефіцієнтів, що залежать від археологічної та культурної цінності, ступеня схоронності, раритетності пам'ятки, її місця у стародавній історії та ін. [Методика..., 2002, 11, 13, 14] та створення державного органу охорони культурної спадщини.

Проте, вихід з даної ситуації існує: діючим Кримінальним кодексом, зокрема статтею 252 передбачена відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду: „1. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду - карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років. 2. Ті самі дії, вчинені шляхом підпалу або іншим загально небезпечним способом, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років" [Культурна спадщина України..., 2002, 74]. Питання щодо нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури теж врегульовано Кримінальним кодексом, зокрема статтею 298: „1. Умисне нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури - караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років. 2. Ті самі дії, вчинені щодо об'єктів, які є особливою історичною або культурною цінністю, - караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років. 3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, - караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років" [Культурна спадщина України..., 2002, 74]. А Кримінальний процесуальний кодекс України, зокрема стаття 112, частина 2 відносить дані правопорушення до підслідності слідчим органам міністерства внутрішніх справ [Кримінальний процесуальний кодекс України // <http://e-commerce.naiu.kiev.ua/zakones/kpkr2.htm>].

За менш тяжкі правопорушення в сфері охорони культурної спадщини теж передбачена відповідальність. Так, в статті 46 Закону України „Про охорону культурної спадщини" зазначено: „1. За невиконання законних розпоряджень чи приписів, інших законних

вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини щодо усунення порушень законодавства про охорону культурної спадщини, а також ухилення від підписання охоронних договорів, за зміну характеру використання пам'ятки, проведення ремонтних, реставраційних або реабілітаційних робіт на пам'ятці, археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, охоронюваної археологічній території, в зонах охорони пам'яток, історичних ареалах населених місць, об'єктах культурної спадщини, вчинені без відповідного дозволу органу охорони культурної спадщини, якщо ці дії не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, винні особи притягаються до адміністративної відповідальності відповідно до закону. 2. Протоколи про адміністративні правопорушення складаються уповноваженими особами органів охорони культурної спадщини або громадськими інспекторами Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в разі виявлення ними відповідних правопорушень. 3. Адміністративні стягнення за правопорушення, передбачені частиною першою цієї статті, накладаються органами охорони культурної спадщини. Від імені цих органів право розглядати справи про адміністративне правопорушення та накладати стягнення мають посадові особи, зазначені у частині першій статті 45 цього Закону. 4. Проведення у справах про адміністративні правопорушення здійснюється відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення [Культурна спадщина України..., 2002, 36]. А згідно статті 92 Кодексу України про адміністративні правопорушення „Порушення правил охорони і використання пам'яток історії та культури тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і попередження або накладення штрафу на посадових осіб - від п'яти до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян” [Культурна спадщина України..., 2002, 75]. Крім того, Закон України „Про охорону культурної спадщини”, зокрема стаття 47, передбачає відшкодування шкоди, завданої пам'яткам історико-культурної спадщини: 1. Застосування фінансових санкцій, адміністративних стягнень або кримінального покарання не звільняє винного від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану власникові пам'ятки або уповноваженому ним органі, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією. 2. Шкода, завдана власникові пам'ятки або уповноваженому ним органі, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією, відшкодовується відповідно до закону.

3. Юридичні і фізичні особи, які завдали шкоди пам'яткам, їхнім територіям (у тому числі незаконним будівництвом), зобов'язані відновити пам'ятки та їхні території, а якщо відновлення неможливе - відшкодувати шкоду відповідно до закону [Культурна спадщина України..., 2002, 36, 37].

Практика показує, що високопоставлені порушники мають важелі, які дозволяють їм уникнути відповідальності. Зокрема, констатуючи систематичні порушення пам'яткоохоронного законодавства з боку певних осіб і складення обліспекцією з охорони пам'яток актів про порушення Закону України „Про охорону культурної спадщини” та винесення відповідних приписів, Прокуратура Чернігівської області направила подання про притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб... обліспекції з охорони пам'яток [№07/1-2001 від 21.09.2001 р.]. Більше того, спроби звернутися до правоохоронних органів закінчувались відмовою в порушенні справи за формальними ознаками. Зрозуміла неспроможність правоохоронців вплинути на „сильних світу цього”. Але є в даній ситуації і втішний момент: надія на те, що вимушене вишукування можливостей уникнути відповідальності слугуватиме хоч якоюсь перепорою на шляху до подальших правопорушень.

Ще одне проблемне з пам'яткоохоронної точки зору питання пов'язане з приватизацією та передачею в приватне користування земельних ділянок. Земельний Кодекс України, зокрема ст. 150 (“Особливо цінні землі та порядок їх вилучення”) передбачає, що “...До особливо цінних земель відносяться: ...землі історико-культурного призначення... Земельні ділянки особливо цінних земель, що перебувають у державній або комунальній власності, можуть вилучатися...” [Земельний кодекс України. Офіційний текст, 2001, 62], а наступна, 151 стаття регламентує порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням (викупом) земельних ділянок: «...Погодження місць розташування об'єктів на особливо цінних землях... провадиться Верховною Радою України... Юридичні особи погоджують найбільш доцільне місце розташування об'єкта, розміри намічваної для вилучення земельної ділянки та умов її вилучення (викупу) із... органом охорони культурної спадщини...» [Земельний Кодекс України. Офіційний текст, 2001, 63]. Про відповідальність за порушення законодавства щодо пам'яток історико-культурної спадщини вище вже йшлося; разом з тим, злісним порушенням діючого законодавства можна вважати факти приватизації чи передачі в приватне користування ділянок городищ скіфського часу в с.м.т. Срібне, с. Городня Ічнянського району взятих на облік ще за часів

СРСР. Не зайве було б нагадати про норми чинного законодавства відповідним органам земельних ресурсів.

Не менш болюче питання – активне злочинне скарбощукацтво на території археологічних пам'яток. Причому, спостерігається тенденція переходу від розкопок переважно курганів (легенди про які не давали спокою авантюристам всіх епох) на якісно новий рівень: з використанням металодетекторів (на що вказують мікрошурфи в зоні розповсюдження культурного шару) на поселенських структурах. Щодо Чернігівщини – сліди грабіжницьких робіт зафіксовано на давньоруському городищі в с. Петрівка Бобровицького району, скіфському городищі в с.м.т. Срібне, на давньоруських курганах в сс. Дібровне Городнянського району, Клонів Ріпкинського району, курганах епохи бронзи – доби раннього заліза в сс. Нова Басань Бобровицького району, Погреби Прилуцького району, Лебединці Срібнянського району.

Це набуло такого розмаху, що дана проблема в масштабах країни перераховувалася в числі найактуальніших навіть в рішенні координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентіві України від 20 серпня 1999 р. №8/99-рк „Про заходи щодо попередження випадків розкрадання, псування, незаконного вивезення за кордон історичних і культурних цінностей держави, які знаходяться в музеях, картинних галереях, а також пам'яток археології” [Культурна спадщина України..., 2002, 102, 103], а Адміністрацією Президента України констатувалося почастішання випадків проведення несанкціонованих археологічних робіт, приховування знайдених історичних і культурних цінностей і взято дане питання на контроль з відповідним дорученням Раді міністрів АР Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям [Лист Глави АПУ №02-02/1680 від 09.09.2002].

У зв'язку з цим не зайве було б нагадати, що Кримінальний кодекс України, зокрема стаття 193 передбачає що „привласнення особою знайденого або такого, що випадково опинилося у неї, чужого майна, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність, а також скарбу, - карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців” [Культурна спадщина України..., 2002, 73]; стаття 17 Закону України „Про охорону культурної спадщини”, де зазначено, що усі пам'ятки археології, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю, вище вже наводилась. Важливо також зазначити, що в статті 140 Цивільного кодексу України вказано: „Скарб, тобто зариті в землі

або приховані іншим способом валюта СРСР, валютні та інші цінності, власник яких невідомий або в силу закону втратив на них право, повинен бути зданий особою, яка його виявила, фінансовому органу і переходить у власність держави. Особі, яка виявила і здала скарб фінансовому органу, видається винагорода у розмірі двадцяти п'яти процентів вартості зданих цінностей, крім випадків, коли розкопки або розшуки відповідних цінностей входять в коло службових обов'язків особи, що здала виявлені цінності” [Культурна спадщина України..., 2002, 75].

Окреслені в даній публікації три проблеми свідчать про глибинність кризи, що вразила вказану сферу. Це розуміють науковці, пам'ятоохоронці, стражі закону. Про необхідність взяття під контроль даного питання останніми свідчать хоча б спроби вивчити дану ситуацію [Лист Прокуратури м. Чернігова №16-Крш від 06.09.2001р.; Лист УМВС України в Чернігівській області №13/16-1160 від 21.08.2002]; відомо про аналогічні листи і в інших регіонах. І лише в об'єднанні зусиль до слідницьких, охоронних організацій з наглядачачими законами можна вбачати вихід з даного становища.

ЛІТЕРАТУРА

Гаврилюк Н.О. Охорона археологічних пам'яток в Україні: деякі підсумки і перспективи // Археологічний літопис Лівобережної України.-2001.-ч.2.

Гаврилюк Н.О. Від редакції // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.Київ.2002.; http://archaeonews.iatp.org.ua/AVU1_98p.htm

Гарник М. Слово до читача // Культурна спадщина України...Київ.2002.

Земельний кодекс України/[http://myland.org.ua/uk/\(main\)/916](http://myland.org.ua/uk/(main)/916); Офіційний текст. Київ, 2001

Кравченко Н.М. Невирішені питання охорони пам'яток археології // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Київ, 1992.

Кримінальний процесуальний кодекс України // <http://e-commerce.naiu.kiev.ua/zakones/kpkrp2.htm>

Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. / Упоряд. В.І.Фрич; Відп. ред. М.В.Гарник.Київ.2002.

Методика грошової оцінки пам'яток // Урядовий кур'єр. - 9 жовтня 2002 р. -№186.

Петрашенко В.О. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. 1988.-Вип.2.

Толочко П.П. ...А поки що держава для національних святинь – як та мачуха // Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці.Київ.1997.

Затверджена Вченою радою
Інституту археології НАН України
Протокол № 2 від 23 січня 2003 р.

ІНСТРУКЦІЯ **до оформлення Наукового звіту** **про проведені дослідження археологічної спадщини**

1. Загальні положення

1.1. Ця Інструкція визначає основні вимоги щодо складання та оформлення «Наукового звіту про проведені наукові дослідження археологічної спадщини» (надалі Звіт).

1.2. Виконання правил, які передбачені цією Інструкцією, обов'язкове для всіх установ (організацій), які проводять археологічні дослідження, незалежно від їх відомчого підпорядкування.

1.3. Звіт є обов'язковою науковою документацією, яку кожний дослідник повинен скласти після проведення будь-яких наукових досліджень археологічної спадщини та подати до Польового комітету Інституту археології НАН України до 1 квітня наступного року після проведення досліджень.

1.4. Звіти зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України, який є єдиною державною архівною установою, де довічно зберігається повна інформація про археологічні дослідження, що проводяться на території України.

1.5. Первинна публікація результатів польових досліджень здійснюється лише в Україні українською або російською мовами. Вивезення паперових чи електронних копій Звітів, неопублікованих в Україні, забороняється.

2. Структура Звіту

2.1. Звіт повинен містити: титульний аркуш, зміст, перелік умовних позначень (при необхідності), вступ, основну частину, висновки, додатки (альбом ілюстрацій, фотоальбом, негативи польових фотографій, контактні відбитки та їх опис, негативи речового матеріалу, повний інвентарний опис знахідок, результати палеоботанічних, палеозоологічних, антропологічних визначень і т.п.).

3. Вимоги до тексту

3.1. Звіт починається з титульного листа, на якому зазначено: повна назва установи (організації), яка проводила археологічні дослідження, прізвище автора, назва Звіту, рік та місце написання. Якщо авторами є декілька осіб, на перше місце ставиться прізвище дослідника, на якого видавався Відкритий лист.

3.2. Звіт повинен відображати всі археологічні дослідження (розвідки, розкопки тощо), які проводив дослідник на території району, міста, пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею або під водою на території України.

Якщо будь-які роботи відображені у кваліфікаційному документі (Відкритому листі) не відбулися з тих чи інших причин, про це необхідно зазначити окремо у вступі до Звіту.

3.3. Вступ Звіту повинен включати відомості про організацію робіт, джерела їх матеріального забезпечення, учасників та їх дослідницькі функції, завдання досліджень та обсяг їх виконання, методика, яка використовувалась при дослідженнях, зв'язок цих досліджень з попередніми роботами на даному об'єкті, а також відомості про подальші роботи на пам'ятці, якщо такі плануються.

3.4. Основна частина Звіту повинна починатися з історико-архівних відомостей про проведені усі польові дослідження (розкопки, розвідки) на території, яка зазначена у Відкритому листі де проводились розвідки або розкопки. (Якщо йдеться про пам'ятку, яка досліджується не перший рік, достатньо посилань на попередні звіти. Обов'язково вказувати мету досліджень (рятувні роботи на території пам'ятки (археологічного об'єкту), що знищується, розкопки з науковою метою (у цьому випадку необхідно вказати тему роботи), розвідки тематичні (наприклад, ознайомлення з пам'ятками скіфського періоду вказаного регіону), тотальні (з метою складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України та інші.)

3.5. Звіт про результати археологічних розвідок повинен включати такі дані:

3.5.1. Докладний опис маршруту або район розвідки, пам'яток археології, які були досліджені, а також пам'яток археології, які не досліджувались, проте відомі з письмових та архівних даних. До опису повинно додати карту, на яку нанесені всі археологічні об'єкти з їх нумерацією та легендою з розшифруванням номерів. Для зручності користування звітом досліджені об'єкти

бажано розмішувати в хронологічному порядку (палеоліт, неоліт, доба бронзи і т.д.), в кінці звіту додавати алфавітний список обстежених пунктів.

3.5.2. Опис об'єктів за схемою: назва, географічне положення, прив'язки, топографічні особливості, форма, розміри, орієнтація, число одиниць у груповому об'єкті, характеристика культурного шару (його потужність, глибина залягання, насиченість знахідками), стан поверхні, поширення знахідок, виявлених на поверхні, історію відомостей про археологічний об'єкт (пам'ятку), а також відомості про те, на чій землі він знаходиться, як використовується і чи зазнає руйнування.

3.5.3. Топографічний план кожного археологічного об'єкту, який досліджувався, та ситуаційний геоморфологічної ситуації. Обидва плани повинні мати надійну топографічну прив'язку до постійних орієнтирів. У порядку доповнення можна використовувати дані супутникової прив'язки.

Шурфи та зачистки, які були проведені на археологічних об'єктах, повинні бути зафіксовані на плані з вказанням розмірів шурфів та зачисток і мати опис стратиграфії.

3.5.4. Плани та профілі усіх шурфів та зачисток, незалежно від наявності або відсутності культурного шару.

3.5.5. Польові фотографії та рисунки речового археологічного матеріалу, що знайдений під час розвідки.

3.5.6. Повний опис знахідок або польовий колекційний опис.

3.6. Звіт про результати археологічних розкопок повинен включати такі дані:

3.6.1. Повний опис археологічної пам'ятки за схемою: назва, географічне розташування, топографічні особливості, площу, стан збереженості пам'ятки, потужність та особливість культурного шару.

3.6.2. Топографічний план пам'ятки, який виконується за допомогою інструментальних засобів та на якому потрібно бути вказано у масштабі всі розкопи, шурфи, траншеї, що закладав дослідник у звітному польовому сезоні; також потрібно нанести і ті, що були зроблені раніше. На плані повинен бути зафіксований репер, від якого у ході розкопок робилися усі відмітки глибин.

3.6.3. Характеристику методики розкопок з обґрунтуванням її вибору.

3.7. Опис поселень, який проводиться за розкопами та по шарах. Крім характеристики усіх особливостей культурних нашарувань докладно потрібно описати усі виявлені житла, господарські споруди, вогнища, ями та інші об'єкти з описом їх розташування, розмірів, форм, орієнтування, стратиграфією тощо.

3.7.1. Поширення археологічного матеріалу по площі розкопу (по стратиграфічних шарах) з кількісною характеристикою та первинною типологічною класифікацією матеріалу.

3.7.2. Пошарові плани кожного розкопу, плани поверхні розкопу та материка з відмітками глибин, а також профілі стінок котловану та допоміжних брівок.

3.7.3. На планах фіксуються усі особливості будови культурного шару, усі виявлені споруди, а також речовий матеріал з вказанням нівельованих відміток їх глибин. Плани та профілі виконуються в одному масштабі, на профілях, як і на плані, відмічаються межі квадратів. Профілі стінок розкопу повинні відображати дійсну стратиграфічну ситуацію. Неприпустимо робити узагальнену стратиграфію (за декількома профілями).

3.7.4. Докладний опис всіх виявлених в розкопі кам'яних, цегляних, дерев'яних та інших споруд, а також детальні плани кожної споруди, розрізи, фасировки та інші архітектурні креслення з відмітками глибин. Опис споруд (кожна повинна мати свій номер) включає її форму, розміри (на рівні виявлення та на рівні дна), глинищу від рівня виявлення, рівня поховального гранту та від найближчого репера. Опис кладок (кожна повинна мати свій номер) включає не тільки розміри, а й рядність, пошаровість, фасадність. Якщо йдеться про різночасові об'єкти, необхідно вказувати їх взаємне розташування. Опис за комплексами повинен узгоджуватись з стратиграфічними даними. Необхідно враховувати також «горизонтальну (просторову) стратиграфію».

3.7.5. Обов'язковою умовою суканої методики розкопок поселень є статистичні таблиці, складені на основі польових списків (іноді це описи не взятих знахідок). Мається на увазі зведена таблиця всіх знахідок, вийнятих з культурного шару а також розподіл їх за горизонтами та об'єктами.

3.7.6. В кінці звіту про розкопки поселення дається загальна характеристика матеріалу по групах, робляться стратиграфічні спостереження. Обов'язково робиться висновки про культурну приналежність пам'ятки (об'єкту) та її датування.

3.8. Опис розкопок могильників починається з загальної характеристики могильника і супроводжується загальним планом могильника з нанесенням на нього всіх об'єктів (могил, ям, культових площадок, тощо), відкритих у попередні роки.

3.8.1. В обов'язковому порядку дається докладна характеристика кожного розкритого поховання чи ями незалежно від збереженості та наявності в ній антропологічних залишків і знахідок.

3.8.2.Опис кожного поховального комплексу з повною характеристикою поховальної споруди, з вказанням усіх розмірів та глибин (від материка, рівня поховального чорнозему, рівня сучасної поверхні та в обов'язковому порядку - від репера), форми, конструктивних деталей в та заповнення ями з описом положення кістяків та пози кожного похованого, а також виявленого в ямі інвентарю з визначенням його розташування по відношенню до кістяка.

3.8.3.Після опису поховальної споруди йде опис інвентарю. Кожний предмет по мірі виявлення має номер в похованні і на плані. Через виноску номера дається його опис за схемою - назва, матеріал, форма, орнамент, розміри, по можливості - аналогії та датування. Цей опис у скороченому вигляді повторюється у колекційному описі чи в описі індивідуальних знахідок.

3.8.4.В кінці опису обов'язково даються висновки про культурну приналежність пам'ятки та її датування.

3.8.5.План могильника з фіксуванням усіх виявлених поховань з точним відтворенням форми, розмірів та орієнтуванням ям.

3.8.6.План кожного розкритого поховання з відмітками глибин, на якому дані точно обриси ями, зображення кістяка, усіх елементів обряду (підстилка, подушка, вогнище, залишки домовини тощо) та усіх предметів з їх нумерацією та легендою з розшифруванням номерів. До планів поховань додаються їх розрізи у масштабі. Лінії розрізів відмічаються на планах. Як правило, поховання фіксуються у масштабі 1:10 або 1:20. Деталі поховання, які дають можливість провести ту чи іншу реконструкцію фіксуються у масштабі 1:5, 1:10 або 1:20.

3.8.7.План та розріз кожного кургану у єдиному масштабі з фіксуванням усіх особливостей будови насипу, поховання та поховальних споруд. На планах і профілях необхідно вказувати відмітки глибин, які відображають усі особливості спорудження курганів та поховальних комплексів.

3.8.8.Опис кожного розрізу кургану з вказанням послідовності побудови насипу та з яким насипом пов'язане те чи інше поховання.

3.8.9.Польові фотографії пам'яток, розкопів на різних стадіях їх проведення. Документуються фотографічно усі профілі розкопів та розрізи курганних насипів, усі виявлені археологічні споруди, конструкції та інші об'єкти, усі поховання і всі ями.

3.8.10.Рисунки та фотографії речового та іншого матеріалу.

3.8.11.Повна характеристика речового матеріалу після його камерального опрацювання, статичні дані по матеріалам, занесених до польових списків і, по можливості, дані про вивчення кісток, результати вивчення інших знахідок методами природничих наук тощо.

3.9. До Звіту додається Акт передачі археологічних колекцій, одержаних в результаті розвідок, розкопок, до державних установ, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети.

Якщо до моменту здачі Звіту робота над колекцією не була закінчена, то повинна бути надана довідка установи (організації), яка провадила археологічні дослідження з вказанням часу та місця здачі колекції. У такому випадку документ про здачу археологічної колекції на державне зберігання повинен бути наданий у термін вказаний у довідці.

3.10.До складу Звіту, як додаток, входить вся польова археологічна документація, яка зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України або в установах (організаціях), які проводили археологічні дослідження і які мають належні умови та дозвіл для її зберігання, це:

- щоденник;
- польові списки (списки матеріалів, що не взяті в полі);
- польові креслення та їх опис;
- негативи польових фотографій, контактні відбитки і їх опис, негативи речового матеріалу, знятого під час камеральної обробки (всі негативи та контактні відбитки повинні мати шифр експедиції);
- повний інвентарний опис знахідок.

3.11.Інститут археології НАН України має право в разі необхідності вимагати від дослідників, які працювали від імені іншої наукової установи, для огляду оригінали польової документації (щоденники, колекційні описи, креслення тощо).

4.Правила оформлення Звітів.

4.1. Текст повинен бути оформлений відповідно до стандарту ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення».

4.2. Текст Звіту повинен бути представлений у друкованому вигляді, складений українською або, як виняток, - російською мовами, на одній стороні аркуша білого формату А4 (210x297 мм) через два міжрядкових інтервали, залишаючи береги таких розмірів: лівий – не менше 20 мм, правий – не менше – 10 мм, верхній – не менше – 15 мм, нижній – не менше 20 мм.

Шрифт друку повинен бути чітким, стрічка – чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту повинна бути однаковою.

Вписувати в текст Звіту окремі іншомовні слова, формули, умовні знаки можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність вписаного тексту повинна бути наближеною до щільності основного тексту.

Друкарські помилки, описки і графічні неточності, які виявилися в процесі написання Звіту, можна виправляти підчищенням або зафарбуванням білою фарбою і нанесенням на тому ж місці або між рядками виправленого тексту машинописним способом.

4.3. Нумерація сторінок навскрізна, починаючи з третьої сторінки. Звіт починається зі змісту з вказанням сторінок розділів, а також інформацією про комплектування (кількість томів, додатків, альбомів ілюстрацій тощо).

4.4. Карти, креслення, рисунки і фотографії переплітаються з текстом або зводяться у спеціальний альбом, формат якого не повинен перевищувати 45x32 см.

4.5. Звіт треба оформити акуратно та підготувати до постійного зберігання у Науковому архіві Інституту археології НАН України, а саме:

-Звітобсягом більш за 250 сторінок бажано розділяти на томи: текстову та ілюстративну частини. Креслення великого формату складаються по стандарту в окрему папку.

-Аркуші у Звіті повинні бути відповідної якості, щоб сторінки не зіплювалися.

-Клеєння сторінок проводити клеєм ПВА по всьому периметру аркуша. (Клей ПВА не руйнує папір, не підпадає під бактеріальне розкладання та не подається усушці з часом).

-Креслення для Звіту виконуються тушшю на креслярському папері і подаються у Звіті у вигляді ксерокопії або комп'ютерної роздруковки у зручному форматі для подальшого користування.

4.6. Забороняється при оформленні Звіту використовувати:

-скотч або липку стрічку, додавати до Звіту слайди, бо вони мають обмежений термін зберігання;

-металеві кріплення при оправці Звіту: при зіткненні з папером метал подається корозії;

-пластикову спіральну канцелярську оправу при Звіті більше 100 сторінок (її термін зберігання до 2 років).

4.7. Креслення (карта, план, профіль тощо) додаються до Звіту з розшифруванням усіх умовних позначень і лінійним масштабом (з цифровим значенням його поділки). На усіх планах та картах необхідно вказувати орієнтування за сторонами світу. Лінійне позначення масштабу необхідно вказувати на усіх рисунках і фотографіях знахідок, навіть коли вони виконані у натуральний розмір.

4.8. Ілюстрації бажано розміщувати по комплексах в тій послідовності, в якій вони описуються у тексті. Між текстом та альбомом Звіту повинен існувати зв'язок у вигляді посилання у тексті на всі таблиці і рисунки усередині таблиці.

4.9. Таблиці альбому нумеруються і забезпечуються коротким підписом (експедиція, рік, пункт дослідження, назва об'єкта, пам'ятки, розкоп, шар, квадрат, поховання тощо).

У підписах під польовими фотографіями, крім назви знімка, необхідно вказувати напрям зйомки. Загальний список ілюстрованого матеріалу не може замінити підписи під рисунками.

4.10. Бажано до Звіту на твердих носіях (папері) додати його копію на електронних носіях, а саме на CD дисках, як виняток допускається і floppy-disk.

5. Облік та експертиза Звітів.

5.1. Належним чином оформлений Звіт подається до Польового комітету Інституту археології НАН України. Звіт, не зданий до Польового комітету Інституту археології НАН України до вищезазначеного цієї Інструкцією терміну (п. 1.3), вважається боргом і є підставою для подальшої заборони досліднику самостійного проведення будь-яких археологічних досліджень.

5.2. Польовий комітет Інституту археології НАН України реєструє Звіт у відповідних графах «Книги видачі кваліфікаційних документів (Відкритих листів)» та передає на рецензування провідним фахівцям Інституту археології НАН України відповідного профілю; потім розглядається на засіданнях Польового комітету.

5.3. Експертиза Звіту провадиться протягом двох місяців після надходження до Інституту археології НАН України, крім випадків, коли Звіт подається після 1 квітня.

5.4. По кожному Звіту Польовий комітет дає висновок з викладеними зауваженнями та оцінкою польової діяльності та звітності. Залежно від якості ведення розкопок і розвідок, а також змісту та оформленню Звіту, він може бути:

- Затверджений без зауважень;
- Затверджений з рекомендаційними зауваженнями;
- Прийнятий з відстрочкою затвердження на термін, коли будуть надані додаткові матеріали (опис, креслення, фотографії тощо) та виправлені критичні зауваження;
- Повернутий на доробку автору;
- Визнаний незадовільним.

5.5. У разі позитивної рецензії Звіт передається до Наукового архіву Інституту археології НАН України на постійне зберігання під підпис відповідальної особи.

5.6. Негативна рецензія або та, що містить у собі певні зауваження рецензента, пересилається Польовим комітетом автору Звіту, який повинен виправити зауваження протягом двох місяців. При цьому сам Звіт залишається у Польовому комітеті і передається до Наукового архіву лише після доопрацювання.

До нового варіанту виправленого Звіту необхідно додати пояснювальну записку з відміткою про враховані зауваження з вказанням сторінок, номерів таблиць, рисунків, креслень, якими документами Звіт доповнився. Якщо деякі критичні зауваження автор не зміг врахувати при доопрацюванні Звіту, потрібно також дати пояснення.

5.7. Перегляд незадовільної оцінки можливий, якщо автор після отримання висновку по Звіту надасть до Польового комітету оригінал польової документації (щоденники, польові креслення, фотоплівки тощо). Якщо останні будуть засвідчувати якість виконання польових робіт, а незадовільна оцінка обумовлена несумлінністю відношення автора до написання та оформлення Звіту, то може бути прийнято рішення про написання дослідником нового Звіту.

5.8. Якщо дослідник відмовився переробляти звіт, він здається до Наукового архіву з відповідною негативною рецензією, яка зберігається там разом з із звітом довічно. Даний дослідник не має право на подальші наукові дослідження та на отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа).

5.9. У разі неодноразових повторень зауважень рецензентів на Звіт дослідник викликається на засідання Польового комітету Інституту археології НАН України, на якому він разом з рецензентами розглядає зауваження останніх. У разі необхідності Польовий комітет виносить пропозиції керівництву Інституту археології щодо позбавлення дослідника кваліфікаційного документу (Відкритого листа) або зниження його форми, а також щодо заборони протягом одного року надавати рекомендації іншим особам науковими співробітниками, які дали даному досліднику рекомендації для отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа).

5.10. Негативний висновок по Звіту Польовий комітет надсилає керівництву установи, яка проводила археологічні дослідження, та автору Звіту.

5.11. Про виникнення боргу (неподання Звіту) Інститут археології НАН України повідомляє керівника організації до кінця наступного за звітним року. Список боржників оприлюднюється через офіційний сайт Польового комітету.

5.12. Якщо борг звіт не надійшов до Інституту археології НАН України після листа до керівництва установи (організації), що подавала заяву на отримання листа, нові заяви цієї організації на отримання кваліфікаційного документу (Відкритого листа) для її співробітників не розглядаються.

6. Використання Звітів для наукової роботи.

6.1. Оскільки Звіт є обов'язковою науковою документацією, авторські права на нього як на інтелектуальну власність не розповсюджуються.

6.2. Інститут археології НАН України, згідно зі своїм статутом, гарантує авторам розкопок виключні права на використання археологічних матеріалів для наукової обробки і публікації впродовж 5 років із часу закінчення польових робіт.

6.3. З моменту надходження Звіту на постійне зберігання до Наукового архіву Інституту археології НАН України ним можуть користуватися наукові співробітники, які мають офіційний дозвіл, отриманий від керівництва Інституту археології, а також за згодою автора впродовж п'яти років із часу закінчення польових робіт. Ознайомлення зі Звітом дозволяється керівництвом Інституту на підставі офіційного запиту установи (організації), яка має археологічний профіль.

6.4. При будь-якому використанні матеріалів Звітів у науковій або іншій роботі є обов'язковим відповідне посилання на цей звіт.

6.5. Копії Звітів можуть передаватися до організацій (установ), які організували археологічні дослідження, в музеї або інші заклади, до яких передаються на зберігання археологічні колекції.

Список сокращений

- АВУ- Археологічні відкриття в Україні
АЛЛУ-Археологічний літопис Лівобережної України
АМА – Античный мир и археология
АО –Археологические открытия
АП УРСР.- Археологічні пам'ятки УРСР
Арх. НЗХТ – Архив Национального заповедника “Херсонес Таврический”.
БДК-Буго-Днестровская культура
ВДИ - Вестник древней истории
ВСН – Bulletin de correspondance Hellenique
ВУАК.- Всеукраїнська археологічна комісія
г.х.-год Хиджры
ГЗК- Гірсько-збагачувальний комбінат
ВСВ – восток—северо-восток
ГИМ- Государственный исторический музей
Гл.-глубина
ДП-дневная поверхность
ЗОО – Записки Одесского археологического общества
ЗЮЗ – запад-юго-запад
ИАК –Известия Археологической комиссии
ИА НАНУ – Інститут археології НАН України
К.-курган
Кв.-квадрат
КГИКЗ - Керченский государственный историко-краеведческий заповедник
КНУ- Киевский национальный университет
КСИА. Краткие сообщения Институту археологии АН СССР
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИЭ АН СССР- Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
КСОГАМ. –Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
КСУ-Киевский славянский университет
КФ ИА НАНУ - Крымский филиал Института археологии НАН Украины
МАИЭТ - Материалы по археологии и этнографии Таврии
МАСП. – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы по истории и археологии СССР
МП-Малополовецкое
НА ИА НАНУ- Науковий архів Інституту археології НАН України
НаУКМА – Національний університет „Киево-Могилянська Академія”
НМІУ-Національний музей історії України
НЭ - Нумизматика и эпиграфик
НЭ – Нумизматика и эпиграфика
П.-погребение
Пд.-3х.
ПдСх – південний схід
ПнЗх – північний захід
РЗВ- ранній залізний вік
РСК- раннескифская культура
РОСС - Русское общество спелеонавтики и спелеологии (Москва)
РСП- рівень сучасної поверхні
С – север
СА – „Советская археология”
САИ- Свод археологических источников
СВ - северо-восток
СЗ –северо-запад
СП-современная поверхность
ТИЭ – Труды Института этнографии
ТКК-тшинецко-комаровская культура
УПЦ МП-Українська православна церква Московського патріархату
ХГПУ-Харьковский государственный педагогический университет
ХДПУ- Харківський державний педагогічний університет
ХКААМ – Художественная культура и археология античного мира
ХСб.- Херсонесский сборник
Ю — юг
ЮВ – юго-восток
ЮЗ – юго-запад
PZ – Prahistorische Zeitschrift

З М І С Т

<i>Гаврилюк Н.О.</i> Від редакції	3
Розділ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2001 р.	11
<i>Айбабіна Е.А., Бочаров С.Г.</i> Раскопки на территории Судакской крепости в 2001 г.	11
<i>Біляєва С.О., Горнікова М.А.</i> Реставрація виробів з кольорових металів з розкопок у Білгороді-Дністровському у 2001р.	12
<i>Бобровський Т.А.</i> Спелеоархеологічні дослідження відділу "Київ-підземний" у 2000-2001 рр. ...	12
<i>Бочаров С.Г.</i> Археологические исследования Перекопской крепости, рва и вала в 2001 г.	14
<i>Гейко А.В., Коваленко О.В., Сапегін С.В., Троцька В.І</i> Археологічні дослідження у Зіньківському р-ні Полтавської обл.	15
<i>Дяченко О.В., Деткін А.В.</i> Нові матеріали сарматської культури у Середньому Подніпров'ї	17
<i>Зеленко С.М.</i> Подводные археологические исследования в Юго-Восточном Крыму в 2001 г.	19
<i>Козуб Ю. І.</i> Розкопки передмістя та некрополя Ольвії в 2001 році	21
<i>Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б.</i> Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині	25
<i>Куштан Д.П.</i> Нові знахідки бронзових виробів із Середнього Подніпров'я	29
<i>Майко В.В.</i> Исследования усадьбы XVIII - XIX вв. на территории городища Чуфут-Кале в 2001 г.	31
<i>Рейда Р.М., Луговий Р.С.</i> Розвідки на території м.Зіньків та найближчої округи	31
<i>Роздобудько М.В.</i> Матеріали передскіфського та ранньоскіфського часу з багатошарового поселення Біле Озеро 1 на лівому березі Середнього Дніпра	33
<i>Савеля О.Я.</i> Раскопки римского поста в округе Херсонеса в 2001 г.	37
<i>Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Горбаненко С.А.</i> Археологические работы в Киеве по ул. Игоревской, 13/5 в 2001 г.	38
<i>Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Тітков О.В.</i> Рештки городища літописного міста Синьць та знахідки у Посуллі	40
<i>Тарабукін О.О.</i> Археологічні розвідки на Житомирщині у 2001 р.	43
<i>Терський С. В.</i> Рятівні роботи у містах Західної України	44
<i>Товкайло М.Т., Тетеря Д.А.</i> Матеріали з охоронних досліджень на території посаду Переяслава Руського в 2001 р.	46
Розділ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2002 р.	49
<i>Балакін С. А.</i> Охоронні археологічні дослідження на території Києво-Печерського заповідника у 2001-2002 рр.	49
<i>Балакін С. А.</i> Нові дослідження церкви Спаса на Берестові	51
<i>Біляєв О.С.</i> Реставраційні роботи в Ольвії в 2002р.	53
<i>Біляєва С.О., Ерсой Б., Болтрик Ю.</i> Дослідження міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001-2002рр.	55
<i>Бруяко І.В., Манзура Н.В., Субботин Л.В.</i> Энеолитический горизонт поселения Орловка - II на Нижнем Дунае	56
<i>Бутягин А.М.</i> Работы Мирмекийской археологической экспедиции Гос.Эрмитажа	61
<i>Вахтина М.Ю.</i> Исследования античного городища Порфмий	65
<i>Виногородська Л.І.</i> Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів в 2002 році	68
<i>Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І.</i> Дослідження літописного Губина у 2001- 2002 роках	72
<i>Внуков Ю.С.</i> Работы на городище Кара-Тобе в 2002 г.	74
<i>Гаврилюк Н.О.</i> Нове поселення доби бронзи на Білозерському лимані	77
<i>Гаврилюк Н.О., Маничев В.И., Недопако Д.П., Горнікова М.А., Котова О.И.</i> Участок черной металлургии на Каменском городище	80
<i>Горбаненко С.А.</i> Палеоэтноботаничні дослідження керамічних матеріалів з пам'яток Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н.е.	86
<i>Готун І.А., Сорокін С.О., Дудко О.С.</i> Дослідження Північної експедиції 2002 р.	87
<i>Готун І.А., Петраускас А.В., Семенюк Н.В., Шевцова Л.В.</i> Новый могильник в окресті давньоруського селища Автуничі	88
<i>Гречко Д.С.</i> Новые данные об археологических памятниках Харьковского района Харьковской области	89
<i>Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилов О.Д.</i> Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі	90
<i>Дашевская О.Д., Голенцов А.С., Грацианская Л.И., Новиченкова Н.Г.</i> К сорокалетию раскопок Беляуса	93
<i>Діденко С.В.</i> Група пам'яток черняхівської культури біля с.Долиняни на Вінничині	96

Дюпон П. Понтийские подражания расписным стилям архаической Восточной Греции. Состояние вопроса	98
Ельников М.В. Охранные исследования средневекового могильника «Мамай-Сурка» в 2002 году	104
Жарова Т.М., Жаров Г.В., Готун І.А. Розкопки на передгородді давнього Чернігова	105
Заика И.В. Новые данные об археологических памятниках Валковского и Коломакского р-нов Харьковской обл.	106
Залізник Л.Л., Шумова В.О., Каравайко Д.В., Маєрчак С.П. Розкопки багатозарового поселення Пісочний Рів на Новгород-Сіверщині	108
Зеленко С.М. Исследование кораблекрушения XIII века в бухте пгт.Новый Свет в 2002 г. .	112
Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження Софронієвої пустині	115
Козак Д.Н. Нові археологічні дослідження на Хрінницькому водоймищі	118
Козлов А.Ф., Майко В.В., Полканов Ю.А., Шутов Ю.И. Кырк-Ерский клад близ южных ворот городища Джуфт (Чуфут) – Кале	120
Козуб Ю.І. Розкопки передмістя та некрополя Ольвії в 2002 р.	123
Колода В.В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине	126
Колода В.В. Работы на средневековых памятниках в с. Городное	129
Колода В.В. Каменный объект из с. Верхняя Писаревка на Харьковщине	132
Крамаровский М.Г., Гукин В.Д. Исследования нового памятника Бокаташ II	134
Кротова О.О. Продовження дослідження Амвросіївської верхньопалеолітичної стоянки ...	141
Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Чабанюк .В В. Исследования в Тальянках в 2002 г. ..	141
Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я доби середньовіччя за матеріалами могильника Благовіщенка	143
Крыганов А.В. Археологические раскопки Нетайловского могильника и разведки рядом с ним в 2001 и 2002 гг.	149
Кухарчук Ю.В. Розвідки на Чернігівщині	151
Куштан Д.П. Поселения доби пізньої бронзи біля с. Леськи на Черкащині	154
Ланцов С.Б., Майко В.В., Кутайсов С.В. Раскопки 2002 г. в центральной части Кутлакского пентагона	157
Лисецький Ф.М., Голеусов П.В. Датування ґрунту різновікових поверхонь городища Мохнач ґрунтово-хронологічним методом	160
Лейпунська Н.О., Каряка О.В. Розкопки на ділянці НГС в Ольвії в 2002 р.	165
Лысенко А.В., Сохин М.Ю., Парфенов А.А., Юрочкин В.Ю. Исследования некрополя Пантикапея-Боспора в 2002 г.	166
Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2002 г.	168
Лысенко С.Д., Потельчак А.В. Поселение эпохи бронзы - раннего железного века Литвиновка-1	179
Мацкевий Л.Г., Бойко Л.В. Роботи Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України 2002 р.	182
Мельник О. О. Про роботу Криворізького історико-краєзнавчого музею в 2002 р.	184
Милян Т., Чайка Р. Дослідження могильника літописного Щекотина в 2002 р.	185
Михальчишин І.Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському р-ні	186
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ісєлев М.М. Дослідження в «городі» Володимира стародавнього Києва	187
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Писаренко Ю.Г., Гончар В.М., Ісєлев М.М. Дослідження в Києві по Рильському провулку	191
Мовчан І.І., Ісєлев М.М., Козловський А.О. Дослідження Дитинця стародавнього Києва	194
Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.Є., Ісєлев М.М. Археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал 24 – 24а у Києві	198
Назаров В.В., Паньков С.В., Назарова Т.А. Раскопки на острове Березань в 2002 г.	203
Назарова Т.А. Новые краинологические материалы из Ольвии	204
Нікітенко М.М. Про «тасемчастий» орнамент на кераміці з поселення Перун	205
Овчинников Е.В., Пічкур Є.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II	207
Овчинников Е.В., Скиба А.В., Дяченко О.В. Розвідки на археологічних пам'ятках Канівщини	212
Олійник В.І., Малєєв Ю.М. Мегалітична гробниця з с.Слобідка на р.Джурин	217
Онищук Я.І. Розкопки багатозарового поселення Дудин-II у верхів'ях р. Ікви	219
Пашкевич Г.О. Палеоентоботанічні дослідження 2002 року	220
Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В. Археологічні дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугайка на Київщині у 2002 р.	221
Петренко В.Г., Носова Л.В., Кожухарь В.К., Денисюк В.Л. Археологические исследования в Южном Поднестровье	224
Попова Е.А., Егорова Т.В. Работы Крымской археологической экспедиции на городище «Чайка» в Евпатории в 2002 г.1	228

Приймак В.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції	231
Прищепя Б.А. Розкопки на посаді Пересопниці	232
Прищепя Б.А., Терлецький Ю.П., Чекурков В.С. Нові дослідження в Дорогобужі.	234
Рассамакін Ю.Я. Келеберда - забуте поселення з керамікою квітнянського типу на Дніпрі ...	235
Редина Е. Папуци-Владыко Е. Исследование археологического комплекса античного времени у с. Кошары	240
Рижов С.М., Магомедов Б.В. Розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля міста Ржищева	242
Рудич Т.О., Толкачов Ю.І. Антропологічні матеріали з розкопок у Меджибожі1	245
Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Горбаненко С.А. Археологічні дослідження в Києві по вул. Ігорівська, 7	246
Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Остапенко П.В. Раскопки Тирь-Белгорода в 2002 г.	249
Сапсгін С.В. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації	253
Сиволап М.П. Охоронні роботи на майданних спорудах Полтавської області	254
Сиромятников О.К. Нововиявлені пам'ятки археології Київщини	258
Скорый С., Хохоровски Ян. Вторая полевая кампания украинско-польской археологической экспедиции "Мельники-Холодный Яр"	259
Соколова О. Ю. Нимфейская экспедиция в 2001 – 2002 гг.	264
Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Сазанов А.В., Крупа Т.Н. О работах в цитадели Херсонеса Таврического в 2002 г.	266
Зубарь В. М. О научной этике и статье Р. Карасевича-Щипёрского, посвященной римской цитадели Херсонеса	267
Тесленко И.Б., Лысенко А.В. Археологические разведки на Южном берегу Крыма в 2002 г.	270
Товкайло М.Т. Археологічні розвідки на Південному Бузі	273
Толкачов Ю.І., Моця Б.О., Радченко Р.І., Чакір С.В., Пінчак М.В. Археологічні дослідження в Меджибожі 2000-2002 рр.	276
Тамашевский А.П., Павленко С.В. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 р.	279
Тощев Г.Н. Раскопки кургана на севере Запорожской области	281
Тощев Г.М., Андрух С.І. Розкопки на Мамай-Горі у Запорізькій області в 2002 р.	282
Фоменко В.Н., Шевченко Н.П., Балушкін О.М. Роботи Миколаївської експедиції в зоні Южно-Українського енергокомплексу	282
Журавлев О. П. Археозоологические исследования поселений сабастиновской культуры Виноградный Сад и Щуцкое-1	283
Хршановский В.А. Раскопки некрополей Илурата и Китея в 2001-2002 гг.	288
Чайка Р., Милян Т., Баран І. Археологічні розвідки та розкопки в околицях села Гинське ..	292
Черновол Д.К. Новое трипольское поселение у с. Романовка	292
Щукин М. Б., Шаров О. В., Шувалов П. В. , Соколова Л. А., Гарбуз И. В. Исследования поселения и святилища Таракташ-2 у с. Дачное Судакского района	294
Юрочкин В.Ю., Лысенко А.В. Разведки в районе Таракташского гребня (с. Дачное, Судакского горсовета)	297
Ягодинська М., Виногородська Л. Археологічні дослідження в м. Теревовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році	299
Розділ 3. З НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ	303
Фоменко В.Н. Матеріали сабастиновської культури поселення Кременчук в Южном Побуж'є	303
Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения	310
Лейпунская Н.А., Папанова В.А. К характеристике экономических связей Ольвии (по материалам амфор из некрополя Широкая Балка)	318
Тимченко В.М. Таванська переправа на Дніпрі у XVI-XVII ст. (за археологічними та писемними джерелами)	328
Артемьев А.В. Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска	335
Розділ 4. МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ	340
Гаврилюк Н.О., Готун І.А., Жаров Г.В., Цимбаленко І.М. Нищення пам'яток археології Чернігівщини та деякі міркування щодо їх захисту	340
ІНСТРУКЦІЯ до оформлення Наукового звіту про проведені дослідження археологічної спадщини	346

Інформація для авторів АВУ

Наш щорічник приймає матеріали археологів, які ведуть польові дослідження на території України. Вони мають бути написані українською, або російською мовами, а також іншими мовами ООН (крім китайської) та мати резюме українською та англійською, якщо стаття написана російською мовою та російською та англійською, якщо стаття написана українською.

Оскільки наше видання є фаховим і входить до списків ВАК України, просимо організувати Ваші статті у відповідності до вимог ВАКу (Бюлетень ВАК № 3, 2003 р.). Стаття обсягом до 0.5 д.а. (15 000 знаків, або 12 стор. через 2 інтервали кеглем 14) подається в електронному вигляді з роздруком або машинописом в одному примірнику.

Оскільки наш журнал є експрес-виданням і матеріали ідуть майже без редагування просимо уважно ставитися до ваших текстів. Нагадуємо, що розміри археологічних об'єктів (розкопів, кладок, жител) наводяться не у сантиметрах і міліметрах, а у метрах та кілометрах (крапка після скорочень "м" "см" не ставиться ні в українській, ні в російській мовах). При описах археологічного матеріалу пам'ятайте, що "розповсюджується кераміка", а не її типи; а "у приміщеннях зустрічаються ями", а не їх плани; зберігаються об'єкти "завдовжки, завширшки, завтовшки" і не "длина сохранилась на 1 м", а "длина сохранившейся части 1 м". Не спрощуйте життя макетувальника - не давайте резюме у вигляді колонок - у нього це краще вийде. При наборі текстів не робіть зайвих пропусків між словами, не використовуйте м'якого (переносу Cntrl+"-")

Посилання на літературу наводяться у тексті у вигляді напівкоду. У квадратних дужках подається прізвище автора, рік видання (без коми перед ним) і, якщо потрібно, сторінки (курсивом). [Тереножкин 1977, 7-18]. Ініціали наводяться після прізвища автора лише у тому випадку, коли у статті є посилання на кількох авторів з однаковим прізвищем. Якщо в одному місці наводяться посилання на кілька праць, вони подаються у хронологічному порядку через крапку з комою. Текстові посилання подаються у кінці сторінки і мають наскрізну нумерацію у межах вашої статті.

Список літератури, розміщений в алфавітному порядку подається в кінці статті під назвою ЛІТЕРАТУРА за таким зразком:

ЛІТЕРАТУРА

Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики //Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев. 1974

Марковин В.И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы // МИА. - № 93. - 1960.

Рисунки, таблиці, польові світлини повинні мати чіткі зображення і бути досить великими, щоб їх можна було прочитати після зменшення на 50%. Кожний рисунок на звороті має бути підписаний "до статті - назва статті". Якщо подається декілька рисунків, вони повинні бути пронумеровані. Нумерація повинна бути єдиною для рисунків і фото. **Посилання на рисунки у тексті статті обов'язкові.**

Кожний автор статті, якщо він не аспірант і його експедиція не фінансувала наше видання, викупав примірник журналу.

Національна академія наук України
Інститут археології

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ 2001-2002 рр.

За редакцією Надії Оксентіївни ГАВРИЛЮК

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
д.і.н. Д.Н. Козак
д.і.н. Г.Ю. Івакин
д.і.н. О.П. Моця
д.і.н. О.В. Сухобоков
д.і.н. Р.В. Терпиловський
д.і.н. Н.О. Гаврилюк, головний редактор

Друкується за постановою Вченої ради ІА НАН України № 2 від 23.01.2003

Рецензенти: д.і.н. М.В. Скржинська, д.і.н. А.С. Скорий

Укладач	Н.О. Гаврилюк
Редактори	Н.О. Гаврилюк, М.П. Тимченко
Комп'ютерні верстка і макетування	М.П. Тимченко
Комп'ютерний набір	Н.І. Мінаєва

У композиції на 1-й сторінці обкладинки використані матеріали публікації І.І. Мовчана та М.М. Ієвлева

Адреса: Польовий комітет ІА НАН України, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ-210, 04210,
Україна. Fax (38 044) 418 3306; Tel. (38 044) 4184391; (38 044) 418 9166
<http://www.ArchaeoNews@IATP.org.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 47 від 28.04.2000.
Підписано до друку 15.04.03. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 41,38. Обл. вид. арк. 55,4.
Наклад 400 прим. Зам. № 03/56.
ПП "Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул. Введенська, буд. 32, кв. 69.
Тел. (044) 417-19-00.

Видруковано з готового оригінал-макета у видавництві "Шлях".

Словник Археологічного Колекціонера

Колекціонерство – на відміну від колекціонерства - шкідливий вид занять дорослої людини. Є думка, що колекціонувати можна все, за винятком предметів археологічної спадщини. К. безумовно споряджене з порушенням чинного законодавства України, загально людських заповідей і моральних кодексів.

Колекціонер – особа, яка займається *колекціонерством*. У розвинутих і політикоректних країнах колекціонерам в суспільстві звичайно не подають руки.

Платонов ... нам друг? – риторичне питання, фраза, якою виражають великий сумнів відносно користі археологічного колекціонерства у XXI ст. По імені реальної фігури українського суспільства початку XXI ст. Платонова С.М., людині, яка зробила великі гроші у дев'яностих роках XX ст. (говорять, що на поставках, читай – спекуляціях, граніту) і зараз ніби-то частину них тратить на спасіння українських археологічних знахідок шляхом викупу їх у грабіжників; добре „розкручена” постать, має впливових покровителів; є героєм телепередач, численних газетних статей; вдалося залучити до своїх „інсталяцій” топ-посадовців і сіяти думку, що крім „гуманітарних бомбардувань” (по Гавелу) існують і гуманітарні дилери у сфері сбігу незаконних археологічних цінностей. Поки ще невідомо місце у трикутнику „замовник” - „грабіжник” - „покупець”.

Три головних вади колекціонерства:

– обмежування прав пересічного громадянина, суспільства і світової спільноти на одержання інформації про Минуле, у тому числі Минуле своєї батьківщини, шляхом свідомого удержання або укривання археологічних знахідок серед приватних речей;

– володіння краденим, тобто співучасть у злочині у незаконному обігу предметів археологічної спадщини;

– участь, пряма шляхом спланованих дій по незаконним розкопкам пам'яток археологічної спадщини, безпосередньо замовлення, або косвіна активне чи пасивне формування грабіжницьких розкопок і дикого ринку археологічних знахідок.

Три групи визначальних ознак колекціонера:

– *паведіникова*, а саме зосередженість на ідеї колекціонерства, незадовольняння своїм соціальним статусом, похмурий вигляд, обумовлений недосконалістю суспільства, у якому приходиться жити даного генію збиральництва; безперервні пошуки грошей, байдужість до загальнолюдських питань, низькі моральні якості (тому що людина моральна ніколи не візьме у руки те, що їй особисто не належить), у тому числі брехливість (подумки поставте себе на місце колекціонера і спробуйте відповісти по-чесному на питання „відкіля у вас ця річ?”), сумне, майже кримінальне коло знайомств (чому то професійні історики, у тому числі археологи, знехтують спілкуванням з собирателями);

– *освітня*: низький (пограничний між початковим і середнім) рівень загальної (тому, що освічена людина знає, що для розуміння питань давнини потрібна висока спеціальна освіта; а серед таких освічених людей колекціонері не зустрічаються) і спеціальний (тому що класний спеціаліст не має часу на заняття ще однією серйозною справою, якої с археологія) рівень освіти, практична необучаємості;

– *метаморфозична*: якщо вважати професійного археолога дефінітивним результатом розвитку інтересу до давньої історії, то колекціонер це куколка, з якої ще може статися корисний член суспільства (непосидючки випадає, коли з юних збиративників). Але зворотне перетворення - з археолога в колекціонера не існує. Насправді с, на жаль, непоодинокі зрадники (соромливо їх іноді звуть „консультантами”).